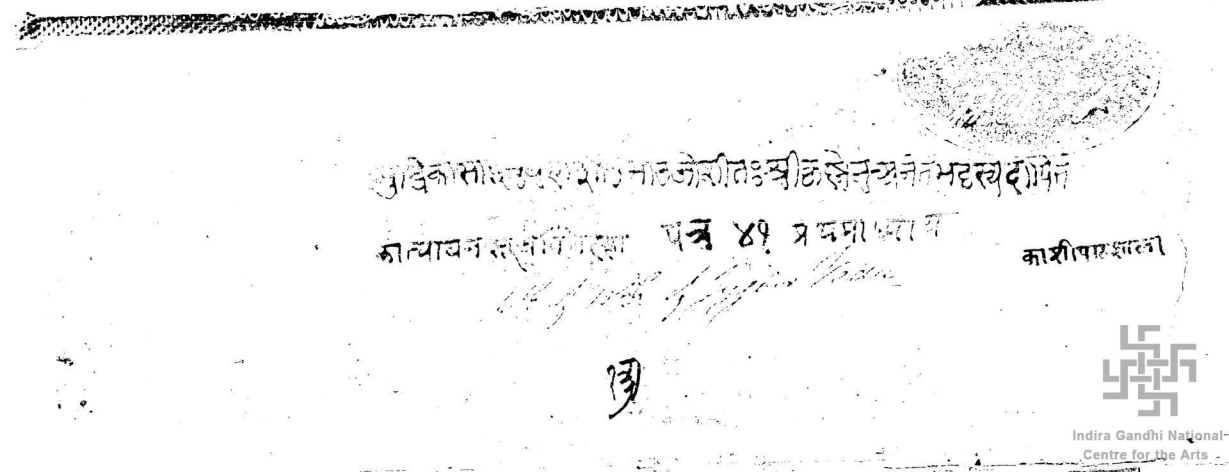

प्रवेश सं० ३०७ विषय: वेद: १६३ २७८/३५२ क्रम सं०

नाम कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यम् ग्रन्थकार कर्क:

पत्र ~~१-२०० ग० १-१०८~~ २०१- ३८६ ग०

श्लो० —— =(३८६ गणनया) अक्षर सं० (पंक्तौ) ६४ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १०

आकार १०·२" × ५·२", १०·२ × ३·६. लिपि: दे.ना. आधार कागज़

वि० विवरणम् (साजिल्द) (२ खण्डात्मकम्) 001514

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१६४१—५० ००० अ.प्रा. १२५ (यजु: २५)

प्र (Bound in 2 Vols.)

द्विकासीत्सुपस्य [illegible] नामजोलीतः श्रीकृष्णेन अनंतभट्टस्य दापितं

कात्यायन [illegible] पत्र ४१ [illegible]

काशीपाठशाला

[illegible]

कर्क ॥श्रीगणेशायनमः॥त्रयीसुमंथविन्निविवेकानिर्मलाःसमयानिःश्रेयससिद्धिहेतवः॥समस्तशास्त्रार्थसतत्त्वबोधकाज दर्शि
१ ऽतो २ यंतिकात्यायनपादपांसवः॥१॥अथाधिकारोव्याख्यास्यतइतिसूत्रं नमोष्टः।शास्त्रवितारसंबंधप्रयोजनाभिधानेपो
द्घातोभाष्यादौकृतमिदानींपदपदार्थमात्रव्याख्यानंक्रियते।तत्रायमथशब्दःपूर्ववृत्तवेदाध्ययनानंतर्यप्रदर्शकः।पू
र्ववृत्तेहिवेदाध्ययनेऽनंतरोविचारउपपद्यते॥वेदवाक्यार्थनिरूपणंयत्रभवति।अतःप्रवृत्तदेववेदाध्ययनंहेतुत्वेन
१२५ जदर्शयति॥यस्मादधीतोवेदः॥अतऊर्ध्वंकालस्यावसरइति।अधिकारशब्देनचकर्मविषयःकर्तृव्यापारोभिधीयते
प्रतिज्ञास्त्वत्रमेतत्॥प्रतिज्ञातोमदधिकारोव्याख्यास्यत इति।प्रतिज्ञाकारणंचाशेषबुद्धिर्नितिसमाधानार्थं।अपरेत्वनु
रव्या॥ छान्दर्शयति।नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मोपनिबंधनोत्तरकालमाचार्येणपरिभाषोपनिबद्धा।तत्रायमथशब्दःक्रमा एम
[illegible] प्रयोजनहेत्वर्थश्चातःशब्दोयस्माद्विहितानिकर्माणि।अतस्तेष्वधिकारोभिधीयते॥कएते।अग्निहोत्रादीनीतिवि १
क्रियतइति।एवंप्रतिज्ञातेस्वामीदंविचार्यते।किंफलवंतिकर्माण्युताफलवंतीति।अफलवंतीतिभ्रमः।नहितत्समन्तं
सर्वे[illegible]समुपलभ्यते॥आगमोपिनैवंविधोस्ति।येनत्वाग्निहोत्रादिभिःस्वर्गसाध्यमिति।ननुचाग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामो
ॐ जुहुयात्स्वर्गकामइति दर्श
हिंसात्मकत्वात् [illegible] सापेक्षत्वात् [illegible]

यांतयद्वियागहोमयोःकृत्या २

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिना फलवत्त्वमवगम्यते। नैवं ॥विधाने। यजेतेति यागस्य कर्त्तव्यतोच्य
[illegible] इति च होमस्य। नचान्यत्यदातारमतिपतः फलमुपलभ्य लभ्यते॥ दर्शपूर्णमासशब्दः कर्मणि वर्त्तते। अग्निहोत्र
ते जुहुयादिति होमस्य। नचान् [illegible]

=२ शब्दश्च। स्वर्गकामशब्देन पुरुषो विशेष्यते। यजेतेत्यनेन यागस्य कर्त्तव्यतोच्यते कृत्या एवं जुहुयादिति होमस्याते
=२६५ नयात्र फलबुद्धिः साम्प्रतं मते। एवं प्रसंगमते फलयुक्तानि कर्माणि फलैः साधकानां स्पर्धाकृत एतत्रैवास्यातः॥
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेता अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति चोन युक्तं। यत्र कर्त्तव्यतावाचकस्य याग
स्य कर्त्तव्यतामाह होमस्य चान्नेतदेवं॥ कर्त्तव्यताभावनायां भावनायां विधीयमानायां यागमेवेदमनर्थकं = यागमात्रकर्तृ
स्यात्॥ नहि यागे नान्यस्य साधनत्वं॥ तेन यागो अनर्थको वा स्यं वा अथ यागः साधनत्वेन विधीयते स्वर्गं प्रति
तदा धात्वर्थविधानेन प्रकृतिरप्यनुगृह्यते। वाक्यमप्यर्थवद्भवति। नच वेदमात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्य
ते। तस्मात्स्वर्गः साध्यो यागः साधनं तत्रथमिति चेत॥ इह स्वर्गकामो यजेतेति पदद्वयं न विधायकं॥ नवा ज्यार्थ।
नहि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परेण संबंधो भवति। न वा ध्यमानयोस्तस्मादेकं देशं कमन्यत्रातिनिर्दिशकार्य। त्रे
त्रे यदे
यागयात्रकर्तृ

(१) अ

कर्म ॥श्रीगणेशायनमः॥ त्रयीमुखंविनिर्जितविवेकातिमलाः सन्नयनिःश्रेयससिद्धिहेतवः समस्तशास्त्रार्थसंततबोधकाम् दर्शि
१ ऽतौ २ घ्नंति कात्यायनपादपांसवः॥१॥ अथाधिकारो व्याख्यास्यत इति सूत्रमो[illegible] शास्त्रवितारसंबंधप्रयोजनाभिधानेपो
र्णमासादौ कृत्ननमिदमनोदपदार्थमात्रव्याख्यानं क्रियते॥ तत्रायमथशब्दः पूर्ववृत्तवेदाध्ययनानंतर्यप्रतिपत्त्यर्थः पू
वं हि त्रैवर्णिकस्य वेदाध्ययनेन तत्रार्थविचार उपपद्यते॥ वेदवाक्यार्थनिर्णयश्च भवति। अतः शब्दस्तदेव वेदाध्ययनं हेतुत्वेन
१२५ जदर्शयति॥ यस्मादधीतो वेदः॥ अतउत्तरं कालस्यावसर इति। अधिकारशब्देन च कर्मविषयः कर्त्तव्यतापारोऽभिधीयते
रव्या १ प्रतिज्ञास्तत्रमेतत॥ प्रतिज्ञातमिदमधिकारो व्याख्यास्यत इति प्रतिज्ञाकारणं चाशेषबुद्धिः प्रतिसंपादनार्था अपरे त्वन्य
यावर्णयंति। नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मोपनिबंधनो बरकालमाचार्येण परिभाषोपनिबद्धा। तत्रायमथशब्दः कर्मा
नेन [illegible] प्रयोहेत्वर्थस्यातः शब्दो यस्मात् [illegible] अतस्तेऽधिकारोऽभिधीयते॥ कएते अग्निहोत्रादिभिर्विधि राम
क्रियमाणे। एवं प्रतिज्ञाते स्वामी इति नार्यते। किं फलवन्ति कर्माणि उत फलवंतीति अपफलवंतीति ब्रूमः नहि तत्समर्थं २
मर्थफलमुपलभ्यते॥ आगमोऽपि नैवं विधोऽस्ति। येनच अग्निहोत्रादिभिः स्वर्गसाध्यते इति। ननु चाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामो
[illegible] अग्निं जुहुयात् स्वर्गकाम इति दर्श
किंचात्र [illegible] यागस्य

२ ब्रं नि नैचान्यत्र

[illegible] एतः स्वर्गलोके चेह प्रसाध्यते। साध्यन्त्वान्य। उपायास्त्यैं। स्वसाधनं साध्यसाधनसंबंधस्तेनेष्टः स्व
[illegible] सर्वेषामावश[illegible]॥ अधिकारः सर्वेषाम्॥ देवऋषिमनुष्यरक्षःपिशाचतिर्यगादीनां। सर्वे ह्येते = एतत्रु३
फलार्थिनः। तान् इष्ट चायमर्थो यथा सर्वेषामधिकार इति। देवा वसिष्ठमासत। गावो वा एतत्सत्रमासत इति। अतः फ
लार्थित्वाविशेषात् सर्वेषामधिकार इत्येवं प्राप्त आह॥ ४॥ मनुष्याणां वा आरंभसामर्थ्यात्॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। न स
र्वेषामधिकारः। मनुष्या एव कर्मस्वधिक्रियंते। त एव हि यथाश्रुतं कर्मारब्धुं समर्थाः। न देवादयः। देवास्तावद्देवाश्च कामा
अर ५ :न तेषामेवास्त्यनुमतिः प्रयागादिना। आप्यते। न च देवानामन्ये देवाः संति यान्यजेरन्। ऋषीणामार्षेयाभावादनधि
कारः। मनुष्यरक्षःपिशाचादीनामश्रुतित्वात्। पश्वादीनामसंभवेन न तावदेव धर्मः। यत्तु श्रुतं गावो वा एतत्सत्र
मासत इति। स स्ववस्तु प्रशंसार्थोऽर्थवादः। तस्मान्मनुष्याणामेवाधिकारः। एवं सर्वमनुष्याधिकारप्राप्ताविदमाह॥ अं
गहीनाश्रोत्रियषंडशूद्रवर्जं मनुष्याणामंगहीनादिवर्जितानामधिकारः। कुत एतत्। आरंभसामर्थ्यादेव न
ह्यंगहीनादयो यथाश्रुतं कर्मारब्धुं समर्थाः। अतो ना[illegible]धिकारः। अंगेन हीनः अंगहीनः। यथा विधुक्रमनेन प

कर्म २ त्ति। यद्यपि यागो हि श्येनस्वर्गकामो विधीयते। स्वर्गकामयमानेन यागः कर्तव्य इति। ता कस्यानर्थक्यं भवति यागस्य
वा इष्टपरिकल्पना स्वर्गकामनापायात्। अथ तु स्वर्गकामो हि श्येन यागो विधीयते। तदा स तस्यैवोपकारको भवति। उ २
पुरुषस्य प्रयत्नरूपो यः सो स्वर्गकामस्य जाने कौपकारः पुत्रपश्वादिलाभरूपस्तत्रैकवाक्यो पात्र स्वर्ग
मेव साधयतीति नातीव इष्टपरिकल्पना। तस्मात् स्वर्गः साध्यो यागश्च साधनं। अपि च यागस्य कर्तव्यतायामसाम
जस्यं स्यात्। स्वर्गकाम यतेयागं करोतीति। तस्मात्स्वर्गकामो हि श्येन यागविधानं। अतश्च फलवंति कर्माणीति सु
कोऽच्चा ह्य स्वर्गकामो यजेते ति द्वे पदे वे हि धर्मयके परस्परेणासंबंधो नानुवादे पि युज्यते। अतो हि यदेते केना ५ ५
परेण विधीयते यदि तत्रैव संबंधस्तता युज्यते नान्यथा। अन्य यदि यागे स्वर्गकामो विधीयते कामनाय
स्तथा यागाद् इष्टं व रिकल्प्य [illegible] हि तिसो कामम न्याय यदि यागो हि विधीयते। तस्योपकारकत्वेन तत स्वर्गस्य एम
[illegible] प्रयत्नरूपो यागो यं निः फलः स चनेष्यते। विधेयो विहि साध्य [illegible] स्य भावनत्वेन ज्ञायते। स्वर्गश्च साध्यो २
नान्यत्तत्साध्यं किंचिदपीष्यते। प्रयत्नरूपो यागो विते न स्यात् तस्य साधर्म्य। उद्दिश्य स्वर्गकामं तस्य यागविधौ सवि
ध्य

ते॥ कौ राप्याह स्मात॥ कारणो वस्र द्रौ दुहितेति॥ अथवा ब्राह्मणराजन्य वैश्यानामेवाध्ययनं श्रूयते॥ वसंते ब्राह्मणमु
पनयीत ग्रीष्मे राजन्यं॥ वर्षासु वैश्यमिति॥ उपनयनं चाध्ययनार्थं॥ अतस्तदभावाद्वैश्यवच्च अनधिकारः॥ शूद्रस्या॥ २।
अ २ पि च शूद्रस्य प्रतिषेधोध्ययनं प्रति॥ श्रवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरणं उच्चारणे जिह्वा च्छेदः॥ धारणे शरीरभेद इति॥ तस्मा
द्वैधत्वाच्छूद्रो नाधिक्रियते॥ त्रि॥ ब्राह्मणोग्नीनादधीत स्वर्गकामो यजेतेति विशिष्टलिंगश्रवणात्स्त्रिया अनधिकारे प्राप्त
इदमाह॥ स्त्री चाविशेषात्॥ स्त्री चाधिक्रियते॥ कुत एतत् अविशेषात् यस्मात् श्रूयमाणमप्येतल्लिंगं न विशेषकं॥ त
त्यतो न पुंसामेवाधिकार इति॥ उद्दिश्यमानविशेषणं ह्येतत्॥ स्वर्गकामो यजेतेति विधिसंस्पर्शाभावाद विवक्षितं लि
गसंख्यावाच्यत्र पुनर्विधिसंस्पर्शोस्ति तत्र लिंगसंख्या विवक्ष्यते॥ यथा पशुमालभेतेत्यत्र न द्विषयं पुंस्त्वमेकत्वं च॥ द
च विधीयते॥ विशिष्टपश्वालंभो ह्यन्यथा न भवति॥ तस्मात्स्त्रिया अप्यधिकारः॥ दर्शनाच्च॥ दृश्यते चाप्यर्थो यथा स्त्रिया अ
प्यधिकार इति॥ मेखलया यजमानं दीक्षयति॥ योक्त्रेण पत्नीमिति॥ योक्त्रविधिपरे वाक्ये पत्न्या अप्यधिकारं दर्शयति॥ साच
स्त्री २ उ सामस्त्याधिक्रियते॥ न पृथक्॥ यो नैकस्मिन्कर्मणि पत्नी साध्यं यदर्थाद् दृश्यते यजमानसाध्यस्य॥ पत्न्याप्यमवेक्षते॥

नै
वार्क पंगुरसमर्थः॥ अंधः आज्यावेक्षणे मूको मंत्रोच्चारणे॥ बधिरश्च संप्रैषे॥ विष्णुक्रमणादिभिश्च विना विगुणं कर्म भवति॥ अत एषा
३ मनधिकारः॥ अश्रोत्रियस्य सर्वयज्ञमानिषेधे वानधिकारः॥ अनधिकृतो सौ साव श्रोत्रियः [illegible] नेष्वेवानधिकारः॥ अ
तादेव॥ श्रोत्राभ्याहृतकर्म श्रोत्रिये॥ षंढस्याशुचित्वाद्धस्मत्वाच्च॥ अशुचिर्ह वा एष यो हि नस्य स्मयति॥ अरब्ध्यत्वं च॥ तस्मादेता
नधिकारः॥ ननु वारंभसामर्थ्यादिप्ययं हेत्वर्थागतादिकृदासार्द्धेय वर्तते॥ एवमंगहीनादिष्वदासेऽपीति॥ नारब्धव्यमेतत्सूत्रं।
शू५ सस्यमेतत॥ अद्व्यवदासार्थमंगहीनानां पाठात्॥ आरंभसामर्थ्यात्तस्याप्यधिकारो भूदिति॥ शूद्रः कस्मान्नाधिक्रियते॥
दीन ५ द्व्यवानंगहीन संतिवान्यथानिदर्शनानि ये शूद्रस्याप्यधिकारो गम्यते॥ हविष्कृदावाक्या न विशेषं प्रकृत्य॥ अ॥
ए. आधावेति शूद्रस्य तथा व्रतविशेषमपि शूद्रस्य तथा पितृमेधे क्षीरवद् घृतं शूद्रस्येति॥ एवं प्राप्त इदमाह॥ शूद्रवर्जं कुलं एतत्॥
ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां श्रुतेः॥ ब्राह्मणादीनामेवाध्ययनं श्रूयते॥ वसंते ब्राह्मणोग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यो वर्षासु वै
श्य इति॥ तेनाध्ययनाभावाद् नाग्निः शूद्रः सोग्निसाध्येषु कर्मणि कथं न वर्तिष्यते॥ आत्मार्थं चाधीयते अग्नयः॥ न परार्थाः॥ एप
आत्मने पस्यंति च भवति च आदधीतेति॥ तेन ब्राह्मणादय एवाधानेनाग्निमुद्दिश्य समर्थाः॥ न शूद्रः॥ आध्ययनाभावा ३ [illegible]र
द्वा॥ तस्यानधिकारः॥ यानि पुनर्दर्शनान्युक्तानि तानि निरर्थकानि विषयाणि॥ एकास्य हि ह्य संबंधश्च शूद्रत्वमुच्य

(3)

येनाः॥ अपि च त्रैवर्णिकानां [illegible] शिल्पोपजीवनं प्रतिषिद्धं॥ तस्मादपि जात्यंतरमिति॥ तथा च मेवांलेगां ऋभूणां त्वेतिर
[illegible] तस्मादधीते तिम्नोधन्वनां ऋभवः स्वरवद [illegible] सिंच न शब्देन स्पष्टमेव जात्यंतरमभिधीयते अथय =५ २
उक्तं जात्यंतरत्वाविति रथकारशब्देनाभिधानं नैतद्विशिष्टविधानेन परिह्रियते॥ अथ कस्मात्त्रैवर्णिकस्य
वर्तनी क्रियते सोपि रथकरणाद्रथकारो भवति तस्येदमाधानं। एवं सति ऋतुमात्रविषयमेतद्वचनं भवति
जात्यंतरे तु विशिष्टविषयतांगीकारो गौरवं स्यात्॥ एवमाशंकिते तु न रस्य त्री। लाभावादिति मीमांस्य गतमेव
निकैरथकारशब्दस्य तेन रूढ्योगनिमित्तः शब्दो यावदेकलक्षस्तावदेव प्रवर्तते। अतो न रथकारस्यायां
ता ~ रथकारणानिमित्तावास्य ग्रहणं प्रत्ययपदार्थैरथकारस्याधानमस्त्येवमादीयनाम पपव्याख्या रथकारस्या द्या ~
धानं दृष्टत्वात्॥ रथकारोधिक्रियत ऋभूणां रथकारशब्दो जात्यंतर एव रूढः। तेन यौगिकाशंकैव न भवति।
अतोन्यथा व्याख्यायते रथकारस्याधानं दृष्टत्वात्॥ किमाधानमात्रमेव भवति उतोपरितनकर्मस्वप्यधिका
र इति॥ न त्वेतदस्ति। नियतं चाद्यशब्देन नैमित्तिकं काम्यं च कर्म प्रवर्तते॥ कुत एतत्॥ आधानं हि तस्य कृतं।

[illegible] वर्णिकाः कारः रथकारः। रथाकृ यायागा [illegible] जात्यंतरमिति [illegible] भयत्र प्रयोगदर्शनात् [illegible]॥ कतोवचनात् =
त्रैवर्णिक इति। तस्याधानं आत्मौ सस्याम ऋतुमात्रविधानाद्वाक्यभेदो न भवति। जात्यंतरवाचिनि पुनस्तस्याधानसंबंधो वक्तव्यः॥ =५

कर्व ७ यजमानो वेदं बध्नातीति अपि च॥ तयोः समभ्यारंभोऽर्थं स्मर्यते धर्मार्थकामेषु नातिचारः। तस्मात्सहाधिक्रियते
४ तुल्यफलत्वाच्च॥ कुत एतत्॥ स्रुवकार यस्याला त्रापत्नीः प्रकृत्याहतु परीक्षफलाधिकारादितरासामिति क्रियाफ यथा य नन्म नो
लं च सकलमेकैकस्य भवति न विभागेन स्वर्गसिा भोयजेते सनेतैर्यथावधागेन यजमानः फलं साधयति। यथाप पते एवं च स्य.
र्प ८ त्वीति वाक्यांतरेण सह क्रिया न योस्तथा वस्मरणां। नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितं भर्तृ शुश्रूषयति भ
र्तारं तेन स्वर्गे महीयते। त्रयाणां वर्णानां संग्रहः। न द्विवर्जितानां स्त्रियाः सहाधिकारो युक्तः॥ कुतः संबंधः चेति। तथा स
ति वाक्यं भीदो न तस्मात्त्रैवर्णिको रथकारः। एवं प्राप्ते आह। निपतं च॥ शब्दो वा शब्दस्यार्थे निपातानामनेकार्थतो
क्ताउच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपाता इति। अत शब्दो वा शब्दार्थे। नाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। न त्रैवर्णिको रथ
कारः किंतु हि जात्यंतरमेव॥ तस्मिन् हि रथकारशब्दो रूढः स्मर्यते। माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत इति एम
क्षत्रियाज्जातो वैश्यायां माहिष्यः। वैश्येन शूद्रायां जाता करणी। माहिष्येण करण्यां जातो रथकारः। अनुलोम्ये ४
न संकरजातः॥ रथकारशब्दश्चात्र रूढः। रूढिश्च योगाद् बलीयसी॥ माहिष्कृ ति प [illegible] निक्किप्राच बाक्स पक्षनिष्टो

(4)

किंवातोयदिषष्ठीसमासः [illegible] स्तदाजात्यंतरमिति। जात्यंतरस्यावेयत्वा
त्षष्ठीसमासपरिग्रहे ब्राह्मणअपतो॥ निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति समानाधिकरणाइति कुत एतत्। षष्ठ्यां श्रवणा
तनत्तवसमासेसतिलुप्यतेषष्ठी॥ एतदेव युक्तमुपपन्नं नास्यश्रुताषष्ठीकस्मालोपश्चेति द्वतरस्मिन्पुनःपक्षेद्व
योरपिपदयोःस्वार्थवृत्तिताभवति। तस्मात्सामानाधिकरण्येनषष्ठीसमासः॥ अपिवानिषादइत्योहिदक्षिणाख्य
तोकूटंदक्षिणाकाएणोवागर्दभंवइति। वावकीर्णिनोगर्दभस्य॥ अवकीर्णीब्रह्मचारीयःस्त्रियमुपैति। तस्यवागर्द
भेज्यानोऽमाहकीर्णा [illegible] नीति [illegible] वास्त्रांतरेसूयते [illegible] कल्पेन॥ तत्रैनद्दिवाध्यते स्थपतीष्ट्यांअ
वकीर्णिपशौवाकिमाश्मानसंस्कृतोग्निः। उतलौकिकइति किंतावत्प्राप्तं आश्मनसंस्कृतइति दर्शपौर्णमासाभ्यां
तथाहकेसतेकर्मणीतत्रेधाअनसंस्कृतोग्निर्दृष्टः। इहापितद्वदेवभवतीत्येवंप्राप्तआह॥ लौकिकेति। लौकिके
ग्नावेतत्कर्मस्यात्। स्थपतीष्ट्यांअवकीर्णिपशौवाकिमाश्मनसंस्कृतोग्निः॥ उतलौकिकइति। किंतावत्प्राप्त
माश्मनसंस्कृतइतिदर्शपौर्णमासयोरिवं तत्राहकेसतेकर्मणीतत्रेधाअनसंस्कृतोग्निर्दृष्टः॥ इहापितद्वदेवभवत्र

कर्क १ तद्वात्मसंस्कारार्थंसंस्काराश्चोपरितनकर्महेतवः। अतश्चोपरितनेष्वपिकर्मस्वधिकारइति। एवंप्राप्तउच्य
५ तेनाभावादितिवाक्यशः। नैतदेवमुपरितनकर्मस्वप्यधिकारइतिलिंगाभावात्। नह्यधिकारलिंगान्यस्यदृश्यं
३ तेयथात्रैवर्णिकानां एहीतिब्राह्मणस्यागह्यारवेतिवैश्यस्यराजन्यबंधोऽवेत्येवमादीनि। तेनलिंगाभावा
दनधिकारोगम्यते एवमभिप्रायश्चपुनरवीतेनव्याख्यायते। अभावाल्लिंगानामुपरितनकर्मस्वभावोनस्यात्। षिकार
अस्तिउभावः नचलिंगाभावमात्रेणैवानधिकारोगम्यते। अश्मनंहितस्यकृतंतद्धिसंस्कारकाग्नेर्द्वारेण
परार्थमिति। वाक्यग्रहणात्क्रत्वर्थमपिचलिंगमस्ति॥ आधावेतिशूद्रस्य॥ तथामन्त्रुशूद्रस्याअधिवद
यंशूद्रस्येतिशूद्रासंबंधअपघकारःशूद्रइत्यभिधीयते। तस्यहीमातामहीशूद्रेति॥ निषादस्थपतिर्गवेधुके
विकृतः। एवहिश्रूयते। पयस्य [illegible] चरुः [illegible] प्रष्ठेगेहेमा [illegible] कंचरुंनिर्वपेदिति। तामिष्टिंअक्र स्म ५
त्याश्मन [illegible] ति। एतयानिषादस्थपतिंयाजयेदिति। निषादस्थपतिर्योजनेधर्मः नवैतत्संदिह्यते। किंनिषादानां त्य २
स्थपतिर्निषादस्थपतिः। उतनिषादश्चासौस्थपतिश्चनिषादस्थपतिरिति स्थपतिश [illegible] इत्याविषयस्वचनः

प्रतिषेधःस्यात्॥ शामित्रे घस[illegible]हतइ॥ [illegible] विहितप्रतिषिद्धः स्मार्त्तेमांसपाकस्स्यैषप्रतिषेधोप
ऽपदोनस्मात्स्मार्त्तमिप्यत्रि प्रतेइत्येवंप्राप्तेब्रूमः॥ नौपासनश्रुतेः॥ नैतदेवं स्मार्त्तमपिवैतानिकेषुक
र्त्तव्यमित्येवंनास्ति येनवैत[illegible]निकस्यापिस्मार्त्तकर्मसाधनभूतऔपासनोदृश्यते। पितृमेधेअद्भारेणोप
समनंतिरस्यतीति। यदिहिस्मार्त्तमपिवैतानिकेषुक्रियते॥ औपासनदर्शनेनस्यात्॥ दृश्यतेच॥ तस्मात्स्मा
र्त्तोप्यौपासनेक्रियतइति॥ अपिवाश्रु[illegible]पासनस्मरंति ह्येवंसंस्कारैः संस्कृतापूर्वैरुत्तरैरुतसंत्रिप
तइति॥ पूर्वैर्वस्मार्त्तैःश्रौतास्त्वोत्तरे। नचवैतानिकोप्यस्तुनएकालमौपासनस्यप्रयुक्तस्यागेस्मुस्मादि
तत्वप्रसंगात्॥ ॥अधिश्रपणीयेमांसप्रतिषेध॥ यश्चदक्षिणाग्नौमांसपाकप्रतिषेधः॥ सोधि
श्रयणीयाहविर्विषयः॥ दक्षिणाग्निंप्रकल्पयत्यते। नवाद्यसितेवैनमाहरेयुस्तस्मिन्पचेयुरितिपा

कर्क·
६

तीत्येवमवतीत्येवंग्राममाह॥ लौकिके॥ तिलोवि[illegible]केग्नावेतउभयंस्यात्॥ स्थपतीष्ट्यांहितमयुज्यते यद्दर्शपूर्णमा
सयोरंगं। नचास्मनंदर्शपौर्णमासांगप्रकरणाभावात्॥ स्वकालेहिपुरुषसंस्कारकत्वेनतद्विहितात्रतोलौकि
कोग्निरिति॥ भूमोपशुपुरोडाशश्रपणं॥ नकपालेषु॥ ॥अपमवदानहोमोनाग्नाविति॥ ॥शिष्ठाआशित्रावक्ष
ने॥ कर्त्तव्यमितिप्रोषःकर्त्रधिकारोनिरूपितः॥ छ॥ इदानीमग्न्यधिकारनिरूपणमाह॥ वैतानिकेषुसर्वःसर्वा
र्थत्वात्॥ वैतानिकाविताना[illegible]हआक्ष[illegible]ताह्यग्नयःस्यंते॥ तेषुसर्वंश्रौतंस्मार्त्तंचकर्त्तव्यंकृतएतत्॥
सर्वार्थत्वात्॥ सर्वार्थाह्येतेग्नयःकथंज्ञायते॥ यन्नामद्रव्यमुत्पाद्यमानमेवविशिष्टार्थसंयोगेनोत्पद्यते॥ तस्य
तादर्थ्यमेवावसीयते॥ नचैतेविशिष्टार्थसंयोगिनस्तस्मात्सर्वार्थाइति॥ दर्शनाच्च॥ दृश्यतेचायमर्थोयथास्मा
र्त्तमप्यत्रक्रियते॥ दक्षिणाग्निंप्रकल्पयत्यते॥ मांसं[illegible]नपचेयुरितिप्राप्तिपूर्वकश्चप्रतिषेधोभवति। नचश्रौ
तोमांसपाकोदक्षिणाग्नावस्तियेनोपप्रतिषेधः स्यात्[illegible]लौकिकेपवनशब्दःप्रसिद्धः॥ प्रसिद्धोपिसं
[illegible]मंगनिरूपणमाह॥ ॥तदंगमि

ना ४
गे ५
राम
६

यदन्यदप्रकृतंपुनर्यागहोमरूपंतत्तस्यैवफलवतोयागस्यांगं॥ इयं शेषांगमि
त्यनर्थांतरं॥ कुतएतत्॥ समभिव्याहारप्रकरण॥ ... समभिव्याहारः॥ शब्देनवाक्यसमभिधीयते॥ यथापौर्णमासेन
त्रैष्टुभायविमध्येनतिर्वपतीतिप्रकारणाम्नानसामर्थ्याद्दर्शपूर्णमासांगत्वेप्राप्तेवाक्यात्पौर्णमासांगतोच्यते॥ उभ
सा ५ याकांक्षालक्षणंप्रकरणमुच्यते॥ तद्यथादर्शपौर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेति॥ यागस्यफलेविधानंसाध
नत्वेन॥ साधनस्यचेतिकर्तव्यतापेक्षा॥ इतिकर्तव्यतायसाधनसव्यपेक्षा॥ तयोराकांक्षावतोःसंबंधप्रकरणं॥ उभ
योराकांक्षावत्वेधतितसंबंधप्रतिपादकवाक्यपरिकल्पना॥ वाक्यादभिधानसामर्थ्यंश्रभिधानसामर्थ्याद्विनियो
५ कौ क्तृतिरिति॥ एवंवाक्यप्रकरणाभ्यांशेषविनियोगइति॥ ननुवननेत्रोक्ताःश्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या
नानिशेषविनियोगप्रमाणानि॥ तत्रकारणप्रमाणंद्वयमुपन्यस्तं॥ शेषाणामनुपन्यासइति॥ नैषदोषः॥ क
र्मविरचनाकालेएवतानिसन्निहितानि॥ नन्वत्रोत्पत्तौश्रुतिहिरण्यंवाभिजुहुयाद्धुतेरिति॥ काष्ठहिरण्ययोःश्रु
तेर्विनियोजकत्वमुक्तं॥ लिंगस्यवातेषांमारंभेर्थतोप्यवस्थातद्ववन्त्वादिति॥ क्रमतद्धिप्रकार॥ संनिधा

कक ७ ... चकर्मव्यपत्व॥ विशेषात्मांसमपिभवति॥ तस्येप्रतिषेधाइति॥ ॥यजेतस्वर्गकामइत्येवमादि
वाक्यैःफल॥ विशेषान्मांसमपिभवति॥ तस्यैवप्रतिषेधाइति॥ ॥यजेतस्वर्गकामइत्येवमादि
नांफलवताप्रतिपादिता॥ अधिकारनिरूपणायकृता॥ इदानींतस्यैवसांगस्यफलवतःकर्म
णोनिरूपणायाह॥ ॥यज्ञंव्याख्यास्यामः॥ ॥यज्ञशब्दोव्याख्यास्यतइत्यर्थः॥ प्रतिज्ञाकृता॥ ता
मार॥ ॥द्रव्यंदेवतात्यागः॥ ॥व्रीहियवपश्वादिद्रव्यं॥ देवताशब्दश्चोदनालक्षणायायत्रचो
द्यतेसातत्रदेवता॥ नहिजात्याकाचिद्देवतास्ति॥ वैदिकेव्यवहारे॥ तद्धितेनद्रव्यंप्रतिदेवताभिगम्यते
यत्तथ्यंतेनवा॥ तस्यद्रव्यस्यदेवतांप्रतिपात्रसमर्पणक्रियासयागः॥ यज्ञोयागइतिचानर्थांतरं॥ श्र
स्मिन्नेवार्थेलोकेयज्ञशब्दःप्रसिद्धोपिसमुच्यते॥ अंगप्रधानविवेकनिरूपणाय॥ निरूपितंश्च
नंफलसंयुक्तं॥ निदानीमंगनिरूपणायाह॥ ॥तदंगमितरत्समभिव्याहारप्रकरणाभ्यां

(८)

यथोरंगत्वप्रतिपादनाय। [illegible] ऽवगन्तव्य। ननु दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो य
जेतेत्यनेन यागमात्रस्य फलसंबंधगमः। कुतोऽत्र [illegible] पद इति। अत्रोच्यते। नात्र सर्वस्य यागस्य फलवत्ता। किं
तर्हि य एव दर्शपौर्णमासशब्दवाच्यः स फलवान्। कश्चासौ यो दर्शपौर्णमाससंयोगेनोत्पन्नो य आग्नेयोऽष्टाकपालः
पौर्णमास्याममावास्यायां चाच्युतो भवतीति आग्नेयस्य दर्शपौर्णमाससंयोगः। दर्शशब्देन च चन्द्रमसो दर्शना
द्वैयदीत्यनेसाराया। मावास्योक्ता तथा तावदग्नीषोमीयो मावास्यायामेव। उपांशुयाजो पौर्णमास्यां यजतीति। उक्तं क्रुध
नस्य पौर्णमासीति दोषः। तान्यानेतन [illegible] पौर्णमास्यां [illegible] चेन्द्रध्नमावास्यायामि स्य
धेः मावास्यायामित्यमावास्यासंयोगः। एवमेते यागास्त्रयाणां दर्शपौर्णमासशब्देनाभिधीयते। तेषामेव फलेवि
धानं। इतरे प्रयाजादयोऽभिक्रमास्तेषामपि फलं बहुप्रकारः परिकल्प्यते। तेन तादर्थ्यादङ्गता। तस्मात् साधूक्तं
। यजतयश्चाफलमुक्तोऽस्मिन्निति। अङ्गाधिकारदुनस्त्वङ्गा अग्न्यादर्श्यसंस्तवनार्थं यजति जुहोतीनावक्तोऽपि
शेषइति। तिष्ठ होमा वषट्कारप्रदानायाज्यापुरोनुवाक्यवंतो यजतय उच्यंते। न यदि होमाः स्वाहाकारप्रदाना

वर्क॰१ ८ | न लक्षणो यथासं [illegible] स्त्वात्वसरणाश्च। तत्रयः सन्निधानेनलक्षणः सविकृतिविषयः। अन्यतराकांक्षोऽपि हितत्रसंबे | दर्श॰ २
धो भवति। विकृतिसंनिधौ पठ्यमाना मंत्राम्नायते। तत्संधमावास्याकोतस्यानर्थक्यमानूदिति वैकृतस्य प्रधान | वि॰ ३
वि॰ ३ | स्यत्तत्स्यपे स्याकल्प्यते। सोऽपमन्यतराकांक्षालक्षणः क्रमः। तेनापि विनियोगोऽस्यापित एवमाचार्येणायथा
दे यत्कारीनामभिधेयनीयं। यथासंख्यलक्षणोनापि विनियोगऽक्त एवायथाकांस्यवानस्य त्वमाद्भिकैरभिचार ब्रह्म
वर्वस प्रतिष्ठाकामा यथासंख्यमिति। समाख्ययापि विनियोगोऽस्यापितः। शेषमितरे यथासंख्यमिति। अ | [illegible] ५
तो विनियोगप्रमाणद्वयमेवात्राभिहितं। यद्यपि लक्ष्यत्वाचार्येण यथासंख्यलक्षणं क्रमं प्रकृत्य पांसुयागेदर्वि
नामिस्पदस्त्वाह्वाम्नंदभेयमिति। अस्य विनियोक्तृः। तेनातीव शोभते। प्रकरणे नाहितस्यसंबंधः उभयाकां | स्प
११३४ | क्षालक्षणस्तेनात्र मंत्रेण प्रकरणेनापे [illegible] कर्माणि सिद्धाग्नेयः पांसुयाजाग्नीषोमीयेस्तदपेक्षते। तेन | ८
प्रकरणेनानुमंत्रणासंबंधः। तद्यदि विशेषेण न स्यादुच्यते। क्रमेणाकरणं बाधितं स्यात्। यथासंख्यलक्षणेन
तु विनियोगः प्रदर्शितः। क्वचित्रियंगीकृत्यापिदं द्वितीयस्य यथासंख्यमित्येवमादि॥ अथ यागहोमपर
पस्यांग नावदुक्तं। इदानीं यागहोमस्य

(८)

पानलप्रतिग्रहाइति॥ इदानीं [illegible] काम्यं कर्तुं रुतनियोगतोऽनुष्ठेयानीति। किंप्रा
प्तं। स्वरेणैव परः॥ ॥फलयुक्तानामारंभे याथाकामी फलार्थित्वात्॥ फलार्थिनो हि कर्म चोद्यते। तस्मा
द्याथाकाम्यं प्राप्तं॥ ॥न नियमनिमित्तानि होत्र दर्शपूर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुप्रवृत्तेः। नियमेषु
न याथाकाम्यं यस्मिन्नियोगतस्तत्र शास्त्रं प्रवर्तयति। सत्यवादी स्याद् अशायी स्यादिति। पक्षेऽनेतंनि
यमशास्त्रं प्रवृत्तं। प्रागेव यस्माद्याथाकाम्यं प्राप्तं। यदि नियोगतो नानुष्ठेयं। सत्यवदनशासनमनर्थक
मेव स्यात्॥ तस्मात्सत्यवदनादि नियोगतोऽनुष्ठेयं॥ सत्यवदनशासनानर्थक्यं मा भूत्। तस्मान्नियमेषु न या
थाकाम्यं। निमित्तेऽपि यद्विधीयते तत्रापि न याथाकाम्यं निमित्तोद्देशेन विधानात्। गेहदाहेऽग्न्याधानं समर्थ न ४
प्रह२ कमेव स्यात्। प्रागपि गेहदाहेण याथाकाम्यं सिद्धमेव। तस्मान्नैमित्तिकेषु न याथाकाम्यं। अग्निहोत्रे ह२
पि न याथाकाम्यं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते। ननु च अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति तत्
त्र प्रकरणात्काम्यस्यैवैष कर्मणो धर्मः॥ ततश्च याथाकाम्यमित्येव प्राप्त उच्यते। प्रकरणादेव कर्मधर्म

नचोर्य
कर्कः तुहोतय उच्यन्ते॥ अनेन प्रकारेण तद्धर्मोपकथनायैतदुक्तौ। यजतीनां तिष्ठद्धोमा इत्येष धर्मो जुहोतीनां चोपविष्टहोमादयः
लक्षलक्षणसंबन्धेनोद्देशपरिकल्पनं। तस्मात्तद्धर्मोपकथनायैतदुक्तं। अंगत्वेन क्रतोरुक्तं। तेषां च ऋत्विक्कर्तृकत्वमु
क्तं प्रदेशान्तरे। योऽयमितरो यथाख्यमिति। येऽइतरे ते किं ब्राह्मणा उत क्षत्रियवैश्यावपीति। क्षत्रियवैश्यावपीति ब्रूमः समर्था
घलिकि यंतो सामर्थ्यं च वैद्यत्वा। त्रयाणामपीत्येवं प्राप्ते आहः॥ ॥ब्राह्मणा ऋत्विजो भक्षप्रतिषेधादितरयोः॥ ब्राह्मणा
नामेवार्त्विज्येऽधिकारः॥ न क्षत्रियवैश्ययोः कुत एतत्॥ भक्षप्रतिषेधात्॥ तयोर्हि सोमभक्षप्रतिषेधः अग्निहोत्रोच्छिष्टप
रुत्योच्यते। तद्वै नाब्राह्मणः पिबेत् नो घवि भक्षयति तस्मान्नाब्राह्मणः पिबेदिति। एवं च कृत्वा क्षत्रियवैश्ययोः सोमभागाहो दैवा
मविक्षनानं भक्षणमिति॥ ॥दर्शनाद्वा इत्यपतेचायमर्थो यथा ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यमिति द्वया वै देवा अहैव देवानां एम
अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते [illegible] मनुष्यदेवास्तेषां वा [illegible] एव पत आहुतय एव देवानां दक्षिणा मनुष्य
[illegible] नलिदक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान्ब्राह्मणान्निताद
नां ब्राह्मणानां शुश्रुव [illegible] नम्मरंति। ब्राह्मणस्याधिकारः प्रवचन

ववस्याश्रीयादितातस्मा[illegible]पिनया[illegible]प्येवंनिरूढप्रकृत्यामनंति।तंवै संवत्स
रोनानीजानमतीयदिति॥छ॥सोमेवैकोसोमेयनयाथ्याकाम्यं॥एवंहिश्रूयते।वसंतेवसंतेज्योतिषा यजेतेतिसा
म्यां संवसंतयहरांस्पोतिष्टोमस्यनिमित्तापयाजीवनमग्निहोत्रंस्पा एकेऽन्यस्याबदतिज्योतिष्टोमेनस्व
र्गकामोयजेतेति।फलेश्रुत्काचोदना॥तस्मादिहापियाथ्याकाम्यं।अत्रोच्यते नऽयत्रयोगएवायं।एकःस्व
र्गकामप्रयोगो अपरो नैयमिकःकर्तव्यमर्हति॥एवंचकृत्वागवामयने श्रूयते।कथमेषांसोमानांतातोभ
व ५ वतीतिसर्वेनैमित्तिकायादिनिायदेवंप्रकर्तव्यंतत्कारणंतरेणान्नेनाप्युत्पन्ने।तस्मादत्रापिनयाथ्याकाम्यं॥
नचाजस्तरणांस्कसानांयाज्ञसोमानांनिष्ठस्पर्थमसंभवोऽस्त्विवेष्ट्यार्थानित्यानिर्वर्यदह पर्यये॥ ॥चातुर्मास्येषु
चतुर्मुखश्रूयते।चातुर्मास्येषु वनयाथ्याकाम्याकुतएतत॥ऽस्त्रश्रूयतेःऋतुमुखेऋतुमुखेचातुर्मास्यैर्यजेते
तिश्रूयते।किंच॥ •नियतसहतपावत॥अपिचनित्येःसहचातुर्मास्यानांपाठोभवति।तएतान्यपऋतुस्ते
निरोनिहोत्रदर्शपूर्णमासोचातुर्मास्यानिपशुबंधऽसोम्यमध्वरमिति।सहपाठाच्चतन्नित्यतावगम्यते।

कर्म
१०
स्यात॥यावज्जीविकता।तत्रापिलक्षणायाकर्माभ्यासउपदिश्यते।विहिताहितस्यसमाप्यंज्ञातःपरिसमाप्ति
ः।तेनयावज्जीवंजुहुयादित्यनेनाभ्यासोलक्ष्यते।कर्तृधर्मेपुनर्जुहुयादितिस्वार्थएववर्तते॥नाभ्यासेलक्षु
यति॥जीवनेवानिमित्तेष्वसंततोहोमोविधीयते।तस्मात्कर्तृधर्मोयावज्जीविकता।ततश्चनयाथ्याका
म्यं॥यच्चमरुत्कांअग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामःइतिपृथक्काम्यःप्रयोगः।अयमपरोजीवनानि
मित्तइति।तत्रैतज्जवति।काम्येपिप्रयोगेकिंपुमान्नैयमिकःकर्तव्योभवति।सोप्यग्निहोत्रप्रयोगएवे हि
ग.न ५ तिदर्शपौर्णमासादिष्वप्येवमेवद्रष्टव्यं।तत्रापिकाम्यचोदनायावज्जीवचोदनाचदर्शपौर्णमासाभ्यांस्व
ति च ४ र्गकामोयजेत॥यावज्जीवंदर्शपौर्णमासाभ्यांयजेतेतिचाद्याकाम्यसंबंधाशंकया।आय
यणोध्याम पिशाखांतरादयाथ्याकाम्यत्व[illegible]वंप्रकृत्यामनंति।अनयोर्वा अयंघावाष्ठ राम
शिशोरमोस्यरसस्य इति[illegible]आमेति। अश्नन्[illegible]सकर्तव्यता।नचदेवेभ्योजुहोतीति १०
ह्यकर्तव्यताकिंमते। अतोनित्यतावगम्यते। अपिचप्रायश्चित्तविधानमत्रवृत्ति।अनिष्टायपरोने
जे
(१०)

नैयां।नतेना

पं९ न्नेकृतंयत्फलंतत्सिद्धंभवत्येवा [illegible] अर्थमानोपक [illegible] दस्य भैवंता॥यत्रसाधनत्वेनया॥स्पष्टदर्शा॥तत्रसा
ध्यापेक्षाभवतीतिकर्त्तव्यतापेक्षाया।नचात्रसाधनंत्वं।तस्माद्विगुणादपिफलंभवति।अंगाम्नानंतर्हिकिमर्थंकाम्यंप्रयोग।
विषयमित्यदोष॰किंच॥ ॥प्रायश्चित्तविधानाच्चविगुणेपिफलंनित्येप्रायश्चित्तंविधीयतेभिन्नेजुहोतिस्कन्नेजुहोति
तोयमादित्यादेर्हिविगुणांफलंसाधयेत्।प्रायश्चित्तविधेर्वैयर्थ्यप्रसंगस्यात्॥ ॥तथाचदृष्टांविगुणमपिनित्यंकर्म
यथाकथंचित्परिसमाप्यमानं।यत्पयोनस्यात्केनजुहुयात्इतिव्रीहियवाभ्यामितियद्व्रीहिनस्यातांकेनजुहुयादिति यवे ५
याअन्याजेषवयद्यस्येवसाधभिक्षयपुनरुपसंहरतिनवाइहतर्हिकिंचनासीद्येतदद्ध्यनैवसत्य॰श्रद्धायामि
ति॥यथाकथंचित्परिसमापयेद्दर्शपूर्णमासौ।नचैतोनिषेधोविधिविभक्तेरभावात्॥तस्माद्विगुणमपिनित्यंफलंसाधयत्ये
व॥अपरेन्यथाव्याचक्षतेगुणाम्नानस्यसामर्थ्यंनित्यंसगुणमेवकर्त्तव्योन्यारम्भाच्चविगुणेपिनित्येफलाभिनिर्वृ
सं२ त्तिर्भवत्येव॥यदिनामदैवान्मानुषाद्वाप्रतिबन्धात्सर्वांगोपसंहारेनशक्नोतिकर्तुंकतिपयांगोपसंहारेणापिकर्त्तव्यमेव।
यथाशक्त्यादिस्वपदार्थोपरिकल्प्यते।सर्वदाकर्त्तव्यंसगुणंचेत्यशक्यमेव। [illegible]

कर्क दर्शनाद्द्वादशपतेचायमर्थोयथानित्यानिचातुर्मास्यानि।गवामयनयाजिनांप्रकृत्योच्यते।कथमेषांवी
११ अुर्मास्यान्यननीतानिभवंतीतिपयस्यपेतिजुहुयात्इति।दीक्षितत्वाबेषाप्रतिषेधेसतिकारणांतरेणचातुर्मा
स्यानामननुष्ठानंदर्शयति।पयस्ययेतिजुहुयादितियच्चनामावश्यंकर्त्तव्यंतस्यकारणांतरेणानुग्रहोभवति।अप
रस्यचैकस्यविषयंदर्शनंमन्यते।कथमेषामग्निहोत्रमनंतरितंभवति।कथमेषांपौर्णमासं॰हविरनंतरितंभव
त्येवमादिसर्वस्यकारणांतरेणानुग्रहोदृश्यते॥ ॥नोऽसमर्थयोगात्॥नचनित्यानिचातुर्मास्यान्युत्सर्गेणाहितानि वि५
युज्यतेइतिनृस्रजमानस्येतियंनामनित्यंकथंतस्योत्सर्गइति॥ ॥स्याच्चि॰प्राकृतभवेद्वानिसत्त्वेप्युत्सर्गोयथादर्श
पौर्णमासयोस्तस्मादग्नि॰शतमेववर्षाणियजेतेति।अपिचनित्यमुच्यते।यदवश्यंकर्त्तव्यं।द्विःप्रकारंकर्मनित्यं
काम्यंच॥तत्रनित्यंयत्कृत्यंचिंत्यते।किंसगुणमेवकर्त्तव्यंउतविगुणमपीति।गुणाम्नानात्सगुणमेवेत्येवंप्राप्तेअ एम
ह।विगुणोपफलनिर्वृत्तिरंगानामुपकारत्वात्।विगुणेपिस्वकर्त्तव्यफलाभिनिर्वृत्तिर्भवति।कुतएतत्।यतोंगानिप्रधा ११
नानि [illegible] इहयावज्जीवंदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेतिदर्शपूर्णमासस्यैवकर्त्तव्योव्यपते।नांगानांश्रुतःप्रधा
चो मो॰

विगुणंकाम्यंफलंनसाधयेत्प्रायश्चित्तविधानमनर्थकं [illegible] यथावहृष्टिःदृश्यतेववविगुणोपिकाम्येकर्मणिफलं।वृष्टिकामे
ष्टिःकारीरीष्ठ्यहकालतयासमाम्नाताशाखांतरेतोऽवकृत्यश्रूयते।यदिवर्षेतावत्येवजुहुयादिति।यद्यप्यसमाप्तायामेवेष्ट्यां -दि२
वृष्टिर्भवतितस्मिन्नेवकालेपरिसमापयेत्।नह्यहकालतानाद्रियते।यदिहिविगुणमपिकाम्यंफलंनसाधयेत्।कथंवृष्टि
दृश्यते।।तस्माद्विगुणेपिकाम्येस्तिफलमित्येवंप्राप्तआह।नश्रुतिलक्षणत्वान्नैतदेवं।विगुणंकाम्येफलमितिस्मरणं
हिश्रुत्यालक्षितंसोयंविरुद्धंनिर्वपेद्वैष्णवंचरुमकामस्य[illegible]स्तवर्य। साध्यायागश्चसाधनेसेतिकर्तव्यंतानंवसाधनेसाध्ये
= नेन ५ व्याप्रियतेऽतिकर्तव्यंतामेवंवंतस्मात्सगुणमेवकाम्यंफलंसाधयतीति।नित्येपुनःसर्वदाकर्तव्यत्वादवश्यंभावि
निवैगुण्येपिउपपदार्थाःपरिकल्प्यंते।।यथाशक्त्युपादिति।काम्येषुनतुनअवश्यंकर्तव्यमित्यान्नैवतत्परिकल्प्यते।प्रायश्चि उ ५
त्तविधानंतर्हिकिमर्थं।।प्रायश्चित्तंतत्कालेकाम्यमपिप्रक्रांतंपरिसमापनीयमेव।।फलाभावेपिप्रायश्चित्तात्तदा
नमर्थवत्।तत्रापिअन्यफलंदोषपरिहारः।तेनार्थवत्प्रायश्चित्तं।।दृष्टेनत्यरिमाणं।अथयदृष्टिदर्शनंमुक्तं।न
तद्विफलं।।ऋतुस्वभावजनितायाःवृष्टेःसंदर्शनात्तत्रतावत्समापनीतंकर्मणाउच्यते।याक्षप्रमाणाभ्यांयोषविनियो
६२

कर्म१ [illegible]
१२ [illegible] अवश्यंभाविहिदैवान्मानुषाद्वाप्रतिबलाद्वैगुण्यमिति।।एवंचकृत्वाविध
हुष्युरेखा ३ तोनित्येकर्मणिप्राकृतांगजातनिर्देशपता।यथानरूणाघ्राणेषु।आधाहानिमग्नौसंसृष्टमेवभवतिमंत्रे
सितमथप्रतिप्रस्थताप्रतिपत्नीरितिपत्नीसन्नानेघ्नंतिति।पत्न्या[illegible]यनविधिपरवाक्येन्येअग्निसंभागपैषंदर्शय
ति।तथावमहापितृयज्ञेसयज्ञोपवीतीभूत्वाऽप्यानिगृह्णातीत्येषविधिपरवाक्येनस्वाकरणाहरणोत्तरपरिग्रहादीन्बहू
स्पदार्थान्ननुवदति।यदिहिनित्यसागसंबंधेनस्यात्।लेखाकरणाहरणाद्यनुवादोनस्यात्।भवतिचातस्मान्नित्यानां
मप्यंगसंबंधः।पशोश्चदर्शयति।सउत्तरमाघारमाघार्यांसंस्पर्शयत्स्रुचौपर्येत्यज्ञापसुसमनक्ति।पशुसमंजनवि
धिपरवाक्येउत्तराघारंदर्शयति।नचयागेनान्यसाध्यतइति।आम्नानसामर्थ्याद्उपात्तउदीरितश्चायोवाउत्पत्सुउदीरितप्रबं एम
कर्मवाभवत्येव।।तस्मान्नित्येप्यंगसंबंधः।अथकाम्येकर्मणि[illegible]काम्येविगुणेपिफलाभिनिर्वृत्तिर्भवत्येवातत्रा १२
जित्वाणानिप्रधानानिजितानिप्रायः।[illegible]अथयादेवतामोविंदेत्येवमादिष्यदि
-दृयच्यस्याःपयो[illegible]दि=२

पवांतराकांक्षानभवतितावदेकंवाक्यंनैकत्वंक[illegible]षेत्वेत्येवमादि अग्न्येजुष्टंगृह्णामीत्येवमं
तथपुनःपृथग्गतैःपदैर्नैरुक्तं यथाकर्मणेवांवेषायवामिति।तत्राध्याहृत्यापिक्रियापदंनैरुक्तसंवर्ण
कर्तव्यमित्यतआह।मिथःसंबद्धंह्येतैःपदैःसहसंबध्यते॥ आहवाक्यं।नहिक्रियापदशून्यपदजातमर्था
निश्चायकंभवति।अथबहु[illegible]गार्थमिदमुच्यते।यथादर्शपूर्णमासयोःअस्मादन्नाद्यस्येप्रतिष्ठायाइति
अधस्तनमंत्रवाक्यान्नतोभिमर्शकइत्यादानुष[illegible]॥ ॥तेषामारंभेह्यतोभवस्यात्तद्वचनत्वात्।तेषांमंत्रा
णांप्रकरणसमधीतानामारंभेयत्नो[illegible]नस्याभइति।योर्थःसदार्थाभिधानसमर्थोमंत्रः।सतत्रनियुज्यते
च नलाहा४ कृतएततमेवार्थंवक्तुंशक्नोतिनान्यः।[illegible]यथावरुणप्राशस्यप्रथमेतिवचनं।ननुचवक्तिपदार्थंमंत्र
विनियोगउक्तः॥सत्यमेततत्रैवचैकसंग्रहार्थत्वाददोषः।यथाप्रवरस्यसर्वानियर्येतिमंत्रे॥ ॥मंत्रांते नि २
कर्मादिषुसंनिपातोभिधानात्॥कर्मणिप्रयुज्यमानानांमंत्राणांमंत्रांतस्यकर्मादिषुसंनिपातःसंलग्न
ताकर्तव्या कृतएतत् अभिधानात्।अभिहितोहिमंत्रःकर्माभिधानेनशक्नोति॥ततश्चतदनुष्ठीयते॥ ॥अ

॥ २ ॥ ७९

कर्क १ गउक्तः॥ ॥इदानींमंत्राणांलिंगेनविनियोगउच्यते।तेचअभेदप्रसिद्धाएवमंत्राः॥स्नानंत्वदइति॥ ॥ऋचोयजूंषि अ नि = २
सुभो १.३ सामानिनिगदामंत्राः॥नियताक्षरपदावसानाऋक्॥नियताक्षरपादावसानंयजुः।प्रगीतमंत्रंवाक्यंसामेत्युच्यते।तत्र
निशेषणांगीति॥विशेष्याणिपदानि न्वाप्रगीतविशेषणविशेष्यबुद्धिरुत्पद्यते।अतःपूर्वप्रतीतत्वाद्गीतिरेवसा
मशाद्वेमाभिलस्यते।ननुचैवंरथंतराद[illegible]गीतोजहंति।तत्ररथंतरेणास्तुवीतबृहतास्तुवीतेतिच।गुणगुणिभि
धानंस्तुतिः।सासाम्नानोपपद्यते।तत्रोच्यते।स्वयंवर्णातिःस्तुत्यनभिधायकत्वात्॥ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारेणस्तुत्य
प्युदं४ भिनिर्वृत्यइति।एवंवह[illegible]रूप्यं[illegible]दसामगीयतेप्रजाय।तिष्ठस्यमन्तूपगीयतइत्येवमादीन्युपयन्नार्थो एम
निभवंति।एवंचऋचोमंत्रत्वेउक्तेसाम्नोपिच।कव्यंनिगदाःप्रे[illegible]इत्यन्तराणि।एतद्वतद्वयंमंत्रशब्देनाभिधीयते॥ २३
क्रास्यं तेषांवाक्यंनिश्चःसंदेहः॥तेषामितिसर्वनामशब्देनयजुषांपरामर्शः॥ऋचसामानिचवाक्यव्यवस्थारूपाण्येवपा
यशःपाठ्यंते।तेनयजुःषुहियन्मंत्रवाक्यमित्यपरिज्ञातआह।तेषांवाक्यंनिराकांक्षं।यावंतिपदसमूहउच्चरिते

स्कारनिमित्तइति ~~[illegible]~~ बर्हिः [illegible] ॥ नन्वसंस्कृतेष्वपि प्रयोगो दृश्यते बर्हिःशब्दाय
णा योगात् इति प्रदेशांतरे यकारो वदति। तस्माद्दृश्यमप्रयोग इत्येवं प्राप्त आह॥ ॥कोशा बर्हिः कुशा एव बर्हिःश
ब्देनोच्यंते॥ न संस्काराः॥ कृत एतत्॥ असंस्कृतेष्वपि प्रयोगदर्शनात्॥ उपक्षीणानितृणानिबर्हिर्गाविश्वरंतीतिसाद
२२.५ श्यात्म प्रयोग इति चेत्॥ नेतरेतराश्रयदोषप्रसंगात्॥ बर्हिःशब्देनोद्दिश्योद्दिश्य संस्कारविधानं संस्कारनिमित्तश्च ब
र्हिःशब्द इति॥ यदि संस्कारनिमित्तो बर्हिस्तदा सादृश्याज्जातो प्रयोगः॥ यदि जातिनिमित्तस्तदा बर्हिःशब्देनोद्दिश्योद्दि
श्य संस्कारविधानं जातिनिमित्तत्वे पुनरेष दोषो न भवति। तस्माज्जातिनिमित्तो बर्हिःशब्दः॥ चिंतायाः प्रयोजनं। बर्हि इति ५
षा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र संस्कारा न कर्तव्याः॥ ॥अर्थात्परिमाणं यत्र परिमाणे विशेषो न श्रूयते तत्र सामर्थ्या
त्परिमाणं भवति॥ अश्ववासो हारिण्यां अर्थात्परिमाणबाधः॥ अश्ववाक्ये मा भूदिति॥ ॥नघंसस्यपर्वहृत्रपक्षरस्क
वेण वसोर्द्धारा होमः संभवति। किंतु करमात्रस्रुवेण वसोर्द्धारा होमः संभवति॥ ॥अधु गकक नियूनानि। यूनानि नांवं
धनाद्यानि मयुग्मा भवंति। अतएव स्तृणमुष्टिप्रक्षेपा॥ ॥प्रागग्रेयूनुदगग्रं बर्हिरास्तृणोति। उदगग्रे प्रागग्र

कर्क· नियमं वा स्यः॥ वा स्याः आचार्यः अनियमं मेने। आश्रौवा मंत्रमुक्त्वा कर्मानुष्ठानं। क्षिपतो कृते वा कर्मणि मंत्रवचनमिति॥ एव
१८ मपि हि कर्माभिधायकत्वं मंत्रस्य भवति॥ ॥आदिंत्वाचार्यः न शब्दः पकृत्वा दत्तौ॥ नानियमः॥ मंत्रांते ऐवं कर्मादिमा
चार्य इति। यत्कारणं मंत्रेणास्मृतं कर्म कर्तव्यं। मंत्राम्नानसामर्थ्यादिवावगम्यते। एवं दृष्टार्थता भवति। इतरथा
अदृष्टं परिकल्प्येत॥ नन्वनेनोच्यते दृष्टे सति॥ ॥तत्राचार्यमत एव मंत्राः आदिमात्रा उक्ते सति समस्ताः प्रयोक्तव्याः
॥ ॥परादिनाग्रूयंतेः। परस्परमंत्रस्यादिना ह्यवस्यंतः प्रतिपत्तव्यः। ननु च वाक्यलक्षणे नैव तत्सिद्धं। किमर्थं पुन
रुच्यते। वाक्यस्य [illegible] अविज्ञाना [illegible] दोषः [illegible] विश्वे आदेवानां भागधेयो स्थ [illegible] सूर्य उपस्थ इत्येव
२.५ मादि प्रसज्यते॥ ॥उपांशु प्रयोगः [illegible] राख्यातैश्चैर्ऋचा क्रियते उच्चैः साम्ना उपांशु यजुषेति। यजुषा मो। ४
मेवोपांशुत्वं। वेदोपक्रमणि वैतानिवचना निर्[illegible] महाम्नाणि वा तेन ऋगादीनां वेदोपलक्षणार्थता॥ ऋग्वे
दविहित सामवेदविहितं चाश्चैव [illegible] उपांशु वा यजुर्वेदिकमिति॥ ॥न संप्रैषाः याजुर्वैदिकत्वे भिसाति संप्रैषा एम
नोपांशु भवंति। संबोधनार्थत्वात्तेषां। इदं विचार्यते॥ बर्हिःशब्दः किं संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति। सं २४

(५८)

म.हे [illegible] बह्लोनिनीति

रां ध्रु तं वस्त्रमानुसद्दशं वेदं करोति॥ अथवा श्रेष्ठतं [illegible] तं कार्यं वा। वा शब्दो विकल्पार्थः॥ यत्र ब्रह्मवर्चसाज्ञा = य त्र उ. प्रयोग

घक. मा यथा संख्यं। यथासंख्येन वेदाकारानुकुर्वंः॥ ॥आयुष्यादिति कर्मसु तद्। अनिर्दिष्टैक कर्मविषय। यथा आज्य

जाओ भ्य [illegible] इत्याया इति वा। नत्र तद्ध्व कर्म प्रतिपत्तव्यं॥ यदा अनिसं बध्यते। अनिर्दिष्टो कर्म विषय आ :प्रयोग इत्यर्थः॥ ॥सं

ये ८ तवचनेव॥ तद्ध्व कर्म प्रतिपत्तव्यं। यथा शंध्रु तं भवतीति। इङ्गं वा॥ ॥प्रतिकर्मोद्धरणमसंगो। कर्म कर्म प्रत्युद्धरणमाहवनी

पस्य कर्तव्यं। न चेदन्यार्थसिद्धतः स न प्रवर्तते॥ ॥अपवर्तन्त कर्मा लौकिको ऽर्थसंयोगात्॥ अपवर्तं कयस्मिन्कर्मा

सलौकिकवत्प्रतिपत्त्यम्॥ कुत एतत्॥ अर्थसंयोगात्पदार्थसंयुक्तत्वेनार्थेनसंयोगात्। लौकिकवद्रष्ट्यः। आहव

य.३ नी संस्काररूपं॥ कर्माभिनिर्हत्सु त्तरकालं गार्हपत्ये समवैति। कर्माभिनिर्हत्सु आर्थे वितस्य दयाक्रियेति॥ ॥अप्र

कारणोत्पत्तिरनारनारभ्यवादः आश्रयित्वासे वगुणः॥ यो न कस्य चित्स्यकरणे ऽत्पन्नः॥ न वारभ्य किंचिद्धयतोवाक्य

प्रकारणाभ्यामंगभावं नोपयातीत्यर्थः॥ स सवगुणो भवति। प्रकृत्यर्थो विकृत्यर्थश्च। यथा यस्य खादिरः स्रुवो भ

वतीति॥ अनारभ्य विहिताः स्रुवे खादिरता प्रकृत्यर्था विकृत्यार्थ च। कुत एतत्॥ आश्रयित्वात्। स्रुवाश्रया हि

फर्क. मिध्मं॥ आविनोतीति वर्तते॥ ॥प्रसंगं यीन व गृह्हतिप्रत्य कुशद्भः पश्चाद्भाग वदनः। नदिग्वाचको बर्हिर्थ्यसंभवात्

१५ ॥ ॥अष्टादशेध्मं परिधिवर्जाणां। अष्टादशकाष्ठमिध्मं कुर्यात्॥ परिधिवर्जसंबंधिनः। परिधिवर्जाः पलाशाद्यः॥ ॥

न्याये:=३ एकविंशतिर्वा। एकविंशतिकाष्ठवेध्मं कुर्यात्। शाखांतरात्॥ ॥ततः परिधीनेके। तद्वैध्मस्यैवैतान्परिधीन्परिद

धतीति वचनात्॥ ॥अपरिमितं प्रणयनीयं त्रिवृत्॥ अपरिमितं प्रणयनीयमिध्मं बहुतरं कुर्यात्॥ शाखांतरात्त्रिवृत्

ट ५ त्कुर्यात्॥ अत्र केचिदिध्मवृद्धौ काष्ठविवृद्धि मिच्छंति। तदयुक्तं न हीध्मकाष्ठप्रक्षेपस्य सामिधेनीनां च शेषशेषिभा

वः॥ काष्ठानि सामिधेनीयानि सामिधे न॥ अथ्मानात्पदकृन्दत्यः इध्यमानानवदनात्र अदृष्टं। न घासां काष्ठप्र

ट ४ क्षेप प्रतिकरणात्वेन विधानं। तस्माद्व्याख्यानकाष्ठवृद्धिरिति। अभ्युपगम्यापि ब्रूमः। यद्यपि शेषशेषिभावः स्यात्तथापि एम

शेषवृद्धौ शेषिणो वृद्धिरन्याय्येव॥ ॥निरुप्य स्तंबे सो नीतिर्यजमानो वेदं करोति। स्त्वे निरुप्याप्य मित्यत्र [illegible] त्स्यय्यादे १५

शोल्पपूकालार्थः। नद्यात्पनिर्वापस्य [illegible] पावन्य न वेदवंश्यस्य कालत्तापत्त्यायान्तु घनो पथा निरु

प्यात्वं [illegible] नमन्यविनांनीति। कुर्त [illegible] सामोद्गतं वत्सजानु चैनं तं तत्कार्यं वा कुशमुष्टिं सव्यावृत्तं प्रदक्षि

(४४)

नतो विकृतावेस्योगः प्रयोगः। [illegible] त्यर्थत्वे विकृतावपि प्रयोगः। नह्यविकृतिरनारभ्यवा
दमप्राक्ते प्रकृतिसव्यपेक्षत्वात्॥ ॥वैकंकतानि पात्राणि भवंतीति सूत्रशेषः॥ ॥खादिरः स्रुवः स्यात्॥ स्याच्चशब्दा
खादिरश्च॥ पालाशी जुहूः भवति॥ ॥आश्वत्थ्युपभृद्वा॥ वारणान्यहोमसंयुक्तानि। यान्यहोमार्थानि भवंति तानि वैकंक
तानि परिशिष्टान्यहोमसंयुक्तानि॥ ॥बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिला हंसमुखप्रसेका मूलदंडा भवंति॥
बाहुमात्र्यः स्रुचः कर्त्तव्याः। प्रसृतांगुलिः पाणिः तन्मणिबंधनाद्धस्तो गृह्यते तन्मात्रं पुष्करं भवति॥ अरत्निमात्रः स्रुवो
ऽंगुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः॥ अंगुष्ठपर्वणो यावद्वृत्तं तावत्प्रमाणं पुष्करं भवति। अंगुष्ठपर्ववृत्तमित्यर्थः॥ ॥स्फ्योऽस्याकृतिः॥
अस्याकृतिः। स्फ्याकृतिः स्रुवो भवति॥ आदर्शाकृतिः प्राशित्रहरणं चमसाकृति वा। प्राशित्रहरणमिति प्रसरणे भागाव
दानं तद्येन पात्रेण हि ह्रियते तत्प्राशित्रहरणं तदादर्शाकृतिर्भवति चमसाकृतिर्वा भवति॥ ॥चात्वालोत्करावंतरेण सं
चरः॥ अर्थलक्षणं च संचरणं तच्चात्वालोत्करावंतरेण भवति॥ ॥प्रणीतोत्करौ विष्टिषु॥ अर्थलक्षणमेव च संचरणं
तदैष्टिकेषु कर्मसु प्रणीतोत्करावंतरेण भवति॥ अंतरेण संचरस्त्यनुवर्तते। इदानीं विचार्यते। ऋतव्याभावे सति
मिदं

कर्क
१६

हि खादिरता॥ स्रुवश्च प्रकृतौ विधीयते। तस्मादुभयार्थत्वे स्येवं प्राप्त आह॥ ॥प्रकरणे वाविशेषात्॥ वशब्दो वाशब्दार्थो
व्या शब्दश्चावधारणे। प्रकरण एव निवेशः। प्रकरणशब्देन प्रक्रियंते यस्मिन् धर्मा इति प्रकृतिरुच्यते। तत्रानारभ्यविधे
र्निवेशो न विकृताविति कुत एतत्॥ अविशेषात्॥ अविशेषेण हि प्रकृतितो विकृतौ चोदको धर्मान्प्रापयति। तत्रानारभ्य
विधेरपि प्राप्तित्वात्॥ यद्यनारभ्यविधिः पुनः प्रापयेद्द्विरुक्तता दोषः स्यात्॥ नहि प्राप्तस्य सतः प्राप्तिसंभवः। स्यादे
तदेवं॥ अनारभ्यविधिनैव सर्वत्र प्रापिते खादिरत्वे पश्चाच्चोदकस्तद्धर्ममंगानि प्रापयिष्यत्येवं द्विरुक्ततादोषो न भवती
ति। नैतदेवं वैकृतं हि प्रकरणं चोदनासारूप्यात्प्रकृतिमपेक्षते नानारभ्यविधिं चोदनासारूप्याभावात्॥ ॥दर्शना
च्चाप्येवं वैकृते। विकृतौ प्रयाजादीनां दर्शनाच्चोपपद्यते। तस्ये प्रयाजे भृताप्यामानेऽभ्याहरणे वीणागाथी दर्शि
णाउद्दारंभेऽस्मद्गायंतिस्त्रः स्वयं संता गाथा गाय[illegible]गानविधिपरे वाक्येऽप्यातुला न दर्शयति। ते च प्रकृतिसम्भा
पद्यते भवति विकृतौ नानारभ्यविधिसत्त्वे [illegible]। तस्मादनारभ्यवादस्य प्रकृतिगामित्वं। स्फ्योसाहरणं खादि
रत्वं॥ अनेनोपोतंमादमः कार्यमुविनारस्य। तांडके आम्याः अति [illegible]ना॥ अनारभ्यावीतास्ते यदि प्रकृतिविकृत्यर्था

न

एप
१६

सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात्। नित्येष्वनित्येषु [illegible] काम्येषु प्रक्रान्तेषु प्रतिनिधिर्भवत्येव। तदर्थमाह॥ ॥आरंभो नियमः॥ उकोत्त्य ✓
आरब्धं हि तत्कर्म॥ आरंभस्य समाप्तिनिमित्तं। न च प्रतिनिधिं व्यतिरेकेण समाप्तिस्तस्य भवति। तस्मात्तत्रापि प्रतिनिधि
र्भवत्येव॥ ॥दोषश्चासमाप्तेः स्यात्सामान्यात्॥ अपि च प्रक्रान्तस्य काम्यस्यासमाप्तौ दोषो भवति। तदपि हि नित्यैः
समानं भवति। यथैव नित्यस्याकरणे शिष्टविगर्हणं एवं काम्यस्यापि प्रक्रान्तस्यासमाप्तौ शिष्टविगर्हणं। ननु वशिष्ट
५ शि विगर्हणं नाम कोदोषोस्ति येन शिष्टा विगर्हन्ते। अथापि नाम नास्ति दोषः शिष्टविगर्हणमेव दृष्टमिति॥ ॥दर्शनाद्वाद ॥अस्ति ५
र्शयति च द्रव्यांतरेण समाप्तिं॥ यदि सोमं न विंदेत्। पूतीकानभिषुणुयादिति। अभिषवेण च समाप्यभिधानं। एवं
दर्शने कृते तदाक्षिपति॥ ॥अन्यार्थं दर्शनं न पुनर्ग्रहणात्॥ दर्शनमन्यार्थं यदन्यविधिपरे वाक्ये अन्यन्नर्थं दा नवरीत ✓
पयति यथा क्रमलहोमविधिपरेण वाक्ये प्रयाजान् दर्शयति न चेदं अन्यार्थं कृतमेतत्। पुनर्ग्रहणात्। सोमाभा
वे सति पुनर्द्रव्यांतरमन्यद्यामभिवीयते। एवं स्थिते समभिधीयते। ॥अन्यार्थं पुनर्ग्रहणं पुनर्ग्रहणमेवेदम
न्यार्थं। कोन्यार्थ इति चेत्। सोमाभावे यागस्यावश्य कर्तव्यतां ज्ञापयितुं सदृशद्रव्याणां पीतसदृशोर्थस्यापारे वाक्य
इत्र अपि नृतिकेदु

कर्क १ किं द्रव्यांतरेण तत्कर्म कर्तव्यं॥ उतो नेति। किं तावत्प्राप्तं। तत्रेष्टौ पक्षः॥ ३॥ चोदिताभावेनारंभस्तत्सिद्धिर्वा तस्य चोदि
८ तद्रव्यस्याभावेनारब्धव्यं तत्कर्म कृतमेतत्॥ तदेव हि साधनं तस्य कर्मणः श्रुतं द्रव्यांतरमश्रुतं अतो द्रव्यान्यत्वे
कर्मणोन्यत्वं भवति द्रव्यदेवता हि कर्मणो रूपमिति समयमेतदेवं काम्ये॥ अथ नित्ये कथमिति नित्येपि श्रुतद्रव्याभावे
कर्मांतरं बुध्यस्व अनारंभे प्राप्ते आह॥ ॥नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात्। नित्ये कर्मणि श्रुतद्रव्याभावे प्रति
निधिनारब्धव्यं तत्कर्म श्रुतद्रव्यसदृशेन॥ कृतमेतत्॥ उच्यते। व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र नियममात्रं व्रीहिश्रुतिः। न च नियमा
नुरोधेन यावज्जीवः श्रुतस्य परोधः शक्यः कर्तुं। अवश्यकर्तव्ये कर्मणि नियममात्रस्यैवानुपादानं प्रकृतरूपं॥ तस्मा
त्प्रतिनिधिना तत्कर्म परिसमापनीयं। यद्येवं॥ कुतः श्रुतद्रव्यसामान्यतश्च उच्यते। व्रीहिभिर्यजेतेत्यनेन व्रीहिजात्युप
नो लक्षितः नी [illegible] व्यक्तिविशेषाणामंगभावो विहितो भवति॥ न व्रीहिजात्या अमूर्तत्वाद्दष्टाक एम
अ पानाभिनिर्वृत्तिः शक्यते कर्तुं॥ न च व्यक्तिविशेषाणां जातिशब्देनान्यद्वाचकमस्ति। तस्माद्व्यक्तिविशेषाणामेवानु ८
गमंताः तेन सदृशेषु नीवारादीनां पुनर्व्यक्तिविशेषाणामुपादानं कृतं भवति। तस्मात्सामान्यश्रुतं नियतं

(५८)

यत्र वचनेन द्रव्यांतरं विधीयते। यथा नैवारश्चरुः। [illegible] तत्र द्रव्यांतरबुद्धिर्भवति। न देहवचनेऽस्ति। तस्माद्द्रव्यो
[illegible]सामान्येन श्रुतद्रव्यमेवेदमिति कृत्वा प्रतिनिधुपादानं। अतः श्रुतद्रव्य शब्देनैवाभिधानं। यदि वचने सति द्रव्यां
तरबुद्धिर्भवति। अतः सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयादिति। पूतीकानां वाचनिकत्वाद्रस्त्वूहपरिणाम इत्येवं प्राप्त आह॥
सोमेन तास्य भावात्। सोमाभावे सत्यपि वचने सोमशब्देनैवोपलक्षणं कर्तव्यं। न ह्यत्र द्रव्यांतरबुद्ध्या पूतीकोपा
दानं। द्रव्याभावे यागस्यावश्यकर्तव्यत्वात् द्रव्यांतरे प्राप्ते तद्गतविशेषपरिनियमः क्रियते। तस्मात्सोमशब्देनोपलक्ष
णं कर्तव्यं। पृषदाज्ये तर्हि वाचनिकत्वादूहपरिणामोऽस्त्वित्येवं प्राप्त आह॥ आज्येवादर्शनात्॥ आज्ये वा विपरि
णामः। कुत एतत्॥ अदर्शनाद्द्रव्यांतरस्य। न ह्यत्र द्रव्यांतरबुद्ध्याज्यमुपादीयते। किं तर्हि आज्यसंस्कारस्य। तस्मि
न् सति पृषद्गुणकमाज्यं भवति। यथोच्यते। पयो वा इदं सर्पिष्येव दधि वै [illegible] घृतस्येव दध्नः प्रशंसार्थं किं ि ३
च॥ ॥पशौ मंत्रवर्णात्॥ पशौ हि मंत्रवर्णो भवति। स्वाहा देवा आज्यपा इति। पृषदाज्यसाधनत्वेऽपि स उच्यते। स्यु २
किंच॥ श्रुतेश्च। एकवचनश्रुतिर्भवति। अथ पृषदाज्यं गृह्णातीति। यदि दध्नः प्राधान्यं स्यात्॥ तर्हि द्विवचनेन

कर्क स्याद्द्रव्यमात्रं तु प्राप्तमेव येन विशेषो नियम्यते॥ तस्मात् समानं दर्शनमेवेदमिति। इदं श्रूयते। पयो व्रतं ब्राह्म
१८ णस्य। यवागू राजन्यस्य। आमिक्षा वैश्यस्येति। तदभावे किं स्यात्। किं प्रतिनिधिः प्रसज्यते उत न प्रसज्यते। न प्रसज्य
ते इत्येवं प्राप्त आह॥ व्रते प्रसंगेन नियमशब्दात्॥ व्रते प्रतिनिधिर्न भवति। येन नियमशब्दोऽत्र भवति। व्रतं ह्येवास्या
नाशनं भवतीति॥ एवकारकरणात्प्रतिनिधेरुदासो न ह्यत्रान्यद्विहितं यद्भुक्त्वा देवस्थितस्य। अतः प्रतिनि
धिः प्रसज्यते। ~~न प्रसज्यते~~॥ ननु न तत्र [illegible] इति। कुत एतत्॥ यतो नायं नियमशब्दः। अन्यार्थोऽयमिह शासनस्तावक
॥ पुराकेभ्यः श्मश्रोर्वपनाद्यैत्काममेतदश्नीयादिति हि अकृत्वा यत् व्रतं ह्येवास्यानाशनं भवतीति। संस्तवोऽयं। इदानीं वि
धा ५ दं विचार्यते॥ श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिहिते द्रव्यांतरे छागाभावे मेषे किं श्रुतद्रव्यशब्देनोपलक्षणं। उत प्रतिनिहितं द्रव्य
शब्देनेति। किं तावत्प्राप्तं प्रतिनिहितद्रव्यशब्देनेति। शब्देन हि द्रव्यमभिधेयं। न चाविपरिणतरूपः शक्नोति तदभिधा राम
तुं॥ तस्मादूहपरिणाम इत्येवं प्राप्ते उच्यते। शब्दे ऽविप्र[illegible] प्रतिनिहिते द्रव्ये श्रुतद्रव्याभिधानमिति। शब्दे ऽवि १८
प्रतिपत्तिरविपरिणामः। अनूह इत्यर्थः। कुत एतत्। प्रतिनिधावुपादानं हि श्रुतद्रव्यबुद्ध्या क्रियते। न द्रव्यांतरबुद्ध्या

(१८)

मान्यं तस्य त्वात्॥ तस्मिन्नर्थे द्रव्ये वैरोधे यद् [illegible] इति समर्थं तदकृतमपि प्रतिनिधिद्रव्यं उपादेयं। कृतए
तत्र॥ अर्थाभिनिर्वृत्त्यर्थत्वाद्द्रव्यस्य येनार्थो निर्वर्त्तते तदकृतमपि सदकृतसममेव। अथ यत्र गुणद्रव्यवि
रोधस्तत्र कथं यथा कृष्णानां व्रीहीणां दर्विहोम इति अत्र स्माव्रीहयः सन्ति कृष्णाश्च नीवाराः तत्र वैतद्व्यते। गुणा
द्रव्ययोर्द्रव्यं प्रधानयोगात्॥ गुणाद्रव्यविरोधे द्रव्यमुपादेयं न गुणाः। तद्धि प्रधानेन युज्यते कथं येन युज्यमानं याग
मभिनिवर्त्तयति। अतः संनिकृष्टं यागस्य द्रव्यं विप्रकृष्टो गुणः। अतः संनिकृष्टविप्रकृष्टयोश्च संनिकृष्टोऽत्ययः। सं १
इत्येवं प्राप्त आह॥ ॥न समत्वात्॥ नैतदेवं। द्रव्यमेव प्रधानेन युज्यते न गुण इति। सममेव तदुभयं द्रव्यमपि प्रधान
योगाम्नानसामर्थ्याद्गुणोपीत्येवं आम्नायते॥ ॥गुणानुग्रहात् गुणेनानुगृहीतं द्रव्यमेव प्रधानयोगि गुणास्तु
विशेषणं विशेष्यं द्रव्यं। विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये प्रत्यय इति॥ न समामतो। अश्रुतेदं विचार्यते यान्ये =न स मे त दोः=
कश्वाने संबंधान्यंगकर्माणि। किं तेषां क्रमविशेषेण जुष्टानं उत नियमः क्रमप्रतीति। किं तावत्प्राप्तं॥
द्रव्ये गौणोपक्रमः॥ ॥४॥ कर्मणामानुपूर्व्यं न युगपत्संवात्। आग्न्याधानादीनां कर्मणामानुपूर्व्यं नास्ति यो।

नवितव्यं न च तदस्तीति। अथ यत्र वैकल्पिकं द्रव्यमुपात्तं नष्टं॥ यथा व्रीहिषु नष्टेषु किं व्रीहिसामान्येन प्रतिनिधु
कर्क १८ पादानं॥ उत अकृतद्रव्यं यवा उपादेयाः॥ अकृतद्रव्याभावे सति प्रतिनिधिरिष्यते न अकृतद्रव्ये सतीति। यवा उपादेया इ
ति प्राप्त आह॥ ॥विकल्पे प्रवृत्तं कर्मान्तरत्वात्॥ अस्मिन्विकल्पे यत्प्रवृत्तं द्रव्यं तत्सामान्येन प्रतिनिध्युपादानं क
र्त्तव्यं। न अकृतद्रव्यमपि यवा उपादेयाः। किं कारणं। सर्वेषु वैकल्पिकेषु द्रव्येषु यजमानः स्वयमेवैकं साधनत्वेनां
गीकरोति। तत्र तदेव साधनं नान्यत्। अश्रुतसममेव हि तदिति। यदि तदप्युपादीयते तर्हि कर्मान्तरबुद्धिः स्यात्॥
३ अ १ न च सेध्यते तस्मात् अक्रान्तसादृश्येन प्रतिनिध्युपादानमिति॥ एकेन न्यायेन प्रतिनिहितद्रव्यनाशे न सामान्येन
प्रतिनिध्युपादाने प्राप्त आह॥ प्रतिनिधौ च तत्कालात्॥ श्रुतद्रव्याभावो हि प्रतिनिधेः कालः श्रुतद्रव्यमिति कृत्वा
सपरिगृह्यते। अतस्तस्मिन्नष्टे न सामान्येन प्रतिनिधि [illegible] यः। श्रुतद्रव्यमेवोपादेयमिति। अथ यत्र श्रु एम
तद्रव्यं सर्वाभिनिर्वृत्तसमर्थं विद्यते खदिरादि। अर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं च प्रतिनिधिद्रव्यं। श्रुतद्रव्ये अर्थाभावः। १८
प्रतिनिधिद्रव्ये तु अर्थाभिनिर्वृत्तिसमर्थं। किं श्रुतद्रव्याभावात् सतैव तद्ग्रह्यते॥ अर्थद्रव्यविरोधेर्थसा
र्थाभाव

कृतं च विज्ञातो ऽतश्च पाठक्रमाद् विक्रमो दर्शितः [illegible] येन प्राकृतं पदार्थजातं विज्ञातो ऽपि चोदकप्राप्तमन्यपरे वाक्ये तेने
पर्यो० २ व क्रमेणानुवर्तते। यथा पितृयज्ञो ऽग्न्यन्वरेण परियेहैं य प्राचीनमुपाह प्रोक्षणी रासादयेत्सासादयंति प्रोक्षणीरिध्मं
बर्हिरुपसादयंत्येवमादि सव्यतोपवीती नत्वा ऽपामग्नं भक्तातीति॥ यज्ञोपवीती ति विधिपरे वाक्ये प्राकृतक्रमं द
र्शयति। अपरेन्य येतत्सूत्रं वर्णयंति॥ प्राकृतं च वैकृतं च॥ यत्र कर्मणि ल्पबादेशसंयुक्तं भवति तत्र पूर्वं प्रा
कृतं कर्त्तव्यं पश्चाद् वैकृतं न्यायेन प्राचरितार्थत्वात्स्वं वैकृतमेव भवति। सूत्रकारप्रस्थानात्पूर्वं प्राकृतमिति।
सूत्रस्य दवेदवाक्यमूलतानुमीयते। एवं च कृत्वा परस्मादुत्तराधारमाधार्यं पत्नी संयुवर्णंस्य समनक्ति जुक्तौ च
ल्पबादेशसंयुक्तं क्रवासमंजनो पशु समंजनेन वैकृतं॥ तदचरिता [illegible] सर्वमेव प्राप्नोति तेन पूर्वग्र
हणं कुर्वन्नाचार्यो मम येन ज्ञापयतीति क्रवास मंजनमेत्र पूर्वमा भूदिति। तथा ऽप्ता ऽतिष्टोमे त्र्यासाद्य हवीं
षि संमृश्य यज्ञपस्थ राजानमादाय प्रपद्यतऽ इति क्रतोः तत्र सू० कारेण उक्तो। आसाद्यास्मानि दृ
राणं सिकृत्य जिनमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाती ति। हविः संमर्शनात्मालंभनादको पस्पर्श [illegible]

पधेन हितानि प्रक्षमनापेक्ष्या गृह्यते। न चैषां क्रमनियामकं किंचित्कारणमस्ति येन क्रमो दर्शीयते तेनैकत्वा
२॰ त्कर्त्तृस्वरूपं भाविनि क्रमेयः कश्चित्क्रमस्त्वास्थेयः किंच॥ ॥अर्थनिर्वृत्तेश्च॥ अपि चैवं मतिसुखेनैवार्थाभिनि = पर्या २
र्वृत्तिर्भवति॥ इतरथा क्रमविशेषमाश्रीयमाणे विलंबेनार्थनिर्वृत्तिः स्यात्तत्र प्रधानकालातिक्रमः स्यादि
य ३ ति॥ स्याद्वर्जि पूर्व्यनियमः क्रत्वर्थक्रमेभ्यः भवेद्वा क्रमनियमो नानियमः॥ क्वचिदेव क्वचिक्रमस्य नियामिका
भवति। यथा द्वादशाहे। तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते। अथ ब्रह्माणं दीक्षयत्यथोद्गातारं मित्येवमादि ब्रह्मादीनां
यजमानत्वात्प्राप्ता सु दीक्षासु क्रमपरयं श्रुतिः तथा च। आश्विनो दशमो गृह्यते॥ तं तृतीयं जुहोतीति॥ अथा
त्र क्रमनियमो गम्यते। यथा वषीन पेषणायोः अन्यथा पुरोडाश एव न सिध्यति। पा ठक्रमादपि च क्रमो ऽव
गम्यते ऽभिप्रकारात्॥ श्रुतिपाठगतमंत्रपाठाद्वा निशिष्टेन क्रमेण पदार्थविधीपाठे मंत्राणामपि चत एम २॰ नां ३
द भिन्नक्रमो विशिष्टयतेति। न चैतच्छक्यं वक्तुं येन क्रमेण पदार्थानामयमस्ते नैवानुष्ठानमिति। इत
रथा ऽश्रीत क्रमहानिरप्रतीतो पादानं चायुक्तमापद्येत । तस्मात्पाठक्रमादपि क्रमनियमो ऽवगम्यते॥ ॥प्रा

चोदनयोर्मंत्रबलं प्रयोगित्वात्॥ मंत्रपाठो चोदनापाठात् मंत्रपाठो बलवान्। कर्मणि क्रियमाणे प्रयुज्यते ह
सो मंत्रः अतश्च संनिकृष्टो मंत्रः विप्रकृष्टो चोदनापाठात् तत्र संनिकृष्टविप्रकृष्टयोः संनिकृष्टे संप्रत्ययः स्यादेवं प्र २
प्राप्त आह॥ न समत्वात्॥ नैतदेवं मंत्रपाठो बलवानिति समम् एतदुभयं। कर्मणि प्रयुज्यते मंत्रः। चोदना तु कर्म
णः प्रवर्त्तिकैव॥ अपि च पूर्वप्रवृत्ता चोदना। विहिते पदार्थे पश्चान्मंत्रः प्रयुज्यते॥ ॥गुणानां तु भूयस्त्वात्
शब्दः पदस्य प्राप्तौ। नैतत् समं मंत्रपाठो बलवान् स हि प्रयुज्यमान उत्तरमुत्तरपदार्थं बुद्धौ संनिधापयति।
नैवं चोदनापाठः॥ पदार्थस्मारको हि मंत्रः। तस्मान्मंत्रपाठो बलीयान्। क्रमनियमकारणान्युक्तानि।
तेषां च बलाबलं इदानीं विचार्यते। यत्र बहूनां प्रधानानां सहप्रक्रिया। तत्र किमेकस्य प्रधानस्य सकलं गु
णकाण्डमावर्त्तयितव्यं उत प्रत्येकं पदार्थानामनुसमय इति। सकलगुणकाण्डमेकैकस्य कर्त्तव्यमिति ब्रू
मः। पदार्थानुसमयः। पदार्थानुसमये हि प्रथमस्य पदार्थे कृते द्वितीयस्य तस्मिन् वाक्ये प्रमाणे पूर्वस्य मवक्ष
नं स्यादित्येवं प्राप्त आह॥ ॥तुल्यसमवाये सामान्यपूर्वमानुपूर्व्यं प्रयोगात्॥ तुल्यानां प्रधानानां सहप्रयोगे स

कर्क१ था कृतं च विकृताविप्यनेनैव सिद्धानि॥ ॥विरोधेर्थस्त त्परत्वात्॥ अथ यत्र विरोधः पाठक्र = मार्थक्रम.
योस्तत्र कथमिति॥ यथा सवे जथ शाखया वत्सानपाकरोति तितामासिञ्चन्नीचेत्वेति पाठः॥ अर्थस्तु नै
वनिवर्त्तते॥ वत्सापाकरणाये बर्हिःशाखायाः छेदनं तेन पाठक्रमार्थक्रमयोरर्थक्रमो बलीयान्॥ तेनो
क्तमाचार्येण विरोधेर्थस्तत्परत्वादिति॥ अर्थो हि पा॥ ॥श्रुतिः क्रमादनुमानिकत्वात्॥ अथ यत्र श्रु
तिपाठक्रमयोर्विरोधस्तत्र कथं। यथा संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणान् ग्रामांश्च स्वामिहितं। पात्नीवतं प्रात्रावदा न्त्रा शि ५
न प्राप्नोति तत्रैतदाह॥ पाठक्रमाद्बलीयसी श्रुतिः प्रत्यक्षत्वात्। संस्थिते यज्ञ इति। पाठक्रमे त्वनुमानं नून
५ नाहा मनेनैव अर्थक्रमेणानुष्ठानं येनैवं पाठ इति॥ अथ यत्र चोदनापाठस्य मंत्रपाठस्य च विरोधस्तत्र कथं। य
थाज्याधिश्रयणे। सोमावाज्यमधिश्रयती घे जेति [illegible] तमुद्वासयन्नूर्जे त्वेति पाठः। मंत्रपाठस्त्वश्रा एम
ज्याधिश्रयणमंत्रप्रणीतिधर्मोसि [illegible] पदार्थानुक्रमोद्वासनं मंत्र ऊर्जे त्वेति पश्चा
तो यदि चोदनापाठो जिश्रयणं समनंतरमुद्वासनं। अथ मंत्रपाठस्ताते उपोत्थापयेदिति किमत्र युक्तं॥ ॥मंत्र

पैः॥२

डेष्वशेषकपालान्युपदधातीत्यत्रैव कपालानुसमयस्यासंभवमाह॥ ॥नैककर्माणि संबंधात्॥ निर्वापकर्माणि नमुष्टि
नामनुसमयः कार्यः। यतर्ह्येको निर्वाप एकः पदार्थावयवो मुष्टिर्न चावयवेनानुसमयः कर्तव्यः। पदार्थेनत्वनु
समयो भवति। पदार्थश्च कर्तव्यः। अवयवस्तु तादर्थ्येन विक्रियते। संख्यामुष्टेश्च॥ मुष्टीनां निर्वापसंबंधः संख्याया
श्च। संख्यायां मुष्टिसंबंधे वैरूप्यं करणवाक्यभेदप्रसंगस्स्यात्॥ तस्मादुभयोर्निर्वापसंबंधः। स च द्वैधमवच्छेद
कभावस्यार्थोन्यथावगतः। तेन वाक्यभेदो न भवति। एवं सर्वत्र पदार्थानुसमये प्राप्त आह॥ ॥प्रहरणसादना
वदानप्रदानेष्ववचनात् प्रहरणसादनांतं॥ अवदानप्रदानांतं कर्तव्यमंगास्वांतरात्॥ एवं सर्वत्रावदानप्रदानां
ते प्राप्त आह॥ ॥न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति बाध्यः प्रयोगेषु भिन्नेषु देवतासमभिव्याहारावदानं प्रदानांतं कर्त
व्यः। यथा सप्तदशस्वष्टिष्वकधायेचानेकहविष्के॥ कुत एतत्। सर्वांगानां अक्षानं प्रतिगुणत्वेन प्रयोगात्॥ तत्प
धवदानांतं क्रियते गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः कृता स्यात्। न चासौ विद्यते। इदमनुद्विवार्यते। कस्मिंश्चित्कर्म
णि प्रकृतिपरिसमाप्त एव नीतस्य काल आयाते किं नित्यं कर्तव्यं। उत न कर्तव्यमिति। व्यवधानात् [illegible]र्थमि

ा कृतस्येषु२

शेषं यदा२

कर्क
२२

तिसामान्यं पूर्वं कर्तव्यं। समानः पदार्थः सर्वेषां पूर्वैः पूर्वं कर्तव्यः। एवं क्रियमाणे आनुपूर्व्येण पदार्थानुष्ठा
ते। तन्मंत्राश्च॥ इतरथा तत्प्रपदार्थाभिनिर्वृत्युत्तरकालं पूर्वेषु क्रियमाणे आनुपूर्व्ययोगो न स्यात्॥ तस्मा
त्पदार्थानुसमयः। अथवानुपूर्व्ययोगादिति॥ सकलेषु गुणकांडे पठ्यमाने आनुपूर्व्यक्रमेणोक्तानि क्रम
नानि भवंति। तत्र सहत्वप्रापकप्रयोगवचनो बाध्यते॥ यस्तु न रुध्यते पूर्वस्य पदार्थे कृते तस्मिन्नेव द्वितीयस्य
क्रियमाणे पूर्वस्य व्यवधानमिति॥ तत्सहत्वविधानेन परिह्रियते॥ आह च सकलं गुणकांडं वेदैकैकस्याप
दृश्यते॥ सहत्वप्रापको नैव प्रयोगवचनो भवेत्॥ अतः पदार्थानुसमये क्रियमाणे क्रमश्चानुगृहीतो भव
ति। सहत्वं चेति। एवं च सति सप्तदश प्राजापत्येषु पशुभिः पदार्थैः समानजातीयैर्व्यवधानमित्युक्ते॥ अत्र
नेनैव च मुख्यक्रमप्राप्तिः कथं कावेव भवतः॥ [illegible] प्रथमस्य नियोगं कृत्वा द्वितीयादीनां नियोगे कृते य
दि प्रोक्षणं द्वितीयप्रभृति क्रियते [illegible] पदार्थैः प्रथमस्य प्रोक्षणस्य व्यवधानं स्यात्।
मुख्यक्रमोप्येवं। कांडक्रमं न स्यात् परिस्यात्। [illegible] रौद्रं निर्वपतीत्यत्र मुष्टिनानुसमये प्रा

एम
२२

इत्यत्र क्रमः एवं प्राप्त आह॥ ॥अनियमः फलसंबंधे [illegible] क्रमे प्रत्यनियमः कानिचिन्नियतकालान्येव प
=ऋयं त=२ कानिचित्काम्यानि तेषां परस्परतः संबंधोस्ति यथांगकर्मणामेव प्रधानसंबंधः यस्यैव निमित्तमाया
[illegible] तदेव कर्त्तव्यं। पाठक्रमस्तर्हि किमर्थः। क्रमो विध्यर्थः। कर्मणामसंभवात्। विधानार्थः क्रमो नानुष्ठानार्थं सर्वथा
घत्यरे कर्मण्यसंभवात्॥ मरणकामस्यामी विहितस्तेनानुष्ठानक्रमस्यासंभव इति। अथ तस्यावदाननाशे किं हवि
रंतरमुत्पाद्यते उतान्यस्मादवदीयते किं तावत्प्राप्तं। स्विष्टकृत्पक्षः॥ प॥ अथ तन्नाशे स्विष्टकृतानुग्रहात्। अवत्त
नाशेन्यद्धविरुत्पाद्यं यतः कृतं एतत्तावद्गुणानुग्रहात्। एवं गुणानुग्रहः कृतो भवति। इतरथा गुणहीनेन यागः कृतः
स्यात्। पूर्वस्मिन्सति [illegible] गुणाः कृताः स्युः अवदाननिष्ठाः। तद्विनाशाद्विना [illegible] गतास्तस्माद्गुणहीनेतरः
न च गुणहीनेन यागः इष्यते। एवं प्राप्त आह॥ नद्रव्योपात्॥ नेन्द्रेवं हविरंतरमुत्पादयितव्यं। यतः पूर्वस्यैव हविः
षः संस्कृतस्य शेषो विद्यते। ननु अवदानविनाशेन गुणसंविनाशः संस्कारहीनं तदिति नेत्युच्यते उपभोगेन हि
संस्काराणामपवर्गो भवति। न चोपभुक्तास्ते। प्रक्षेपाभावात्॥ तस्मात्तत एवावदेयं॥ ॥ अवादितत्वाच्च॥ नचैवंवि

कर्क॰ २३ त्येवं प्राप्त आह॥ ॥प्रवृत्ते नियतं , होमविशेषात्। प्रवृत्ते कर्मणि नियतस्य कालस्यात्यये नियतमेव कर्त्तव्यम्
अकरणे हि दोषस्स्यात्। ननु पूर्वस्यापि प्रवसनदोष एव। सत्यमेवं अत्र तु विशिष्टतरो दोषः प्रधानस्येष्वाके
येति॥ तत्र गुणभूतानां परार्थानां प्रवसनमात्रे अपि वासंबंधेन प्रवसने अप्य दोषः तस्मान्नियतमेव तावत्क
र्त्तव्यं॥ ॥षोडशिनित्वात्पूर्वमियस्यात्॥ ज्योतिष्टोमे उक्थ्य विग्रहणं परतः षोडशी श्रूयते। तस्यैव कालनिय
मोस्ति। समप्याप्यषिते षोडशिनस्तोत्रमुपाकरोति। तन घदिमां [illegible] प्रतिबंधबलात् उक्थ्ये वि ग्रहणानामुत्क दैवाह ५
र्षः स्यात्। षोडशिनोप्युपाकरणकालश्चाध्यात। तत्र किं षोडशिन उपाकरणं कर्त्तव्यं उतोक्थ्यविग्रहणानां परत
:क्रमेणेति। प्रवृत्ते नियतमितिन्यायेन षोडशिन उपाकरणे प्राप्त उच्यते। षोडशिनित्वात्पूर्वमूर्ध्वं स्यात्। षोडशि
नित्वेनैवं॥ क्रमेणोक्थ्याविग्रहणानां परत उपाकरणं कर्त्तव्यं। एवं गुणभूयस्त्वं। इतरथा षोडशिनो वैगुण्यं उक्थ्यवि एम
ग्रहणानां चाउत्कर्षः षोडशिन एवेति [illegible] ॥ अग्निहोत्रादीन्युदाहृत्य चिंत्यते। किं पाठक्र २३
मे दोषः [illegible] ज्ञानमिति ब्रूमः पाठो हि क्रमस्य नियामकः

(२२)

ग्नीयते न तत्कार्यं करोति। ऐंद्राग्नेन वचनेन यद्वै [illegible] नस्थापते। अग्नेरप्याहवनीयादेरभावे यद्यन्यं तरं प्रति
निधीयते। नाहवनीयकार्यं करोति अन्यद्य दृष्टमाहवनीयस्याधिकरणत्वे अन्यदन्तराधिकरणत्व इति शब्दो
नतः। सोपि मंत्रांतरस्य कार्यं न वर्त्तते॥ नहि पेषणमंत्रः प्रथनं प्रकाशयति। क्रिया द्विप्रकारा दृष्टार्था दृष्टार्था च। सा च प्र
ति निधीयमाना क्रियांतरकार्यं न करोति। नहि पेषणमवघातकार्यं वर्त्तते। अदृष्टार्थापि प्रतिक्रियायामनिधीयमाना न
हि प्रयाजा अनुयाजकार्यं वर्त्तते। नानुयाजाः प्रयाजानां प्रतिनियतत्वस्य दृष्टत्वादिति॥ ॥कामं देवताप्योति शब्दक्रि
द ६ याः प्रतिनिधीयते स कामं देवता न प्रतिनिधीयते॥ अनिशब्दादीनामप्रतिधेयत्वार्थमिदमुक्तं। येन देवताप्रतिनिध नि ५
नु नैव शक्यते॥ नह्यग्ने ये इंद्रस्य देवतात्वं चोदनालक्षणं हि तत्॥ तेनान्यत्रान्यादेवतैव न भवति। अचोदितत्वात्॥
प्रतिषिद्धं प्रत्यवायात् निवर्त्तते। यत्प्रतिषिद्धं न तत्प्रतिनिधेयं। यथा श्यामाकचरौ कोद्रवा वरका मोदके वरी माषा
निधि २ इति प्रतिषिद्धत्वेन हि निषेधो भवति। अयज्ञिया उ वै कोद्रवा वरका अयज्ञिया माषा इति प्रतिनिधित्वेन प्राप्तेऽयं
प्रतिषिद्धः प्रतिषेधविधिरतिक्रमस्य प्रत्यवायः। स्वामी फलयोगात। स्वामी यजमानः। यः स्वद्रव्यपरित्यागेन फलं ६

कर्म २४ प्रचोदनास्ति अवदानानां येह विरतरोत्पत्तिः कार्येत्यतस्तत एवावदेयं॥ ॥स्विष्टकृद्दानपूर्वप्रयोगात॥ अपि च तत एवा
वदीयमाने स्विष्टकृद्दे तद्धविर्भवति॥ स्विष्टकृद्भवतीत्यर्थः॥ प्रथमावदानसमनंतरं च स्विष्टकृदर्थं वदानं भव = स्य २
ति यदि तदेव न गृह्यते। स्विष्टकृदर्थमपि ततो न गृह्यते॥ ततो हविष उत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात्॥ न च से ध्युत इत्येव प्राप्त आ
ह॥ ॥गुणहानौ नु शेषभावात॥ नु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। न तत एव पुनरवदेयं गुणहीनं हि तदित्युक्तमेव। येन त्र संस्कारास्ते
ध्यवदाने निष्पन्नास्ते हि नाशाद्धविर्विनाशमुपगतास्तस्मात्संस्कारहीनत्वान्न ततो वदेयं॥ अपि च मध्यमस्य वर्हिर्द्विरवच्छ
ती ति श्रुतिः॥ तदभावाद्गुणहीनमेव तदिति। तस्माद्धविरंतरोत्पत्तिः कार्येति। आह च संस्काराणां गुणत्वे ध्यव
दाने प्रयोजकं॥ तद्विनाशाद्विनष्टास्तेनावदेयमतस्ततः। अपि च। गृहीतौ मध्यपूर्वार्द्धौ विनष्टावुभावपि अत
शेषस्य शेषत्वात्प्रधानत्वं न युज्यते। नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यादित्युक्तमथस्तात्तेन देवतादीनामपि प्र यम २४
ति निधाने प्राप्त आह॥ ॥न देवताग्निशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात्॥ न प्रतिनिधेयान्येतानि। न ह्येतानि प्रतिनि
धीयमानान्यपि [illegible] प्रतिनिधीयंते तत्कार्यं कुर्वंति। देवता तावत् [illegible] ऐंद्रे यागे तदस्मरणाय घ्निः प्रतिनि

विगितुप्यते ॥ तेनानेनप्रकारेणऋत्विजांयजमानसंस्कारविधीयंतइति गौणत्वात्यास्यऋत्विजोयजमानत्वंभ
यति ॥ एवंचसतियजमानसंस्कारेभ्योदृष्टपरिकल्पनं तेनान्यथावर्ण्यते ऋत्विकशब्देनार्त्विज्यः तान्पदार्थान
नूयतत्कर्तृकत्वेनयजमानव्यपदिश्यतेएवं दृष्टार्थताभवति ॥ यत्रमन्त्राणाप्रऋत्विजोनिवर्तंते अन्येवमपिऋ
गौ त्विकशब्देनगौणोपचारः तत्कर्माभिधानंसत्यमेवइदं ऋत्विकशब्देगौणीवृत्तिरदृष्टकल्पनावेति तस्मात्ऋत्वि
न५ कपदार्थेषुयजमानानांकर्तृत्वविधानं एवंसतियेनर्त्विजमाणाआर्त्विजीनाःपदार्थाःस्वगुणाइति तस्यैवाधि =नवर्ति५
कारइति तस्माद्ब्राह्मणानामेवाविकारःसत्रेषु ॥ ॥एककल्पंनाम येतुल्यकल्पानांतान्येवैककल्पानांभवंति एकः
= रते४ कल्पोयेषांतत्रयाधागित्वंनाराशंसयागित्वंवा तेषांमंत्रोधिकारोस्तदनयैवएवंभवति यघेवंतुल्यप्रमाणानांभ
वंतु एवमपिहिश्रूयते यजमानसंमितौदुंबरीकार्येति यस्यैवयजमानस्यप्रमाणं नोपसंक्रियते तस्यैवजैत्रएव
स्यादित्येवमाशंकितआह ॥ ॥नपरार्थत्वात ॥ ॥नातुल्यप्रमाणकैर्गुणंभवति परार्थोहियजमानोत्र ननुन
पाधागित्वंस्वार्थार्थता तत्रतन्नपाधागिनोनास तन्नाराशंसानांयतन्नपातेनेति इहपुनर्नतथा इहयजमान

नेनवैगां

सा-
कर्दा २५ साधयत्ति ॥ तस्यथदैन्यःप्रतिनिधीयेतसएवतत्कर्मफलेनयुज्यते नपूर्वः अतोनतस्यार्थेवर्तते तस्मात्स्वामिनोऽ
न्यप्रतिनिधानं एवंसर्वत्राधप्रतिनिधानेप्राप्तआह ॥ गुणेषुप्रतिनिधिःपरार्थत्वात ॥ पात्रासादनाद्याऽपस्वे
ऋणादिषुगुणापदार्थेष्वस्वाम्यपिप्रतिनिधीयते ॥ कुतएतत ॥ परार्थोह्यसौ नतत्रप्रधानवस्वार्थसाधयत्ति तस्मा
त्वथाभिनिर्वृत्तयेस्वाऽप्यपिप्रतिनिधीयते ॥ ॥सत्रेषुतुश्रुतः सत्रेषुपनःस्वामीश्रवणादेवप्रतिनिधीयते ॥ अथय
दि दीक्षितानांकश्चित्प्रमीयतेस्यप्रयोनेदिष्ठोस्यात्तमुपदीक्ष्यतेनसहयजेरन्निश्रुतिः ॥ सतद्धर्माकिंमर्योगात ॥ स
सुज्ञ=५ नेदिष्ठीविंत्यते ॥ यजमानधर्मेर्युज्यतेइति अथयजमानत्वात उपयतइत्येवंप्राप्तेब्रूमः सतद्धर्मासिनेदिष्ठीतद्धर्मास्या
त ॥ कुतएतद ॥ कर्मयोगात ॥ यजमानकर्मणास्यप्रयोगस्तद्धर्मणकृतेनतद्धर्मानुष्ठानंकृतं अयमपितद्धर्मसंस्क
कर्त३ रवक्रिष्यतीति ॥ इदंविचार्यते किंसत्राणिब्राह्मणानामेवभवंतुतदथागाममपिक्षत्रियानामिति वेघत्वात्प्रमाण एम
मपिप्राप्तआह ॥ ॥सत्राणिब्राह्मणानामेवोक्तहेतुत्वात ब्राह्मणानांसत्राणिनक्षत्रियवैश्ययोरिति कुतएतत ॥ २५ ना २
ऋत्विकुश्रवणात ये यजमानास्तएवऋत्विजइतिश्रुतिः ऋत्विजोयजमानाः इति परकीयेकर्मणियःप्रवर्तते सऋ

नाम

त्वात्। भवेद्वा सहस्रसंवत्सरं मनुष्याणामेव। कुतः स्वल्पदेहानित्यत्वादिति। नहि निरूढतपरिमाणं मनुष्याणामा
युरिति। कश्चिच्छतवर्षाणि जीवति कश्चिदभ्यधिकतरं अपरिमितायुषो मनुष्या इति॥ तस्य च कार्यत्वात्॥ क्रियते
ह्यायुरायुषः प्रापकेण कर्मणा। यथा मित्रविंदा श्रीराष्ट्रमित्रायुःकामस्येति। मित्रविंदया आयुर्भवतीति गम्यते। तथा
रूपके। आयुष्कामस्य मृतचरुरिति॥ नासंभवात्॥ नहि तस्यापकेन कर्मणा सहस्रायुष्ट्वं भवति। प्रायशः शतायुष्टु
मेव मनुष्याणामनूद्यते शतायुर्वै पुरुष इति॥ छ॥ शास्त्रसमर्थ्यादिति भारद्वाजः। अस्ति हि शास्त्रं आयुषो विवृद्ध्यै। मि
त्रविंदया आयुःकामो यजेतेति। नयत आयुषः परिमाणं कर्म निर्दिशतीति कश्चित्कर्माभ्यासेन सहस्रायुरिति। नार
यनात्। नैतद्देवी सहस्रपरिमाणमायुः कर्मणा क्रियत इति नैवं विधं वाक्यमस्ति। आयुर्दीर्घं भवत्पि तावदस्य तो टी ४
२ कर्मा०जि न तु सहस्रं ते सहस्रायुषो मनुष्याः। कथं तर्ह्यायुःप्रापकाणि विहितानि उच्यते॥ अपमृत्युनिरासार्थानि तानि। अपमृ
त्युनापि मरणं भवति। अथर्ववेदे च पठ्यते एकशतमपमृत्यवो नाभिमिति। तेनैकं परमायुस्तदुत्तरेषु नं कर्मणापि न शक्य
ते कर्तुं। तस्मादपमृत्युजयार्थान्यायुः प्रापकानि कर्माणि। तथा चाह। मर्त्याः पितरः पुराह्यायुषो म्रियतेयस्तस्या

कर्क॰ संमितौदुंबरी कार्या। सा च येन केनचिद्यजमानेन संमिता भवतीति तस्मादेष मन्यं तन्तूनपातेनेति॥ वैश्यराजन्ययो
२६ गार्हपते येषामर्थि पदार्थेषु ह्यः अथ वैश्ययोरन धिकारः। गार्हपते तर्हि पदार्थेऽधिकारोऽस्त्विस्येवमाशंकित्व
ष स्तन सुत्रातेति प्रतिषेधमाह। दृश्यते गार्हपते पिपक्षे वैश्यराजन्ययोर्नाधिकारः कुत एतत्। विषमो हि तयो
र्ब्रह्मसामकल्पः। बार्हद गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्। आभुरिधनं राजन्यस्य। आग्नेयो वाजीयं वैश्यस्येति॥ तेनेतेर
जेतरस्य वै गुणपमितरस्य च तेरो तीति। तस्माद्गृहपतित्वेनापि वैश्यराजन्ययोर्नाधिकारः अकांतेषु सत्रेषु तर्हि
पयमेव विद्यते॥ अस्ति सहस्रसंवत्सरं सत्रं। किं तत्॥ मनुष्याणां भवति केनचित्प्रकारेण। उत न भवतीति
किंतावत्प्राप्तं॥ स्तनेणौव पक्षः॥ सहस्रसंवत्सरमपमनुष्याणामसंभवात्॥ अमनुष्याणा [illegible] मिति पर्युद
स्येति देवानां स्यात्। ते च पूर्वमेव निराकृताः। मनुष्याणां चारंभसामर्थ्यादित्यन्त्र। तस्मात्र जपषेवायतां श्रम
वत्स्यति॥ अमुष्याणामिति मनुष्याणां न भवतीत्येतदुक्तं भवति। तथा चोक्तं सहस्रत्रे मनुष्याणि षयी चाप्यनुशास्या २६
देहानित्यत्वादिति। मनुष्याणां न भवति। तदायुष्कल्पासंभवात् [illegible] नहि सहस्रायुषो मनुष्याः सन्ति स्वल्पदेहानि

रं॰गे॰ १

[illegible]णेषु[illegible]

तिप्रति प्रथम नमावृत्तिरि[illegible]तिब्रूमः॥अ[illegible]नानि अङ्गानि॥अपेक्षं वा गवत्तासंपादनीया।नवानाहतैरसो
संपद्यते॥तस्मात्प्रतिप्रधानमावृत्तिरित्येवप्राप्त[illegible]॥प्रथ[illegible]नांसहैयोगे सत्यंगानां तंत्रं।सकृत्क्रिया(कृत एत
त॥ ॥प्राक्पुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवायःकृतिभ्य उक्तं।यत्र प्रधानकर्मणां सहैयोगे सत्यंगानां सकृत्क्रियेति॥
कृत तएतत्॥शक्यत्वात्।शक्यते ह्यदृष्टोपकारिणांगेनानेकेषामुपकर्तुं।अगृह्यमाणविशेषत्वात्॥अदीपचत्ता।
पुरुषार्थकृतत्वाच्च॥प्रधानानामंगवंतिकर्तव्यानीतिपुरुषार्थः सर्वैरेवामौक्तत एव भवति।एकार्थसमवाय
श्च तेष्वाएकस्मिन्नर्थे फलेबहुभिः प्रधानैःसाध्ये अंगानांसमवायश्चकृतिर्भवति।ताएकविंशतिरहुतयो द्वादा
द्वादशै पंचप्रयाजाः द्वावाज्यभागौ।आग्नेयःपुरोडाशस्तद्दशाग्नीषोमीयःउपांशुयाजोग्नीषोमीयःपुरोडाशोग्निश्स्वि
ष्टकृदिडात्रयोनुयाजाःसूक्तवाकश्चशंयोर्वाकश्चाथपत्नीसंयाजेषु संप्रगृह्णाति समिष्टयजुश्चेति।आहु
तीनामेकविंशतिसंख्यादृश्यते।सा चलं त्वपक्षे भवति।इतरथा आहुतिशब्देन लक्षणया तद्विधिपर एव स्यात्।अ
परेअन्यथावर्णयंत्येतत्सूत्रं।शक्यतेपुरुषार्थत्वात्॥शक्यते हि सकृत्कृतेनाप्यंगेन बहूनामुपकर्तुं।पुरुषार्थ

(कृ॰ ५

ला १

कर्क
३

वत्सइति।परमायुः पूर्वमपि अपमृत्युनामरणं दर्शयति॥तथाचापपुनर्मृत्युंजयतीतिसर्वमायुरियादिति।तथाचमानवेक
यंमृत्फेभवतीत्युक्त्वा अनभ्यासेनवेदानामाचारस्यावलंघनात्॥आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसतीत्याह
अपमृत्युनामरणंभवतीत्यमुमर्थंज्ञापयति॥अतःसहस्रायुष्यस्यासंभवादित्युक्तं।एवंस्थितइदमुच्यते॥ ॥कुलसत्रमि
तिकार्ष्णाजिनिः॥यजमानकुलीनाःपरिसमापयिष्यंतीतिसूत्रं॥[illegible]कृत्स्नन्यायेन॥नह्यत्रचान्यागतिरस्ति॥७॥सा
मुत्थानमितिलौगाक्षिः॥कार्ष्णाजिनपक्षनिराकरणं॥यनेनतत्सूत्रंकुलसत्रंकेचिदारब्धं देवित्यपरिसमापयिष्यंति॥नवा
वयवात्फलमिष्यते।यद्येवं॥तस्मात्समुत्थानमेवासर्वं वै तदक्षिणोपपद्यते अत आह॥अह्नांवा॥शक्यत्वात्॥अह्नांवै
नसहस्रमंगीकर्तव्यं।नसंवत्सराणामशक्यत्वात्॥मुख्यार्थासंभवेन गौणीवृत्तिराश्रीयत एव।तेनसंवत्सरशब्दो
गौणपादृत्लोर्थे प्रयः प्रदर्शितः अहर्वैसंवत्सर इति॥तस्मादह्नांसहस्रमंगीकर्तव्यं॥ ॥प्रकृत्यनुग्रहाच्च।एवंचप्र
कृतित्वमुपहीता भवति।प्रकृतौ हि द्वादश[illegible]इदमेव संख्यायोग इति।कर्मणांयुगपद्भाव
मंत्रं।अत्रेदंविचार्यते।प्रथम[illegible]नां यौगपद्येन हि योगे सतीतिलिंगं कर्मणां तंत्रं॥उत प्रति प्रधानमावृत्तिरि
[illegible]ति संवत्सर इति=२

पो

तेरु

॥६॥ ३
एम
३

द्रव्यकर्मभेदे पि भेदो भवति। यथौवस्यचितं च प्रयाजत[illegible]नव प्रयाजतातत्र सहत्वेनैतरदेय ग्रापप्रमाणद्धातो। देशभेदे पि
भेदो भवति। यथा वरुणप्रघासे चुमारुत्या। कालभेदो यथापते[illegible]सस्य सहत्वं भिद्यते। द्रव्यभेदे पि त्रयाणां त्रिषु युक्ता
नां भेदः। सहत्वे प्रधानानामंगानां च तंत्रलु[illegible] [illegible] वैश्वदेवे देशो ऽपि रुध्यते। प्रधाननानां प्रावी
न प्रवर्ती[illegible] प्राचीनप्रवणो वै[illegible]देवयजने[illegible] [illegible]सौरकप्रासा सभेद दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते
तिते नांगप्रधानानामसं[illegible] त्रकालोपि चात्र विरुध्यते। प्र[illegible]स्यातं कालस्[illegible]नोपनादिरित्येतदा स्तो यस्य त्रि
तं।। देशकालौ विरोधेनाव्यवस्थोपदेशात्। [illegible] विधीयत इति। न ह्यंगारहितस्य प्रधानस्य प्रप्य
गवचनं। देशकालाविशेषदृत्येतत्कृत्वमप्यरेऽन्यथावसायीना। [illegible]नैकलेसति कर्माणि नि सर्वाणि सहत्वविरोधका
न्तु देशकालावेव विरोध[illegible] कर्मादि[illegible] [illegible]सहप्रयो[illegible]नामशक्यत्वात्। तेन वैश्वदेवकर्मभेदे पि सति
अष्टानां हविषां सहत्वं[illegible] भेद इति चेत् [illegible]सान्ना[illegible]ध्यं तेन द्वन्द्वं तन्नाप्राप्नोति। इतरेषां पोस्म
मासविध्यं तेनवार्द्धघ्नता। [illegible]पस्त्वान्यह[illegible]पयोगः द्रव्यभेदे पि शुनासीरीयपरिकल्पभेदे पि प्रयोगवचनैकत्व
=नदेशकालः वैवेति। नडेदेन[illegible]सवर्णी सेवं आनआह।=२

कर्म व तत्पथारूपार्थेन प्रदीपनेति। अपि चाकृतसम्पन्नायदि श्युनः क्रियते। तत्कृतत्वात्कार्यवत्त्वात् भवति। यथाप्रदापएवहूत
:पुनः क्रियते। समवायस्य[illegible] सहप्रयोगः [illegible]कलानामेतासां सहक्रियेति। सहप्रयोग। एवं प्रधानानां कृतः। छ।। हे
२ न फलकर्मदेशकालद्रव्यदे[illegible]सामान्ये। सर्वेषां प्रयोगवचनेन[illegible]नेध्यनात्सपाद्यफले विधीयते। तत्र सहप्रयो
गः। इतरेतरस्तव्यपेक्षाणि हितानि विहितानि पश्वादिष्टदेवेन[illegible]पशाइयेदिति। यत्रैव स्वदेवशब्देन समुच्चयवचनेना
श्नानां हविषां सहत्वं। यदि च नैकाकर्मिसमानं भवति। एवं प्रया[illegible]मनुयाजतैव्येवमादिभिन्नांगकर्मणां सहप्रयो
गे सतीतरे[illegible]वैगुण्यापत्तेः[illegible]धाकमानो[illegible]चस्तत्र योगः[illegible]पत्नेर्हाना मशक्यत्वात्। कालसामान्येप्येवं। पत्नि ब४
यद्व्यसा[illegible]देवसहप्रयोगोप[illegible]यथा[illegible][illegible]हत्रपाणां भ्यासमस्वयाणां[illegible]इति। देवतासा
मान्येपुनः सामान्यमुच्चारणां। यथा सप[illegible]पत्न्येष्व[illegible]नैवेच यदि च तासां देवतानां गुणोपि समानो न राम
वति। पथात्तत्रै वोपांशु[illegible]भेदे पुनः स्थाकस्य सहोच्चारण। [illegible]प्सुयाजदेवतानां सौमीलयोः।।[illegible] तद्रेदेभे २८
द्वे ति सामिनए हुलाकारणानां[illegible]सान हलं न भवति। [illegible]भेत्रलिंङ्गसति[illegible]सेम[illegible]प्रयोगवचनने

(२८)

धु

र्थ [illegible] तत । प्रसक्तमविघ्ननात् । नहि देवि [illegible] ञ्चारणामिति । नतु [illegible] केन वि [illegible] कृता देवं सोत्यम
हस्तदुपलक्षि [illegible] सुत्यामागच्छेति । [illegible] कृते [illegible] निसोत [illegible] सर्वामुपलक्षयितव्यानि । [illegible] त्रोच्यते । हि प्रकृतो
सुत्योपलक्षणां [illegible] कीर्षिति । नहि तद्देव [illegible] त्व [illegible] इष्टं परिक्रम्य यागसाधनभूत देवतं दृस्मरणां
चिकीर्षितं । [illegible] भवतेंद्र [illegible] तत्र निति । न तु चाशाप्य दृष्टमेवा
न हीदृक्षामंत्रा [illegible] दृश्यत्वा [illegible] च्छती । [illegible] नप्रकारेण यागसंस्तवो [illegible] येन साधनान्यवेतयमाना
न्यपि चेतना [illegible] संस्तूयते । यथाश्रो [illegible] नावारा [illegible] हि यावार [illegible] वति । स्तुता वा येतदुच्यते । लघ [illegible] स्तोत्तुदरे व सविता
हवं मइति । यागः संस्तूयते । एवम [illegible] नागं [illegible] नपी [illegible] तीव [illegible] पितापितामहरोतीवेति । यागसंस्तवने न च कर्तु
रुत्साहसंजननमिति दृष्टो र्थः । सुत्योपलक्षणो [illegible] दृष्ट [illegible] नास्तीति ॥ ७ ॥ एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मंत्रव =स्यां ३
चनेकृतत्वात् । यत्रैकद्रव्यविषयो कर्मा [illegible] सकृन्मंत्रोनुकृत्य । कृत एव तत् । कृतत्वात् । अभिधानसंस्कारस्य । पिवसा
म्यासा एकैवेयं क्रियेति । क्रियादो व [illegible] क्ष्वन सुत्यं । उक्तेन न्याये [illegible] यो ग्रहणो बर्हिषोस्तवने तस्यैव स्तरणं आज्यग्र
२ = द्रव्यविषयः कर्म [illegible] सत्त्वं किं प्रति क्रियमंत्रान्याय [illegible] वचनमिति । क्रिय [illegible] तो न [illegible] षस्य मंत्रस्या [illegible] त्ति =
= प्राप्तौ सकृदुच्यते ॥ [illegible]

क [illegible]
२

न त्वा सह प्रयोगः । तस्मादेषां कालानां सह प्रयोगस्य विरोधको प्रय [illegible] वचनेकत्वे सति न कर्मादीनि । एतस्यो व्याख्यायां न कुस्तो
पदेष्यासिति स्तुत्वं सर्वप इत्सुत्यां व्यदृर्त वधा [illegible] यं अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्रोपसत्कालीनः सुब्रह्मण्यानिगदः इन्द्र आगच्छ हे [illegible] = सु
मागच्छेति । स च द्योस्केन द्वादशाहं प्राप्तस्तत्र च [illegible] ग्राहोपसत्का [illegible] पद्वादशाहसोत्यानि । तत्रैतत्संदिह्यते । किं सकृ
त्सुत्याशब्दोच्चारणं । उत भेदेन प्रतिसुत्यमिति । [illegible] सदेहः [illegible] हे सुत्यामागच्छेत्यनेन सुत्योपलक्षणा कृता । त
तो भेदेन प्रतिसुत्यमुपलक्षणं [illegible] यागसाधन [illegible] तदेवो [illegible] त्यां चिकीर्षितं । ततः सकृत्सुत्याशब्दोच्चारणं । किं
तावत्प्राप्तं । सकृदित्य [illegible] ॥ ७ ॥ अहस्तो [illegible] लक्षणं प्रकृतिवत् । अहर्गणेऽपसत्कालीने सुब्र
ह्मण्यानिगदे [illegible] पहारि [illegible] दत्ता भवति । प्रकृतौ ह्येकं सोत्यमहरासी
त्तदेवोपलक्षि [illegible] हे सुत्यामागच्छे [illegible] स्या [illegible] त्र वच [illegible] नोपलक्षते तस्यैवोपलक्षणं संस्कारही राम
नाद्गुणप्राय [illegible] तस्माद्दशा [illegible] मा [illegible] मुपलक्षणमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ ८ ॥ तंत्रकाम्ये कर्मे २८
प्रसक्तम विघ्नता [illegible] उपसत्का [illegible] सु [illegible] रेशब्दोच्चारणं [illegible] शब्दोच्चारणमिति

[illegible] सुत्यं [illegible] र्म ।

न
नदीस्थमितिसहमंत्रः। अववर्षत्तिपिकालैकत्वात्॥ तथा ऽभेदर्शने प्रयागोपुतु एकार्थत्वात् एकप्रयाणसमर्थागमतंना न २
मातस्मादादावेवमंत्र [illegible] नेअग्नि [illegible] प्रयाणमिति। अग्राग [illegible] मेदे [illegible] तोरमितिसापत्तिः। आपिनिसहस्रवनमुतमेदैने
ति। अभिहितमेतदितिकृत्वासहूनां अवचनेप्राप्त आह॥छ॥ नदितिरि [illegible] सराह्नात्रसम [illegible] मंत्रवचनंभिद्यतेहाननिमिद
मितिकृत्वाप्यार [illegible] ॥छ॥ आप [illegible] नकाल ८ सहूद्रसेनिपाता [illegible] जामावीनं [illegible] सांप्रा कानंतस्यप्रतिक
र्माह्नोरात्र सुप्ते सत् [illegible] कर्तव्यं। नहि तत्कार्ति [illegible] तितिः। यस्यापदो ऽपहृत्पत्त अतः स्वका
लत्वात्सन्द्रेवकर्तव्या॥छ॥ स्रूपः। सोप्का [illegible] नकालीनएव। दीहान्तहयंछिन्नीतिन
स्मान्सोपिसाधारणः पसुत्रपैदि। नन्वस्या [illegible] षिकरणः [illegible] त्यादवाच्यमेतत्। पशावेव स्वपमुद्य
र्त्तेति। प्रतिपशुमाह्साशंकानिवृत्त्यर्थं [illegible] ॥छ॥ स्वरुश्च [illegible] वचनात्। स्वरुरपिस्वप्रव स्नीवो मीपस्व
नीयान्तं बध्नन्तां साधारणाएव। संस्थावचन [illegible] भवति। स्वरुहोमेन हि स्वपः संस्थाप्यतइति। यदि वप्रथममेव हूय
तेस्वपः साधारणो न भवेत्। न [illegible] सो पि [illegible] धारणः॥छ॥ तंनिर्हृत्य [illegible]

कर्क ३०
हणोवसहून्मंत्रवचनेप्राप्त आह॥छ॥ नग्रहणा [illegible] नत्तरणास्पग्रहणोपुतु। तुमाद्योवधारणो। ग्रहणाद्दिपुनैवसह
मंत्रवचनं। नद्यत्राभिधानसंस्का [illegible] कृतत्वमहि ग्रहणोतावधारणे तु मुख्यिनागृहीतं तावदेव मंत्राभिधाने न संस्कृतं
अन्यद्रु। यमाणाम भिधानसंस्कारे स्वयमेसहे [illegible] ॥ लवनस्तरणागो रयपेवं। आज्यग्रहणे च॥छ॥ वचनादादस्येमुष्टोचो
तमे आत्पेवाचनिकी मंत्र तिद्यन्निरुक्ता। उत्तरेषु ग्रहणेपु। त्रिद्दि [illegible] श्रेया त्रिवृद्धियज्ञइति तदनुसहृत्सहृदेवेति
मुष्टोचोत [illegible] मीच तुर्थमिति। दीहि [illegible] यच मान्नाते। तस्मानदीतरणो अवर्षणेऽभिघ
र्षने प्रयागोपुतत्रैतन्मंत्रिहि [illegible] किंपुरा [illegible] नेकमन्त्रो [illegible] मंत्रवचनमुतभेदेनोति। तथा नदीतरणो [illegible] पि
च। स्त्रोतसां भेदे [illegible] रेन [illegible] वचनं उतसहृदिति। अवर्ष [illegible] राणां निपाते किंप्रत्यवर्षणां मंत्रवचनं
उतसहृदिति एतेषु [illegible] नेका [illegible] दर्शने [illegible] प्रयाणे तिस्रः प्रयाणे मंत्रवचनमुत प्रथमे प्रयाण इति। तत्र
प्रत्येकं मंत्रवचने प्राप्त आह॥छ॥ स्वसानदी [illegible] वर्षणानेभिदर्शनप्रयाणेषु सहृत्वाद् एककार्यत्वात्। प
पासंभवे हेतुः [illegible] अनेकस्य मरणे नेकाले [illegible] मंत्रवचनं नद्यादौ एकत्वात्। स्त्रोतसां भेदे प्रत्येकमेव
पि ३ राम ३०

आनपि वचनेन संस्कारो भवति । यथा हि [illegible] नेयूनवरंनेति ॥ शेषमितरे यथाख्यं ॥ इतरे स्वामि
व्यतिरिक्ताः शेषं यथाख्यं कुर्वंति यायस्याख्यातं ॥ [illegible]र्त्विजः कुर्वंति स्मृतेः ॥ ६ ॥ प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वि वक
र्माणि संतिष्ठेरन्निति स्मृतेः ॥ ॥ आहवनीयसामंतेषु प्रदक्षिणं आहवनीसामंतेच प्रदक्षिणं स्मृतेः ॥ ७ ॥ विपर्यस्यापि अ
पसव्यं दक्षिणा चापि अपि कर्मसु विपर्यासेनापरदक्षिणं कार्यं । [illegible] स्तत्त्वपारेवसमर्थते । नत्वपि अपसव्यं कर्तव्यं ॥
यथा परिसमूहनोपलिप्योल्लेखनं ॥ दक्षिणा उदिका न प्राङ्गुदीचीवा ॥ ॥ प्रधानद्रव्य आपत्तौ सांगावृत्तिस्तदादेशा
त् ॥ प्रधानस्य यत्र साधनं द्रव्यं तस्य आपत्तौ विनाशे सांगा [illegible] तेन [illegible] नित द्विनाशा वा विनाश
मुपगत [illegible] अपदेऽन्यथा वर्जयेति ॥ उक्तमेव संस्या [illegible] सहावर्तते ना [illegible] प्रकारके [illegible] तेनतान्यदृष्टानी
ष्टकार्ये इदं श्रूयते । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा यजेतेति तत्र संदिह्यते किमुभावपि व्रीहियवौ यागं प्रत्यंगभावमुपनेयौ
उताहो विकल्पेनेति । किं तावत्प्राप्तं समुच्चय इति पक्षः ॥ ॥ गुणानामेकार्थानां सवर्णिभ्यश्चोदितत्वात् ॥ येषु गुणा एकत्र योज
नाययाव्रीहियवादयास्तेः सर्वैस्तत्कर्मारब्धं कृत [illegible] चोदितत्वात् चोदिता हि तेषां यागाभिनिर्वृत्तौ इति ॥ यएव

क.क.
३१

श्च ॥ अपि वा तत एव स्रुपास्त्ररुर्निवर्त्यते ॥ तस्य यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरुः कार्य इति समामनंति । दर्शपूर्णमासादिषु कर्म
सु चिंत्यते । किं सर्वं स्वयमेव कर्तव्यं । उत किंचित्परकर्तृकमपीति । फलार्थिनः कर्मचोदितमतस्तेनैव कर्तव्यमित्येवं प्राप्त सर्वे
आह ॥ ॥ कर्माणि ऋत्विजां ॥ अधिकारः कुत एतत् परिक्रयाम्नानात् ॥ दृश्यते हि तत्र परिक्रयः ॥ गौर्दक्षिणा हिरण्यं दक्षि
णा स्ववामादि एवं सर्वत्र याचाप्रादि दृश्यते ॥ ॥ प्रधानं स्वामी फलयोगात् ॥ यत्प्रधानं स्वद्रव्यपरित्यागपरसन्तोपादानरूप
तत्स्वामी करोति फलयुक्तं तदिति । तच्च कुर्वन्फलेन युज्यत इति । एतत् [illegible] नमपरेऽप्यधावसाययंति ॥ परिक्रयाम्नानात्सर्वत्र पु
रुषाणां कर्तृत्वे सति प्रधानं स्वामी करोति फलयोगादिसुक्ते [illegible] र्वा किमेतदेव स्वामी करोतीत्याह ॥ ॥ पुरुषयोगिमं
त्रप्रसंस्कारयोश्चागे सामर्थ्यात् ॥ पुरुषयोगीयो मंत्रः । तनूनपा अग्ने सौतनूं मे पाहि इत्येवमादि प्रत्यगाशीर्युक्तः । यश्च
आत्मसंस्कारः पावनमुंडनादि तौ द्वावपि यागे प्रतिपत्तव्यौ [illegible] शब्देनत्यागाधिकृतो लक्षणया यजमानो अभिधीय एम
ते यजमानयोगिनौ भवत इत्यर्थः ॥ यजमान एव हि समर्थ आशीः प्रार्थने कर्तृसंस्कारो पिचफलनिर्वृत्ति ग्रहयागपतापत्सा ३१
यजमानयोगे च ॥ ॥ वचनादन्यत्र [illegible] भवति । यथा प्रक्रंयजमा [illegible] नोन्वारभत इति । कचि

(37)

चयम नन्द

नवसोनत्यंश्रां ऋं।प्र ति मिमता नि पु न दृष्टानि। तस्मात् द्रव्यादीनां समुच्चये न एककार्यत्वादिति।सस्मं परमेकंकार्यमवांत
रकार्याणि नु भिन्नानि यद्गुणा क्रियतेनेनतस्नं तं ... ... नतस्मा वेनेति।होत्राध्मनयोः क्रियमाणानुवादिनामग्नि
मंथन प्रणयनादिषु होतृकाणां श्राध्मनमंत्राणां च भूर्भुवः स्वरिति।किमेषां समुच्चयः उत विकल्प इति मंत्राणां वि
याभिधायकत्वेन साधनाभिधायकत्वं च दृष्टं प्रयोजनमिति।विकल्पे प्राप्ते आह॥ ॥होत्राध्मनयोः॥होतृकाणां मं
त्राणामध्मनमंत्राणां च समुच्चयो न कल्प्यते।यत्कारणं मे दृष्टार्था हि ते क्रियमाणानुवादिनः करणमंत्राणां वि
कल्प इष्यते दृष्टार्थत्वात्।क्रियमाणानुवादिनस्तु दृष्टार्था अपि तेषां समुच्चयः।आध्मनमंत्राणां तु समुच्चयो वाचनिक
स्त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति॥ मिराहवनीयमिति।सर्वत्र होतृकाणां समुच्चये प्राप्ते आह। ।नयाज्यानुवाक्या
सु विरोधात्॥एकस्मिन्प्रकरणे याज्यानुवाक्यालक्षणयुक्तानां न समुच्चयो भवति।देवतास्मरणार्था ह्यनुवाक्या॥
हविः समर्पणार्था च याज्या।अतो दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः।तथा च ह्याक्रयति वा अनुवाक्यया प्रयच्छति याज्ययेति॥।
दर्शनाच्च।दृश्यते चायमर्थो याज्यानुवाक्यासु न समुच्चयः प्रानाप्त्या प्रकृत्या मनंति।एकानुवाक्या भवत्येका

यथा

ककं 32

गुणानामसंगभावं नोपनीयते॥तस्यैव श्रुतिरनर्थिकास्यादित्येवं प्राप्त आह॥ ॥न कृतत्वात्॥नैतदेवं सर्वस्तत्कर्मारम्भ
मिति किं कारणं।कृतत्वात्॥एकेनैव यदा॥तत्कर्माष्टाकपालाभिनिर्वृत्तिरूपं निर्वर्तितं भवति॥तदा द्वितीयोपादानमन
र्थकं स्यात्।सर्वो हि नेतरेतरनिरपेक्षा एव विधीयते।अथ यद्येकेनैव निर्वृत्ति यागे द्वितीयश्रुत्यनुग्रहाय यागाभ्यावृ
त्तिः क्रियते।तत्रैतदुक्तं॥ ॥अनारभ्यत्वात्॥अनारभ्यो यमर्थः पठ्यते गुणानुरोधेन प्रधानाभ्यावृत्तिस्तस्माद्विकल्पः
॥ ॥दर्शनाच्च॥दृश्यते चायमर्थो यथा व्रीहियवयोर्विकल्प इति।हविस्तद्धपनं प्रकृत्य श्रूयते।वर्षकं ह्यासु घ्येवैतेयदि व्रीहि
योपदियवा इति॥अपि च समुच्चये साक्षिन व्रीहिभिः कृतो भवति।न यवैरिति संकीर्णमन्यदेव द्रव्यांतरं भवति॥ ॥श्रुत्यान
र्थक्यमिति चेत्॥इति चेत्पश्यति व्रीहियवयोरेवान्यतरस्य विकल्पेनान्यतरस्य श्रुतिरनार्थिकास्यात्॥ ॥कालांतरे
र्थवत्त्वं स्यात्॥ ॥ नह्येकस्मिन्कर्मणि समुच्चयसंभवतीत्येतदुक्तं॥आघारं प्रकृत्य गणाः समाम्नाताः।ऋजुमाघारय
तिसंततमाघारयति।दीर्घमाघारयति॥प्रांचमाघारयतीति तेषामेककार्यत्वादुक्तेन न्यायेन विकल्पे प्राप्त आह॥ ॥
सर्वेषां ते च समुच्चयो विरोधे।येगुणा धर्ममात्राः ... ... एतदा॥अविरोधे हि नैव नंति।कथं ऋजुं संततं न विरुद्धादि

एम 32

ण

च

किंकारणं॥ अन्यार्थो ह्येतो किमर्थ इति चे [illegible] ॥ अथ इत्थं नाम प्रशस्तो महाव्याहृतिहोमोयेन संभ्रमनभे
षज्पेक्रियेत॥ तस्माद्दृष्टार्थत्वं॥ इदानीमिदं विचार्यते॥ कर्मणि प्रयुज्यमानानां मंत्राणां यथाम्नातस्वरेण प्रयोग किं २
उत भाषिकस्वरेण भाषिकस्वरो ब्राह्मणस्वरः॥ आहोस्विदेकश्रुत्या तानेनेति॥ किं तावत्प्राप्तं॥ स्वरेणैव पदेन॥ ॥ मंत्रेस्व
राक्रियायथाम्नातमविशेषात्॥ कर्मणि युज्यमाने मंत्रे आम्नातस्वरेण प्रयोगः कुत एतद्विशेषात्॥ न विशेषो व
साज्ञं शक्यते॥ अनेन स्वरेणानेन वा प्रयोग इति॥ तस्मात्समाम्नातस्वर एवेति प्राप्ते आह॥ ॥भाषिकस्वरो वोपपन्नमंत्रो
पदेशात्॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ भाषिकस्वरो वा भवति ब्राह्मणानेनमंत्रस्वरः कुत एतदुपपन्नस्वरस्यैव मंत्रस्य विध स्वरः ५
मानस्वरस्य ब्राह्मणे स्वरांतरेणोपदेशो भवति॥ तस्माद्भाषिकस्वर इत्येवं प्राप्ते उच्यते॥ तानो वा नित्यत्वात्॥ वाशब्दः
पक्षांतरपरिग्रहे॥ नैतदस्ति यद्भाषिकस्वर इति॥ तानेन प्रयोग एकश्रुत्या प्रयोग इत्यर्थः॥ कुत एतस्मात्तिद्धेः॥ ॥
(एकश्रुति दूरात्संबुद्धाविति वर्त्तमाने यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामस्विति। जपन्यूंखसामसु" "यज्ञकर्मण्यब्रह्म)
(णाः [illegible] यजमानवर्जमेवमादिवर्जितानां मंत्राणां यत्कर्मण्येकश्रुत्या तानेन प्रयोगः नत्वेवं स्म
=॥ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्यानाम जपन्यूंखयाजमानवर्जं॥ ॥एकश्रुति दूरात्संबुद्धाविति =
= वर्त्तमाने [illegible]

कर्क ‍२३

यान्यैकदेवत्याहीति स्वतैकत्वं हेतुं श्रवणयाज्यानुवाक्ययोरेकत्वं च प्रदर्शयति। तथापि तयत्तेभ्योनुवाक्यां प्रकृत्याम [illegible]
[illegible] ॥ किं [illegible] ॥ तथापि त्वयापि रहं
[illegible] अह यामनेति॥ एकस्यावै देवान्प्रसादयंति हाभ्यां पित्हनिति॥ अन्वावाक्याद्विविधपरे वाक्ये एकत्वं दर्शयति॥ ॥
प्रायश्चित्तेषु दोषो नाशात्॥ एकस्मिन्कर्मणि प्रायश्चित्तबहुत्वे आम्नाते किं समुच्चय उत विकल्प इति विकल्प इति
भूमः॥ उक्तो दोषनिर्घातार्थं हि प्रायश्चित्तं भवति॥ दोषदर्शनेहि सति तदाम्नायते॥ अनन्तं निर्हृतिरेव प्रयोजनं तेन च विकल्प
वे॥ अतो विकल्प इति॥ ॥एकेनुचनिर्हृते दोषे द्वितीयमनर्थकमित्येव प्राप्ते आह॥ ॥ना श्रुतेः प्रायश्चित्ते कृते दोषस्य या
नातिनैव श्रुतिरस्ति॥ ॥प्रत्यक्षैव॥ प्रत्यक्षेणापि दोषनिर्घातो न दृश्यते॥ भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति कृते पि होमेन
भिन्नमभिन्नं भवति॥ न च स्कन्नमस्कन्नं॥ अतो धर्ममात्रं॥ तस्मात्समुच्चयः॥ ॥स्याद्वा दर्शनात्॥ न [illegible] केषु वित्प्रायश्चित्ते एम
षु दोषनिर्घातार्थता॥ यथा महाव्याहृतिहोमेषु दोषनिर्घातो दृश्यते॥ स यथा पर्वणा पर्व संदध्यादेवं हैवं स संदध्या २२
त्ययज्ञस्याभिः [illegible] नेति॥ संभ्रमनमेष [illegible] ॥ नान्यर्थत्वात् नैतदेवं॥ संभ्रमनमेषज्पे इष्ठा विकल्प इति

कृते वद्रव्येण तस्याः क्रियाया निर्वर्तितत्वात् विकल्पे प्राप्ते आह ॥ ॥ ऊवध्यवसाद्भेदे च ॥ नैवमुपसञ्ज्ञपरस्य सं
स्कारः तद्भेदाभ्यां ॥ ऊवध्यादिषु समुच्चयो न विकल्पः कुत एतत् ॥ इज्यागोहितया क्रियया सोक्रियन्तः प्रतिपाद्यते ना
त्रेज्यं क्रियार्थं क्रियाए वद्धव्यार्थं ति क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालं चरितार्थं स्याः इच्छस्य प्रतिपत्तिः संस्कारः संस्कार्या
णां भित्रानि । यस्यैव पशोः शेषसंस्कारो न क्रियते ॥ तस्यैव संस्कारहीनाद्गुणपभापद्यते तस्मात् समुच्चय इति । न्तत
मध्यसमुच्चारणान्यायेन द्रव्यमत्पत्र क्रियार्थं एकेनैव तत्क्रियाया निर्वर्तितत्वान् द्वितीयेन प्रयोजनं नास्ति ज्योति
ष्टोमे क्रयं प्रकृत्य सामनंति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणाति गवा क्रीणाती त्येवमादि । तत्रैतन्मंदिह्यते किं क्रयचोद
नागुणेषु समुच्चयः उत विकल्प इति किं तावत्प्राप्तं ॥ इतरेतरनिरपेक्षत्वाद्दक्षिणासंख्याविकल्पवत् । विकल्पप्राप्ता वि
दमाह ॥ ॥ चोदनागुणेषु च पक्वेष्टुपबंधप्राप्तौ ॥ अथ यत्तन स्तुत्रोपात्तसमुच्चयात्कर्षणार्थश्च शब्दः । क्रयचोदनागु
णेषु समुच्चयो न विकल्पः । प्रत्यक्ष एव हि सोमे विधमाने कर्मणि मैत्रक्रय श्चोदितः तेनास्य धर्ममात्रता न प्रथम प्राप्तस्य
सोमस्य परिक्रयणार्थः ॥ धर्ममात्रत्वाद्यथाचोदितः कार्यः । चोदनावगमर्थ इष्याणां तत्रैव समुच्चयः । अपिच संले

सा २

कर्क १
२४

तिः श्रुत्या च मंत्रप्रयोगः स्वरांतरे गोत्पत्ते । नैवं श्रुते मंत्रप्रयोगाऽर्थतः ॥ तं प्रथयस्व उरु प्रथा उरु प्रथस्वेति प्रयो
गवचनेनोपसंगृहीतत्वात् । लिंगेन प्रथने प्राप्नोत्येव ॥ तत्र श्रुतिरर्थवादार्था । उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति । प्रश
स्तमेव तत्र यन्नायेन यज्ञपतिरपि प्रजापापशुभिश्च प्रथत इति ॥ अपिच नित्या स्मृतिरविच्छिन्न पारंपर्यात् ॥ अथ
वा नित्यत्वादिति । नित्यवैदिकं वचनं स्मृतीनां तन्मूलमिति एवं स्मृतेर्नित्यत्वं ॥ आम्नाने श्रूयते ॥ षट्देया द्वादशदे
या इत्येवमादि ॥ तत्र संदेहः ॥ किं दानसंयोगसंख्याविकल्पते उत समुच्चीयत इति ॥ सर्वासामाम्नातत्वात् समुच्चये
प्राप्ते आह ॥ संख्याविकल्पो दानसंयोगे कृतत्वात् ॥ दानसंयोगे या संख्या श्रूयते सा विकल्पेन भवितुमर्ह
ति । कुत एतत् ॥ एकेन संख्याविशेषेणानस्यार्थस्य निर्वर्तितत्वात् ॥ आनत्यर्थं चैतद्दानं । न धर्ममात्रं । स ए
ष यज्ञो हतो न दददक्षते देवा दक्षिणाभिर्दक्षयंनिति प्रकृत्यामनंति । तावेषद्वदादित्येवमादि ॥ अग्नीषोमी
यः पशुस्तत्र श्रूयते । श्वभ्र उवध्यमवदधाति । वसां जुहोति । अवद्युम्नीं होत्रे प्रयच्छति । वनिष्टुमग्नीधे प्रयच्छति
..जोदकेन पंचपद्यादिषु गुणगणो आम्नातः ॥ तत्र संदेहः । किमूवध्यादीनां समुच्चय उत विकल्प इति । किं तावत्प्रतिभाति

...स्यामृत्विजां समावेशे सत्यन्तरमुत्तरं बहि... ति। पूर्वं पूर्वमनंतरं भवति॥ छ॥ ऋत्विजां यथा पूर्वं सम्भ्रान्तेः
ज्यां च यथा पूर्वं समावेशे सत्यन्तरमुत्तरं। बहिर्भवति। पूर्वं पूर्वमन्तरं भवति। न वा चोदितत्वात्। न वा यमं तं बहि
र्हिर्भावो भवति। नह्यस्य बाह्यस्य चोदनेति। एवमभिहिते पुनरावीते न व्याख्यायते। आचोदितत्वात् नावमभ्यं
न्तर्बहिर्भावौ भवतः। स्याद्यदि नस्य पर्ने समर्पते वा तस्मादस्त्येवेति॥ छ॥ गार्हपत्ये संस्कारः। प्रनपनादयो भवंति॥ ध
अपरे त्वाहवनीये। आहवनीये चाभवीति। गार्हपत्ये वा एवमेव हि श्रूयते। आज्येन पूर्णं समभवंतीति श्रूयते। तत्रैतद्विं
त्यते किमाज्यशब्दः संस्कारनिमित्त उत जातिनिमित्त इति। किं तावत्प्राप्तं। प्रयोगपाठुर्यात् संस्कारनिमित्त इत्येवं प्राप्ते
इदमाह॥ छ॥ घृतमाज्यं लिंगात्। आज्ये चोदिते घृतं प्रतीयात्। जातिनिमित्त आज्यशब्दो न संस्कारनिमित्त इति। असंस्कृ
तेऽपि प्रयोगो दृश्यते। कथ्यमाज्ये सीराममाज्ये तैलमुपसेचनं वर्त्तते। नचैकमेकदेशे प्रयोगः। सत्यमेवं। एकदेश
प्रयोगोऽपि वाचकशक्तिमंतरेण न भवति। लिंगात्स्विति। गं नाश्वमेधे च बस्तो ... प्रकृत्य भवति। यदाज्यमुच्छिष्टं तेन
न रशनामभ्यज्यादिति। असंस्कृते प्याज्यशब्दप्रयोगो भवति। अपरे लिंगादिति वर्णयंति। लिंगाद्रव्यमेव न भव
ति। आज्यनिर्वापं प्रकृत्याभनंति। महीनां पयोऽसीति मंत्र इति। कथा एतासामेकं नाम पदं वाभिहिता॥ छ॥ तस्य होमो ना

पद्यते। तद्वै दशभिरेवं कीर्णीय... दशभिरिति॥ ॥गार्हपत्याहवनीयौ नमवेयात्॥ अर्थलक्षणेषु संचरणेषु॥
विहृत्याद्वत्स्यवेतरथा हन्तिः। विवर्त्तनमप्रदक्षिणं॥ आवर्त्तनं प्रदक्षिणं। एतेषां स्वतः कृत्वा इतरथा हन्ति कार्यं॥ ॥अतीत्य
निःक्रमणं यत्र संचरेण मार्गेणाशास्त्रात्प्रविष्टः। यथा तैरेणापरानिगत्वा व्रतमहणे। तत्र तत्पदार्थं निर्वृत्त्यन्तरकाले अ
तीत्य ... नेनैव मार्गेणानिःक्रमणं॥ ॥उत्तरत उपचारो यज्ञः॥ उत्तरत उपचारो वेद्यत इति श्रुतेः। अनियतदेशस्य कर्मणो २४
दे... शोऽयं॥ ॥दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोरासने॥ भवतः। ब्रह्मा वै मतस्य दक्षिणत आस्ते इति वचनात्। अथ है षैव तु
लाय ... दक्षिणतो वेद्यंत इति प्रकृत्य तस्मा दक्षिणां वेद्यंतमभिस्पृश्येवासीतेति॥ ॥पश्चाद्यजमानो वेदिस्पृक् ब्रह्म
णः। पश्चाद्यजमानो वेदिसंलग्न आस्ते॥ ॥अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात्॥ ॥अध्वर्युवेदविहितस्य कर्मणश्चत्वारऋ
त्विजः कर्त्तारस्तेषामनाग्रहीतकर्त्तृके कर्मण्यध्वर्युः कर्त्ता। कुत एतत्। वेदयोगात्। अध्वर्युणा हि वेदो व्यज्यते। समा एम
ख्यापने। अर्हर्युर्वेद इति। यदि तद्वेदविहितानामध्वर्युः कर्त्ता तदैतदुपपद्यते॥ ॥वचनाद्विरोधाभ्यामन्यः। तद्य २५
...श्चाता मध्यन्येषु होतिवचनात् ... धोर्युगपद्विधानं नाद्युपपन्नेऽतीति॥ ॥इति

उआह

रूपतानि। दक्षसंशब्द[illegible]पोचीनाधारौ होतव्यौ। निर्दिशानेके। ऽऽहुतौ। वनीयेहोताऽऽति समाख्यानाभ्यां। यदा
नीयेजुहोतीति श्रुतिः॥७२ [illegible] आहवनीयसमाख्यानं॥७०॥ जुह्वावचने। अवचनेऽन्यस्य होम
स्यद्रव्यस्य जुह्वा होमः कर्त्तव्यः। कुत एतत् समाख्यानान्न हूयते नयंति जुह्वा॥ एतच्च दर्शपूर्णमासप्रकरण एव
हव्यं न ग्राहकं स्रुचा तत्रैव जुहू देवेति॥७२॥ सकृद्गृहीतार्थो वाग्नेः सकृद्गृहीतेन होमः कर्त्तव्यः। सकृद्गृहीतेन
होमार्थास्मिन्निवृत्तिरवाशो भवतीति किंचाग्ने वषट्कारातिरेकाश्च। अग्ने वषट्कारः स्वाहाकृतिषु द्वितीयमेवोदान
तिरिक्तं ज्ञापयति। कथं तर्हि चतुरवत्तं भवतीदं वा। अनुवाक्या याज्याथ वषट्कारोऽथ सा देवता च तुर्थीयस्येदे
न तावेह विर्भवतीति प्रकृत्याह। अतिरिक्तोऽहतस्य दाने यत्येममभिनिति नाव षट्कारास्वाहाकृती अनुवाक्या धनाव
द्वितीयमेवावदानमतिरिक्तमिति ज्ञापितं भवति। तथा यच्चतुरत्तेवीर्द्विराहो वीरथकेतद्देवाऽऽहुती इति द्वयोरति
रिक्ततां दर्शयति॥७३॥ व्रीहीन्यवान्वाह विधि। हविषि चोदिते व्रीहीन्यवान्वा प्रतीयात। तस्यादिरवद्यति। तस्य स
कलस्येव देवतोद्देशेनैन गृहीतस्य होमे प्राप्ते वचनाद्द्विरवद्यति॥७४॥ त्रिर्जमदग्नीनां। जमदग्नीनां त्रिरवद्येनां पंचाव
त्तं जमदग्नीनामिति यं वचनात्। पश्चात्तृतीयमवदय॥७५॥ सर्वेषां वोमपमपि चाजोरः सर्वेषां चोमपं भवतीति। च

चात्वालात्पुरीषाय यज्ञकर्मणि पत्युरी
नादेशा। तस्येत्यवयवलक्षणाषष्ठी। द्रव्यान्तरस्याविधानेन तेन होमः कर्त्तव्यः॥७६॥
षं तच्चात्वालाद्ग्राह्यं॥७७॥ आहवनीयेपजतपो घृवापाः। सर्वसमेवाएन घ्नापग घ्रते। यद्रुवापामाज्यमिति वचनात्।
तत्रकेचिदुपस्तरणाभिघारणे अपि ध्रौवादेवाज्यादि घृते। उपस्तरणाभिघारणे अपि यज्ञसाधने एवेति। तत्फलरपुरो
छ्यावदानसंस्कारके घ्येते। न यज्ञसाधनौ कुत एतत्। उत्पद्यमान एवायं यागो ऽष्टाकपालसाधनक एवोत्पन्न आ
ग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यनेन। तत्रात्यद्रव्यान्तरं न विकल्प्यते। न समुच्चीयते। न च वैपरीत्येन वाक्यवाच्यकभावेन
वाभिसंबध्यते। उत्पत्तिगुणविरोधात्। अतो छ्यवदानसंस्कारोयं। तथा चाह। सत्यान्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोवदाय
ष्योपरिष्टादुपस्याभिघारयति। सैवाज्येनाभि आहुतिर्कपाले इष्टि। अभिश्रणत्वेनाज्यमभिधीयते। न यागसाधनत्वे ३९
लति। अथ संस्कारकाण्यपि ध्रौवादेग घृते। तदानीं पुरोडाशाभिघारणोपस्तरणप्राणदानादीन्यपि न तत एव षाड
वति। असुतपेति च नानस्था त्यानर्थक्यात्॥७८॥ इडाप्राशित्राघारौ सैकेकेनादेवछ्येते। तत्रापि हि यज्ञसंशब्दनं भ
वति। पाकयज्ञियपवा ए[illegible]दिडया नाभिप्रदितीडायां। तथा प्राशित्रं प्रकल्प्यामनति। न यच्चैव यज्ञस्यावदानमेव
मवनद्दिति शिरावेपसरे नयोरन्तर आघारयोरिति। अग्रसंशब्दनं भवति। एकतन्त्रे हुति। अपरालात्। आपचा

३९

(८३६)

मैत्रावरुणस्य प्रैषाः। मान तत्राङ्गुयन्तीतिक्रितीयां तेन प्रैषः। प्रैषानुवाचने षष्ठी वपायै चानासोमेभ्य इति परिहा
प्य। प्रैषसंबन्धेनुवाचनेऽध्वर्योः षष्ठी विभक्तिर्भवति। वपायै चानासोमेभ्य इति परिहाप्य॥४॥ असावित्यपनोदेप
सौयजेति। यथापुनरक्तानीतेषु न तत्र देवताविभक्तिः। आपनोदेवत्तेन। अथवा असावित्यपनोद इति। यत्र मंत्रेऽस
विति सर्वनामशब्दस्तस्यापनोदं कृत्वा यस्तत्राभिधेयस्तन्नामादेशः कर्त्तव्यः॥४॥ सवषट्कारासु निष्टदक्षिणानउ
द्दृश्यादुवषट्कृते। सवषट्कारास्वाकृतिषु दक्षिणतो विना नास्पोदकूप्राग्व्यनाश्रिता वषट्कृते जुहोति॥४॥ सवाहा सहपा
वषट्कारेण जुहुयात्। वाशब्दो विकल्पार्थः। तस्मादु सहैव वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वेति। उभयत्र आज्याहवि
पुःस्मारयेत्। सहवा। एवमेव हि कृतत्वात्। अनुवाचनप्रैषा यथादेवतमिति प्रैषाप्रक्रान्ता अतस्तद्विषयमेवै
वैतच्चिन्त्यते। किमग्नीदग्नीन्विहरेत्येवमादयः कर्मचोदका उत संबोधनार्थमंत्रा इति। ननु चोक्तमाचार्येण
निगदानीमंत्रत्वं। ऋचो यजूंषि समानि निगदा मंत्रेर्इति। सत्यमेवं। तत्र वैलक्षण्या नेदवाक्षिपतो। स एवव
निरर्थ्या नविष्यति। किं वै तदक्षरमिति चेत्। उच्यते। केचित्कारणमात्रायेनुष्ठानकाले पदार्थांस्मारयंति।

तुरवत्तं पंचावत्तं वा। कुत एतत्। अविधानाज्जमदग्नीनां पंचावत्तत्वस्य माध्याद्दिनानापव्यत। तद्वच्चतुरवत्तमव
तिनतोपंचावत्तमेव भवतीति। शाखारेतु पंचावत्तं जमदग्नीनामिति न जमदग्नीनोपंचावत्तमेव इतरेषां च
तुरवत्तं पंचावत्तं वा॥४॥ मध्यात्पूर्वार्द्धाद्वा संभिन्दन्नंगुष्ठपर्वमात्रमवदाने। हविषो मध्यात्पूर्वार्द्धाद्वा संभिन्दन्नंगु
ष्ठपर्वमात्रमवदानं गृह्णीयात्। असंभिन्दन्नवदानमर्यादाकुर्वन्नं कुत एतत्। अवदानसंभेदने हि मर्यादाबाधः म
र्यादाबाधे चेवमध्यात्पूर्वार्द्धाद्वितस्याबाध्यः। मात्रावद्दधिपयसोः। दधिपयसोरपि तन्मात्रमेवावदेयं॥४॥ आद्य
तपोभाज्यं। कर्त्तव्यमिति निर्देशो। स आज्यस्यापस्तरीयीद्दिहविषोवदायाप्योपरिष्टादाज्यस्याभिघारयतीति॥४॥ एक ३७
प्रत्यवायं स्विष्टकृतः। स्विष्टकृतस्त्ववद्यते एकस्मवदानं प्रत्यवैति॥४॥ द्विश्चाभिघारणं। स्विष्टकृत्येव भवति॥४॥
अवदायप्रत्यभिघारणप्राक्स्विष्टकृतः। तस्माद्यस्य कस्य चहविषोवद्यतिपुनरेवैतदभिघारयति स्विष्टकृत एव
नस्पुनराप्याययतीति॥४॥ सर्वहुत एककपालः। कर्त्तव्यः। द्यावापृथिवीयप्रकृतित्वात्। तत्प्रकृतित्वं वचसत्क
रिष्टात्। अनुवाचनप्रैषा यथादेवतममुष्मा अनुब्रूहीति। चतुर्थ्यन्तेनानुवाचनं कर्त्तव्यं॥४॥ आश्राव्यप्रैषेषा
सनुयोनेवनेप्रैषणं। यत्रैव मैत्रावरुणस्य प्रैषः। यथैन्द्राग्निभ्यां छा[illegible]गस्य वपाया मेदः प्रेष्येति। अनु यजतिप्र

तान्न पतिः प्रथनो भातव्या । ऽतोपि मंत्रत्वेलक्षणाद मंत्रत्वं । निर्देशात । अपि च निर्दिष्टा मंत्राः । अहिर्बुध्न्य
मंत्रं मे पाहि । मन्द्रयस्त्रयीविदो विदुः । ऋचो यजूंषि सामानि इति तन्म व्याख्यानाम्नानाद मंत्रत्वं । अतः कर्मचो
दकाः । अपरो निर्देशादित्यन्यथा वर्णयंति । निधिविसर्जि योगछकु द्धीति कर्म निर्दिष्टमित्येवं प्राप्ते आह ॥ ध ॥
मंत्रो वा समभिव्याहारात् । वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । मंत्रा एवैवंजातीयकाः प्रतिपत्तव्याः । कुत एतत् । समभिव्याहा
रात् । पदैभिरर्थोभिधीयते स समभिव्याहृतो वाक्यांतरेण । विहरत्यग्नीदित्येवमादिनां न च हविस्तस्य विधा
नमवकल्प्यते । अभिधानं तु संभवतीति तस्मान्मंत्रा एवंजातीयकाः प्रतिपत्तव्याः । अथवा समभिव्याहारादित्यभि
व्याहरणमेषां प्रयोगकाले चोद्यते । उनिष्टना अग्नीदग्नीन्विहरेति । अथाह प्रोक्षणीरासादयेति च । यदि कर्मचोदका
एते स्युः समभिव्याहरणमेषां न चोद्येत । चोद्यते च तस्मान्मंत्रा इति । यत्पुनरुक्तं वर्तमानापदेशादिति तन्मंत्रत्वेपि न वि
रुध्यते । वर्तमानपदेशको हि मंत्रो भवति यदुच्यते चोदनाशब्दात्कृत्वर्थाभावादिति । तत्रोच्यते मंत्रत्वेप्येतन्न दुष्यति ।
नरतो हि भक्तो विधानमेवैकोर्थः प्राप्तकालतायामपि लोडस्मिन्नेते । अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणाहीति चात्र अग्नी

कश्चिज्जपमंत्रा अदृष्टार्थाः । अपरे क्रियमाणानुवादिनः क्रियमाणमर्थमनुवदंति । यथाग्निमंथनादयः । न च तद्रूपा
प्रेषाः । अपि च विधिर्विभक्तियुक्ता एते अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणाहीति । तेनामंत्रत्वाशंकादिनिरस्त्यर्थमिदमा
रभ्यते ॥ ध ॥ वर्तमानोपदेशाच्चोदनाशब्दात्कृत्वर्थाभावाच्च विधिविति वचनान्निर्देशात्कर्मचोदकाः । अग्नीदग्नीन्वि
हरेत्येवमादिः कर्मचोदकः प्रतिपत्तव्यः । कुत एतत् । वर्तमानापदेशात् । वर्तमानमर्थमयदि एवमादयो गुहृतन ।
अग्निविहरणात्करणक्रियानुष्ठेयत्वेनोच्यते । किं च चोदनाशब्दात् । चोदनाशब्दो हि भवति लिङ्लोटौ कर्मचोदको ३८
३८ लो वचनानि चैतानि श्रूयंते । अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणाहीत्येवमादीनि । अतः कर्मचोदकाः । यदि च विधि
विभक्तियोगेपि कर्मचोदकत्वं नीपश्रीयते । लोट्श्रवणमनर्थकमेव स्यात् ॥ ध ॥ कृत्वर्थाभावाच्च । अपि
च लोट्श्रवणादेवायमर्थो गम्यते । यदुक्तं कर्मचोदकत्वं । यदि च विधिविभक्तियोगेपि कर्मचोदका न भवे
युः । कृतार्थहानिः स्यात् । किं च । तवे चेति वचनात् । मंत्रवैलक्षण्यमेषां । तचैव वचनात्प्रेषाः पठ्यंते । ब्राह्म
णां तर्पयिता वेइत्येवमादयः । इति वचनाच्च मंत्राणां यथारूपं प्रयोगः । प्रथमस्य निप्रयपत्येवेनमेतद्रूतं

द्रोभद

ऽर्थः स्तावको। न चात्र कृतोऽर्थो विद्यते। पारि
कृतेऽस्माह। [illegible] भवंत्येते॥ कृत [illegible] कृत्यर्थाभावादेव। अत्र स्य ह्यर्थस्य मंत्रे नैर
नः संस्कृपपन्न। तस्मान्नार्थवादाः मंत्राः स्तोहि [illegible] मंत्राश्चापि न [illegible]
प्रयोगकालेऽभिधायको भवति। न चावसोऽस्तीति। किं चातवचानवचनात्। नवैवचनाइतिवचनाच्च मंत्रा ब्राह्मणोपपद्यते॥ न
चैतेतल्लक्षणयुक्ताः। तस्मादप्यमंत्रत्वमिति। तस्मात्सर्वप्रकाराभावात्तनर्थक्यप्राप्त आह। निर्देशात् कर्मचोदकः कर्मचोदक
एवंजातीयकः प्रतिपत्तव्यः। शक्नोति ह्यसौ। अर्थवादपदसंयोगात् पंचमलकारपरिकल्पनाद्वारेण विधानं कर्तुं। ननु च
वर्तमानापदेशोऽयं भवति। स कथमविवार्थवादसरूपत्वाद्विधिः स्यात्। यथागच्छतीत्येवमादयो न विधयः। एवमेतेऽपि
अत्रोच्यते। आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति। नानुवादोऽयं। न ह्यसौ विहितः क्वचिद्येनानूद्यते। तस्मादष्टाकपालो भवतीति भावयि
तव्यः इत्येवमवगम्यते। न चाभावितोऽष्टाकपालो भवतीति। तस्माद्भावयितव्यः। एवमर्थवादसंयोगो ह्येकः एव। अग्निर्वै दे
वानां मुखमित्येवमादि। यदि वर्तमानापदेशकस्यापि विधायकत्वमाश्रीयते। गायत्रेणत्वाछंदसा परिगृह्णामि इत्येवमादिना
मपि विधायकत्वमस्तीत्येवं प्राप्त आह। मंत्रो वा समभिव्याहारात्। मंत्रो वैवंजातीयः स्यात्। कुतः समभिव्याहारात्। एव
मादिभिरर्थोऽभिधीयते स वाक्यान्तरेण विहितस्यैवेति। तस्मान्मंत्रा एवंजातीयका इति। अर्थप्रसंख्ययाद्व्यपकल्पनं॥ कर्तव्यमिति शे
षः। चर्माण्येकं तरलोमानि प्रारब्धमी यानि। कर्तव्यानीति शेषः। अवरोकमुत्तरं हविषि। हविषां पत्न्यश्चावेक्षितं तस्यासाद
नादिस्तु तदुद्देशतः कालतश्च प्रतिपत्तव्यं॥ एकद्रव्ये साज्ये वचनोपग्रहणं। साज्ये एकस्मिन् द्रव्ये वेदनोपग्रहो भवतीत्य

३९ दिस्यभिधीयते विहरणस्तरणायाः प्राप्तः कालइति। यद्यपि मंत्रवैकल्क्षरण्यु[illegible]कं। तवैवेति वचनादिति। तदप्यने ३९
तिकं। तवैव वचनादपि मंत्रा दृश्यंते। कन्या इव वहतुमेतवा उ इति मंत्रश्चापं। आनीति वचनाच्च मंत्रा दृश्यंते। सज
होत्येषस्य वाजीनिस्पर्शांतुरण्यतीत्येवमादयस्तस्माद्वैलक्षण्यं। यद्योक्तं निर्देशादिति। निर्दिष्टा हि मंत्राः। स्रचो
यजूंषि समानीति। निगदानाममनिर्देशादमंत्रत्वमिति अत्र ब्रूमः। यजुषां निर्देशात्। निगदा निर्दिष्टा एवेत्यदोषः।
अध्वावर्त्तनापदेशादित्येवमादीनां व्याख्यांतरं प्रसूयते पूर्वं चापरितोषात्। ऊहमेव हि निगदानामंत्रत्व
मिति। विषयव्याप्तिश्च भवति। इदमामनंति। आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति। ऐंद्राग्नो द्वादशकपालो भवतीत्येव
मादि तत्रैतद्दृश्यते। किमेते विधय उतार्थवादाः। आह। स्विन्नाइति। नत्रैतदुच्यते। नैते विधयो वर्तमा
नापदेशात्। यो हि वर्तमानमर्थमुपदिशति। सोऽनुवादसरूपत्वान्न विधिः स्यात्। विधानं तर्हि कीदृशा
दवगम्यते। अत आह। चोदनाशब्दात्। लिङ्ता ज्ञोउतान्नव्यांतात्। एते हविषोऽस्मर्यते। न चाष्टाकपाला
नतीत्येवमादयो लिङ्ता। न च लोडंता। नापि तव्यांताः। तस्मान्न विकल्पो। अर्थवादास्तर्हि भवंत्वित्याशं

सां
(२६)

यान

श्रुतं

शुद्धि हि स्याः। एदुरुत्लेषु दुग्ध्येप पाप्मि। रक्षोघ्नमहार्यां। एतेषु यत्नः क्रिंसं भवति। कुत एतत्। द्वाराभावात्। क्रिया
द्वारको मंत्र इति। एतत्त्वाऽसंभवविषयमेव द्रष्टव्यं। रौद्रराक्षसमाभिचारिकं मंत्रमुक्त्वापित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृ
शेदपः। उपस्पृशेदपः। रौद्रादि मंत्रमुक्त्वा चशब्दात्त्व, मि च कृत्वा उपस्पृशेदप इति दर्शयति। एवं रुद्रियेणैव काए तदवरि
षुः शांतिरापस्तदद्भिः शांत्या शमयति॥ ॥इति कात्यायनीयसूत्रविवरणे परिभाषा॥ ॥इह स्वर्गापवर्गौ परः पुरु
षार्थः। तौ चानेकशाखासु भेदभिन्ना नियतवर्णानुपूर्व्या व्यवस्थिताऽकृत्रिमसर्वगतविधिनिषेधरूपशब्दो वेदसमधि
गम्यौ। न हि प्रत्यक्षादीनां असौ विषयः। ननु स्वर्ग

कृद्रव्यग्रहणमन्ते कृत्युदासाधीःस्यान्नान्यत्र। आज्यादन्यत्रान्यत्र [illegible]
असत्सु वेदवज्रादितीयेषु कुशैरूपग्रहणं। अपरेण पच्यावर्णयति। असत्सु द्रव्येषु जयोपस्थानादिषु कुशैरूपग्रहणं। पाणिभ्यो
जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानमादानकालेऽसंह्रादयन्। शब्दमकुर्वन्। एवमेव हि तत्वादसंह्रादयन् शब्दमकुर्वन्ना इध्मामन्
ति। अभिजिता यजेत विश्वजिता यजेतेत्यफलसंयुक्ताश्चोदनास्तात्र चिंत्यते। किमेषु फलमस्ति उत नास्तीति। पृष्ठ्याचासितदापत्कीं बर
उत स्वर्ग इति किं तावत्प्राप्तं फलाश्रवणान्नास्ति फलमित्येवं प्राप्त उच्यते। वाच्यफलेषु स्वर्गसामर्थ्यात्तं सामर्थ्यादधिगतव्य मत्रफलेन।
एवमेताश्चोदनाः समर्थाः संगताप्यर्थाऽर्थवंत्यो भवंति। इतरथा सापेक्षाः सत्यो नर्थिका एवस्युः न वेदे मा। आमा आमा
त्र स्यानर्थक्यमिष्यते। पशुसाकांक्षं वाक्यं तदप्याहारेण वाऽनुषंगेन वा निराकांक्षं कर्तव्यं। एवं तदर्थवद्भवंति। तेने ४०
ह स्वर्गकाम इति पदानुषंगः कार्यः। विश्वजिता यजेत स्वर्गकाम इति। नैरुत्सुक्यात्। ननु च पशुकामादिपदानुषंगः
कस्मान्न क्रियते। अत्रोच्यते। स्वर्ग एव सर्वैः पुरुषैरभिवांछिते। तदेव सामर्थ्यादनुषज्यते। नान्यानि फलवाक्यानि। एक
कर्मणि गुणविशेषफलविशेषः। एकस्मिन्कर्मणि गुणविशेषात्फलविशेषेण भवितव्यं। गुणविशेषाम्नानसामर्थ्यात्।
दानवाचनान्वारंभणवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्। दानादीनि निगद्व्याख्यातानि। तेषां यजमानं कर्तारं प्र
तीयात्। खातलूनछिन्नावहतपिष्टे [illegible] यजुः। क्रियासंभवात्। खाते यूपावटे लूने बर्हिषि छिन्ने यूपे। अवहतेषु

४०

(४०)

क्रम्यात्कोति। नद्बंधश्च शुभाशुभनिमित्तो नबृहस्पतिमतानुसारिणामिवभूतसंघातमात्रमेवेदमिति। नद्वातद्बंधहे
तुपरिहारेप्रयत्नतइतिभवतिज्ञानान्मुक्तिः॥ अथापिश्रुतेर्ज्ञानमेवमुक्तेःसाधनमितिविधिःस्या।तथापिविधिनि
षेधमूलत्वेवापवर्गस्यापीति। सचविधिनिषेधरूपः शब्दसमूहोऽनेकशाखानरावस्थानरूपतयास्वतश्चप्रति
पाद्यमनेकवाक्यार्थप्रतिभानिरुद्धावतारतयामहोर्मिमालाकुलार्णववदुरवगाहः। तद्यथा। कचिदग्निहोत्रंजु-
हुयादित्यादिवद्धात्वर्थमात्रविधानं। तत्राप्यग्निहोत्रशब्देगुणविधाशंका॥ तथाकिंहोमः स्वर्गायउतस्वर्गोहोमा
येत्येवंसर्वत्र। कचित्सोमेनयजेतेतिवत् विशिष्टधात्वर्थविधानं॥ अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिफलेविधिः।
कचिद्विशिष्टंफलेविधीयते। दध्नाजुहोतीत्यत्रगुणेविधिव्यापारपर्यवसानं। कचिद्यप्राकाशावध्वर्यवेददातीत्यादि-
वद्धात्वर्थेनान्यसंबंधविषयोव्यापारः। तथाकचिन्मुख्यार्थवृत्तिताशब्दस्य। कचित्सहस्रसंवत्सरादिवत्गुणवृत्त्याश्र-
यवृत्तित्वं। विध्यर्थवादसंमोहश्चपरस्परतोऽनुप्रव्यतिषंगात्। सूर्येणजुहोतीतितेनस्वशनंक्रियतइतिविधिसरूपोऽर्थवादः

श्रीगणेशायनमः॥ इहस्वर्गापवर्गौपरः पुरुषार्थः। तौचानेकशाखाप्रभेदभिन्ननियतवर्णानुपूर्व्येव्यवस्थिताकृत्रि
क॰ मसर्वगतविधिनिषेधरूपशब्दौघसमधिगम्यौनहिप्रत्यक्षादीनामसौविषयः। ननुचस्वर्गकामोयजेतेत्येवमादिना
१ स्वर्गस्यास्तुतत्समधिगम्यता॥ अपवर्गेकथमिति॥ उच्यते शुभाशुभकर्मफलोपभोगनिमित्तशरीरग्रहणाभावोऽपव-
र्गः सचविहितकरणप्रतिषिद्धसेवनोपयातशुभाशुभभोगायावश्यंभाविनिशरीरग्रहणेदुर्लभइतिभवतिविधि-
निषेधसमधिगम्यताऽपवर्गस्यापि। यदपिकेश्चिदुच्यतेज्ञानादपवर्गइति। तदपिनादेहेंद्रियमनोव्यतिरिक्तात्मस
तत्त्वावबोधस्यमुक्तेश्चकेनसाध्यसाधनसंबंधोऽगृहीतइतिपर्यालोचनीयं। स्वर्गयागादिवत्। आगमोऽपिनैवंविधो
स्ति। यदप्यात्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादितदप्यात्मनोदर्शनश्रवणादिपरमेव। मुक्तिस्तुपुनरपिशुभाशुभोपभोगक्षय राम
निमित्तैव। ज्ञानेऽपिसतिविहिताकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्चमुक्तिप्रतिबंधः॥ यदप्युच्यते। नकरोतिनलिप्यतइतिज्ञान- १
प्रशंसैवासौ। नस्वेवंसत्यात्मसतत्त्वावबोधोनकंचिदुपकारंकरोति। नेत्युच्यते॥ यदाऽवगतमेतदस्तिदेहादिव्यतिरि-

(462)

अतिक्रमाद्व सर्वेसंभारान्संभरतीति तथाचस्मृत्यनुक्रमणमग्न्याधेयमग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासाविति नैनदेवांव्रत
मुपेष्यन्निति अतिक्रमान्पूर्वंपौर्णमासं सामर्थ्याच्च। नहिपूर्णमासमनुष्ठासावकस्येनाधानंविधानुशक्यते। संति
हितत्रदर्शपौर्णमासविध्यंतग्राहिणइष्टयः। किंच। मंत्रक्रमादग्नेव्रतपतइति। दर्शस्तुहिप्राप्नोतीषेत्वेति। सत्यमेत
त्। किंत्वसौपौर्णमासपूर्वकः शाखापरोचसाक्षादेवमंत्रक्रमानुग्रहः। स्वस्मात्पौर्णमासारंभ एवकारणमप्यस्त्वभि
ति।तेनपूर्वंपौर्णमासमारब्धं॥ पूर्वांपौर्णमासीमुत्तरांवोपवसेत्॥ तत्रकालविशेषवाचिनिपौर्णमासीशब्देतिथ्यभिप्रा
यास्त्रीलिंगतोक्ता। तद्विशेषणत्वाच्चपूर्वोत्तरशब्दयोः। सप्तम्यांवप्राप्तायामुपान्वध्याङ्वसइत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया॥पू
र्वांपूर्णमासीमुत्तरांवेति विकल्पेवाशब्दः। अयंचोपवासशब्दः प्रसिद्धितोऽनशनाभिधायी। तत्रत्वेवत्कपोषित
इत्युच्यते॥ननुचापराह्णेद्वेतोयापनीयमश्नीतइत्यनेनविरोधाद्विकल्पः स्यात्। न। भिन्नविषयत्वात्। तत्रत्वर्थप्राप्तएवा
शनेसर्पिरादिगुणानियमः॥ इहाशनप्रतिषेधइति। अशनविधानेहितस्मिन्सत्यविधेयएवार्थः। प्राप्तत्वात्। इद

रात्रीः प्रतितिष्ठंतिय एताउपयंतीत्यर्थवादसरूपंरात्रीणांफलेविधानमिति। दिग्मात्रमिदंदुरवगाहत्वात्। यद्यपिवसं
क॰ शयविपर्ययरहितज्ञानोत्पत्तिशक्तियुक्तविधिवाक्याभिहितार्थप्ररोचनाद्वारेणार्थवादानांतदंतर्भावउक्तोजैमिनि
२ प्रभृतिभिर्म्मंत्राणामप्यभिहितार्थप्रकाशनेनशक्तियांगता। नामधेयस्यचगुणफलोपबंधेनेति। युक्तमेवैतत्। त
थाचभेदादिलक्षणानुकथनेनानेकरूपवाक्यार्थमार्गोपिप्रदर्शनंकृतमेव। तथापितेयताऽनेकशाखाव्यवस्थित
वाक्यराशिप्रतिपादितार्थानुष्ठानंशक्यंकर्तुमित्याचार्यः। कल्पसूत्रमारब्धवान्। तत्रचाधिकारादिसामान्यमनुप
निबंधनंकृत्वाविशेषोपनिबंधनंन्याय्यमिति। इतरथाहिप्रतिविशेषंसामान्यानुकथनेग्रंथगौरवंस्यादित्यथातो
धिकारस्वरूपस्यशेषइत्येवमंतमनुक्रम्यविशेषाननुक्रमते। तत्रचपूर्वंपौर्णमासमारभ्यते। यद्यपिचफलव
त्सुक्रमोनास्त्यनुष्ठानंप्रत्यनुविधानेतुदूरोत्सारितएवेति। तथापिक्रमवर्तिनोवागित्यवश्यंभाविनिक्रमेऽन्यथा राम-
नुसारेणपौर्णमासारंभः प्रथमः। ननुचसामर्थ्यादाधानस्यप्राक्कालता। नह्यकृताधानः शक्नोतिपौर्णमासमनुष्ठातुं २

(62)

विषयत्वेप्यविरोधः॥ सतिस्वशनेतद्गुणविधानमुपपद्यते॥ तस्माद्विरोधएव। कस्तर्ह्यत्रसमाधिः। उच्यते॥ अन्यतर
स्याऽयथार्थता। तत्राप्यनियमेपाश्चात्यस्यवाविरोधोयजनकत्वाद्यथार्थत्वप्राप्तेर्यस्यैवाऽन्यत्राऽयथार्थतोपल
ब्धाऽदृष्टप्रवृत्तित्वात्तस्यैवाश्नयितुंयुज्यते। नेतरस्य। सचायमुपवासशब्दोनियतद्रव्यकालपरिमाणोपशनेउपलभ्य
ते। यथाचांद्रायणमुपवसेदिति। अतोनियमविषयतोप्युपवासशब्दस्य। केचित्तुपौर्णमासीशब्दंलक्षणयाकर्म्मविषयंम
न्यंते। पौर्णमासीमुपवसेन्नप्रवसेदित्यर्थः। तदेतन्न। कर्मणः पूर्वोत्तरभावानुपपत्तेः॥ स्वयंहोमसूत्रादेवचनत्सद्धेः॥
तस्माद्यथोक्तैवव्याख्या। पूर्वस्यांपौर्णमास्यामुत्तरस्यांवोपोष्यमनियमवान्यजेनेति॥ एवमुत्तरणमितिद्विलनिबंधनं।
नत्रसेदित्युते। किमेकापौर्णमासीउतद्वेइति॥ एकेतिब्रूमः। एकाष्टकागोपालांगनादिप्रसिद्धा। संवत्सरंप्रकृत्यवदर्शयति
द्वेरश्यपौर्णमास्यइति। द्वेअविचास्यानां। शिष्टानुस्मरणात्॥ यापूर्वापौर्णमासीसानुमतिर्योत्तरासाराकेतिविज्ञायतइति
दर्शयतिच॥ द्वेहिपौर्णमास्यौयजतेद्वेअमावास्येइति। तथा। एषाहसंवत्सरस्यप्रथमारात्रिर्यत्फाल्गुनीपौर्णमासीयोत्त

दायेनावाऽशनस्यकर्म्मोपकारकत्वप्रकल्प्या। नचासौदृष्टेसतिन्याय्या। तस्मादनेकविषयत्वान्नविकल्पः। यत्रपु
क॰ ३ नरेकक्रियाविषयौविधिनिषेधौतत्रषोडशिग्रहणवद्विकल्पोऽतिरात्रेषोडशिविषयोविधिः। तद्विषयएव
चनिषेधो। गृह्यतेचेन्नप्रतिषेधोनेतिचेत्रग्रहणमिति। नचात्रअह्नादिवत्समुच्चयः संभवति। नचाग्नेयप्र
याजादिवदंगांगिभावः। फलित्वाऽफलित्वानवगतेः। नैचवार्त्रघ्नादिवद्व्यवस्था। तत्रहिलिंगप्रकरणानुमितवाक्या
वगतांगभावयोर्वार्त्रघ्नोर्द्धन्वत्योश्चव्यवस्थापरमेववचनं। वार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामनूच्येते। वृधन्वतीअमावा
स्यायामिति। नचात्रानुवादोऽप्राप्तत्वात्॥ बाधोपिवान्यतरेणान्यत्रचरितार्थस्यान्यतरेणाचरितार्थेननिवृत्तिः
। नचग्रहणाग्रहणयोश्चरितार्थोऽचरितार्थत्वेशास्त्रसंभवतः॥ तस्माद्यथोक्तएवेतरेतरवाक्यापेक्षयाविकल्पः षोड
शिनीति। अर्थोपवासशब्देनार्थप्राप्ताऽशननिषेधो। व्रतोपायनीयमश्नीतइत्यनेना। अशनविधानंस्यान्नेत्युच्यते। अश एम॰
नप्रतिषेधेवपर्य्यो। इतरस्त्रात्प्रसार्थस्यसिद्धत्वा। इतिषेधेपिहिगुणार्थमुत्तरंसूत्रमारब्धव्यमेव। नचात्रभिन्न ३

(46)

कलाउभयत्रव्याप्रियते। इयांस्तु विशेषः॥ एकत्रोपैत्यन्यत्र चोपैति॥ चतुर्दशकलत्वसामान्याच्च। प्रारंभक-
लाव्यापाराच्चतुर्दशकलः पंचदश्यां। प्रतिपद्यपि तद्व्यापारे परमेव चतुर्दशकला एव। तदेतत्सादृश्ययुक्ता पंचद-
शी प्रतिपच्छक्यते वक्तुं। न चतुर्दशी। सादृश्याभावात्॥ यच्चोक्तं॥ त्रयोदश्याद्यपेक्षया तत्र पूरणमस्तीति। एवं चे-
त्कदाचित्पौर्णमासी॥ सर्वं तत्त्वापेक्षिकं पूरणमिति। यदुक्तं॥ पूर्वोदिते कलाहीन इति तदपि स्वविकाभिप्रायं। दृश्य-
न्तेनायमर्थोन्यपरो वाक्ये। सर्वे संघात्येवोपवसेत्संप्रतिष्ठन्तेः ह्नानि संप्रतिष्ठितं तस्मात्त्व्य॰ ह्नान्नीति मुख्योपवास
विषयं। तथा। सवाउत्तरमेवोपमेदिति प्रकृत्य पूर्वोपवासविषयं दोषमाह॥ समिवयाएषक्रमते यः संप्रत्युपवस
ति। आदित्यरूपिणो यजमानस्यास्तमनकाले संपूर्णोदिते नक्षत्ररूपिणा चंद्रमसा संक्रमणं भवति॥ तत्र चास्पष्टो
जयपराजयौ॥ तत्रैतदुच्यते॥ अनष्टावेव संक्रांतयोर्यदीतरो वेतरमभिभवती तरो वेतरमिति। अथ यदुत्तरामुपवस
ति॥ तस्यैको गुणो भवति। यथा पापं चमावृत्त• संपिठ्यादप्रत्यालभमानः सोन्यतोद्यान्तो व्यात्स्यादिति। तत्रत्यसंपूर्णत्वं

रा०
४
रयात्तमायापूर्वात्। सूत्रकारप्रत्यानाधात्तरस्याकारान्नुन्यामिति। प्रसिद्धलिंगमुख्यविषये। द्वितीयागौणी॥ नन्वनेकार्थता-
सति सादृश्याद्गौणत्वमेव। असति तु सादृश्ये संबंधे वानेकार्थत्वमपि भवत्यक्षादिशब्दवत्॥ सादृश्यं चेहास्तीति वक्ष्यामः।
एवं द्वित्वोपपन्नावपि। संदेहः। कतरत्पूर्वा कतरदुत्तरेति। मुख्यसंनिधानाच्चतुर्दशी पूर्वा पंचदश्युत्तरा। तत्रैतदुच्यते॥ च-
तुर्दशी पूर्वा तस्यां हि चंद्रमसः पूरणमस्ति त्रयोदश्याद्यपेक्षया। आह च चंद्रमसं प्रकृत्य। तस्य ह्यनुपूरणं पौर्णमासीत्याच-
क्षतेइति॥ अपि च। पूर्वोदिते कलाहीने चंद्रे दर्शो विचक्षणइति चतुर्दशीं पूर्वां ज्ञापयति। तथा॥ यदा त्वस्तमियात्सूर्यः पूर्णश्चं-
द्रस्यागमत्॥ युगपत्सोत्तरा राकातदा भवति पूर्णिमा इति पंचदशीमुत्तरां दर्शयति। पंचदशी वा पूर्वा प्रतिपदुत्तरा॥ कुत एतत्।
सादृश्याद्धि पौर्णमासीशब्दस्तिथ्यंतरे प्रवर्तते। तच्च सादृश्यं पौर्णमास्याः प्रतिपदि। न चतुर्दश्यां॥ कथं॥ मासस्य पूरणं पौर्ण-
मासीशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं। मासस्य मानं चंद्रमाः॥ मंत्रलिंगाद्धि॥ यत्त्वादेव प्रविशंति ततआप्यायसे पुनः। वायुः। सोमस्य र- राम·
क्षिता समानां मासआकृतिरिति। तच्चैतच्चंद्रमसः पूरणं प्रतिपदि पंचदश्यां च तुल्यं। अंत्यकलाव्यापारसामान्यात्। दृश्यते हि- ४

(६४)

न तत्राध्वर्यवापि सिद्धत्वा। यथान्यत्र पात्राणि संमृ सादयाति यजमानो वा। तथाज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो
वेति। तस्मादध्वर्युरित्यवाच्यं॥ अत्रोच्यते॥ यजमानकांडमित्यवांतरसमाख्या॥ सो च महासमाख्याया बाधि
का भवति। तेन यजमानो वेतीयत्युच्यमाने वाशब्दोऽवधारणे न्यायमूलत्वेन माभूदिति शास्त्रमूलोयं विकल्प इ
त्यध्वर्युग्रहणं। नन्वितरत्रापि शास्त्रमूल एव विकल्पः। आज्यमवेक्षते तेजोसीति यजमानो वेत्ययमपि शास्त्र
मूल एव विकल्पोत्राप्यध्वर्युग्रहणं तर्हि कर्तव्यमिति॥ सत्यमेवं॥ प्रत्यक्षं हि तत्र वचनं॥ तद्धैके यजमानमवेक्षाप
यंति तस्मादध्वर्युरेवावेक्षेतेति॥ ननु चात्राप्याचार्यस्य प्रत्यक्षमेव वचनं। स्मरंति हि पंचदशशाखोपनिबंधनं कृ
तमाचार्येणेति। तस्मान्नास्ति प्रत्यक्षकृतो विशेषः॥ उच्यते॥ शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्यः। त
त्रनित्यनैमितिककाम्यवैकल्पिकानि कानि तस्मिन्नोपनिबद्धानि। शाखाद्वयव्यतिरेकेण नैयमिकमात्रमेव। तेन शाखाद्
यविहितस्येतरेणास्ति विशेषः॥ तद्विहितं प्रत्यक्षपक्षनिक्षिप्तमिव यथाकथंचिदपि ज्ञाप्यते॥ शाखांतरीयं पुनः प्रय

मिथुनत्वेन व्यवस्थितः पापरूपी चंद्रमा यमनियमवताऽत्रः इत्यत्रपिणा यजमानेन सुखेन जेतुं शक्यत इति प्रतिपद
क० मुत्तरं दर्शयति॥ तथा। एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वेति॥ पक्षादौ सं
५ वत्सरादिरिति प्रतिपत्प्रथमोच्यते॥ पक्षांते चतदंत इति पौर्णमास्युत्तमा। न च पौर्णमास्याः पक्षादित्वं। चतुर्दश्यां चा
पक्षांततासंभवति॥ तस्मादसदेतत्॥ सूत्रकारप्रस्थानाद्या पक्षादौ यद्यद्भुविरिति। यदा चतुर्दशी पूर्वा तदा पंचदश्याया
गः स्यात्॥ तत्र पक्षादौ हविः पाक्षिकं स्यात्। नन्वेवमपि सति उत्तरोपवासपक्षे द्वितीयायां यागः प्राप्नोति। त
त्र पक्षादौ यद्यद्भुविरिति पाक्षिकमेव। न। सूत्रारंभसामर्थ्यात्सद्यो वा प्रातः इति॥ ॥ अग्न्यन्वाधानमध्वर्युर्यज
मानो वा ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेंधानास्तन्वं पुषेम मह्यं नमंतां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेम
त्याहवनीये समिधमादधाति॥ अग्न्यन्वाधानमिति कर्मणो नामधेयं। कर्तृनिर्देशाद्गुणविध्यसंभवात्॥ द्वयोश्चा एम-
प्रसिद्धेः॥ तत्राध्वर्युग्रहणं न कर्तव्यं॥ अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति प्रामाण्यात्। अथ यजमानो वेत्येवमर्थमुच्ये ५

र्युर्यजमानोवासोमोपनहनं हरती।तित्यत्रदोषः।तस्माद्यथोक्तैवव्याख्या।यदृच्छावाश्चावार्थस्यक।चेत्कथं।चेद्धिकत्वं
ज्ञापयति॥ अथवाऽन्यदेवव्याख्यानं॥ ऋग्वेदविहितमग्न्यन्वाधानंसमाख्ययाहोतुः प्राप्नोतितन्माभूदित्यध्वर्युग्रह
णं॥ सचायंसमानइतिमंत्रोंगभूतार्थप्रकाशकत्वादाहवनीयकार्योपन्यादूसुममापइतियथार्थोविपरिणम्यते॥
नत्वविपरिणतोंगभूतार्थप्रकाशनसमर्थोभवति॥ तत्रगणयज्ञेषुचयजमानाभिधायीनिपदानिचयजमानक
र्तृकेऽग्न्यन्वाधानेयथार्थंविपरिणम्यंते॥ समाकमग्नेसमभ्यंनमंतामितिचैवमादीनि॥ अध्वर्युकर्तृकेत्वन्यायनिग
दत्वादनूह एव। नचवर्चोदिशांचावनतिरध्वर्युविषय॥ कर्म्मणः परार्थत्वाल्लिंगाच्च। यांवैकांचयज्ञऋत्विज आशिष
माशासते यजमानस्यैवसेति॥ असौचसमिद्बाहुप्रमाणास्या। दधिकरणस्यैतावत्प्रमाणत्वात्। तत्कुतः। परिधीनांव
र्मसंस्तवात्॥ वर्म्मणास्त्वशरीरप्रमाणत्वादाधेयंचाधिकरणप्रमाणमुचितं। लिंगाच्च॥ यदुवाच्यान्समितमन्नंतदव
तितंनहिनस्तियद्भूयोहिनस्तितद्दिति। प्रादेशमात्रीणा।शिष्टानुस्मरणात्॥ वेद। समित्पवित्रंचत्रयंप्रादेशसंमित

क० ६ त्वतोऽज्ञापनीयमित्यध्वर्युग्रहणं॥ ननुकतिपयशाखोपसंहारेसत्यसर्वशाखाप्रत्ययत्वादनादरणीयमेतत्सू
त्रकारवचनं। नैतदेवं॥ एवंहिस्मरंति। याएवकाश्चनपंचदशवाशाखाउपनिबध्यंते। तत्रैवनेयमिकांग
प्रधानकर्म्मोपसंहारः संभाव्यते। किमुतपंचदशशाखोपनिबंधनइति॥ तस्मादपरिचोदनासर्वशाखाप्रत्ययत्वमि
ति॥ अथसर्वशाखाप्रत्ययकर्म्मोपसंहारेणैवाधिक्रियते। तथासत्यशक्यार्थोपदेशात्सर्वशाखानामानर्थक्यमे
वस्यात्॥ स्मर्यतेत्वेकशतमध्वर्युशाखानामिति। तथैकदेशाध्ययनेनाप्यधिकारंस्मरंति। वेदानधीत्यवेदौवावेदं
वापियथाक्रमं। अविप्लुतब्रह्मचर्योगृहस्थाश्रममावसेदिति॥ तथाचलिंगं। योवैज्ञातोनूचानस्तमवकाशयेदिति। सर्व
शाखाप्रत्ययत्वेत्वनूचानोनकश्चित्स्यात्। अपरेध्वर्युग्रहणंयजमानसंबंधार्थंव्यावर्णयंति। तत्किमर्थं। यहनेध्वर्यु
र्वैत्युक्तेयजमानोयथास्यादिति। किंवस्यादध्वर्युणाविकल्पितत्वादधिकृतमेवऋत्विगंतरंगाक्रमयात्। अथपुनर्य एम ६
जमानसंबंधेत्तापितेयजमानासिद्धोभवति। एतस्यामपिव्याख्यायामध्वर्युर्यजमानोवाऽस्थमनक्तीति। तथाध्व

यंपचनः स्वरित्याहवनीय इति॥ तथा भूरिति वा अयं लोको भुव इत्यंतरिक्षलोकः स्वरित्यसौ लोक इति। अयं
वै लोको गार्हपत्योंतरिक्षलोकोन्वाहार्यपचनोसौ लोक आहवनीय इति च॥ समस्तोपदेशो लाघवार्थो। भेदोप
देशश्च होमविधानार्थः॥ ताश्चैताः शब्दत्वसामान्यान्मंत्रस्यनिवर्तिकाः॥ ॥ तूष्णीं वा यथापूर्वं॥ समिदाधान
मिति वाक्यशेषः॥ तत्र च युगपत्समिदाधानं। भेदकारणाभावात्॥ केचित्तूष्णीं द्वितीयामिति द्वितीयाग्रहणमि
हार्थमन्यंते। तूष्णीमेवेति लघीयसान्यायेन सिद्धत्वाद्यद्गुरुत्वं करोति तदिह भेदेनाधानं यथा स्यादिति। न द्युक्तं॥
नहि सूत्रकारप्रवृत्तिरीदृशी। यन्न्यायगौरवमर्थीत एव भवत्यसति वचने सति वचने नु प्रमाणवानयमर्थ इत्यति
रेको विगृह्यते। न च न्यायगौरवस्यान्यथानुपपत्त्या शक्यं वचनमनुमातुं। द्वितीयां समिधमादधातीति कदाचित्स्वश
ब्देनोच्यते। कदाचिन्नुग्रहणेनेति॥ अतो न्यायप्राप्तं युगपत्समिदाधानं दुर्निवारमिति। येतु सूत्रगौरवमात्रेणोपार्थांत
रं परिकल्पयंति नमस्तेभ्यः। यथापूर्वमिति वचनेन यथाव्यवस्थितं। सन्नादेशे वैलक्षण्यात्॥ एवं वारितिनन्येवं प्रकारे

क॰
७

मिति। तस्य चाविरोधात्। कनि च दर्शनात्प्रादेशमात्र्यो भवंति। त्यधिकरणप्रमाणं चत्राग्नेयस्थाने कांतिकं। लिंगं
विप्रर्यशेषं। तस्मात्प्रादेशमात्र्येव॥ ॥ तूष्णीं द्वितीया॥ द्वितीयाग्रहणेन प्राप्तो मंत्रो निवर्त्यते तूष्णीमिति॥
एवमितरयोरग्न्योः॥ समिधावादधातीति वाक्यशेषः। प्रथमं दक्षिणाग्नौ संनिधानात्तत्र दक्षिणक्रमयोगाद्दुदक्तस्य
तासं यत्रेष्वा गार्हपत्ये वा। मुख्यक्रमानुग्रहा॥ दग्न्याधानस्य हि कार्यं देवतापरिग्रहः॥ ताश्च पूर्वं गार्हपत्योः भाज्यंते।
ततो दक्षिणाग्नाविति॥ संनिधानाद्यकारणं॥ केचिदग्निग्रहणं प्रकृतत्वादग्न्यंमन्यमाना गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः क्रमार्थं
मन्यंते॥ ॥ महाव्याहृतिभिर्वा प्राकृतं स्यं॥ भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृतयोऽध्येतृप्रसिद्धाः॥ भूर्भुवः स्वरित्येता मिश्र
व्याहृतिभिरिति लिंगात्। विभागानुपदेशात्समस्ताभिः॥ भेदेन च कचिदुपदेशात्प्रतिमहाव्याहृतीति। नवा॥ वाक्यभेदा
त्। वाक्यमनुवृत्तयस्य चान्याप्यत्वात्॥ तस्मात्प्रत्यग्निविभक्ताभिर्व्याहृतिभिः समिदाधानं। सूत्रकारानुपदेशाच्चेति चेत्।
तस्मात्परिभाषितत्वात्॥ तेषां मारंभेर्ये तोच्यवस्थानद्वचनत्वादिति॥ तत्कथमर्थवादात्॥ भूरिति गार्हपत्यो भुव इत्यन्वा

एम॰
७

६८

पेदीक्षिष्यमाणाइति प्रकृत्य। तत्सर्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्येत्युक्तं। निर्ज्ञात दीक्षाप्रयोजनायां दीक्षणीयायां देवताप
रिग्रहफलस्कृतिरर्थवादी भवति। किंतु नरभ्युपगतो देवतापरिग्रहोऽत्र प्रयोजनत्वेन जैमिनिप्रभृतिभिरपि।
एवं च सति वाच निकं कार्यं देवतापरिग्रहः तस्मिन्सति नोपलभ्यमानमपि प्रयोजनांतरमवगंतुं न्याय्यापच्चलिंग
मुक्तं। तेवा एते उल्मुके इति तद्दूर्वं प्रकृतेपि दृश्यते॥ तद्यथा। सयद्वाइतश्चेतश्च संभरतीति अत्र प्रकृत विषयत्वछ
वः॥ प्रयोजनमवारिष्वपि क्रियते। किमिदमेकं कर्म उत बहूनि। बहूनीति ब्रूमः॥ अधिकरणभेदादाधेयभेदाच्च।
प्रत्यग्निसमिद्धूयपर्यवसानात्॥ एकं वा। कार्यैकत्वात्। एकं हि कार्यममीज्यमानदेवतापरिग्रहः। एकवचनांतेन चैके
नशब्देनोपदेशो भवत्यग्न्याधानमिति। न चाधिकरणभेदः प्रतिपर्यवसानं वा कर्मभेदे कारणं। परिधिपरिधान
वत्॥ तस्मादेकमिति। प्रयोजनमंते नैमित्तिकं भवतीति संप्रदायः॥ केचित्तु गृहमेधीयादिषु सर्वत्र कर्तव्यमिति प्रयो
जनमाहुः तत्तु नरालोचनीयं। तद्यपएग्निसंबंधहोमाभीज्यमानदेवतापरिग्रहत्वेनोपपद्यते। तस्मादप्रवृत्तिः त

क॰ द्यर्थेषाचार्यः प्रायशः सत्राणि प्रणयति। तस्माद्यथापूर्वं यथोत्पन्नान्यग्नयइति॥ तदेतत्त्रिकल्पमग्न्यन्वाधानं दृष्टा
८ र्थमुतधर्ममात्रमिति॥ दृष्टार्थमिति ब्रूमः॥ दृष्टं हि कार्यमग्नौ काष्ठमाधीयमानं करोत्यग्नींधनं तद्धारणं च। न च तदन
भिवांछितं। कार्यस्य विद्यमानत्वात्॥ तेवा एते उल्मुके उद्दूहंतीति पूर्वोदितसमिद्धूयविषयः तत्र द्वो द्विवचनांत एवमे
वोपपद्यते॥ देवतापरिग्रहणार्थो वा। वचनसामर्थ्यात्॥ कस्य देवा गृहानागच्छंति कस्य वनयः एवैकमर्मानइत्यत्री
नुगृह्णातीत्यर्थवादस्वरूपमपि कार्यनिर्देशविषयमभ्युपगतमाचार्येण॥ येनाग्न्यन्वाधानमभवतीत्यनुक्रम्यदी
क्षणीयादिप्रागुदवसानीयाया निवर्त्तयति। तत्राग्न्यन्वाधानकार्यं दीक्षणीयया कृतमित्यभिप्रायः तत्र हि वचन
माग्नावैष्णवं प्रकृत्याग्निर्वै यज्ञस्यावराद्धो विष्णुः परार्द्धस्तत्सर्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दीक्षा इ रम॰
ति। दीक्षणीयायां प्रधानदेवतापरिग्रहस्य निर्वर्तितत्वात् प्रायणीयादिष्वग्न्यन्वाधानं निवृत्तिरुच्यते। न च देवताप ८
रिग्रहणार्थेग्न्यन्वाधानउपपद्यते। नाग्निधारणार्थे। ननु चार्थवादस्वरूपमेव वचनं। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व

मात्राभिसंबंधात्फलपरिकल्पना स्यात्॥ ननु च मांसमैथुने वर्जयेदिति इत्यपि सत्त्रे प्रकरणात्कर्मांगत्वावगतिरवि
रुद्धा। व्यर्थमहर्ग्रहणमिति॥ सत्यमेवं॥ आप्रयोगद्वयपरिसमाप्तेरयं धर्म्मो माभूदिति॥ प्रतिप्रयोगावसायित्वमंगाना
मिति न्यायसंसूचनार्थमहर्ग्रहणं॥ एवं च मतिदासायणे पुनरारंभसामर्थ्याद्वाप्रयोगद्वयपरिसमाप्तेर्मां॰ सत्त्रान्त
नमूत्रकृतवामा॰ मिवर्जयेदित्ययं धर्मः॥ ॥ केशश्मश्रु वपते वाऽशिखं॥ वाशब्दस्य संनिधानाविशेषेपि सति वपति
नैव संबंधः। शिखासंबंधे हि सति पक्षे सशिखं स्यात्तत्र स्मृतिरुपरुध्येत। अमुत्रिवीणयपन्मुंडलस्यैतरपिधानं यच्छि
खेति॥ नवाहत्यवचनं सशिखस्य॥ तस्मात्स्मृत्यनपरोध एव ज्यायानिति॥ ॥ अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्नीतः सर्पिषा
मुदितौ॥ अपराह्णग्रहणमह्नोऽपरभागमात्रविषयं॥ इतरसामर्थ्यात्॥ न यथान्यत्राह्नस्त्रिभागविषयता। तत्रत्वपराह्णे
ददातीति प्रकृत्य पूर्वाह्णो वै देवानाममध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति वाक्यशेषाद्विशेषावसाधनं। इह त्व
परभागमात्रप्रवृत्तित्वं। भोजनकालप्रत्यासत्तेश्च। व्रतोपायनीयमिति व्रतं भोजनमुच्यते। यथान्यत्र तद्व्रतस्यान्यो व्रतमि

त्र॥ अपरेत्वाहुरग्निपरिग्रहद्वारेण देवतापरिग्रहो ममाग्ने इत्यग्नीन् गृह्णातीति वचनात्तेषां चाग्नीनां भेदः।
कं॰ प्रत्यग्निवान्याश्चान्याश्च देवताः परिगृह्यंते। तेनापराग्निहोमेषु सत्सु न देवतापरिग्रहो नास्तीति निवर्त्यते स्य
९ त्वाधानं। न चात्र समुदितानामेककार्यता। तद्यथा। त्रयो ग्रावाण इतरेतरसव्यपेक्षा उखां धारयंति॥ प्रत्यक्षं
हि तत्र समुदितानामेककार्यत्वं। इह त्वग्निद्वारेण भेदाध्यवसानं। नत्वेवं सत्यपराग्निकयोः कार्यांतरत्वं प्राप्नो
ति। अस्तु को दोषः॥ कर्मभेदः स्यात्तत्र पशोगोमिप्रभृतिकृतव्याख्यापरोधः स्यात्॥ उच्यते॥ न व्याख्यापरोध॰
भयात्पदार्थस्यान्यथात्वमवसातुं वाक्यं। यथा हि प्रमाणैरर्थः प्रमीयते तथैव गृह्यते॥ अथवैकमेवाग्न्याधा॰
नं प्रत्यग्न्यभ्यस्यत इत्यदोषः। एवमाश्रीयमाणे प्रत्यग्न्यभ्यासं नैमित्तिकावसर इति॥ ॥ अहनि मां॰ समैथुने व
र्जयेत्॥ ननु चाहनि मैथुनस्य प्रतिषिद्धत्वाद्वाच्यं॥ कर्मोपलक्षणार्थमहर्ग्रहणमित्यदोषः॥ दृश्यते च कर्मणः काल राम
व्यपदेशः। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पंचहोत्रामावास्यामिति नियमस्य कर्मांगता न्याय्या॥ अंतरंगत्वे हि तदुप ९

गत्वा॰परेणाहवनीयं प्राङ्ति·ष्ठन्नग्निमीक्षमाणो प उप स्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमिति वा॥ अंतरेणाप
णश्रोरिति षष्ठ्यां प्राप्तायां तदपवादोऽन्तरांतरेणयुक्ते इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया॥ प्राङ्ति·ष्ठन्निति शक्यमवक्तुं त्र
परेणाग्न्यवस्थितस्याग्नेरीक्षणविधानसामर्थ्यात्॥ अग्निमीक्ष्यमाण इत्यपि न वाच्यं। मंत्रलिंगादेव प्राप्ते॥ उक्तं च प
देशांतरेऽप्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वादिति॥ वक्तव्यं वोत्तरमंत्रार्थत्वा। तस्य च विलिंगत्वात्॥ प्राङ्मुखता वा
च्या॥ प्रोषितस्यापि रिक्नियमो यथा स्यादिति॥ अपामुपस्पर्शनमाचमनं। लिंगात्॥ प्राङ्ति·ष्ठन्न उपस्पृशतीति प्र
कृत्यनेन [illegible]नैरंतरतो मेध्या वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति॥ आलंभमात्रं वा। आचमनानुपदेशात्॥ तस्य च नै
मित्तिकत्वात्॥ शब्दसामर्थ्याच्चाप उपस्पृशतीति। लिंगमर्थवादमात्रं। दीक्षास्नानवत्। व्रतमुपैतीति नियममुपगच्छतीति
अग्ने व्रतपत इत्याहवनीयाग्निरुच्यते। न हि देवतान्ते ऐक्षणं संभवति॥ तेन दार्षद्भूतावभृथे विपरिणामः। ननु च
सामिधेन्यजुरंते चावभृथविधानात्। तत्र च व्रतस्य प्रासंगिकत्वाद्ग्रहणमिति चेन्न। नानद्भेत्तान्तदिस मिष्ट्य

निका। नद्येनोपयते अमामादिनात द्वलोपायनीयं॥ अथ श्रोत इति द्विवचनोपदेशात् पत्नी च। इतरथाहि यजमान एव नि
कौ यमः स्यात्। यथा सौत्रामण्यां हुतोच्छिष्टमदा इति॥ सर्पिषेति नात्र पयोव्रतवत् सर्पिरेव साधनं। स्थित्यसंभवा। इमा
१० षमम्माद समिति च पर्युदासात्। तेन यथाप्राप्तं सर्पिरभिधीयते। नन्वपि किं नियमविधिरुत तैलादिपरिसंख्या। कश्चा
त्र विशेषः। यदि नियमस्तैलमपि व्यंजनादिसंस्कारप्राप्त्या न निवर्त्तते। अथ परिसंख्या सर्पिषो न नियमः। किमत्र
युक्तं। नियमविधिः। तत्र हि स्वार्थप्रवृत्तिनाशवस्व स्यात्। तैलक्षुरासे परार्थताकाल्पेन। लक्षणा च स्यात्॥ तस्मान्नि
यमविधिरेव। नियमे च सत्यर्थात्तैलादिनिवृत्तिः॥ असुहिताऽवत्माविति। तदेतदशनं दृष्टार्थमुत धर्ममात्रमिति।
धर्ममात्रमिति ब्रूमः॥ कुतो द्रव्यकालादिनियमात्॥ दृष्टार्थे हि यत्किंचित्स्यात्। तस्माद्धर्ममात्र॥ दृष्टार्थं वा। प्रसिद्धेस्तद एम·
येत्वा। नह्यदृष्टाय कश्चिद्भुंक्ते। यत्तु द्रव्यादिनियम इति। कामं नियमाददृष्टपरिकल्पना। प्राङ्मुखोऽन्नानि भुंजीत १०
निवत्। ननु गम्यमानत्वस्य यज्ञवद्द्वारेण दृष्टपरिकल्पनमिति। प्रयोजनं सति सामर्थ्ये श्रीयात्॥ ॥ अंतरेणायणश्रो

५१

प्रतिषेधमनुवादं मन्यंते। तथाहि। नवाआहिताग्निनानृतंवदितव्यंनवदंजानुनानृतंवदेदित्याह॥ ॥ वृक्षारण्यौष
धीनामश्नीयाद्॥ इदमवसरप्राप्तंसायाशनमुच्यते॥ आरण्यवृक्षाणामारण्यौषधीनावाश्नीयाद्वानवेतिविकल्पः।
केचिदारण्यशब्दमौषधिविशेषणंमन्यंते। निर्देशसामर्थ्यात्॥ नत्वारण्यशब्दोवृक्षपदात्पूर्वः। अतोनतदुपसर्ज
नमिति॥ नवा। अविशेषेणश्रवणात्॥ नवाआरण्यमेवाश्नीयादितिप्रकृत्ययावदारण्यानुपवयपोयद्यादृस्यमित्या
ह॥ सूत्रस्यतन्मूलत्वादतंत्रोनिर्देशः। सामर्थ्येसिद्धत्वाद्विकल्पोऽनाद्यइतिचे।न्न॥ अवधारणार्थत्वादेवधार्य
हिवैकल्पिकेकर्म्मणिप्रवृत्तिर्न्याय्या। आरण्यगुणविधिस्तयाचेदमुच्यते॥ ॥आहवनीयगृहशाय्यथोगार्हपत्य
स्यवा॥ विकल्पेनहिश्रवणमत्र। तत्रायमधःशब्दः किंखट्वादिनिरोधकृदुतास्तरणस्यापि। नास्तरणनिषेधकः।
स्तत्रापिप्रयोगप्रत्ययाभ्यामधःसुप्तावयमिति। क्वचित्स्थंडिलशायीत्यतोनास्तरणनिषेधोऽधःशायीताधस्तादि
वहित्रेयसउपचारइतिलिंगात्॥ ॥ सद्योवाप्रातः॥ पूर्वोमुत्तरंवोपवसेदितिहिपूर्वमुक्तं। तत्रसद्योवेत्युच्यमानेतयो

जुरंततावभृथस्यधर्मः। तस्मात्तदंतएवावभृथात्तत्रचव्रतग्रहणेऽग्निशब्दोविचारिणम्पतइतिनदुरुक्तं॥ ॥
का० सत्यवाद्यतः। अतइत्यवाच्यं। पाठादेवतत्सिद्धेः। स्यात्संबंधज्ञापनार्थत्वा। व्रतग्रहणोत्कर्षेसत्यस्यनियमो
११ यथोत्कर्षेणेति। अपरेत्वतःशब्दंहेत्वर्थंमन्यंते। ननुचैकमुपनयनसमकालमेवसत्यवदनं। मुत्तरेषांचै
तदविरोधीतीहापिप्राप्तं। तथापरमाधानसमकालं। नवाआहिताग्निनानृतंवदितव्यं। अनृतातिथ्यपनोदे
तिसूत्रितं। इदमन्य। त्सत्यवाद्यतइत्यस्यविषयोपप्रदर्शनायाह॥ ॥कर्मांगमुत्तरेसत्यवदनं। पूर्वपुरुषांगं।
यदिदमुत्तरदेशेनत्कर्मांगं। कोविशेषइतिचेत्। कर्म्मांगेप्रायश्चित्तसमुच्चयः। पुरुषार्थोपचारेस्मार्त्तमेव। नन्वि
हदेपुरुषार्थेश्रौतंस्मार्त्तंच। तत्रश्रौतापचारेकृतेप्रायश्चित्तसमुच्चयइहप्राप्नोत्येव। पुनरारंभोव्यर्थइति॥ सत्यमे एम०
वं। कर्मांगेकर्मगतविशेषनिबंधनंविशिष्टंप्रायश्चित्तंयथास्यादिति। तच्चाग्नेर्वैदिकेऽरिति॥ याजुर्वैदिकेभुवइति। ११
होतृकपदार्थानुष्ठानकालेसत्यवदनापचारेहौतृकंश्रौतमाध्वर्यवंचस्मार्त्तंवेति। केचित्त्वाधानकालानृतवदन

हनिकर्मसाकल्यात्। एतेनोचाविधाना। दग्निहोत्रग्रहणंचेद्यर्थीभावादमावास्याविषयं। तत्रहिवचनंउदितेस
वितरि पौर्णमासस्यतंत्रंप्रक्रमियादनुदितेआमावास्यस्येति। अतोग्निहोत्रग्रहणमानतर्यार्थं। अग्निष्वमिति
चपदार्थसतत्वोपजाताऽवबोधेन। नहिपरमात्माख्यब्रह्मसतत्वाऽवबोधोत्रोपयुज्यंते॥ ॥वृत्तोजपत्यहंभूपति
रित्यादि॥ वृत्तोजपति॥ ब्रह्माऽजपतीतियावदुक्तं। अथवायदावृतः समस्तेनमंत्रेणभवतितदाजपति। कर्तृभेदादौ
नपद्यंमाभूदिति॥ ॥वाचस्पतेयज्ञंगोपायेत्याह॥ सामर्थ्याद्यजमानः। सहिवरणेनात्रानत्याचयज्ञगोपायनेनियो
क्तुंसमर्थोनान्यः। वाचस्पतित्वंचस्तोतुंब्रह्मण्यध्यारोप्यते। वाचस्पतेब्रह्मन्यज्ञंगोपायेति॥ यदपिचकाण्वानांदेव
सवितरित्युक्त्वावाचस्पतेयज्ञंगोपायेत्याहेतिपद्यते॥ तदपिनसमानकर्तृकार्थ्यं। पूर्वकालतामात्रेहिक्त्वाशब्दः। स
मानकर्तृकतायामसामंजस्यंस्यान्नहिब्रह्मात्मानमेववाचस्पतइतिसंबोधयति। अथाधिष्ठात्रीदेवतोच्यते। तत्रापि
नियोगाभावाद्दृष्टार्थतास्यात्। तस्माद्यथोपवर्णितएवार्थः। सचायंप्रैषोनियोगार्थत्वादस्त्यपिचरणेषवदंते। यथा

रेवान्यतरत्रयागः प्राप्नोति। उत्तरोपवासपक्षेवद्वितीयायां। तन्माभूदित्यतः प्रातर्ग्रहणं। अथाक्रियमाणेपि
क॰ प्रातर्ग्रहणेंगानांप्रधानकालत्वस्यन्याय्यत्वात्पूर्वस्यामप्राप्तिरेवयागस्य। उच्यते॥ एवंसतियथोत्तरस्यांसांग
१२ यागप्राप्ति। रेवमुत्तरोपवासपक्षावलंबनद्वारेणोत्तरस्यामपिप्राप्नुयात्॥ तन्निरासार्थंप्रातर्ग्रहणं॥ अस्तु
तथेतिचेन्न। पौर्णमास्यांयागविधानसामर्थ्यात्। उत्तरस्यामप्राप्तिरितिचेत्स्यादारंभसामर्थ्यात्। पूर्वामु
त्तरांवोपवसेदिति॥ उत्तराहिपौर्णमासीप्रतिपदितिप्रतिपादितं। तेनसद्योवाप्रातरितियदाप्रातस्तदासद्यइ
ति। पौर्णमासीद्वितीयाचतिरस्तेभवतः॥ सूत्रारंभसामर्थ्यादयमर्थोऽवसीयते। पक्षादौयद्यद्भुविरिति। हविः
पक्षादिनाविशेष्यते। तन्नैवमुपपद्यते। अथेतरथानैकांतिकत्वादविशेषणंस्यात्॥ तस्मादुत्तरस्यामेवया एम॰
गइतिसाधूच्यते॥ ॥ अग्निहोत्रंहुत्वाब्रह्माणंवृणीतेॐभूर्भुवस्वःभूपतेभुवनपतेमहतोभूतस्यपतेब्रह्माणंत्वा १२
वृणीमहइति॥ ॥ प्रातरित्यनुवर्त्तमानेऽग्निहोत्रंहुत्वेत्युक्तेतत्प्रतिपत्तिः। माभूत्सायमग्निहोत्रमिति॥ तत्कुतोऽ

स्मरणा। प्रसिद्धिरविशिष्टा। तस्माद्यथाप्रसिद्धमेताविरुद्धमासनमिति॥ ॥ब्रह्मसदनात्तृणंनिरस्यतिनिरस्तः
माप्रासहतेनयंद्विष्मइति॥ सचायमासनसंस्कारः। तेनपशुपुरोडाशेष्वापशुपरिसमाप्तेः। संस्कृतत्वादासन-
स्यपुनर्नप्रवर्त्तते॥ ॥ इदमहंबृहस्पतेः सदसिसीदामिप्रसूतोदेवेनसवित्रातदग्नयेप्रब्रवीमितद्वायवेतत्पृथि-
व्याइतिब्रह्मसदनआहवनीयमभिमुखउपविशति। तदग्नयेप्रब्रवीमीत्यग्निशब्दोदेवतावचनस्यात्प्रकृतत्वात्।
नवा। वायुनासहसमुच्चारणात्। तस्यचाप्रकृतत्वात्॥ तस्माद्देवतांतरवचनः॥ प्रयोजनं॥ सौर्यादौ व विपरिणा-
मः। ब्रह्मसदनग्रहणंगुणार्थंप्रकृतत्वादेव। कोगुणइतिचे। दाहवनीयमभिमुखइति॥ ॥वाग्यतश्चानुयाजप्रस-
वात्॥ यतवाग्ब्रह्माभवत्यनुयाजप्रसवंयावत्॥ ॥भागपरिहरणादिवा। सौवेषावधारणा॥ अथास्मैब्रह्मभागंपर्या-
हरंतीतिप्रकृत्यासवैवाचंयमएवस्याद्ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्येतस्माद्वचसइतिआम्नायते। पूर्वमविशेषाद्ध्यवसितं।पा-
ठक्रमाद्विशेषाध्यवसानं। लिंगाच्च। विरूहंतिवाएतेयज्ञंक्रूएवंतियेमध्येयज्ञस्यपाकयज्ञियेऽयाचरंतीति हेतुत्वेनवा

ज्योतिष्टोमेदीक्षणीयादिष्वाधानेचेष्टिषु। कथमाधानेवरणाभावइतिचे।त्स्यात्प्रवृत्तिदर्शनाच्चत्वारऋत्वि-
क॰ जःप्राश्नंतीति। ब्रह्मौदनावेऽस्कवरणमितिचेन्न। तत्रापिदर्शनादग्न्याधेयेब्रह्मासामानिगायतीति। तेनप्र-
१३ तिपन्नब्रह्मत्वस्यवरणक्रियमाणमप्राकृतप्रयोजनंस्यात्। वरणविशेषनियमार्थमस्तुप्रवृत्तिरितिचेत्।
न। नियमस्यक्रियाउपसरत्वात्॥ सत्यांहिक्रियायांनियमानुग्राहे॥ ननियमानुग्रहायक्रियाप्रवृत्तिः॥ योहिपं-
डितंमन्यमानएवंकुर्यात्सप्राङ्मुखान्नभोजननियमानुग्रहायनत्मोपिसन्भुंजीतापि। यश्चज्योतिष्टोमेब्र-
ह्मवरणनिमेषोधोन्यायमूलः सइहापिप्रवर्त्ततएव॥ ॥ अपरेणाहवनीयंदक्षिणातिक्रामति॥ उत्तर-
तउपचारोयज्ञइतिवरणमुत्तरतः। दक्षिणतोब्रह्मयजमानयोरासनइतिगमनेविकल्पः॥ शास्त्रसामर्थ्यात्॥
अहेदेधिषव्योदतस्तिष्ठान्यस्यसदनेसीदयोस्मत्पाकतरइतिब्रह्मसदनमीक्षते॥ तच्चैतत्कौशंस्यात्तृणनिर- एम॰
सनोपदेशात्। प्रसिद्धेश्च। नवानियमशासनाभावा। तृणनिरसनंतुकुशास्तृतत्वादासनस्य। तत्कुतः। शिष्टानु- १३

र्शपूर्णमासादौ। तेनाग्निहोत्रेणान्यथानुपपत्त्या ब्रह्माक्षेप्तुं शक्यत इति। एकर्त्विक्त्वाविरोधाच्च॥ न चात्र क्रिया
ब्रह्माणमंतरेण न संभवति। कर्त्रंतरविधानाच्च। अस्ति त्वत्राध्वर्य्वाख्यं कर्त्रंतरं। तेनापि न तदाक्षेपः॥ यदप्युक्त
मग्निहोत्राद्य आमहत उक्थादिति। सोपि चतुस्त्रिंशद्धो विषयोऽर्थवादः॥ अस्तु तर्हि दर्विहोमविषयतास्य सूत्र
स्य। दर्विहोमा हुतयोऽवषट्काराः। तासां हि पौर्णमासविध्यंतग्राहित्वेनोचितो वषट्कारः तस्य स्वाहाकाराम्ना
नात्पुनर्निवृत्तिः। तदभावेऽन्वाख्यानमुपपद्यते। तदेतदनुपपन्नं। तत्र हि प्राप्त एव ब्रह्मा। मंत्ररहिता च क्रिया ब्रह्म
वरणादिका तस्मिन्ननर्थेनुमा इति॥ पूर्णाहुतिविध्यंतग्राहिहोमविषयता तर्ह्यस्तु सूत्रस्य। तत्रापि ह्यवषट्का
रा इति। एतदपि नोपपद्यते। अग्निहोत्रन्यायस्य लक्षणया। दर्व्युद्धृताभ्यस्तमयाहुतौ पौर्णाहुतिका धर्मा विहिता
स्त्वाचार्येण पूर्णाहुत्यामुपसंहृत्यान्यत्राऽतिदिष्टाः। अतस्तर्ह्यत्रापि ब्रह्मणः प्राप्त्यभाव एव। एवं चेदिहार्थमेव सूत्र
मस्तु। इह हि प्राग्ब्रह्मवरणाद्याहुतिहोमनिमित्ते सति तदर्थं ब्रह्मवरणप्रकर्षो न्याय्यः॥ अंगप्रधानार्थत्वाद्ब्रह्मणः

न्यमनस्येहाचरणं निर्दिशति। तस्माद्भागपरिहरणाद्येव। सर्वार्थपदार्थधर्मोपेतवान्को हि सत्यप्रमादात्कृताकृत
क॰ प्रत्यवेक्षणमाचरति॥ ॥आवृताऽवषट्कारासु॥ अवषट्कारास्वाहुतिषु ब्रह्माऽवृतोत्पाद्यते। तथैवात्राग्निहो
१४ त्राहुतयोऽवषट्काराः॥ अस्ति हि तत्रैकर्त्विक्त्वेपि सति प्रायश्चित्तार्थतया ब्रह्मणः प्राप्तिः॥ तेन निमित्ताद्याहुतिहोम
आपन्ने सति आवृता क्रियामात्रेण ब्रह्मोत्पाद्यत इति। क्रियया हि कारकमाक्षिप्यते। लिंगाच्च॥ अथ हैतां मंद्रक्र
षये प्रायश्चित्तिमुवाचाऽग्निहोत्रादय आमहत उक्थादिति॥ न चैतदेव। मेकर्त्विक्त्वादेवं हि श्रूयते। एकर्त्विजमग्निहोत्र
मिति॥ अंगप्रधानार्थोभिनिर्वृत्तिरेकेनर्त्विजा कर्त्तव्येति। ननु नैमित्तिकार्थतया द्वितीयोपि भविष्यति। नेत्युच्यते।
न हि नैमित्तिकस्य ब्रह्माक्षेपसामर्थ्यमस्ति। भिन्ने जुहोतीति होममात्र एव विधेर्व्यापारपर्यवसानं। वाक्यांतरपरिप्रा रुम॰
प्त इति चेत्॥ यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमित्येवमादिनाद्याहुतिहोमे ब्रह्मसंबंधविधानं॥ तेन यत्राद्याहुत १४
यस्तत्र ब्रह्मणा भवितव्यं॥ नैतदेवं। यदि त्वेतदन्यत्राचरितार्थं स्यात्ततः कदाचित्स्यादपि॥ अस्ति ह्यस्य चरितार्थत्वं

५५

वोजपेदिति॥ यजमानस्यत्वनाम्नानादाध्वर्यवमेव। केचित्तुचशब्दाद्यजमानस्यदीक्षाकालेवाग्यमापचारेवैष्णवमिच्छं
ति॥ तत्रापिह्याम्नायते। सयदिपुराणमानुषींवाचंव्याहरेदिति॥ सचमंत्रः प्राकरणिकः स्यात्। प्रकरणादेवसामान्यसंबं
धावगतेर्विशेषविषयत्वेसतिवाक्यस्यलाघवं॥ इतरथात्वप्राकृतउपादीयमानेसामान्यसंबंधोविशेषसंबंधश्चेति
गौरवंस्यात्॥ ॥ प्रणयज्ञमित्यतआरभ्यंतुप्रणयेतिप्रणीताः प्रसौतीत्येवमंतंसूत्रं॥ प्रणयज्ञमित्यनेनमंत्रेणप्र
णीताः प्रणीयमानाअनुजानाति॥ तुप्रणयेत्यस्यप्रसवार्थत्वात्ततः पुरस्ताज्जपः। प्रयोजनमुपांशुप्रयोगः॥ अत्रपु
नरूहः मध्यमपुरुषैकवचनात्विशेषेसतिमध्योविशेषः॥ अयंचमंत्रोनेकयजमानकेकर्मणियजमानः संनुयज
मानाश्चयेहीतिविपरिणम्यते। द्वित्वेपियजमानौस्तां। यजमानौवयेहीतिच॥ ॥ एवमामंत्रतन्नुकारेणप्रोक्षयज्ञ
मितिहविर्धानवर्हिषोश्चाप्रोक्षयज्ञमित्यनेनमंत्रेणहविर्धानवर्हिषोश्चप्रोक्षणंप्रसौति॥ एवमामंत्रितवत्यामंत्र
णविधानंव्रह्मन्हविः प्रोक्षिष्यामीत्येवमादिनाभाष्ये। नहितत्रप्रणीताप्रणयनवदाम्नानं। एवमोंकारेणेतिंतुकारपूर्व

तदर्थमिदंसूत्रं। आहुतावषट्कारासु॥ आहुताक्रियया। समंत्रिकाचासौक्रियान्यायतः प्राप्नोति। ननुचान्यत्राव
क० धीयमानश्छन्दोमंत्ररहितक्रियाविषयः प्रयुक्ताः महासहोखौंकरोत्याहरेति। सत्यमेवं। महासहोखौंकारेणै
५१ यतैवसमंत्रिकाक्रियाप्राप्ता। तत्राछन्दोमंत्रनिवृत्तिपरएव। तन्निवृत्तिश्चवाचनिकी। एतयैवाहुतानुपहरन्त्यजु
रिति॥ अतोब्रह्मवरणायकार्यार्थमेतत्॥ वाचयतिप्रैषस्तस्यकालीनएव। व्याहृतीनामतदंगत्वात्॥ अतदंग
ताचप्रकरणव्यवच्छेदात्॥ शक्यंतेवाववषट्कारव्याहृतयोवक्तुं। उक्तित्वात्तुवषट्कारस्य। याज्याकार्येहितासामा
म्नानमस्ति। यदियाज्यांपुरोनुवाक्यांनविंदेद्व्याहृतीरेवयाज्यायाः पुरोनुवाक्यायाः स्थानेकुर्यादिति। तेनेहवषट्
काराभावेऽवषट्काराव्याहृतयउच्यंते॥ ॥ अत्रवाइतोपायनं। शास्त्रतुल्यत्वात्॥ ॥ व्याहृतरेवैष्णवंमंत्रंजपेत्। एमः
वाग्यतश्चानुयाजप्रसवादिति। वाग्यमेसतियद्यनुव्याहरतितंदावैष्णवंमंत्रंजपेत्॥ अधिकारमुपजीवन्नाह॥ ॥ २५
अध्वर्युश्च॥ ॥ हविर्ग्रहणकालेवाग्यमने। तस्मिन्हिशास्त्रमुभयोः। सयदिपुराणमानुषींवाचंव्याहरेत्तत्रोवैष्णवीमृचंवायजु

दृ॰ शमयंतुस्वाहाकृतंजठरमिंद्रस्यगच्छघसिनामेमांसंशृत्वाऊर्द्धमेनाभेः सीदेंद्रस्यत्वाजठरेसादयामीति
प्रक्षालनंचकार्यंसंबंधाविशेषाद्द्वयोरपिपात्रयोरेकवचनंतुजात्यपेक्षं। ननुचैकमेवैतत्पात्रं। प्रक्षाल्य
पात्रमित्येकवचननिर्देशात्॥ तथातूष्णींप्राशित्रहरणमिति॥ द्वेव्याख्याते॥ मंत्रेप्रत्निपन्निर्दर्शनात्काग
योः प्राशित्रहरणेइती। तज्जात्यपेक्षयेत्युक्तं॥ ॥ एतेनइतिसमिदामंत्रितः प्रसौति। समित्संबंधादामंत्रण
समिछब्दोनोच्यते। अथवासमिछब्देनतादर्थ्यादनुयाजाउच्यंते। अनुयाजार्थमामंत्रितएतंतइत्यनेनमं
त्रेणानुजानाति॥ यज्ञपतिशब्दश्चसत्रेविपरिणम्यते। यज्ञपतिसंबंधवचनसंस्कारपरिलोपःकस्यचिन्माभू
दिति॥ ॥ प्रतिष्ठेतिब्रूयाद्॥ सयदिकामयेतब्रूयात्प्रतिष्ठेतिवचनात्॥ केचित्प्रतिष्ठेतिक्रियापदंपदांतरमध्या
हरंतिसामर्थ्यात्॥ तत्पुनर्युक्तमयुक्तंवेतिविचारणीयं। प्रतिष्ठतमितिचवरुणप्रघासेषुविपरिणामः॥ ॥क
र्मोपवर्गेसमिधमादधातिजुहोत्युपतिष्ठतेवानमः कृतायकर्मणेअकृतायकर्मणेनमः॥ अयाड्यज्ञंजातवेदा

केणार्धसनूपेणवचसेतियावत्॥ ॥ बृहस्पतेपरिगृहाणवेदिं॰ सुगावोदेवाः सदनानिसंत्वस्यांवर्हिः प्रथता
का॰ ॰ साध्वंतरहि॰ सापृथिवीदेवीदेव्यस्त्वितिवेदिंपरिगृह्णाति। प्रसौतीत्यनुवर्त्तते। प्रजापतेनुब्रूहियज्ञमितिसामि
१६ धेनीरनुवक्ष्यंतं। देवतावर्द्धयत्वमितिसर्वत्रानुषजति। अनुषंगश्चलाघवार्थः। अत्रचप्रोक्षणपरिग्रहणेषुअ
ध्वर्युपरंवेदिपरंचवरुणप्रघासेषुवचनमूह्यते॥ यजमानपरंचानेकयजमानके॥ ॥ मित्रस्यत्वाचक्षुषाप्रतीक्ष
इति प्राशित्रंप्रतीक्षतेदेवस्यत्वेतिप्रतिगृह्णाति॥ सपात्रं। प्रसिद्धेः। सादनोपदेशात्पुनरादानसामर्थ्याच्च॥ पृथिव्या
स्त्वेतिसादयत्यपोत्थवहीं॰ विपुनरादायदेवस्यचेत्यनामिकांगुष्ठाभ्यामग्नेष्ट्वेतिप्राश्नातिदंतैरनुपस्पृशन्नत्रचेत्॥
पुनरादानंचद्रव्यमात्रस्य। प्राशनार्थत्वात्॥ अतश्चअसादितेपिभविष्यति॥ अनामिकांगुष्ठाभ्यामादायाग्नेष्ट्वेत्यनेन
मंत्रेणप्राश्नाति। चेच्छब्दोविकल्पार्थः। अत्रचेत्प्राश्नातिपुनरादायप्राश्नाति। अथोपरिष्टाज्जानोर्निदध्यात्पं संदेशोपू एमः
र्वमविशेषेणाभिहितं। विशेषप्रतिपिपादयिषयापात्रपुनर्वचनं॥ प्रक्षाल्यपात्रंनाभिमात्रमते॥ पात्रस्थंनदैवतासार १६

पात्रांउदकस्योद्देशः। तच्चाविशेषेपिसतिचतुरस्रंस्यात्। चमसेनायाप्रणयतीति॥ सचतुरस्रः प्रसिद्धेर्लिंगाच्चाचम
संप्रकृत्यचतुःस्रक्तिनाचतस्रोवेदिश्राइत्याम्नायते। सूत्रकारप्रस्थानाच्चाचमसवत्स्रुवेणेति। आलंभउदकस्य
स्यान्नत्संस्काराभिप्रवृत्तेः॥ पात्रस्यवा। तदुपदेशा। संत्संस्कारश्चतत्संबंधद्वारेण। इडोपहवेहोत्रान्वारंभणवत्। प्रयो
जनंप्रणीताकार्यापन्नयोर्दधिपयसोर्विपरिणामः। उदकालंभेहिभूतस्त्वाभृतंकरिष्यामीतित्वाशब्दस्तद्विषयःस्या।
त्तत्रद्रव्यद्वित्वेविपरिणम्येत॥ ॥ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामियजमानवाचंयच्छेत्याह॥ ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीतिब्रह्मानुज्ञाप्र
थीनं। ब्रह्मा। ऋत्विविशेषः॥ सचयद्यपिवरणाभरणमितिन्नस्तथापितुब्रह्मत्वस्यकर्त्तुयुपचर्यते॥ प्रयोजनं। सत्रेष्वविप
रिणामः। कुंडपायिनामयनेचमैत्रावरुणोब्रह्मत्वंकुर्वीतीति॥ यजमानवाचंयच्छेत्सनेकयजमानकेयथार्थंविपरिणम्य
ते। सचायंवाग्यमः परार्थधर्मत्वात्सत्यपिप्रणयनेप्रवर्त्ततएव॥ प्रैषश्चतादर्थ्यात्॥ ॥अनुज्ञातउत्तरेणाहवनीयं
संप्रतिनिदधातिकस्त्वेति॥ सामर्थ्योपरिप्रापितत्वादनुज्ञातइत्यवाच्यं। नवा॥ प्रैषप्रैषार्थयोरानंतर्यव्युदासार्थत्वा।द्यज

का०
६१

अंतरः पूर्वोस्मिन्निषद्यसुन्वꣳ मनिꣳ मुविमुचाविमुंचधेत्यस्माभ्यंद्रविणंजातवेदः स्वाहेतियथेतमेत्य॥ अपव
र्गः समाप्तिः। यथेतमेत्येतिपरिभाषितत्वादवाच्यमितिचेत्॥ अतीत्यनिःक्रमणमिति। नेदमर्थेनाप्राप्तेः। तत्र
स्थस्यापिहिसमिदाधानादिनविरुध्यते॥ स्वाहाकारप्रदानंचउपस्थानसमिदाधानार्थं॥ होमेत्यसमाम्नातोपि
प्राप्त्यादेवस्वाहाकारः सर्वत्रेत्यनेन। सचायंपदार्थोयावदुक्तांताऽपच्छिन्नादिषुनिवर्त्तते॥ ॥ एतद्ब्रह्मत्वमिष्टिप
श्वोः एतद्ब्रह्मत्वमधिकारादिहोक्तं। तदेतदिष्टिपशुविषयंप्रतिपत्तव्यं। इष्टिग्रहणंप्रकृतत्वादकार्यं। पशुग्रहणंच
चोदकपरिप्रापितत्वात्॥ कर्त्तव्यंवापशुग्रहणं। ब्रह्मानुज्ञातेप्रोक्षणंयथास्या। न्नहितत्रसान्नाय्यविकारत्वात्प्रो
क्षणमस्ति। इष्टिग्रहणंतर्हिनकर्त्तव्यं। नवाकार्यं। वाक्याद्विपश्चथैतैवब्रह्मत्वस्यस्यादितितन्माभूदितीष्टिग्रहणं॥
ब्रह्मवरणाधिकारेतत्प्रसंगमुपजीवतायावतब्रह्मत्वंतत्सर्वमभिहितं। अतः प्रणयनाद्युच्यते॥ गार्हपत्यमुत्तरेण
दपात्रंनिधायालभतेभूतस्त्वाभूतंकरिष्यामीति॥ गार्हपत्यमित्युपपदविभक्तिः षष्ठ्यपवादोद्वितीया। उदपात्रंउदकस्य

राम
६१

नस्पत्येनुवाहरणेप्रवर्त्तमानेक्रत्वर्थस्यसाधारणत्वात्तदाश्रयः। कामोप्रस्रवर्वसंप्रवर्त्तेतएवाएताः प्रणीतादृष्टा
र्थाउतधर्ममात्राः। धर्ममात्राइतिब्रूमः। देशनियमात्मात्रनियमाच्च। तथामंत्रवत्वोपदेशात्। छिद्रः संस्तवाच्च। शिलेह
वाएतद्यज्ञस्यपत्प्रणीताइति॥ अनवखंडनत्तापान्याच्छिद्रसंस्तवः। स्कंदनप्रतिषेधश्चधर्ममात्रउपपद्यते॥ इत
रथात्द्यवश्यंभाविस्कंदनमिति। प्रतिपत्तिविधानाच्चा।ध्यप्रणीतास्विणतः परीत्मनिनयतीति। दृष्टार्थत्वेहिक
दाचिदुपयुक्ताभवेयुः। तत्रप्रतिपत्तिविधानंपाक्षिकंस्यात्॥ अपाक्षिकंचश्रवणं। तस्माद्धर्ममात्राइति॥ दृष्टार्था
वा। द्रव्याणांक्रियाभिनिर्वृत्त्यर्थताप्रसिद्धेः॥ नहिकश्चिद्द्रव्यमदृष्टार्थायप्रकल्पयति। संतिचात्रोदकसाध्याः क्रियाः।
नचतत्सिद्ध्येन्यदुदकमुपदिश्यते। तेनदृष्टेर्थेवगम्यमानेपियोनामादृष्टंपरिकल्पयतिसदिद्भिः यमवज्ञोजनाद
प्यदृष्टंप्रकल्पयेत्। लिंगाच्च॥ प्रणीताभिःहवींषिसंयौति॥ यत्तूक्तंदेशादीनियमइति। सनियमोदृष्टायाशिरःसं
स्कृतिः प्राग्विभागसामान्यात्॥ स्कंदनप्रतिषेधस्तुसुतरांदृष्टार्थत्वउपपद्यते। प्रतिपत्तिश्चशेषस्येति॥ दृष्टार्थत्वेपिसं

मानवाचंयच्छेत्पनंतरंयथाख्यादिति। पाठादेवतत्प्राप्तिरितिचेत्॥ न॥ प्रैषसमनंतरंतदर्थोनुष्ठानंन्याय्यमिति।
का० संप्रतिशाद्यो। नेतिकोऽनातिदूरविषयः। नानातिद्रुत्पसादयेन्नो अनाप्ताः सादयेदितिवचनात्। न्निधानेसंत्रःप्रा
१८ ।न्नदुपदेशात्। न्निदधातिकस्त्वेति। श्रुतिविरोधान्नेतिचेत्। सप्रणयतिकस्त्वायुनक्तीति। निधानेवा। प्रणयनस्य
वतदर्थत्वात्। तस्मादसंप्रत्येवोत्तरेणाहवनीयंप्रणयतीत्युपसंहारात्। शाखांतरेस्पष्टतरः पाठः। सनिदधातीति
कस्त्वेति॥ नाशब्दोद्रव्यपरत्वाद्द्रव्यबहुत्वेपियथोदधिघृतादौविपरिणम्येत॥ नवाऽन्यायनिगदत्वात्रयःप्रणय
तीतिद्विबहुवचनांतेनोपदेशः॥ नाशब्दश्चैकवचनांतः। तस्मान्नूहइति॥ ॥ नांतरेणगच्छेयुः। प्रकृताप्रकृतयो। रूपदे
शात्। लिंगाच्च। तेनमिथकं चर्यमाणमंतरेणसंचरणानीति॥ प्रयोजनं। सर्वत्रप्रायश्चित्तं॥ ॥ कांस्यवानस्पत्यमार्त्तिकैरभि
चारब्रह्मवर्चसप्रतिधामकामायथासंख्यं॥ कांस्यादीनिप्रणयनाश्चितानिमृदंतानितान्यभिचारादीन्साधयंति एम- १८
ननदाश्रयाक्रिया। शब्दस्यतत्परत्वात्कांस्यादीनांफलसंबंधः। एवंभवतिविकारएषामप्रवृत्तिः। पुरुषार्थत्वात्॥ वा

न्नैवैतस्मिन्सतिक्रमेणरूपचारेस्मान्नैमेवप्रायश्चित्तं॥ तच्चैतत्परिस्तरणमाहुत्यंगं। यज्ञसंयोगात्। सहैषयज्ञउवाच
नन्नतायावैविभेमीतिप्रकृत्यतस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणंतीत्याह। यज्ञसंबंधादाहुतियज्ञशब्देनोच्यते॥ अथ
यज्ञसंबंधमात्रमेवोच्यते। तथासत्यग्निव्यतिरेकेणान्यत्रापिस्यात्॥ तत्रतस्मादेतदग्निमभितः परिस्तृणंतीत्यसमं
जसंस्यात्॥ तस्मादाहुत्यंगमेतत्॥ तत्रापिकेचिदाहुत्यर्थत्वात्सर्वत्रैवहिरण्यादिषुवाक्यसंयोगात्परिस्तरणमिच्छंति।
वाक्यंत्वेतत्॥ सहैषयज्ञउवाचेति॥ तच्चप्रकरणानुरोधेननयज्ञविशेषेव्यवस्थापयितुंशक्यमिति। तदेतदसत्। ह्येकस्यय
ज्ञविशेषविषयत्वात्सहैषयज्ञउवाचेति॥ एषह्यत्यंशब्दः प्रकृतयागविषयः॥ तस्माद्दर्शपूर्णमासाहुत्यंगमेव। तथाचाह।
परिस्तीर्यतंपूर्ववत्पात्रासादनमिति॥ ॥द्विशःपात्राणिप्रसादयतीति। द्वंद्वएकीकृत्य। साचेयाद्वंद्वतापात्राणांदर्शसाम
र्थ्यात्सर्वत्रप्रवर्त्तते। एवंहिसमामनंति। द्वंद्वंपात्राण्युदाहरतीति॥ ननुअथैवाग्निहोत्रहवण्यांचित्येवमादिसमाम्नाना
दृशगणस्यैवद्वंद्वता। इतरथाहिपात्रैयष्यप्रसंगः स्यात्। आहच। तद्दशदशास्तरावेविताद्विशोद्वैयत्तइति। नचोक्तहे

देहः। किंसंयवनार्थाउतसर्वार्थाइति॥ तत्रकेचित्प्रणीताभिः संयौतीतिवाक्यसामर्थ्यात्संयवनार्थतामाहुः॥ द्रव्य
प्रकृतेः परार्थत्वान्नत्रवाविशेषात्सर्वार्थत्वादनुवादोयमित्यपरे॥ किंचाग्नीषोमीयेप्रतिषेधानुपपत्ते॥ संयवनार्थ
त्वेहितदभावादेवप्रणीतानस्फर्थयेः प्रतिषेधइति। निरूढेचप्रतिप्रसवानुपपत्तेः॥ तत्रापिहिनैवसंयवनमस्ति। स
वार्थत्वेपुनः प्रतिषेधप्रसवावुपपद्येते। सत्रकाप्रस्थानाच्च। प्रणीताद्युपसदिति। तस्मात्सर्वार्थाइति॥ ॥तृणैरग्नीत्प
रिस्तीर्यपुरस्तात्प्रथमंद्विशः पात्राणिप्रसादयति॥ तृणशब्दोदर्भविषयः। यजियाउवैदर्भाइतिलिंगात्। दर्भैस्तृणीत
हरितैः सुपर्सैरितिच। समाचाराच्च। आचारेतिहिदर्भैः परिस्तरणं। आचार्याभिप्रायाच्च। बर्हिषस्तृणोतिरग्नीनिदध्या
तीन्युक्त्वान्येषामुक्तत्वादित्यभिधायान्यत्रापितृणार्थइति। अन्यदुपादीयमानंबर्हिर्जातीयमेवप्रतीयते॥ ननृणांतर
जातीयं॥ पुरस्तात्प्रथममितिदिगभिप्राय॥ माहवनीयस्यकार्यक्रमादेवप्राप्नोति। ततोगार्हपत्यदक्षिणार्थो। तयोरपिपुर
स्तात्प्रथमंप्राप्तेः। शेषंचस्मृतिवशात्प्रदक्षिणं। मादत्रिः सामंतेषुप्रदक्षिणमिति। इहचपरिस्तीर्येतिपरिसंमंतार्थः। स्मा

चेत्। तथा च प्रतिचितिं द्वंद्वता। न। समाम्नानसामर्थ्यात्। स्फ्यं च कपालानि चेति। उद्धरणपात्र्योरपि कपालवदन्येन द्वं-
द्वता। अर्थप्रसंख्यया द्व्योपकल्पनमिति परिभाषितत्वाद्वाच्यं पात्रासादनमिति चेन्न। देशकालाद्यर्थता
त्॥ ॥ यजमानो वा॥ विकल्पार्थोऽयमारंभः॥ शूर्पाग्निहोत्रहवणि॥ अर्थवच्चेति यावत्॥ आसादयनीति वर्त्तते॥ अ-
र्थप्रसिद्धमेव स्यात्। लिंगाच्च। परिदत्तानां यद्विवृणां परीधीकारणमिति। एषां वाध्वर्युरेव कर्त्ता स्यात्॥ समाख्याना।
त्त्वा। करणास्याचोदितत्वात्। अन्यासगाच्च। तस्मात्तद्भूतानामुपादानमिति। लिंगाद्यानद्यद्वैषामत्रामुद्धृत्य कृत्वा
ऽन्यो वाऽमेध्यः कश्चित्पराहंतोऽन्यार्थवच्चेति। अर्थोऽप्यस्मिन्विद्यत इति अर्थवत्प्रयोजनवदित्यर्थः। तद्धि विनियोग
क्रमेणासाद्यते॥ अर्थवद्ग्रहणाद्यदपि न परिध्यपवेषादिवत्साक्षादुच्यते॥ अन्वाहार्योपसर्जनीपात्राद्यपि॥ तद
प्यासादनीयं। इंधनाद्यपीति चेन्न॥ नाचोदितार्थत्वात्॥ चोदिते हि परस्यात्योगो तेन तदासाद्यते। तत्र यथाज्ञिके ईडकः
प्रणीतोऽनः पात्रीयापविक्तच्छेदनानि चेत्येवमादि॥ अत्र चोपवेषसमनंतरमाज्यस्थालीनोपसर्जनीपात्रं। पेषणोप

क॰ तुत्वा। उक्तं हि पात्रोद्देशेन द्वंद्वताविधानमिति। पाठवैयर्थ्यप्रसंग इति चेन्न। विशेषपाठस्य विशिष्टद्वंद्वपरिग्रहार्थत्व
२० ॥ दन्यथा हि विनियोगक्रमव्यवस्थितानां द्वंद्वताप्याः। तत्र स्फ्यस्य कपालैः सह द्वंद्वतानस्या। इत्थं पुनः पाठे सति विशि
ष्टद्वंद्वपरिग्रहः सिद्धो भवति। यत्तु पुनरुक्तं तद्दशरणाकृतौ वैविरद्वितियजूष इति सोऽवयुत्यवादः। एवं च सति विकारेत्व
र्ष्विष्यांस्य एक एवासाद्यते॥ न हि तस्य द्वंद्वोपजननकानि कपालानि संतीति। अथ शो परित नेन द्वंद्वता क्रियेत। तत्र यथा-
पाठं द्वंद्वता न कस्य चित्स्यात्। नन्वेवं पक्षेऽपि स्फ्यस्य द्वंद्वताभावप्रसंगः। किं क्रियतां बहूनामयथार्थीमाभूदिति। अर्थव
दासादितानां तु द्वंद्वगतविशेषानाम्नानात्यस्यकस्यकस्यचिदेकेन केनचिद्द्वंद्वतेत्यविरुद्धं॥ सूत्रकाराभिप्रायाच्च। द्विरुः
पात्राणीत्युक्त्वा शूर्पाग्निहोत्रहवणि स्फ्यः कपालमित्येवमादि द्वंद्वैकवद्भावमाह। तेन च सिद्धायां द्वंद्वतायां दिशरत्यवा- णमः
च्यं स्यात्। उक्तं च। तस्मात्सर्वत्र द्वंद्वतेति सिद्धं। पात्रशब्दः साधनवचनो न त्वाकृतिवचनः॥ तथा हि स्फ्यकपालशम्योलूखलाजि २०
नादीनामपात्रता स्यात्। साधनं चेत्पात्रं। कपालसमुदायस्य साधनत्वात्तथाभूतस्य द्वंद्वता प्रतिचितिसाधनभाव इति

न्तेयथामंथनचतुष्टयंयूपचतुष्टयंरूरचतुष्टयादिनत्मकल्पनएव। नासाद्यतेनप्रोक्ष्यतेवा। नहितस्यासाद
नप्रोक्षणेविहिते। नचकार्यापत्तितः प्राप्ति। तस्मादुपकल्पनमेव। वर्हिष्योश्चरुपात्रस्य। तर्हिकपालधर्म्माः संतु
कार्यापन्नेरिति। स्यादेतदेवं। यदिकार्यापत्तिः स्यात्। नत्विहतथा। इहहिनचरुपात्रगतेनोष्मणाचरुः पच्यते। क
पालगतेनेवपुरोडाशः॥ कथंतर्हि। चरुपात्रगतऊष्मोदकमेवतासंतापयति॥ ततश्चरुसिद्धिरित्यकपालकार्यापत्ति
रिति॥ ततश्चरुपात्रंमप्युपकल्प्यते॥ यत्तुप्रकृतावेवपात्रिकाद्ध्मावर्हिषोरुपकल्पनमाहुस्तदिहप्रोक्षणाभावात्॥
तदभावश्चउपरिष्टात्प्रोक्षणविधानात्॥ इध्मंप्रोक्षतिविस्रंसयेति॥ ॥अपरेणस्यपश्चादुत्तरतोवा॥ शास्त्रस्यतुल्य
त्वात्॥ ॥कर्म्मणेवामितिसूर्य्याग्निहोत्रहवण्यादायवाचंयच्छति॥ साकांक्षत्वाददद इत्यध्याहारः। मंत्रस्याविशेषादु
भयार्थः। प्रयोजनमंन्यतरापायेन्यतरेणापिप्रयुज्यते॥ सूर्य्याग्निहोत्रहवण्यादानंचनिर्वापार्थं। तत्संनिधावाम्नानात्प्र
योजनंपश्चाद्मंत्रवदग्निहोत्रहवण्यादानंप्रोक्षणपर्थतया। वाच्यमस्त्यपदार्थधर्मः। मावाञ्चमू॰ हविर्ग्रहीष्यन्वाचंयच्छ

धानाज्यनिर्वपणानामेककालत्वा। त्रि॰ यंतिमिश्रान्यभांधतेकपालान्यथैकश्चाज्यंनिर्वपति। उपधानोत्तरका
क॰ लंत्वपसर्जन्यधिश्रयणमिति। कुशमुष्टिरपितर्हिततः पूर्वंप्राप्नोति। एवंहिसूत्रितंनिरुप्याज्यंवेदंकरोतीति।
२१. न। समन्त्वा। उपधानानुत्तरकालमुपसर्जन्यधिश्रयणं। आज्यनिर्वपणाद्वेदवंधनं। तुल्यकालतोभयोरपीति
ननियमोवसीयते॥ उच्यते। कुशमुष्ट्युपसर्जनीयात्रयोर्यद्यप्येककालता। तत्कार्ययोस्तुगम्यते पौर्वापर्यं। प्रा
क्कालीनंत्वुपसर्जनीकार्यंवेदकार्यात्। इतः पूर्वमुपसर्जनीपात्रंततः कुशमुष्टिरिति। ततश्चान्वाहार्यपात्रं। ननुचा
न्वाहार्यपात्रंप्राशित्रहरणोत्तरकालंप्राप्नोति। न। तंडुलानामसावःवसरः। तत्पात्रंतुकुशमुष्ट्यनंतरंत्वरणयोरं
तरालइति॥ पात्रस्याधिश्रयणार्थत्वात्॥ एवंसर्वत्रकार्यक्रमेणासादनमालोचनीयमिति। विकारेपिचप्राकृत दप:
पात्रकार्यापत्त्यस्यैवैकृतस्यासादनादिप्रवर्त्ततएव। किंपुनस्तत्रापिकार्यक्रमएव। नप्राकृतपात्रक्रमः। प्रकृतावपि २१.
हिकार्यक्रमएवकारणमिति। तद्यथानिरूढेवपाश्रयणपनंतरंदक्षिणाद्रव्यमिति। यत्पुनर्विकृतावप्राकृतकार्याप

मिवैषां वर्हं भवतीति॥ अतोन्यत्रोपचारवृत्तिः। यथे पाग्रयो॥ धूर्भेदाक्षोभयोरभिमर्शनं॥ तत्संस्काराच्च। दक्षिणाम
भिमृश्य तत उत्तरामुदक्संस्थतासंपत्तेः। समर्पते हि सर्वत्रोदक्संस्थता। लिंगं च भवति तथा त्वा दक्षं भवति तथो
र्वी भवतीति च॥ केचित्त्वेकस्या एव धुरोभिमर्शनमिच्छंति। वाक्यशेषात्। दक्षिणोपध पर्यस्तमेतदन्योन्यं भवति ह
विग्रहीष्यंस्तस्मादेवेन निरुक्त इति। एकत्वादक्षेः सकृदेव निरूढवदिति। तत्पुनरेतदर्थवादमात्रं। अनोवयवसंस्का
रश्चात्र। तौ च संस्कार्यौ भिन्नौ। प्रतिसंस्कार्यं संस्कारावृत्तिर्न्याय्येति॥ भेदेनाभिमर्शनमिति संप्रदायः॥ ॥ देवानामित्यु
पस्तंभनस्य पश्चार्दीषां॥ अभिमृश्य जपतीति सूत्रशेषः॥ अथ जघनेन कस्तंभीमीषामभिमृश्य जपतीति श्रुतत्वा
॥ त्वावायमनः संस्कारत्वाच्च प्रतीषमावर्तते। तत्संस्कारश्च मंत्रलिंगवाक्यशेषाभ्यां। देवानामसि वह्नितममित्येवमा
दिना अनोभिधीयते। नेषेति॥ अत एवैतदुपस्तौत्युपस्कृता द्रातमानसो हविर्गृह्णानीति च वाक्यशेषः। अयं मंत्रश्चा
दितार्थाभिधायी पितृयज्ञे विपरिणम्यते। पितृणामसि वह्नितमं पितृहूतममिति च। देवशब्दस्य प्रकृतदेववचनत्वात्। व

मत्र्वैनां विसृजन्त इति कालोपलक्षणार्थत्वात्॥ प्रयोजनं ह विग्रहणाभावेपि पश्चादीमं विष्यति॥ ॥ प्रतप्तं मन्युष्टं नि
क० ष्टप्तमिति वा॥ तत्संस्कारो हविर्ग्रहणार्थः। तेन तदभावेन भवति॥ ॥ गच्छस्वंतरिक्षमिति अवरोहयपश्चादनस्तिष्ठंत्सर्म
२२ गि॥ अपणशदस्याविरोधेपि सति अत्र गार्हपत्यविषयो ग्राह्यः। एवं ह्याह जघनेन गार्हपत्यं प्राग्गीषमनो वास्थितं भव
ति तस्य दक्षिणां चक्रमारुह्यानसो धिनिर्वपतीति। विकल्पस्तु प्रवृत्तिदर्शनात्। स जघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावीती भू
त्वा दक्षिणासीन एतं षट्कपालं पुरोडाशं गृह्णातीति। अंगतांगं समंगि। सांयोगिकानि वांगान्यन्यत्र गृह्यंते। न हि
सामवायिकव्यतिरेकेणानोग्र परेशोस्ति। अनुग्रासा नि दधितं हि स्यात्॥ नाकेवलंगमनार्थत्वात्तयोः। तस्य चात्राभा
वात्॥ तस्माद्धगयोक्त वरत्रादिमात्रमेव॥ ॥ धूरसीति धुरभिमर्शनं॥ धूः शब्दो युगशम्यांतरालवचनः। स्मृतेः॥ एवं हि स्म
रंति युन्नादर्यति च॥ धूः धूर्वे ते ये धकर्म्मणा दयम पीनरा धूरेतस्मादेव विहं तिवहं धारयते वेति। वहस्य विदृतिरनसो वाधार एमः
णां शम्यांतरालात्तदुत्तरं चं धसंधाङ्गवति। लिंगाच्च॥ तस्य चाएतस्यानसोग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरथ एनदुहंत्यग्निदग्ध २२

३२

अथतत्रपितृशब्देनचोदना।पितृभ्यः सोमवद्भ्यः पितृभ्योबर्हिषद्भ्यइति।नचपितरोदेवशब्देनाभिधातुंशक्यं
तेइति विपरिणम्यतेदेवशब्दे॥ नैतदेवं। देवताविषयेहिदेवशब्देपितॄणामपिचोदितत्वात्देवतात्वात्देवशब्दप्र
योगोऽविरुद्धएव। अथशब्दांतराभिहितेषुदेवशब्दोनप्रवर्त्ततइति। तथासत्यग्न्यादिष्वपिदेवशब्दप्रयोगोदुर्ल
भः॥ अत्रापिहिशब्दांतरमाग्नेयोग्नीषोमीयइति। इयांस्तुविशेषः। इहतद्धितः। तत्रचतुर्थी। नचचोदितएवदेवश
ब्दो।न्यत्रापिप्रयोगादित्युक्तं॥ अथदेवशब्दोयोगाद्यादिषुप्रवर्त्ततेदानाद्देवइति। तथापिपितृयज्ञेऽप्यन्नदएव। पित
रोहितत्साध्यक्रियाभिनिर्वृत्तिद्वारेणफलदानाद्देवाइति। तदेतदप्यसत्॥ प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयादेवशब्दस्या
र्थेप्रतीतिसामर्थ्यात्। नचदानाद्देवत्वंसर्वत्रेष्यते। नहिसंसर्पन्नपिगोधासर्पशब्देनाभिधातुंशक्यते। प्रत्ययस्यविशिष्ट
जातिविषयत्वात्। भुजंगएवसर्पशब्देनाभिधीयते। तेनेहापिप्रत्ययस्यविशिष्टार्थवृत्तित्वाद्देवएवदेवास्तेषांचब
हुत्वात्समवेतंवचनं। ननुचैवमपिदेवद्वित्वमग्नेरुभयत्रैकत्वात्॥ नैतदेवं। एकोहिकेवलोग्निरपरःसोमसहितोयइतिव

क०
२३

चनंचात्रासमवेतं। द्वयोर्हिदेवतयोर्बहुवचनंश्रूयते। तेनविकारएकदेवत्येवचनस्याविपरिणामइतिकेचित्। तदेत
दनुपपन्नमिव। वचनस्याप्यत्रसमवायात्। इहवोन्यत्रदेवाअग्निरग्नीषोमौचेति। नन्वग्नीषोमयोः समुदितयोर्दे
वतात्वादेकत्वं। नैतदेवं। समुदितयोरपिदेवतात्वेदेवशब्दस्यप्रत्येकवृत्तित्वं। अग्निर्देवः। सोमोदेवइतिप्रसिद्धेः॥
मंत्रलिंगाच्चदेवोअग्निर्देवस्सोमइतिच। नचात्रावयवमतोअग्निः सोमोवानास्ति। किंतुपृथक्त्वेनदेवतात्वाभावः
पृथक्चेतद्धितानुत्पत्तेः॥ समुदायाच्चतद्धितप्रत्ययदर्शनात्। समुदितयोरपिदेवतात्वेअग्नेःसोमस्यचास्त्ये
वसमवायः॥ एवंचसतिअग्नीषोमाभ्यामितिद्विवचनस्योपपत्तिः। अग्नीषोमयोरुज्जितमितिच॥ यथाचोक्तं
अविशेषोवादेवतान्यत्वादिति। युक्तंत। दग्निसहितीयस्यपृथक्त्वोदेवतात्वाद्भवतिपृथक्त्वोन्यत्वं। समवायस्तुपृथक्त्वेपि
ननिवार्यते॥ अथदेवतैवदेवशब्दोनोच्यते॥ तथासतिप्रातिपदिकार्थस्याप्यन्यपरत्वात्पितृयज्ञेदेवशब्दस्याप्य
विपरिणामः। पितरोपिहिचोदितत्वाद्देवताशब्देनाभिधातुंशक्यंते। ततश्चदेवताविषयोदेवशब्दइत्यविपरिणामः।

एमः
२३

रुह्यानसोधिनिर्वपतीति। ॥ प्रेक्षतउरुवातायेतिहविष्यान्॥ ॥ व्रीहिन्यवान्वा। तच्चैतद्धविः प्रेक्षणंनानाबीजे
ष्वपांतत्संस्कारात्प्रतिबीजमावर्त्तते। मंत्रश्च। क्रियाशेषत्वात्। साकांक्षत्वाच्चोरुवातायेत्यस्य भवेत्यध्याहारः॥
ननुचास्यप्रेक्षतइतिप्रेक्षणस्यचोदितत्वाद्बोत। क्रियापदाध्याहारएवन्याय्यः॥ सत्यमेवं। यत्रतेनैकवाक्यतोपजा
यते। इहपुनरुरुवातायेतिविस्तीर्णतात्हविषः प्राणायवातायप्रार्थ्यते। नचासौप्रेक्षतइतिक्रियापदेनशक्यतेभिधातुं
।तस्माद्यथोक्तएवभवेत्यध्याहारः॥ ॥ अपहतमितिनिरस्यत्यन्यत्॥ हविर्द्रव्यव्यतिरेकेणयदन्यत्लोष्टादितद
पहतमित्यनेनमंत्रेणनिरस्यति। रक्षोभिधायकत्वाच्चमंत्रस्योदकस्योपस्पर्शनंभवति। प्रतपनमंत्रेचैवं। नाना
बीजेषुचशक्यत्वाद्ग्रणपरपद्रव्यनिरसनं। भवति॥ ॥ अविद्यमानेभिमृशेत्॥ अभिमर्शनेप्ययमेवमंत्रः॥अथा
पास्यत्यपहतंरक्षइतियद्यत्रकिंचिदापन्नंभवतियद्यनाप्येवमृशेदितिश्रुतत्वा।न्नानाबीजेषुचभेदेनाभिमर्श
नंसंस्कारश्चतत्रमंत्रावृत्तिः॥ ॥ यज्ञंतामित्यालभते॥हविर्द्रव्यंप्रकृतत्वात्॥ पंचभिरंगुलीभिरभिमर्शनंस्यात्।मं

क०
२४

रुत्वं। ननुचैवमपिदेवानामितिषष्ठीबहुवचनमनुपपन्नं। नहितदनः पृथग्भिनासोमेनचसंबध्यते। इतरेतरस
व्यपेक्षयोर्देवतात्वा। द्यथाचदेवतात्वंतथानदर्थहविर्द्धारणद्वारेणनोदेवानामित्युच्यते॥ सत्यमेतदेवं।
मंत्रेदेवशब्दस्यबहुवचनांतत्वात्तयोश्चसाक्षादनः संबंधाभावात्तदुपलक्षितसमुदायद्वारेणानः संबध्य
तइत्यदोषः। ततश्चविकारएकदेवत्यद्विदेवत्ययोर्देवस्यासिदेवयोरसीतियुक्तरूपतरंवचनं। कल्लिंगमपिचा
त्रसमवेतं। विशिष्टलिंगत्वाद्दृश्यादीनां। ततश्चादित्येष्ट्यांदेव्याअसीतिप्रयोगः। नदेवशब्दोदेवताशब्दवदवि
ष्टलिंगः। येनादित्येष्ट्यामप्यविकृतः प्रयुज्येतादेवींवाचमजनयंतदेवाइतिदर्शनात्॥ तथादेव्यनुमतेदेव्यदिते
स्तथा। देवीत्यइति। केचित्तुवचनलिंगयोरसमवायंगम्यमानात्रविपरिणाममिच्छंति। तत्पुनर्विचारणीयं।य एमः
ज्ञमविशब्दश्चानेकयजमानकेपिविपरिणम्यतोचोदितार्थाभिधानात्॥ ॥विष्णुत्वेत्यारोहणं॥विष्णुत्वेत्य २४
नेनमंत्रेणानसोदक्षिणंचक्रमारोहति। एवंश्रूयते। जघनेनगार्हपत्यंप्राङीषमनोवस्थितंभवतितस्यदक्षिणंचक्रमा

नापूर्वीतरति। तस्मादूह्यमेवमग्नीषोमीयमिति॥ ॥यथादेवतमन्यत्॥ ऐंद्राग्नार्थोयमारंभः। ननु चैवं सति न य
थादेवतमित्युपपद्यते। वीप्सायामव्ययमव्ययीभावसमासः। यायादेवता यथादेवतमिति। वीप्सा च बहुविषया। न चा
त्र देवताबहुत्वं। अतोनुपपन्नमेतदिति। अथ विकृत्यर्थमुच्यते। तत्रापि चोदकेनैव प्राप्तत्वादवाच्यं। प्रकृत्यर्थत्वे च
प्रागुक्तो दोष इत्युक्तं। उच्यते। प्रकृतावेव देवताबहुत्वमस्ति। तद्धैके चरुं निर्वपंति पौर्णमास्यां सरस्वते मावास्यायां सर
स्वत्या इति। ऐंद्राग्नेन सह देवताबहुत्वं। अथायमविधिः स्यात्तदाभ्युदितेष्टिविषयं भविष्यति॥ अभिहितं च प्रताश
क्तौ ग्रहणे देवताबहुत्वमिति। नन्वभ्युदितेष्टिरपि विकृतिरूपा ततश्च विकृत्यंतरवत् नेदं विषयतामियात्। सत्यमेवं।
तद्वदेवैष कर्मविकृतरूपमित्यदोषः॥ ॥भूतादत्वेतिशेषाभिमर्शनं॥ सांकाङ्क्षत्वात् मंत्रस्य परिशेषयामीत्यध्याहा
रः। न ह्यत्राभिमर्शनक्रियापरमेकवाक्यतामुपैति। किमिति। भूताय प्रभवायाविच्छेदाय नारातये त्रदानाय रूपण
तया परिशेषयामीत्येकवाक्यता। न ह्यस्याविच्छेदायाभिमर्शनं परिशेषणं वा अविच्छेदाय भवति। तस्माद्यथोक्त एव वा

का°
२५

त्वलिंगवाक्यशेषाभ्यां। यच्छुतां पंचेति। वध्नंतु पंचेत्यनेन तदुक्तं भवति। तथा। पंचवा इमा अंगुलयः पांक्तो वै यज्ञस्तद्य
ज्ञमेवैतदत्रदधातीति। न चो। पदेशाभावात्॥ मंत्राणां चाविधायकत्वात्। यच्छुतां पंचेति च ग्रहणापेक्षया। बहुषु च
भेदेनालंभः। संस्कारत्वात्॥ ॥देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीन्॥ ग्रहणमंत्रः स्यात्तदुपदेशात्। त्वा गृह्णाति देवस्य
त्वेति। प्रक्षेपवपेवा। गृह्णातेस्तदर्थत्वात्। तत्कुतो वचनात्। अग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति। मुष्टीन्यजमानो गृह्णी
यात् परिमाणस्य याजमानत्वात्॥ नवा। परार्थप्राधान्यात्तस्य वाध्वर्युकर्तृकत्वात्। तत्कुतः॥ समाख्यानात्। यजमानप
रिमाणमन्यविषयं। यथा पंचारत्निपरिवासयेदिति॥ ॥एवमग्नीषोमीयं ननु चोत्तरसूत्राद्देवतत्वात्प्राप्ते नैवाच्यं
मेतदिति। न हि तदैंद्राग्नविषयं। यथादेवतमन्यदित्येतद्विषयता वा स्यादस्त्विति चेत्। ततश्चावाच्यमेवमग्नीषोमी
यमिति। न। समाम्नायोपप्रदर्शनार्थत्वात्। यथादेवतमन्यदिति हि प्राप्ते समाम्नायो न प्रदर्शितः स्यात्। तत्र पूर्व
स्मिन्मंत्रेग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामीति शेषभावमियात्। द्विलिंगत्वादप्रवृत्तिरिति चेत्। न। तत्रारंभसामर्थ्यात्तदादि

राम:
२५

स्यंते। जपतिशब्दोपादानात्। विलिंगा अपि वचनसामर्थ्याद्धि नियुज्यंते। अनंतरमयमुतर्हि यजूंषि जपेदिति॥
दृंहंतामित्यन्तानि॥ अस्मिन्पक्षे॥ ॥कुशौ समावप्रच्छिन्नाग्रावनंतर्गर्भौ कुशौ छिनत्ति पवित्रे स्थ इति॥ अप्रच्छि
न्नाग्राऽवप्रवन्नाऽवनंतर्गर्भौ यो रंतर्मध्ये गर्भौ न स्तः॥ तौ कुशौ छिनत्ति पवित्रे स्थ इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥त्रीन्वा छि
नत्तीत्यनुवर्त्तते॥ तत्र मंत्रो न स्यात्। द्विवचनांतत्वात्। पवित्रद्वयपक्षे च कृतार्थत्वात्॥ स्याद्वाऽभिधानसामर्थ्यात्।
प्रातिपदिकार्थस्य विद्यमानत्वात्। द्विवचनस्यासमवाय इति चेत्। न्माभूत्समवायः॥ गुणो हि संख्या। प्रातिपदिकार्थः प्रधान
भूतः। न च गुणानभिधानेन प्रधानाभिधाने सति शक्य उत्स्रष्टुं। तस्मात्त्रित्वपक्षेपि मंत्रः प्रवर्त्तत एव॥ ॥हविर्ग्रहणाम
पः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति॥ हविर्ग्रहणीति न हविर्ग्रहणविवक्षया। किं तर्हि। अग्निहोत्रहवण्या चतुरो मु
ष्टीन्निर्वपतीत्याम्नानात्। अतस्तद्विवक्षेयं। प्रयोजनं। ग्रहणाभावेपि तत्रापा क्रियेरन्। ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इ
त्यनेन मंत्रेण॥ ताः स्थानं तयोः। ताश्चापः पवित्रयोः स्थानं। वचनसामर्थ्यात्। पवित्रे निधाय प्रणीतासु चाम्नानात्॥ ॥

कःशेषः। स चायं शेषसंबंधेपि सति हविष एव संस्कारः॥ प्रयोजनवत्त्वात्। न च शेषेण संस्कृतेनास्ति प्रयोजनं।
क॰ अतः स्रङ्मालापनयनवत्शेषिसंस्कारः प्रतिपत्तव्यः। तद्यथा। स्रङ्मालादेवदत्तीयेति कृत्वा शुचौ देशे व्यवस्था
२६ प्यते। अपगते देवदत्तसंबंधाया अपि मालायाः संस्कारो देवदत्तस्यैवानिष्टपरिहारार्थो न मालायाः। एवमिहापी
ति। प्रयोजनं। शेषिसंस्काराभिसंबंधार्थं तथा सशेषग्रहणं कर्त्तव्यमिति॥ ॥स्वरिति प्राङीक्षते॥ तद्धैतदक्षसंनि
रोधोपजातश्च मा भूदित्यपेक्षणं। परिवृतमिव वा एतदनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवति यज्ञो वै स्व
रहर्देव — सूर्यस्तत्स्वरेवैतदतोभिविपश्यतीति लिंगात्॥ प्रयोजनं। निर्वापाभावेन भवति॥ ॥दृंहंतामित्यवरोहति॥
अनसः॥ ॥गच्छतूर्वंतरिक्षमिति श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति॥ योपरः श्रपणः। अग्निशब्दश्चात्र श्रपणाग्नि
विषयो न देवतावचनः॥ संनिधानात्। प्रयोजनं। विकृतावविपरिणामः॥ ॥पात्र्यां वा स्फ्योपहितायां॥ एतदनः संबंधिम रम:
तिपत्तव्यं। उतो याज्यै गृह्णंतीति हि समामनंति॥ ॥ नदाधूर्षारोहणानि पात्रीबिले जपति॥ धूर्षारोहणादिशब्दैस्तन्मंत्रा २६

लाऽस्यंते। जपतिशब्दोपादानात्। विलिंगा अपि वचनसामर्थ्याद्धि नियुज्यंते। अनंतरण्यमुत्तर्हि यजुऽं पिजपेदिति॥
चऽहंतामित्युक्तानं॥ अस्मिन्पक्षे॥ ॥कुशौ समावप्रशीर्त्वाग्रावनंतर्गर्भौ कुशौ छिनत्ति पवित्रे स्थ इति॥ अप्रशी
र्णाग्राऽवप्रवृक्णाऽवनंतर्गर्भौ ययोरंतर्मध्ये गर्भौ न स्तः॥ तौ कुशौ छिनत्ति पवित्रे स्थ इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥वैवाच्छि
नत्तीत्यनुवर्त्तते॥ तत्र मंत्रो न स्यात्। द्विवचनांतत्वात्। पवित्रद्वयपक्षे च कृतार्थत्वात्॥ स्याद्वाऽभिधानसामर्थ्यात्।
प्रातिपदिकार्थस्य विद्यमानत्वात्। द्वचनस्यासमवाय इति चे। न्याभक्त्समवायः॥ गुणो हि संख्या। प्रातिपदिकार्थः प्रधान
भूतः। न च गुणानभिधानेन प्रधानाभिधाने सति शक्य उत्स्रष्टुं। तस्मान्नित्यपक्षेपि मंत्रः प्रवर्त्तत एव॥ ॥हविर्ग्रहणाम
पः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति॥ हविर्ग्रहणात्तिन हविर्ग्रहणविवक्षया। किं तर्हि। अग्निहोत्रहवण्या चतुरो मु
ष्टीन्निर्वपतीत्याम्नानात्। अतस्तद्विवक्षेयं। प्रयोजनं। ग्रहणाभावेपि तत्राप्याक्रियेरन्। ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्व इ
त्यनेन मंत्रेणातास्त्यानंतयोः। ता आपः पवित्रयोः स्थानं। वचनसामर्थ्यात्। पवित्रे निधाय प्रणीतासु चाम्नानात्॥ ॥

कश्शेषः। स चायं शेषसंबंधेपि सति हविष एव संस्कारः॥ प्रयोजनवत्त्वात्। न च शेषेण संस्कृतेनास्ति प्रयोजनं।
का० अतः स्रङ्मालापनयनवच्छेषिसंस्कारः प्रतिपत्तव्यः। तद्यथा। स्रङ्मालादेवदत्तीयेति कृत्वा सुचौदेशे व्यवस्था
२६ प्यते। अपगतदेवदत्तसंबंधाया अपि मालायाः संस्कारो देवदत्तस्यैवानिष्टपरिहारार्थो न मालायाः। एवमिहापी
ति। प्रयोजनं। शेषिसंस्कारणमिसंबंधार्थतया सशेषग्रहणं कर्त्तव्यमिति॥ ॥स्वरिति प्राङ्वीक्षते॥ तद्धैतदकृ संनि
रोधोपजातस्य मापनोदापेक्षणं। परिवृतमिव वा एतदनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीतमिव भवति यज्ञो वै स्व
रहंते — सूर्यस्तत्स्वरेवैनदतोभिविपश्यतीति लिंगात्॥ प्रयोजनं। निर्वापाभावेन भवति॥ ॥दृऽहंतामित्यवरोहति॥
अनसः॥ ॥गच्छन्नुर्वंतरिक्षमिति अपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वेति॥ योपदाश्रपणः। अग्निहृस्यात्र श्रपणाग्नि
विषयो न देवतावचनः॥ संनिधानात्प्रयोजनं। विकृताववि परिणामः॥ ॥पात्रीं वा स्फ्योपहितायां॥ एतदनः संबंधि प्र रम:
तिपत्तव्यं। उतो यात्रै गृह्णंतीति हि समामनंति॥ ॥नदाधूरणारोहणानि पात्री विलेजपति॥ धूरणारोहणादिशब्दैस्तन्मंत्रा २६

मितिबहुवचनसामर्थ्यात्कूटीकृत्यप्रोक्षणमित्येके। तत्र। प्रोक्षणस्यपात्रोद्देशेनविधाना। त्समुदायस्यचावोदितत्वा।
त्प्रतिसंस्कार्यंवसंस्कारावृत्तिर्न्याय्या॥ तस्मात्प्रतिपात्रमेव। बहुवचनंवप्रदर्शनार्थं। एनाउन्याउवसः केतुमक्नेतिचादि
वृशब्दस्यस्थानेपितृयज्ञप्रधानार्थेषुचशूर्पकपालकृष्णाजिनोलूखलमुशलादिषुपितृशब्दप्रयोगः। यानित्वंग
प्रधानकर्मार्थानिप्रणीतादिकयापितेषुदेवपितृशब्दप्रयोगः। यत्तुतत्रापिदैवकर्मार्थेनत्रेदेव्यायेत्येव। पात्रप्रोक्षणे
चविनियोगक्रमः। क्रमांतराभावात्॥ ॥ असंचरेप्रोक्षणीर्निधायशर्मासीतिकृष्णाजिनादानं॥ सचाऽसंचरः प्रणीता
हवनीयांतराले। तानांतरेणासंचरेयुरित्युक्तत्वात्। यद्यपिचआहवनीयगार्हपत्यमहविष्यात्रस्तात्मृत्विजामंतराग
मनप्रतिषेधेसत्यसंचरव्युपदेशोभवति। तथापिप्रकरणसमधीतएवपरिगृह्यते। तानांतरेणसंचरेयुरिति। उ
तरस्यचसर्वविषयत्वात्॥ प्रोक्षणीशब्दश्चयौगिको। नजातिनिमित्तः संस्कारनिमित्तोवाप्रोक्षणीभिरुद्दीजिताः स्म
रत्यसंस्कृतेपिशब्दप्रयोगात्॥ प्रकृत्युपसर्गप्रत्ययसमुदायस्यचार्थस्यावगम्यमानत्वात्॥ उक्षतिः। सेवने। प्रशब्दप्रक

कृ० २८

मध्येकृत्वादक्षिणेनोदिंगयतिदेवीरापइति॥ उदिंगयतिरूर्ध्वंगमयति। दक्षिणग्रहणंशक्यमकर्त्तुं। समावाप्त्याज्ञेः।
कर्त्तव्यंवा। मध्येस्थितानामेवप्रोक्षणीनामुदिंगनंयथास्यादिति। यज्ञपतिशब्दश्चात्रानेकयजमानकेयथा
र्थेविपरिणम्यते॥ ॥ प्रोक्षितास्थेतितासांप्रोक्षणं॥ ताभ्यएवाद्भ्यएकदेशेनेतिसंप्रदायः। नेत्यपरेस्वात्म
निक्रियाविरोधात्॥ नहिप्रोक्षणेकर्मताकरणताचतासांसंभवतीति॥ अभ्यास्वनोपदिश्यंते। तस्मान्मंत्रोच्चार
णमात्रमेवातदेताभ्योनिद्भुतइतिचलिंगात्॥ अत्रपुनस्तासांप्रोक्षणमित्यसमंजसंस्यात्। हविश्चेतिप्रोक्षणेक्रि
याऽनुकर्षणार्थश्चशब्दानुपपत्तिश्च। तस्मात्संप्रदायएवज्यायान्॥ अथताभिरेवप्रोक्षणंविरुध्येत। ततश्चाणी
तेनप्रविष्यति। तिङ्कवश्चार्थवादप्रायः॥ ॥ हविश्चाग्नयेत्वाग्नीषोमाभ्यांत्वेति॥ अत्रक्रियापदाभावाद्यथस्तन
मंत्रोपात्तंप्रोक्षणक्रियापदंचशब्देनानुकृष्यते॥ तत्रयथाश्रुतमेकवाक्यतामनुपपद्यत। अनुपगच्छत्। प्रोक्षतीति। एमः २८
विपरिणतरूपमनुकृष्यते॥ ॥ यथादेवतमव्यत्॥ कृतंयात्म्यानं॥ ॥ पात्राणिदैव्यायेति॥ प्रोक्षतीत्यनुवर्त्तते। शुंधध्व

त्वेत्युभयोः शेषः। अत्राद्रिग्रावशब्दावुलूखलं स्तोतुं प्रयुज्येते॥ नहीदमश्ममयमुलूखलं॥ वानस्पत्य इति विरो
धात्॥ पृथुबुध्न इति च मंत्रवर्णात्सामर्थ्याच्च। अभिनिहितमेव सव्येन पाणिना भवति। अथ दक्षिणेनोलूखल
माहरतीति। न ह्यश्ममयमुलूखलं दक्षिणेनोकेनाहर्तुं शक्यते॥ तस्मादुपचारवृत्त्याऽद्रिग्रावशब्दौ॥ येनुमंत्रा
भिधानसामर्थ्यमात्रेणैवाश्ममयतां नियमयंति त एवमप्रवृत्त्याः। किंच॥ मुशलेपि ग्रावशब्दप्रयोगात् दृहस्वावासी
त्यसंशयं च तद्वानस्पत्यमत्र केचिन्नखनिभित्र चरौ वानस्पत्यपदस्य स्थाने मानुष इति विपरिणाममिच्छंति। तत्तु
न नीतियुक्तमिव। न ह्युलूखलस्यापि यत्रावपि न खानां कृष्णाजिने स्थापनमस्ति। यतो न ते उलूखलवत् कृष्णाजि
नेऽवस्थितास्तंडुलनिष्पत्तिं कुर्वंति॥ ॥ हविराववपत्यग्नेस्तनूरिति॥ अग्नेस्तनूरित्यनेन मंत्रेणोलूखले हविर्द्रव्यमा
वपति॥ अग्निशब्दश्च न देवताऽभिवचनो लिंगात्। यतो हितेनाग्नेस्तनूरिति॥ यज्ञसाधने यज्ञशब्दस्तस्य चाग्निसंबंधा
दग्नेस्तनूरित्युच्यते। तस्मात्तत्र न विषयोऽग्निशब्दोऽग्नीषोमयोश्चाऽनभिधानात्प्रयोजनाभावादवभृथेऽपांतनूरसीति

र्थेऽकरणे च प्रत्ययः। प्रोक्ष्यंते आभिरिति प्रोक्षण्यः। श्रितायाः प्रयोजनमाज्य प्रोक्षणी रूपम्येन्पत्रासंस्कृताउपादी
का०
यते। शर्मासीत्यनेन मंत्रेण कृष्णाजिनस्यादानं। कृष्णाजिनमिति षष्ठीतत्पुरुषः। कृष्णस्य अजिनं कृष्णाजिनं।
२८
न कर्मधारयः कृष्णं च तदजिनं चेति। कुत एतत् लिंगात्॥ स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा। अनुविद्य त्वचमेवावच्छाया
जह्रुरिति। कृष्ण इति मृगोऽभिधीयते॥ प्रयोजनं मार्गयथा स्यादिति। तदेन दानमवधानार्थं तदभावे चाऽभावः॥ ॥
अपेत्यपात्रेभ्योवधूनोत्यवधूतमिति॥ यद्यपि चापगमनक्रियाध्वर्युविषया तथापि सामर्थ्यात्कृष्णाजिनापन
यनं प्रत्येतव्यं। तस्य त्वपनयनमत्र श्रूयते॥ अतिनन्येव पात्राण्येव धूनोति यदस्यामेध्यमभूत्तदस्यैतदवधूनो
तीति। तेनैतदवधूननमदृष्टार्थत्वान्नकृत्क्रियते। रक्षोऽभिधायकत्वाच्च मंत्रस्योरकालंभो भवति॥ ॥प्रत्यग्रीवमास्तृ
णात्सदित्यास्तृणातीति॥ चर्मणोंऽभाक्ग्रीवतोक्ताः। तदपचारः प्रत्यग्रीवमिति॥ ॥ तस्या मध्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि एमः
यावासीति वा। सव्येन पाणिना अभ्यन्य कृष्णाजिने उलूखलं स्थापयति॥ अद्रिरसीत्यनेन मंत्रेण ग्रावासीति वा॥ ॥प्रति २८

६८

न हि शूर्प्पादानादेर्व्याभाषणं धर्म्मनियमः॥ इतरत्त्वनुयनवाक्कानियमइति॥ ॥ वृहद्ग्रावेतिमुसलमादत्ते स
इदमित्यवदधाति॥ हविष्कृन्मुसलमितिवाक्यशेषः॥ सचायंमंत्रः सइदंइतिचोदितार्थाभिधायकत्वाश
पितृयज्ञे विपरिणम्यते। वचनलिंगयोरुक्तं व्याख्यानं॥ ॥ हविष्कृदेहीतित्रिराह्वयति॥ हविष्कृदेहीत्य
नेनमंत्रेण त्रिः संशब्दयति। हविःसंस्कर्त्रीं पत्नीमग्नीध्रं वा॥ ॥ अतः पत्न्यवहंत्यन्यो वा। अनत इत्यवाच्यं। वाद
क्रमादेव तत्सिद्धेः॥ वाच्यं वा। यदृच्छावघातस्याह्वानप्रज्ञापनार्थत्वात्॥ तत्कुतो। वचनसामर्थ्यात्॥ हविःकृदे
हीति त्रिरवघ्नन्त्याह्वयतीति॥ अन्यशब्देन च नर्त्विग्व्यतिरिक्तोऽप्युच्यते। अन्यस्याप्रकृतत्वात्॥ ऋत्विजां च प
रिक्रीतत्वात्॥ सूत्रकारप्रस्थानाच्च। ऋत्विजां वै। कामप्रकृतत्वादिति। तेनाध्वर्युव्यतिरिक्तोऽन्यः परिगृह्यते। स चाग्नी
त्सन्निकर्षात्। समारम्भोऽनुग्रहाच्च। ब्रह्मापीति चेत्। न। तस्य वेदत्रयविहितकर्म्मसंबंधात्समारम्भानुग्रहाभावात्
भवति चाग्नीध्रोऽध्वर्युसमारम्भानं॥ आश्विनमध्वर्यवो भक्षयंतीति प्रकृत्याम्नायते। तथ आश्विनं भक्षयंत्यध्वर्युः प्रति

क॰ २९

विपरिणामात्तत्रापि सवनीयैः सहानुष्ठानादसति प्रयोजने। दार्षद्वतावभृथविषयतो ह्य। पितृयज्ञे च देववीत
य इत्यस्य स्थाने पितृवीतय इति प्रयोगश्चोदितार्थाभिधानात्॥ ॥ वाचं विसृजते॥ एवं हि श्रूयते। यां वा अमूं ह
विर्ग्रहीष्यन्वाचं यच्छत्यत्रैवैनां विसृजत इति॥ ॥ यजमानश्च। वाचं विसृजत इत्यनुवर्त्तते॥ ॥ हविष्कृता वा॥
हविष्कृदाह्वानकाले वा वाग्विसर्गः। तत्रापि हि श्रूयते॥ वाग्वै हविःकृद्वाचमेवैतद्विसृजत इति। नन्वर्थवादस्वरू
पत्वात्तन्नायं विसर्गकालः। सत्यमेवं। पूर्वत्रापि त्वर्थवादस्वरूपतैव। किन्तु यत्राश्रितं विधित्वमाचार्येण वा
क्यांतराद्वाकुतश्चित्॥ ॥ नानाबीजेष्वंत्ये सामर्थ्यात्॥ अथ नानाबीजेष्टौ किमंत्ये वाग्विसर्जनमुताद्य इ
ति। यस्मादेव सह हविःषु। तत्र हविरावपनस्य यतवाक्त्वं धर्म्मः। शूर्प्पादानादेर्व्याभाषणमेकैकं च हविस्तक्ष
विमोकांतं कर्त्तव्यं। पदार्थस्यैतावत्त्वात्। तत्र यद्याद्ये वाग्विसर्जनं शूर्प्पादानादेर्व्याभाषणधर्म्मानुग्रहः। अ
थांत्ये हविरावपनस्य यतवाक्त्वधर्मानुग्रहात्तत्र नियमान्नियमायोर्न्नियमसामर्थ्यादंत्य एव वाग्विसर्गः। राम: २९

त्राविति मंत्राभ्यामार्थीयमारंभः। हंत्यभिसंबंधे पुनस्त्रिशब्दस्यानुवादकर्त्तव्या। स चायमदृष्टोपकारकः पदार्थ
इति वक्ष्यत्युपरिष्टात्। तथा वसति यावदुक्ते निर्वर्त्तते॥ ॥वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्ते॥ अवहंताऽभिप्रवृत्तत्वात्
॥प्रतित्वेति हविरुद्वपति॥ सत्वा॥ ॥परापूतमिति निःपुनाति॥ ॥अपहतमिति तुषान्निरस्यति। अध्वर्युरन
ववातशेषत्वात्॥ न चैषां प्रसिद्धिर्यदवहंतात्तुषान्निरस्यतीति॥ प्रतिपत्तिश्चैषां तदभावेऽभावः॥ ॥वायुर्वेद्
ति विविनक्ति॥ पृथक् करोति तंदुलान् कणांश्च। वितुषीकरणाय। तच्चैतद्विवेकीकरणं तुषनिरसनात्पूर्वं प्रतिप
त्तव्यं। सामर्थ्यात्। दृशेषनिरसनं ह्येवं सति भवति। उक्तं च। विरोधे त्वर्थस्तत्परत्वादिति। तत्र क्रमश्च यथाश्रुतीत्यदो
षः। स चायमवघातः कृष्णाजिनादानादिस्तुषमोक्षांतः। तत्र नानाबीजेष्ट्यां हविरावपनमुसलयोजनहविरुद्व
पननिष्पवनविवेकीकरणानि भेदेन मंत्रवंति॥ हविष्मत्वात् मंत्रस्याशेषं तंत्रेण॥ ॥देवो व इति पात्राण्यभ्याभि
मंत्रयते। हविष्मान्नानाबीजेष्ट्यां च संनिपातात्तंत्रेणाऽभिमंत्रणं॥ ॥त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुंधध्वं देवेभ्यः शुंधध्व

मस्यानाग्नीध्र इति। तस्मादन्यशब्देनाग्नीध्रः समभिधीयते॥ ॥आह्मयत्याहंत्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्य
क॰ ३० या द्विर्दृषदं सकृदुपलां। हविष्कृदाह्वानं कुर्वत्यध्वर्योऽन्यो दृषदुपले आहंति शम्यया करणभूतया द्विर्दृषदं
सकृदुपलां कुक्कुटोऽसीत्यनेन मंत्रेण। अन्य इति कुतः। वचनात्। सर्वत्रैव हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले
समाहंतीत्येव इति सर्वनामशब्देनाध्वर्योः परामर्शाद्देकोदृषदुपले समाहंतीत्येकशब्दोऽग्नीध्रविषयः। ततश्च
वचनादग्नीध्रस्याहनने कर्तृत्वं। न च विरोधाद्दुपधा भवत्॥ तत्र त्वनागृहीतकर्तृविशेषं वचनं। सार्वैकपालान्येवा
न्यतर उपदधाति दृषदुपले अन्यतर इति। इह पुनर्गृहीतः कर्तृविशेषः॥ अथ हविष्कृतमुद्वादयतीति समाख्यया
ध्वर्युः। समत्रैव हविष्कृतमुद्वादयति तदेको दृषदुपले समाहंतीति। तस्मान्न विरोधादग्नीदिति। प्रयोजनमस्या
इतेऽप्यध्वर्यावग्नीदेवाहनन इति। ननु च द्विर्दृषदं सकृदुपलामित्युक्तत्वात्त्रिरित्यवाच्यं। स्यादेतदेवं। यदि त्रिःश रामः ३०
ब्दोऽहंतिना संबध्यते। अयं तु मंत्रेणाभिसंबध्यते त्रिः कुक्कुटोऽसीति। द्विर्दृषदि सकृन्मंत्रप्रयोगे प्राप्ते एकद्रव्ये कर्माभ्या

ग्रेऽग्निमामादं जहि निःक्रव्यादं सेधेति। अपजह्यामिमामादं निषेध क्रव्यादमिति। वाक्यशेषाच्च। एता
वेवैतदुभावतोपहंतीति। तदेतदनुपपन्नं। मविधानात्। विध्यंतरशेषत्वाद्वात्तित्यत्र विध्यंतरं। तेन प्राचों
गारानुदूहति। मंत्राणां चाविधाय कृत्वा मुक्तं। मत उदूहनमात्रमेव। पित्र्यपि चाक्रत्सर्गो दोषो दृश्यते। वीर
हा वा एष भवति योऽग्निमुत्सृजतीति॥ ॥ आ देवयजमित्यंगारमाहृत्य कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति॥ यद्य
पि चात्रांगारे द्वितीयाकपाले चन्द्रनीया। तथाप्यंगारस्य निःप्रयोजनत्वात्कपालार्थतैवांगारस्य। तस्य च प्रयोजन
त्वात्। कपालधर्मोपि वसन्। तं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधातीति मध्यमसंयोगात्तद्धर्म एवायं। न कपालमात्रधर्मः
न च भर्जने प्रवर्तते॥ अंगारे बुद्धिं तस्याधिश्रयणं। अपित्र्ययजं वहेति च पित्र्ये विपरिणामः। ननु चायम
समवेतवचनो नत्यत्र देवा इत्यंत इति तेन देवयाड्त्वं यथा कथंचिद्राजाच्यते। देवेज्यार्थे हविः श्रपणद्वारेण
देवयाड्त्वमस्यापि भवति॥ यथा च देवयाड्त्वं तथा मंत्रोऽनुवदति। तस्मात्समवेतवचनः॥ ॥ अमुष्मेति द्विष्व

क०
३३

मित्यके॥ फलीकरणं कणविप्रमोकः तच्च कर्तव्यं देवेभ्यः शुंधध्वमित्यनेन मंत्रेण। वीप्सा च प्रतिफलीकरणं मं
त्रावृत्तिपरा। नहि प्रतिप्रयोगं मंत्रावृत्तिर्युज्यते। पित्र्ये च पितृभ्यः शुंधध्वमिति विपरिणामः॥ ॥ फलीकृत्य क
णान्निदधाति। फलीकृत्येत्यवाच्यं। पाठक्रमादेव चनत्सिद्धेः स्यात्॥ प्रतिफलीकरणं कणनिधानं यथा स्यादिति॥ ॥ पे
षणोपधाने युगपत्॥ सर्वकपालान्येवान्यतर उपदधाति दृषदुपले अन्यतर इति हि प्रकृत्य समामनंति। तद्युपतदुभ
यं सह क्रियत इति। तत्रोपधानमंतरंगत्वादध्वर्युः करोति॥ बहिरंगत्वाच्चोपधानमग्नीत्॥ तत्र श्रुतिपाठानुसारेण
पूर्वमुपधानमुच्यते॥ ॥ धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाग्नेऽग्निमामादं जहीत्यंगारान् प्राचाकरोति॥ उपवेषोंगारापोहनसमर्थकाष्ठं।
तद्धृष्टिरसीत्यादायापाग्न इत्यनेन मंत्रेण प्राचोंगारानुदूहति॥ तच्चैतदंगारापोहनं देशरे च नार्थी रिक्ते हि देशे
कपालानि यथोपधीयेरन्निति। एवं च सति। चर्विष्वामपोहनाभावः। धानाभर्जनस्य च देशरे च न कृतोपकाराभावा
त्॥ अंगारे बुद्ध्यधिश्रयणमुभयोरपि प्रसिद्धं। केचिच्च नेन मंत्रेणांगारनिरसनमेव कुर्वंति। मंत्रलिंगात्। अपा

तमः
३१

तिरदक्षिणक्रमयोगेन। स्मार्त्तं चैतत्प्रदक्षिणं। नश्रौतं। ततश्चैतदपचारे स्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तं भवति॥ समं विभ-
ज्येत्यवाच्यं। दृढप्रदक्षिणात एवमुत्तरत इति स्वशब्दाभिधानात्॥ स्यादेन्द्रीसौमीयाम्यत्वात्॥ तत्र हि समविभागानुक्ता-
वधिकं प्रदक्षिणात इति विभागाधिकं स्यात्तत्र को दोषः तत्स्याधिक्यमप्याशंक्यते॥ अथ पुनः समविभाग उक्ते यदधि-
कं विभागस्य तस्य प्रदक्षिणात उपधानं सिद्धं भवति॥ ॥तस्मीना। नचितस्येति॥ एवमेकादशाग्नीषोमीयस्य॥ ॥क-
पालान्यपदधातीति शेषः॥ ॥अधिकं दक्षिणातः। विभागाधिकं यत्तद्दक्षिणात उपधेयं त्रामेणैव। न सर्वोपधानानं-
तरं। स्मृत्यनुग्रहात्॥ ॥भृगूणामित्यंगारैरभ्यूहति॥ ॥कपालानीति वाक्यशेषः। सचायं मंत्र एव। कपाले विपरिणम-
य्यते। तपसा तप्यस्वेति। वचनसमवायात्। द्विकपाले च तप्येथामिति। अभ्यूहनं च कपालतापनार्थं। तत्रेषु कपाले-
षु यथा पुरोडाशः पच्यत इति। एवं च सति कपालविध्वंसं ग्राहिणो विधाना भर्जनस्य नांगारैरभ्यूहनं भवति। प्रसिद्धभा-
वा रथस्याद्वितस्य संतापनं प्रसिद्धमिति॥ ॥उपसर्जनीरधिश्रयति॥ उपसर्जनीशब्देन संयवनार्था आप उच्यंते। तद-

---

कृ०
३२

देभिचरन्॥ अमुष्य त्वा वधायेत्यभिचरन्नामादिशति द्विषच्छब्दमपनीय। सचायं द्विषच्छब्देन स्वरूपतो गृह्यते॥
किं तर्हि। द्विषच्छब्दाच्छब्दान्तरमपि॥ एवं च सति भ्रातृव्यशब्देनादेशः सिद्धो भवति। किमिह यद्द्विषच्छब्देऽभिचरतो
नामादेशः। नेत्युच्यते॥ ॥अन्यत्रापि॥ अतोऽन्यत्राप्यभिचरतो द्विषच्छब्देनादेशः कर्त्तव्यः। यथा द्विषतो वधो-
सि। भ्रातृव्यस्य वधायेत्येवमादि॥ ॥सव्यांगुल्याश्रन्येंगारं निरधान्यमेव ब्रह्मेति॥ अभिनिहितमेव सव्यस्य पाणेरं-
गुल्या भवतीति श्रुतत्वात्॥ सचायं कपालसंस्कारत्वात्प्रतिकपालमावर्त्तते॥ गुणविभागेऽनिर्दिष्टमपि चात्र प्र-
योजनत्वात्कपालमेव संस्कार्यं। मगारेणावोवास्यंतो। माकारेकुसुमानीतिवत्। भर्ज्जनेपि चोपरिष्टादंगार। प्रव-
र्त्तत एव। अदृष्टार्थत्वात्। व्रीह्यैः स्वकपालकार्योपत्तेर्न्ने तद्धर्मप्रवृत्तिः॥ ॥धरुणमिति पश्चात्॥ कपालमुपदधातीति
वाक्यशेषः॥ ॥पुरस्ताद्धर्त्रमिति॥ ॥विश्वाभ्य इति दक्षिणतः॥ प्रथमं कपालमंगीकृत्येतरत्र दिग्नियम उच्यते॥ ॥
समं वि-ज्य दृढप्रदक्षिणात एवमुत्तरतश्चितस्येति॥ समं विभज्य चितस्येत्यनेन मंत्रेण। दृढदक्षिणत एवमुत्तरत उपदधा-

रामः
३२

पनकालएवतासामधिश्रयणं॥ ॥कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्प्रतिकृष्णाजिनं। कृष्णाजिनस्य पूर्वं यद्धर्मजातमुपदिष्टं आदानादिसव्यान्यकरणांतं तदिहातिदिश्यते॥ तुल्यश्रुतित्वात्॥ तच्चैतत्पेषणार्थत्वात्पेषणेनसात्॥ ॥तस्मिन्दृषदं धिषणासीति॥ तस्मिन्कृष्णाजिने दृषदमुपदधाति धिषणासीत्यनेन मंत्रेण॥ ॥पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिव इति॥ उपरिष्टाद्वाकाशेषात्॥ हनूपवदृषदुपले जिह्वेव शम्येति। जिह्वासंस्कृतिरंतरालवृत्तिसामान्येन। नवा। विरोधात्। विरुध्यते ह्युपरिशम्यया परिहितया पेषणं। किंचान्यदधस्तादुपहिताद्दृषदः प्राक्प्रवणतामुपजनयति निश्चलीकरोति॥ अतो दृषदर्थत्वादधस्तादुपधानं। लिंगाच्च॥ सजयेजघनेन शम्यां पिष्यमाणानामवसीयंते पिष्टानि वा तंडुला वेति। अधस्तादुपहिताया एतद्भवति। नोपरि। जिह्वासंस्कृतिरुपधानक्रमापेक्षया॥ ॥दृषद्युपलां धिषणासीति॥ पेषणार्थत्वादुपलायादृषद्येवोपधानं प्राप्नोति तेन शम्यायान दृषद्युपधानमिति अभिहितन्यायसूचनार्थे दृषद्ग्रहणं॥ ॥धान्यमसीति तंडुलानोप्य पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमंत्रं॥ ॥धान्यशब्दः।

का०
३३

धिश्रयणं चनमाभिः पिष्टानां मार्दवं यथा स्यादिति॥ एवं च सति पुरोडाशपाकार्थो एवैतत्। ततश्च यत्र श्रपणं तत्रोपसर्जन्यधिश्रयणमपि कार्यं। पित्र्ययज्ञे च दक्षिणाग्नौ श्रयणविधानान्मंथस्यौपसर्जन्यधिश्रयणमपि तत्रैवेति संप्रदायः॥ तत्र पुनरधिश्रयणकृत उपकारो मंथे ऽन्वेषितव्यो न ह्युपसर्जनीगतेनोष्मणा सक्तूनां पाक उपजन्यते। यथा पिष्टानामिव पुरोडाशे। तस्मादनधिश्रयणमेव न्याय्यतरमिवाभाति। करंभपात्रेषु चैवं॥ ननु चोपधानसमनंतरं युगपदुपक्रमाभिधानात्पेषणमभिधेयमितरथा हि प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतोपादानं चायुक्तं स्यात्॥ तेनोपसर्जन्यधिश्रयणविधानस्यायमनवसर इत्युच्यते। उपधानवत्पेषणेन सह यौगपद्यं यथा स्यादित्येवमर्थमिहाभिधानं। तथा च विरोधादग्नौ धएव कर्त्व्यमत्रापि। यत्र तु विरोधो नास्ति यथा चार्द्धेष्ट्यां तत्राध्वर्योरेवोपसर्जन्यधिश्रयणे कर्तृत्वं॥ यद्येतत्प्रधानसमनंतरमुपसर्जन्यधिश्रयणाभिधानस्य प्रयोजनांतरं व्यावसीयंति। यत्रोपधानंतरधिश्रयणमपि तत्रैवाधिकाराद्यथा स्यादिति॥ एवं चोपसर्जन्यान

एनः
३३

८६

तिचाध्याहारः साकांक्षत्वात्॥ ईक्षणं चेद्द्रव्यसंस्कारत्वान्नं दुत्लानामपि च हविष्यांप्रवर्त्तेते॥ ॥पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो
मह्। नामिस्माज्यं। पिष्यंति पिष्टान्यंसीधते कपालान्यथैकश्चाज्यं निर्वपतीति तुल्यकालश्रवणात्। अत्रान्यशब्दे
नकैश्चिद्यजमानोऽभिधातुमिष्यते। अध्वर्युग्रीवो हि येषे रणोपधानयोर्व्योष्टनाविति। तथा च सूत्रकारप्रस्थानां मिन्
प्याज्यं वेदोसीति यजमानो वेदं करोतीति। नदेतदयुक्तमिवाभाति। यत्कारणं। यत्किंचिदिह कर्त्तव्यं तत्तत्सर्वमृत्वि
ग्भिः परिक्रीतत्वात्तैर्विज्ञा। मतोन्यशब्देन तस्याभिधीयते। अन्य इत्यध्वर्युसन्निकर्षादृत्विगेव ग्रहीतुं न्याय्यो न
यजमानः॥ सूत्रकारप्रस्थानाद्वचनविरोधाभ्यामन्य इति। यत्तु न हन्नं निरूप्याज्यं वेदं करोतीति तत्रापि न समान
कर्तृकार्थः क्त्वाप्रत्ययादेशः। न ह्यत्रान्यनिर्वापविधानमन्यत्र विहितत्वात्। तेनाः निर्वापकालेऽस्य वेदबंधनस्य कालं
लक्षयितुं क्त्वाप्रत्ययविकारोऽयं प्रयुक्तः। यथान्यत्र निरूप्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्निति। तस्माद्वत्सैवाज्यं निर्व
पेत्। निर्वापश्च पात्रांतरे प्रक्षेपणं॥ ॥ पात्र्यां सपवित्रायां पिष्टान्यावपति देवस्य त्वेति॥ पात्र्यामावापनं संयवनार्थं। तत्र

मन्त्रलेषु व्रीह्यादिषु रूढः। यद्यपि च धिनोतेर्धान्यमित्यवयवार्थोऽवगम्यते॥ तथापि प्रत्ययस्य विशिष्टार्थ
क० विषयत्वात्। गोशब्दवत्त्रूढिशब्दत्वं। एवं च सति लक्षणया तद्विकारप्रकाशनं शब्दस्य। यवगुरुकुलिकाऽपि
३४ तद्विकार एवेति मंत्रः प्रयुज्यत एव। शाक्यानामयने वतरसमयाः पुरोडाशा भवंतीत्यत्र तरसमसीति मंत्रो
विधिक्रियते। धान्यशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात्॥ ननु च प्रकृतौ प्रकृतिद्रव्यशब्देन धान्यविकारद्रव्याभिधा
नादत्रापि तरसप्रकृतिद्रव्यशब्देन मृगो सौत्यभिधानं कर्त्तव्यं। एवं हि तत्र वचनं। संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां
याति तत्र यान्मृगान्हंति तेन तरसमयाः पुरोडाशा भवंतीति। तरसस्य मृगः प्रकृतिद्रव्यं। नैतदेवां प्रकृतौ ग्राम्या
नसामर्थ्यात्। धान्यशब्देन लक्षणया तद्दुत्लाभिधानं। इह पुनः स्वायत्तेप्रयोगेनावाचकशब्दप्रयोगो युज्यते। तस्मा
त्तरसमसीत्येवं प्रयोगः। पिनष्टीति चाध्याहारः॥ साकांक्षत्वात्॥ ॥दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति। प्रक्षिपति पि एमः
ष्टानि। प्रोहणं च पिष्यमाणतः। नानावीजेषु वैकैकं प्रोहणांतं कर्त्तव्यं॥ प्रसिद्धेः॥ ॥ चरूकपेत्वेतीक्षते। पिष्टानि। ईक्षउ ३४

ति।तस्मादेकैकेनालंभः। समंविभज्यालभनइतिपाता।येषिद्वेपदसंहरिष्यन्नितिसूत्रयतितद्यस्यपस्यपदाऽ
संहारस्तस्यतस्यतदेवालंभोयथास्यादिति। यथाचहूणंफलीकरणांते।पोष्ट्रस्यत्नीक्षणांतइति॥ ॥यथादेवत
मन्यत॥ कृतंव्याख्यानं॥ ॥इषेत्वेत्याज्यमधिश्रयत्यन्योपत्नीकस्याहवनीयेनछ्रापितः॥ अन्यश्चात्रव्याख्याभिधीय
ते।पुरोडाशयोरध्वर्युर्ग्नीध्रौव्याष्टत्रौ॥ आर्त्विकत्वेकंचकर्मपरिक्रयाम्नोनादित्युक्तं॥ याजमानंचपरिभाषितमेव।
प्रधानंस्वामीफलयोगादित्येवमादि। विशेषाद्यमाम एवब्रह्मणिपदन्यग्रहणंकरोति।तदविरोधेष्फपसदाहोत्रस्ये
वयथास्यादित्येवमर्थमितिसंप्रदाया।अपरेत्वन्यइतिन्यायसूत्रमाहुः।विशेषादेवाऽन्यप्राप्तिरेवंत्याह॥तद्यएतद्
भयंसहक्रियतइतिप्रकृत्यअर्द्धोहवाएषआत्मनोयज्ञस्ययत्ताज्यमर्द्धोयदिदहांवेभवतिसपश्चात्सावर्द्धोपउवाय
मर्द्धस्ताउभावग्निंगमयावेति।एवंवाविशेषेध्वर्योरेवाधिश्रयणंस्यात्॥ ॥अपत्नीकस्याहवनीयेनच्छ्रापितः॥
अपत्नीकइतिनाविद्यमानयापत्न्याधिकाराभावात्॥तस्माद्विद्यमानापिपत्न्याऽपत्येवयदारजस्वलातदेतद्भवति

क०
३५

अविध्यांतंदुलानांपात्र्यामनावपनं। संयवनाभावात्॥ सपवित्रत्वाच्चादृष्टोपकारिणीतिचएवपिभवति॥ ॥
अपणास्पपश्चादुपविशन्त्यंतर्वेदिवा॥ अंतर्वेदिग्रहणाच्छपणोत्रगार्हपत्योभिप्रेतः॥ ॥उपसर्जनीरन्यनयत्यन्यः
उपसर्जन्यन्यशब्दौव्याख्यातार्थौ॥ पवित्राभ्यांप्रतिगृह्णातिसमापइति। आनीयमानाःपवित्राभ्यांपरिगृह्णातिसा
मापइत्यनेनमंत्रेण।तथाचानीयंतेयथामंत्रांतेनग्रहणंभवति॥ सचायमभिधायकत्वान्तत्कार्यापन्नेपयसिद
धनिघ्नेचविपरिणम्यते।उपसर्जन्यानयनंचवरणवच्छकार्यलोपात्प्रवर्त्तनएव॥संयौतिजननपत्न्यैत्वेतिः नचैत
त्पिंडार्थत्वात्चरोनभवति॥ ॥समंविभज्यासंहरिष्यन्नालभतइदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति॥ समभागोदृष्टार्थो
स्तत्सहावद्यंतितत्सहविषंतितत्पुनर्नोनाकरोति।तिदृष्टार्थोवगमात्॥ततश्चैकस्मिन्प्रवर्त्तते॥केचिदाग्नेयालं
भात्दृष्टार्थोभिनिर्दिष्टेरग्नीषोमीयालंभनमदृष्टायेतिमन्यमानाविकृतावग्नीषोमीयविकारएकैकेप्याग्नावैष्ण
वादोत्रालंभमिच्छंति॥ तत्पुनरयुक्तं।दृष्टद्वारकत्वात्तस्य।विभागपूर्वकोत्यालंभः॥ एवंत्युक्तंतत्पुनर्नोनाकरोती

सम:
३५

६६

नुपपन्नं॥ ॥ अग्निष्टइत्यद्भिरभिष्टशातिसकृत्त्रिर्वा॥ चैतेनयात्कार्यन्नोपात्॥ ॥ पर्यग्निकरोत्यंतरितंरक्षोन्तरि
ताअरातयइतिसहाज्यं॥ पुरोडाशाज्यसंयोगात्पर्यग्निकरणस्यौपदेशिकत्वाच्चप्रकृतौधर्म्माणांसाम्याप्येअप
वृत्तिः॥ एवंचसतिनद्विकारेपशौपर्यग्निकरणाविधानमुपपन्नंभवति। प्राक्पर्यग्निकरणात्पिष्टलेपापनय
नपात्र्यंगुलिप्रक्षालनेवायोत्कर्तव्यो। नहितयोरुत्पत्तिश्चोदिता॥ प्रतिपत्तिमात्रविधानंत्वलिं। सामर्थ्यादपिचक्र
मोवसातुंशक्यते॥ ॥देवस्त्वेतिश्रपणं॥ ददातीतिवाक्यशेषः। सामर्थ्याच्चचरोरधस्तात्॥ ॥माभेरित्यालभते॥ त
चैतद्भूतात्मसंवित्त्यर्थं। नमभिमृशतिसृतंवेदानीतिहिश्रूयते॥ प्रयोजनंधानानामभावोभिमर्शनस्य। दर्शनात्पाक
संवित्तेः॥ मंत्रोदर्शनएवास्त्वितिचेत्॥ नालंभेपिसतिसामर्थ्यपरिप्रापितत्वादतस्तदकार्योपपत्तिः। अशौचस्यादकार्यत्वो
पादालंभः॥ ॥ अतमेरुदातिशृतावभिवासयतिभस्मनावेदेनोपवेषेणवा॥ अशृतयोः श्रपणप्रदानार्थंशृतग्रह
ण। मितरथात्घवाच्यंस्यादिति॥ भस्मनाभिवासयति॥ आच्छादयतिवेदेनोपवेषेणवाकरणभूतेन। विरोधाच्चएवग्रह

क॰
३६

तथावाहुः॥ अन्येहनियस्यपत्न्यवालंमुकास्यात्तामवरुध्ययजेत॥ आहवनीयश्रापिणोः पत्नीकस्याहवनीयेएवा
ज्याधिश्रयणमेवंत्वक्रमाहवनीयश्रापिणंप्रकृत्ययस्योपत्नीनभवत्यग्रएवतस्याहवनीयेधिश्रयतीति।
इतरस्यगार्हपत्यएव॥ ॥धर्म्मोसी।तिपुरोडाशंयुगवत्॥ आज्यस्यपुरोडाशयोश्चयुगपदधिश्रयणं॥ तद्वाएत
दुभयं सहक्रियतइतित्युक्तं॥ तत्राध्वर्युमुख्यत्वात् आग्नेयमधिश्रयति॥ अग्नीषोमीयमश्नीत्॥ ॥उरुप्रथा
इतिप्रथमयतियावत्कपालमनतिदृष्युंत्यावत्कपालमित्युक्तेऽतिदृष्युप्राप्त्यभावान्तिषेधवैयर्थ्यमनतिदृष्यु
मित्युच्यते। कपालपरिमाणमिद्धौयावत्कपालमितिप्रथनपरिमाणोपपत्तिःस्यात्। ननुकपालपरिमाणंसि
द्धं। अतस्तत्परिमाणावधारणायाऽनतिदृष्युग्रहणं। तत्कथं। श्रुतिसंयोगान्नात्रसत्रादृष्युंकुर्यादितिप्रकृत्या
अशफमात्रंकुर्यादित्युहैकआहुः॥ अनेकयजमानाकेचयथार्थेमंत्रविपरिणाम। अशौचकार्याभावात्॥ प्रथना
भावः॥ यश्चयेनाधिश्रितः सतस्यप्रथनाद्भिरभिमर्शनंकरोति। तथाहितप्रकपालसंयोगाद्दोषणोमतिप्रपनम

रामः
३६

परिमाणवत्त्वान्नेति चे। न्यायौचित्यात्॥ उचितादिपुरुषाणां प्रसृतित्रयेणाञ्जलिरिति॥ स च लौकिक उदके पच्यते। साम
र्थ्यगृहीतत्वान्नत्वस्य। न चेह प्रणीतमुपदिश्यंते॥ परिक्रियार्थत्वाच्चास्य पुरुषार्थरूपता॥ तस्मात्प्रणीतोदकसाध्यइ
तिसंप्रदायः॥ अपरे व्यावर्णयंति॥ सामर्थ्यगृहीतमपि यद्देवसर्वार्थत्वाय परिकल्पितं तद्देव गृहीतुं न्याय्यं॥ न च स
र्वार्थत्वे कश्चिद्विशेष आश्रयितुं शक्यते ऐदमर्थ्यं प्रति॥ प्रणीतं च सर्वार्थमित्युक्तं॥ पुरुषार्थरूपत्वेपि च सति क्रत्वनिमि
त्त्यर्थे पुरुषार्थे। न तिद्वारेण कर्म्मसंबंधोस्त्येवेत्यदोषः॥ अथ निर्दिष्टकार्योर्थे नैव प्राप्नोतीनां नार्थगृहीतता। तद्यथा प्र
विगृह्णापामयः कृत्वेत्यप उपस्पृश्येप्सिव। तथा सत्यप्राप्तिः स्यात्पाणेः अपारवनेजने प्राशित्रहरणप्रक्षालने च॥ अथ क
र्म्मसंबंध्वपात्रसंस्कारः स उत्पुच्येत। तत्संबंधाविशेषात्॥ अध्वर्युपाण्योरपि संस्कारः शक्यो वक्तुं। केवलं तु नत्र कृतप्र
योजनत्वात्पात्रस्य। पाण्योरवनेजनं तु करिष्यमाणप्रयोजनं। नेचेयतापि विशेषः शक्यो वमातुं। तस्मात्पाण्योरवनेजनपात्र
प्रक्षालनयोः प्रणीतमेवोदकं। संप्रदाये तु पात्रप्रक्षालन एव प्रणीतमुदकमिच्छंति। न पाण्योरवनेजने। तत्पुनर्विचार्य

क॰ ३७

त्रिरभिवामस्य। अनेकयजमानके मंत्रस्य विपरिणामः॥ ॥ पात्र्यंगुलिप्रक्षालनमासेभ्यो निनयत्यभिमंत्र्य
प्रत्यगसः स्पंदमानं तृतीयत्वेति प्रतिमंत्रं॥ आप्यग्रहणं यागहे देवताज्ञापनार्थमितरथा हि देवतोद्देशाभावे
प्रतिपत्तिमात्रमेव स्यात्। अथ पुनराप्यग्रहणेन तदुद्देशेन परित्यागः कार्यं॥ तथा च नाशदोषादौ द्रव्यमात्रमु
त्पादयितव्यमिति याज्ञिकाः। अपरे तु द्रव्यप्रधानत्वात्तस्य च नाशे दैवरक्षा हि किंशुकाइति नोत्पत्तिमिच्छंति॥
अभितप्येति पात्रीस्थमेव। उल्मुकपातनमयित्वा। प्रत्यगिति प्रत्यग्वचनात्प्रागुदक्सा। असंस्पंदमानमिति समुपस
र्गनिर्देशादसंगस्वन॥ न स्पंदनमात्रप्रतिषेधः। त्रिनायत्वेत्यभिमंत्रैः प्रतिमंत्रं निनयामीति वाक्यशेषः॥ ॥ अ
न्वाहार्यदक्षिणामावधिश्रयति॥ ॥ अन्वाहार्यो दक्षिणार्थं तून उच्यते॥ ततो देवा एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाम
कल्पन्यदन्वाहार्यमिति श्रूयते। दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति। ति च विधानान्तत्राधिश्रयणं। स च भोक्तृतृप्तिव्यवस्थि
तपरिमाणः स्यात्॥ परिमाणान्तराविधानात्॥ अन्नस्य च भुज्यर्थत्वात्॥ भुजेश्च तृप्तिप्रवृत्तिसंयोगात्॥ अनवधृत

श्रौ
रामः
३७

प्रकाशरूपो हि खनतिर्वेदिस्वरूपं प्रकाशयति॥ नतथेतरे मानादयः॥ तस्मात्खनतिशब्दः प्रयुक्तः॥ तथा च वक्ष्यति
अत्र वेदिकरणं यथोक्तमिति खनतिशब्दार्थं करोतिनानुवदति॥ खननाधिकारार्थमाह॥ ॥ अंगुलखाता॥ अंगु
लपरिमाणं खातमस्या इति अंगुलखाता॥ व्याममात्री पश्चात्। परिमाणतः। व्याममात्री पश्चात्स्यादित्यधुरितिवच
नात्॥ अरत्निप्राची॥ अरत्नित्रयपरिमाणा प्राची भवति॥ अपरिमिता वा। त्वपरिमितशब्दो यद्यपि पूर्वप्रमाणापेक्ष
यावदुत्तरेण दिनो वर्त्तते॥ तथापि न तु समास एव अत्र गृहीतव्यः। किं कारणं॥ एवं हि श्रूयते। नात्र मात्रास्ति यावतीं
मेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं कुर्यादिति॥ तेन न परिमिता अपरिमितेति। तथा चाग्नौ अपरिमिते इष्टको वेति। तत्राप्यपरि
माणमेव शास्त्रं। तेऽपरिमिता एव परिश्रित उपदधात्यपरिमिता अनुष्टुभतीरपरिमितात्लोकं पृणा इति। कुत एव दिति चेत्। लिं
गात्। नवै मे सर्वाणि रूपाणि पथ्यन्तानि वै वरेव यथ्यन वाभ्यापयथेति। अनासिर परिमाणपक्ष उपपद्यते। इतरथाह्य
तिरेक एव स्यात्॥ पुनश्चामृतत्वात् प्राप्रयेदष्टकापरिमाणमाह॥ षट्त्रिंशत्त्रीणि वशतानि परिश्रुत उपधाने येऽन्येवमादिन से

क॰
३८

माणं नातिसमंजसमिव। उभयत्र हि क्रियाक्षिप्रमुदकं। न स्वशब्दाभिहितं। तस्मादुभयत्र प्रणीतमुदकमिति॥ अन्वा
हार्येतु द्रव्यासिद्धमित्यक्रियाक्षेपात् यदि विशेष उपलभ्यते तेन तोक्तं लौकिकमिति॥ ॥ अत्र वा व्रतोपायनं॥ तुल्य
श्रुतित्वात्तुल्यसत्रारंभसामर्थ्यात्॥ ॥ अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यंगुलखातां व्याममात्रीं पश्चादरत्निं प्रा
चीमपरिमितां वा प्राक्प्रवरणमुद्गवामध्यसंगृहीतामाग्नेमभिनोऽसौ। आहवनीयमपरेणेति कुतः। वाक्यशेषा
त्॥ सोयं विष्णुर्ग्लानः छंदोभिरभितः परिगृहीतोग्निः पुरस्तान्नापक्रमणमासेति। वेदिरिति संस्कारनामधेयं॥ तेषु हि
सत्सु शब्दप्रयोगादाहवनीयवत् प्रयोजनं सोमे धर्मप्रवृत्तिरिति। खनतिः करोत्यर्थः। अवश्यमेवात्राख्यातपदप्र
योगेन भवितव्यं। अत्र किं सामान्यरूपः करोतिः प्रयुज्यतां उत विशेषरूपः खनत्यादिरिति॥ तत्र विशेषरूपे खनत्या
दौ प्रयुज्यमाने सामान्यरूपाख्यातपदप्रयोगमंतरेणापि कार्यसिद्धेस्तत्प्रयोग एव ज्यायानिति खननीतिसूत्रितं। एमः ३८
मानपरिसमूहनादीनामन्यतमस्योच्चारणमस्त्विति चेत्॥ तेपि हि वेद्यर्थाः खनत्यादिवत्। न। अप्रकाशरूपत्वात्।

८६

नमित्युच्यते। तस्मिंश्चपक्षेनुषधानांमूलान्युच्छेत्तवाइतिप्रैषः॥ तञ्चाग्नीदाहेतिवक्ष्यामः॥ ॥ केचित्तुपूर्वसूत्रमाकारां
तमेवकुर्वंति। सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालइति औकारस्याकारादेशः। छंदोवद्भावात्सूत्राणां॥ तत्रोच्च
रंसूत्रं। वामूलोच्छेदनादोषधीनामितिस्वशब्दाभिहितः एव विकल्पः॥ नहितदानींसांधिकोयमावादेशविकारः॥ सचायं
प्रैषस्तारभ्यात्खननकालेएवदातव्यः॥ केचिदाहु। मूलोच्छेदान्तनासारस्वतादिविषया। नहिदर्शपूर्णमासयोर्वेद्यांमूला
निसंति।। कुतस्तदुच्छेदनमिति। अपरेतुमूलोच्छेदनस्यखननमपरिमाणविषयत्वादिहापिमन्यंते॥ एवंत्वाहा तस्मात्र्यंगु
लावेदिःस्यादिति। पुनश्च। तद्वत्तथानकुर्याद्दोषधीनांवैममूलान्युपाम्लोचत्तस्मादोषधीनामेवमूलान्युच्छेत्तवैब्रूयादिति।
ओषधिमूलोचितखननापरिमाणं। खेयमित्येतदुक्तंभवति॥ ततश्चसर्वत्रसंभवात्सर्वविषयता। एवंचप्रकरणमनु
गृहीतंभवति॥ ॥आहार्यपुरीषांपशुकामस्य। वेदिपुरीषमपनीयान्यत्पुरीषमाहर्त्तव्यं। तच्चैतदनुमार्जनात्पूर्वंसामर्थ्या
त्कर्तव्यं। पुरुषार्थत्वाच्चविकृतावप्रवृत्तिः॥ ॥वेदिंपरिसमुह्यवितृतीयेग्नीदुत्तरतउत्करंकरोति॥ परिसमूहनोत्करकरणयो

नदपरिमाणवचनेपरिमितशब्देउपद्यते। नान्यथा। तेनैतौद्वावेवयज्ञशास्त्रेऽपरिमितशब्दावपरिमाणवाचिनौ। शेषा
क० स्तुविशेनबहुवाचकाइति॥ यथाद्वादशाहीप्साअपरिमितावा। यथावयंपञ्चअपरिमितोवेत्येवमादि॥ तथाचपरिशि
३९ ष्टकारश्चाह॥ अपरिमितंप्रामाणाद्भूयइति। अत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयाऽपरिमितशब्दःशक्त्यैवबहुनिवर्त्तते
॥ अपरिमितपक्षेपिचमानंप्रवर्त्ततएव। नह्यपरिच्छिन्नेदेशेखननादिकर्त्तुंशक्यमिति॥ ॥प्राक्प्रवणामुद्धन्वंति॥
समोहिदर्शपौर्णमासयोर्देशोभिहितः॥ समेदर्शपौर्णमासाभ्यांयजेतेति॥ तत्रवेदेःप्राक्प्रवणतानियमोवाचनिकः।
सावैप्राक्प्रवणास्यादितिप्रकृत्याहाथोउदक्प्रवणेति॥ मध्येसंह्वारितेतिवचनात्॥ मध्यसंगृहीतां॥ अग्निमभितोऽ
सो। भवतः। तावपिचवेदिशब्दवाच्यौ। यतः खन्येतेतावपि। इतरथाहवनीयमपरेणवेदिंखनतीत्यपरतएवखननं॥ रामः
तथाचसूत्रकारः॥ अपोन्यवर्हीऽषिनिदधात्यऽसदेशाइत्यऽसद्योस्तरणंदर्शयति॥ ॥ आमूलोच्छेदनादोषधीनां॥ वे ३९
तिसामर्थ्याद्द्रष्टव्यं॥ नहित्र्यंगुलखातमूलोच्छेदनयोःसमुच्चयः संभवति। त्र्यंगुलस्यानतिरिक्तंअन्यूनंचखातंत्र्यंगुलखा

निर्वापदेशात्तृणस्य हि निःसंदिग्धं स्तंबयजुर्हरणार्थत्वं । स्फ्यस्यापि तद्वत्तादर्थ्येनैव ॥ ॥ नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ
तेन स्तंबयजुर्हरिष्यन् ॥ ॥ प्राक्स्तंबयजुर्हरणाद्वज्रेण पृथिव्यात्मानौ नोपसंस्पृष्टव्यौ ॥ एवं हि श्रूयते । वज्रं प्रकृ
त्यनेन संशितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति । केचित्तेन तदनुपस्पर्शनमाकर्मपरिसमाप्तेरिच्छंति ॥ अवि
शेषाम्नानसामर्थ्यात् ॥ स्तंबयजुर्हरिष्यन्निति चोत्तरसूत्रे ऽवयवं योजयंति । स्तंबयजुर्हरिष्यन्वेद्यां तृणं निदधा
तीत्येवं । तत्तु नोपपद्यते । तत्रोत्तरसूत्रे संबध्यमानः स्तंबयजुर्हरिष्यन्नित्यवयवोर्थवान्न भवति । स्तंबयजु
र्हरणं हि प्रहरणादिपुरीषनिवपनांतं । तत्र पाठादेव वेद्यां तृणं निदधातीत्यत्रापि सूत्रेणार्थः सिध्यति । नार्थो
नेनावयवेन । पूर्वसूत्रे चार्थवत्त्वं च तस्यावयवस्य । नोपस्पृशेत्पृथिव्यात्मानौ तेन । कियंतं कालमपेक्षिते स्तंब
यजुर्हरिष्यन्निति कालसमर्पणेनार्थवत्ताऽवयवस्या । पि च । वज्रत्वात्तस्य स्तंबयजुर्हरणार्थतेत्युक्तं ॥ जयस्यापि
तत्संस्कारद्वारेण तादर्थ्यमेव । तत्र वाक्यशेषः ॥ सं स्पृशन्त्येवैनमेतद्यज्ञपतीति । संस्पृशति । शेतेन त्वकरणे । नीदर्शक

का०
४०

रग्निधः कर्तृत्वं । स्ववादेशसामर्थ्यात् । द्वितीयं च सामर्थ्यात् वेदेर्ग्राह्यं ॥ तच्च पूर्वे वितृतीयं । परिशिष्टकारवचनात् । द्वि
पर्ययोत्तरं स उत्कर इति । आचार्याभिप्रायाच्च । चात्वालोत्कएवंतरेण संचर इति । संनिहितौ हि चात्वालोत्करः पू
र्वे वितृतीये भवति ॥ ॥ देवस्य त्वेति स्फ्यमादाय सतृणं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतींद्रस्य बाहुरि ॥ आदानं स
तृणस्य स्फ्यस्यैव । तृणस्य सहत्वमात्रं । सतृणमित्युपरिष्टात् । अप्रयोजनमंतरा येन तूष्णीमेव तृणादानं ॥ आददेध्वरकृ
तं देवेभ्य इति अंगप्रधानदेवताविषयो देवशब्दस्तदर्थं हि वज्रस्यादानं । वेदिनिष्पत्त्यर्थत्वात् ॥ वेदेश्चांगप्रधान
देवतासंबंधहविर्द्धारणार्थतया शक्यते तादर्थ्यं वेदितुं ॥ ततश्च पितृयज्ञे देव पितृभ्य इति विपरिणामः ॥ दक्षिणेना
लभ्येत्यवाच्यं । सामर्थ्यसिद्धत्वात् । नहि सव्ये कृतस्यान्यथालंभः संभवति ॥ तेन सव्यपाणिस्थस्यैवालंभो यथा स्यादि रमः
ति । अक्रियमाणे हि दक्षिणेनालभ्येत्येतस्मिन्न मुख्याप्यालंभः प्राप्नोति तन्मा भूदिति दक्षिणग्रहणं । तच्चैतद्वज्रादानं ४०
जपश्च स्तंबयजुर्हरणार्थत्वात्तदभावे न भवति ॥ तादर्थ्यं च तत्संनिधावाम्नानात् । तत्र चार्थस्याविद्यमानत्वात्तृणमि

व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते॥ वज्रेणोद्धृतं पुरीषं व्रजं गच्छेत्यनेन मंत्रेणादत्ते॥ ॥ वर्षवृत इति वेदिं प्रोक्षते
वधानेत्युत्तरे करोति॥ आत्तं पुरीषमिति वाक्यशेषः। प्रहृत्य निदधाति वधान देव सवितरिति हि श्रूयते॥ ॥
प्रहरणशेषो वा विशेषोपदेशात्॥ प्रक्रियतेऽनेनेति प्रहरणो मंत्रः प्रहरणशब्देनाभिधीयते॥ तस्य शेषः ए
कदेशः प्रहरणशेषः॥ कुत एतत्॥ अविशेषोपदेशात्॥ प्रहरणं हि प्रकृत्याविशेषेणोपदिश्यते॥ स प्रहरति
पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषमित्येवमादि तमतो मामौमिति यावत्॥ यद्येवं खंडशोऽध्ययनं
कथं। मंत्रलिंगादिति केचित्। एवं चेत्प्रहरणशेषत्वं प्राप्नोति॥ नहि भिन्नाध्यायका मंत्रा इति॥ लिंगमपि च कथ्या
विहत्या प्रहरण एव शेषभावमुपयास्यति। श्रुतितः खंडशो विधानमित्यपरे। तथा च सति श्रुतिद्वयसाम
र्थ्यात् विकल्पो भवति॥ एवं च सति प्रहरणशेषो वा विशेषोपदेशात्॥ मानकर्मणि वा खंडशः प्रयोक्तव्यो विशेषो
पदेशात् इति॥ एवमपि सत्यन्येऽन्यथा वर्णयंति। नाशंहि पाठो ह्यविशेषोपदेशात्॥ शास्त्रांतरे तु विशेषेणोप

२

क॰
८०

रोतीति एतदुक्तं भवति॥ पुनश्चाह। तेन संशितेन नात्मानमुपस्पृशति न पृथिवीमिति॥ तीक्ष्णीकरणस्पर
स्तं वा यजुर्हरणार्थत्वादनुपस्पर्शनमपि तावदेवेति गम्यते॥ तस्माद्यथोपवर्णितमेवास्माभिः सूत्रं॥ नोपस्पृ
शेत् पृथिव्यात्मानं नेति नस्तंतु यजुर्हरिष्यन्निति॥ ॥ वेद्यां तृणं निदधात्युदक् पृथिव्यै वर्मासीति॥ भावित्वात्तृत्या
वेदिः। तद्यथापि संस्क्रियतेऽत्र देशः॥ तृणं च प्रकृतत्वाद्यदाँ तं तिनिधेयं॥ उदगिति च प्राक्केति निवृत्त्यर्थं।
स्मृत्या हि प्रागग्रतोदग्रता वा प्राप्नोतीति तन्निवृत्तौ च श्रौतीयमुदग्रतेति गम्यते। ततश्च तदपवादे श्रौतमेव प्राप
त्तं भवति॥ पृथिवि देवयजनीति तृणं तर्हि ते प्रहरति॥ तद्वज्रेण तद्दर्थत्वादासादनस्य। देवयजनीति अस्य
स्थाने पितृयज्ञे देवपितृयजनीति प्रयोगः। अंगप्रधानार्थत्वाद्देरित्युक्तं॥ पृथिवीशब्देन च वेदिरभिधीय
ते॥ तत्संस्कारमिमरत्ते॥ प्रहरणं च वेद्यां॥ न तृणे। अंतर्हितं इति सन्निहितत्वा। दितरथा हि तृणे प्रहरतीत्येव
मवक्ष्यत्॥ अथ पुनरंतर्द्धानवचनान्नार्थ्यमेव तृणस्य॥ न प्रहरणाधिकरणता तृणस्य प्रहरणमिति संप्रदायः

राम
९

ट ५

तीयं॥ प्रहरणादीनि वर्त्तंते॥ ॥ तूष्णीं चतुर्थं॰ सतृणं॥ सह तृणेन पुरीषमुत्करे करोति॥ ॥ पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमंत्रं॥ पूर्वशब्दसंबंधिवचनः पूर्वं नद्याः कूलमिति यथा। परिग्रहणं परिग्रहः। यद्येवं परिगृह्णातीति नोपपद्यते॥ तस्मात्परिग्रहं करोतीत्येतदुक्तं भवति॥ दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन करणभूतेन गायत्रेणेत्येवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ ॥ वेद्यास्त्रिरुल्लिख्याहरत्त्रिरिति॥ ॥ अयं च मंत्रः किमियत्तापेक्षया उत तत्त्वविवक्षया। किंतावत्तोयदीयत्तापेक्षया वरुणप्रघासेषु षट्कृत्व इति प्रयोगो वेदिद्वित्वात्। प्रतिवेदि हि तिस्रस्तिस्रोल्लेखाः॥ अथ तत्त्वविवक्षया ततस्त्रिशब्दोऽभ्यसितव्यः॥ नह्यनभ्यस्ते प्रतिवेदित्वविशिष्टं हरणमभिहितं भवति॥ तत्र केचिदाहु। रियत्ताविवक्षा॥ प्रकृतौ ह्युल्लेखानां त्रित्वसंख्याविशिष्टं हरणमभिहितं। विकृतावपि षट्त्वेषा इति षट्संख्याविशिष्टं हरणमभिधेयमिति॥ अन्ये त्वाहु। त्रिशब्दश्रुत्यैव त्रिस्वरूपविषयता। लक्षणायेन्नापरत्वाख्यानात्॥ श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसीति साभ्यासस्त्रिशब्दः प्रयोक्तव्यः॥ ॥ हत्वा त्रिर्लेखाः संपृ

क॰
८२

दिश्यते॥ तेनाविशेषस्याविशेषप्रवृत्तिरविरुद्धा॥ न तु विशेषस्याविशेष इति। तेन विशेषोपदेशात्त्र्यवयवश एव प्रयोग इत्यवधारणमाप्नोति॥ संप्रदाये तु विकल्पमेवेच्छंति॥ षहरणशेषपक्षश्चेत्तूष्णीं पुरीषादानं वेदिश्रेष्णं पुरीषाहरणमिति॥ ॥ अपारुमिति द्वितीयं प्रहरणादि। अपारुमित्यनेन मंत्रेण प्रहरणादि द्वितीयं कर्मोत्करकरणांतं प्रतिपत्तव्यं॥ अररे रिहंवेनामासुररक्षसमामेति॥ रक्षोभिध्यायकत्वाद्राक्षसो मंत्रः॥ ततश्चोदकोपस्पर्शनमत्र भवति॥ देवपितृयजनाद्वध्यासमिति च प्रयोगः पितृयज्ञे। देवयजनं हि वेदिरत्राभिप्रेत।॥ असौ च पितृयज्ञे देवपितृयजनं भवति॥ ॥ अभिन्यस्यस्फ्यन्नीदुत्करमररोदिवमिति॥ ॥ अभिन्यासश्च हस्तद्वयेन भवति नैकेन पाणिना। कुत एतत्। लिंगात्॥ अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्यथ दक्षिणेन जुहूं परिगृह्णाति॥ प्रसरंस्तुतत्वात्तमभिनिदधातीति हि प्रकृत्यैवमामनंति॥ अभिनिहित एव सव्येन पाणिना भवति॥ पूर्वाभिनिहिते त्वेव कारकरणं समर्थं भवति॥ इहापि चाभिनिधानमेव चोदितं॥ तमग्नीदभिनिधातीति॥ ॥ उपस्तरणेन

राम:
८२

जुहरणादिभिः सहोच्चारणात्तस्मादिह भवति लेखाकरणादि॥ ॥अत्र वेदिकरणं यथोक्तं॥ ॥खननमिहा
र्थोदवसरे प्रतिपत्तव्यं। नामूलोच्छेदनात्॥ अंगुलं वा॥ ॥उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति॥ ॥सुक्ष्मास्योनोर्जस्वतीति
प्रतिमंत्रं पूर्ववत्॥ प्रतिमंत्रमितीयतादिसिद्धे यत्प्रतीकोच्चारणं करोति न तद्वाक्यावसानप्रज्ञमये॥ इतरथा हि सु
ष्मा चासि शिवा चेत्यत्रापि पर्यवसानं स्यात्। एतः प्रतीकोच्चारणं पूर्ववदिति स्फ्येन दक्षिणतः प्रश्चादुत्तरतश्चेत्येवम
र्षी॥ ॥पुराक्रूरस्येत्यनुमार्ष्टि॥ ॥अनुमार्जनं समीकरणमत्राभिप्रेतं। पुरीषाहरणपक्षे वास्मिन्नवसरे वेदिपुरीष
मपनीयाऽन्यदानीमानुमार्जनं कर्तव्यं। सामर्थ्यात्। यच्चोक्तं प्राक्प्रवरणादुदन्वेति तदप्यस्मिन्नेवावसरे कार्यं। करणं
तृणानुपदेशाच्च वज्रेणैवानुमार्जनं प्रकृतत्वात्॥ ॥अथाधिवेदिं प्रोक्षणीर्द्धीरयति॥ ॥अधिशब्दः सामीप्येउ
परिभावे चा वेदिमिति द्वितीयोपपदविभक्तिः प्रोक्षणीशब्दो यौगिकोपि सन् विशेषविषयः। विशिष्टशब्दो वारानसाम
ष्मीन्॥ ॥अन्योथस्य मुद्यम्याह प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय स्रुचः संमृड्ढि पत्नीं संनह्याज्येनोदेहीति पदी

शति॥ हरणसंमर्शने अग्नीन्कल्के॥ शब्दसामर्थ्यात्॥ पितृयज्ञाग्निचित्ययोर्वा तत्र दर्शनात्॥ ते चैते पितृयज्ञीयवि त्या
का० ध्यत्रयोः प्रतिपत्तव्यो। कुत एतत्॥ तत्र दर्शनात्॥ तत्र ह्येते दृश्येते। पितृयज्ञे तावल्लिखति हरति यज्ञार्थं भवति।
५३ अग्निचित्येपि च लिखित्वाहहरत्रिरिति हरति त्रिरग्नीध्र इति॥ दर्शनमत्र विधानमभिप्रेतं। वाद इह भवति। कुत
एतत्॥ तत्र दर्शनादेव। तत्र हि दर्शनं न विधानमन्यपरत्वाद्वचनस्य। किंपरं तदिति चेत्। पितृयज्ञे तावल्लिखति
हरतीति प्रकृत्य सयज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति पितृत्वादवस्मृत्युदितं प्राचीनावीतित्वमुचितमतोप
ज्ञोपवीतिविधानपरं वचनं। अग्निचित्येपि च प्रायणीयहविः कृदंते सौमिक्या वेदेः स्फ्यादिसंमर्शनात्तस्यावसरविधा
नार्थं वचनं॥ वेदिशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात्तद्धर्मप्राप्तौ सत्यामवसरो विधीयते॥ एवं हि तत्र वचनं। प्रायणीयं
प्रकृत्य तस्य हविः कृत्वा वाचं विसृजते वाचं विसृज्य स्तंबयजुर्हरति स्तंबयजुर्हृत्वा पूर्वेण परिग्रहेण परिगृह्य लिखि एमः ५३
त्वाहहरत्रिरिति हरति त्रिरग्नीध्र इति। अतोपि कृत्यनुमन्त्रनिर्देशः। –न्यकृतानुपदेशोनुमीयते॥ किंच॥ स्तंबय

रसदिति। इहसमुदाय एकवचनांतो जात्यपेक्षः॥ ततश्चाविपरिणामः। तृणसमुदायांतरेपि सैव जातिरिति॥
स्रुक्शब्दे बहुवचनस्य समवायात् गृहमेधीयोपमदादौ यथार्थं विपरिणामः। पत्नीशब्दस्य त्वनेकपत्नीके चा
नूह एवैकवचनान्तस्य समाम्नानात्॥ आज्येनोदेहीति आज्येन गृहीतेनोद्धेत्येतदुक्तं भवति। प्रैषार्थकर्तृग
तमपि वचनं समवायाद्यथार्थं विपरिणम्यते। यथा वरुणप्रघासेषु प्रोक्षणीरासादयतमित्येवमादि। यदीछेन्नः
प्रैषो भवति। स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यच्छ कामप्येतापि नाद्रियेतेति। प्रैषप्रैषार्थयोरध्वर्युकर्तृकत्वे विरोधादन्यः
प्रैषेऽन्यश्च प्रैषार्थ इति प्राप्त इदमाह॥ ॥ यथाप्रैषितमन्यः पराधिकारात्॥ ॥ यथाप्रैषितमन्यः करोति प्रैषवचन
सामर्थ्यादेवान्यस्मिन्प्राप्तेऽन्यशब्दोग्नीत्विषयः॥ यथान्यत्राहं त्वन्योऽन्यः करोतीत्यग्नीत्करोतीति यावत्॥ कुत एतत्॥
पराधिकारा। त्सामर्थ्यादेव च परप्राप्तौ परशब्दो जघन्यविषयः। परं हि जघन्यं निकृष्टमधिकृत्य प्रैषः प्रवर्त्तत इति॥ अपि
च निकृष्टेनोत्कृष्टस्य प्रैषणं विरुध्यते॥ नन्वेवमाचरंति॥ यदि चाध्वर्युः प्रैषयिताग्नीध्रः प्रैषार्थं करोति ततोध्वर्युणा किंचि

छेत्॥ ॥ अन्यशब्देनाग्नीदभिधीयत इत्युक्तं। अथशब्दप्रयोगोनर्थकः॥ पाठानुपूर्व्यादपि तत्प्राप्तेः। उच्यते। प्रोक्ष
क० णीधारणस्य वर्त्मोद्यमनस्य चैककालता यथा स्यादिति॥ आनंतर्यार्थत्वादथशब्दस्यानेककालार्थतेति वे।
५४ त्स्या। पाठादपि तत्प्राप्तेर्व्यर्थोथशब्दप्रयोगो माभूदित्येककालार्थता कल्प्यते। एवं त्याहा स वा उपर्युपर्येव प्रो
क्षणीं धारयमाणस्त्वथ स्फ्यमुद्यच्छतीति। ननु च सघम्याम्नानादयमर्थो लभ्यते। अध्यधिवेदिं प्रोक्षणीर्धारय
त्यध्वर्युरन्यः स्फ्यमुद्यम्याहेति सिध्यत्येवैककालता। एवं वेदन्यार्थो यमथशब्दः। कोन्योर्थः। प्रोक्षण्यासादना
दयो बहवः प्रैषास्तत्र वन्याप्यत्वात्प्रैषसमनंतरमेव तदर्थानुष्ठानमपि प्राप्नोति तन्माभूदित्यथशब्दप्रयोगः।
सतित्यथशब्दे धार्यमाणासु प्रोक्षणीषु सर्वे प्रैषाः प्राक्वंति नान्यथा॥ इध्माबर्हिशब्दौ वरुणप्रघासेषु न वि रामः
परिणम्येते॥ यत इंधनादिध्मः॥ एवं चैकस्मिन्नपि काष्ठेध्मयोग उपलभ्यते। इध्मस्य वा शकलमपच्छिद्योति। बर्हिः ५४
शब्देतु जात्यपेक्षयैकवचनं॥ दृश्यते चैकस्मिन्नपि तृणे बर्हिः शब्दः प्रयोगः। बर्हिरेवास्मा पतन्स्तृणात्पस्तत्र हवि

हरेति॥ अथवा संप्रैषावचनादिति नैतत्संप्रैषवचनं। किं तर्ह्यध्येषणामेतदिति॥ अथ यदुक्तमध्वर्योः प्रैषे सति किंचित्कृतमध्वर्योः किंचित्कारितं तथा सति समाख्यानुग्रह इत्युच्यते॥ एवं हि प्रेषदानक्रियामेव प्रतिसाक्षादध्वर्योः कर्तृत्वं न प्रैषार्थे। साक्षात्कर्तैतरस्याविद्यमानत्वात्॥ ननु चोक्तं स्वतंत्रः कर्तेति प्रकम्प्य तत्प्रयोजको हेतुश्च कर्ता चेति॥ प्रयोजकस्यापि कर्तृत्वं। नैतदेवं। अन्यकर्तृत्वात्प्रैषार्थस्येत्युक्तं। कथं तर्हि प्रयोजकस्य कर्तृत्वं। नैव साक्षात्कर्तृत्वे प्रैषे व्यापारात्। क्रियायां वान्यस्य दृष्टत्वात्। तेन कर्तृत्वनिबंधनकार्यार्थं कर्तृत्वमतिदिश्यते॥ आह च। प्रेषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थेनोपपद्यते॥ तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात्कर्तृत्वमुपवर्ण्यते॥ कर्तृनिर्देशः कार्यं च कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येवमादि। यथा अपिति सार्वधातुके ङित्त्वातिदेशः ङिन्निबंधनकार्यार्थो न च तस्य साक्षात् ङित्वं। ङकारस्येतो भावात्॥ एवमिहाप्यकर्तरि कर्तृत्वातिदेशः। तेन समाख्यानुग्रहो नातीवोपपद्यत इति॥ प्रयोजकस्य कर्तृत्वं साक्षाच्चेत्किमतिदिश्यते॥ अथातिदेशः कार्यार्थस्तदेव स्यात्प्रयोजनं। एवं च सति नातीव समाख्यानुग्रह उपपद्यते॥ तस्मादध्वर्युः प्रैषार्थेऽग्नीच्च प्रैष इति॥ तथा च लिंगं॥ प्रैषवचनं हि प्रकृष्टी

त्कृतं किंचित्कारितं भवति॥ तथा सति समाख्यानुग्रहो न प्रैषार्थस्य पुनरध्वर्युकर्तृकत्वे कृतमेव न कारितं स्यात्तत्र नातीव समाख्यानुग्रहः स्यात्। तस्मादध्वर्युः प्रैषेऽग्नीत्प्रैषार्थ इत्येवं प्राप्त उच्यते॥ स्वयं वा विरोधात्॥ स्वयं वाध्वर्युः प्रैषार्थं करोति। सामर्थ्यात् अग्नीत्प्रेषयति। कुत एतत्॥ प्रैषार्थस्य प्राधान्यात्॥ कुत एतदिति चेत् प्रैषस्य तदर्थत्वात्॥ अंतरंगं प्रैषार्थः बहिरंगं प्रैषः। प्रैषार्थेन व्यवहितत्वात्॥ ततश्चपरंतरंगं प्रधानं च तदध्वर्युः करोति। बहिरंगं गुणभूतं चाग्नीदिति न्याय्यं॥ ननु च विरुध्यत एतदित्युक्तं। न हि निकृष्ट उत्कृष्टं प्रेषयितुमलमित्यत्राह। अविरोधात्॥ यस्मादयं विरोधो यद्ययं प्रैषः स्यात्। अध्येषणा त्वेषा॥ अग्नीदध्वर्युमधीच्छति॥ यद्येतच्चैतच्च कुर्यादिति। प्रैषाध्येषणयोः को विशेष इति चेत्। निकृष्टविषयं प्रेषणं। उत्कृष्टविषयमध्येषणमिति॥ यथा लोके माणवकः प्रेष्यते काष्ठान्याहरेति। स्वामिनं प्रत्यध्येषणा स्नायतां भुज्यतामिति। वेदेपि च येभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्नारथं वा विभवो ह्यश्वा इति॥ अग्नीधाऽग्निरध्येष्यते। ततश्च न विरोधः। किंच॥ ॥संप्रैषावचनाच्च॥ न वा संप्रैषवचनमस्ति। यथान्यत्राग्नीदग्नीन्वि

भाष्यते॥ कर्तृकार्यातिदेशार्थमकर्त्तर्य्येवमुच्यते। गुणवृद्धिनिषेधार्थे ङित्त्वं तु ङित्कल्प्यते॥ अकर्त्तर्य्यपि कर्तृ
त्वं स्मृतौ याघ्यर्थमुच्यते॥ औपचारिककर्तृत्वं न सर्वत्राभ्युपेयते। गोणत्वं भविधाने हि वाहीको नैव गृह्यते॥ कर्तृशब्द
स्य वाच्यत्वेन प्रयोज्ये हेतुरेव च। एवमप्येकशब्दस्य प्राप्तौ नेकार्थता विना। सत्यां गतौ च सा नेष्टा गत्यभावेक्षशब्द
वत्॥ सादृश्यादिवियुक्तेर्थे युज्यतेऽनेकता विना। लोकेपि कारयन्नेव कर्त्तेति व्यपदिश्यते। कुर्वाणमेव कर्त्तारमाहु
र्नैव प्रयोजकं। कर्तृशब्दः प्रयोज्ये हि कर्तृत्वादेव वर्त्तते॥ प्रयोजके व संबंधात्कर्तृत्वमुपवर्त्तते॥ शब्दस्यार्थेन संबंधे वा
च्यवाचकयोर्द्वयोः॥ अपि शक्तौ प्रकाल्प्येत प्रत्ययो नान्यथा भवेत्॥ तेन यत्रार्थसादृश्यं संबंधो वा क्वचिद्भवेत्॥
नत एव प्रतीतत्वान्न भ शक्तिर्नैवानुमीयते॥ एवं प्रयोजकेध्यर्थौ कर्तृत्वानुपपादितः। प्रैषार्थस्यान्यकर्तृत्वात्समाख्या
नुग्रहः कथं। प्रैषः प्रैषार्थयोर्येन कर्त्रैकत्वं विरुध्यते॥ अतः कर्त्रंतरापत्तिः सामर्थ्यादुपजायते॥ प्रैषार्थस्यांतरंगत्वा
त्प्रधानत्वाच्च कर्तृता। आध्वर्य्योःअप्रतस्यामः कातीयवचनाद्द्वयं। प्रैषस्य बहिरंगत्वाद्गुणत्वेनैव युज्यते॥ अग्नीध एव कर्तृत्वं

न्नायते॥ स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्ध्यक्ष कामयेतापि नाद्रियेत स्वयमुन्नेयेत तद्वेदं मतः कर्मकर्त्त्वमिति अ
क॰ ध्वर्युप्रैषार्थस्य कर्त्तारं दर्शयति॥ तत्रकाणनुवृत्तेश्चायमेवार्थोवसीयते॥ हरत्विति प्रैषवचनं हि सति हुत्वाग्नीत्ते
४६ ख्वाः संमृशतीत्याह। तच्चैवमुपपद्यते यथाऽस्माभिरर्थोभिहितो॥ यदा चाध्वर्युः प्रैषदानेऽधिक्रियते॥ तत्राग्नीधः
प्रैषार्थः स्यान्तथा सति हुत्वाग्नीत्त्रेखाः संमृशतीत्यवाच्यं स्यात्॥ प्रैषणे यदि कर्तृत्वं तदर्थेनोपपद्यते॥ तत्र चान्य आहक
स्य दृष्टत्वात्कर्तृत्वमुपचर्यते॥ प्रयोजकस्य कर्तृत्वं न दुक्तिं प्रत्ये संशयं॥ उक्तेश्वपि च कर्मत्वमुच्यतमानतयैव हि॥ त
स्याऽपि च कर्तृत्वमुच्यमानप्रबोधनात्॥ उच्यमानस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं चार्थसाधनात्॥ एवं त्वनेककर्तृत्वकर्मत्व
व्यवधानतः॥ प्रयोजकस्य कर्तृत्वमुच्यमानं न शोभते। प्रयोजकोक्तिस्तस्यैव व्यापारस्फुट एव हि। न तेन व्यवधान एमः
ंतुपाक एधोरकादिवत्। पच्यर्थेः संभवन्त्येव हेतुवाक्यं विनापि हि॥ तेन पूर्वापरीभावो हेतुवाक्यस्य नेष्यते॥ अङि-
त्वपि हि ङित्त्वस्य यथादेशः कृतोपिति॥ प्रयोजकस्य कर्तृत्वमेवमेवातिदिश्यते। ङिन्निबंधनकार्यार्थे ङित्त्वं त्वविति ४६

त्ततः स्फ्यावदुक्ते निवर्त्तते॥ ॥अवनिज्य पाणी अपरेण प्रणीताः स्फ्यं निदधाति। पाण्योरवनेजनं दृष्टार्थं। वेदि
खननेन हि धूलीधवलावमलौ क्रियेते। प्रयोजनं। तदभावेन भवति। तावन्निज्य प्रणीतानामपरतः स्फ्यं निद
धाति॥ ॥इध्मो बर्हिश्च। समासोक्तयोः क्रमापरिज्ञानात्तस्मादाह॥ ॥पूर्वमिध्मं। निदधातीति वर्त्तते॥ ॥प्रणीताद
क्षिणेन वाहृत्य। इध्मं निदधातीति॥ ॥एवं प्रतप्य पूर्ववद्वेद्यग्रैरंतरतः प्राक्संमार्ष्टि निशित इति विपर्यस्य
वर्हिर्मूलैः प्राङ्क्रम्य। एवं प्रतप्य पूर्ववदिति॥ अनुष्टं निष्टसमिति वा। तथा तुल्यश्रुतित्वात्॥ वेद्यग्रैः करणभू
तैरंतरत इति मुखतः॥ प्रागिति बुध्नादारभ्याग्रात्संमार्ष्टि अनिसित इत्यनेन तमंत्रेण। विपर्यस्य वर्हिर्मूलैर्विपर्यासा
त्प्रत्यगिति लभ्यते॥ वर्हिर्वाह्यतः। वेद्यग्रमूलैः। प्राङ्क्रम्येति प्राङ्गत्वा। प्राङ्ङ्वैवोक्रम्येति वचनात्॥ उक्रमणं व
संमार्गमात्रे। न प्रतपने॥ तस्मादुत तथैव संमृज्याद्यथाग्निनाभिघुक्षं त्प्राङ्ङ्चैवोक्रम्येति वचनात्॥ वर्हिरग्निमंत्रः प्रव
र्त्ततेऽदेशभेदात्॥ तथा च सूत्रकारो देशभेदे मंत्रप्रवृत्तिं ज्ञापयति॥ अग्निसंमार्गेत्वृष्टीमुपरीति॥ ॥प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छ

विपरीतमतोऽन्यथा॥ लौकिकभ्रांतिनाशाय महांतं यत्नमास्थितैः। कृतेयं न्यायमास्थाय हेतुकर्तृनिराक्रिया॥ २०॥
क॰ प्राक्स्तरणाद्वेदिं नावमृशेत्॥ ॥वेदिं प्रकृत्यत्येवमामनंति॥ तेनानवमृश्य यजध्वं तथा श्रेयांसो भविष्यथेति॥ ॥
५७ स्तृतानि च हवींष्याप्रचरणात्॥ नावमृशेदिति वर्त्तते॥ प्रचरणं च प्रधानविषयं॥ न च स्विष्टकृदादिविषय। मतदर्थत्वा
द्धविषः॥ ॥अंगुष्ठांगुलिभ्यां मांससंहिताभ्यामवद्यंत्येके। मांससंहितेन मांससंलग्नेनाभ्यामेकेऽवद्यंति। एके का
ष्ठेन। पर्यंत्याम्नानं काष्ठेनावद्यतीति। तथा स्रुवेणावद्यति। स्वधितिनावद्यति। हस्तेनावद्यतीति। तत्र सामर्थ्यात्
स्रुवस्य द्रवद्रव्यविषयता॥ स्वधितेश्च मांसविषयता॥ हस्तकाष्ठयोः पुरोडाशविषयत्वं॥ तथा च सूत्रका
रः स्रुतावदानं पात्रीचेति॥ आहव॥ सामर्थ्यात्स्वधितिर्मांसे द्रवे स्रुवः स्यात्स्रुवसंख्या। हस्तकाष्ठे पुरोडाश एमः
मवदातुं प्रकल्पयेत्॥ ॥आपन्नं तृणं निरस्येत्॥ यद्वेद्यां तृणकाष्ठाद्यापन्नं तत्स्तरणकाले निरसितव्यं ५७
॥ ॥द्विषतो वध इति॥ स्फ्यमुदंचं प्रहरंति॥ ॥तदेतद्दृष्टार्थोदृष्टार्थेभ्या संभवा। प्रधानोपकारकं प्रयोजादिव।
चे

त्नीगृह्णीत। संनहनं च संपूर्वस्य नहेः संनहनं बंधनमित्यर्थः। प्रत्यग्दक्षिणत इत्यवांतरदेश उच्यते। सक
स्य गार्हपत्यस्य। कुत एतत्। श्रुतेः। सा वै न पश्चात्प्राची यज्ञं सत्वासनितिप्रकृत्य तस्माद्दक्षिणत इवैवाध्यासी
नेत्याह। उपविष्टामिति भूतकालप्रत्ययनिर्देशान्नेदानीमुपवेशनं। पूर्वमेवोपविष्टां संनह्यति॥ तस्याश्चापि
च कर्म्मसंनिधिव्यवस्थानं न्याय्यं। यजमानवत्त्वामित्वाविशेषात्। क्वचिच्च दर्शयति पत्नी च पूर्ववत्॥ पत्नी च यथा
देशमिति। मुंजयोक्त्रेण त्रिवृता॥ मुंजमयेन त्रिगुणेन योक्त्रेण संनह्यति॥ तच्च परिहरत्यधीवासोदित्यैतस्त्रेन्प
नेन मंत्रेण। अधीवास इति बहिर्वासः। सर्वाभिवासः संनह्यत्यौषधयो वै वासो वरुण्यपारक्षस्तदोषधीरेवैनदं
तर्द्धातीति॥ ॥ दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुदूहति विष्णोर्वेष्यसीति॥ ॥ उत्तरस्य शंकुस्थानीयता। प्रतिमोक
क्त उपानहो प्रतिमुंचत इति न्यायेन प्रवपणमुच्यते॥ ऊर्ध्वमुदूहति विष्णोर्वेष्य इत्यनेन मंत्रेण। तच्चैतत्पत्नीसंनहनं ज्या
तत्संस्कारात्प्रतिपत्नि कर्त्तव्यं॥ येसोच्याने संनहनं प्रकृत्याशंमध्यनेवोत्तरार्द्धे नाज्यमवेक्षते॥ ततश्चावेक्षणार्थता

क०
५८

ति॥ विस॥ क्रमादिविषया। ततश्च स्रुगादीनामप्युत्तरं प्रतपनं प्रवर्त्तते॥ पूर्वेतु स्रुवस्यैव विधानात्॥ ॥ अनिशिते
तिस्रुवः॥ संमार्ष्टीत्यनुवर्त्तते॥ ॥ दर्व्यां प्राशित्रहरणं॥ शृतवदानं॥ पात्रीं वा। ननु वा वाच्यं दर्व्यामिति। संमार्गमं
त्रानुपदेशात्॥ स्यात्। प्रतपनमंत्रव्युदासार्थत्वा। तन्त्रान्निश्च क्रियानिर्देशात्। तच्छेषत्वाच्च मंत्रस्य। पात्रीमात्रोपादे
शसामर्थ्यात्प्रयोजनवत्त्वाविशेषाच्च उद्धरणपात्र्योरिडापात्र्याश्च संमार्गः। स च विनियोगक्रमेण कर्मांतरे प्रमा
णाभावात्॥ ॥ संमार्जनान्यथास्यति॥ अपस्यपत्युत्करे। प्रदेशांतरविधाना। लिंगाच्चोत्करो वा अतिरिक्तस्य प्र
तिद्धेति॥ ॥ आहवनीये प्रासनमेके॥ तैरेके स्रुक्संमार्जनान्यग्नावभ्यादधतीति वचनात्॥ पत्नीं संनह्यति प्रत्य
ग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुंजयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधीवासो दित्यैरास्नेति॥ पत्नीशब्देन यत्तस्य स्वा
मिन्यभिधीयते। कुत एतत्। स्मृतेः॥ स्मरंति वैयाकरणाः पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति॥ तत्रैव पत्नीरूपं भवति नान्यत्र। एमः ५८
यत्तु रजकस्य पत्नी कर्षकस्य पत्नीत्युपचारमात्रं तत्। किं चितायाः प्रयोजनं। संनहनक्रियाकर्त्रभिसंबंधान्नैधर्युप

८६

ज्योत्पवने पवित्रे प्राप्येते इति। कुत एतदिति चेत्। प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतस्ते तत आहृत्ये ताभ्यामाज्यमुत्पुनातीति॥
प्रोक्षणीनां पुनः संस्कारः कार्यार्थः। प्रयोजनमभिधायार्हयोः प्रोक्षणाभावेन भवति॥ ॥आज्यमवेक्षते तेजोसीति
यजमानो वा। प्रकृतत्वादध्वर्युः॥ ॥स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धामनामेति सकृन्मंत्रः॥ ॥स्रुवेणाज्यग्रहणमिति
कुत एतत्॥ चतुर्जुह्वां गृह्णातीति श्रूयते॥ चतुःसंख्याविशिष्टं च ग्रहणं कथमन्यथोपपद्यते॥ यदि स्रुवेण न गृह्येत।
तत्राप्याज्यस्य नियमः यदाज्यस्य ग्रहणं तत्स्रुवेणैवान स्रुवनियमः॥ नाप्युभयनियम। स्त्याहि सति दधिपयसि
च स्रुवस्याप्रवृत्तिः स्यात्। तत्र को दोषः। स्रुवेणैवावद्यतीत्येतदुपरुध्यते॥ अथ पुनराज्यस्यानियमे सति स्रुवस्या
वदानसाधनत्वसामर्थ्यात् दध्यादौ प्रवृत्तिरनिवारिता भवति। जुह्वां चतुर्गृहीतं धामनामित्यनेन मंत्रेणासकृन्मं
त्रवचनं। पारिभाषिकस्त्वात्रिः कृत्वः प्राप्तोऽह विकल्पेन सकृत्त्वमुच्यते॥ ननु परिभाषायामपि नैव त्रिर्मंत्रवचनम
भिहितं। तत्र हि व्यापनः प्रतिग्रहणं मंत्रप्राप्ताविरमुक्तं। वचनादाज्ये मुष्टौ चोनम इति॥ सत्यमेवमपि तु त्रिरेवं मंत्रो भि

वगम्यते। तदप्यर्थवादप्रायं। न हि संनहनस्याज्यावेक्षणार्थत्वे प्रमाणमस्ति॥ ॥न ग्रंथिं करोति॥ स एव न ग्रंथिं कु
क० र्यादिति वचनात्॥ ॥ऊर्जैत्वेत्याज्यमुद्वास्य पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेति॥ ॥ऊर्जेत्वेत्यनेन मंत्रेणाज्यमुद्वास्य पत्नीम
४९ वेक्षयः त्यवेक्षणं कारयति॥ ततश्चाध्येषणा पत्नि आज्यमेक्षस्वेति॥ तत्त्वन्यथावेक्षयितुं शक्यते॥ अदब्धेने
त्यवेक्षते। यद्यपि चोक्तमवेक्षयत्यदब्धेनेति। तथापि त्वपश्यामीत्युत्तमपुरुषयोगादवेक्षण एव मंत्रो नाध्येष
णा इति॥ तेनैतदनेकपत्नीकेषु एकार्थत्वात् सैव करोति॥ पत्न्यभावेपि चापेत्य यज्ञेद्रव्यसंस्कारः यथायादध्वर्युरवेक्ष
ते॥ ॥वेद्यां करोत्यपरं प्रोक्षणीभ्यः। निगदव्याख्यानं॥ ॥आहवनीये वाकृत्वा तच्छ्रायिणा॥ आहवनीये वाकृ
त्वा वेद्यां करोति॥ तच्चैवमेव विकल्प्यते। किं तर्हि व्यवस्थितविभाषेयं। आहवनीयश्रायिणा आहवनीये वा कृत्वा। रामः
एवं ह्यामनंति। अथाज्यमादाय प्राङुदाद्रवति तदाहवनीयेधिश्रयति यस्याहवनीये हवींषि श्रपयंति सर्वो मे ४९
यज्ञ आहवनीये श्रृतोसदिति॥ ॥सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति॥ प्रोक्षणीश्च पूर्ववत्। चशब्दादाज्यं च पूर्ववत्॥ न त्वन्यथा

-६०

मेव चतुर्गृहीतं भवतीत्ययमभिप्रायः॥ ॥किंच। पश्चातिथ्यादर्शनाच्च॥ पञ्चेनावदन्यद्रव्यकेष्वनुयाजेपूपभृति चतु
र्गृहीतं दर्शयति॥ अथोत्तूयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पंचगृहीतं पृषदाज्यमिति॥ तथा अननुयाज
केकर्मण्यपातिथ्यायां॥ अथोत्तूयाज्यं सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति न ह्यत्रानुयाजा भवंतीति। तत्रानु
याजार्थेन द्रव्येणानार्थे इति प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं दर्शयति॥ ॥न कृत्स्नोपदेशात्॥ नैतदेवं॥ कृत्स्नं त्वेतदष्टगृ
हीतमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते॥ अथ यदष्टौ कृत्व उपभृति गृह्णाति छंदोभ्यस्तत् गृह्णाति अनुयाजेभ्यो हि तद्गृ
ह्णाति छंदांसित्यनुयाजा इत्यो। वं चानुयाजार्थस्यैव वचनात्प्रयाजेषु विनियोगो। यथाप्रयाजार्थस्योत्तरत्वात्॥ यदु
क्तं पश्चातिथ्यादर्शनादिति न तद्दर्शनं। किं तर्हि वचनं तत्॥ ॥पश्चातिथ्ययोर्वचनात्॥ ॥यदा सकलस्यानुयाजार्थ
तातदानुयाजाभावे उपभृत्यग्रहणे प्राप्तेर्वचनाच्चतुर्गृहीतं विधीयते॥ प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति॥ न चेह प्राप्तिर
स्तीत्यतो वचनमिदमिति॥ अत्र वदामः॥ स्यादेतदेवं यदि कृत्स्नमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते॥ न तूपदिश्यते॥ एवं हि शा

हि न स्यात्। वचनोपन्यासात्। एवं हि वचनं। त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयादिति। तेन नत्वप्राप्तेन तु सकृत्सकृदे
का० वेति इह सकृत्वमुच्यते॥ ननु वचनादाज्यप इतीयदेवसत्रं मुष्टौ वोत्तम इत्युत्तमशब्दस्य मुष्टिना संबंध आज्यपणा
५० प्युत्तमसंबंधेपि सति उपभृति सप्तकृत्वो मंत्रः प्राप्नोति। तथा च न वेदवाक्यं व्यवस्थितं। तेन वचनादाज्यप इति पा
रिभाषिकेनैव वाक्यद्वयोपनिबंधनं सिद्धं न वाच्यं इह सकृन्मंत्र इति। सत्यमेतदेवं वाक्यद्वयप्रतिपत्त्यर्थस्तु पुनरा
रंभः। इतरथा ह्येकवाक्यताप्याशंकेत। सकृन्मंत्रवचनविधिप्रशंसार्थं तया त्रिशब्दस्य तन्मा भूदित्यतः सकृन्मं
त्रवचनमुच्यते॥ ॥अष्टावुपभृत्यल्पीयोनुयाजाश्चेत्॥ अष्टगृहीतमुपभृति ग्रहीतव्यं। जौहवादल्पतरं। यद्यनुयाजा
संति। इहानुयाजानामेवैकस्मिकत्वात् द्विकृत्यर्थः। अत्रवदः॥ ॥चतुरन्यत्र प्रतिविभागात्॥ अनुयाजवत्कर्मणो
न्यत्र अन्यद्रव्यानुयाजके च कर्मणि चतुर्गृहीतमुपभृति ग्राह्यं। कुत एतत्॥ प्रतिविभागात्॥ प्रतिविभागेन ह्युपभो एमः
गश्चौपभृतस्य दृश्यते। प्रयाजेषु चानुयाजेषु च। तेनोभयार्थतौपभृतस्याध्यवसीयते। ततश्चानुयाजाभावे प्रयाजार्थं ५०

मेव चतुर्गृहीतं भवतीत्ययमभिप्रायः॥ ॥किंच। पश्चातिथ्यादर्शनाच्चः॥ यत्रैतावदन्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषूपभृति चतुर्गृहीतं दर्शयति॥ अथोत्प्रयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति च गृह्णाति पंचगृहीतं पृषदाज्यमिति॥ तथा अननुयाजकेकर्म्मण्यातिथ्यायां॥ अथोत्प्रमाज्यं सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णाति नत्यत्रानुयाजा भवंतीति। तत्रानुयाजार्थेन द्रव्येणनार्थ इति प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं दर्शयति॥ ॥नकृत्स्नोपदेशात्॥ नैतदेवं॥ कृत्स्नं ह्येतदष्टगृहीतमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते॥ अथ यदष्टौकृत्व उपभृति गृह्णाति छंदोभ्यस्तद्गृह्णाति अनुयाजेभ्यो हि तद्गृह्णाति छंदांसि ह्यनुयाजा इत्येवं चानुयाजार्थस्यैव वचनात्प्रयाजेषु विनियोगो। यथाप्रयाजार्थस्योत्तरयोः। यदुकं पश्चातिथ्यादर्शनादिति न तद्दर्शनं। किं तर्हि वचनं तत्॥ ॥पश्चातिथ्ययोर्वचनात्॥ ॥यदासकलस्यानुयाजार्थता तदानुयाजाभावे उपभृत्यग्रहणे प्राप्ते वचनाच्चतुर्गृहीतं विधीयते॥ प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति॥ न चेह प्राप्तिरस्तीत्यतो वचनमिदमिति॥ अत्रवदामः॥ स्यादेतदेवं यदिकृत्स्नमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते॥ न तदुपदिश्यते॥ एवं हि शा-

ऽहितः स्यात्। वचनोपन्यासात्। एवं हि वचनं। त्रिस्त्रिरेव यजुषा गृह्णीयादिति। तेनतत्त्वप्राप्तेन तदनु मकृत्सकृदे-

का० वेति इह सकृत्वमुच्यते॥ ननु वचनादाज्य इतीयदेवसत्त्रं मुष्टौ वोत्तम इत्युत्तमशब्दस्य मुष्टिनासंबंध आज्यपया-

५० स्तुत्तमसंबंधेपि सति उपभृति सप्रकृत्वो मंत्रः प्राप्नोति। तथा च न वेदवाक्यं व्यवस्थितं। तेन वचनादाज्य इति पारिभाषिकेनैव वाक्यद्वयोपनिबंधनं सिद्धं न वाच्यं इह सकृन्मंत्र इति। सत्यमेतदेवं वाक्यद्वयप्रतिपत्त्यर्थस्तु पुनरारंभः। इतरथा त्वेकवाक्यताप्याशंकेत। सकृन्मंत्रवचनविधिप्रशंसार्थं तथा त्रिशब्दस्य तन्माभूदित्यतः सकृन्मंत्रवचनमुच्यते॥ ॥अष्टावुपभृत्यसौमीयोनुयाजाश्चेत्॥ अष्टगृहीतमुपभृति ग्रहीतव्यं। जौहवादस्मात्तरं। यद्यनुयाजा संति। इहाऽनुयाजानामेवैकल्पिकत्वात् द्विकृत्यर्थो। अब्रुवन्॥ ॥चतुरन्यत्र प्रतिविभागात्॥ अनुयाजवत्कर्म्मणोन्यत्र अन्यद्रव्यानुयाजके च कर्म्मणि चतुर्गृहीतमुपभृति ग्राह्यं। कुत एतत्॥ प्रतिविभागात्॥ प्रतिविभागेन त्वप्रभो- एमः ५०
गत्रौपभृतस्य दृश्यते। प्रयाजेषु चानुयाजेषु च। तेनोभयार्थतौपभृतस्याध्यवसीयते। ततश्चानुयाजाभावे प्रयाजार्थ

थिंकृष्णोसीति प्रतिमंत्रं॥ ॥ इध्मादि प्रोक्षति कृष्णोसीत्येवमादिभिर्म्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ किंपुनरिध्मं विस्त्रंस्य प्रोक्ष
ति। बर्हिश्च प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रंथिं। प्रतिग्रहणं च समर्प्पणपूर्वकं। प्रत्युपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात्॥ तथा
च वचनं। यथास्मै बर्हिः प्रयच्छतीति॥ इध्मस्य चान्यार्थस्य प्रोक्षणं। मंत्रलिंगवाक्यशेषाभ्यां। अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षा
मीति मंत्रवर्णः॥ इध्मं प्रकृत्य चाह॥ तन्मेध्यमेवैतदग्नये करोतीति। प्रयोजनं। नादृष्टार्थत्वभावेन प्रोक्षणं। यथावभृ
थेष्ट्यां परिस्त्रित्सु च परिधिसंस्कारार्थस्येध्मकाष्ठस्य॥ वेदेरपि वानेन कारणेन स्तरणाभावेन प्रोक्षणं॥ यथा गृह
मेधीये। तत्रापि मंत्रलिंगं। बर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति॥ तन्मेध्यमेवैतत्तद्बर्हिषे करोतीति वाक्यशेषः॥ उपस
त्सु स्तृतायामप्येकवृत्स्तरणमस्त्येवेति प्रोक्षणं प्रवर्त्तत एव। बर्हिर्म्मंत्रे स्रुग्भ्यस्त्वेति समवेतवचनत्वात्स्रुक्
द्वित्वैकत्वयोर्विपरिणाम्यते। स्रुगभावे ज्योतिष्टोमे अनूबंध्यापक्षे स्रुक्शब्दस्याऽप्रयोगः॥ ॥ शेषं स्रुक्ष्वासि
चत्यरित्येकं स्नमिति॥ अत्र शेषस्य द्वितीयांतनिर्द्देशात्स्रुग्लानां च सप्तम्या गुणविभक्त्या निर्द्दिष्टत्वात्॥ शेषार्थते

कं० ५१

खिनां वचनं॥ यद्द्वैकृत्व उपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तद्गृह्णातीत्युभयार्थता विधानं। यत्पुनरुक्तमनु
याजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति तत्रोभयार्थविधानादनुवादः सः॥ ननु स एव विधिरयमनुवादः कस्मान्न भवति। नाते
न सकलस्यानुयाजार्थत्वे प्रयाजार्थतानुवदितुमशक्या॥ उभयार्थविधाने पुनर्यथाप्राप्तोऽनुयाजांशोऽनूद्यत इ
त्यदोषः॥ कृत्स्नोपदेशो हि स्यादेवैतदेवं नत्वयं कृत्स्नोपदेशः। पश्चात्तिष्ययोश्च वचनं स्याद्यद्युभयार्थतानस्या
त्॥ उक्तेन न्यायेनोभयार्थत्वप्राप्तिपूर्वकत्वाद्दर्शनमेवतदिति। किंच। वचनेमन्यतस्मिन्ननन्यत्रानुयाजाभावं
तीति हेतुरसमर्थः स्यात्॥ तस्मादपि दर्शनमेवेत्याह च॥ उभयार्थविधानं वेदितरस्यानुवादता॥ युज्यते त्वननुयाजा
नां स्वार्थांशस्यावलंबनं। अथानुयाजसंबंधो विधिरभ्युपगम्यते॥ प्रयाजार्थांशविध्यंशेनास्तीत्यननुवादता॥
ध्रुवायां च जु—वत्॥ वचनादुपभृति च। किंसिद्धं भवति॥ सकृन्द्विर्वा मंत्रवचनं। तद्वचनपरिग्रामं। त्रिस्त्रिरेव यजुषा
गृह्णीयादिति विधाय पुनराह तदनुसकृत्सकृदेवेति॥ ॥ इध्मं प्रोक्षति विस्रंस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रं

एमः ५१

यज्ञेविपरिणामः॥ उपपत्त्यावाबहुत्वं॥ बर्हिषउपपत्त्यावाबहुत्वंस्तृणाति॥ अधरमूलं॥ स्तृणंअधस्तान्मूलानिकरो
ति॥ पश्चादपवर्ग॥ पश्चादपवर्गः समाप्तिर्भवति॥ नमागुदग्वा। ब्रह्मणेप्रदानंदृष्टार्थमव्याप्तहस्तः स्तरणंकथंनाम
कुर्यादिति॥ तेनपितृयज्ञेनभवति। गृहमेधीयेपिकेचित्स्तरणाभावान्नप्रदानमिच्छंति। नेत्यपरे। अस्तिहितत्रव्या
पारः॥ संनहनविस्रंसननिधानाच्छादनानि। प्रकृतौहितानिप्रत्नप्रस्तरेणाध्वर्युणानुष्ठितानि। इहापितद्क्रियेति
॥ प्रदहस्वा॥ गृहन्निष्कर्षेनिष्कृष्यनिष्कृष्य। अथोअपिनवर्हेः स्तरणीयादितिवचनात्॥ अस्मिंश्चपक्षेमंत्रावृत्तिंने
छंति॥ स्तरणक्रियासातस्या। इतरत्रप्रतिमुष्टिक्रियाविच्छेदान्मंत्रावृत्तिरिष्यते। स्तरणद्रव्यान्यत्वात्॥ यद्यपिचस्तीर्य
मारोकवेदिद्रव्यविषयास्तरणक्रिया। मंत्रोपिचतत्परः। तथापिस्तरणद्रव्यान्यत्वमात्रमंगं। कृत्यस्तत्रकृतामंत्रावृत्ति
रभिहिता। नग्रहणान्तवर्णाज्यग्रहणेष्विति॥ ॥ अत्रोद्वासनमाहवनीयस्यापिणो। विरोधात्॥ आहवनीयकल्पनेहिहवी
ः षिदृत्योरत्॥ यद्येवंकपालोद्वासनमपिकर्त्तव्यं॥ ॥ इध्मात्समिधमादायाहवनीयंकल्प्यत्फपर्युपरिप्रस्तरंधारयन्॥

क॰
५१

न्तिकेचित्॥ नेत्यपरेवेदवाक्येहिशेषस्यमूलाग्रेनैवगम्यते॥ एवंत्वाह। अथयाः प्रोक्षण्यः परिशिष्यंतेताभिरो
षधीनोमूलान्यपनिनयतीति। तत्संस्कारइवदृश्यते। ताइमाआर्द्रमूलानुषधयइति। किंच। प्रयोजनवत्द्रव्य
संस्कारएवगतेरितिप्रयोजनवद्बर्हिर्द्रव्यंतदनेनसंस्क्रियतइतिसूत्रंचयथावेदवाक्यंनेयं। य। अथयाः प्रोक्षण्यः
परिशिष्यंतइतिशेषव्यपदेशः सामस्त्यार्थः सोपि। प्रयोजनं। नाशदोषादौमूलोपनिनयनंकर्त्तव्यमेव॥ पवित्रे
निधायप्रणीतासुबर्हिर्विस्रंस्यपुरस्तात्प्रस्तरग्रहणंविष्णोरिति॥ प्रणीतासुनिधानंवाचनिकं। बर्हिर्विमुच्यपूर्वस्मि
न्प्रदेशात्प्रस्तरग्रहणंविष्णोरित्यनेनमंत्रेण॥ सचायमपच्छेदेमंत्रः॥ पुरस्तात्गृह्णातीतिवचनात्॥ ततश्चयत्रोप
च्छेदोनास्ति। यथापितृयज्ञेपरिच्छिन्नएवगृहीतोसाविितितत्रमंत्रानिवर्त्तने॥ ॥ ब्रह्मणेप्रदायसंनहनंविस्रंस्य
दक्षिणस्यांवेदिश्रोण्यांनिधायान्यैरवच्छाद्यवेदिंस्तृणात्यूर्णाम्रदसमितितृचेन। ब्रह्मणेप्रदायप्रस्तरंबर्हिः संनह
नंविस्रंस्यविमुच्यदक्षिणस्यांवेदिश्रोण्यांस्थापयित्वाअन्यैस्तृणैरवच्छाद्यवेदिंत्रिरच्छादयेत्॥ ऊर्णाम्रदसमित्य

एमः
५१

६३

णोत्तराणगंधर्वइतिप्रतिमंत्रं॥परिधीयंतइतिपरिधयः। संज्ञावैषावैदिकी। नहिलोकेपरिधिशब्दःप्रत्यस्तमिता
वऽयवार्थवृत्तितयागवादिशब्दवन्नकचिद्रूढः। नचरूपादिवत्संस्कारनिमित्तताशक्यावगंतुं। संस्काराणामविधा
ना। दृश्यतेचात्रावयवार्थः सर्वतोधानात्परिधयइति॥ रूपेत्ववयवार्थोनावगम्यते॥ संस्काराश्चविधिविहिताःछेद
नादयः। तेनतन्निमित्ततावगम्यतेरूपशब्दस्य। ननुचैवंसतिपरिधानात्परिधयइतिचत्वारःप्राप्नुवंति। नोपदेशसा
मार्थ्यात्॥ मध्यमदक्षिणोत्तराणीति॥ यत्रनुनैवंविधंवचनंनचचोदकानुवृत्तिस्तत्रचत्वारएवभवंति॥ यथापितृ
मेधेचारणात्परिधान्परिधायेति॥ प्रवर्ग्येपि। तिचेन्न। मध्यमश्रवणात्। तुल्यामध्यमेपरिधाउपश्रयतीति। त्रयाणांचम
ध्यसोभवति। येनुद्वारवेषुचतुस्रंस्त्वास्त्विति चेन्न। सूत्रारंभसामर्थ्यात्सर्ववदिति॥ परिधानयोगनिमित्तत्वेचपरिधिश
ब्दस्यपितृमेधादौनधर्मप्राप्तिः। नन्वत्रधर्मोपलक्षणार्थःपरिधिशब्दोग्निहोत्रादिशब्दवत्। संज्ञातत्वेनर्थिका। न।
संव्यवहारार्थत्वात्॥ परिधिपरिधानेशकलान्याधायमत्वेति। एकरसीयानितिउत्तरसूत्रादेवैकजातीयत्वंप्राप्तमेएक

उपर्युपरीतिसामीप्येप्रस्तरंधारयंत्समिधाहवनीयंसमर्थीकरोति। तद्वैतत्समर्थीकरणमग्नेरेव॥ दृष्टार्थत्वा
क॰ त्ततत्कार्यापन्नानामपांपरिशिष्टतांवेति॥ ॥उल्मुकेउद्दूहत्यनुयाजाश्चेत्॥ ॥अनुयाजार्थमुल्मुकोद्दूहनं।
५३ तत्संस्पर्शनेनत्वग्नेरनुयाजोर्थस्यायातयामतोपजन्यते॥ तत्संस्कारप्रयोजनत्वाच्चउल्मुकयो। एहवनीया
नुगमनेततोनानयनं। गार्हपत्यादेवप्रणीयतइति॥ तयोश्चपुनरनुसंस्पर्शनविस्मरणेनुयाजनिर्वृत्त्युत्तर
कालंनाहवनीयेनुसंस्पर्शनं। तदर्थसंस्कारत्वा। न्ननुचोत्तरपदार्थमग्निसंस्कारार्थमपीष्यते॥तथाप्याह। ते
पुनरनुसंस्पर्शयंतीति प्रकृत्यत्रयातयाम्नियदतऊर्ध्वमसंस्थितेयज्ञस्यतत्तनवामहाइति॥ न। केवलानुयाजा
र्थत्वात्॥ तत्कुतोवचनात्॥ नेवाएतेउल्मुकेउदूहंत्यनुयाजेभ्यइति। इतरदर्थवादप्रायं। तथाचसूत्रकारः। अनुया
जांश्चेदिति। तच्चैतद्यागाभिनिर्वृत्त्यर्थंद्रव्यादृष्टावयवेनोपचयसंस्कारत्वादुदकेपिभवति॥ ॥ परिधीन्परिदधात्या गमः ५३
द्रौनेकरसीयान्बाहुमात्रान्पालाशवैकंकतकार्ष्मर्यवैल्वान्सर्वालाभेपूर्वालाभउत्तराण्वादौदुंबरान्वा मध्यमदक्षि

ल्वखादिरोदुम्बरा विकल्प्यंते॥ आहवा। अभावेहिपलाशस्य वैकंकतविधिर्यतः। तेनबिल्वविकल्पादौखादिरोदुं
बराविति। मध्यमदक्षिणोत्तराननि। त्रित्वार्थंक्रमार्थंच। गंधर्वइत्येभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रंपरिदधाति। त्वाशब्दस्याग्नि
परत्वादवभृथेविपरिणाममिच्छंति। अग्निपरतावतत्संस्काराभिप्रवृत्तेः। सूर्यस्त्वापुरस्तात्पात्वितिवव्यक्तंअग्निपर
त्वामतोस्यापितत्परतैवेति। तदेतन्नातीवसुविचार्यालोचितमिव। परिधिपरत्वात्त्वाशब्दस्य। तत्कथमेकवाक्यत्वात्परि
धित्वेत्राभिधीयते। गंधर्वस्त्वाविश्वावसुः परिदधात्विति। यजमानस्यपरिधिरसीतिवसिष्ठैवपरिधिपरता॥ तस्मादवभृ
थेप्यन्तरः। यत्तुनरुक्तं। सूर्यस्त्वापुरस्तात्पात्वित्यग्निपरतेति। यदितस्याग्निपरताऽस्य किमायातं। अतोयमनुपन्यासः॥
इंद्रस्यबाहुरसिदक्षिणइत्यापवादिकमेतत्॥ नदक्षिणादिक्स्थितत्वाद्दक्षिणइति॥ कुतोलिंगात्॥ एषवैवीर्यवत्तमोयदिं
द्रस्यबहुर्दक्षिणइति॥ तेनपित्र्यज्ञेनविपरिणामः। मित्रावरुणौत्वोत्तरतः परिधत्तामितियुक्तरूपोत्रविपरिणामः॥ उ
त्तराशब्दस्यसमवेतवचनत्वात्॥ ॥प्रथमंपरिधिंसमिधोपसृज्यध्रुवा। तिहोत्रमित्यादधाति॥ ॥प्रथमग्रहणंद्वितीयतृतीयव्य

वृक्षस्यत्वपर्यमेवैकवृक्षीयग्रहणं॥ अपरंतुवचनाभावान्नैवमिच्छंति। नन्वेकत्वावच्छिन्नवृक्षस्यक्किपरंवचन
क० मस्ति। आस्तिजातिपरंवचनं। तेवैपालाशाः स्फारिति। ननुपालाशादिग्रहणादेवैतत्सिद्धं। सत्यमेवं। अभाव
५८ उत्तरेणेत्युक्तत्वादेकस्यद्वयोर्वाभावेउत्तराजातिर्माभूदितिएकवृक्षीयग्रहणं। बाहुमात्रा। बाहुप्रमाणा। पाला
शादीनांपूर्वस्यपूर्वस्याभावेउत्तरोत्तरग्रहणं॥ सचायंप्रतिनिधिः स्यात्तृतीकादिवत्॥ नवाऽनर्थप्राप्तत्वात्। न
ह्यर्थेनपरिधिमात्रंप्राप्नोतियेनजातिर्नियम्येत। तस्माद्विधानमेवेदं। प्रतीकेषुचद्रव्यापचारेसामर्थ्यात्तत्सदृश
द्रव्यप्राप्तावीप्सत्वाद्दृश्यप्रतीकनियमउपपद्यते। प्रयोजनं। सर्वाभावेपिनप्रायश्चित्तमिति॥ खादिरोदुंबराभावेते
वामी। खादिरोदुंबराअभावविधानाभावात्पालाशैः सहविकल्प्यंते॥ अपरेतुबैल्वैःसहविकल्पमिच्छंति। एवंत्याम्ना रामः
यते। तेवैपालाशाः स्फरितिप्रकृत्यपरिपालाशान्नविंदेदपोअपिवैकंकताः स्फयरिवैकंकतान्नविंदेदपोअपिका ५८
र्ष्मर्यमयाः स्फयरिकार्ष्मर्यमयान्नविंदेदपोअपिबैल्वाः स्फरथोखादिराअथौदुंबराइति। तेनकार्ष्मर्यमयाभावे

संभवात्॥ ॥आवृत्य वेदिं वर्हिषत्तृणे तिरश्ची निदधाति सवितुरिति॥ ॥अथस्तीर्णां वेदिमुपावर्त्तते सदं तृणमादायति
रश्चीभिर्दधातीति हि श्रूयते। तिरश्चीरस्तुरग्रे। अत एव च प्रागग्रं वेदिस्तरणं॥ आवृत्य वेदिमिति त्यवाच्यं। सामर्थ्यादेव त॰
प्राप्तेः। स्यादेवाधिकरणार्थत्वात्॥ अन्यथा हि न ज्ञायते केन तृणे निधीयेत इति॥ ॥अन्ये वाऽयुक्तत्वात्॥ अन्ये च
तृणे उपादेये। न वेदिसंबंधिनी। कुत एत। दयुक्तत्वादन्येषां। इतरेषां चैव हि तृणानां वेदिस्तरणे विनियुक्तत्वान्न च
विनियुक्तं वचनमंतरेणार्थांतरे विनियोगमर्हति। वेदितृणे अध्वर्युरादत्त इति यथा। नन्वत्रापि वचनमस्ति॥ तस्माद्वे
तृणे आदायेति। न। पंचम्यभावात्॥ पंचम्यां ह्ययमर्थो यसामुंशकाते। षष्ठ्यापि त्वयमर्थो लभ्यत इति चेत्॥ सत्यं लभ्य
ते विभक्तिव्यत्ययेन। अलक्ष्यत्यय इति चेत्॥ नान्यायविरोधात्। षष्ठ्यर्थे स्यात्संभव इति चेत्॥ सप्तम्यर्थे षष्ठी भविष्यति।
एवं चाऽवश्यंभवि निव्यत्ययेन न्यायविरोधो विनियुक्तस्य विनियोग आश्रितो भविष्यति॥ तस्मात्प्रकृते तृणे उ
पादाय वेद्यां निदधाति। इति सूत्रार्थः। तथा चोत्तरसूत्रं॥ ॥अन्यत्रापि तृणार्थे॥ अतोऽन्यत्रापि तृणार्थे अन्यान्येव तृणा

दासार्थे॥ उपस्पर्शनं च तत्संस्कारो। द्वितीयानिर्देशाद्वाक्यशेषाच्च। तैनैनानप्रेमसमिंध इति॥ प्रयोजनमवभृथेपि क्रियेत।
क॰ अस्मैतु समिदाधानं दृष्टार्थं। ततश्चावभृथे न भवति॥ ॥अनुपस्पृश्य द्वितीयां समिदधीति॥ द्वितीयाग्रहणादुपस्पर्शनम
५५ पिप्राप्तं निषिध्यते॥ ॥सूर्यस्त्वेति प्रत्याहवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वात्॥ त्वाशब्दोऽग्निपरत्वात्॥ अवभृथे विपरिणम्य
ते॥ पुरस्ताच्छब्दस्य दिक्परत्वात् पितृयज्ञे सूर्यस्त्वा दक्षिणतः पात्विति। संप्रदायेत्वस्याः विपरिणाममिच्छंति॥ तेषामभिप्रायः
पुरस्ताच्छब्दोऽप्यवचनान्न दिग्वाचीति॥ तच्चैतत्परिधिपरिधानाद्यवेक्षणांतमेकं कर्म्म कार्यैकत्वात्॥ एकं हि कार्यमग्निसंस्का
र। स कृतो वाक्यशेषा। हुत्वा हि वषट्काराद्बिभेमीति प्रकृत्य तद्यस्मै वैतरमयेनेन्धतीति॥ तथा तु श्रुतेवाऽभितः परिधयो भवं
त्यथैतत्सर्वमेव पुरस्ताद्घारं कौरोतीति। एककर्म्मत्वे च नैमित्तिकमंते भवति॥ अग्निसंस्कारत्वाच्चाग्निकार्योपन्नाम्ब ०मः
सुपरिस्तरसु च भवति। ननु वषट्कारान्तभीतिनिमित्तं परिधानमिति। तेनावषट्कारेऽजुहोतौ न प्रवर्त्तेत इति॥ नैतदेवं। न हि क ५५
श्चिद्वषट्काराद्बिभेति। न च तद्भयं परिधिभिरपनीयते। तेनाग्निसंस्कारविध्यर्थे वारमायमेत। स चाऽदृष्टोऽग्निसंस्कारो। दृष्टस्या

यते। अन्यत्रापि तृणार्थे वर्हिस्तृणसदृशेभ्योन्यानि तृणानि भवंति। तस्मादृश्यं च संस्कारैर्भवति। तेभ्योन्यान्यसंस्कृता-
नीत्यर्थः। कुत एतत्।। वर्हिःशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात्।। संस्कारनिमित्तता शंक्यत एवेति चेत्। संस्कृतेषु वर्हिःश-
ब्दं प्रयुंजते याज्ञिकाः।। नासंस्कृतेष्वपि शब्दप्रयोगात्।। वर्हिरादाय गावो गता इति। सादृश्यात्प्रयोग इति चेन्न।।
ने। तरेतराश्रयप्रसंगात्।। यदि संस्कारनिमित्तस्तदा सादृश्यज्ञानो प्रयोगः स तत्र कथं वर्हिःशब्देन जातिनिमित्तेनै-
वोद्दिश्य संस्कारविधानमुपपद्यते।। वर्हिरादायति वर्हिः प्रोक्षतीति च। जातिनिमित्तत्वे पुनरेष दोषो न भवति। त-
स्माज्जातिनिमित्तः। एवं च वर्हिषा न यावदंस्तृणातीत्येवमादौ संस्काराणामप्राप्तिरत इदमुक्तमन्यत्रापि तृणार्थे इ-
ति।। स्रुपांजने च सर्पिरित्येतदपि केचिदेवं व्याचक्षते।। तदयुक्तं। मुक्तो ह्ययमार्थो घृतमाज्यलिंगादिति। तस्माद्यथो-
क्तैव व्याख्या।। ।। पुरोडाशपयस्यासाधनानामुपवेष्टन। पुरोडाशसांनाय्यामैंद्रवायवे प्रास्यति पयस्यां मैत्रावरुणाश्चाग्निनेधा-
नादृति।। अत्वेज्या लौकिकानि गृह्यंते इध्माप्राकरणिकानि।। तुल्यशास्त्रत्वादिकल्पः। अपरे तु न्यायत एव विकल्प

निगृहीतव्यानि। यथो पावीरसीति तृणमादायेति। कुत एतदयुक्तत्वादेव। युक्तं यदरणोत्यादरं करोतीति।। अथ स्तो-
णीयैव देदैत्वे अध्वर्युरेदत्त इति।। ननु विशेषेनौकिकमित्यनेनैव सिद्धत्वादवाच्यमेवेतत्।। नैतदेवं। तद्धि सर्वार्थनि-
राकरणविषयं। सर्वार्थेन यान्यग्निद्रव्याणि प्राप्तान्यग्निमुपसमाधाय स्तृणंतीत्यत्र उल्मुकमेवादायोपयपेयादित्यत्र च लौ-
किकमुपादेयमित्येवमर्थं।। ननु चैवमग्नीनां सर्वार्थता विरोधः।। न। निर्दिष्टकार्ये सर्वार्थत्वाददोषः।। इदं त्वसर्वार्थे-
कार्यविशेषद्रव्यनिराकरणविषयं। सर्वार्थेन यान्यद्रव्ये प्राप्ते आह।। ।। स्रुपांजने च सर्पिः।। अन्यदेव ग्राह्यं। प्रकरणे-
ष्वसंयुक्तविधानात्स्यात्सर्वस्य सर्वार्थता। तेन पशावपि सर्वार्थमेवेतदाज्यमिति पांजनमाशंक्यते।। यद्येवं किमिति न
भवति। नाकृतकार्यविशेषसंबंधात् इत्यदोषः।। कार्यविशेषसंबंधाविशेषाद्दर्शविशेषेनौकिकमित्यनेन न तर्हि पुनरुक्त-
ता।। न। तद्धि नत्यावगतकार्यविशेषसंबंधविषयमिदं तु प्रकरणावगतविषयमित्यदोषः।। अन्यत्रापि तृणार्थे त्यस्य सू-
त्रस्यापरा व्याख्या।। अन्यं वा युक्तत्वादित्यनेनैवोपाकरणतृणादिष्वन्यत्वसिद्धेः अवाच्यमेतदित्यतोन्यथा व्याख्याप

नयेति घृताची। तद्युक्तमिव। उपभृति ध्रुवायां चासंभवात्॥ नहि ताभ्यां घृतमुच्यते। चिंतायाः प्रयोजनं॥ करणपक्षे न विपरिणामः। प्रियेण धाम्नेत्यस्याप्यप्रयोगमिच्छंति केचित्॥ धामशब्दस्याज्यविषयत्वात्॥ एतद्धि देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यमिति हि श्रूयते॥ मा त्वं घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियं सदस्त्वासीद प्रियेण धाम्नाज्येनोपेता सतीति वाक्यार्थः। तदेतदनुपपन्नं। नहि धामशब्द आज्यविषयः। धामानि त्रयाणि भवंति स्थानानि नामानि जन्मानीतित्यभियुक्तोपदेशः। तस्मात्प्रियेण धाम्नाभिहिता सतीदं प्रियं सदस्त्वासीदेति। यत्तु धामशब्द आज्ये दृश्यते स कथंचिदुपचारवृत्त्या प्रतिपत्तव्यः॥ ॥एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमंत्रं बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चावकृष्टेन शंवे। एवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमंत्रं बर्हिष्यासादयति॥ के ते इतरे इत्यत आह। उपभृतं ध्रुवां च। अनुपूर्वं मवकृष्टे। मंत्रांतरविधानात्तत्वात् बर्हिषीति च प्रस्तरनिरासार्थत्वात् एवं शब्दः प्रतिग्रहणविषयः समर्पणपूर्वकं ग्रहणं यथा स्यादिति। नन्वितरे इत्युक्तत्वात्॥ उपभृतं ध्रुवां चेत्यवाच्यं। वाच्यं वा॥ स्फ्यासादनप्रतिपन्नार्थत्वादितरथा त्वाधेयस्याज्यस्यासादनं प्रतीयेत॥ गुणत्वादधिकरण

क॰ ५७

मिच्छंति॥ सवनीयपाणशेषस्य हविःशेषभक्ष इत्यनेन यजमानाऽशने विनियोगः। तत्र च पुरुषार्थत्वादभक्षणेऽप्यदोषः॥ ननु चैवं सति प्राकृतं चतुर्धाकरणं कस्मान्न भवति। नान्यत्र विनियोगशासनात्॥ अतएवमुक्तं पुरोडाशपयस्याधानासु वेछत्विति॥ ॥तयोः प्रस्तरं स्रुग्गणात्स्रुक्प्रदसमिति॥ तयोर्विधृत्योरुपरि प्रस्तरं स्रुग्गणात्संप्रदत्तमित्यनेन मंत्रेण। अंगप्रधानार्थं जुहूधारणार्थत्वात्सिद्धपत्ते देव पितृभ्य इति विपरिणम्यते मंत्रश्चरितार्थाभिधानात्॥ ॥अभिनिदधात्या त्वा वसव इति। अभिनिधानं पाणिद्वयेन क्रियेत। प्रसिद्धिलिंगाभ्यामित्युक्तस्रुक्ष्वभिन्यासे ॥ ॥सव्याऽन्यं जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्य। भिनिहित एव सव्येन पाणिना भवत्सव्यदक्षिणेन जुहूं प्रतिगृह्णातीति श्रूयते। प्रतिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं। प्रत्युपसर्गप्रयोगसामर्थ्यात्॥ बर्हिषस्त्वस्कन्नोसमर्पणं विहितं॥ अथास्मै बर्हिः प्रयच्छतीति। स त्रितं बर्हिः प्रतिगृह्णोति। घृताच्यसीति मंत्रश्चरितार्थाभिधानाद्धि कृतो विपरिणम्यते। यथागृहंमधीयारावः नाज्यस्कचासादने घृताच्यसीति पदद्वयं निवर्त्तते॥ घृतमंवितामस्यामिति घृताची॥ अपरे त्वाहुर्घृतामच्यते

रमः
५७

ष्यति कपालमंजने। नयुगपद्दशकपत्वा। देवं सति यानिधर्म्मे कपालानीति बहुवचनमंजनक्रियाव्यवच्छि
न्नसमुदायसापेक्षं। पात्रप्रोक्षणमंत्रवत् पूजार्थं वा॥ ॥तद्धींवा। कपालांजनं॥ ॥संख्ययोद्वासयति। संख्या
शब्देन करणभूतेनोद्वासयतीत्येतदुक्तं भवति॥ तत्रैतद्विचार्यते। किमेकमिति प्रयोगः सर्वत्र। उतैकं द्वे त्रीणि
ति। उत प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्येव। कमुद्वासयामीति प्रतिकपालं प्रयोगः। एकमिति हि संख्याशब्दः सच प्राथ-
म्यादिवितेष्वपि सर्वत्र प्रयुज्यत इति। तदेतदयुक्तं। नत्येकशब्दः सर्वत्र प्रयुज्यमानः समर्थो भवति। एवं चेदे-
कं द्वे त्रीणीति प्रयोगः॥ तथा सति यथावत्संख्यासंख्येयसंबंधात्सामंजस्योपपत्तिः॥ एतदपि नोपपद्यते। नहि-
द्वितीयकपाले द्वित्वविशिष्टमुद्वासनं। तथा तृतीये चतुर्थे च॥ अतः पूरणप्रत्ययांता संख्या परिगृह्यते॥ प्रथमं द्विती

स्य। अथ पुनरुपभृद्ध्रुवयोर्ग्रहणे क्रियमाणे स्रुक्सादनमेतदिति ज्ञापितं भवति। तत्कथमिति चेत्॥ वचनात्॥
क॰ ५८ घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति जुहूं उपभृन्नाम्नेत्युपभृतं ध्रुवा नाम्नेति च ध्रुवां। मंत्रलिंगात्। जुहूर्नाम्नेत्येवमादि॥ प्रयो-
जन। आज्याभावेप्यासादनमिति॥ अपरे तूपभृद्ध्रुवाग्रहणस्य फलं व्यावर्णयंति। ध्रुवादाज्यपात्रस्यासादनक्र-
मसार्थं। तत्पुनराचार्येणाभिहितमेव। उपभृतामादनमित्युक्त्वा प्रियेण धाम्नेति वा विशेषोपदेशादिति॥ ध्रुवादाज्य-
पात्रस्य चावकाशव्युदासार्थं उपभृद्ध्रुवाग्रहणं। तत्कथं। सत्युपभृद्धिकारत्वात्। उपभृतोन्यपाभरणं कार्यं। न च तत्स्य-
दाज्यपात्रेण क्रियते। अत एव चार्थे गृहीतत्वात्तस्यासादनादि न भवति॥ ॥पुरोडाशाच्चाभिघार्योद्वास्योपस्तीर्णे निधा-
यान क्लिप्तस्ते प्राण इति। उपस्तीर्णे इति पूर्वेण तरं द्रष्टव्यं। तद्भूतोपदेशात्॥ उद्वासोपस्तरणमशक्यं कर्तुमभिघारणं हि
विर्मोत्वस्यस्या। तत्संबंधेनोपदेशात्॥ पेटूरविरभ्यक्तं परभिधारितं तत्तजुष्टं तन्मेध्यमिति। सूत्रकारस्य पुरोडाशे लक्ष- रामः ५८
यति॥ ॥यथादेवतमन्या। दित्युक्तार्थं॥ ॥प्रत्यनक्ति कपालानि यानि धर्म्मे कपालानीति॥ कपालादेशेन विधानसामर्थ्या-

श्वमेधे विरोधात्प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्पशूनारभ्यालंभने कृते अध्वर्युरन्नहोमाभिप्रवृत्त एव आत्मानं संस्पृश
क° ति॥ ॥अत्रवाव्रतोपायनं॥ तुल्यप्रशस्त्वात्॥ ॥ इति कात्यायनीयमन्त्रविवरणे कर्कोपाध्यायकृतौ द्वितीयोध्या
६० यः समाप्तः॥ ॥ शुभ श्रीसंवत् १९३७ ॥ आश्विन्यकृष्ण ११ बुधवार सर्मप्रम ॥ ॥

रामः ६०

क° यत्नीयमित्येवमादि॥ एवं संख्योद्ग्रसनं कृतं भवति। यथावत्संख्यासंख्येयसंबंधश्च। तथा च कपालनाशे सं
५९ छिन्ने प्रायश्चित्तविधानमुपपद्यते। ननु च प्रथमशब्दस्य द्वितीयापेक्षत्वात् द्विकृतावेककपाले अप्रयोगः। उच्यते।
न विकृतिविशेषणा प्रकृतौ पदार्थावधारणमुपपद्यते। प्रकृतिविशेषणा हि विकृतावधारणं युक्तंरूप। मतो
पङ्क्तिर्विरेतारिति॥ ॥ प्रियेणधाम्नेति हवी॰ षी वेद्यां कृत्वा ध्रुवा अ आसदन्निति सर्वाण्यालभते। बहुवचनं स्थाल्य
पेक्षया। सर्वशब्दश्च जोहवाद्यपेक्षः। मुख्यक्रमेण चासादनालंभने॥ क्रमान्तराभावात्॥ यज्ञ१ निशब्दश्च बहुयजमा रामः
नकेविपरिणम्यते॥ ॥पाहिमामित्यात्मनं। आलभन इति वर्त्तते॥ स चायमात्मसंस्कारः करिष्यमाणप्रयोजनः। ततश्चा ५९

ब्रूहीत्याग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्यमुंमंत्रमाह।सोयमग्निशब्दोजात्यपेक्षः।आकृतेःपदार्थत्वात्।तस्य च
रुणप्रघासेष्वनूहः।इध्मपोत च।आसादयहवींषिअग्निंमथ्यतीतिप्रकृत्याग्नेर्बहुरेवाहाग्नयेसमिध्यमानायानुब्रू
न्त्रहाभावः।तथा।प्रतिप्रस्थातायोदेतिप्रतिप्रस्थातास्तंमन्थत्यग्निः।संमन्थेद्याविति।तथाचाग्नेर्बहुरेवाह।।बहुत्व
च्यास्याभिसमिध्माधायाग्निमथीसंमृडीत्येकवचनांतोग्निशब्दः।एवंदर्शतिआग्नेयेपितुल्यत्वाद्विपरिणा
मएव।।आग्नेयेनोद्देहीत्येवमादौ।ननुचाग्निभ्यांप्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीतिद्विवचनमपिदृश्यतेनवक्ष्यातिपरे
णोपपद्यतइति।नैषदोषः।वचनेहितद्व्यक्तिपरं।व्यक्तेर्हिजातिशब्दमंतरेणाप्यनुपपत्तिरिति।। ।।होतरिति
चैके।होतरित्येवंचैकेआहुः।तच्चैतद्धोतपदमनुब्रूहीत्येतस्मात्प्रागवक्तव्यं।तदुदेकेआहुरग्नयेसमिध्यमानायहो
तरनुब्रूहीतिवचनात्।। ।।प्रथमस्थानेनप्राक्स्विष्टकृतः।।स्थानशब्दःसवनाभिप्रायः।। ।।मध्यमेनेडायाः।।स्वि
ष्टकृन्नृतीयंतंमध्यमेनसवनेन।। ।।शेषमुत्तमेन।सचायंसवनधर्मउच्चैर्ध्वनिकारणं।नपरत्वं।यस्पउच्चैर्ध्वनि
तउतोविशेषोवक्तुंशक्यतइति।। ।।संतनोतिवमेनुब्रूहीत्याहयजमानः।सचायंहोतःसंबोधनार्थत्वान्नो

क·
१

ॐनमोयज्ञपुरुषाय।।होतृषदनंकृत्वापरेणवेदिंश्रोणिंवोत्तरेणेध्मात्समिधमादायाग्नयेसमिध्यमानायानु
ब्रूहीत्याह।होतायस्मिन्सीदतितद्धोतृषदनं।समाचाराद्वेदविहितं।।नन्वकुशोत्तरीयामुपरिष्टात्तृणनिरसनो
पदेशसामर्थ्यात्।कृत्वेतिकरोतिरयमभूतप्रादुर्भाववचनः।।शब्दसामर्थ्यात्।।दृश्यतेचकर्मसमवेतफलसन्निपत्यादी
ना।स्थापनार्थोवा।परेणवेदिमितिप्रदेशनिर्देशात्।किंच।कृतेरचोदितत्वात्।सत्कृतद्रव्यस्यैवकर्मण्यभिप्र
वृत्तिसामर्थ्यात्।क्रियासातत्याविच्छेदात्।सूपादीनांत्वाहृत्यैवोत्पत्तिश्रोयते।तस्मादेषमन्यमनेन।।यत्तुकरो
तिरयमभूतप्रादुर्भावइति।।तदनैकांतिकं।।मन्यत्रापिदृष्टत्वात्स्यादेतकरोतीतिसंस्कारेगोमयानिकरोतीति
संहारे।।घटमत्रकुर्विति स्थापने।।तस्मात्स्थापनार्थएव।अपरेणवेदिमितिलिंगादश्मवसानं।एवंवालो
कइत्युदङेजतीतिप्रकृत्याह।अंतराचाएतदाहवनीयंचगार्हपत्यंचास्तइति।वाश्रोणिंउत्तरेणेतितुशा
स्त्राद्यद्येवंश्रोणिमुत्तरेणैवेतिअवधारणं।।ननुलिंगविरोधः।नोदयामनतिविशेषत्वात्।।एवंवालोकइ
त्युदङेजतीत्यभिधायसंस्तौतिअंतराचाएतदाहवनीयंचगार्हपत्यंचास्तइति।साचोपचारवृत्त्याअंतराश्रा १
श्रोंतरेवांतरइति।।इध्मात्समिधमादायाग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्याह।।इध्मात्समि ।। ।।

702

अमिति वा प्रयोगः। अत्र च कर्तव्यर्थेऽवबाधने अमुष्येति द्विषच्छब्देभिचरं नन्यत्रादीत्यभिधानात्। यद्यप्यभिचरं
नामादिशति। तत उदकोपस्पर्शनं भवति। ननु च द्वेष्य द्विषतो नामादेशो वर्ष्यं भावी यत्र को विशेषः। उच्यते। कु
द्विष्य इति ब्रूमः॥ यदाभिचारकुर्वाना मादेशः। तदैवोदकोपस्पर्शनेन कर्तव्यरूपताया मिति। अन्यैरत्र नै ५
वाभिचारमिच्छंति। न ह्यत्र वचनमस्ति यथावज्ञाभिमर्शनं जपेद्द्विषतो वध इति। यदि नाभिचरेदित्युक्त्वा पशु अभिच
रेदमुष्य वध इति ब्रूयादिति। एवं स्फोटे कृष्णहरणेपि वचनं। तथास्ति च यजुर्हरणे। यद्यु अभिचरेदिममतो मा मो गि
ति ब्रूयादिति। वचन एवैकं च तत्सूत्रं। अमुष्येति द्विषच्छब्देभिचरं नन्यत्रापि। न चात्र वचनं। अभिचारभावात्। कु
त उदकोपस्पर्शनं॥ ॥यावत्सामिधेनीर्देवेदिममहं तावतिथेन वज्रेणेति। अयोगार्थमिदमारभ्यते। यावत्यः सामिधे
न्यो-स्मिन्कर्मणीति वेद विजानीयादिदमहं तावतिथेन वज्रेणेति। ननु चात्र पंचदशे वसामिधेन्यः। तत्र या वृत्ता मिधे
नेवेदृशवाक्यं। सत्यमेवं। एवमेव विहिता अभिधीयंते। अथ वैकविंशतिसंख्या पंचदशत्वापनार्थं। एकविंशतिरस
मिधेनीरपि दर्शपूर्णमासयोरनु ब्रूयादिति। इदमहममुमवबाध इत्यत्राभिहित एव इदमहमिति शब्दः पुनरि

भोजे. तेनन प्रयोक्तव्यः। इहैव होतृसंबोधनमन्यः करोमीति तदुक्तं। गुणेष्वप्रतिनिधिः परार्थत्वादिति। सत्रेष्वेवैक एवानुवदति।
२ त्वात्माभिवादिपरसंबंधेष्वात्मनः किंचित्साध्यते। यदनुच्चारणे यजमानानां संस्कारपरिलोपश्चाशंक्यते। त
स्मादेक एवाहेति॥ ॥ अंगुष्ठाभ्यां चावबाधते पादाभ्यां वेदमहममुमवबाध इति द्वेष्यं अंगुष्ठाभ्यां चावबाधते।
अवबाधनमाक्रमणं। चशब्दाद्यजमानः। इदमहममुमवबाध इत्यनेन मंत्रेण द्वेष्यं। एवं च अमुमित्यस्यस्थाने
द्वेष्यस्य नामादेशः। स च कर्तव्यो न पुरुषार्थः। आरभ्यमित्युपदेशसामर्थ्याद्यदि हि पुरुषार्थता स्यात्। न द्वेष्यामा
वेशात्तस्यावबाधनमुपदिश्येत। उपदिश्यते च तस्मात्क्रतूपकाराय द्वेष्यस्यावबाधनमिति निरवद्यं। पादा ५८
भ्यां वेति इयमवधारणा। माध्यंदिनीयायां तु विशेषपाठः। तस्माद्देतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्तमंगुष्ठाभ्याम
वबाधेति। काण्वीयायां तु विशेषपाठः। पादाभ्यामंगुष्ठाभ्यामिति। इष्यते च सामान्यस्य विशेषविषयता तेन वि
कल्पः। पादाभ्यामेवेत्यवधार्यतरामिति इदमहमिति चासत्यप्यात्माभिवादिपदप्रयोगे पुरुषार्थरूपताभावात्। स
वेश्वविपरिणामः। अत एवैकः कुर्यादिति॥ ॥ आभावे द्विषंतं भ्रातृव्यमिति वा॥ द्वेष्यस्याभावे द्विषंतं अवबाधेयात् एम २६

ख्या॰

ध:र्मो भवंतितत्वानुपपत्तिः काष्ठानां। अष्टादशेध्ममित्युक्तपरिमाणत्वाद्यदि वृद्धिरभ्युपगम्येत। साहि निःप्रमाणिकाख्या
त। नहि सामिधेनीनामिध्मस्य च परस्परतोंगांगिभावः। तस्मात्समिद्दूरतिषागतरत्य त्र्यक्षतिरनुकृता। एवं हि श्रवणं। स
मिद्धो अग्न आहुतेत्यतः प्राचीनं ८ सर्वमिध्ममभ्यादध्यादिति॥ ॥अनुवचनांते वेदेनाहवनीयं त्रिरुपवाज्य स्रुवेण पू
र्वमाघारमाघार्याग्निमग्नीत्संमृड्ढीति॥ अनुवचनांतः सामिधेन्यंत उच्यते। त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमामनवानेन तु
ब्रूयादिति हि प्रकृत्य आह॥ एतदनुवचनमिति। अपरेस्तु कल्पकारांतराभिप्रायात्सुपजाव यजेत्येतदनुवचनं मन्य
ते। तदभिप्रायः। अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारतेत्यादीध्यमानाग्न्यनुवादितया सामिधेन्यनुवचनैकदेश ५ तामिभि
तदंते वेदेनाहवनीयस्य त्रिरुपवाजनं कृत्वा स्रुवेण पूर्वमाघारमाघारयति। न चैतदुपवाजनं प्रसिद्धितादृष्यात्
दृष्टार्थं। उचितं ह्यग्नौ काष्ठान्याधाय धमनोपवाजनमिति। धर्ममात्रं वा द्रव्यविशेषनियमाद्वेदेनेति। संख्यानि
यमाच्च त्रिरिति। नच वेदस्य वोणत्रित्वविशिष्ट उपवाजने दृष्टमिति हित्रिः। तस्माद्धर्ममात्रं। प्रयोजनमवाराव
गक्रियते। स्रुवग्रहणं तु जुह्वा निवृत्त्यर्थं। होमे हि जुहूः परिभाषितेति। आघारमिति संज्ञानिर्देशः। आघार्येति

श्रौ २

कर्क ३

होत्राहरणं तावतिथेन वज्रेणेत्यस्यावसरार्थं। तावतिथ इति हरणमप्रत्ययांतः। तावतीहरणस्तावतिथ इति। पंचदशानां पू
रणः पंचदश इति। यद्येवं पित्र्यायां सामिधेनी त्रित्वेतीयप्रत्ययांतत्वात्त्रिःशब्दस्य तृतीयेनेति प्रयोगः। उपसंख्यानात्तादसंख्या
देर्मडिति मट्प्रत्ययांतत्वान्नवशब्दस्य नवमेनेति प्रयोगः॥ ॥प्रतिप्रणवमाधानं॥ सामिधेन्यनुवचनं कुर्वतो होतुः प्रणवे प्र
णवे इध्माधानं कुर्यात्। स चायं कालार्थः संयोगः। उभयोरप्यर्थता दिध्मोऽग्नीधनार्थः। सामिधेन्योपीध्यमानानुवादित्यः। न
च वचनमंतरेण गुणयोगिना गुणितेष्यते। यत्तु सामिधेनीयाज्यारंभ एवाकृतिरिति सूक्तिमात्रं तत्कालार्थमुपपद्यते। प्रयो
जनं। मानुषार्थवाराद्युक्तायां सामिधेन्यां प्रसिद्धिमरध्मकाष्ठे सामिधेन्यनूच्यतह वेति। उभयं चैतदिध्मनाभावे वरूथा
दीनि वर्तंते॥ ॥समिद्धो अग्न इति प्रागतः सर्वमिध्ममेकवर्जमनुयाजार्थेन। समिद्धवत्याः प्रतीकात् प्राग्यः प्रणवः तत्र सर्वमि
ध्ममभ्यादधाति। एकमिध्मकाष्ठं वर्जयित्वा यद्यनुयाजाः संति। तच्चैतदिह वैकल्पिकत्वादनुयाजानां विकृतिविषयं। स
मिद्धूरस्यतः शाब्दोपादानसामर्थ्यात्केचित्सामिधेनीविवृद्धावागंतूनामंत्यायां सर्वेध्मप्रक्षेपमिच्छंति। तत्तु नरनुपपन्नं। प्र
हृतो हि समिध्यमानो अध्वरस्यास्याः प्रणवे सर्वेध्मप्रक्षेपः कृतः। विकृतावपि चोदकानुग्रहात्तत्रैव कार्यः॥ किंच। यत्रव

शम ३
लेपा

हुत्वा न क्रमश्च आश्रीयते। अग्निसंस्कारस्थायं। तेनप्रदक्षिणोपचारोदक्संस्थतासंपादनाय प्रथमे दक्षिणसंमार्गः॥ अ
परमाहवनीयादंजलिं करोति नमो देवेभ्यः स्वधापितृभ्य इति दक्षिणात उत्तानं। आहवनीयस्यापरतो नमो देवेभ्य इत्य
नेन मंत्रेणांजलिं करोति। नमस्कारार्थत्वाच्च पुनरंजलिः॥ स्वधापितृभ्य इत्यनेन दक्षिणतः उत्तानमंज
लिं करोति। तदेतदंजलिकरणमुत्तराघारार्थं। सक्रवोत्तरमाघारमाघारयिष्यन्पूर्वेणाक्रचानंजलिं निदधातीति
वचनात्। प्रयोजनं। तदभावे भावः॥ अथ उपस्थस्य सुयमे मइति जुहूपभृतावादायोत्तरांगुष्ठं कृत्वा दक्षिणानिका
मतं घृणाविस्रावितिः। अपामुपस्पर्शनं पित्र्यमंत्रमुक्ते निपरिभाषितत्वाद्वाच्यमेतत्। अतः प्राचीनावीत्यादि बुद्धा
सार्थं सुयमे म इत्यनेन मंत्रेण जुहूपभृतावादत्ते किंतूत्तरांगुष्ठं कृत्वा प्रर्वतनं। नन्वेतदवाच्यं पाणिभ्यां जुहूपरिग्र
हे पभृत्याधानमादानकालस्त्वक्तत्वात्। उच्यते। तत्सर्वविषयमेतत्तत्राघारार्थमित्यदोषः। सर्वार्थत्वे वात्रा
[illegible]श्रद्धाव्यापित्वं चेन्मंत्रवदादानस्योत्तराघारार्थतां ज्ञापयतीति। इतरथा हि जुहूपभृतोरादानोपदेशेन विधा

कं॰ ४ चरुत्वादिगुणपरिग्रहार्थं। अत्र च प्रजापतिर्देवता। निरुक्तत्वात्सूत्रकारप्रस्थानाच्च। पूर्वोदेवतासामान्यादिति। स्वाहा
कारस्यानभिभाषितत्वात्। स्वाहाकारः सर्वत्रेति। न चात्र तिष्ठद्धत्वात्। न स्वाहेति विना निरुक्तं हिमन इति। परिभाषा
न्यविषया। अग्निमग्नी संमृड्ढीत्ययं मंत्रश्चोदितार्थाभिधायी। विकृतौ विपरिणम्यते। पदार्थत्वाच्च सर्वोद्यारोपावदुक्ते
निवर्त्तते। उपवाजनं त्विद्रव्यसंस्कारात्प्रवर्त्तत एव॥ ॥ इध्मसंनहनैस्त्रिःपरिधिसमामृष्टिमेवाजजिदिति त्रिस्त्रिः परि
क्रामं॥ इध्मसंनहनैः फरणाद्वे तैस्तु परिधीनग्निं त्रिस्त्रिः परिक्रम्य संमार्ष्टि अग्ने वाजजिदित्यनेन मंत्रेण। सन्नायं होम
साधनभूताहवनीयद्रव्यसंस्कारत्वात्संमार्गोपावदुक्तेऽपि प्रवर्त्तते। मंत्रश्चोदितार्थाभिधायित्वादवभृथे इत्यं वि
परिणम्यते। अत्र केचिदग्निद्रव्याभिधायकत्वात्सकृत्मंत्रवचनमिच्छंति। देशभेदान्नेत्यपरे। परिधुपलक्षिता हि भिन्ना
देशाः। तथा च लिंगं। अथोपरिष्टात्तूष्णीं त्रिस्त्रिरिति। प्रतिदिशं हि मंत्रवत्सोत्तरतूष्णीमिति वचनमर्थवद्भवति। प्रतिदिशं
सकृत्सकृन्मंत्रवचनमिष्यते तदुक्रमेकैकमीहत्वाविति॥ ॥ तूष्णीमुपरि॥ एस्तुल्ल वचनानुवृत्तिसामर्थ्यात्परि
न. प्रे त्वत्रापि भवति। अनुपरिधीत्युपदेशसामर्थ्याद्घचोपधत्तमिति केचित्। नेत्यपरे। न ह्ययं परिधिसंस्कारो येनाभि रम ४ ९८

१०५

आश्रावणेन विशेष्यमाणे विशिष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदः प्रसज्येत। अतः सर्वार्थतेत्युक्तं। अत एव सूत्रकारे
णोहोपनिबद्धं। आह च। आश्रावणे विशिष्टे तु नियमोऽप्ययं भवेत्। विशिष्टस्यानुवादत्वाद्वाक्यभेदः प्रसज्यते। त
स्मात्सर्वार्थतैव॥ ॥वसुमतीमित्यवस्थायेतरं इति जुहोत्युत्तराघारं। अवस्थानवचनमुपवेशनप्रतिषेधार्थं
।जुहोतित्वात्त्युपवेशनं प्राप्नोति। अतो वचनात्तिष्ठतिक्रियोच्यते। तिष्ठंस्तमाघारयतीयं वा च आघारयतीति हि
श्रूयते। अत एव च दर्विहोमेऽपि तिष्ठतैवोत्तराघार आघार्यते। मंत्रवर्णाच्चात्रेंद्रो देवता। ततश्च दर्विहोमे तु इंद्रा
यस्वाहेति होमः। दक्षिणतश्च होमोऽस्य। दक्षिणतः तिष्ठन्नाघारयतीति वचनात्। सर्वाघारे तु जुहोतिस्थाना
देवोत्तरत आघारणं सिद्धं। आघारो प्रकृत्य। स यदुभयत आघारयतीति हि श्रूयते। स वायं पदार्थत्वा घावदुक्ते
निवर्तते। प्रयाजार्थं द्रव्येण वचनसामर्थ्यात्क्रियते। चतुर्गृहीतं वा एतदभूत्स्याघारमाघार्य त्रिरितः प्राचीनं प्रया
जान्यजतीति। प्रयाजार्थता वास्य वाचनिकी। स यच्चतुर्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यो हि तद्गृह्णातीति। एवं च प्रयाजार्थ
द्रव्याभावेऽवश्यकर्तव्यत्वादाघारस्य स्थाल्या देवैकगृहीतेन निर्वर्त्यते। यथा च दर्विहोमेषु॥ ॥आघार्यासं स्प

क. वं.
५

ग्म्यः समर्थ्यान्तरादानमात्रे प्रवृत्तिराशंक्येत। अथ पुनरुत्तरां जुहूं कृत्वेति सूत्रारंभे सति सर्वार्थस्कगादानादन्यरेतरितिज्ञापितं भ
वतिः ननु च पारिभाषिकस्य सर्वार्थता कथमवगम्यते। उच्यते। वाक्यस्याविशेषविषयत्वात्। इत्थमेव कुर्यादुभाभ्यामेव पाणि
भ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यादिति। इदं तूत्तराघारावान्तरप्रकरणात्तदर्थमिति निरवद्यं। दक्षिणातिक्रामत्यंघ्रिणा वि
ष्क विति अनेन मंत्रेण। यजतिस्थानं प्रतिगमने मंत्रः। अयमपि चोत्तराघाराधिगमनविषय एवाऽवांतरप्रकरणादेव॥
॥परिधीनपरेणासंचरो होष्यतः॥ ॥अपरेणेति तृतीयान्नहि॥ एनप्रत्ययोऽत्र। एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंचम्या इ
ति। सर्वार्थे होष्यत इति संबंधात्। ॥सव्येनेतो दक्षिणेनामुतश्च गच्छतीत्याहारेः। इतो गच्छन्यजतिस्थाने स
व्येन गच्छति। अमुतश्चागच्छन्दक्षिणेनेति॥ न च सव्यदक्षिणयोरितरेतरनिरपेक्षयोर्गमनसामर्थ्यमस्ति। तेन चरत्युपल
क्षणार्थं वचनं। एतदपि सर्वार्थमेवाविधानसामर्थ्यात्। अथातो ति क्रमणस्यैवेति हि प्रकृत्य। यत्राश्रावयिष्य
न्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्येति। ननु चैवं सति आश्रावणविशिष्टस्यातिक्रमणे सव्येतरपादनियमो भ
वति। न सर्वत्र तत्सोत्तराघारे न भवति। अत्रोच्यते। अतिक्रमणं हि प्रकृत्य सव्येतरपादनियमाभिधानं। तस्मि

कु ५
२ विप्रौम

राम
५
९९

१०६

घाभिपद्याश्रावयंतीति ।। एवं चेध्मशकलस्यापच्छेदो बर्हिषस्त्वभिपत्तिमात्रमेव ।। ।। एवं सर्वत्राश्रुतप्रत्याश्रुतेषु
उपग्रहद्रव्याणीति केचित् । तदयुक्तं ।। न ह्याश्रावणमात्रे विधानमेषामिति । होतृवरणे तु विधानमेषां । इदं वै किं
विधृतस्येदं यज्ञमभिपद्याथ होतारं प्रवृणीत इति । तस्मादेवं सर्वत्राश्रावणेऽध्वर्युः प्रत्याश्रावणे चाग्नीदिति । तथा च लिंगं ।
आश्रावयत्यध्वर्युस्तदग्नीध्रं यज्ञ उपावर्त्तते । सोऽग्नीत्रापव्याहरेदाप्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्रावयत्यग्नीत्तत्पुनरध्वर्युं यज्ञ उ
पावर्त्तत इति । अध्वर्य्वग्नीध्रावाश्रुतप्रत्याश्रुतेषु दर्शयति ।। ।। अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो दैव्य इति ।। अथेत्यवाच्यं ।। पाठादेव तद
र्थप्राप्तेः । तन्न वरणे यजमानस्य प्राप्तत्वादध्वर्य्वर्थोयमथशब्द इति केचित् । तदेतदनुपपन्नं । आनन्तर्यार्थे हि वरणे यज
मानः परिभाषितो । नादृष्टसंस्कारार्थे । न चेतदानन्तर्यार्थे । प्रवृत्तत्वाद्धोतुः । अतो यजमानस्य प्रवृत्तिरेव । अथशब्द
प्रयोगस्तर्हि किमर्थः । इध्मसंनहनादि गृहीत्वाश्रावणं कृतं । तच्च तावन्मात्र एव माभूदत उपग्रहद्रव्यस्योत्तरत्रानुकर्ष
णार्थोऽथशब्दः । अथ प्रवृणीते । गृहीतेनैवेध्मसंनहनादिना प्रवृणीतेत्येतदुक्तं भवति । तदर्थमेव स्रुगुपग्रहद्रव्यश्रु
तिः । इदं वै किंविधृतस्येदं यज्ञमभिपद्याथ होतारं प्रवृणीत इति । अथवाश्रुतप्रत्याश्रुतयोः वरणार्थत्वज्ञापनायाथश

६

[illegible] स्रुचावेत्य जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषेति । जुहोत्युत्तराघारमिति क्रियानिर्देशादवाच्यमाघार्येति । उच्यते । इद्धा
[illegible]ऽऽरंभः । श्रूयते हि ऋजुमाघारयतीति तथा संततं दीर्घं प्राञ्चमिति । असंस्पर्शीयं न संलाययन् स्रुचावेत्य यजति
स्थानां तज्जुह्वा ध्रुवां समनक्ति जौहवेनाज्येन संज्योतिषेत्यनेन मंत्रेणाग्नुक्ताभित्यध्याहारः । यद्यपि जुह्वा श्रूयते तथा
प्यंजनक्रियोपदेशात्सामर्थ्याज्जौहवपरतैव न्याय्या । ननु चैवं सति जौहवेनानक्तीति सूत्रमारब्धव्यं । नेत्याह । तथा च स
ति स्रुवस्य करणता स्यात् । अथ पुनर्जुह्वेत्युक्ते तस्या एव करणतेति साधूक्तं । स चायं ध्रुवासंस्कारोप्युत्तराघारे सति प्रव
र्त्तते । एवं ह्याह । शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार आत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधातीति ।। ।। निधायेध्मसंन
हनान्यादायाश्रावयेत्याह ।। निधाय स्रुचावपीध्मसंनहनानि गृहीत्वाश्रावयेत्येवमाह ।। स्रुग्निधाने वा यानिकं । इतर
था हि स्रुचयोः प्रयोजनाभिनिर्वृत्तेर्विमोकः स्यात् । एवं च सति स्विष्टकृदंतेपि निधानोपदेश उपपद्यते । निधाय सं
चरमध्रुस्यप्राशित्रमवद्यतीति ।। ।। अस्तु श्रौषडित्यग्नीत् । अस्तु श्रौषडित्येवं पुनरग्नीदाह ।। ।। वेदिबर्हिरिध्मशक
लमपच्छिद्यैके आश्रावणं कुर्वंति । एवं ह्यत्र वचनं । तद्धैके वेदेस्तीर्णायै बर्हिरभिपद्याश्रावयंतीध्मस्य शकलमपच्छि

90/0

त्रिः। किंच। ब्रह्मण्वदिति चनोपपद्यते। उक्तेनैवन्यायेनतु हास्यग्निरित्याह। एवंचसति सर्वपदानां सामंजस्येनैकवाक्यता। तस्मान्नस्विष्टकृदग्न्यभिधानार्थमिदमुच्चारणमिति। चिंतायाः प्रयोजनं। प्रधानदेवताभिधायकत्वे आग्नेयविकारे सौर्यादौ विपरिणामः। स्विष्टकृदग्न्यभिधायकत्वे वर्तते ह्यां। अस्मदभिधायेव विकृतएव सर्वत्र प्रयुज्यते। अस्तुवदस्तुवदिति यजमानार्षेयाण्याह परस्तादर्वाचि त्रीणि। अमुवदित्यार्षेयोच्चारणं। त्रीणि कुतः। त्रीन्वृणीत इति वचनात्। इदं हि पितैवाग्रेथ पुत्रोथ पौत्र इति लिंगात्। यजमानग्रहणं चर्त्विगार्षेयव्युदासार्थं।। ।।यावंतो वा मंत्रकृतः। वाशब्दः पक्षांतरपरिग्रहे। यावंतो वा मंत्रकृतः तावंतः नियमेनैव यावंति यस्य प्राप्नुवंति। तावंति प्रवृणीते। न त्रीणीति। तत्कथं। आर्षेयं प्रवृणीत इत्येषोत्र विधिः। एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीत इत्यनुवादः। तथा न चतुरो वृणीते। न पंचाति वृणीत इति। आर्षे[illegible] याणि ह्येकत्वद्वित्वत्रित्वपंचत्वपरिछिन्ना [illegible]श्रावरिकायोपपद्यंते। तेनार्षेयं वृणीत इतीयते व यावंति यस्य प्राप्नुवंति तावंत्येव व्रियंते। त्रित्वविधानं तु केवलमेकत्वद्वि[illegible]योरनुकृत्यवदसंभवमात्रादेवाभ्युपेयते। मंत्रकृतो मंत्रदृश उच्यंते। न हि मंत्राणां करणं संभवति। अनित्यत्वप्रसंगात्।

द्वौ २

नुकी
७

कृः। सवैपनरग्याश्रावयतीति हि श्रूयते। अग्निर्देवो दैव्य इति देवनाग्नेरभिधानं स्यात्। प्रकृतत्वात्। न वा। सविशेषणत्वाद्धोतृपदोपसंहितो ह्ययमग्निशब्दः। तेन स्विष्टकृदग्न्यभिधायकः स्यात्। दृश्यते हि तत्र होतृपदोपसंग्रहनमावाहने। यथा जान्यभागप्रधानदेवतासंकीर्तनोत्तरकाले अग्निं होत्राया वहेति तदग्निं होत्रायावाहेवाग्न आवाहेति। तथा स्विष्टकृति। यक्ष्वदग्नेर्होतुः प्रियाधामानीति षट्कृत्याह। तदस्मादेतां देवा आहुतिं कल्पयित्वा यदेनेनैतद्रूपः समश्नन्वंतीति। स्विष्टकृदग्नेरेषाहुतिः परिकल्पिता। अतो होतृपदोपसंहितः स्विष्टकृदग्निः। तथा च सूक्तवाके अग्निर्होत्रेणेदं हविरजुषतावीवृधतेति। तदेतन्नोपपद्यते। स्विष्टकृदग्नेरप्रकृतत्वात्। न हि स्विष्टकृन्मंत्रोयं। किंच। होतृसंस्कारार्थमिदं न तेनाग्निर्देवो दैव्यो होता स होतर्यप्रचारोप्यनेनदभिष्टवायां। एवं प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वं मंत्रस्याभ्युपगतं भवति। इतरथा त्वप्रकृतवस्त्वंतरार्थिता। प्रकृतवस्त्वभिधायकत्वैकवाक्यत्वे सत्यमुक्ततोपपद्यते। किंच। एकवाक्यतानुपपत्तेः न स्वग्न्यभिधायकत्वे एकवाक्यतोपपद्यते। देवान्यक्षद्विद्वांश्चिकित्वानिति प्रकृत्य भरतवदित्याह। भरतस्याग्निरभिधीयते एष हि देवेभ्यो हव्यं भरतीति। न चाग्निवदग्नेर्यष्टत्वं संभवति। होतुस्तु संभवति। अग्निवद्यष्टत्वं। तेनाग्न्यभिधायकत्वे भरतवदिति दृष्टांतानुपप

एम
७
१०१

१०८

भित्यस्मिन्सकलेमंत्रवाक्यउक्तेस्रुचौगृहीत्वातिक्रम्याश्रावयति।ततश्चपुरोरुग्भावः।अथयदपुरोनुवाक्यकाः अभ्या
जाभवंतीतिश्रूयते।पंचग्रहणंकर्मभेदज्ञापनार्थं।पंचत्वेतानिकर्माणि।समिद्धोमेनत्वेवसम्बद्धा आज्ञभ्यर
तिवचनात्समिद्धतमउत्सुक्तं।।यजयजेतिशेषं।समिधोयजेतिप्रथमसुक्तं।शेषंयजयजेत्येवंवक्तव्यं।अथयजयजेत्ये
बोत्तराणाहेतिवचनात्।।।।ध्रुवत्तिष्ठन्निति।।स्वनमभिक्रमणमुत्तरस्त्रेवक्ष्यति।। ।।पूर्वंपूर्वंवाभिक्रामं।एणमुत्तये।
ततश्चाभिक्रम्येतिद्रष्टव्यं।तस्मादभितरामभितरामेवक्रामेदभितरामभितरामाकुर्तीर्जुहुयादिति।तेनक्रतपदेस
मिद्धुतमे।अभिक्रमणपक्षे पूर्वंपूर्वमिति।। ।।उपभृतोजुह्वामानयत्यनवम्रंशंश्चतुर्थं।चतुर्थेप्रयाजेप्रत्युपभृतो
जुह्वामान्यमानयति।।तच्चानवम्रंशस्कंधो।।सचात्रनवम्रंशंस्समानयतीति।अधिकारमुपजीवंनाह।। ।।एवंप्रवृद्धो।प्र
याजप्रवृद्धोचतुर्थेचतुर्थेसमानयति।। ।।अनुयाजेषुचैव।।वमेवप्रतिपत्तव्यं।। ।।उत्तरांजुहूमध्युत्प्रप्राचीमवहृत्यजुहोति।
उत्तरैवजुहूरित्यवाच्यमुत्तरामिति।तेनोत्तरांप्राचीमवहृत्येतिसंबंधः।एकमेवकुर्यात्प्राचीमेवस्रुचमुपावहृत्येतिहिश्रूय
ते।अध्युत्याध्युत्यजुहोति।नसकृत्स्वतारितयाकृत्वातेनैवाधिहृत्योपभृत्याधिनिदध्यादितिवचनात्।। ।।एवं सर्वत्र।नप्र

तेनदर्शनार्थंहृञितिव्यवसीयते।दृश्यन्तेचानेकार्थताधात्वर्तो।गंधनावक्षेपणासेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु
कृञइतिआत्मनेपदप्रतिपादनेगंधनादीनर्थानष्टौदर्शयति।। ।।पुरोहितार्षेयेणवा।।तच्चैतद्राजन्यविषयं।पुरोहि
तोपपन्नेः।तथाचोत्तरसूत्रे।। ।।क्षत्रियवैश्ययोश्चनित्यं।क्षत्रियोभिषेकक्रियारहितोभिप्रेतोधस्तनसूत्रारंभवैयर्थ्यप्रसं
गादनयोर्नित्यपुरोहितार्षेयोच्चारणं।राज्ञस्तुविकल्पः।।।। मनुवदितिवासर्वेषां।ब्राह्मणादीनांमनुवदितिवाप्रवरणं
।नचसकृदेवाभ्यासकारणाभावात्।यच्चोक्तं रुद्र॰ द्विःपितैवा येत्रपुत्रोथपोत्ररितितत्प्रदर्शनार्थं।। ।।ब्रह्मण्वदाचवद्
दित्यतआरभ्यहोतृनामग्रहणांतोमंत्रः।। ।।उपांशुश्रुवाहोतृनामग्रहणंभवति।एवमपिहिश्रूयते।तच्चैतद्धोतृवरणमदृ
ष्टसंस्कारः।यावदुक्तेपिप्रवर्तते।। ।।संमृष्टाउपविशतः। अथाध्वर्युश्चाग्नीध्रंचसंमृशतीति।संमर्शनविधानात्तावेवोपवि
शतःसंनिधानात्।। ।।अग्निर्होतेतिस्रुगादापनंप्रयाजेषुसंनिधेः।स्रुगादापनविधानसामर्थ्यात्सर्वत्रपरिभाषाभाविदमु
च्यते।संनिधेरिति।संनिधानात्प्रयाजार्थस्रुगादापनविषयतैवास्यवाक्यस्य।एवंचसतिपशावेकादशप्रयाजोत्कर्षे
पुनरुच्चारणं।। ।।घृतवतीमित्युक्तेस्रुचावादायातिक्रम्याश्राव्याहसमिधोयजेतिपंचप्रयाजान्समिद्धतमे।घृतवती

ते। आगंतूनां चतुर्थपंचमाभ्यां यो धर्मः प्राप्तस्तेन संबंधं कुर्वीत। स चानुमंत्रणस्थानादिकः। कुत एतत्। स्थानात्। क्र
मादित्यर्थः। चतुर्थपंचमयोः स्थाने आगंतवः पठ्यंते। अतश्च संनिधानात् तद्धर्मसंबंधः स्यते। धर्मापेक्षायां हि सं
निहितव्यतिक्रमे कारणं नास्ति॥ ॥प्रथमचतुर्थाभ्यां वा यथालिंगं। प्रथमचतुर्थयोर्वा धर्मेण संबंधः कर्तव्यो लिंग
त। यावदुदेवत्यस्तस्य प्रथमधर्मः। य एकदेवत्यस्तस्य चतुर्थधर्म इति लिंगं च पर्युपस्थापकं। ननु चैवं सति द्वि
तीयतृतीययोरप्यविशेषात् तद्धर्मप्रवृत्त्या भवितव्यं। नेत्युच्यते प्रथमचतुर्थयोर्हि कारणमन्यदप्यस्ति। एकत्र प्राथम्यमित
रत्रानंतर्यं॥ ॥सर्वान्वोत्तमेनोपायित्वात्॥ अथवोत्तमधर्मेण सर्वान्संबध्नीयात्। कुत एतत् उपायित्वात्। तमेव पंचमं होतव्ये
प्रतितस्याकल्पसंजननाबोपायिनः आगंतवः। कथमवगम्यते येन नवप्रयाजान्यजतीत्यभ्यासेन संख्या पूरयितव्या।
नहि नवैतानि कर्माण्युत्पन्नसंयोगात् संख्यायाः। एवं च सति न्यायादुत्तमस्याभ्यासः प्राप्नोति। नहि पूर्वाभ्यासो युज्यते उत्तमेन
स्याभ्यासो यः। तेन पंचमधर्मसंबंध एवानुयुज्यते॥ ॥एतत्तु द्वाभिधारणं ध्रुवायां हविषश्च प्रभृतश्च। संनिधानाद्यजति
स्थानस्थितस्यैवाभिघारणं माभूदित्यत एतदुच्यते। ध्रुवादीनामभिघारणस्यालीपुरोडाशार्थं। तत्कथं। नाहि स्थाल्या

कर्क ९

याजमात्र एवैतत्। नहि प्रयाजान्यकृत्य श्रूयते। एवं होममात्रोद्देशेन च श्रवणं। अथातो होमस्यैवेति प्रकृत्यैतच्छ्रूयते॥ २४
नाभिदेशे धारणं। प्रकृतयोर्जुहूपभृतोः॥ अथातो धारणस्यैवेति हि प्रकृत्याम नंति। अथ हे धमध्यमः प्राणस्तस्मादु
तमुपभृच्चैवेवधारयेदिति। सर्वत्र शब्दश्चानुवर्तते। तथा च सर्वविषयमेतद्धारणं भवति। न प्रयाजेष्वेव। अनारभ्य
ह्येतदुच्यते॥ ॥प्रयाजानुमंत्रणमेकोममेकात्स्ययोस्त्वां द्विष्टिर्थं च यं द्विष्म इति। प्रयाजस्य दृष्टेस्तत्तु मंत्रणं कर्त
व्यमेकोममेति। तच्चैतद्याजमानम करणत्वात्। त्वामभिवादिपदसंबंधेसत्यप्याशीर्योगाभावादनेकयजमानके
कर्मण्यविपरिणामः॥ ॥एवं मिथुनैर्यथासंख्यं ॥ ॥न तस्य किं च नेति पंचमे। पंचमे। पंचमेमनतस्य किं च ने
त्येवं पंचमे मिथुनाजे प्रयोगः॥ ॥त्रिषिमानपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नाद इति च॥ एते त्रयो यथासंख्यमनुमंत्रयी
तां एवं सामान्येवं तदनुमंत्रणमिष्यते। पृथग्विधानसामर्थ्यात्। प्रयोजनं। असंहितावत्प्रयोगः। त्रिषिमान्भूयासमित्ये
श्रौ २ वमादौ शीर्योगसामर्थ्यादनेकयजमानके विपरिणम्यते। अनुमंत्रणस्य चासंनिपातात्वोपि तोपि यजमानः करो सम ९
ति। आगंतूनां चतुर्थपंचमाभ्यां स्थानात्। नवप्रयाजान्यजतीत्येवमादौ प्रयाजधर्मपरिज्ञानो संदेह इदमारभ्य
३ सा कां ... त्वादु यास भितित ति पद म ध्याहार ः। स च ... त्व भिहि ... त एव। स प्रथमे प्रयाजममनुमंत्रयेत त्रिषिमान्भूयासमिति = ३ १०२

ब्धः स्थापयितव्यः। शेषप्रतिपत्तौ संनिहितेष्वेव कार्यमिति॥ आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन। आज्यभागौ विति कर्मणोः
संज्ञा असौ च संव्यवहारार्था। आज्यभागश्रुति इज्यतामेके इत्येवमाद्यर्था। ताभ्यां चरति। चरतिरनुष्ठानार्थः। तावनुतिष्ठतीत्य
र्थः। स चैक आग्नेयः। अपरः सौम्यः। अग्निर्देवतास्याग्नेयः। सोमदेवत्यश्च सौम्यः। स्मर्यते हि देवता तद्धितार्थे ईदृक्। सोमाद्यणिति
च। नेयमस्मिन्कर्मणि इज्यमित्याग्नेयः। एवं सौम्यः॥ ॥ चतुरवत्तꣳ सर्वह्वारासु॥ सर्वह्वारास्वाहुतिषु चतुरवत्तं होतव्यं। चतुरव
त्तं जुहोतीति श्रूयते॥ ॥ अनिधायावदायावदाय ध्रुवामभिघारयत्याप्यायतामिति। अनेन मंत्रेण। अनिधाय स्रुचावित्यु
च्यते। वाचनिको हि तयोर्विमोकः। ते एते स्विष्टकृति विमोचनमागछत इत्यादि। अवदायावदायेति वीप्सा प्रतिस्रुवविषया।
चतुरवत्तविषयत्वे ह्यनुपपत्तिः। आहवनीययजतयोर्ध्रुवाया इति परिभाषितं। अतस्तदभिघारणमुच्यते। आज्यभागयोर्य
जतिलाघाज्यापुरोनुवाक्यावत्त्वमनुवाक्यावर्षेषितेनानूच्यते। तत्रैतत्संदिह्यते। किमवदानोत्तरकालमनुवाचनं। उत सह। आ
हो स्वित्पूर्वमिति। न चेहाचार्येण विशेषः प्रदर्शितः। किंतु विकृतावनुप्रहनिर्दिश्यते। पशोर्गृहीत्वानुवाचनं। तत्पुरोडाशेन
सहानुवाचनं। अवद्येनाहेंद्राग्निभ्यामिति। क्वचित्पूर्वमनुवाचनं। यथा वरुणप्रघासेषु मारुत्यामस्येनस्कंचोऽतोगृहीत्वेति।

कर्क।
१०

मभिघारणस्य प्राप्तिरस्ति। उत्तमप्रयाजसंकीर्तितदेवतासंबंधहविरभिघारणमत्रेष्यते। तच्च ध्रौवं पुरोडाशावोपभृतं च। ए
वं च प्रवाक्यशेषः। उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वेषु हवीꣳषि समस्यापयंनिति प्रकृत्याभ्यादृयः संकीर्तिताः। ततश्चात्रे
वसर्वयागपरिसमाप्त्या यातयामानि हवीꣳषि संवृत्तानीति पुनराह। तदेवा अकामयंत कथं न्विमं यज्ञं पुनराप्याययेमेति
प्रकृत्य स यज्जुह्वा नाज्यं परिशिष्टमासीत् तेन यज्ञꣳ समस्यापयंस्तेनैव यथापूर्वꣳ हवीꣳष्यभ्यघारयंनिति। ततश्च
स्यात्प्राप्तानभिघारणं। हविःशब्दश्चात्र गोबलीवर्दन्यायेन पुरोडाशयोर्वर्तते। अत्रैतद्विचार्यते। किं हविःसंस्कारोयं।
उत प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः। किं तावत्प्राप्तं। हविःसंस्कारोयं द्वितीयानिर्देशात्। इध्मे च तृतीयाश्रूयते। प्रयाजशेषेण हवीꣳ
ष्यभिघारयतीति। लिंगाच्च। पुनरेवैतानि तदाप्याययत्प्रयातयामानि करोतीति। प्रयाजशेषप्रतिपत्तिर्वा दृष्टार्थत्वात्। इ
होत्रार्था यज्जुह्वा रिक्तता। तया ह्याज्यभागाविज्येते। अतस्तद्द्रव्यसंसर्गाभावे दृष्टार्थता। इतरथा हि हविरभिघारणा
दृष्टं कल्पेत। तच्चान्याज्ये दृष्टे सति। यदुक्तं हविरिति द्वितीया इध्मे च तृतीयेति तत्रापि द्रव्यबलात्तृतीयार्थे द्वितीया च
सप्तम्यर्थे। सुपां सुपो भवंतीति। लिंगं त्वर्थवादरूपं। चिंतायाः प्रयोजनं। हविःसंस्कारे पञ्च पुरोडाशाभिघारणार्थे प्रयाजशे

राम
१०
१०४

१११

६ =स्विष्टकृतः। यावंतिहवींषिसर्वेषामुत्तरा स्विष्टकृदिज्यते। संप्रतिपं नदेवतैकत्वाच्च सकृत्प्रक्षेपः। प्रतिपत्त्यर्थं कर्म =
=चैतत्तदुत्तरार्द्धस्य प्रतिपाद्यते॥ ५
द्धोमवषट्कारात्॥ अथसोमस्येषरेसर्वेयहंगृहीत्वाध्वर्युर्नीपव्याहरेदितिप्रकृत्यैतदपिश्रूयते॥ ॥आग्नेयमुत्तरपूर्वार्द्धे
दक्षिणपूर्वार्द्धेसौम्यं। आग्नेयमाज्यभागमुत्तरपूर्वार्द्धेजुहोतिदक्षिणपूर्वार्द्धेसौम्यं॥ ॥समिद्धतमेवा। उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे हे
कआग्नेयमाज्यभागंजुहोतीतिप्रकृत्यैतच्छ्रूयते॥ ॥ हविर्भ्यांच। वरतीतिवाक्यशेषः। समिद्धतमइति च। समिद्धोमे
नस्तेवसमद्धा आहुतय इतिश्रूयते॥ पुरोडाशावंतरेणाग्नीषोमाउपांश्वाज्यस्य। पुरोडाशयागयोर्मध्येउपांश्वाज्य
स्याग्नीषोमौयजति। अत्रपुरोडाशाविति द्वितीयोपपदविभक्तिः॥ ॥विष्णुर्वामावास्यायां होत्राम्नानात्॥ अमावास्या
यांविष्णुर्वेज्यते। अग्नीषोमौवा। एवंहिहोत्रेआम्नायते। विष्णुश्चेदिदंविष्णुरिति॥ ॥यावद्धविरुत्तरार्द्धं [illegible] याग
स्वनिर्दिश्यते। अतएवयावदुक्तेपिप्रवर्त्तते॥ ॥ तत एव होमः। उत्तरत एव होम इति। शेषात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्येतदु
क्तं। उपांशुयाजशेषादपिध्रौवा स्विष्टकृदवदानेषात आह॥ नाज्यात्शेषात्। नस्विष्टदर्थमवदानं ध्रौवादाज्याज्जुहीत्वं।
कुतएतत्। अशेषात्। नह्येतच्छेषभूतं। ननूपांशुयाजनिर्वृत्त्युत्तरकालं शेषव्यपदेशोस्त्येति। नेति ब्रूमः। नह्येतदुपां
शुयाजार्थेवगृह्यते। सर्वस्मै तद्यज्ञाय गृह्यते यंतद्ध्रुवायामाज्यमिति। नचसर्वार्थस्यैकदेशनिर्वृत्ते शेषव्यपदेशोस्ति॥

का.कं. तत्र सर्वानुवाचनमेव युज्यते। तस्य हि विकृत्यनुप्रवृत्तिदर्शनं मारुत्यामित्युक्तं। नन्वितरस्योप्यस्ति। सत्यमेवं। तदनुवाचनिकं। अ
11 स्यापिवाचनिकत्वमितिचेत्। भवनस्यान्यपरत्वात्। वासआलंभेत्र विधीयते। सचाश्रान्तस्मात्सर्वानुवाचनंप्रकृतितःप्राप्त
मेवानूद्यत इति। पशुपुरोडाशस्यैत्वनन्यपरत्वाद्भवनस्य सहानुवाचनादिपरतैव। तस्मात्सर्वमनुवाचनं। ततोवदानं। य
स्तुनइतिकल्प्यंपैषवचनमिति। तदपिप्रदर्शितमाचार्येणातिक्रम्याश्राव्याहसमिद्धोयजेत्येवमादीसर्वयजतिप्रैषक्रमइति॥
॥अनुब्रूहीत्युक्त्वानापव्याहरेद्धोतावाश्रावणात्। अनुवाचनोत्तरकालमध्वर्युर्नापव्याहरेत्। होतावाश्रावणंयावत्॥ ॥
ऽना आश्राविते यौदात्प्रत्याश्रावणात्। प्रत्याश्रावणमस्तु श्रौषडिति आनन्तरत्येतदुक्तंभवति॥ ॥प्रत्याश्रावितेध्वर्युराहोतृप्रै
षात्। यजेतिहोतृप्रैषः। आततोनापव्याहरेदिति॥ ॥होतावषट्कारात्। नापव्याहरेदिति वर्त्तते। सोनुब्रूहीत्येवोक्त्वाध्वर्यु
र्नीपव्याहरेदितिप्रकृत्यैतच्छ्रूयते॥ ॥सोमेचग्रहंगृहीत्वोपाकरणात्॥ सोमेचाध्वर्युर्ग्रहंगृहीत्वानापव्याहरेदास्तोत्रोपाकर
णात्॥ ॥उपाकृतउद्गातारआहोतृप्रैषात्॥ उपाकृतेस्तोत्रेउद्गातारोनापव्याहरेयुराहोतृप्रैषात्। होतृप्रैषश्चउत्तमस्तोत्री एम
यायाः प्रस्तावसमनंतरंप्रैषात्तमेति। येनहोतासंबोध्यते॥ ॥होतावषट्कारात्। नापव्याहरेदितिवर्त्तते। कियंतकालमाग्रहसंव 11

112

१०५

द्विर्हविषोवदायेति।तेनयदवद्यतितद्यवमात्रंपिप्पलमात्रंवेति।शास्त्रिनोत्पद्यते।द्वेशकलेवद्यतियवमात्रेपिप्पलमात्रे
वेतिपिप्पलमात्रमितिचपिप्पलफलमभिप्रेतं।नपिप्पलमात्रं।यवमात्रेणसहोच्चारणात्क्वचिच्चदर्शनात्।यथाश्वंवोढुंवरं
वापिप्पलंवाबंधनात्समुच्चेतेति।एतद्विषयएवपिप्पलशब्दः।आज्यंचान्यतरतोभवत्युभयतोवा।अन्यतरतआज्यंकुर्याद्
धस्ताद्वोपरिष्टाद्वेतिवचनात्।तथासआज्यस्योपस्तीर्यद्विर्हविषोवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति।तद्यथैवयत्तस्या
वदानमेवमेवतद्दिति।आग्नेयान्मस्तकंविरूज्यद्वेशकलेवद्यतियवमात्रेपिप्पलमात्रेवेतिवचनमंगीकृत्याग्नेयादित्युक्तं॥
॥भागांश्च।गृह्णातीतिसूत्रशेषः।तांश्चाग्नेयादेव।प्राशित्रसहचरतयासचायमुपदेशः।क्रमस्तूपरिष्टाद्वक्ष्यते।स्थितंतावद
पर्यवसितमंतराण्यत्मक्रियते।तत्किमर्थंचतुर्द्धाकरणसिद्धांतसमानन्यायतयाइतिनिरवद्यं॥ ॥अथषर्डसंवरेणब्रह्मणे
प्रदायपूर्वेणैकेवउपस्पृशेडोपंचायत्तोदक्षिणतोमध्याच्चपावद्ध्वि:स्विष्टकृद्दाज्यं।प्रक्रांतंप्राशित्रमध्वर्युसंचरेणस
र्वत्रपूर्वेणयाइहब्रवीयं:ततोपउपस्पृशतिरुद्रियंप्राशित्रइति।ततश्चतद्भावेनभवति।ततइडांपंचावत्तांगृह्णातिपा
वद्धविरितिप्रतिपत्तित्वात्।नत्ववदक्षिणतोमध्याच्चस्विष्टकृद्दाज्यमितिचोक्तं।पंचावत्तग्रहणमवाच्यं।सर्वेषांत्वल्पत्व

कर्क·
१२

॥असंसृष्टामाहुतिभिः।स्विष्टकृदाहुतिंजुहोतीतिवाक्यशेषः।सवाअभ्यर्द्धइवेतराभ्यआहुतिभ्योजुहोतीतिश्रुतेःकस्माद्रुद्रिय:
स्विष्टकृदुद्रियेणेहपशून्नसृजेद्यदितराभिराहुतिभिःसंसृजेदिति॥३॥निधायसंचरेस्रुचःप्राशित्रमवद्यतियवमा
त्रंपिप्पलमात्रंवान्यतरतआज्यमुभयतोवाग्नेयात्।स्रुग्निधानंवावनिकं।तेएतेस्विष्टकृत्तिविमोचनमागच्छतइति।संच
रश्चपरिक्षीनदेशेणसंचरोभिप्रेतः।तस्यचाभ्युद्धरणमनुयाजार्थं।स्विष्टकृतऊर्ध्वंअनुयाजार्थंअनेनसंचरेणसंचरणं।न
तुप्राशित्रसमर्पणार्थंकस्मान्नभवति।न।तस्यपाणिकमनेनसमर्पणं।अपाहिकंवाभ्युद्धरणं।नेनकरिष्यमाणेनु
योऽनन्तरानुयाजार्थितेवन्याप्प्या।यथोजनेअनुयाजाभावेभावइति।पर्शौवअंगस्विष्टकृदुत्तरकालमभ्युद्धरणं।नत्वरोडा
शस्विष्टकृतीति।ज्योतिष्टोमेतृतीयसवनेसौम्ययागसमनंतरमभ्युद्धरणं।नेतरयोःसवनयोः।अनुयाजाभावात्।केचि
त्तृतीयसवनेपिस्विष्टकृद्यागसमनंतरमेवाभ्युद्धरणमिच्छंति।नसौम्यसमनंतरं।तदनंतरमेवदृष्टत्वात्।सुक्ररूपत
रमिववैतदिति।प्राशित्रमितिब्रह्मणोभागस्तदवद्यति।अवद्यतिशब्दोपादानसामर्थ्याद्द्विरितिप्रतिपत्तव्यं।अवद्यतेहिद्विरेम
खदानसंबंधोदृष्टः।त्रित्वसंबंधोपीतिचेत्।न।विशेषसंयोगात्।त्रिर्जुमरमीनामिति।तथाचप्राशित्रेपकृत्स्नवैति।

१२
ध्रु

११३

१०६

पयतेयपयस्तत्प्रह्वंनप्राश्नातिनेदनुपहूतांप्राश्नानात्येतदेवैनांप्रापयतेयदोष्ठयोर्निलिंपतइति।इडायामंगुलिपर्वंजिनंद
र्शयति।तेनप्रकृतायामपीडायांपुनरिडाग्रहणं।पर्वशब्दःसंधिवचनः।लिंगात्।कांडात्कांडात्प्ररोहंतीपरुषःपरुषस्परीतिदां
उ त्कांडाच्छेदात्पर्वणःपर्वणःप्ररोहतीतिदूर्वोच्यते।तत्रचपर्वशब्दंसंधिवचनेदर्शयति॥ ॥अवांतरेडामादधातिपूर्ववत्॥अ
वांतरेडामिडायाएवहोतुःपाणौसमवद्यति।अथहोतुःपाणौसमवद्यतिसमवत्तामेवसतीतदेनांउपहूंहोतारिअ
यतः।तिहिम्रियते।एवंचद्वहरणेचपंचावत्तामिति।पुरोडाशावदानादेवपंचावत्तानत्वाज्यसंसृष्टरूपत्वाद्विवेके
नगृहीतुंशक्यतइति॥ ॥इडांच॥ आदधातीत्यनुवर्तते॥ ॥सर्वेन्वारभंते।प्रकृतत्वादिडामीतिकेचित्।अपरेतुवाक्यसाम
र्थ्याद्धोतुरन्वारंभमिच्छंति॥स्वर्गस्यलोकस्यैतद्द्वारंयदिडातस्माद्धोतारमन्वारभेतेति॥ ॥इडोपहूतेतुच्यमानेआग्नेयंब
र्हिषदंकरोतिब्रध्नपिन्वस्वेति।इडोपहूतेत्युच्यमानेआग्नेयंबर्हिषदंकरोतिब्रध्नपिन्वस्वेत्यनेनमंत्रेण।विपरिणम्य
तेचासावनेकयजमानकेकर्मणि॥ ॥तंचतुर्द्धाकृत्वेति॥ तंनिर्दिश्यचतुर्द्धाकृतंबर्हिषदंकरोति।आग्नेयंचतुर्द्धाकरो
तीतिवचनादाग्नेयमित्युक्तं।चतुर्द्धाकरणस्यचव्यादेशार्थत्वात्तस्यचयजमानकर्तृकत्वात्तस्माअत्ययसामर्थ्याच्चयजमान

कर्क·
१३

प्रकृतावनार्येतिकेचित्।तदेतदसत्।नहिपुरोडाशस्याज्यस्यचतुल्यतास्कापुंपगंतुं।प्रतिपाद्यतेद्यत्रपुरोडाशोनाज्यं।अस
मुक्तविधानात्।तेनपत्नीसंयाजेडायामपिपंचावत्ततायथास्यादितिपंचावत्तग्रहणं।ननुचानुक्तेपिपंचावत्तमेवेदं।ततश्च
तत्रापिभविष्यत्येव।नेहपुरोडाशप्राधान्यात्तत्कार्येचपत्नीसंयाजेष्वाज्यप्रसंगाद्विरेवाज्यंप्राप्नोति।नोपस्तरणाभिघारणे
वाभिरिति॥तेनसुष्ठूच्यतेपंचावत्तेमिति॥ ॥यजमानभागंहवीर्द्धादीर्घप्रशीर्ष्णपुरस्तात्ध्रुवायाःकरोति।हवीर्द्धपुरोडाश
स्यप्रशीर्यपुरस्तात्ध्रुवायैनिदधातीतिश्रुतत्वात्॥ अयंचभागानामवसरः।ततश्चविनियोगक्रमेणहर्वमग्नीधः।ततोब्र
ह्मणस्ततोयजमानस्येतिध्रुवायाःपुरस्तादितिव्यतिरिक्तेदेशेकरोति॥ ॥इडांहोत्रेप्रदायाविसृजंदक्षिणातिक्रामति।भा
गेहवहितत्वादिडाग्रहणंक्रियते।तांहोत्रेप्रदायाविसृजंदक्षिणातिक्रामति॥ ॥इडांप्रतिगृह्यहोतुरंगुलिपर्वणीअ
नक्ति।प्रकृतत्वादिडाग्रहणमकार्यं।क्रियतेचपर्ववर्जनेयथानतः।क्रियेतेत्येवमर्थं।तथादर्शयति।सहोतुरिहनिर्लिंपतितद्धो
४२ तोष्ठयोर्निर्लिंपतइतिप्रकृत्याहएतद्वैमनुर्बिभयांचकारेदंवैमेतनिष्ठंयज्ञस्यपदियमिडापाकयज्ञियायद्वैमरहरक्षांसि
यद्वंनहिंस्युरितितामेतत्पुरारक्षोभ्यःपुरारक्षोभ्यइत्येवप्राशयततथोएवैनामेषएतत्पुरारक्षोभ्यःपुरारक्षोभ्यःइत्येवप्रा

एम
२३
१०७

११६

मर्थसूत्रे आग्नेयादिति। आग्नेयात्मस्तकं विरुज्येत्यतो वचनात्। अस्तु तथेति चेत्। प्रदेशविधिपरत्वाद्वाक्यस्य। तस्मात्सर्वत्र
प्राशित्रग्रहणं प्राप्यं। भागास्तु पुरोडाशसंयोगात्सान्नाय्येन प्रवर्त्तंते। याज्ञिकसिद्धं तेपि न चतुर्द्धाकरणं सान्नाय्यस्य पुरोडा
शत्वात्। तस्य च पुरोडाशसंयोगात्। प्रकृतौ ह्योपदेशिका धर्माः। सान्नाय्यविकारो वि पशौ चतुर्द्धीकरणाभावात्। अथ पशु
ऽ संमृशतीति हि प्रकृत्याहे तर्हि संमर्शनस्य कालो थयत्पुरः संमृशति यस्म उपतिष्ठंते ते विमथिष्यंत इति यद्यपि विमार्थं
प्रशंके पतान्वे संमृशेदिति चतुर्द्धीकरणाभावे विमथनाशंकायां संमर्शनविधिसंस्तव इति॥ अत्रापि तत्र इति यजमाने
नपति। चतुर्द्धीकृतं पुरोडाशमालभ्य उत्तरत्र विसर्गेपि प्रदेशात् अत्रापि तत्र इति यजमानो जपेत्॥ ॥विस्रज्यामीमं दंतेति। जपती
तिवर्त्तते। अयं चके छिन्नो वितस्यापि यजमानस्येष्यते ऽनाश्रितत्वात्। तत्तु न त्वपपन्नं। आलंभनपूर्वकत्वाद्विसर्गस्य।
तेन यथा पूर्वे प्रधुरेवमुत्तरेपीति। चतुर्द्धीकरणे च सत्यनयोः प्रवृत्तिः। तदत्रापि च्छणं भाक्तं नेनेति वाक्यशेषात्॥ ॥ एके
कमाहरतीति॥ भागेन भागमिति सूत्रशेषः। तच्चप्रकान्त्रोपहारतादर्थ्यात् भक्षणार्थं हरणं। द्रव्यसंस्कारत्वाच्च। अन्वाहार्ये
पितृयेव चेत्। न। परिक्रयार्थत्वात्। अद्रव्यसंस्कारत्वाच्चेति॥ ॥धाता इति प्रोक्तो रूपं न्यङ्गनी षेवडवतां। अथ यत्राहोपहूतेधा

कर्क॰ श्चतुर्द्धीकरणे। सर्वेषु व्यादेशाभावाद भावश्चतुर्द्धाकरणस्य॥ ॥बर्हिष्यत्विप्र आदिशतीति। बर्हिषीति नियमार्थमुच्यते। आदेशश्च
१४ वाच नैकोनस्मर्पणं ताक्त। तेनेदं ब्रह्मणइदं होतुरित्येवमादयादेशः॥ ॥उभौ वाविशेषात्। उभौ वा चतुर्द्धी क्रियेते नाग्नेय एव।
कुतः। अविशेषात्। अथ यत्र प्रतिपद्यते न चतुर्द्धा पुरोडाशं कृत्वा बर्हिषदं करोतीति अविशेषश्रवणात्। किंच चरितार्थत्वा
विशेषात्। संस्कारार्थत्वाविशेषाच्च। तथा प्रतिपत्तिसव्यपेक्षत्वादिति याज्ञिकाः। अत्रोच्यते। स्यादेतदेवं। यद्यविशेषस्या
त्र अस्ति तु विशेषः। आग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति यद्यपि च मार्जन्या यां पुरोडाशमात्रश्रवणं। तथापि त्वाग्नेयमिति वच
नाद्विशेषनिष्ठतैवन्याय्या। न चाग्नीषोमीय आग्नेयः। यत्र हि निरपेक्षादग्निपदान्तद्धितउत्पद्यते स आग्नेयः। न च सोमसव्य
पेक्षस्याग्निपदस्य सामर्थ्यमस्ति। सापेक्षं चासमर्थं भवतीति। समर्थानां प्रथमाद्वेति ह्यधिकृत्य तद्धितान्याम्नाने। तेनाग्नीषो
मीयस्यानाग्नेयत्वाच्चतुर्द्धीकरणाभाव इष्यते। यद्येवं उभौ वाविशेषादिति सूत्रे किमर्थं॥ आशंकानिवृत्त्यर्थं अपि वा
प्राशित्रभागानामाग्नेयादिति सूत्रितं। आग्नेयाद्भागांश्चेति। तत्सिद्धं तादर्थ्यं वक्तव्यं सुभौ वाविशेषादिति। तत्कुतो वचनात्। एम
हविर्मात्रस्य हि प्राशित्रं श्रूयते। इडीं विषावद्यतीति। भागानां च। इत्यर्द्धं पुरोडाशस्य पश्चार्धेयेति पुरोडाशसंयोगः। यद्येवं कि १४
१०८

११५

रणतात्रसंभवतिमार्जनंभवति।सुपांहिस्थानेसुपःछंदसिभवंति।छंदोवत्सूत्राणिचेतिस्मर्यते।तेनात्रसप्तमीतृतीया
र्थे।लिंगाच्च।पवित्रपूतायदतऊर्ध्वमिति।केचिच्चात्रोदकेनमार्जनमिच्छंति।मंत्रलिंगात्सुमित्रियानआपइति।तत्तुन
पवित्रविधायकत्वान्मंत्राणामनुपपन्नं।उदकानुपदेशाच्च।नचान्यद्रव्यमत्रार्थेकरणंनास्तियथापसुवपाते।नचपवि
त्रान्यमत्रार्थेनसंभवति।लिंगाच्च।पवित्रेणपूताःपवित्रपूताःइति।यदिवोदकमपिसाधनंस्यात्पवित्रपूताइतिस
मासोनस्यात।असामर्थ्याच्च।यच्चश्रूयतेपवित्रवतिमार्जयंतइतितत्रापिपवित्रवद्वस्तुनिर्देशादनध्यवसायएवेत्यन्य
थानेयमिति।मंत्रश्चसुमित्रियानआपइत्युषध्यःसंत्वित्येवमंतःस्यात्परिसमाप्तत्वाद्वाक्यस्य।नचदुर्मित्रियाइति।एतेषांत
रेनविनिर्मुक्तः।नचपरादिनास्वांतस्यायोत्रसंभवत्यप्रकरणसमधीतत्वात्तस्य।प्रकरणांतरसमधीतेत्वयत्नाद्वाक्यसमुच्चयो
भवति।यथाजोतिरसीतिसमिद्भिस्तेन।। ।।यजमानस्यप्राणायानौपातमितिप्रस्तरेतेकरोति।प्रकृतत्वात्पवित्रप्राप्नोतेत्यवा
चं।उच्यतेच।तेनशाखापवित्रमुदासार्थमिति।तस्यापिसमस्यमार्जनप्राप्तिरतस्तेइतियत्नःक्रियते।अनेकयजमान
केविपरिणामोमंत्रस्य।मार्जनेपुंडाभस्तुनिमित्तत्वात्तदभावेनभवति।पवित्रप्रतिपत्तिस्तुभवतिप्रतिपत्तेरेव।। ।।त

कर्क·
१५

वापृथिवीइतितदग्नीधआदधातीतिहिश्रूयते।तत्रकेचिदिडागृहांउपस्तरणमभिघारणोपेतंषडवत्तमिच्छते।अन्यथाषडवत्ता
भावात्।तत्तुनोपपद्यते।नह्यत्रोपस्तरणाभिघारणेविहिते।कथंषडवत्तमुच्यते।।पात्रस्तमितावपवार्थइतितयाषडवत्तश
ब्दोयीडागडमवचरितउपलभ्यते।अश्वकर्णादिशब्दवत।। ।।माम्नातुपहूतापृथिवीति।। तत्रषडवत्तमग्नीत्प्राश्नातु
पहूतापृथिवीत्यनेनमंत्रेण।। अथद्वितीयसुपहूतोद्यौरिति।श्रुतमपिसत्रप्रकृतानोपनिबद्धं।वाक्यभेदादेकत्वदर्थोप
लब्धेः।। ।।आशासानेमयीदमितियजमानोजपति।। अपसिरविष्करणउपहूतइत्येवमाद्याशीःप्रार्थनमाशा
सनं।एषावाआशीरितिवचनात्।अत्रमयीदमितियजमानोजपति।अत्रयजमानग्रहणंशक्यमकर्तुं।पुरुषयोगिमं
त्रसंस्कार्योह्यस्यायेसामर्थ्यादितिपरिभाषितत्वात्।एवंतर्हिपत्नीसंयाजेडायामपियजमानोयथाजपेदिति।तत्रहि
पत्न्युपहवःक्वचिदाम्नातः।उपहूतेयंपत्नीति।आशीर्वचनेनैकवाक्यत्वान्नस्याएवजपोमाभूदितियजमानग्रहणं।।उप
हूतांप्राश्नंतिसुक्ताः।उपहूतामिडामृत्विजःप्राश्नंतीत्यर्थः।।यजमानश्च।सर्वेषामिडाप्राशित्रंभागास्त्वयावद्भक्तेपिवर्तते।
द्रव्यसंस्कारत्वात्।। ।।पवित्रयोमार्जयंतेपरेणवेदिं८सुमित्रियानइति।तृतीयार्थेसप्तमी।नह्यत्रसप्तम्यर्थःसंभवः।क

एम
१५
१०९

णागतलिंगोतभावेनसेत्युक्तं। अयंचपरिक्रियार्थः। ततश्चपक्वान्नोपहारतादर्थ्येपिदानसमनंतरंभक्षणंनभवति। च
तुर्द्धीकरणेतुद्रव्यसंस्कारात्पक्वान्नोपहारतादर्थ्याच्चानंतरमेवभक्षणं॥ ॥ उदगुद्वासयति हविश्च। उदगुद्वासन
मन्वाहार्यस्य। हविषश्चपुरोडाशादेः॥ ॥४१॥ समस्योल्मुकेसमिधमादधायाह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामिसमिधमाधा
याग्निमग्नीत्संमृड्ढीति। समासआहवनीयएवप्रतिसंक्षेपः। तेषुनरत्नसंस्पर्शयतीतिहिश्रूयते। समिच्चयासाव
नुयाजार्थपरिशेषिता तामादायाह ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीत्येवमादि। शेषद्रव्यंचैतत्। तत्रैकोल्मुपात्रार्थस्ततश्चतदभा
वेभावआतिथ्यादौनभवति। संमार्गविषयस्तुसंमृजिद्वारेण सर्वार्थत्वात्प्रतिपन्नार्थकर्मसाधनभूताहवनीयसंस्का
रोपजनकत्वेनानुयाजाभावेपिप्रवर्त्ततएव। तथाचसंमार्गंप्रकृत्याह॥ स्रुक्त्रायदततऊर्ध्वमसंस्थितेयज्ञस्पतद्
हादिति। अत्रकेचित्सर्वसमिदाधानमिच्छंति ततउल्मुकसमासः। ऊतएततादृवंविकनोह्युपदिष्टंनिर्दृश्यते।
पात्रसंक्षालनांतेनुयाजाः समिदादीति तद्देतदनुपपन्नमिव। नह्यत्रसूत्रभंगेकिंचित्कारणमस्ति। तदभावे
चयथास्थितसूत्रव्याख्यैवयुज्यते। येनुसमिदादीत्युक्तं। तन्यायपूर्वकत्वात्। एकस्यादिशब्दस्यलोपे

कार्क॰
१६

स्रीवः। पत्नीयोः। प्रस्तरोकरणं॥ ॥ अत्रवाब्रह्माप्राश्नाति। तुल्यश्रुतित्वादत्रवाप्राशित्रभक्षणं॥ ॥ भागमस्मैपरिहरति॥ अस्मै ब्र
ह्मणेपूर्वेणैवाहवनीयं भागंसमर्पयतीत्यर्थः॥ ॥यजमानभागंप्राशितोषिते। अपोषितेयजमानभागंचपरिहरति॥ अन्वाहा
र्यमभिघार्योद्वास्यांतराब्रह्मयजमानौहत्वावेद्यांनिधायालभतेप्रजापतेर्भागइति। सर्वार्थत्वात्तस्यान्येनाभिघारणं। आ
लंभोयजमानस्यस्यान्मंत्रलिंगाद्दानेचतस्याधिकारादध्वर्योर्वीकरणत्वात्। करणमंत्रविषयाशिषांचयजमानयोगि
त्वन्यायात्। तत्कथं। आध्वर्यवः पदार्थः। मंत्रोपिलिंगेनयजमानआशंक्येत। प्रधानभूतश्चपदार्थः गुणभूतोमंत्रस्तेनाध्व
र्योरालंभेधिकारोयुज्यते। तन्मंत्रेपिलक्षणयायजमानाभिधानमित्यदोषः। तथाचलिंगं। यांवैकांचयत्नऋत्विजआशिषमा
शासतेयजमानस्यैवसेति। ऊर्गसीत्यस्यान्नविषयत्वादूर्वादौविपरिणामः। ऊर्जंमयिधेहीत्यत्रापिकेचिदिच्छंति। त
त्पुनर्विचारयितव्यं। नहिप्रकृतेर्विषयतेष्यते। तेनान्यदेवोर्जितरूपंप्रार्थ्यते॥ ततश्चाविपरिणामइष्यते। मयिधेहीतिरा
गस्यतेविपरिणम्यते। अभिघारणंतुगवादेरनुपकारकत्वान्नप्रवर्त्तते। स्वादिष्ठेत्योदनोभिघार्यते। नचगोःस्वादिमाप्रयो
जने। ब्रह्मयजमानयोस्तुअंतराहरणंगोर्नभवति। वाससस्तुप्रवर्त्तते विरोधादिति॥ सादक्षिणा। सदक्षिणेतिवक्तव्ये दक्षि णम
१६

११६

१२०

६

ऽस्य चावभृथे विपरिणामः॥ ब्रह्मानुज्ञातोनुयाजैस्त्रिभिश्चरत्योपभृतः समानीय। ब्रह्मानुज्ञात इत्यवाच्यं सामर्थ्या
देवतत्प्राप्तेरुक्तं च। एतेनाग्निसमिद्रामेत्रितः प्रहोतीति। दाच्यं वा तदनुज्ञोत्तरकालं प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति। अथवाप्ये
समनंतरं तदर्थपरिनिर्मितं मा भूत्। न्यायेन हि वैश्वसमनं तस्यैषार्थः प्राप्नोति तस्मात्पृथगित्यतद्दृष्टमुच्यते। ब्रह्मानुज्ञात इ
ति। तद्यथा। अनुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं संप्रतिनिदधातीति। त्रिभिरिति चानुयाजत्रित्वप्रज्ञापनायोच्यते। अथवा
चतुर्थस्यानुयाजाभावप्रज्ञापनार्थं। यद्येवमनुयाजांतेस्त्वैवं जुहोतीति प्रकृततः स्रुग्घोमः प्राप्नोतीत्येतदेवं। अनुया
जांगत्वस्यो। तदेतत्स्वानरूपचरितं तत्तस्माददोषः। उपभृतं समानीयत्युक्तं॥ ॥अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति॥
अतिक्रम्याश्रावणवचनमनुवाक्यानिरासार्थं। याज्याप्रैषेत्वाकृतं तो यजनयेत्यनेन प्राप्तत्वात्। अथ यदनुरोनु
वाक्यकाश्चानुयाजा भवंति विशेषवचनात्। तं निरस्तः। तस्मात्साध्वभिहितमतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति॥ ॥यज
यजेत्युत्तरौ। उत्तरौ द्वावनुयाजौ भवति यजयजेत्येवं वक्तव्यं। एवं हि प्रसक्ते। देवान्देवानीतिवा सर्वत्र नियमशब्दात्। सर्वत्र
देवान्यजेत्येवं प्रयोगः। कुत एवं नियमशब्दात्। देवान्यजेत्येवाध्वर्युराहद्येवं देवमितिसर्वं जुहोतेति। अथ यजयजेत्युत्तरयो

दर्श.
१८

न समिध आदधीयसदाद्धीति द्रष्टव्यं। समिदादाने प्रैषयोगं केचिदिच्छंति। तदुत्तरकालीनप्रैषविधानात्। न चाध्व
र्योः समिदाधानं येन दृष्टार्थतास्यादतश्चादानस्य प्रैषार्थतेति। तच्चानुपपन्नं। अदृष्टार्थप्रसंगात्। दृष्टश्चात्रार्थ आधा
नं। ततश्चतादर्थ्येनादृष्टपरिकल्पनं भवति। नन्वाधानमग्नीधोनाध्वर्योरिति। कथं दृष्टार्थतास्यादित्युच्यते। अ
र्थाग्नीधः समर्पयिष्यत्येवं दृष्टार्थतास्य भवति। तस्मादाधानार्थमेव। एवं च सत्यवभृथेनुयाजसद्भावे आधाना
भावादनादानमिति उक्तुकसमासश्चानुयाजार्थ आहवनीयसंस्कारः। तथा चास्तु तावदनुयाजनिर्वृत्युत्तरकालं पुन
रसमासः। स्वावयवेनोपवयस्य संस्कारत्वादवभृथेप्यामयि प्रवर्तते। अभिमृग्नीन्संमृड्ढीति वाक्यस्य विपरिणाम
श्चोदितार्थाभिधानात्। एषा तं इति होतानुमंत्रयते॥ अनुमंत्रणं च समिधः स्यात्। तां होतानुमंत्रयत इति वचना
त्। मंत्रलिंगाच्च। तत्तस्य वरुणप्रघासेषु विपरिणामः। एते ते अग्ने समिधौ ताभ्यामिति॥ अजानतिपजमानः। स य
दि मन्येत न होता वेदेत्यपि स्वयमेव यजमानोनुमंत्रयेतेति वचनात्॥ संमार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामं सकृत्सकृत्सकृ
त् समिति। पूर्ववदग्निं संमार्ष्टि अपरिक्रम्य। सकृत्सकृत्त्रिस्त्रिः परिक्रम्येति मा भूत्। सकृत् समिति च विशेषः। मं

एम
१८

११८

१२१

कर्तव्यः। तच्चोक्तमुत्तरत्र उपचारोयमिति। चतुर्थीग्रहणं धारानुयाजेग त्वपता पनार्थं। एतद्रथा ह्यनुयाजजपव्यतिरेके
णान्मदृष्टवैत्त्यादकं होमांतरमाशंक्येत। अतश्चानुयाजप्रवृत्तौ प्रवृत्तिरस्य। तदभावे भाव इति। एवं च सत्यनुयाजेनोतेस्व
रूं जुहोतीति सांगानुयाजकर्माभिनिर्दिष्टत्वे तत्कालं स्वतंत्रहोमः सिद्धो भवति। अथ यदा देवानामेव देवतात्वमत्रापि प्रया
स्यादिति चतुर्थग्रहणं। मंत्राभावेपि चात्र स्वाहाकारोस्त्येवेति वक्ष्याम उपरिष्टात्॥ ॥अभिचरंननुयाजानुमंत्रणम
शान्यमुंजहिद्धाद्दुन्यमुंजस्युल्कुष्यमुंजहीति॥ अभिचरंननुयाजानुमंत्रणं करोति। अशान्यमुंजहीत्येवमादिभिः
प्रतिमंत्रं वाक्यभेदात्। तच्चाध्वर्युः पुरुषयोगाभावात् समाख्यानाच्च॥ एवं पदद्वौ समं विभजेत्। एवमनुमंत्रण
नोविकारेनुयाजप्रद्वौ समो विभागः कर्तव्यः॥ समं स्यादश्रुतित्वादिति न्यायात्। अनुयाजप्रासो च पुरुषार्थरूप
स्याप्यनुमंत्रणस्य प्रवृत्तिरिष्टैवेत्यभिप्रायः॥ ॥स्वस्थानात्वेन चोपायित्वात्॥ न वा समो विभागः कर्तव्यः॥ किंत २।२
र्हि विकृतौ पठ्यमानानामनुयाजमंत्राणां यत्स्थानं तत्रैव न धर्मसंबंधः कर्तव्यः। ततश्च द्वितीयादीनां नाराशंसानु
मंत्रणमितरेषां स्विष्टकृदनुमंत्रणमिति। कुत एतत्। उपायित्वात्। प्रथमे त्वभिनिर्दिष्टे द्वितीये वा निर्दिष्टे तमेव प्रस्त

क.कां. १८
रभिधीयते। तत्रैवकारेण समर्थितः स्यात्। देवान्यजेत्येवावसुरा हेति। किंच॥ ॥विकृतिदर्शनाच्च॥ विकृतौ हि दर्शनं भवति।
अतिक्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति सोपबर्हिषो द्वावनुयाजौ यजतीति। तेन नियमशब्दाद् देवान् देवानिति वा सर्वत्राबज
नेति चोत्तरप्रैरितिनु शास्त्रांतरात्। एवं च सति वरुणप्रघासादौ यत्र यजयजेति पुनर्वचनं। तत्र नियम एवेष्यत इति संप्रदा
यः॥ ॥प्रतीचो जुहोति॥ प्रतीचोनुयाजास्तद्यानरूपमिति वचनात्॥ ॥उपसस्रुव॥ अधिकारमुपजीवनाह॥ उपस
स्रुवप्रत्यंचो होमाः। तुल्यं हि शास्त्रमत्रापि प्रतीचो जुहोतीति वचनात्। कर्तुरपि प्रत्यगपसरणे प्राप्ते अनियमेवानि
यमार्थमाह॥ ॥स्रुवः चतुर्थं समानीय प्राचीं॥ चतुर्थहोमेष्विति अपश्चात्समानीय प्राचीमाहुतिं जुहोति। न च य
जतिस्थानादेत्य यजतीनां हि स्थानं परिभाषितं। तिष्ठन्नुदङ् प्राङिति। तथा चोक्तं परिधीनपरेण संचरो होष्यत इ
ति। नन्वेव होममात्राभिसंबंधात् सर्वत्रैवं प्राप्नोति। नाश्रावणाभिसंबंधात्। यत्राश्रावयिष्यंस्तत्रैनातिक्रामतीद
क्षिणे नाश्राव्येति। नन्वाश्रावणातिक्रमणविशेषे इदं वचनं। अनाश्रावणहोमेत्वनियम इति। उच्यते। एतन्मूल राम
मेवैतत्सूत्रं। वचनांतराभावात्। तस्मादाश्रावणासंबंधेष्वेवातिक्रमणं नेतरत्रेति। इतरहोमस्तु तत्र एव व्यवस्थितेन १८
११२

११८

नादिः। यद्वाभ्यस्यमानप्रतापनायेत्युक्तमेव॥ एत्यजुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरिति च जुहूं प्राचीं दक्षिणेनोत्तरेणाग्नी
षोमौ तमितीतरेणेतरां नीचां प्रतीचीं॥ एतस्यैतस्य ध्रुवविषयमवाच्यं। प्राप्तत्वादेव। तेन यजमानस्यैतस्य व्यूहनं यथास्यादि
त्येवमर्थमुच्यते। जुहूपभृद्व्यूहनं न कार्यं। जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेत्यभिहितत्वात्। इतरेणेतरामिति चोक्तत्वात्। अतस्त
द्विकाराणां व्यूहनं युग्मासाधिमिति केचित्। तदसत्। नहि तद्विकाराणां स्रुवादीनां चोदकेन व्यूहनं प्राप्तं निवर्तयि
तुं शक्यं प्रतिषेधशास्त्राभावादिति। कस्तर्हि जुहूपभृद्व्यूहणस्य समाधिः। उच्यते। जुहूपभृतौ व्यूहतीत्युक्ते विशेषा
र्थं पुनर्वचनं। जुहूं प्राचीं दक्षिणेनेति। इतरेणेतरां प्रतीचीमिति च। अपि चोपभृत्संशब्दनमुत्तरत्र नास्त्येव। तेन जु
हूपभृतौ व्यूहतीति पूर्वमभिहिते। इतरशब्देनोपभृत्कथं नैव वक्तुं। तस्मादपुनरुक्ततेति। अग्नीषोमयोस्त्वनेन नम
त्रेण दक्षिणेस्तेन जुहूं प्राचीं व्यूहतीति। अग्नीषोमौ तमितीतरेण सव्येन जुहूत्तराम् उपभृतं नीचां प्रतीचीं व्यूहति। अत्र प्रती
चीमिति प्रत्यस्रुवीमुपभृतं कृत्वा प्रतीचीमेव केचित्स्थिरयंति। तदेतन्नोपपद्यते। यत्कारणं प्रतीचीमित्येकः शब्दः
स्य यदि वाग्रेरणो न संभवतेस्येवेति। तत्रैतेषाभिसंबंधो युज्यते। अत उपभृतं प्रतीचीं सव्येनैवमुक्त्वाह। अपां चेत

नहर वान

कर्क पिद्वान त्रयमं तृतीयं वा॥ एवं द्वितीयेभिन्ने तृतीयविषयापेक्षेति। ततश्च स्वस्थानोत्पत्तेरेवायमभ्यास इति। यद्यपि च श्र
१९ तोस्य स्याभ्यासोन्याय्यः। तथापि पाठक्रमाद्द्वितीयस्याभ्यास इष्यते। प्रयाजेषु चतुर्थे तथैव पाठ इति। तेन युक्तस्तत्र पंचमा
स्यैवाभ्यासः। प्रयोजने। आशीराशंसादभ्यासविनाशे साभ्यासो द्वितीय आवर्तते। एवं तृतीयेपि द्रष्टव्यं। आह च। अनु
त्पत्तौ युपासंख्यासाभ्यासेनैवर्ष्यते। इष्टस्तेनानुयाजानामभ्यासो विरूद्धताविति। तत्रोत्पत्त्याभ्यास रक्षेत्र न स्यात्पाठोयदा
व ४ तरा। सति त्वंतरपाठे हि नोत्पत्त्याभ्यास इष्यते। देवी द्वारो य इति त्वेष प्रथमाभ्यास इष्यते॥ निष्टंतेन स्वरूपेण तस्य न ह्युप
पद्यते।।३ किंच। अकृते हि द्वितीये च तदपेक्षैव युज्यते। स्वस्थानोत्पत्तेन वोपायादिति सूत्रमुदाहृतं।४। प्रयाजेषु उपाठ
स्यन्यायेनाभित्र वाक्यता।। अतः पंचम एवासौ योनः पुन्येन भाव्यते। ५। अत्रोच्यते। एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत स्वस्थानां सेन
वोपाधित्वादिति। अनेनानुमंत्रणविषयो निरूपः कृतः। न च पुरुषार्थरूपस्यानुमंत्रणस्य विकारे अनपेक्षितत्वात्तद्वृत्ति
रस्ति। न च खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादितिवत्तद्वृत्तिरिष्यते। तत्र हि खादिरः कल्पपेक्षेव प्रवृत्तः। इह त्वनुमंत्रणनिबं एम
धनोभिचारे न चानुमंत्रणं कल्पपेक्षयाश्रयते। अतदर्थत्वात्। तेन न्यायोपदर्शनार्थमिदमुक्तं। धर्मांतरप्रवृत्त्या वा। स चास्या १९

११३

9 20

ध्रंमूलमितरस्या। प्रस्तरसंस्कारश्चायं। तथाचोपभृतादाज्याभावेपिप्रस्तरोऽज्यतएवेति।।मरुतामितिनीवेर्हत्वाचप्रमा
दायानुप्रहरति।मरुतामित्यनेनमंत्रेणप्रस्तरंनीवेर्गमयित्वाततस्तृणमादायअनुप्रहरति।। ।।हस्तेनाचरति। आच
रणमुपसमूहनं। तच्चसामर्थ्यात्काष्ठादिनाप्राप्तंवचनसामर्थ्याद्धस्तेनैवोच्यते।तमंगुलिभिरेवसमुच्येरंनकाष्ठै
रिति। हस्तावरणाधिकारमुपजीव्यनाह।। ।।यजमानभागंचप्राशिते।प्राशितेयजमानेतद्भागंचहस्तेनैवाचरति
। तच्चस्वावसरएव। गुणपरत्वाद्वचनस्य।। ।।क्षत्रियवैश्ययोश्चनित्यं। क्षत्रियवैश्ययोः पुनर्नित्यमेवहस्तेनभागो
होतव्यः। अहंत्वदस्मीत्यनेनमंत्रेण।सूक्तवाकांतरत्यस्तृणमादायानुप्रहरतीत्यनेनसंबंधः।। ।। एवंद्यामनं
।तसूक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरतीति।तत्रैतत्संदिह्यते।किंसूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणयोरंगांगिलक्षणःसंयोगः।उतकाला
र्थइति।किंतावत्प्रतिभाति।अंगांगिलक्षणइति।कुतएतत्।सूक्तवाकेनेतिकरणविभक्त्यानिर्देशात्।प्रस्तरमितिच
कर्मविभक्त्या।सूक्तवाकएवयाज्याप्रस्तरआहुतिरितिचामनंति।तत्रायंयागःप्रस्तरद्रव्यकअग्न्यादिदेवताकश्च। अ
ग्न्यादयोह्यत्रसूक्तवाकेसंकीर्त्यंते। मंत्रस्यचक्रियासाधनप्रकाशकत्वमुचितं।तेनात्रप्रस्तरद्रव्यस्याग्न्यादयोदेवता इ

कर्क·
२१

दासार्थं। अन्यथाहियःकश्चिदुद्धतेन।परिधिग्रहणंचपरिधिसंस्कारार्थं।ग्रहणक्रियाकर्मभावनिर्देशात्परिधिमभिपद्या
म्श्रावयतीति।तथा।परिधिभ्योऽस्येतदाश्रावयतीति।आश्रावणस्यतादर्थ्यंदर्शयति।तथा। सआश्राव्याहेषितादैव्या
होतारइतिप्रकृत्याह। दैव्यावाएतेहोतारोयत्परिधयइति।परिध्यर्थतांमंत्रस्यदर्शयति।सूक्तवाकश्चेषणक्रियोप
ग्रहणार्थंवा। तदागमेविधानात्।लिंगाच्चाइषितादैव्याहोतारइति दैव्यावाएतेहोतारोयत्परिधयोग्रयोहीष्टादैव्या
होतारइतिदैव्याहोतारःप्रेषिताइदानींभद्रवाच्यायभद्रवदनायमानुषंहोतारंसूक्तवाकायप्रसौतीत्येकवाक्यतासाम
र्थ्यात्तादर्थ्यमवगम्यते। अन्यथाह्येकवाक्यतासमधिगतौभिन्नवाक्यता अन्याय्या।तत्रैतदुक्तंभवति।एतेपरिधयः
प्रेषिताःइदानींमानुषोहोताप्रेष्यतइतिग्रहणक्रियाकर्मभावः प्रैषार्थत्वेप्यविरुद्धः।प्रयोजनंप्रैषाभावेपरिध्य
नालंभोयथादर्विहोमेषु।। ।।पशौप्रेष्येति।ब्रूहीत्यस्यस्थानेपशौप्रेष्येतिवक्तव्यं।तत्रमैत्रावरुणस्यप्रैषाश्रावणं।।
।।संज्ञानाथामितिप्रस्तारादानं।कर्त्तव्यमितिसूत्रशेषः।। ।।विधृतीस्थानेकृत्वानक्तोनेव्यंतुवयरति।विधृत्योस्था
नमाहवनीयः।सर्वहविषांतदधिकरणत्वादनक्तोनंप्रस्तरंव्यंतुवयरत्यनेनमंत्रेण।कथं।। ।।अयंन्तुह्यामुपभृतिम

एम
२१
११५

१६२

लताप्रस्तरप्रहरणस्यवाक्यदेवगता।।नचमंत्रेसंकीर्त्तनमात्रादेवनिर्ज्ञातप्रधानसंबंधस्यफलवत्त्वाद्यभ्युपगंतुं।
नचफलवत्फलवत्तोंगंभवतिवचनमंतरेण।।तस्मात्प्रांगांगिलक्षणःसंयोगइति।प्रयोजनंप्रस्तरप्रहरणाभावेप्या
तिथ्यादेःसूक्तवाकःप्रसज्यतएव।। ।।अग्नीदाहानुप्रहरेति।अग्नीद्वचनंनकर्त्तव्यं।प्रैषार्थत्वात्।प्रैषवानीदित्युक्त
त्वात्स्वयंवाविरोधादितस्त्र।तेनवरुणप्रघासादिष्वविपरिणामार्थमितिकेचित्।तत्कथं।वचनात्।वचनेहितत्रभ
वति।अथाग्नीदाहानुप्रहरेतितताउभावेवानुप्रहरतइति।तदेतदसत्।वरुणप्रघासेष्वनुप्रहरेत्स्यविपरिणा
मोनयुज्यते।प्रकृतौप्रहरणक्रियाकर्तुरेकस्यप्रेषणं।विकृतौद्वयोःकर्त्रोरिति।नचभेदेनप्रैषदानंप्रयोगवच
नोमाबाधीति।तस्माद्युक्तरूपऊहः।नचतत्रअग्नीदाहानुप्रहरेतिविधानं।प्रकृतितःप्राप्तत्वात्।अतोयथानुज्ञा
प्रस्यानुवादोयं।अतःकृत्यनुकरणमेतत्।अथवाध्वर्योःप्रैषार्थकर्तृत्वेसतियःकश्चिदन्वेषणीयःस्यात्तत्रैषंस्तु
प्रत्यासन्नत्वादग्नीध्रएवस्यादित्येवमर्थमग्नीद्ग्रहणं।न्यायतःप्राप्तएवाग्नीदभिधीयते।अन्यत्रापितएवयथास्या
दिति।यथाहंतन्योदृषदुपलइति।यथावातःपन्यवहंतन्योवेति।एवंचसत्यनेनैवन्यायेनज्योतिष्टोमेऽपिप्रस्था

कार्क·
२२

तिगम्यते।स्पष्टतरंचैतदभिधीयते।अग्निरिदंहविरजुषतावीवृधतेति।इदमितिसंनिहितंप्रस्तरद्रव्यंनिर्दिशति।।अपिच
फलसंकीर्त्तनंभवति।आयुराशास्तइत्येवमादि।।तेनप्रस्तरद्रव्यकंसूक्तवाकमंत्रकस्याग्न्यादिदेवताकस्यायुरादिफल
कोहोमइति।तदेतदपरेनेच्छंति।उभयोःपरार्थत्वात्प्रस्तरस्यहिस्रुग्धारणार्थताज्ञाता।प्रस्तरेजुह्वमासादयतीति।सू
क्तवाकस्यचेष्टदेवतासंकीर्त्तनेदृष्टोर्थइतितादर्थ्याध्यवसानमुक्तं।।अतोनिर्ज्ञातार्थयोरपिसंयोगःसकालार्थएव
भवति।यथेध्मप्रहरणसामिधेन्यनुवचनयोरिति।तदेतेप्रक्रियमाणःप्रस्तरःसूक्तवाकेनैवप्रहृतोभवतीति।।वचनं
सूक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरतीति।।सूक्तवाकएवयाज्याप्रस्तरआहुतीइतिचैवमेवद्रष्टव्यं।यच्चाग्न्यादिसंकीर्त्तनंत
त्प्रधानयागेष्टदेवताभिधानपरं।कर्मनिर्वृत्त्युत्तरकालमपिहिकृताकृतप्रत्यवेक्षादेवतास्मरणंदृष्टार्थमेव
भवति।।अतोनप्रस्तरदेवतात्वेनाग्न्यादिसंकीर्त्तनमिति।नहिप्रस्तरस्यचाग्न्यादीनांचसंबंधोज्ञायतेयेनप्रस्तरदेव
तासंकीर्त्तनंभवेदिति।यच्चाग्निरिदंहविरितिसंनिहितप्रस्तराभिनिर्देशकइतितदपिप्रस्तरस्यप्रतिपाद्यस्यहविष्ट्वा
नुपपत्तेस्तस्येतिनिर्देशाभावात्पुरोडाशादिविषयमेव।यच्चायुरादिफलसंकीर्त्तनंतदपिसूक्तिमात्रंनस्यायुरादिफ

एक
२२
२१६

122

बाह्मात्रदेवता। इमांवाचमभिविश्वेगृणंतइतिमंत्रलिंगात्। वाक्यशेषाच्च। सवैविश्वेभ्योदेवेभ्यःसंप्रगृह्णातीति। एवंच
सतिदर्विहोमेष्वपि विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहेतिहोमः। अथजुहूंचोपभृतंचसंप्रगृह्णातीतिद्वयोःप्रग्रहणविधानसामर्थ्यादु
भाभ्यामपिहोमः॥ ॥घृताचीइतिधुरिनिदधात्यनक्षिचेतयहणं। घृताचीत्यनेनमंत्रेणधुरिस्रुचौनिदधाति। चरितार्थ
त्वाद्द्रव्यसंस्कारोतश्चांतापक्षेनेपिप्रवृत्तिः। अयंधुर्यशब्दः केश्चित्पत्नीयजमानविषयोव्याप्यते। धुर्याविवधुर्यौ। यथाधुर्यावन
डुहावनसःप्रणेतारौ। एवंदंपती अपियज्ञस्येतिपिठ्यते धुर्यपाहीतिविपरिणामः। पत्न्यभावात्। संप्रदायेतुनेष्यते धुर्य
शब्दस्यानडुद्विषयत्वात्। यद्यपिवचनावत्रनस्तएव। तथापित्वनसोनडुत्संबंधोस्तीति। तत्रोपनिधीयमानाभ्यांस्रुग्भ्यांतद्धिसा
माभूदितिधुर्यौपातमितिस्रुगभिनिधानंयुक्तरूपं॥ ॥स्रुचोपार्श्वावेद। पात्र्योचेद्ग्रहणंस्रुवसादयति॥ ॥यत्तेनमश्चतइ
तिवेदिमालभतोसचायंवेदिसंस्कारः समिष्टयजुःसाधनभूतद्रव्यप्रयुक्तः। ननश्चतदभावेभावइति॥ ॥वेद७होतास्रु
क्त्ववाग्धूर्युराज्यस्थालीमग्नीदादायपत्नीसंयाजेभ्योगार्हपत्यंगच्छंति। तेवैपत्नीःसंयाजयिष्यंतःप्रतिपरायंतीतिप्रकृत्य
जुहूंचस्रुवंचाध्वर्युरादत्तेवेद७होताज्यविलापनीमग्नीदितिव्यामनंति। प्रतीपरायंतीतिवचनात्गार्हपत्योगम्यते। विक्र

तिमवतितेनोअप्यासान२

कर्क· २३

ष्टुःप्रैषेधिकारः। अपित्वाह। उक्तत्वात्प्रैषणेन्यपरस्तद्विशेषोवसीयते। तेनसूत्रकृताप्रोक्तमग्नीद्ग्रहणमत्र॥ ॥प्रास्य
स्रुगांचस्तुप्पारत्याग्नेर्नेनाक्रमणक्रीतिलिंगात्। करिष्यमाणप्रयोजनात्मसंस्कारइत्यपरे। तथाचसर्वत्रप्रवृत्तिः॥ ॥
संवदस्वागानग्नीदगंछ्रावयश्रौषट्स्वगादैव्याहोतृभ्यःस्वस्तिर्मानुषेभ्यःशंयोर्ब्रूहीत्येतेषां संवदस्वागंश्रौषडित्यग्नी
च्छेषमितरोव्याप्यासंभूतः। संवदस्वेत्येवमादीनांसंवदस्वागंश्रौषडित्यग्नीदाह। शेषंवाध्वर्युरित्यासेन। तस्यवास्यशंयो
र्वीकार्यत्वात्तदभावेनिवृत्तिः। शंयो। र्वीकस्यार्थकर्मत्वाद्यावद्यक्तेनिवर्तते॥ ॥परिधीननुप्रहरतियंपरिधिमितिप्र
पममितरोवयुगपदग्नेःप्रियमिति। प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात्तत्रयावदुक्तांतापक्षेपयोरपिप्रवृत्तिः। प्रहरणमंत्रप्र
स्याभिधायकत्वाद्द्वंद्वथेविपरिणामः॥ ॥स्रुचौप्रगृह्णातिसं७स्रवभागास्थेतिसं७स्रवांजुहोति। प्रग्रहणेमंत्रस्या
त॥ ससंप्रगृह्णातिसं७स्रवभागास्थेतिवचनात्। होमेवा॥ स्वाहाकारवषट्कारयोस्तदर्थत्वात्। तयोश्चतत्रभावा
त्। लिंगाच्च। एतद्यथावषट्कृतं७हुतमेवमस्येतद्भवतीति। यत्तुनर्वचनंतद्धोमोपलक्षणार्थं। प्रतिपत्त्यर्थकर्मचैतत्। त
तश्चांतापक्षेनेपिप्रवर्तते। अविशेषितत्वाच्च। संस्रवाणामाज्यसाधनयागशेषभूतता। अतश्चसर्वत्रप्रवृत्तिः। विश्वेदे

राम
२३
११७

२कु.२

126

धिकारात्तृतीयएवपत्नीसंयाजेन्वारंभः। अध्वर्युग्रहणाच्चानडुह्यान्वारंभः। सचायमध्वर्युसंस्कारः। द्वितीयानिर्देशात्।
तत्स्थपत्न्यभावेपियः कश्चित्करोति॥ ॥शंय्वंतंभवतीडांतंवा॥ यदेतत्पत्नीसंयाजकर्मतच्छंय्वंतमिडांतंवाभवति। नचात्रवि
कल्पः शंयुरिडावांतेभवति। किंतर्हि। इडाभवत्येव। शंयोर्वाविकल्पः। अतएवतत्पतरद्समामनंति। तदिडांतंभवती
तिब्रूतम्। अतोप्रस्तरस्यैवरूपंक्रियतेसमादिप्रस्तरस्यरूपंकुर्याद्वेदस्यैकंतृणमाछिद्येत्येवमादियावत्शंयोर्बर्हि। सि
॥ ॥शंय्वंतेवेदतृणमादायानक्तिप्रस्तरवत्स्रुक्विस्रुवेस्थाल्यांच। शंय्वंतेकर्माणिवेदतृणंगृहीत्वाप्रस्तरवदनक्ति
अग्रंजुह्वांमध्यंस्रुवेबुध्नंस्थाल्यांवंतुवयत्येनेनमंत्रेणअनक्तिप्रस्तरवदित्युपदेशात्॥ ॥अग्नीद्दाहाउपहलेति।
हुतंव्याख्यातं॥ ॥प्रास्यतृणादिहूर्द्वदत्वापास्यतृणंतदादिसर्वंवत्कर्मभवति॥ शंय्वंतेस्रुक्स्रुवंचगृहीत्वाग्नेदब्धा
यक्षिति। शंयोर्वाकांतेस्रुक्स्रुवंचगृहीत्वाग्नेदब्धायविति जुहोति अधिकाराद्गार्हपत्ये॥ प्रतिपत्त्यर्थकर्मचैतत्। पत्नीसं
याजशेषत्वाच्चतदभावेनिवृत्तिः॥ नचपशौभवति। प्रतिपाद्यद्रव्याभावात्। पत्नीसंयाजानांवार्थकर्मत्वाद्यावदुक्तेनिवृ
त्तिः। सव्येनाहृत्यदक्षिणाग्नौजुहोत्यग्नेयदतिसरस्वत्याइति च। सव्यावर्त्तनविधानशास्त्राभावादन्तीत्याभिक्रमणप्रा

कर्क
२४

त्वनुप्रहीत्रिदर्शनाच्च। गृहपतेरेवगार्हपत्योजः घन्यात्पत्नीः संयाजयंतीति। स्रुक्स्रुवग्रहणंच उपभृदुदासार्थं। उपभृ
त्सार्थं नहितत्रास्तीति॥ ॥अध्वर्युः पूर्वदक्षिणेनगार्हपत्यमेत्यपूर्वेणपरेणान्तरेणपत्नीमेकेषां। पूर्वेणाहवनी
यमपरेणवागार्हपत्यं। तत्राप्येकेषामंतरेणवाहवनीयत्वेवापत्नीमिति॥ ॥उपविश्यदक्षिणंजान्वाच्य। सोमादीन्य
जति। अधिकारमुपजीवंनाह॥ ॥एवंसर्वत्रोपविष्टहोमेषु। उपविश्यदक्षिणंजान्वाच्य। यजतित्वात्तिष्ठतिकि
यायांआसायांउपविश्येसुच्यते। जान्वंचनेचभूमौपातनं। समाचारणाल्लिंगाच्च। ततोदेवाययज्ञोपवीतिनोभूत्वा
दक्षिणंजान्वाच्योपासीदंतीति॥ ॥उपांशुचरंति। पत्नीसंयाजैरिति॥ अधिकारमुपजीवंनाह॥ ॥चरणशब्दे
सर्वैः यत्रचरणशब्दस्तत्रसर्वमुपांशुभवति। यथापिचरयतेउपांशुचरंतीति॥ ॥देवतान्यत्र। चरणशब्दादन्यत्रोपांशु
त्वश्रवणेदेवतामात्रमुपांशु॥ ॥यजतिसोमंत्वष्टारंदेवानांपत्नीरग्निंगृहपतिमिति। स्थाल्येनाज्येनसोमादीन्य
जति। चतस्रोदेवतायजतीतिप्रकृत्याहतावाआज्यहविषोभवंतीति॥ ॥तृतीयंतर्द्दानेपुरस्तात्। तृतीयेपत्नीसंया
जेपुरस्तात्कटादीनांतर्द्दानं। सयत्रदेवानांपत्नीर्यजतितत्पुरस्तात्तिरःकरोतीतिहिश्रूयते॥ ॥पत्न्यन्वारभतेध्वर्युं। अ

कर्म
२४
१२८

१२५

धानास्संदेह इति। तथा चैनेरुक्ताः। तद्येनादिष्टदेवतामंत्रास्ते षु देवतोपपरीक्षाय द्देवतः सयत्तो वायत्तागंबात द्देवाता
भवंतीति। तत्राथ्याग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयसंनिधाने पुरोडाशसंबंधिनः पिष्टलेपाद्यानेसंनिधानाविशेषादाग्नेय
प॰४ ग्नीषोमीयदेवतापरिकल्पनं न्याय्यतरं। तदुद्देशेन हि तद्व्यं गृहीतं यच्छेषोपमिति। उपांशुयाजस्यानाम्नादेवतानाम
संबंधादतद्देवतात्वं। केचित्तु संबंधविशेषे सत्यपि कये वृद्देवतया कस्याभिनिर्दिष्टत्वेः। मुख्यत्वादग्निमेव प्रकल्पयंति। दि
कारे तर्हि कथं। तत्रापि वैकृते देवतासंबंधात तद्देवत्यत्वपरिकल्पनेषा म उच्यते। प्रकृतदेवताभिस्तद्धानेवमंत्रो विकृतिषु
याच्छतीति। न वैकृत्पदे वत्पतादृते। न ह्यस्य विकृतौ पाठ इति। तस्माद्विकृतावपि प्रकृतिदेवताकत्वमेवेति॥ ॥पत्नीवेदं प्रसु
वतिवेदोसीतियोक्तंवप मामुंचामीति। वशाद्यात्पत्न्येव। कृतप्रयोजनत्वात्प्रतिपत्तिरूपता। नतच्चांतापच्छिन्नेपि प्रवृत्तिः॥ ॥
स्तृणात्यावेदः॥ ॥ होतावेदे स्तृणगतीत्येतदुच्यते। इध्मविध्येयापमार्ट् शाब्दप्रयोग इति। मर्यादाप्रतिपत्तव्या। कर्मविषये ल
भिवि धारतिपरिभाषितं। आनुष्मादितिकर्मस्तु तत्रैवेति। अथहोत्वेस्पष्टतरं वचनं। ततोऽत्राप्यभिविधिरस्त॥ ॥ध्रौव॥ सामि
ष्टयजुर्जुहोति देवागातुविद इति। समिष्टयजुरितिकर्मणः संज्ञा समिष्टयजुरंतं भवत्येवमाद्यर्थाजुह्वा वचन इति जुह्वैव हो

…उलूखलमुसल इति पिष्टलेपां जुहोति। अधिकारादक्षिणाग्नावेवापि ष्टलेपसाधनत्वा…
…नाकुल्याभिधानं। अथवा पि=४

कर्कि
२५
पनार्थं। तत्र स्रुचपरिस्तरं दक्षिणेन गार्हपत्यं प्रविश्य तेऽतद्भवति। नेतरत्र। तत्रापि केचित्सव्येनाहत्य रउं करोतीति सूत्रं संब
भवंति होमार्थत्वात्प्रवेशनस्य। तदुक्तं। अव्यवहितसंबंधेपि तदर्थोपपत्तेः। न च होमार्थैव प्रवेशनं विशेषानवगतेः। अतः
हे॰ पत्नीसंयाजनिवृत्त्युत्तरकालमतीत्य निष्क्रमणं। तेन सव्येनाहत्य दक्षिणाग्नौ जुहोतीत्येवमभिसंबंधः। तच्चैतदर्थि
कर्म। ततश्च यावदुक्तं तावच्छिन्नादो निवृ॰ष्टसंबंधिनो लेपास्तैराकृतिरिति। एवं वसतिप्रतिपत्तिरेषा। ततश्चोक्तं नेपि
कर्मणि प्रवर्तते। यच्च कैश्चिदभिधीयते। आज्याकृतिरेवेति तदपि पिष्टलेपग्रहणादवसन्नं। प्रतिपाद्यमानेपि हि द्रव्ये जुहो
तिसंशब्दनादत्र देवतया भवितव्यं। देवतोद्देशेन हि परित्यक्तस्य द्रव्यस्य प्रक्षेपे जुहोतिशब्दो वर्तते। न चात्र देवतागम्यते।
तद्धि तेन च तुष्यावामंत्रोपि वा निर्दिष्टदेवतालिंग एव। उलूखलादीनां चात्रोपादानमात्रं ष्टविशेषणत्वेन। न देवतात्वे
न। यदुलूखलादिष्वाश्लिष्टं तज्जुहोतीति संबंधो न तेभ्य इति॥ कामानामपि चात्र सत्यतापार्थ्यते। ततश्चतेषामपि न देवता
त्वं। एवं चानवगतदेवताको होम इत्यनुपपन्नं। अत्रोच्यते। अनादिष्टदेवतालिंगेष्वपि मंत्रेषु देवतापेक्षायां सत्यां किं यो कि राम
चिद्देवतां तं परिकल्प्य तासु तत्र कृतौ वगच्छतामिति। तत्र कृतपरिग्रहोन्याय्यः। संनिधानात। अप्रकृतोपादाने पुनरसंनि २५

१२८

११२

परिगमनंकर्त्तुरेव।नप्रणीतानां।तत्परिगमनेहि परिणीयेत्येवमवकृतं प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वादिति।प्रणीतासंबंधाच्चार
वनीयंप्रणीतेति॥ ॥पुरोडाशकपालेनकरणेनपास्पत्पक्षः हस्ताजिनः रक्षसामिति।पुरोडाशकपालयोर्भृतत्सर्वगत्वासं
बंधदिधक्षेयं।नहिवर्त्तमानःकपालस्यपुरोडाशेनसंबंधोस्ति।तत्प्रकरणत्वेननिर्द्दिशाद्यद्यपिपुरोडाशोनास्तियथाचर्वि
घां।तत्रापिकपालमात्रमुपादेयं।तच्चैतद्देवताभिसंबंधात्प्रतिप[illegible]कर्मकेच्छिदिष्यते।देवताभिसंबंधश्चमंत्रवर्णादक्ष
सांभागोसीति।वाक्यशेषाच्च। ततोदेवाःसर्वे[illegible] संसृज्येतिप्रकल्पयध्ययत्यापिच्छंयज्ञस्यभागधेयमासीत्तेनेनांनिरभ
जं नस्त्वा पशोः फलीकरणैर्हविर्वियेतादिति।रक्षांसिफलीकरणोनिर्भक्तानीत्याह।ततश्चतेषांदेवतात्वमिति।नैतदेवमिति
परे।नत्वत्रदेवताचोद्यते।नात्रचतुर्थीतद्धितोवायेनदेवतागम्यते।मंत्रवर्णादपिदेवताकल्प्यतेयत्रजुहोतिचोदनात
वहिदेवतोद्देशेनपरित्यक्तस्यद्रव्यस्यप्रक्षेपोयुज्यते।तत्रावश्यंभाविन्यांदेवतायांमंत्रवर्णस्यक्रियासाधनाभिधायित्व
सामर्थ्यात्त[illegible]देवतापरिकल्प्यते।नचेहहोमश्चोद्यते।तस्मान्नदेवता[illegible]कल्प्यते।मंत्रवर्णोवाक्यशेषावर्थवादरूपौ।प्रयो
जनं।नदेवताभिधानमत्र। नचायंरक्षोभिधायकः।द्रव्यपरत्वान्निर्द्देशस्य।ततश्चनोदकोपस्पर्शनमत्र॥ ॥एतस्मिन्पात्रेनिनयति

कर्क·
२६

मः।जुहोतित्वाच्चोपविष्टस्य।तिष्ठन्नेवयासमिष्टयजुर्जुहोतीतितुनोपनिबद्धं।अधिकर्मचेतनातनश्चांतापर्क्किंनेनिवृत्तिः
।वातश्चात्रदेवता।स्वाहावातेधाइतिलिंगात्।ननुचदेवागातुविदइतिसंबुद्धिनिर्द्दिष्टानांदेवतात्वमस्तु।नेत्युच्यते।न
हिहविःसंबंधितयासंबोध्यंते।किंतर्हिविसर्गीयदेवागातुविदोगातुंयज्ञंविदित्वागातुंगतयमितगच्छतेति।तथाचलिं
गं।तदेतेनयथायथंव्यवसृजतीतितेनविसर्गीयसंबोधनं।मनसस्पतेःतर्हिदेवतात्वमस्तु।तस्यहिसंबोधनंमनस
स्पतइमंदेवयज्ञंइति।देवयज्ञसंबंधस्तस्यावसीयते।नैतदेवं।तस्यापिस्वत्रपरार्थ्यैनैवश्रवणं।मनसस्पतिरुच्यतेइ
मंयज्ञंवातेधेहीति।नयज्ञसंबंधोमनसस्पतेः।गतेषुदेवेषुमनसस्पतिरिमंयज्ञंवातेस्थापयत्वित्याशंस्यते।एवंचसप्त
मीनिर्द्दिष्टस्यापिवातस्यैवदेवतात्वमनुरूपतरं। यज्ञशब्देनचात्रलक्षणयाद्रव्यंचोच्यते॥कर्मवाद्द्व्यवचनत्वेद्रव्यस्य
वातेस्थापनंतदुद्देशांशेनैवोपपद्यते।नान्यथा।कर्मवचनेपिचकर्मापितस्साधनभावाभ्युपगमनेनवातेवस्थानमुपप
द्यते।तस्माद्वातएवात्रदेवतेति।प्रयोजनं।जुहोतौवातयस्वाहेतिप्रयोगः॥ ॥बर्हिःसंबर्हिरिति।जुहोतीतिवर्त्तते।संबर्हि एम
रित्यनेनमंत्रेणबर्हिर्जुहोति।प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात्तस्यांतापर्क्किंनेपानिवृत्तिः॥ वेद्यांप्रणीतानिनयतिपरीत्यकस्त्वेति। २६

वान्वारंभः॥ अस्येषतिथ्यागारतिभूमिं। अवेक्षतइतिक्रियापदानुषंगः। मंत्रेवाततोनिर्भक्तस्यैवमादि। सवायपदार्थेर्थि
कर्मत्वादेतलुप्तेनिवर्त्तते॥ ॥अगन्मस्वरितिग्राऽरु। इहुतइतिवर्त्तते। एतदप्यर्थिकर्मैवनत्वत्रप्रतिपत्तिरूपतेति।
॥संज्योतिषेत्याहवनीयं। इहुतइतिचवर्त्तते। अप्रतिपत्तिरूपत्वादेतदर्थिकर्म। ज्योतिषाहिसंभवनमत्रप्रार्थ्य
ते। तेनयागसाधनभूताहवनीयद्रव्यसंबंधेपिसतिनतत्संस्कारपरिकल्पनं। एवंचातलोपनिवृत्तिः॥ ॥स्व
यंभूरितिसूर्यं। स्वयंभूरित्यनेनमंत्रेणसूर्यमवेक्षते॥ ॥वर्चोदाइतियंवाकामंकामयते॥ वर्चोदासीत्यत्रमंत्रप्र
योगः। यंवाकामंकामयतेतद्धविपरश्चयोगोवा॥ सूर्यावेक्षणमपिअर्थकर्मैव। सूर्यस्येत्यावर्त्ततेप्रदक्षिणं। प्रदक्षि
णाग्रहणादितरस्यावृत्तिव्युदासः॥ अथवाश्रौतमेतदिति। आवृत्तिसामान्ये स्रुवप्रदक्षिणमितितत्स्मार्त्तं। श्रौतेसति
कोविशेषइतिचेत्। श्रौतंप्रायश्चित्तंतदपचारेयथास्यादिति। प्रदक्षिणाधिकारेषुपजीवनाह॥ ॥ग्रहग्रहणप्रति
गरहोमेषुचतस्रो। ग्रहग्रहणादिषुतत्रप्रदक्षिणावर्त्तनं॥ ॥गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्नेगृहपतइतिशतंहिमा
तिब्रूयाद्वा। नवेतिमंत्रेविशेषः। एतदर्थिकर्म॥ ॥सूर्यस्येत्यावर्त्ततेप्रदक्षिणांगकृतिपाण्डुरुविभवेति। इदंमेकर्मे

परीत्यसंततंयजमानोंजलिनाप्रतिगृह्णातिसंवर्चसेति। आहवनीयंपरीत्यपूर्णपात्रंनिनयति। संस्थितेपत्नेदक्षिणतःपरी
का.क. त्यपूर्णपात्रंनिनयतीतिवचना॥ संततमित्यव्यवच्छिन्नं। यजमानस्तदंजलिनाप्रतिगृह्णातिसंवर्चसेत्यनेनमंत्रेण। परार्थश्चा
२७ यं। ततश्चातापच्छिन्नेनिवर्त्तते। तत्रेतद्विचार्यते॥ किंनिनयनंप्रधानभूतमुतग्रहणमिति। किंचातः। यदिनिनयनस्यप्राधान्यं
प्रोषितेपियजमानेइहैवकर्त्तव्यं। अथग्रहणस्यप्राधान्येतुयजमानस्तत्रपूर्णपात्रोनिनेयः। पूर्णपात्रंनिनयतीतिवचना
त्। निनयनस्यप्रधानताग्रहणस्यतादर्थ्यं। तदंजलिनाप्रतिगृह्णातीतिग्रहणार्थतावानिनयनस्यचोदितत्वाविशेषात्
दृष्टोपकाराभिनिर्वृत्तेश्च। संजनयतिहिनिनयनंग्रहणस्यदृष्टमुपकारं। अन्यथाग्रहणानभिनिर्वृत्तिः। ननुग्रहणं
निनयनस्यदृष्टोपकारोपजनकं। तदभावेपिनिनयनोपपत्तेः। तस्माद्ग्रहणार्थंनिनयनमिति। द्वादशाहेसर्ववैयर्थ्यालघुः॥
मुखंविमृष्टे। अधिकाराद्यजमानएव। विष्णुक्रमान्क्रमतेदिविविष्णुरितिप्रतिमंत्रंपृथिव्यामितीतऊर्द्ध्वेवा। पृथिव्यामिति
रतोमंत्रपदाद्र्ध्वेवा। क्रमणेषुप्राप्तव्याऽयमपिपदार्थएव॥ ॥अस्मादन्नादितिभागमवेक्षते। साकांक्षत्वान्निर्भक्तिर एम
स्यनुषंगः। भागसंस्काराच्चअंतलुप्तेपिप्रवृत्तिः। एतस्मादेवतुयजमानकेप्येकःकरोति। स्वांशावहरणमित्यपरे। एककर्तृकत्वे २७

१२९

१२८

ीयंपुत्रोनुसंतनोत्विति पुत्रस्यनामग्रहणाति। पुत्रस्याशीःप्रार्थनत्वात् द्वादश्यांहेपतियजमानंपुत्रनामग्रहणं॥ ॥आ
त्मनोविद्यमाने तंतवेत्वाज्योतिषेत्वेतिवा। अविद्यमानेपुत्रे आत्मनोनामग्रह्णीयात्। ततस्याने तंतवेत्वाज्योतिषि
ज्ञेतिवाप्रयोगः॥ ॥आहवनीयमुपतिष्ठते हस्ती। मंत्राभावाल्लौकिकवाग्उच्चा[illegible]प्रतिषेधः॥ ॥व्रतंविसृज
॥यनोपेयात्। येनमंत्रेणोपेयात्तेनैवोत्सर्गः॥ ॥संयत्नपतिराशिषेति भागंप्राश्नाति। साकांक्षत्वात्समुत्पन्ना
मित्यध्याहारः। व्रतविसर्गभागप्राशनयोरंतापक्षिन्नोपिप्रहर्त्तिः प्रतिपत्तिरूपत्वात्॥ ॥ब्राह्मणेतर्पयितवै अ
ब्राघत्तमेवैतत्तर्पयतीतिश्रुतेस्तर्पयतीतिश्रुतेः। श्रुत्युपादानसामर्थ्यात्तदनुष्ठानंयथास्यात्। प्रैषवचनमात्र एम
मेवमाभूदिति॥ ॥श्रीः॥ ॥इतिश्रीउपाध्यायकर्ककृतौकातीयसूत्रविवरणेतृतीयोध्यायःसमाप्तः॥ ॥ श्रीः २८

१२२

१२८

यथाराजस्रूपेपरूमध्यआमावास्येदाह्यायणोवरवर्धिकामावास्यांयोदृष्टेपिवेङ्मस्य पराह्णेपरमह्णय
इतिक्रूपतएवकालेपिंडपितृयज्ञः। यदेवैपन दूरस्मान्न पश्चाद्दश इत्तिद्ध्योपलक्षणार्थत्वात्॥ त
स्मिन्दक्षीणो ददाती स्वधयदक्षीणोदघास्समदं॰हकुर्याद्देवेभ्यश्च पितृभ्यश्चेति॥ ॥दक्षिणाग्नौ अपराः
होमश्च॥गार्हपत्याहवनीयादेवादोयंववनात्। अयरिस्तीर्यतं पूर्ववत्पात्रासादनमेकशः॥ तमित्यवा
च्यमानेनज्ञायतेकस्यापरिस्तरणमिति तन्निर्देशः। पूर्ववदिति अपरास्य पश्चाडग्नरेतछ्या पर्व वेति॥ दं
द्वतामात्मूदेकश्य इति॥ ॥अपरेणगार्हपत्यंचरुमपूपं स्रुवंवातत्संगृहीत्वो झरेणादक्षिणाग्निमवहं
नितिष्ठन्॥ सजघनेनगार्हपत्यमितिवचनात्॥ अपूपताचराः स्रुवश्च॥ अपूपांपि चरूणामिति। हवींमिति
वलौकिकवाग्धारणाप्रतिषेधः॥ न्यज्ञमन्त्रआभिरस्यपूर्वत्वात्। उत्तरेणदक्षिणाग्निंतिष्ठंन्नवहंतीति
वेलनात्॥ ॥सकृत्फलीकरोति॥ फलीकरणंपुनर्लौकिके ज्ञा संस्कृतःसकृडम्नते॥ ॥सारतंडुलमपूपाः
अपयित्वाभिघार्यहाम्यमेक्षणेनजुहोत्यग्नयइतिसोमायेतिवा। सारशाह्भ्सकलतंडुलवाचीजोसि
देवई प्रविष्वता वा वाक्यशेषात्॥ स्मृतास्मृतेपिचरूणामिति। प्रसिद्धिरनैकान्तिकी। गुरूपपिसारभ्य

कर्क १

अपराह्णेपिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शनेअमावास्यायां॥ कृत्यर्थमनुविधित्सन्नाचार्योपौर्णमासमनुविहितमिदानीम
वसरप्राप्तंदर्शस्यानुविधानंकर्तव्यंतत्र वप्राक्कालीनः पिंडपितृयज्ञः सोनुविधेयइत्यतआह॥ अपराह्णेपिंडपितृयज्ञः
अह्नोपंचमोभाग अपराह्णः। तृतीयोभागइत्यपरे। वाक्यशेषात्॥ पूर्वाह्णोवैदेवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितृणामिति। पिं
डपितृयज्ञइतिपिंडदानकर्मनाम॥ अर्थानुगमात्संज्ञेयंयौगिकी॥ पिंडैः पितृयज्ञः पिंडपितृयज्ञइति॥ ॥होमस्यचतार
ण्योर्न्यायदर्शनात्॥ सदैवैः प्रस्तोष्येतत्पितृभ्योददातीति। मासिमासिवोशनमितिचप्रकृत्ययदेवैषनपुरस्तान्नपश्चा
ददृशेथेभ्योददातीत्याहत्यपिंडदानमेवाभिधीयते॥ नजपहोमादि॥ प्रयोजनंतरकरणोभ्यावृत्तिः। चंद्रादर्शनमध्याह्ना
पिभवति। तन्माभूदित्यमावास्ययाविशिष्यते। तदेतोच्यतामितिचे। न्नामावास्याशब्दस्यकर्मविषयतापिदृश्यते॥ चतुर्हो
त्रापौर्णमासीममिमृशेत्यंचहोत्रामावास्यामिति॥ तत्रकोदोषः। चतुर्दश्युपवासपक्षेपिप्राप्नोति। अस्तुतथेतिचेत्। न। अ
तिविरोधात्॥ यदेवैषनपुरस्तान्नपश्चाद्ददृशेइति॥ अनेनचपक्षयोर्लक्ष्यते। तस्मिन्दक्षीरेणददातीतिहिश्रूयते॥ सचप
रमः स्वयः। इतरस्कप्रत्यहमेवभवति॥ एवंचसतिपरमस्यविशिष्टएवकालेपिंडपितृयज्ञोनान्यत्रेति। ११३

दै॰ १

तिपाणोहितीर्थंतद्वयं॥ अग्नेदेवतीर्थंमूले मनुष्याणामिति॥ अथैवंमित्यंगुष्ठमूलंवा कनिष्ठिकाप्र
देशोवा॥ तत्रांगुष्ठमूलेपितृतीर्थंस्मर्यते इत्यपसव्यमिति कनिष्ठिकादेशोहि सव्यतामितिमा चपित्र्ये
नुचितेति॥ ॥असावेवनेनि[illegible]तियजमानस्यपितृप्रभृतित्रीन्॥ असाविति नामादेशपूर्वकंयज
मानस्यपित्र्यप्रभृतित्रीनवनेनयति॥ ॥उपमूलं सकृदाछिंनानिलेखायांकृत्वा यथावनिक्तं
पिंडांददात्यसावेतत्तइति। अन्नमितिवाभ्याहारः॥ उपमूलानीतिस्वपदविग्रहोनित्यसमासः॥ मू
लसमीपेयानिसकृदाछिनानितृणानितान्युपमूलंदिनानिर्वर्हिस्तृणानि। अन्यत्रापितृणार्थदिलु
कृत्वात्॥ लेखायांकृत्वा यथावनिक्तं। यत्रयत्रावनेजनंकृतंतत्रतत्रपिंडंददात्यसावेतत्तइतिपितृ
प्रभृति। येचत्वामन्विति[illegible]के। मंत्रशेषंकुर्वंति। अत्रपितरइत्युक्त्वोदङासत्त आतमनाद्दो ॥ पिंडाना
माभिक्रम्येनोक्ताऽप्रदक्षिणं गत्वोदङासीत तमनादर्वाक्॥ ॥आवृत्यामीमदंतेतिजपति। आवर्त्तनंते
नैवमार्गेण। अथोपपल्पप्पजपतीत्युपदेशात्॥ ॥अवनेज्यपूर्ववन्नीविंविस्रस्यनमोवइत्यंजलिं
करोति॥ विस्रंसनाप्रदेशात्पूर्वमेवनीविमत्परिधानं॥ प्रतिनमस्कारंवांजलिकरणं। षट्कृत्वोनमस्करो

वै॰

कर्का॰ २

दृष्टप्रयोगात्॥ पूर्वाह्णैवानामर्धपूर्वंमनुष्याणामुपर्यर्द्धंपितॄणामित्यपराह्णग्रहणं। अपयित्वाभिघारयत्याज्ये
नकृतोऽन्यत्रापिदर्शनात्॥ आज्येनाभिघारयेति॥ तच्चयथाकथंचिदभिघारणमात्रे नियमाभावात्॥ उद्वा
सनंदक्षिणतः। पित्र्यत्वात्॥ पूर्वेणातीयमेक्षणेनजुहोति अग्नयइति सोमायेतिच॥ तच्चैकं कतम
यं। आहुतिसंबंधात्॥ होमश्चयज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेनैवादेवत्वात्॥ सव्यस्याग्नौ द्वे आहुती जुहो
तिदेवेभ्यइति। नचापिपित्र्यकर्मांगत्वात्॥ प्रधानोपचारन्यायाद्धोमानां महापितृयज्ञेचदेवाऽप्यग्रहणे
यज्ञोपवीतिविधानात्॥ सयज्ञोपवीतिभूत्वाऽप्यानिग्रस्तातीतिप्राप्तानुवादइतिचेत्। नान्यपर
त्याद्वाकस्य। मंत्रलिंगाच्च॥ काव्यवाहनायपितृमतइतिकव्यवाहनः पितॄणामिति। पितृसंबंधा
त्॥ तस्मात्पित्र्यदेवहोमः॥ प्रास्यतद्दक्षिणतोद्विरवत्यपहताइत्यपरेणवा॥ अग्नौमेक्षणमप्या
दधातीति॥ दक्षिणेनापरेणवाग्नेरेवस्यैनेतिशाखांतरात्॥ ॥उल्मुकंपरस्तात्करोतियेरूपाणी
तिलेखायाः॥ ॥उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यःसव्येनवोद्धरणासामर्थ्यात्॥ अत्राभिजयेतिश्रु
तिस्रद्यादिति॥ उद्धरणसामर्थ्यादिति॥ इतीव[illegible]देवेभ्योजुह्वत्सहरंतिमनुष्येभ्योयेनपितॄणामि

राम
२
१२४

पिंडीयां न हिंते पिंडदानं प्रवर्त्तत एव पितृशब्दस्याविशेषविषयत्वात्॥ ॥जीवपितृकस्य होमांतमनारंभो वा।
कर्म स्यात्॥ कुतः न त्वप्रवेते आद्दकस्पे॥ यस्मां न जीवे न त्वप्रेते दानं आत्त कसर्पः॥ किमिति न त्वप्रवेते॥ न जीवेत
मति देहानीति श्रुतेः॥ न जीवंतमतिददातीति शाखांतरेषु श्रवणात्॥ अतो होमांतं कर्म स्यात्॥ यद्येवं अ
नारंभ श्रेयात्॥ कुतः दानस्य प्रधानत्वात्॥ न च प्रधानाभावे गानां प्रवृत्तिरस्ति॥ अतो अनारंभ एव
व्यवधार्थने। चतुर्दश्यु पवासपक्षे अमावास्यायां पूर्वाह्णे दर्शयागः॥ तत्रवापराह्णे पश्चात्पिंडपितृयज्ञः।
अमावास्ये पवासे पूर्वः प्राप्नोति॥ तत्रानियमे प्राप्ते आह॥ ॥पूर्वो वागत्वात्पिंडपितृयज्ञः पूर्वस्य दर्शा
त्पिंडपितृयज्ञो न पश्चात्॥ कुत एतत्॥ अंगप्रतिपादकवाक्यात्॥ पूर्वेद्युः पितृभ्यो यज्ञं निपृणीय प्रातर्देवे
भ्यः प्रतनुत इति अमावास्यायामेव पूर्वो भवति॥ इदमेव विचार्यते॥ किं पिंडपितृयज्ञो दर्शांगं॥ उत नेग
मिति। किं तावत्प्राप्तं। अनंगमिति ब्रूमः॥ ॥प्रकरणकाललिंगानुग्रहवचनानां हि नामिक्षिभ्यो नंगं॥ प्र
करणाभेदात्॥ प्रकरणपठितमंगं भवति॥ न चायं तत्प्रकरणे पठ्यते। किंच काल भेदात्॥ पूर्वाह्णे पराह्णे
इत्यंगानां चैककालता भवति॥ अपि च लिंगं भवति। यक्ष्मणा गृहीतः पौर्णमासेन यजेत पिंडपितृयज्ञे

कर्क
३

तीतिवचनात्॥ षट्कृत्वो नमस्करोतीति सूत्रकारानुपदेशान्नेति चेत्॥ न स्यात् महापितृयज्ञ उक्तत्वात्॥ षड्वा
नमस्कारानिति॥ ऋतेश्च तुल्यत्वात्॥ प [illegible] ॥ एतद्वा इत्युपास्यतिसूत्रा
णि प्रतिपिंडं बहुवचनोपदेशात्॥ त्रीणि त्रीणि॥ ॥ऊर्णादिशा वा वेति विकल्पः॥ ॥वयः सु जरयेत
मानलोमानि वा॥ उत्तरस्य ग्रहणाद्वयसो अभिप्रेतो लतश्चोर्ध्वं पंचाशतः॥ ॥ऊर्जं भित्यपो निषिंचति पिंडेषू
लेषु॥ तर्पयत मे पितृन्निति लिंगात्॥ ॥अववायावजिघ्रति यजमानः॥ स चायं यजमानसंस्कारः॥ स य
जमानभाग इति वचनात्॥ ततश्च नाध्वर्युरवजिघ्रति। अथावजिघ्रतीत्यपवध्याय पिंडानिति प्रतिपू
योगसामर्थ्याद् ध्वर्युरेव प्रत्यवधाने। ल्प प्रयोगानेति चेत्॥ स्यात् कालार्थत्वात्॥ निरूप्य उपस्त्रात
र्दे हि नमितियथा॥ ॥उल्मुकं सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ। अभ्यादधातीति वाक्यशेषः॥ तत्र पूर्वं सकृदा
च्छिन्नानि कृत्वा तत उल्मुकं अग्नौ सकृदाच्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुल्मुकमपि स्तजतोतिवच
नात्॥ अजादित्वादल्पाक्षरत्वाच्च पूर्वनिपातः॥ ॥आधत्तेति मध्यमपिंडं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा
प्रसव समर्थेति वाक्यशेषः। पिंडपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह॥ ॥प्रेतेभ्यो ददाति जीवपितृको

राम
३
१२५

132

पर्णः पलाशः शामीलीवा।शमीमयीवेत्यर्थः॥इषेत्वेत्यूर्जेत्वेतिवा।शाखांछिनत्ती षेत्वोर्जेत्वेतिहिसूयते॥नच अन्तर्यो
मंत्रयोः करणत्वा समुच्चयः॥ ॥छिनत्तीतिवोभयोः साकांक्षत्वात्।छिनत्तीत्युभाभ्यां संवध्यते।कुतः।साकांक्षत्वात्।
उभयोश्छेदनेविनियुक्तत्वात्॥शाखांछिनत्ती षेत्वोर्जेत्वेति॥ ॥संनमयामीतिवोत्तरो।नकुतः।ऊर्जेत्वेत्यनुमार्ष्टीतिव
चनात्॥अनुमार्ष्टीतिचप्रगुणीकरणं।नचमंत्रलिंगादेवप्राप्तं आचार्येणानभिहितं।एवंचसतिद्वावपिमंत्रौमार्ष्ट्य
दिनः। प्रागच्छेदनेविनियुज्यनेविकल्पेनन्नरस्तुनमार्जन एवकाण्डपाठात्॥ ॥बहुलपलाशामच्छुष्काग्रांप्रा
गुदीचीमुत्पतमांवा।अन्यतमांइतिवचनंनसर्वदिग्विषयं॥प्राचीमाहरतिउदीचीमाहरतीतिवचनात्।व्रतमुपैति।
अनित्यतिकालस्पर्शशाखाछेदनस्यावसरविधिरुपयेदमुक्तं॥ततश्चव्रतोपायनोप्राशनोत्तरकालंछेदनमिति।त
प्रोक्षिच्यप्रकरणाविभागात्॥स्तुत्यकाण्डोपदेशाच्चपौर्णमासवदन्यदिति।व्रतग्रहणेनियमोमाभूदित्याह॥यथोक्तं
वामातृभिर्वत्सांश्च सं सृजत्स॰ शाखयोपस्पृशतिवायवस्थेति।संसर्गश्चमेलकः॥वत्सस्पर्शोद्दिश्यमानत्वा
त्प्रतिवत्सम्पस्पर्शनेलिंगंचाविवक्षितं उद्दिश्यमानत्वादेव।कचित्तोपदेशात्पुंवत्साभितियदि [illegible]
[illegible] निवत्सैः स्त्रीविषयोपितदेतदुपपद्यते॥तथाचपाणिनिः।ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषुस्त्री॥इतिस्त्री

कर्क
४

नैवामावास्यायामवरुंधे।आमावास्यांमंतरेणापिपिंडपितृयज्ञंदर्शयति।तच्चानंगत्वउपपद्यते।अनुग्रहवचनंचपृथग्दर्शाङ्गत्व
ति।कथमेषांपितृयज्ञोनंतरितोभवतीति।अथांगंस्यात्।कथमेषाममावास्यं हविरनंतरितंभवतीत्युक्तेदर्शावेत्यमावास्या
नुग्रहेणोवानुग्रहीतः पितृयज्ञो अनुग्रहवचनंचपृथक्त्वोपपद्यते।अतिरानाहिताग्निश्रुतिरभविति॥अथनाहिताग्निनाका
र्यइति॥अंगत्वेहिदर्शेअसतिनक्रियेत॥ततोप्यनंगमिति॥ ॥अंगंवासमभिव्याहारात्।अथचांगंपिंडपितृयज्ञः॥कुतः
एततासमभिव्याहारात्।सन्निध्यैकीभावेनाभिव्याहरणंसमभिव्याहारोवाक्यंवाक्याद्धित्यर्थः॥पूर्वेद्युःपितृभ्योनिःक्रम्
कृत्वाग्रातदृष्टेभ्यः प्रतननं।यच्चयेनविनानभवतितत्तदर्थंतादर्थ्यलक्षणांतुविशेषत्वे।तस्मादंगमिति॥यत्तुप्रकरणा
प्रकरण ५ भेदादनंगमिति।अप्रकरणांतरसमम्नातमप्यंगंभवत्येवंयथावच्छवगः।सौत्रामणीचेति।भिन्नकालमप्यंगंभवति
यथाग्निहोत्रार्थमुद्धरणांलिंगवचनंदृष्टत्वं।अनुग्रहवचनंअर्थवादोंगत्वेप्युपपद्यते।अथनाहिताग्निनाकार्यइ
तिवचनं।तस्मादंगंपिंडपितृयज्ञ इतिपिंडपितृयज्ञः आकालत्वादनुविहितः॥इदानीमामावास्यमनुविधीयते॥१॥
श्वोनोदनेत्यदृष्टेवापर्णशाखां छिनत्तिशमीलीवेषेत्वेत्यूर्जेत्वेतिवा॥अः नउदेतांचंद्रमाइतिशालापर्णशाखांछिन
त्तिकुतएतत॥नह्येकेदृष्ट्वोपवसंतीतिवचनात्॥अदृष्टेवा।नकुतः।अमावास्यायांआमावास्ययायजेतेतिश्रुतत्वात्।

राम
४
१२६

सा॰माप्युपवेषः॥ कुतः॥ शाखासंयोगात्। शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति॥ उपधानाक्षेभयो॥ वाश
वृःप कृत्या वृक्षो॥ उपधानार्थत्वादुपवेषस्योभयत्र प्रवृत्तिः॥ ततश्च शाखाभावे वारणो भवति॥ ॥वसोः
पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ॥ वसोःपवित्रमित्यनेन मंत्रेण कुशावेव पवित्रं बध्नाति शास्ता
यांते वैते परिवासनपवित्रबंधने शाखोपगूहनात्पूर्वं कर्तव्ये। अथार्हि पात्रो वाध्यते इत्युक्तं वि
शेषेर्थस्तत्परत्वादिति पश्चाद्व परिवासनादौ क्रियमाणे सत्युपगूहनमदृष्टार्थं स्यात्॥ दृष्टार्थता वास्या
:शाखाया अनाश इति॥ दृष्टे च सति न अदृष्टपरिकल्पना साध्वी। अतः पश्चादुपगूहनमिति॥ ॥त्रि
वृत्सा त्रिवृद्धेयमभिधीयते। तां बध्नाति वा शब्दो विकल्पार्थः॥ यवाग्वाग्निहोत्रहोमः तेन यतस्वाप्या
यितां रात्रिमिति वचनात्॥ राजसूये पक्षमध्ये अमावास्यो न यवागूनियमः॥ ॥इत्युपसृष्टां प्रसू
तादित्याह॥ उक्तेग्निहोत्रदोग्धारमाहोपसृष्टां प्रसूतादिति॥ ॥घोरसीति स्थाल्यादानां उपसृ
ष्टेति प्रोक्तो दोग्धा प्रति जग्ने घोरसीति स्थाल्यादानं। तद्याधिश्रयणार्थं। अतश्च वायव्ये पयसि

इह त्यगारे। तयोरन्यतरस्य पुरस्तादुपगूहनं। यजमान॰ यहं ७
॥=पत्नुनित्यमगारस्यांन्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहति।

कर्क
५

शाव॰साधुर्भवति। तरुणो पुउं दाहृ इति। एवं वसति स्त्रीवसाश्च पिगावो गृह्यंते॥ ॥उपायवस्येति चेकोमंत्रे
णोपकुर्वंति॥ उपस्पर्शनं च पृथक्करणार्थं॥ उत्तरसूत्रात्॥ ॥देवो व इति मात्वाणामेकांत्याकल्प शारदयोप
स्पृशति। वत्सेन व्याकृत्येति वचनात्॥ एकस्याश्चोपस्पर्शने सर्वासां संस्कार इति कुत एतत्। मंत्रे बहुवद
नोपदेशात्॥ आप्यायध्वमघ्न्या इति॥ ततश्च बहिर्निर्दर्भैः इमित्यत्र मंत्रो विपरिणम्यत इति सिद्धांतः॥ अपरे तु
अन्यायनिगदत्वाद विपरिणाममिच्छंति। या वे उपसृष्टाप्यते तस्या एव संस्कार इति॥ उक्तवचनप्रज्ञार्थं॥ एताउ
त्याउपस॰कउमकृतेति वत्॥ ॥ऐंद्रं भवति माहेंद्रं वा॥ मंत्रे हि उशब्द एवमाम्नादित्यत आह माहेंद्रं वेति॥ अतश्च
विकल्पेत घत वचनात्॥ तदेके महेंद्रायेति कुर्वंतीति॥ ॥यजमानस्यौर्णाव पशुविशेषणात्तादृशयजमान
केपि नोद्यते पशूनां तु कल्पेग्मतानां पालनसिद्ध्यते॥ ततश्च बहिर्निदर्भ विपरिणामः॥ ॥मूलादुपवे
षं करोति वेषोस्युपवेषोसि इति। मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति वचनात्॥ उपवेषनिष्पत्त्यर्थो वा मंत्रः॥
शाखायाश्च परिवासनं संस्कारः॥ ततश्च केवलायामामिक्षायां दर्शमेव शाखापरिवासनं। परिवासितया
हि पयसो पाकरणमिति॥ ॥सामाप्य शाखासंयोगात्॥ सा॰मा॰प्युपवेषः॥ कुतः॥ शाखासंयोगात्॥

राम
५
१२७

9216

त्यत आह॥ ॥यावक्वमधिकारात्॥ पावत्यः स्रुगावस्तावत्य इति॥ कुत एतत्॥ अधिकारात्॥ अपरिज्ञानेस
त्यधिकारोऽनवच्छेदकः॥ ॥तिस्रो वा नित्यत्वात्॥ तिस्रो वा गृह्यते। त्रित्वे हि नित्यं बहुवचनं व्यवस्थितं॥ न
बहुत्वे। द्वावपि भवत्येव॥ सत्यमेव॥ ॥आदिमामर्य्यादा त्रित्वगतमेव बहुत्वमाद्रियते। यतो हि बहुत्वेक
तः शाखा धर्मेति। किमिति स्वरगतं गम्यते॥ दर्शनाद्॥ दृश्यते वायमर्थो यथा बहुवचनश्रवणे त्रित्वगत
मेवोपादीयते॥ कपालानीभाधुन्वा अंतरिक्षाद् हंतो दिव्याः शावलावैधुताः सिप्रासारका इति पंचबहुवच
नान्यत्र कल्प्य पंचदशद्वयमिति॥ अर्द्धमासानां वा एतद्रूपं यत्पंचदशिनो यस्पंचदशिन आलभत इति॥।
परिकालनमानयति संप्रेष्यद्धमिति॥ न धाधुर्धुरानयति॥ दोहमात्रेन्यस्य प्रकृतत्वात्॥ ॥उद्वास्यातनक्ति
प्रागधुतशेषेणेंद्रस्य त्वेति॥ प्रातर्हुतशेषेणेति संप्रदायः॥ नेत्यपरे॥ तदा प्रातर्हुतशेषेणेत्येवमवसृत॥ अ
नः प्राक्छब्दस्य पूर्वकालवाचित्वात् सर्वयद्धुतशेषं सायंहोमशेषमित्यर्थः॥ आतनक्तीति॥ आतंचरूपं
सवसंकोचनार्थः॥ संकोचः काठिन्यं॥ तस्मात् सायंहोमशेषेण सुकरमिति॥ इंद्रस्य त्वेति चोपलक्षणं महेंद्रस्यापि
भावात्॥ तद्धैके महेंद्रायेति कुर्वंतीति॥ सोदकेनापि दध्ना त्वन्मयेन विज्ञोहव्यमिति॥ अथोदकवतो दाने

कर्क
६

अधिश्रयणाभावादनादाने। कार्यापत्तावपाश्रयणोपादाने विपरिणामः॥ घोस्यः पृथिवीस्थइ
ति॥ ॥मातरिश्वनस्त्वधिश्रयति स्थालीं॥ वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा। प्राग्वेति वि
कल्पः॥ तद्वेनद्धोर्न प्रागुदकम्नहणं स्मार्त्तं हि वचनमंतरेणापि प्राप्नोत्येव॥ प्रयोजनं। तदपवारे
श्रोतं प्रायश्चित्तं॥ ॥वाग्यतो दोहयत्यपरेण॥ दोहयतीति कारितत्वादध्वर्युणा गोधुक्प्रेक्षिता॥ इप
यदासावकृत्स्नवैश्यपयोरन्यदा॥ ॥स्थाल्यन्वारब्धे देवस्त्वेत्यासिच्यमानेऽनुपतिस्थाल्यन्वारब्धे
~~दे~~ [illegible] ॥स्थाल्यन्वारब्धे यजमाने देवस्त्वेत्यासिच्यमाने जपत्यध्वर्युः॥ कामधुक्ष इति व
म॥ कां दुग्धवानसीति दोग्धारं पृच्छति॥ ॥प्रोक्तो सा विश्वायुरित्याह॥ अमुमिति प्रोक्ते गोनाम्नि सा विश्वा
युरित्याह॥ ॥एवमितरे उत्तराभ्यां प्रति मंत्रं॥ एवमितरे द्वे दोहयति॥ एवंशब्दात् समस्तक्रियोपदेशः॥ अ
यं तु विशेषः॥ उत्तराभ्यां प्रतिमंत्रमभिदधाति॥ ॥विसृष्टवागुत्तराभ्यामनन्वारब्धो दोहयती।तिवाक्यशेषः॥
अन्वारंभवाग्यमयोश्च प्रतिषेधात्तपो भवत्येव॥ उत्तरादोहयतीत्येतावत्सूक्ते॥ नज्ञायते किं पत्योऽर्धतइ

एम
६
५२

१३५

हरणस्य चाऽनिर्ज्ञातिकालत्वात्प्रस्तरेण सह सर्वं प्रहरतीति वाक्यार्थः॥ ॥परिधिभिः सहोपवेषं जुहोति जुहोमि त्वेति॥
॥मंत्रभेदाद्य कर्तृभेदः॥ ततश्चाग्नीदुपवेषं जुहोति॥ पौर्णमासवदस्य दसघः॥ न चायमतिदेशः॥ प्रकरणसाधारण्यात्
धर्माणां॥ एवं चोभयत्राग्नीध्रकाम चतिद्वन्द्विरविरुद्धाः॥ इत्यांस्तु विशेषः॥ असंघः॥ सोमयाजी सन्नयेत्॥ सोमयाजिनो नियम
ः॥ ॥कामादितरः॥ तस्मादसोमयाजी सन्नमेव नयेदिति॥ ॥त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत॥ तस्माद्द्वित्रिंश
तमेव वर्षाणि यजेतेति श्रुतत्वात्॥ दर्शपूर्णमासमहतां न कर्तव्यं॥ उपक्रमादेव तत्सिद्धेः॥ कर्तव्यं वा॥ आनंतर्यात्सोना
प्यस्य॥ तद्गुणकविषयतैव माभूदिति॥ ॥पंचदशदाक्षायणयज्ञी॥ पञ्चदशदाक्षायणयज्ञस्यादथो अपि पंचदशैव वर्षा
णि यजेतेति॥ ॥अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात्॥ एवशब्द इवार्थः॥ यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं॥ एवं दर्शपूर्णमासा ब।प [illegible]
[illegible] ाति॥ उभयोस्तुल्यशास्त्रत्वात्॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति॥ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे
तेति॥ दर्शपूर्णमासयोः सांनाय्यवतोऽसांनाय्यवतो अनुविधानेऽकृत॥ इदानीं दाक्षायणगुणकयोः कर्तव्यं॥ तत्र च पयस्या
विधानेऽवदधिपयोऽभ्यांसाध्यते॥ विकारत्वाच्च धर्मातिदेशप्रत्यपेक्षा किमत्र दध्नो धर्माः॥ उत पयसः इति॥ अनेनातिदेश
प्रसंगेनयाऽऽसानतिदेशः॥ तत्र वैनिर्वीयते॥ तत्पूर्वकत्वाद्विशेषातिदेश ऊहो बाधश्चेति॥ तत्र तावदतिदेशविचारः क्रिय १६

कर्क १

नपात्रेणापिदधातीति वचनात्॥ ॥निधायवत्सापाकरणं पूर्ववत्॥ निधायतत्पयो वत्सापाकरणं पूर्ववत्॥ तच्च प
यसे हैं रंपयोमावास्यायामिति॥ ॥प्रातराग्नेय ऐंद्राग्न एकादशकपालोऽसंनयतः॥ सर्वत्र उभयत्रापि तु आग्नेयो
षाढ्कपाल इत्याग्नेयग्रहणं॥ अमावास्यायां वसुर्वसती उपक्रम्य॥ तस्मादैन्द्राग्नो एकादशकपाल उपांशुयाजो भवतीत्या
हाताद्यै तदसंनयतः॥ ॥निरुप्याज्यं प्रातर्दोहं नमन्यस्मिन्॥ आज्यं निर्वपति प्रातर्दोहं नमन्यस्मिन्पात्रे कर्तव्य
अन्यस्मिन्निति ग्रहणात्सायंदोहस्य तत्रैवातंचनं॥ ॥परिश्रित्य तनानंतं कृत्वा सायंदोहमादृत्य प्रातर्दोहं श्रपयि
त्वाभिघार्यो द्वाद्वस्योभावनत्ति। प्रातर्दोहं श्रपयित्वा। सायंदोहाहरणं। अथास्तूत्रे दृष्टार्थता भवति॥ अभिघारणं च
पयसः॥ उभाव नक्तीति प्राणादानतद्भयोः॥ ॥शृतस्यापेव घतेति श्रुतेः॥ अपन्या यत्वा श्रुतिग्रहणं। दध्नोहि पृ
वंक्रमस्ति॥ यदवधाति तद्धृतस्य प्रथमं॥ ॥समस्यमार्जनं। शाखापवित्रेण सह मार्जनं॥ तत्र पुनः॥ शाखा यामेवक राम
र्तव्यं। मार्जनमात्र एव श्रवणात्॥ ॥इंद्राग्न्योरिति व्यूहनं। न च यथादेवमन्यदित्युक्त्वा दर्शमेतत॥ न समाम्ना
यज्ञापकार्थत्वात्॥ अत्रायं समाम्नाये हि समाम्नाये पराधिना पूर्वांतन्यायेन इंद्राग्न्योरित्यस्य पूर्वव्यूहनशेषतैव प्राप्नोति॥ १२९
तस्मात्सपृक्तमिंद्राग्न्योरिति व्यूहनं॥ ॥सहशाखया प्रस्तरावप्रहरणं। प्रस्तरप्रहरणस्यानिर्ज्ञातिकालत्वात्। शाखाप्र

इति।एवंप्राप्तेविधीयते॥ ॥दर्शपौर्णमासधर्माइष्टिपशुसामर्थ्यात्॥सामर्थ्यादित्ययंहेतुर्धर्मसन्नायां।तद्विशेषेचसाध्या
रणाधर्मसन्नायांताञ्चताएवमेतत्रचोदना॥समर्थानिर्वर्त्तयर्थवंत्योभवंतीत्यर्थः॥इतरथासापेक्षाःसत्योनर्थिकाएवस्यु
ःतत्कथमौर्यागेभवत्रस्नवर्चसंभावयेदित्यपरिपूर्णवाक्यं॥यद्वनामअपरिपूर्णंतदध्याहारेणवानुषंगेणवापूरयितव्यं
नहिवेदमात्रामात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते।तेनात्रविध्यंतोनुषक्तव्योवाक्यपूरणायानर्थक्यंमाभूदिति।सचदर्शपौर्ण
मासिकःसामर्थ्यादेवसन्नत्रशेषीभवितुंसमर्थः।व्यक्तचोदनाचोदितत्वेननिर्वपतिमंत्रद्वेनैवप्रतीयमानत्वात्॥
नान्यइतिविध्यंतानुषंगेणचधर्माणामनुषंगइति।दर्शपूर्णमासधर्माइतिसूत्रितंइष्टिपशुष्वितिवाइष्टिषुपशौ
चेतिद्रष्टव्यं।पशौनैषअग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिंवक्ष्यति।अग्नीषोमीयवदर्शनादिति॥ ॥दर्शनाच्च॥ ॥इष्यतेचाय
मर्थायथादर्शपूर्णमासधर्माइष्टिपशुषुप्रवर्त्तंतेइति।सावित्रीमिष्टिंनिर्वपतीतिप्रकृत्याहतस्येप्रयाजेषुतायमाने
ष्वब्राह्मणोवीणागाथीदक्षिणतउत्तरमंद्रामुदाघ्नंस्तिस्रःस्वयंसंभृतागाथागायतीतिगाथा॥गानविधिपरेवाक्येप्रया
४माघा॥२ जान्दर्शयति।तथापशौसउत्तरमाघारमाघार्यसंस्पर्शयंस्रुचौपर्येत्ययजुष्कापशुंसमनक्तिपशुसमंजनविधिपरेवाक्ये
उत्तराघारंदर्शयति।एवंसर्वेष्टिष्वेवानुमानिकवचनेनधर्मप्राप्तिरभिहिता।इदानींतदपवादत्वेनप्रत्यक्षविशिष्टत्वेन

कर्म·
८

तेयावद्वैकृतीषुचोदनासुयागत्वंनप्रतिपाद्यते॥सौर्यचरुंनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः॥ऐंद्राग्नमेकादशकपालंनिर्वपेत्प्रजाकाम
॥अग्नीषोमीयमजमालभेतेतिचैवमाद्यासुक्रियास्वडकनिर्वापमात्रमालंभमात्रंच॥उतयागाएतइतिसंशयेलक्षणात्वात्क
र्मणोयावदुक्तान्येतानीतिप्राप्तउच्यते॥ ॥२॥कर्मशब्दाद्द्रव्यदेवतायुक्तोयजतिः।कर्मशब्दःआरभ्यातथाव्यापारशब्दः॥यो
द्रव्यदेवतायुक्तःसयजतिःअस्यैतव्यःयागःअस्यैतव्यपरस्पर्श॥यद्यपियजतिर्यागरिनिभातेनिर्देशकः॥तथापितस्यद्र
व्यदेवतासंयोगाभावात्तदर्थएवगृह्यते।द्रव्यदेवतायुक्तःकर्मशब्दोयागइति।कुतएतत्॥द्रव्यदेवतासंयोगात्ताव
स्यद्रव्यस्यदेवतोद्देशेनत्यागःसयागइति।द्रव्यदेवतासंयुक्तेचकर्मशब्देयागंदर्शयति॥मैत्राबार्हस्पत्यंचरुंनिर्वपती
त्यभिधायतयोरुभयोर्वधंनाहमित्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्याश्राव्याहमित्राबृहस्पतीयजेतिवषट्कृतेजुहोतीतिमहा
नुवचनविधिपरेवाक्येयागंदर्शयति॥तथापशौ॥अग्नीषोमाभ्यांछागस्यहविःप्रेष्येतिवषट्कृतेजुहोति।प्रैषविधौ
षविधिपरेवाक्येयागंदर्शयति।एकदेशस्थितमपिचलिंगंस्थालीपुलाकयसर्वत्रगमकंभवतिन्यायस्यतुल्यत्वात्॥
तस्माद्यागाएतइतिप्राप्तेषुकिंयागमात्रंभवंतुतधर्माअपिसंतिंयदावसंतितदाकिंपूर्णाहुतिकाउताग्निहोत्रिका
उतदर्शपौर्णमासिकाउतज्योतिष्टोमिकाइति।अथदर्शपौर्णमासिकाएवेति।किंतावत्प्राप्तं।धर्माणांमनाम्नानादधर्म

एम
८
२३०

126

या।तंश्चोएवास्त्वमणोरितिवचनेनप्राप्नोति।साचप्रतिषिध्यते।नमंत्रोपदेशादितियद्यपिशेषक्रियाप्राप्तिःस्यात्तन्मंत्रउपदिश्येत।उपदिश्यतेचरुद्रसांभागोसीति।तस्माज्ज्ञापनमात्रमेवभवति।।अशेषक्रियाविषयवचनमित्यार्थंकाधिमि।इत्यर्थमुक्तौ। ।।विशयेलौकिकमयुक्तत्वात्।।विशयसंशयउच्यते।यथाज्यदोहेषुसामसुअग्निमुपसमाधायस्कवतीति।लौकिकमग्निंद्रव्यंउतवैदिकमिति।अत्रलौकिकंग्रहीतव्यमयुक्तत्वात्।इतरस्यचविशिष्टकार्यसंयोगादिति।नन्वन्येवायुक्तत्वादित्यभिहितएवायंन्यायः।।नाप्रकरणसमधीतविषयतातस्येति।अस्यपुनरप्रकरणसमधीतविषयतेतियोगांतरारंभः।दर्शपूर्णमासवर्माप्नोयादिवत्प्रभवंत्येतदुक्तं।दर्शपूर्णमासयोश्चप्रकरणे।नि।तत्रैतच्चिंत्यते।किंयस्मिन्कस्मिंश्चिद्वैकृतेप्रधानेयतःकुतश्चिद्धर्मपरिप्राप्तिस्तन्नियमकारिकारणंकिंचिदस्तीति।किंतावत्प्राप्तं।नियमकारणाभावादनियमइत्येवंप्राप्तउच्यते।। ।।विधिविशेषकर्मापेक्षद्रव्यप्रमाणाद्यदेवतागुणसामान्येभ्यः।।विधेर्विशेषात्।वैकृतेप्रधानेएकत्वादिभिर्विशेषैर्विशेषात्धर्मप्राप्तिः।यथासौर्येदैवतैकत्वेनावांतरसामान्येनाग्नेयधर्मप्राप्तिः।सत्यपिद्रव्यैकत्वेनिर्वपतिसंशब्देनवनाग्नीषोमीयादिभ्यःस्यादप्येहिप्राप्तीतिभवति।प्रतीतेनवधर्मसंबंधइष्यते।वैदे

× विधिविशेष

कर्क

८

व२

नि।५

धर्मप्राप्तिरभिधीयते।। ।।वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषुवचनप्रवृत्तिभ्यां।।वैश्वदेवमितिचातुर्मास्यानांप्रथमंपर्वतस्यधर्माइतरेषुपर्वसुप्रवर्त्तंते।कुतः।वचनात्।वचनादितिहेतुश्चायमुपदेशस्य।ततश्चयत्रैववचनेतत्रैवप्राप्तिः।।प्रवृत्तिपर्वचनभवति।अष्टौवातान्येवपंचहवींषिभवंति।तानिवाग्नेयादीनिवैश्वदेविकानिपंच[illegible]ने।तेचोवोपदीरणत्वात्धर्मकारणीतिगम्यते।धर्मप्रवृत्तिवदर्शयतिशुनासीरियेअष्टौतान्येवपंचहवींषिभवंतीत्यभिधायतस्यान्नोपकिरंत्युत्तरवेदिंनगर्त्तंप्रतिष्ठपदाङ्गंनमंथंत्यग्निमितिप्रतिषेधं।प्रतिषेधश्चप्राप्तिपूर्वकोभवति।अप्राप्तत्वाच्चोत्तरवेदिप्रतिषेधोनुवादकः।। ।।सोमः।द्वावभ्युपेसामप्रतिषेधात्।।सौमिकादवभृथाद्वारुणप्रघासिकेधर्मप्राप्तिः।।कुतोवचनात्।।वशब्देनवचनमनुकृष्यते।।उच्यतेनेनशब्देनेतिवचनं।नामधेयमवभृथइतिसामप्रतिषेधात्सौमिकादवभृथान्नामसामान्येनसामगानंप्राप्तंतत्प्रतिषेधोविधीयते।नाप्राप्तंप्रतिषेधति।तत्रनसामगीयतइति।। ।।करणवत्पशोर्नमंत्रोपदेशात्।।करणोपासनक्रियावद्धविरुपासनक्रि

राम

८

६३१

१२८

ण्यकपालादिति। शब्दपरिमाणं तत्रोदासीनमेव। अथ द्रव्यदेवताविरोधे किं द्रव्यसामान्येन विध्यन्तनियमोऽस्तु
॥उत देवतासामान्येनेति॥ यथा वै ध्रुवे नवकपाले द्रव्यसामान्येन पौरोडाशिको देवतासामान्येनोपांशुया-
ज विध्यन्त इति॥ तत्र नियमकारिकारणाभावादनियमे प्राप्ते आह॥ ॥नियमो द्रव्यदेवता॥ ॥विरोधे द्रव्यस्य स-
मवायात्॥ अत्रानियमो द्रव्यसामान्येन पौरोडाशिको विध्यन्तो नोपांशुयाजस्य द्रव्यदेवतयोरुभयोर-
कु॰ पि विध्यन्ते॥ पर्युपस्थापकत्वे द्रव्यमेव बलीयः कुत एतत्। समवायात्॥ द्रव्यं हि यागे समवैति। तद्धि हूयमानं
यागमभिनिर्वर्तयति। देवता तूद्देशांशेनोपकरोति। तेनासौ विप्रकृष्टेति। संनिकृष्टविप्रकृष्टयोश्च संनिकृ-
ष्टे संप्रत्ययः॥ अथवा॥ समवायादिति द्रव्यमेव विशेष्यत्वेन हि समवैति। देवता विशेषणत्वेन। विशेष-
णविशेष्ययोश्च विशेष्ये संप्रत्ययः॥ ॥आमिक्षायामुभयोस्तं निर्वृत्तेः॥ आमिक्षायामुभयोर्दधिपयसोर्द्ध-
र्मप्राप्तिः। ताभ्यां ह्यसौ निर्वर्त्यत इति॥ ॥नैकचोदनात्॥ नैतदस्ति। यदुक्तमुभयोर्धर्मप्राप्तिरिति। किं कारणं॥ ए-
कचोदनात्॥ एकाहीयं चोदना मैत्रावरुणपामिक्षेति। सा चैका सती नोभे विकर्तुमर्हति॥ अतोऽन्यतरस्य वि-
ध्यन्त इति॥ ॥दध्नः संघातात्॥ दध्नो हि विध्यन्तः प्रवर्तते। संघातत्वसामान्यात्॥ ॥पयसस्तद्भावात्॥ पयसो

कर्म
१० तत्वाद्याग्नेये ध्रुवे अग्नीषोमीयो विध्यन्तः। द्वित्वसामान्यादैन्द्राग्नस्यामीक्षिवेतान। शब्दपरिमाणात्॥ उभौ हि पंचाद्रू-
राविति मारुते वा शब्दपरिमाणादैन्द्राग्नविध्यन्तः। द्रव्यसामान्येन चाविध्यन्तप्राप्तिः। यथा पुरोडाशे पौरोडाशि-
कः। सांनाय्ये वा सांनाय्यस्य। देवतासामान्येन च विध्यन्तप्राप्तिर्यथाग्नेये आग्नेयस्य॥ ननु चैतदवाच्यं।
एकत्वेनैव गतार्थत्वात्॥ वाच्यं वा। सौम्ये चरावग्नीषोमीयधर्मपरिप्रापणार्थः। तत्र हि सोमोऽप्यस्तीति॥
द्रव्यस्य पक्षा वा दैन्द्राग्नविध्यन्तः ऐन्द्रे पुरोडाशे॥ तदेतदनुदाहरणं। न ह्यत्र देवतासामान्यमस्ति समुदायात्त्व-
द्वितोऽपन्नोभकस्तर्ह्यत्र समभिव्याहृति द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति। तादर्थ्येन देवतासामान्योप-
न्यासः॥ गुणसामान्येनापि विध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते। यथा भूतिकाममाग्नेये पौर्णमास्यां क्रियमाणे पौर्ण-
मासाग्नेयविध्यन्तः। अमावास्यायाममावास्याग्नेयविध्यन्त इति। कालो ह्यत्र गुण इति। तदेतदपरे॥ अ- राम
नुदाहरणमाहुः॥ न हि कालो गुण इति शक्यते वक्तुं। स गुणो हि कर्मकाले विधीयते। इति गुणसामान्यं तर्हि १०
उदाहरणं। अस्ति वैश्वदेवो द्वादशकपालस्तत्र देवतानेकत्वसामान्यादैन्द्राग्नविध्यन्तेनाग्नीषोमीयविध्यन्ते १३२
नाग्नीषोमीयविध्यन्तेन वानियमेन भवितव्यमित्येवं प्राप्ते आह॥ गुणसामान्यादैन्द्राग्नविध्यन्तः॥ उभौ हि द्व-

१२६

वह्नेथपयोवत्र इति।यत्रापसुजायते।एपयोगायतइति॥अथवासद्यःकालंपसुंपयोपिसद्यःकालमेव।
अनंतरंचपशोः॥पयःदधितुपयोवःस्यधाव्यवहितं॥अतः आनंतर्यास्पियोधियते॥धर्मानुग्रहश्चभवति॥प
यःपात्राणांप्रोक्षणादयोधर्मायवत्नेनानदक्षं॥तेषांचानुग्रहः कृतोभवति।प्राकृतंधर्मजातंविकृति
षुचोदकेनप्राप्नोतिपुरुक्तंततोधइकालतापामपिप्राप्तायामिदमाह॥ ॥सद्यस्त्वंकाशक्वस्तिकामाकृ
स्तिसद्यस्त्वंविकृतीनामेने।यइष्ट्वासोमेनपशुनाश्रयणेनवा॥यद्द्रमाणःसपोस्यमास्यामवास्यायांवा
यजेतेतिवचनात॥ ॥अनुवादःपूर्वस्येतिवान्स्यबादरी।वास्यश्चबादरिश्चवास्यबादरी।[illegible]
[illegible] नावाहतु॥विकृतिविषयत्वेनपौर्णमासीआमावास्यावोऽपने।नेवप्रकृतितोपि॥
वे चोदकेनप्राप्तेएवा।अतोनुवादोयमिति।स्थितेतावदपर्यवसितमन्यदंतराश्चिंत्यते॥यत्रामप्राकृतस्य
द्रव्यस्यकार्येवैकृतमन्यद्रव्यांतरंविधीयते।यथामोहंवरुणनिर्वपेच्छ्रिये श्रीकामइति।किंतत्प्राकृत
द्रव्यस्यधर्मान्लभतेउतनलभतइति।किंतावत्प्राप्तंव्रीहिन्प्रोक्षति॥व्रीहिनवहंतीतिव्रीहिसंयोगेनश्रुता।
धर्माःकथमितिवमोदेषुभविष्यंतीत्यतआह॥ ॥स्थानापत्तेईव्येषुधर्मलाभोविप्रतिषिद्धः॥दृष्टकार्ंतद्रव्यं

कर्क वातत्रघिंधंतःप्रवर्तते।कुतस्तत्रावाता।ततोघामिक्षाभवतिघनीभावयितुंदध्यानीयते।अथवातत्रावा
११ द्विति।तद्रसस्यंभावादामिक्षायांमधुरंपयोमधुरावामिक्षा।पशोदेवतासामान्यादग्नीषोमीयविध्यंते॥
प्राप्तआह॥यशोःसान्नाय्यस्यतत्कोपशोःसांना॥स्यस्यविध्यंते।तदुक्तंद्रव्यदेवताविरोधेद्रव्यस्यसमवा
याद्दिति॥ननुनैवात्रद्रव्यदेवतयोर्विरोधोविद्यते।पशुद्रव्यस्यचोदितत्वात॥इतरेतरप्रभवत्वेनपशु
द्रव्यदेवताविरोधएवायं।ननुतेनैवगतार्थत्वादवाच्यमेतत।मनतत्रासंवहितंद्रव्यं॥इहपशुदर्शप्रासांव्यवधाना
द्रव्येप्रतीतेसांनाय्येप्रतीतिर्भवति।प्रतीत्यावधर्मसिवंचइष्यते।सांनाय्यधर्माणांपशुद्रव्यंपर्युपस्थापकंदे
वतापुरोडाशिकानां।अतोरंभः॥ ॥प्रायश्चित्तश्रुतेश्च॥ पशुरवावेत्तवेसांनाय्यपोरवावातामभिमंत्रयतेति॥
पशावप्युखांदर्शयिति।साचसांनाय्यस्यविध्यंतेघटते॥ननुविपरीतमेतद्धिसांनाय्यंविध्यंतेहिसतितद पप
खास्यभिमंत्रणांपशुखायांप्राप्नोत्येव।विधानेतुसुतरामप्राप्तिर्गम्यते॥सत्यंसांनाय्येवप्रधानस्यप्रकृतिःपशौ ११
वुपसर्जनभूतस्योदकस्येति॥तेनद्रव्यान्यत्वात्पुनरुच्यते॥संघातसामान्यात्पशोदध्नोविध्यंतेप्राप्तआह॥ ॥प १२२
थसःकानानंतर्यविमर्शानुग्रहेभ्यः॥पयसोवाविध्यंतंप्रवर्तते॥एककालत्वाद्धिपयसः॥पशोश्चप्रदानैयोपातेतो

१५०

ष्यपरस्याभावेतस्याप्यभावोभवति।यथासान्नाय्येष्वांकणापासनस्यपरार्थोत्पन्नस्यपराभावेभावेप्राप्तआह॥भ्यो
दितत्वाद्वाभावः।परार्थोत्पन्नावपिभवत्येव।यत्रचोदनाभवतियथापूर्णशकलेनयद्दंसंमार्ष्टीतिश्रूपाभावेशकल
मात्रंगृह्यते।यह्रसंमृज्यार्थोस्यितांउन्तरस्यते।पौर्णमास्याममावास्यायांवायजेतेत्यनुवादोयमित्युक्तंतत्रप्रति
विधीयते॥ ॥नविप्रकृतेक्रियास्तुसमभिव्याहारात्॥किंविद्धिगतंपदस्येतिविप्रकृष्टजनिपदव्यन्तेयतत्रचवैकल्पः
क्रियानस्युःकृतर्हि।प्रक्रान्तएवस्युःकुतः।पौर्णमास्याममावास्यायांवायजेतेतिवचनात्।ननुक्रमयमनुवादइति
नानुवादः।अनुवादेहिपौर्णमासीशब्देनगौणपाठस्याप्रतिपन्नत्वात्।तत्रश्रुतिःपरित्यक्ताभवति।नचैतद्युक्तंप
रूपानुरोधेनश्रुतिर्बाध्यते।अपिचानुवादोप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थकएवभवति।सोमस्यचैतदेवकालविधानं
यहृस्यासोमेनयक्ष्यमाणोनयक्षसमारणःसपौर्णमास्याममावास्यायांवायजेतेति।नह्यन्यत्रसोमस्यपौर्ण
मास्यामावास्येविहिते।अतोपिनानुवादः।दर्शपूर्णमासयोःसान्नाय्यवतोस्तुविधानंकृतमिदानींदाक्षायणाय
ज्ञोत्रविधीयते॥३॥ ॥दाक्षायणयज्ञःप्राजापत्यन्त्रपशस्कामस्यदाक्षायणयज्ञइतिकर्मणोनामधेयं।इज्यागुणास्तं
स्कारेष्वप्रसिद्धत्वात्॥तस्माद्दाक्षायणयज्ञोनामेतिवचनात्।सचप्राजापत्यन्त्रपशस्कामस्यभवति।पर्यायेणाच

कर्क.
१२

प्राकृतकार्यापन्नंभवतितन्नतद्धर्मांल्लभते।कुतः॥कार्यापत्तेः।प्राकृतस्यहिद्रव्यस्यधर्मसंबंधोपूर्वप्रयुक्तोनस्वरूपप्रयु
क्तः।आनर्थक्यात्।अपूर्वसाधनविशेषकारितोह्यसौ।एवंचवैकृतेपिसोस्तीतिप्रवर्तन्तएव।वैकृतंद्रव्यंप्राकृतकार्यापन्नं
तद्धर्मैर्युज्यतइत्युक्तं।तेनतन्मंत्राभिधानमपिलभते।इदंतुसंदिह्यते॥किमूहितेनाभिधानंकर्तव्यमुतानूहितेनेति।किंता
वत्प्राप्तं।अर्थवाधोमाभूदित्यनूहितेनेतिप्राप्तआह॥ ॥यथार्थमूह्योदितो।चोदितेवैकृतेप्रधानेद्रव्येयथार्थमूह
ःकर्तव्यः।यथायथातमर्थंप्रकाशयति।तथातथोह्यते।यत्कारणंप्रकृतौनेनमंत्रेणयागसाधनंद्रव्यमभिहितं।वि
कारेपिहितेनतदेवकर्तव्यं।नवाविपरिणतरूपःशक्नोतिकर्तुं।इत्यर्थाद्धिपरिणाम्यते।प्रकृतावनेकपत्नीकेया
गेपत्नीशब्दस्यविपरिणामेप्राप्तआह॥ ॥नप्रकृतावपूर्वत्वात्॥ ॥नप्रकृतौविपरिणामोस्ति।अपूर्वत्वात्प्रकृतेर्न
हिप्रकृतेरन्याप्रकृतिरस्तियद्विक्रियेत।विकृतौतुप्रकृतिवद्भावाद्विपरिणामः।प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येत्यनेनाऽशे
षधर्मपरिप्राप्ताविदमाह॥ ॥विकृतौवचनार्थलोपविरोधेभ्योप्रवृत्तिः॥विकृतौवचनादप्रवृत्तिर्भवति।यथापिद
यज्ञेनहोतारंप्रवृणीतेनार्षेयमिति।अर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवति।यथाप्तुहेष्ववघातस्य।विरोधादपिनप्रवर्तते।यथा
वरोपेषणमिति।किमेतावदेवविकृतौनप्रवर्तते।नेत्याह॥परार्थोत्पन्नेस्तदभावेभावः॥परार्थेनिष्पद्यमानेयदुत्पन्नंन

राम
१२
१३४

9467

प्रथमवा॥ता अमावास्यायां [illegible] नयत्युपगतेन [illegible] सान्नाय्यमत्र [illegible] ४५×
×रूपमुनय×१

=सा आयवत्सा नर।=२

सांनाय्यशब्दो यागार्थे दधिनिपयसिव वर्त्तते। तद्यनो भयमुभयत्रप्रवर्त्तमाने सत्यथ प्रातराग्नेयः पुरो
डाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेघ्नादयानीति चेवाग्नेयः पुरोडाशोर्थैतावेव मित्रावरुणौ द्वे देव
ते इति देवताद्वित्वं नोपपद्यते। उभयाद् पेहीद्रोपि प्राप्नुयात्॥ तस्माद्विभागेन सांनाय्यएव प्रातरेवं वोपां
शुयागो न भवति॥ ॥अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी। न चैव दोहनो द विनिवादो हनं। ॥स्तु तेनैव दध्या
नयति॥ वाजिनं निषिच्यो करे करोति वाजिनमवसेचन मुच्यते॥ तस्य च यागसंबंधाघारधर्माः प्रवर्त्त
न्ते वेधा मासात्तेषां प्रेष्य करइत्युच्यते॥ न चात्र वेदिधर्माः प्रवर्त्तंते स्वरूप प्रयुक्तत्वात्॥ ॥अनाज्यलि
गंवा। तत्रस्याभिघारस्य विकल्पः अनाज्यलिंगं निषिच्येति वचनात्॥ ततश्च आगारानं भवत्येव॥ ॥
प्रहृत्य तृणां तेन वरति विमुच्य वास्रुवो॥ एवहि श्रूयत इति॥ वर्हिरेव सिंचनं स्नाति तद्वृषभेषु रेतो स्यात॥ ते
श्रुतेः॥ ॥ग्रहणांतयथा कथंचित्॥ न स्रुवेण॥ अवद्यतीत्य श्रवणात्॥ अपि न्याय स्याव सेकइति श्रुति
ग्रहणात्॥ वाजिभ्यो नुवाचयति पूर्ववाजिवा चनं मान्ह दिग्यत उच्यते॥ ॥प्रतिवषट्कारं हुत्वा वाजिनशेषेण
दिशोव्याघारयति दिश इति प्रतिमंत्रं प्रदक्षिणं पुरस्तात्प्रथमं वाजिनशेषं कस्रुच्यां प्रदक्षिणं ग्रहणं च

३×वजादिफलान्यत्वेवफलि नोन्यतो भवति गुणान्यत्वाच्च गुणान्यत्वं च दृश्यते मैत्रावरुण्यामिक्षेत्येवमादि×
×गुणान्यत्वे च गुणिनो न्यत्वं गम्यते×३

कर्क० योगसिद्धिः॥ नहि कामानां युगपदुत्पत्तिसंभवः॥ ॥नामफलगुणयोगात् कर्मान्तरं। न दर्शपूर्णमासाविति। कुतः॥
१३ नामान्यत्वात्॥ अन्यद्धि नामदाक्षायणइति। नामान्यत्वे चान्यप्रतीतिर्भवति। यथा देवदत्तादन्यो यज्ञद
यं३ त्त इति। फलान्यत्वात्॥ अन्यद्धि फलं श्रूयते। अतः कर्मान्तरमिति॥ ॥गुणविधानं वा संनिवेश पदवचना
त्॥ अथवा न कर्मान्तरं॥ तावेव गुणविकृतौ दर्शपूर्णमासाविति। कुत एतत्। संनिवेशः दर्शपूर्णमासौ
हि प्रकृत्याह। तस्मात् त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेते त्यभिप्राय। यद्यदाक्षायणयज्ञी स्यादथो अपि पंचद
शैव वर्षाणि यजेतेति संनिहितेव तत्प्रतीतिर्भवति॥ तथा च संपदवचनं। अत्र ह्येव सा संपत्सं पद्यत इति। य
दि तदेव कर्म तदा साम्यासे पार्गणे त्रिंशत्संपत्यं च दशभिर्वर्षैः संपाद्यते। यत्तु नामान्तरत्वादिति। भेवत्येक अ५
स्यापि नामान्तरत्वं। हस्तः करः पाणिरिति। कर्मान्तरत्वाच्च नामान्यत्वं। ब्राह्मण परिव्राजकवत्। फलगुणाश्रयं॥ स्म
न३ गुणान्यत्वेपि वन्नगुणिनोन्यत्वं। हि देवदत्तस्योन्मर्द्दनादिनान्यत्वं भवति। तस्मान्न देवेदं कर्म गुणविकृतमि १३
ति प्रयोजनं दर्शपूर्णमासयोरक्रिया॥ ॥अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्राग्नो मावास्यायां क्रियत इति १३५
वाक्यशेषः गएवं श्रूयते। पूर्वेद्युरग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यां। तथैन्द्राग्नेन यजते मावास्यायामिति॥

भइतिवचनात्॥ ॥दाक्षायणेवादक्षिणा दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते। अन्वाहार्यवैतिविकल्पः॥ ॥सत्र
स्यरं वायजेत। पंचदशवर्षाणि शुक्लमेवा संवत्सरस्था त्रसावनः परिगृह्यते। अत्रापि सैवयागस्पर्कर्तव्या =संपत्र=२
रु२ तो।सावसावनः प्रपद्यते॥ नवाऽम्मसइति॥ ॥मांसःस्त्र्यन्तमूत्रकृतेवासामिवर्जयेत्। अहनि मांस
मैथुनेचवर्जयेदितितद्धर्मा॥ वर्त्तमानेइष्टव्यं। अहनीतिवचनात्॥ एतस्तु नरादर्शपियोगादंतराल
वर्मान्वयनसामर्थ्यादिति। दर्शपौर्णमासप्रकरणएवकाम्य आग्नेय आम्नातः यत्का माहवाएतेन
यज्ञेनयजतेसास्मैकामःसमृध्यतइति। तत्रप्रकृत्योपांशुत्वविधानं। उपांशुतस्यैदेवतायैयजतियस्यै
हविर्निर्वपतीतितदनुविधानप्रसंगेनयस्ययस्योपांशुत्वंतस्यतस्योच्यते॥ ॥उपांशुकाम्यदेवताः॥
काम्येषु कर्मणादेवतानामुपांशुत्वंभवति। देवताग्रहणंन कर्त्तव्यं। वरणाशब्देसर्वदेवतान्यत्वेसु क्र
त्वात्। उपांशुत्वस्य। एवंचेधक्रचोदनादेवताग्रेवोपांशुत्वंनाप्यकाशुसोमविकारेष्विति देवताग्र
हणं। सौत्रामण्यांनहिप्रक्त्वादुपांशुत्वमस्त। नेनद्वौतंत्रभेदस्तु तन्त्र। एकतंत्रेचोपांशुत्वमित्याचार्या

स्व २ तं २

कर्क
१४

श्रौतंनस्मार्त्तं। अतस्तदप्याशौतमेवआयश्चित्तं॥ ॥उद्गमाभ्यांमंत्राभ्यां॥ ॥मध्येपूर्वोर्द्धेति॥ आघारणां ॥स्वाहा
कारःसर्वत्रसाकांक्षत्वात्। साकांक्षायेन क्रियापदाभावात्॥ अतःस्वाहाकारविधानं मंत्राश्चयथाम्नाताएव॥ को २
नचतुर्थ्यंतेनप्रयोगः॥ सुपांसुपिलोपोभवतीतिचतुर्थ्यर्थेएवप्रथमा। एवंचसतिजयाहोमोपियथाम्नाताः
यवमंत्रा॥ चित्तंचचित्तिश्चेति॥ नचतुर्थ्यंतेनप्रयोगः॥ ॥शेषमुपहूयस्येत्यामंत्र्यामंत्र्यभक्षणमुपतइतिप्रस्तु हृ४
तः। उपहूयस्वेत्यमंत्रणंप्रस्तद्धिजांप्रस्तस्तइत्यनुज्ञानं॥ पित्रकृतेनामभिरामंत्रणोज्ञाने॥ ॥यक्तनामभि
वेत्याह॥ यक्तनामाग्निहोत्रादीनि॥ एवंहिश्रूयते। तद्देपयैवभक्षयंतिहोताध्वर्युब्रह्मेत्येवमादि। अधिकारसु
पर्जिवत्राह॥ ॥सोमेचाप्सोपहवंभक्षणंकर्त्तव्यं। नानुपहूतःसोमःपातव्यइतिवचनात्॥ ॥मावरणे॥
यर्थवद्भवति= प्रुवासामर्थ्यात्॥ एवमनुज्ञावचनौ। इदानींभक्षमंत्रानाह॥ ॥रुद्रनांत्वावाजिनामित्येवमादीनांकस्मभ
४ दाद्विकल्पःइदानींभक्षयितनाह॥ ॥होत्रध्वर्युब्रह्माग्नीध्रयजमानाःभक्षयंतीतिवाक्यशेषः। समासोक्ता एम
वपिहिक्रमोयमेवाश्रयितव्योयेनयजमानस्यप्राथम्यमुच्यते॥ ॥प्रथमोभयतस्तुयजमानःप्रथमो १४
वेति। तद्धतः। प्रथमोयजमानोभक्षयतीतिउभयतस्त्वितिप्रथमापरकेउत्तमोपिभक्षयेत्। अथोत्रप्रयुन १३६
प्य

१४८२ वो २

म्हप्रधानेनदीक्षणीयावागौणेनेनमाभूदिति ॥वायमोग्नेःमेधावरुणीनाअग्नावेव॥ ॥ऐंद्रःसोमामत्यंप्रथमोवायोश्च
छ्रेसुपांसु॥ ॥आग्नेयंप्रतिकाममाहरेत॥आग्नेयंहिप्रकृतत्वश्रूयतेसोमेकामःसमर्थ्यतेयस्मैकामायेष्टिंनिर्वपतीति।
= पु॰न॰ = ३ बर्षार्थेप्रकृतोवाब्रूयाद्दृष्टिकामोस्मीत्यध्यर्थंब्रूयात्पुरोवातंचविद्युतंचमनसाध्यायेत्स्येवमादिनिगदव्याख्यातं॥
प्रवर्षिपेतानीतिच॥अर्थनिर्देशोनशब्दनिर्देशः।यकारागमेनह्येतानीस्येतावतानिरुक्तंभवतिअतःप्रतिपद
मुच्चारणमिति॥इदानींदर्शपूर्णमासयोरन्वारंभणीमिष्टिमंगमाह॥ ॥अन्वारंभणीयाग्नावैष्णवएकादशकपा
लःसरस्वत्येचरुःसरस्वतेद्वादशकपालोदर्शपूर्णमासारंभे ॥एकादशकपालग्रहणंनकश्च्मिं॥अग्नीषोमी
यविकारत्वादेवलब्धो॥कल्प्यतेवा॥कपालानांप्रत्यक्षविधानंयथास्यादिति॥ततश्चनक्षैतयुगकामप्रवृत्ति दृ ५
रितिकेचित॥दर्शपूर्णमासारंभइतिश्रुतत्वात्॥प्रथमप्रयोगएवभवति॥एवंहिश्रूयतेदर्शपूर्णमासावा
न्या ३ रंभमाणोऽन्वारंभणीयमायद्गतेति॥आरंभस्यचविधमानत्वाद्धिकारैर्प्रवृत्तिःयथाग्रयणेसोमावैष्णवमास्येष्ट
चारंभस्यैकत्वात्सकृदेवभवति॥कामवृत्त्यादिषुत्वारंभभेदात्पुनःपुनःप्रयोगः॥ ॥पष्ठौहीदक्षिणामिथु
नौवा॥ ॥षष्ठेनयावाद्गुसमर्थाद्विपर्गसापषष्ठौहीमिथुनौवेतिमिथुनौहौद्वौदद्यादिति॥ ॥ऐंद्राग्नविष्णवएकाद

कर्क भिप्रायोयेनैंद्र्वायोवसंयोःसूपांशुत्वंविदधातिषिणवा॥एवंराजसूयेयजुर्मन्त्राद्विषुनैपीपांशुत्वंतंत्रभेदा = वो १
१५ त्प्रजाकामवैश्वदेवेनध्वंसु॥ पांशुत्वंव्यक्तत्वादेवैकतंत्रत्वाद्द्वारंनैकत्वात्काम्यत्वाद्वातथापंचबिलेनैतद्दे = ९ क २
वैर्नहितत्रकाम्यतयैवोत्पत्तिरिति॥तेनयत्रव्यक्तत्वेयोदनैकत्वंचैकतंत्रंचकाम्यार्थंवोत्पत्तिस्तत्रैवोपांशु
नैकत्वे त्वंयथामित्रविंदायांआहव।व्यक्तत्वेवादेतंवैकंयत्रकामना॥तादर्थ्येनैववोत्पत्तिस्तत्रैवस्यादुपांशु
ता॥१॥आग्नयणेवैश्वदेवः॥उपांशुभवति॥ ॥एककपालाद्यावारुणाः॥वरुणवर्जं॥ ॥प्राजापत्य॥
उपांशुभवति॥तस्माद्यत्किंचित्प्राजापत्यंयज्ञेक्रियतउपांश्वेवतत्क्रियतइतिवचनात्॥ ॥सावित्र्या
उपांश्वप्स्युषःउपांशु॥तत्रैवलेखादेवी॥पयस्या॥ ॥वायव्यंपयः॥नपुंसकलिंगपदश्रावात्पयवाम्बांनर्हि
नप्राप्नोति॥प्राप्स्यतियागधर्मत्वात्॥नहिद्रव्यधर्मोयः॥अपूर्वप्रयुक्तत्वात्॥दर्शयतित्रिपवार्शोप्र रम
५ कस्यतेषांवैवत्संयाद्ध्यास्त्रीणित्रीणिहवींषिनिरुक्तानिभवंतिद्वेद्वेद्वयोरिति॥वैश्वदेवशुनासीरी २५
ययोस्त्रयाणामनिरुक्तानिदर्शयति॥तस्माद्यवाग्वामप्युपांशुत्वं॥तनुहवीःषिदीक्षणीयाप्रायणी २६
याद्विथ्यादेवतादेवस्त्वदेविकाहवीःषिउपांशुभवंतिदीक्षणीयादिषुदेवताग्रहणंवागंवपदार्थे

९५५६६

न ३ ६

२ व ॥वक्तु ॥तिनस्विष्टकृतेवधतिसोपरिवरुणउतोहुतःपर्य।वर्त्ततेमा द्वितीयापरिवरुणतद्वैनडभयमप्प
निष्टमित्याज्यस्यैवयागःकर्त्तव्यइति।तस्माद्वैश्वदेविकैककपालप्रकृतित्वमिति॥एवंवसतित्रेधाबर्हि
रहतवासःपरिधानंचेहापिभवति।नवप्रयाजाघ्पीतिचेत।नेंद्राग्नवैश्वदेवविरोधात्॥आज्ययागे
पिवासःपरिधानादिभवत्विति चेत्।नैतदेवं।पुरोडाशोनहितत्परुपस्याप्यते॥नवाज्यस्यासोधर्मः॥त
स्मादप्रवृत्तिरिति।यत्तुवापयोपयसिद्रव्यान्यत्वेस्युपांशुत्वंभवति॥युक्तंतत्र प्रत्यक्षोह्यसोधर्मः॥
त ६ इहपुनश्चोदकइति॥ ॥उद्वास्यांशांश्छादयेदाज्येन॥तद्येनदाज्यंलौकिकंअपूर्वत्वात्॥ ॥आज्यस्यवा
यजेत॥तस्मादाज्यस्यैवयजेतेतिवचनात्॥ ॥पुराणानांवाचरुः॥वैश्वदेवश्चरुर्वापुराणानांकर्त्तव्य॥
वा तदेवपुराणानांकुर्यादित्याहरितिवचनात्॥नवानांतावाउभावेवनवानांस्यातामिति॥ ॥प्रथमजागो
४ तदेवपुराणानांकुर्यादित्याह इतिवचनात्।नवानांतावाउभावेवनवानांस्यातामिति॥ ॥प्रथमजागो
ऊ प्रसंगमुपजीवनाह॥ ॥वैश्वदेवस्यवा॥प्रथमजागोर्दक्षिणा॥ ॥दर्शपूर्णमासानीजानादक्षिणाग्नीप
क्वंनावःप्राप्यवाक्षणासोजयेत्किंविदधात।आहिताग्निःसंनयावद्दर्शपूर्णमासोनकरोतिअथवाग्र

कर्क. १६ शकपालःपौर्णमासमनुपौर्णमासेनेष्ट्वेन्द्रायविमृधेनुनिर्वपतीतिवचनात्।स्थायमादिविकल्पः।शाखा
तराद्वादितएवारभ्यांताद्विकल्पः॥ आदित्यश्चरुरामावास्या॥ ॥अनुभवतीतिसूत्रशेषः॥५॥ ॥आग्रयण
॥मैंद्राग्नमग्रपाकस्या आग्रयणमितिकर्मणो नामधेयंवक्ष्यमाणस्यातत्र च प्रथमहविरैंद्राग्न॥
॥तस्मादैंद्राग्नोद्वादशकपालःपुरोडाशोभवतीति॥ अग्रयाकःग्रहणोनवशरद्वसंतोलक्षेतो॥तत्क
॥ यमग्रेपाकोग्रपाकः॥ अग्रमपाकइत्यर्थः॥सचशरद्वसंतयोर्भवति।शरद्वसंतयोराग्रयणमिति
वशाखांतरात्॥ व्रीहीणांयवानांच॥चरुरपियावोयथास्यादितियवग्रहणंतेषामेवनियमोमाभूदि
तिव्रीहिग्रहणंव्रीहिकालेव्रीहीणांयवकालेयवानां।अतएवयावश्चरुर्भवतिवैश्वदेवश्चरुः॥तस्माद
ब्वैश्वदेवश्चरुर्भवति॥ ॥पयसिवा॥सचवापयसिभवति।पयःपक्वेत्वग्रणीताधर्माःकार्याः॥ ॥द्यावा श्रम १६
पृथिवीयएककपालः॥ अस्यचवैश्वदेविकधावापृथिवीयप्रकृतित्वं।लिंगदर्शनात्।तस्यहिवीसव १३
ङतंकरोति।अपर्यावर्त्तंजुहोति।तिवान्नायते।जेबैलेसर्वहोमापरिवर्त्ती।आज्ययागविधिपरेवाक्य
नुवदतितस्यपरिवरुणायस्यैवैकस्यैवदेवतायैहविर्बध्नतेसर्वत्रैवस्विष्टकृदन्वाभक्तोथैतत्सर्व

१५६५

धेयं॥ अन्याधेयमितिकर्मणो नामधेयं तद्य समुदायस्य। तेन द्यसावग्निराधीयते उस्याधते निध्याघतो नम
धनमात्रं स्थापनमात्रं वा॥ आहवनीयशब्दो हि संस्कारनिमित्तः न जातिनिमित्तो योगनिमित्तो वा तेषु
सत्सु शब्दप्रयोग दर्शनात्॥ अतश्च यावान्कश्चिद्दृष्टार्थो दृष्टार्थो वा॥ तत्संस्काराय आम्नायते॥ स सर्वो
ग्न्याधेयशब्दवाच्य॥ एवं च सति संस्कारैकदेशाभावेपि अनाहवनीयता॥ अतश्च सकलकर्मसमुदा
याभ्यावृत्तिरितिसंप्रदायः॥ अत्र वदामः॥ कश्चित्संस्कारोंगं वा भवति यथा पुरस्तादित्यामाज्याविश्रप
दिषु वाय नाधानादि णाद्यं॥ दर्शमग्निहोत्रे च परिस्तरणादि यस्यैवांगिनो गापचारस्तस्यैवावृत्तिरुक्तरूपा॥ न स
कलस्याधानस्येति न चेहांगापचारेपि प्रायश्चित्तं भवति। आहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात्॥ न च वि
धेत एवाहवनीयादयः॥ त्रिभिरष्टैर्गार्हपत्यमादधातिपंचभिराहवनीयमिति योगदर्शनात्॥ नेषु प्र ४
यते॥ यदीयते वाहवनीयाद्युत्पत्तिः स्यात्छेषं वै यथ्यमेवस्यात्तस्मात्पंचभिराहवनीयमादधातीति
होम २ तिभाविनी वृत्तिः॥ अतो नैमित्तिकस्याभावः यद्येवं पुरस्तादित्यादिहोमोप्यत्र न भवति॥ उच्यते॥ आ
हृत्याहवनीयासंस्कारायैव विधानादित्यदोषः॥ तस्मादिहविहितानां भाविनीवृत्तिर्यकान्तु नैमि

× होमः॥ अग्निहोत्रे [illegible] नामाप [illegible] मित्ति [illegible] समग [illegible] साय [illegible] होत्र × २

कर्क १७ यथाकालानिपत्तिर्भवति तत्राग्रयणे विशेषः॥ कथ्यते नवानां दक्षिणाग्निपक्कं चाउ आर्धप्रा लवणान्नो
नयित्वा किंचिददद्यात्॥ तत्रोयधञ्जुकुयात् इत्याद्युक्ति वचनात्॥ अस्य चाग्रयणत्वात्पौर्णमास्यमावा
स्याकाल इति॥॥ अग्निहोत्रायणीनोनवेः सायं प्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्याद्वा॥ यः सायंप्रातरग्निहोत्रहो
मः स नवैः कर्त्तव्यः न ह्येतद्वाग्रयणं सायंप्रातर्ग्रहणादेवाग्रायणाद्वित्विरिति॥ तथा च दर्शपूर्णमासा
नोजानस्य चारुः प्राश्यविधिपरेवासे अग्निहोत्रहोमं प्रतिषेधति। नाग्निहोत्रे जुहुयादन्यद्वा आग्रयणा पा ४
मन्यदग्निहोत्रमिति॥ अतश्चात्रनयजनीयकालनियम इति॥ ॥तदशितायां वा पयसा। न वा शिताया
वा गोः पयसा जुहोति॥ ॥दीक्षितव्रतं च। तत्कालातिपाते न वा शितायां गोः पयसा कर्त्तव्यं॥ ॥उपस
सुरोहिणीं कुर्वीत॥ उपसत्सुवर्तमानासु नव द्यपैरोहिणीं कर्त्तव्यो॥ ॥ सुत्यासु सवनीयाः कर्त्तव्या
॥ ॥सौम्यश्यामाकश्चरुरारण्यस्य॥ आरण्याग्रयणं श्यामाकनीवाराः॥ आरण्यग्रहणाद्वसौम्ये सम १७ २ ९२९
क्रतेनत्रभक्रत इति॥ ॥वैणावो ग्रीष्मे सोम्यक र्द्धौ मर्मासैमुच्यते॥ वर्षासु यत्परिहितं तु तमित्येके॥ त
त्रघृतशब्दो नाज सोभवत्ति॥ तस्माद्वर्षासु यद्धृतं परिहितं तदेव गृहीतव्यमिति॥ द॥ अमावास्यायामग्न्या
२ = नेयः। श्यामाकवरोश्च कालानिर्देशात्। रारयोवर्णैति। पुनः संस्कृतोरथाय दक्षिणा। सौमंम
= धुपर्कोवर्षीध्र तंवावासः। = २

९४६ ए

तआदधीतेतिवचनात॥ब्रह्मवर्चसकामोवसंतआदधीतेति।ब्रह्मवर्चसंब्राह्मणस्यैवोचितं॥तस्मात्सकाम
निष्कामयोः॥ब्राह्मणस्येति। ॥ग्रीष्मःक्षत्रियश्रीकामयोः॥ग्रीष्मःक्षत्रियस्याधानकालोभवति।तस्मात्क्ष
त्रियोग्रीष्मआदधीतेतिवचनात्।श्रीकामोग्रीष्मआदधीतेतिहिश्रूयते।सर्वविषयंचैतद्विशेषानवगमा
त्॥ ॥वर्षाश्चपशुकामवैश्यरथकृतां॥आधानकालोभवति।प्रजाकामः॥पशुकामःवैश्यरथकृतां।का
मसंबंधश्चास्यविषयः।वैश्यविषयएव।वैश्योवर्षास्वादधीतेति।निष्कामस्यापिवैश्यस्यवर्षाः।रथका
रआदधीतेतिरथकारस्यवर्षाः।इदानींसर्वेषुरूपक्रममाह॥ ॥अग्न्यगारेकुर्वन्ति।बहुवचनापदेशा
दध्वर्युकर्तृकः॥ ॥उदग्द्वारःशालापरा॥वाप्राग्वंशंपूर्वंप्राग्वंशमेव॥ ॥दक्षिणापूर्वद्वारे।अपरस्यदक्षिणापूर्वस्यद्वा तु५
रंनद्यकैकस्यद्वारद्वयविधानंउपपद्यते।यस्मादपरस्यपूर्वसामर्थ्यपरिप्राप्तंपौर्णमासवद्वपनं॥ ॥भ
वतिवतिनावश्रशिषसमतिदिश्यते।विकल्पस्यउक्तत्वान्नराभिहितत्वात्।क्षुवनकृतसंभारसामवपनादी
त्तवाकुर्यादिति॥ ॥क्षौमेवस्तेहतेपत्नीवाक्षौमेआतसे।अहतेअधीतपत्नीवक्षौमेवसनेवा।आदधी ।नेवप
यातामितिवचनात॥संस्थितेचयविदेपौ [illegible]

तृ २

कर्क
२८

ष्टिकहोमानां।तेहिसत्याहवनीयेविधीयंते।पूर्णाहुत्यादयस्तुतदुत्पत्त्यर्थत्वेनेतिविशेषः॥अमावास्याश्च
श्वात्रणोत्तरतोप्रतिपद्विषयः॥एवंहिश्रूयते।आधानंप्रकृत्ययदहरेवैषनपुरस्तान्नपश्चाद्ददृशेतदह तृ २
हरुपवसेदिति।उपवासशब्दश्चयमनियमापेक्षः॥यदहरस्यश्वोग्न्याधेयंस्यात्दिवैवाग्नीध्रःदिस्येवमा
दिविधानात॥तस्मादमावास्यायामुपक्रम्यप्रतिपद्याधानं।कृत्तिकादिषुतुनैवं।नहितत्रैववचन
मस्ति।कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीषुसाद्यायंविकल्पः।कृत्तिकास्वग्नीआदधीतेतिनिरपे
क्षविधानात्।ननुचामावास्यायांकृत्तिकास्वितिविकल्पमितिनभवति।नैतदेवं।एवंहिसमाम्नातिस्म।
मावास्यायामग्नीआदधीतयथाविवृतायांहारिद्वारापुरंप्रपद्येतसततएवस्वर्गंलोकमियादेवंतदिस्यमा
वास्यायांविधायनक्षत्रानिषेधेनसंस्तौति।अथयोनक्षत्रआदधीतयथापिहितायांद्वारिद्वारापुरंप्रापद्ये राम
सजिह्मःपरःस्यादेवंतदिति।तस्मादत्रापिनक्षत्रविकल्पः॥ ॥हस्तोलाभकामस्यसर्वाधिविशिष्टोलाभग १८
म्यतेनलाभमात्रं॥यइच्छेत्प्रमेदीयेतेतिवचनात्।तस्मात्प्रतिग्रहोलाभः।अतश्चब्राह्मणविषयएवायं २५०
॥ ॥चित्रावक्षत्रियस्य।वशवाक्षत्राभकामस्य॥ ॥वसंतोब्राह्मणब्रह्मवर्चसकामयोः।तस्माद्ब्राह्मणोवसं

१५६

२४ र्श्वभर्मतत[illegible]षांवपर्युदयकालतादृष्टा।यतयात्केनहिपदार्थाःसुखेनानुष्ठीयंतइतिदृष्टार्थता॥ ४
भवति। [illegible]रयाग्रदृष्टा ४२
स्तमितनिशायांपर्युदयंवाप्रधानकालत्वात्।अस्तमितेआदित्येरात्रौयजमानमाहेतिशाखांतरश्रवणात्॥
अस्तमितइतिश्रुतत्वात्अस्तमितग्रहणं।रात्रावितिश्रुतत्वान्निशाग्रहणं।पर्युदयमितिचवाग्यमस्यपदौर्थ
तास्यात्॥तस्मात्पर्युदयमवेनि।यत्रअस्तमितआदित्येरात्रावितिश्रूयते।तदुदयसमीपेपिभवत्येव।आउद च
याद्रात्रिरेवभवतीति॥अपरेतुविकल्पमेवेच्छंति॥७॥गार्हपत्यागारेनंबध्नातिनवाविद्यमानंप्रातरग्नीधेदद्या
दस्तमिते।तद्धैकेअजमपबध्नंतीतिप्रकृत्याहतदुतथानकुर्याद्यद्यस्याजःस्यादग्नीध्रएवैनंप्रातर्दद्यात्तेनैवतंका
ममाप्नोतीति।तेनयद्यजोनास्तिततोनियोगतोबध्यते।विद्यमानेतुप्रातरग्नीध्रेसंस्थितेकर्मणिदानंसंस्थि
तइतिकालस्यदानात्॥एतांरात्रिंयजमानंबध्नातीतिवास्तमितग्रहणं॥ ॥रोहितेचर्मण्यानडुहेचत्वारिहविष्यपात्राणि॥ ओ४
मिमीतेतेवाउष्माश्पपवति॥हविष्याश्चव्रीहयोनयवाः।ओदननिर्देशात्।अथवाउष्मा[illegible]मोदनंप्रवर्ततीति।
तवाउष्माश्पेपवर्तीति।तमितिनिर्देशात्।तंडुलाएवमीयंतेनव्रीहयः।कंदनस्याश्रुतत्वात्।पात्राणिचत्रिप्रस्त
तिपरिमाणानि।भोक्तृपरिमाणंहिअत्रअवच्छेदकं॥ ॥उद्वास्यासेचनंमध्येकृत्वासर्पिरासिच्याज्यस्थालीस्तिस्रःस
मिथोघृताक्ताआदधातिसमिधाग्निमितिप्रस्तवं।वाउत्प्राशपएवासेचनंमध्येकृत्वासर्पिरासिच्यतेनाक्ता
स्या १

कर्त्व रिसमाप्तेअध्वर्यवेदेयं॥ ॥गार्हपत्यागारेनिर्मथ्याभ्यादधाति।मंथनेसंनिधानात्प्रकृताभ्यामेवारणिभ्यां॥
१८ अनयोर्हिसंनिधानात्॥ ॥वैश्यकुलांबरीषमहानसाद्वावैश्यकुलादपरिगृहीतोऽद्धिरोवापरिगृह्यते
अंबरीषोभ्राष्ट्रः।कंदुरितियःप्रसिद्धः।महानसोपचारोग्निः।यथालौकिकेषुसत्रेषुदेवाग्न्यातिरात्रौवा॥ [illegible]
यद्दहरस्यश्चोऽग्न्याधेयंस्यादिवैवाश्नीयादितिनवायंदिवसनियमः।किंतर्हिरात्र्यशनविकल्पार्थमिदमु
क्तं।तदपिकाममेवनक्तमश्नीयादिति॥ ॥अपास्तमयंदेवाःपितरइत्याचक्षते।तदुक्तं॥सयोहैवंविद्वांदेवाः
पितरइतिकथ्यतांस्याद्धानेविनियोगात्॥ ॥पूर्वेणप्रविशतिदक्षिणेनपत्नी।पूर्वेणद्वारेणयजमानोद
क्षिणेनपत्नी।पश्चादग्नेरुपविशतोदक्षिणतःपत्नी।गार्हपत्यागारनिहितस्यअग्नेःपश्चाद्दक्षिणतःपत्नी
तुवचनात्॥ ॥अश्वत्थशमीगर्भारणीप्रयच्छति॥अश्वत्थश्चासौशमीगर्भश्च।अश्वत्थशमीगर्भःनसंबं
धिन्योऽरणीप्रयच्छतियजमानाय।तेवाग्न्युत्पत्त्यर्थंपरिगृह्येते।एवंवसतिनेएवमकोसर्वत्रभवतः।अ
तेचप्रतिपत्तिदर्शनात्॥अरणीहिवणयोरिति।तथासत्यनयोर्भावेनारण्यंतराद्युपादानंशक्यंकर्तुं।व्य
च२ [illegible]नियमात्॥ ॥अभावेगर्भस्यशमीगर्भाभावेअश्वत्थमात्रंपरिगृह्यते॥ ॥वावंपञ्चाप्रसाद्धनेरिसाहा

एम
१८
१५१

७६८

=स्मार्तं मन्युद्दणं नैके संभारा न्तगेतं पर॥ कालक्याद्भयत त्रणं व का प्येभि तस्थितिः॥ संभारणामभा=
=वेऽन्वारं नो नान्य लक्षणोऽर्थतः॥=१॰

होम ५

तथा ॥ रात्रिमजंबध्नातीति॥ अजबंधनं तथा जाग्रति देवा इति प्रकृत्याह॥ ससदे वतरः अंतरस्तपस्वितरोग्नी
आधत्व इत्याधानकालता भवति॥ वाग्बंधस्य॥ प्रधान कालत्वादिस्पृक्त मेवेति ततः सर्वानादधीत॥ ततएवाग्नेः स
काशात सर्वेग्नय आधीयंते॥ सम्योपितत एव सम्यग्विहरण॥ तस्यहि मंथनं विहितं सभ्यं वनि मथ्येति॥ अत्राक्षा
नोऽव्वरकालं कर्म धिरस्यते॥ ॥गार्हपत्ये नुगते धामाग्नि माहृत्य वा उष्णाश्यं पक्षा विहरेत्॥ विहरणो पदेशात्॥ अ
ग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने लौकिकमग्निमाहृत्य वा उष्णाश्यं पक्षा वनुभ्योदत्वातमेव विहृत्याग्निहोत्रहोमं
कुर्यात् पुनःस्वयो नेराहरणं गुणविधि बाध्यते नात्र मानादि भवति॥ रात्रिंजागरणं वारणो॥ जागरणं यजमानस्य
धारणा मग्ने॥ शकले वाप्रसिद्धेः॥ गोमयादिभिर्वा॥ नन्वेवेतद्वाग्ने॥ सामर्थ्यं सिद्धत्वात्॥ वाग्नं वा॥ अन्यतरनि
यमोयथास्यादिति॥ ॥सुप्तायामुपशमय्य दक्षिणा वासं हरेदन्वाहार्यपचनश्चेत्॥ सुप्तामारात्रावुपशमय्य तमग्नि
दक्षिणा वाससं हरेत्॥ यधन्वाहार्य पचनो नित्यो भिशेतः सएव भवति॥ ॥स्थानमुल्लिख्यापसुत्वान्वारब्धे हिरण्य
निधायोषास्तूकरान्निवपस्यं तेषु शर्कराः॥ अंतग्रहणा ॥ ऊषास्तूकरेतूलाकार कर्तव्याः॥ ततो तत्र शर्करा
इति अत्वा लुप्यैनाःगलन्ति तास्माद्वाअपिपदार्थापरिसमूहनादयः पूर्वके कर्तव्याः॥ अस्तुकरणां उतत्रेणैवभवति!
२ऽऽ पद्मानितस्थाने रुणमुल्लि॥ न्वार ब्धे सुस्य हिरण्यं निधायो षास्तूकरा॥ नयपसं तेषु शर्कराः॥ ४३२

कर्क २०

तिस्रः समिधः ॥ आदधाति समिधाग्निमिति प्रस्तव ॥ ऋचा ॥ सप्तसे वेन मध्ये कालाः समिराः त
[illegible] ॥ द्वितीयांवा अध्वर्युः द्वितीयांवाज पतिः॥ येनेवं श्रूय
सेति॥ ॥उपवेतिजपति॥ त्रिभिरादध्यासेकाजपतीति श्रूयते॥ ॥द्वितीयांवा अध्वर्युः द्वितीयां वाज पति॥ येनेवं श्रूय
तेस मिद्वती मिर्घृतवतीमिरुग्निरम्यादधातीति॥ समिद्वत्वती मिर्घृतशब्दवती मिश्रोति॥ द्वितीया वनसमिद्व
वती॥ ~~अतो द्वितीयावनसमिद्वद्वती~~॥ अतो द्वितीयामेवजपतीति॥ पाठक्रमस्य लिंगेन बाध्यते अध्वर्युग्रहणं व
पाठक्रमसुदासार्थ्यात अतः समिदाधानांतेजपः॥ अपरे तु जपं यजमानमिच्छंति॥ मंत्राश्चाकर्मकरणा इतिस्तु
त्रितत्वान्नेनाध्वर्युरिति सुच्यते॥ ॥चत्वार ऋत्विजः प्राश्नंति॥ नमोदनो॥ ॥राद्धब्रह्मौदनइत्याह॥ अध्वर्युः॥ वरं ददाति
॥ऋत्विग्भ्यो यजमानः॥ वा उष्णाश्येन चानते सर्वर्त्विक्त्वादिशिष्ठ ब्रह्मवरणं न भवति॥ असति जाउष्णाश्येभवति
त्रिवेताना वृद्धादिवत्प्रवृत्त त्वात्॥ अग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति प्रवृत्तक्रियस्यवासाविति॥ ॥संवत्स
वा पुरस्तात्कुर्यात्ततः सर्वानादधीत॥ इदमन्यस्यक्रांतरं॥ पुरस्तादाधानस्य संवत्सरं यावत् तमानादि व्रतदानांतं वेद
नेकुर्यात् इति॥ अस्मिं स्थपक्षे ऽव्रतम रात्रि संयोगे न चत्वारः पदार्था भवंति॥ अशननियमः॥ अजबंधनं जाग
रणं॥ वाग्बंधश्चेति॥ उव्रतम संयोगे न त्वेते श्रूयंते॥ यदहरस्याग्नीन्याधेयः स्यादिति वाश्नीयादिति॥ अशननियमः॥

राम २०
आ३
१५२

३×५ [illegible] त। यद्यग्निराज्यागारसाक्षाद्देवानां व्रतपते व्रतेनादधइति।
संस्कारत्वात् अभिश्वासस्तत्र भवत्येव॥ द्वावपि चैतावेककर्तृकौ। स पुनरपानितीति वचनात्। अभिश्वासः पुनर्जा
तसंयोगाद्वतः सर्वानादधीतेत्यत्र न भवति। उच्छ्वासस्त्वात्मसंस्कारा इव त्वर्थे वेति॥ च॥ दारुभिर्ज्वलितमादधात्यूर्ध्व
यइति संभारेष्वपुष्पत्वा व्रतपते व्रतेनादधइति यदि भृगवः भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधइति। भार्गवांगिर
सव्यतिरिक्तानामादित्यानां त्वा देवानामिति॥ एवं हि शाखान्तरे पठ्यते॥ ॥वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्येन्द्रस्य त्वेति राजन्य
स्य। व्रतपते व्रतेना दधइत्युभयत्र संबध्यते। राजन्यग्रहणेन च कैश्चिदभिषिक्तो गृह्यते। अनभिषिक्तः क्षत्रिय इति।
तच्चायुक्तं। यत्कारणं क्षत्रियायां ब्राह्मणाज्जातो राजन्य इति स्मर्यते। तस्मात्स एव ग्रहीतव्यः॥ ॥मनोर्ग्वाग्रामा
यइति वैश्यस्य ऋभूणां त्वेति रथकृतः आदधाति देवानामित्यत्रापि हि पठ्यते। रथकारशब्दश्च जातिनिमित्त इह
क्तौ॥ ॥रथन्तरं गायेति प्रैष्यति॥ प्रैषप्रैषार्थयोः कस्माद्भेदान्न ज्ञायते कः प्रैषः को वा प्रैषार्थ इत्यत आह॥ ॥गानम
ध्वर्योः समाख्यानात् अध्वर्युवेदविहितं हि सामगानं उत्पत्तिमात्रं हि सामवेदे दृष्टं। प्रैषार्थस्य प्रधानभूतत्वा
तएवेत्याह॥ ॥ब्रह्मा वा वेदयोगात्॥ ब्रह्मा वा साम गायति॥ कुत एतत्। ब्रह्मणोपि ह्यध्वर्युवेदविहितक
र्मयोगो ह्नि वेदत्रयविहितं अनन्तत्वं। प्रतिसमाख्यात्रापि घटते। स्कन्दत्वाद्ध्वर्योः॥ अपि च युक्तो ध्वर्युः

=मनोर्ग्वाग्रामण्यो व्रतपतइति वैश्यस्य॥×५

कर्क
२१

हिरण्यमुपर्यके॥ उपरिष्टादेके हिरण्यमिच्छन्ति। एवमपि हि श्रुतत्वात्॥ ॥एवमितरयोः आहवनीयदक्षिणा
ग्न्योः स्थाने कर्तव्ये। अयं तु विशेषः॥ ॥पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु भस्मावा
तं वा। अष्टासु प्रक्रमेष्वादधीतेति एवमादिवचनात्॥ ॥इतरस्य विलतीये दक्षिणतः इतरस्य दक्षिणाग्नेः॥
विलतीये देशे दक्षिणतः स्थाने कर्तव्यं॥ ॥उत्सन्नेपि मंथनमनुत्सन्न एके। उदिते नुदिते वाग्नौ मंथनं भवति
॥ ॥उदिते त्वद्धरणं॥ उद्धरणं त्वुदित एव कर्तव्यं॥ ॥अपरेण गार्हपत्यायतनं॥ मंथनं भवतीति वाक्यशे
षगतत्वत्र॥ ॥अश्वमानयेति ब्रूयात्॥ तस्माद्यत्राग्निं मथिष्यंस्स्यात्तदश्वमानेतवै ब्रूयात् इति। अतश्च योऽमं
थिष्यन्स प्रैषं ददाति स चाध्वर्युः॥ शाखान्तरविहितं। तस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोऽग्निं मंथतीति। अग्नीत्प्रैषार्थे करो
ति॥ ॥स्थिते श्वे पुरस्तान्मंथनं भवति। ज्ञाने वरदानं जातेऽग्नौ वरदानं कर्तव्यं। मनसैके। मनसा वा संकल्पमा
त्रं कृत्वा पश्चाद्ददाति॥ ॥तस्याभिश्वासः प्राणममृते दधइति अभिश्वासेन प्राणपतेग्निं। समर्थी क्रियते।
ततश्च मुखेनाभिश्वासः क्रियते॥ ॥उच्छ्वासोऽमन्नं प्राणा आदध इति। वायूपादानं उच्छ्वासः। सैव वापा नून
सतु नरपानिति क्रियते देनमन्तरात्मनाथ वर इति। यजमानसंस्कारो यमिति न कर्तृकः अनश्च पुनराधेयेन भवति। अग्नि

एम
२१ ३
१६३

१५०

रीति पूर्ववत्॥ अग्निनापदं द्विरुपस्थ उपस्तती पेनोपस्थ एतेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा॥ भूर्भुवः स्वरित्य
नेन मंत्रेण। पूर्ववच्छब्देन च पर्यषीं तिलभ्यते॥ ॥पुरस्तात्परिक्रम्येध्मपूर्वार्द्धं गृहीत्वा घोरिविभ्वस्ने स्वाहा॥ इध्मपू
वर्द्धिं गृहीत्वा घोरि विभूवस्ने ति मंत्रं जपति। तत्त्वैव यजमानः करोति॥ इध्मपूर्वार्द्धान्वारंभण इत्यन्वारंभोपदे
शात्॥ तस्य च यजमानत्वात्। मंत्रलिंगाद्वा॥ अग्निमन्नादमन्नाद्यायादध इति॥ ॥आयंगौरिति त्वोपतिष्ठते
सार्पराज्ञीति ऋ। चशब्दाद्यजमानोप्युपस्थाने। सार्प्यराज्ञीत्यहणं च संव्यवहारार्थं सार्प्यराज्ञीन्नर्कुंगोयादिति
॥दक्षिणाग्निमादधाति गार्हपत्यात्॥ नित्यपक्षे योसौ दक्षिणाहृतस्तं नादधाति॥ ॥सभ्यं च। निर्मथ्य। चशब्दा
दादधातीति। तेन च सभास्थाने॥ अथयस्य सभाया मग्निरिति वचनात्॥ सभायां यत्र स्थितो आपयति व्या
वच्छेवा॥ ॥गांदीव्यध्वमिस्पाहादीव्यंतिक्रीडार्थः॥ गोपणं कृत्वा घृतं रमध्वमित्यर्थः॥ बहुवचनोपदेशात्प्रक
तत्वाद्बहुत्विजाभिधायांतो घृतस्य कर्तृत्वेन। तत्रैते घृतं सभ्यांगं। सभ्यस्य प्रकृतत्वात्। उपरितनसूत्रे च नद्ध
मोपदेशात्॥ ॥धारणोपस्थानमत इति सभ्यांगत्वेच पुनराधेयेन भवत्येवविद्यमानत्वादेव सभ्यस्य॥ यद्यपि

× पुरस्ता
न्ता

कर्क
२२

पदार्थातिरेषु॥ तथा च सूत्रां त्वं प्रस्तोता परिसामानि गायति। अग्न्याधेये सौत्रामण्यां च ब्रह्मेति तस्माद्ब्रह्मे
वसामगाने॥ ॥इध्मेनोद्धरणमुपयम्य। परिधिं कुसंबंधिनेध्मेनाहवनीयोद्धरणं उपयमनीभिर्हृद्धि
हीत्वा विस्त्रस्तत्वाद्बम्बद्धिर्ग्रहणानुपपत्तेः। अनस्तत्रैरितपणमात्रेणैवोपयमनं। तत्र च ध्माग्रमारोप्य
ते। बध्नः पुनरग्नावित्ति॥ ॥यद्येनं धूमउपेयात्॥ तथा चोद्धरणांकं नैत्यं यथा यजमानं धूमउपगच्छेत्॥
अनेन च प्रकारेण यजमानस्य धूमाद्वेगमनं विधीयते॥ ॥वामदेव्यमिति प्रत्यस्य पुरस्ताद्ध्रुवा तदभा
ड़ा ५ वे ध्रुवाद्याभावेन द्रौत॥ तंयत्र प्रोच्य हरंति तत्पुरस्ताद्दक्षिणयंतीति वचनात्॥ मंथनकालात्सअएवा
५ यमआनाश्ओतरं॥ तदभावे अनक्षाभवति॥ अस्मिन्पक्षे अनभिधायकत्वादश्मानस्येतिप्रैषाभावः।
संस्मारानश्विष्ठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्रावनीत्वावर्त्स्यापयति॥ दक्षिणपूर्वपादेनेति संनिधानात्
नभारध्वनरेण प्रांवनीत्वावर्त्स्थापने क्रियमाणे संनिहिते दक्षिणपूर्वपादः। एकैव सत्यग्नौ सत्येना
क्रमणे॥ ॥बृहदिति प्रैष्यति॥ अग्निनापदं द्विरुपस्थ उपस्तती येनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वाभूर्भुवःस्व

राम
२२
१४७

7K7

मावास्यायामकृत्तिकादिष्वप्याधानंभवत्येवासंभारेष्वविहितप्रतिषेधाद्विकल्पः।नैवैकंवनसंभारः॥संभरे
दितिवचमातत्साम स्वपिबालोग्निस्तेजोधेतिसामानितस्मात्त्रगेयानीति।वपनेपिशाखांतराद्विकल्पः॥वाज
श्राश्येपिवाउष्णाश्पमोदनंपचतीतिविधायाह॥यदाअस्यब्राह्मणाःकुलेवसंस्त्रिजआनद्विजश्च
तेनैवतंकामममाप्नोतीतिविकल्पः॥जागरणमपिविधायोच्यते।तद्यपिकाममेवस्वप्यादिति॥इध्मपूर्वा
दन्वारंभणीयाद्यूर्ध्वमुल्मुकान्तामभिपद्यजपतीत्युक्ताह॥सयदिकामयेतजपेदेतत्॥यद्युकामयेतापि
नाद्रियेतेति॥सार्पराज्ञ्युपस्थानमपि॥अथसार्पराज्ञ्याऋग्भिरुपतिष्ठतेतिविधायाह॥यस्मात्त्रसार्पराज्ञ्या
ऋग्भिरुपतिष्ठेतेति॥विकल्पप्रसंगेनेदमपरमुच्यते॥ ॥अग्निहोत्रंवत्स्या॰ श्रुतेः॥पुरस्ताद्धृत्वंनोअग्निहोत्र
शाब्दोत्रधर्मवाग्नेयमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः॥वाजुहुया॰ इतिकृतमेतत्॥एवंहिशाखांतरेजन्य
ते।होतव्यमग्निहोत्रेनहोतव्यमग्निहोत्रमितिविधिप्रतिषेधावाशंक्याग्निहोत्रंवेत्युक्तंसुनरघुक्तं॥नघ्नतो
विधिनिषेधौद्वयोर्होममंत्रशंसेषा॥यदिजुहोत्ययथाकुर्यादथनजुहोत्यग्निःपराप्रतेतस्मात्सर्वेत्रि
ज्ञयादिति॥अतोनविकल्पः॥तद्वेतदग्निहोत्रंसायारंभंप्रातरपवर्गंप्रयोगद्वयपरिसमाप्तं॥आग्ने

= द्वानदुंयाते ४

स॰ कं॰
२३

वतन्द्रइयीषिकालांतरेत्रियंतेतथापिवसम्यासनमतएवारम्भकर्त्तव्यमिति॥ ॥९॥ ॥श्येतवारवंतीययज्ञायज्ञिया
नीतिवप्रेष्यतिंच।पश्चःसंभाराणंतर्यप्रेशःश्यप॥श्येतादीनांचैककालेपोषाघारणामितिसंप्रदायः॥प्रेषप्रेषार्थ
योरानंतर्यादिदेनेत्यपरे॥ततश्चश्येतगानोत्तरकालीनोवारवंतीयप्रैषः॥वारवंतीयोत्तरकालीनश्चयज्ञाय
ज्ञियस्य॥दाक्षिणेनाग्नीस्वरात्सोदाराश्रस्वजाति॥प्रदक्षिणामग्निपरिगमनंक्षतोस्थुस्वगस्मात्॥दक्षिणाग्रहणाज्ज
नेतरथाह्यभिर्भवति॥ ॥ऋतुनक्षत्रसंभारसामवपनप्राशजागरणोपस्थानान्वारंभणसार्पराज्ञीनिर्वा
पयति॥ऋत्वादिविकल्पार्थमिदमुक्तं॥ऋतोभावस्तेवा एनऋतवउभयएवापहतपाप्मानइतिप्रक्रम्याह
आग॥ तस्माद्यदेवैनंकदाचयज्ञउपनमेदथाग्नीआदधीतेतितथायदेवैनंश्रद्धोपनमेदथाधानंकरोतीति॥
नक्षत्रविषयोनादरः॥तथाचनक्षत्रेष्वतस्मान्ननक्षत्रमाद्रियेतेति।वानक्षत्रविषयोनादरः॥नक्षत्रानादरेमामा
वास्यायांनियमइतिसंप्रदायः॥तत्पुनर्लतीवयक्रूपं॥पूर्वकारणं॥अमावास्यानक्षत्रवभेदेनविहितं॥कृत्ति
कादिष्वादधीतेतिनक्षत्रविधानं॥तदुक्तादेवाकृत्तिकादिषुपीनिगम्यते॥तथाचाहयद्युनक्षत्रकामःस्यात्
देतद्वाअनपराद्धंनक्षत्रयस्सूर्यःसएनेनैवतुप्रपाहेयदेतेषांनक्षत्राणांकामयेततदुपसींदिति॥एवंचसत्य

राम
२३
१४५

१४२

नासंमार्ष्टीत्याह॥ अन्वारब्धे जुहोति स्वाहेति॥ एवं सर्वत्र यत्राव्यक्ता जुहोतिचोदना तत्र तत्राधिश्रयणा
दिप्रवर्त्तनो कुत एतत् जुहोतिशब्दात्॥ अव्यक्तनामामान्यात्॥ ॥वरं ददामीति वा विसर्जनं॥ वर
दानं च प्रस्नाहिभागं। तस्यां वरं ददातीतिवचनात्। प्रस्नादि तिव मस्थानुहुताभ्यस्तमयाहुतौ विहितं गा
र्हपत्याऽआज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्येत्येवमादि। इयं त्ववेक्षितव्य र्मका। तेन चोदनासामान्येन ततो
धर्मान्गृह्णाति। अत आचार्येण तदीया धर्मा न गृह्णंति। अत आचार्येण तदीया धर्मा इहोपदिष्टाः। तत्रान्वा
रंभणवरदाने न विहिते। अतस्तयोरनतिदेशः। तथाचार्येणाज्ञापितं तद्विकारे विदधता॥ अयाश्यामन्वा
रब्धे जुहोतीति राजसूये पूर्णाहुतिर्गृहे षिद्धतो वरदक्षिणोक्ति। अतः पूर्णाहुतिविधिष्वंते अन्वारंभवरदानयो
रनतिदेशः। वाग्यमोऽपि वेदेवेति नातिदिश्यते॥ ॥द्वादशाहांते तन्वहवींषि निर्वपति मासि द्वितीये तृतीये ष
ण्मास्ये संवत्सरे सद्यो वा नवेति निगद्व्याख्यातं। नजुहवींष्युच्यंते॥ ॥अग्नये पवमानाय प्रथमा इष्टिर्भव
ति॥ ॥अग्नये पावकाया [illegible]ग्नये शुचये चरुर्द्वितीया। आदित्ये चरुस्तृतीया। न चेयं नजुहविषां मध्ये पठ्यते। नास्या
उपांशुत्वं भवतीति संप्रदायः। शांखायनशाखायामुपांशुत्वमस्याः पद्यते॥ ॥आग्नेय एव वा पुरस्तादादित्य

कर्क॰
२६
×पूर्णाहुतिं जुहोति २

यीस्तायमाहुतिः। सौरी प्रातराहुतिः। उभयानुमतो। अत्र चैककालत्वादंगानि तंत्रेण प्रधानाहुतीश्चतुर्गृही
तेनाग्नेयीं हुत्वा पात्रांतरे तमुन्नीय चतुर्गृहीतांतरेण सौरी। शेषमेकोक्त्या तरां हुतिरिति। तद्वै तस्य राज्ञस्य
ते भवति। पूर्णाहुतिविधानायाह॥ ॥निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुक्स्रुवं च संमृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य ग
हीत्वान्वारब्ध एव सर्वत्र स्वाहेति पूर्णाहुतिरिति कर्मणो नामधेयं। अन्वर्थसंज्ञा चैषा। तेन पूर्णैव होतव्या
तां वै पूर्णां जुहोतीति वचनात्। निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रयेत्॥ गार्हपत्यग्रहणं वा आहवनीयमुदासार्थं॥ नह्य
त्रापि हि श्रपणं विहितं। श्रपणं वाहवनीय इति॥ अपरे त्वमन्यते। अधिश्रयणं संस्कारमात्रमेवैतत्॥ नह्य
त्र श्रपणं। आपाक इति धात्वर्थः। पाकेनैव चाज्यसंबंधं। तस्मान्नाहवनीयमुदासार्थं गार्हपत्यग्रहणं। कस्त
र्हि समाधिं गार्हपत्यशब्दस्य संस्कारनिमित्तत्वात्तदभावाद्वाभाविन्याहृत्या गार्हपत्यत्वाध्यारोपणार्थं
गार्हपत्यग्रहणं। एवं च सत्याहवनीयेऽप्ययमेव न्यायः। स्रुचं स्रुवं संमृज्यते होमसंबंधात्॥ वैकंकती स्रु
क्। स्रुवस्त्वविशेषितत्वात्खादिर एव। तथा चाग्निहोत्रविधानसामर्थ्याद्वैकंकतः स्रुवो भवति। उद्वास्योत्पू
यावेक्ष्य स्रुवेणाग्रहणं। स्रुवस्य संमार्जनविधानात् ग्रहणार्थता संमार्जनोत्पवने च दर्भैर्येन कश्चित्पा॥

त१

कृ साम
२५
१५६

१४२ हानि २

श्रा॰ २

घार्वंत इति। नो शब्द अग्निहोत्रविषयो नोर्हवा एषास्वगपायदग्निहोत्रमिति॥ ॥ब्रह्मवा
यग्नि नित्यवाद्दीत्येवमादिनिगदव्याख्यानं पुरुषधर्मश्चायं॥ ततश्च सोमाधाने समारोपस्य ऋतुधर्म
त्वात्। पुरुषधर्मौ ग्निनित्यधारित्वं बाध्यते। अग्न्याधेयमनु विहितमेव सर्वाङ्गमिदानीं पुनराधेय
मुच्यते॥१७॥ पुनराधेयमाधानात्प्रतिज्ञातस्य पुनराधेयं कर्मणो नामधेय। तत्राधानात्प्रतिज्ञा। तस्य भव
ति। यस्याधानसमनंतरमेव प्रतिज्ञातमपगतो। स आधानात्प्रतिज्ञातः॥ एवं हि श्रूयते। यस्याधानम
नर्थकं स्यात्स पुनराधीतं। तथा योग्नी आधाय सर्वज्यानिं जीयते स पुनरादधीत॥ ॥राज्ययशस्काम
स्य वा॥ त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य सक्रियात्वावरः॥ अतश्च त्रिरात्रादपि भव
ति॥ अग्नीनिति बहुवचनोपदेशात्। त्रय एवोत्सृज्यंते। अतश्च सभ्यस्यानुत्सर्गः॥ ॥सद्यो वाते क्वचि
शेषे वर्षति॥ सद्यश्चेदिति॥ ॥पुनर्वस्वोः पुनर्वस्वोः पुनराधेयमादधीतेति वचनात्॥ ॥वर्षासु म
मध्यंदिने वा॥ सर्वे वर्षास्वादधीतेति वचनात्। तस्मादु मध्यंदिन एवादधीतेति वा। सचापि विकल्पः॥
मध्यंदिने वर्षाकालसंपत्तेः॥ यदा मध्यंदिना थ वर्षा इति प्रकल्प तस्मादु मध्यंदिन एवादधीतेत्याह॥

कर्क॰
२५

स्या आग्नेयो वा प्रागादिः स्यात्। अथादित्येव रूपांसु॥ ॥षड्दक्षिणा प्रतिविभज्य ददातीति द्वादश चतुर्विंशति
वा। प्रतीष्टि विभागेन दक्षिणा दानं। ॥भूयसीर्वा यथा श्रद्धं तत्संख्यामतिरेकेण यथाश्रद्धं भूयसीश्च ददा
ति॥ वेहुरादित्यस्य॥ तांश्चैता दक्षिणा इष्टिसंबंधादिष्टंगा न सकलस्याधानस्य तथा चोक्तं उलूखल मु
सलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नंती तत्र कृत्यस एष यज्ञो हतो न ददृक्षे तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयन्नि
ति तस्मादिष्टीनामेव दक्षिणा इति॥ प्रयोजनं तुष्य भावे तदभावः॥ ॥अनृतातिष्यपनोदपूर्तिदा वधा
नवी स पक्वनात् सुदका नि वर्जयेत्॥ अनृतातिष्यपनोदः स्मृतिज्ञा म एवानूद्यते॥ नानृतं वदेदिति स्मृ
तिः। अप्रणोद्यातिथिरिति वा। तदनुवादोयं॥ नवा आहिताग्निनानृतं वदितव्यमिति॥ तदेतन्नातीव यु
क्तरूपं यतोनुवादमात्रमनर्थकं विधौ व प्रवृत्तिविशेषकरत्वं तस्माच्छ्रौत एवायं सत्यवदननियमः॥
एवं च तदपवारे श्रौतं स्म। नैव आयच्छितां प्रति यथाद्वोड गर्भि उप्य वाची प्रसिद्धः॥ ऊषौ से पृथिव्यां ग
च्छंति दकादिपाधेन॥ ऊषी स शब्दश्च पृथिवीवचनो निरुक्ताभिप्रायात्। योयम्ब्रवी से पृथिव्यामग्नि
रिति। न सुदकेन॥ अग्निहोत्रार्थमुद्धृतेग्नावुदकदान प्रतिषेधः। सर्वउद्धृतेनावभ्या गता नोदकं

राम
२५
२८.२

7226

बी ३

वा यजेते हि तस्यैव संस्तवायोन्यतो। अतोग्नोनि ति वेशेष धायति॥ ॥आज्यभागो द्वितीयोप्येषेपव
मानादेऽुमतेवा॥ सवायंवावनिकोदेवताविकल्पः॥ ॥हिरण्यं दक्षिणा न द्वान्वाम्याधेयिकीछेदंश्रुते। स घ
ऋतिग्ग्रहणांसमुच्चयविधानार्थमिति केचित्। तदयुक्तं अग्न्याधेयिकीर्दत्वा पुनराधेयिकीर्दहात्स्यमनु
वादस्वा अग्न्याधेयिकोहि पूर्वं दत्तास्ततः पुनराधेयिकः क्रतिग्रहणां च विस्पाशंकानिवृत्यर्थं॥ ॥अग्न्या
वेयवदन्यस्सघः। उक्तव्यतिरेकेणान्यदग्न्याधेयवइवति। इयांस्तु विशेषः॥ अग्न्यगारकरणां अरणीड
दानं उक्तास्सस्थनभवति। अनग्निसंस्कारात्। अपराह्णे मैत्रावरुणीं वशानस्तमिते पुरोडाशेऽतं कृत्वा
रात्रिष्ठनया प्रातश्चारंतितत आधानं। इदमन्यत्सक्तांतरे पूर्वेद्युरपराह्णे मैत्रावरुणीं वशामालभ्य रात्रौ
५८ श्रोषित्वा प्रातः प्रचारस्तत आदधीत पुनर्वस्वोरेव नात्र त्रिरात्रावरमुसर्गेनापूपाविति पुनराधेय
मनु विहितामिमानीमाग्निहोत्रस्यावसरस्तंप्रोक्तसायर्षिशाखांतरावगतक्रमेणातदंगभूतमुपस्थानमनु
विधीयते॥११॥ सायमग्न्युपस्थानं कृतायां यजमानोग्नीउपतिष्ठते वास प्रेणा सायमुपतिष्ठेत सायं हि
देवा उपातिष्ठंतेति वचनात्। वासप्रमिति वोपस्थानक्रियानाम। यद्यपि कृतायामिसुक्तं तथापि

कर्क कुशेराधानं॥ उभयोरन्त्यो॥ तं वेदमैरुद्धरतीति हि स्मृयते॥ ओघयूपमर्कपलाशयोः पक्षे गार्हपत्यस्थाने निदध्या
२६ त्येवमाहवनीयस्यायावत् सघस्थेत॥ सवायमयूपः प्राकृसंभारेभ्यः स्थाप्यते। संभारेभ्यः इति निधानं विहितं। भू
र्भुवइतिसंभारेष्विति॥ नवा यूपस्य संभारैः सहविकल्पो धर्ममात्रत्वात्। अतः परिसमूहनादीन्पंचपदार्थान्कृ
त्वा अयूपस्थापनं। सघः पक्षे वायूपो भवतः॥ नरा अंतरपक्षे आयूपं प्रकृत्याह। पूर्वाभ्यामेवैनावेतदग्निभ्या
मंतर्दध्म इति पुनस्तंनिराकरणायाह॥ रात्रिभिर्वैवांतर्हितो भवत इति॥ ॥आग्नेयः पंचकपालः ज्याः सप्राग
त्तमादनुयाजात्॥ तेनोपांशु चरंतीति प्रकृत्याह। उच्चैरुत्तममनुयाजं यजतीति। अतः प्रागिशुक्तं॥ ॥तह्नर्वाप
उत्तमादनुयाजवर्जं नोपांशु भवति। उच्चैरुत्तममनुयाजं यजतीति एतावानिविधिः॥ आग्नेयं प्रकृत्याह॥ तेनोपांशु
शुचरंतीति। चरणशब्देच सर्वस्योपांशुतावायोर्पणोक्ता॥ वरणाश्रद्धे सर्वमिति पंचकपाल एवैको भवति ना
न्यारम्यः॥ एवकारकारणत्वात्। आग्नेयमेव पंचकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति॥ ॥अग्नीनिति वा प्रथमे राम
प्रयाजेनुयाजेषु वासमिधो यजेतेति। देवान्यजेति वा। सर्वे हि अयतो प्रयाजान्प्रकृत्य स आश्राव्याह समिधो २६
यजेति॥ इ यजेतीत्येव ब्रूयात् तेन विकल्पाशंकया अग्नीनिति वेदुक्तं यद्येवमग्नीनित्यवधारयितव्यं १८

१५५

मि ति॥ ॥भूर्भुवः स्वरिति वोभौ। भूर्भुवः स्वरित्यनेन वा मंत्रेणोभाव प्यग्नीउपतिष्ठते। क्रम स्क स एवाक्रमं तराविधाना
१७ ति॥ अस्य वा अन्येण सह विकल्पः। यद्वा अदो दीर्घमित्युपस्थानमिति प्रकृत्य यन आह। तस्मादेतेनैवोपतिष्ठेतेति
६१७२ एतद्यागोपस्थेभवति॥ न यत्र गांप्रतिगमनं स्पर्शनं वास्तीति॥ ॥प्रव इस्पं इसर्वा निर्यति प्रतिमंत्रं। अथ स्तनोपस्थान
ममनंतरमस्य पाठ इति। प्रसवसतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमभिधीयते। प्रव न यजमानस बनि
ग्नीनुपतिष्ठते। नर्यति प्रतिमंत्रं॥ नर्य प्रजां मे पाहीति च गार्हपत्यं प्रथमसुत्पन्निक्रमात् ततआहवनीयं पुनर्दक्षिणाग्निं मंत्रा
णं तुल्यै॥ को विनियोगः। नम्योहितो नर्यो गार्हपत्य॥ ॥गच्छति प्रत्यावा विसर्जनं। गमनं साम र्थ्यपरिप्राप्तमेवावा
विसर्गावसर विधिमयोऽन्ते वाग्न्यसूपस्थानसमनंतरमेवभवत्य वसरांतराविधानात्॥ ॥प्रसंते न्या तमा
नं कुर्याद्यथाकालमात्मसंस्कारस्य धर्ममात्रत्वाच्छुतेश्च॥ अथापि यजमानं करोतीति यथाकालमिति अग्नि
एत १ होत्रकाले अग्निहोत्रं यजमानं। पौर्णमासकाले पौर्णमास्यं। एवं सर्वत्र कृतं। आत्मसंस्कारात् हेतुश्चा
पसु प्रदेशश्च॥ यदात्मसंस्कारः कर्तव्यं। पयाप्रतग्रहणापावनमुंडनादि॥ यजमानस्य प्रसोसंस्कारः अपि
तोपि च यनमा सोयजमान एव। पद्वधर्ममात्रं तत्कर्तव्यं। यथादि सुक्रमादि कुनएतत॥ धर्ममात्रत्वादेवा॥

कर्क २० तुसमिदाधानमंत्रक्रमाने तयान्निदनंतरमेव कर्तव्यं ऊत शद्व अऊत नाय धिषयः। ते धाऊते वथा
राबुर्ज मिति॥ ।नवा। नवोपतिष्ठेत। अथ यस्माद्वपैवति इता थ यस्मान्नोपतिष्ठेतेति। धीरित
घ्नतिष्ठिद्वत्वाद्विकल्पः। लिस्त्रासि सूप द्र ता स्प प्रतां परिते चित्रावसविति च॥ प्रक्र
मादेव त्रित्वसिद्धे त्रिग इति ग्रहणात्। स्वस्थानास्थितानामेव त्रिरावृत्तिः। चित्रावसविस्तिवन्निरेव॥ ॥
संत्वमि सूप विश्य। जपतीति वाक्यशेषः॥ एतावनुति इ ञ्ज पत्स्यासीनः संत्वमिति वचनात्॥ ॥
गाग च्छत्यंपस्थोति। अस्त इव संनिधानात्क्रमांगभूतानां प्रतिगमनं। संनिहितप्रत्ययन्यायात्॥ एवं चस
तिगोपहारएवैतदुपस्थानं नान्यत्रेति॥ ॥सं हितेत्पाल भनौ गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठते त्वेति॥ च गा ४॥
उपतिष्ठतेइति द्विवचनोपदेशात्॥ अथ स्तनमाहवनीयस्य॥ ॥गोग च्छतीदुग्रहीति॥ काम्याएतेमाल राम
न्यतेकाम्या एतेति॥ सोमानमित्यवु दर्कं वतोपायनं वत॥ अंतरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्रा २०
प्रत्र नम्मीकुमारणो जपति सोमान मिति वचनात्॥ उदकसंस्पर्शनोक्षित्वा नाद्यो नुदकमिति॥ १४
पौर्णमासवत्सत्र नामग्रहणं। वत्सपदेनावतंतवत्वेसादिसर्वंप्रवर्तते। नामग्रहणं तेवास्प्र

१४६

हान्नेव। अतऊर्ध्वंस्मार्तंपुत्रदर्शनजपादिप्रवर्तंते॥ ॥नहि॰स्याद्दग्धानकाम॰म्रः। शाखांतरपाठक्रमा
त्तावास्मप्रोपस्थानमुक्तमिदानीमवसरप्राप्तमग्निहोत्रमनुविधीयते॥१२ उद्धरेतियजमानोब्रूयात्सा
यंप्रातरग्निहोत्रे। एतच्चाध्वर्युहोमपक्षे। स्वयंहोमपक्षेतुस्वयमेवोद्धरणमितिप्रैषाभावः। अग्निहोत्र
ग्रहणाच्चसत्यप्युद्धरणेपौर्णमासादिषुनभवतिसायारंभंप्रातरपवर्गमग्निहोत्रमितिसायमभिहि
तत्वान्नभ्रष्टातःप्रैषाभावइतिप्रातर्ग्रहणंतत्कृतः॥ आचार्याभिप्रायात्॥ आधाननिर्वापप्रधानकालत्वादि
ति॥ ॥गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः। गार्हपत्यसंचावसगच्छतिगार्हपत्याद्धिस आहुतो
भवतीतिश्रुतत्वात्॥ अनस्तमितानुदितयोः इतिशास्त्रात् उदितहोमिनामप्यनुदितएवोद्धरणे॥ ॥प्र
त्यद्युखोवासः। येनिदग्धात्तस्मिन्नाये प्रातर्होमिमेके॥ तस्मिन्प्रत्यस्तुप्यखनिहितएकेसायंप्रातर्होमेपकु
र्वंति॥ एकेपुनःप्रातरुद्धरंतिविकल्पेनश्रुतत्वात्॥ ॥निस्योदक्षिणाग्निःसर्वदक्षिणावास॰ हरेदित्यस्मि
न्पक्षेनित्याधिकारोपपत्तिर्जीविषयेदमाह॥ ॥सर्वेगतःश्रियःनित्याभवंति। भार्यागतःश्रियइतिवचना
= गतः ९ ता॥ श्रीश्चप्राप्तश्रीयंप्रतिगताश्रीरेवहिर्भूयतेत्वयाहवेगमत्तश्रियः ब्राह्मणाःशुश्रूषादिक्रियापिविज्ञेयं॥

= पुनरेत्य मत्या वाग्यमनं [illegible] –४

कर्क २८ नह्येतत्कर्मणासंनिपातितं। श्रुतेश्चश्रुतिरप्यसमर्थंत्तापयति। यद्यःप्रोषितेनापियाजमानंकर्तव्यं। यस्मद्
रंपरेत्याथतत्रप्रमाद्यति। कस्मिंस्तास्यङ्गताइतिगृहेयामस्यउक्तातिप्रकृत्याहयोजाविष्टोभुवनेष्विस्लेवमा
यभिधायमनएवैतदाहमनसैवास्यानप्रोषितंभवतीति मनसैवानुचिंतनेनप्रत्यक्षइवभवतीत्यप्र
म॰ संस्थापयति॥ ॥एतत्कर्मत्वावाग्यमनं॥ करोति॥ ॥समित्पाणिरनुपेत्यकंविडपतिछतआहवनी
यगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनाग॰ न्मेतिप्रतिमंत्रंसमिद्भिर्गृहीताभिरागच्छति एवादिकमनुपेत्य
कँचित्॥ आहवनीयादीनुपतिष्ठते॥ आगन्मेतिप्रतिमंत्रं॥ समासेपिवसत्यप्यमेवक्रमः॥ सआहव
नीयमेवाग्रउपतिष्ठते तिश्रुतत्वात्॥ ॥समित्परिसमूहनानिचोपविश्य। वशाच्छादनंतरमेव। तिष्ठंश्चमिधे
प्रवर्तिस्तुक्तेसमिधमुपवेशनंवाचनिकं। परिसमूहनंनामपांसुपनमपनयः॥ अग्नेस्तृणान्यपचिनोतीतिशा
खांतरात्॥ तयाप्ररूपइत्यपरे॥ ॥दक्षिणोवोपस्थानंपूर्ववत्॥ येनक्रमेणगच्छताकृतंतेनैवक्रमेण॥ सर्वैस्व
लुद॰ [illegible] तिष्ठतेइतिप्रकल्पयतआह॥ सवेदगार्हपत्य॥ परिदांमेदमुपागादितिसवेदाहवनीयइ
शिला॥ [illegible] वदेव॥ येनक्रमेणगच्छताकृतं॥ गृहामाबिभीतेतिगृहानुपेतिक्षेमायवइतिप्रविशति॥ राम २८ १५०

१५६

= गंच्च पर्युक्ष्य ततो दक्षिणाग्निं = ६

सर्वेषां प्रागुदग्निरुदगग्रान्दक्षिणाग्नान्करोतीति श्रुतेः॥परिस्तरणमाहवनीयस्य प्रागुदग्निर्दर्भैः।प्रागग्रैरुदग
ग्रैश्च दर्भैः॥एवं हि मृतकाग्निहोत्रे आहवनीये प्रकृतस्य श्रूयते।अथयान्यन्तरुदीचीनाग्राणि स्तरणानि भवं ग्नि
ति दक्षिणाग्राणि तानि करोतीति वचनात्।अमूनि तिवाग्निहोत्रत्वगणासु व्यतीत घदितत्र प्रागुदग्सिंस्तदेतद्
पपद्यत इति।मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयस्यैतद्दृष्टं।इहापि तस्यैव परिस्तरणमित्याशंक्य नास्य सर्वेषामित्युच्यते
सर्वेषामेवैतत्परिस्तरणं।कार्या विशेषात्॥ ॥आहवनीयं पर्युक्ष्योदधारां निनयत्यागार्हपत्यान्वंच
ततो दक्षिणाग्निं पर्युक्षतीति।प्राक्तंस्यैपि पर्युक्षणं गार्हपत्यसमनंतरमेव दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणोऽतस्ततो
दक्षिणाग्निमिसुके॥ ॥एतेव धारावर्जं।पर्युक्षवीति वाक्यशेषः॥तच्च प्राग्व्रतविसर्गात्।व्रतस्य हि पदार्थ न्वे ३
धर्मत्वात्सर्वदक्षिणामपि पदार्थ इति॥१३॥ ॥अग्निहोत्रं दोहयति पुवत्साम शूद्रेण स्थाल्या।मार्यकृत्यो मृद्वक
पालायां दक्षिणातः प्राचीमुदीचीं वा॥अग्निहोत्रशब्दः कर्मवाची॥सन्निहितत्वाद्धनमृते दृष्टव्यः।तत्व
ग्निहोत्रास्यं द्रव्यं विधत्ते सेयमग्निहोत्रिणी।अत्रापि महाज्ञापेक्षते अग्निहोत्रीमिति भवति।तथाच दृष्य
ते यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येतेति।यस्यापि चाग्निहोत्रशब्दो दृश्यते।यस्याग्निहोत्रदोह्यमानममेक्ष

के

कर्क गणा वैश्यो ग्रामणीरिति॥ ॥सद्या वाहरणं।दक्षिणाग्नेरधिकारात्।दक्षिणाग्निप्रकृत्याह।अहरहरेवैनमाहरेयुरिति॥ ॥एकेष
२९ मुपवसथ्ये।उपवसथ्य एवैनमाहरेयुरितिवचनात्॥नवावसिते वा।नवावसिते वैनमाहरेयुरितिवच॥नात्र वाव
३ स्यु सिते वेति क्रं॥ ॥तस्मिन्मचेपुरमा॰सं॥ ॥तस्मिन्नवावसिताहतेपचेयुरमा॰सं तस्मिन्पचेयुः सत्त्वाह्नानरगा अ
श्नीयुरितिवचनात्॥ ॥पायसाभावे गोः पयोधिश्रयितवै ब्रूयात्॥तच्च यजमानः।अध्वर्योरधिश्रयणे कर्तृत्वा
त्॥ ॥तच्छ्रपणं पाचयितवै ब्रूयात्।तच्चाध्वर्युः॥प्रत्याह पचेः पायते यजमानस्याधिकारात्॥ ॥अंतरेणापराग्नी
गत्वात् दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः॥दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्र इति।अंतरेणा
पराग्नी गत्वा दक्षिणेन वेति।अ घ दक्षिणं आहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः॥वचनात्त्र प्रदक्षिणां
परिगमनं पत्नी च पूर्ववत्॥ ॥पश्चाद्दक्षिणतो गार्हपत्यस्य।चशब्दाद्यजमानश्च पूर्ववत्।दक्षिणतो ब्रह्मयज
मानयोरासने इति पौर्णमासे परिभाषितं।वतिनानदतिदिश्यते॥ ॥अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कु श्म
शान्वा॥कूर्चशब्द आसनपदवाची दृष्टः।कूर्चे हि पावसर्पेनुवावेति।तथा हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फल २९
क इति कूर्चशब्दे तदासनं॥कूर्चं निधायेति वचनात्।कुशानामपि वैकल्पिकत्वात्तदेव कार्यं॥ ॥परिस्तरणावा १५१

१५८

णेनवानीयते॥ तत्प्रतिप्रयोगाउद्धरेणवा॥ अनश्च आह्वारनियमोगम्यते॥ तस्मिन्हिसतिदक्षिणेनाहवनीयमुद्धरेण
वानयनंसंभवति। तत्रदक्षिणेनानयनेप्रदक्षिणोपचारास्मत्परिग्रहः॥ उद्धरणउपचारोवैयज्ञइत्युद्धरेणाहरणे
श्रुत्यनुग्रहः। बलीयस्त्वाद्वोद्धरणेवेत्यवधार्यते॥ ॥तरणेनाक्रम्योत्स्यासिच्यापःपुनरवज्योत्यनिषेधार्यंविरुद्धासय श्रुतिः ४
त्युदकं॥ तदधिश्रितद्रव्यंतरणेनावज्योतयेत्॥ अवज्योतनंचदृष्टार्थंतदवज्योतयतिघृतवेदानीति॥ अतश्चाधि
श्रयणाभावेतइलाशानवद्योतनं॥ अवासेकोपिदृष्टार्थंउदकस्यहिरूप्योयथास्यान्नपयसइतिपुनरव
ज्योतनंचरुदकक्रयसं। विस्पर्थांनचयवाग्वामुदकासेकोविरोधात्॥ अवज्योतनंतुत्रेणाभवति। घृतेनपु =तं ६
पुनरू ६ नरुदकासेकोभवत्येव विरोधात्तन्निषेधार्थंत्रिरुद्धासयत्युदगिति।णामुद्धरयो॥ततस्था।मुक्ता।मुक्ता।त्रिरुद्धा दे ४
न ५ सयेत्॥ तथावभृताग्निहोत्रेश्रूयते। नत्रिःप्रतिष्ठापञ्चहरतियः त्रिःप्रतिष्ठायप॰हरेवत्राकुर्यात्॥ ॥अ
स्तमितेजुहोति॥ प्रधानसंनिधेश्चोद्धरणादूर्ध्वमस्तमितएवकर्तव्यं॥ उद्धरणमात्रएव। हविर्वचनमनस्तमितउ
द्धरतीति॥ ॥वैकंकतःस्रुक्कस्कवंप्रतप्यपाणीतासंमार्ष्टिहोमार्थत्वाद्वैकंकतीस्रुक्॥ज्ञात्वे॥वास्रुवाध्याय
मारंभः॥ ॥पुनःप्रतप्योन्नेष्यामीत्याहोद्धूमंनयतियजमानस्तिष्ठन्॥ प्रत्याह॥ ॥चतुरस्रुवाननयति॥च

कर्क॰ मापद्यतेति॥ पुंवत्त्वामितिवचनात्॥ तस्मादस्यएवअग्निहोत्रीस्यादिति॥ अभ्रंशेणेतिवचनात्॥ दोहयतीतिकारितः।
३॰ हे तेनगांदुहीतिप्रैषदानं। स्थाल्यामार्यकृतायां॥ आर्यशब्देनत्रैवर्णिकमुच्यते। स्थाल्यामितिचलिंगात्॥ यद्युनीची
स्थालीस्यादिवाभिघेतेति॥ ऊर्ध्वकपालायांनतिर्यक्कपालायां। दक्षिणातोव्यवस्थितात्प्राचीदोहयति। उदीची
वेतितत्पशास्त्रस्यात्॥ ननुपरिभाषितत्वादेवाप्यमेततप्राचीमुदीचींवेति॥ कर्तृधर्मःसहस्तदोषः॥ एवंचसा ३ ४
न्नाय्येगवांनदिङ्नियमः॥ ॥पूर्वेणाहवनीयमाहृत्यगार्हपत्येधिश्रयत्युत्तरतोनिरूह्यांगारान्॥ पूर्वेणाह
वनीयमितिवचनात्॥ ॥गार्हपत्यग्रहणंचनियमार्थं॥ उत्तरतोनिरूह्यांगारानित्यंगारनिरूहणमत्रैवा
निरूहा ५ वसरेस्यात्॥ लघूपदेशात्॥ आहृत्याधिश्रयेनेति॥ नवाअनिविरोधात्॥ यएवैतेंगारानिरूढायेष्व
श्र ४ धिश्रयिष्यन्भवतीति॥ अतःपूर्वंनिरूहणं॥ तत्रआहरणमिति॥ अधिश्रयणंचअर्पणार्थं॥ सुभृतंजुहो
तीतिवचनात्॥ लिंगाच्च॥ उद्यंतपोमायिधिच्छंदमानंमारुतमित्येवमादि॥ एतच्चाचार्यणप्रायश्चित्तेषूपनि राम
बद्धं॥ इहपुनरधिश्रित्येवजुहुयादिति॥ अतोविकल्पः॥ ॥एवमन्यत्रापिहोमार्थस्याहरणंएवमेवपूर्वेणा ३०
हवनीयंपंचवातीयादौहोमार्थस्याहरणंकर्तव्यं॥ ॥दक्षिणेनवौषधं॥ ॐ पवंव्रीहियवादितदाहवनीयंदक्षि ९५

य॰ श्र२

यसौ।सर्वैकनीयइव पूर्वमाहुतिं जुहोति चरुय एवोत्तमां।उत्तराशब्दश्चादेशपरो पिंड एवं।अथयोत्तरा स्विष्ट
कृद्भाजनेनैव सा तस्मात्तामुत्तरार्द्धे जुहोति॥ त्रि यिष्ट॰ स्रुचि॥ परिशेषयतीति वाक्यशेषः॥ द्विः प्रकंप्य निदधा
ति स्रुवं कूर्चे॥ ॥उपमृज्य स्रुवं कूर्चे तिमार्ष्टि नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणात उत्तानमप उपस्पृश्य॥
उपमार्जने वस्त्रकाग्रस्य। मध्येऽस्य विद्यमानत्वात् वस्त्रकाग्रमुपमृज्य कूर्चस्योत्तरेऽग्रदेशे निमार्ष्टि नमो देव
भ्य इत्यनेन मंत्रेण स्वधा पितृभ्य इति च दक्षिणात उत्तानं निमार्ष्टि। अतश्चोत्तानेनैव पाणिनोपमार्जनं॥ अ
प्राचीनावीदृ पामुपस्पर्शने पितृत्वेपि सति यज्ञोपवीत्यादि सुसमार्थं॥ ॥इतरयोश्च पुष्टिकामस्थाल्याः स्रुवेणाह पुष्टि
मिति॥ इतरयोरन्यो पुष्टिकामो जुहोति चशब्दात्पुष्टिकामश्च स्थाल्याः स्रुवेणाहपुष्टिमित्यनेन मंत्रेण
गार्हपत्ये॥ ॥तस्यौ द्वितीयो॥ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहोति॥ ॥तस्यौ द्वितीयां अना
मिकया द्विः प्राश्नाति त्र्योर्थं एवं॥ उद्धृत्य निर्लेपावग्धोसिंचति देवी जिह्व यितं द्वीन्वदतृतीयामुड इति सप्त
कृंपी जिह्वेति॥ उक्तप्रयोगात्रोतरं नीत्वाम पिरिगत्यर्थे उद्धरणे। भक्षयित्वा उर्ध्वपात्रं निर्लेढि लिह आस्वादने
जिह्वा आस्वादयति॥ ॥आचम्य। ततउत्सिंचति। देवां जिन्वपि हतजिन्व तितृतीया मुड इति सप्त कृंपी जिह्व

मो कृ॰

कर्क वुर्गृहीतस्य होम इत्यर्थं उभयत्रो पयोगात॥ अतश्चनाशे यान्यतरस्यापि पुरोडाशलेप्राशनं तु शेषसाध्य
31 त्वादप्रयोजकं॥ तथा च लिंगं॥ सयस्त्रुचि परिशिनष्टि तदग्निहोत्रो[illegible]मिति॥ ॥स्थाल्यां परिशिनष्टि ल ध्रु॰२
ह्रासरणः पिबेत॥ अब्राह्मणइति षेधाद्यधिमारंभः। तद्वेनाब्राह्मणः पिबेदिति वचनात॥ ॥उपरि समिद्धं धार
यन्त्वाद्रीमध्य विगार्हपत्याहवनीयः हरति मुखमात्रे धारयन॥ स्रुचउपरि समिधं धारयन्त्वाद्रीनगुल्गु ध्रु॰४
ज्मलतासंबाधिनी॥ अध्यधिश्रयस्य सामीप्ये परिभाव्य गार्हपत्याहवनीयः हरति मुखमात्रे स्रुचं धा
रयन॥ ॥मध्ये निग्रह्योपविश्य समिधमादधात्यग्निर्ज्योतिम्स्त्वेति गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये नि
गच्छन्ती चेर्गृहीतौ पुनरुत्थाय मुखमात्रएव॥ उपविश्य समिधमादधात्यग्निर्ज्योतिरित्यनेन मंत्रेण
समिदाधानं दृष्टार्थं अतश्च नैमित्तिके प्रकृशस्त्वं बादि पुनर्भवति॥ ॥वर्चोमाम जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति
मन्त्रुरिति वा॥ विकल्पश्चैत्येवं अग्निवर्चइति सब्रह्मवर्चसकामस्य जुहुयादिति वाक्यशेषः॥ ॥कूर्चे निधा राम
यगार्हपत्यस्य संगेकतेहोष्यन्स्मिन॥ कालद्वयोपादानसामर्थ्याद्विकल्पः॥ होष्यन्वा अस्मिन्वाकालइ 31
ति॥ होष्यतश्चवेक्षणमनुपसाद्यैवस्रुचं। सोजुपसाद्य स्वामिहतिं जुहोतीति वचनात॥ ॥तस्मीमुत्तरांमु ११३

ये॰स्थु॰

न्ति कालनिधानं। तथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति होमाङ्गवादेन दध्यादिविधानं। तथा अग्निर्ज्योतिरिति सायं। सूर्यो ज्योतिरि
ति प्रातः। एवं मन्त्रिसायंप्रातःसंबद्धहोमविषयोऽग्निहोत्रशब्दस्तेन। विशिष्टद्रव्यदेवताकालीनमिदमेकं कर्मेति देवद्वित्वं निषिध्यते।
अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति। आग्नेयी सायमाहुतिः॥ सौरी प्रातराहुतिः। सायं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति वचनात्॥ अथ
प्रातः॥ सूर्यो ज्योतिरिति अत्र च कालभेदादङ्गानां भेदेनानुष्ठानं। तदेतत्सूत्रकारेणापि प्रदर्शितं आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वा
मयना ५ दिति। एवं च सति कुण्डपायिनामयनादिषु प्रधानाऽऽवृत्तीभेदेन अङ्गानि तन्त्रेण कालैकत्वात्॥ तथा च सूत्रकारेण केचिद्धर्मा
॥ सायंहोमसंनिधौ विहिताः॥ केचित्प्रातर्होमसंनिधौ विहिताः कर्मैकत्वात् प्रत्यायेव॥ ॥अन्तरेण परीत्य गार्हपत्याद्दक्षिणेन
वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति यजमानः॥ स चायं प्रवेशः साधारणः प्रातरिति विशेषितत्वात्॥ ॥पत्नी च यथा
देशं॥ यो यस्य देशः प्रदेशान्तरे विहितः॥ पत्न्यपि दक्षिणत उपविष्टा गार्हपत्यस्येति पत्न्युपवेशनं च विधीयते॥ अथ वाचंयम बा ४
नावसरविधिः स्यात्॥ अथ वाचंयमं चोभयत्र॥ ॥अप आचामति इषिरसीति॥ अप उपस्पृशति यजमानो वृष्टिरसी
त्यनेन मन्त्रेण॥ वाचं विसृज्य पुनराचामति विद्युदसीति॥ वाग्यमस्य पदार्थत्वमलात्सर्वत्र विसर्गः॥ अत एव पूर्वेण वाग्यमने
त्यनेन मन्त्रेण वाग्यमनमुत्तरेण विसर्गः॥ विसर्गस्य ग्रहणपूर्वकत्वात्॥ मन्त्रलिङ्गाच्च॥ सत्येन व्रतमुपैमीति॥ अन्तर्द्वे

कर्क· ३२ त्रिरुत्तरतो यामिति स्रुग्विषयं। तस्य भेदेनाद्भिः स्रुचः पूर्वं तृतीयं पुनरुदङ्कोऽभिषिञ्चति॥ ॥चतुर्थी कूर्चस्थाने त्रिर्निषिं
चत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा पृथिव्या अमृतं जुहोमि स्वाहा अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहेति चतुर्थीं पूरयित्वा कूर्च
स्थाने त्रिंक्त्वो निषिञ्चति अग्नये पृथिवीक्षित एवमादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं। वाचनमेतत्॥ ॥स्रुक्कुशं चमाहवनी
ये प्रत्यस्य निदधाति॥ गार्हपत्ये संस्कारश्चाहवनीय उच्यते॥ ॥समिधमादधाति सर्वेषु यथापर्युक्षितं समि
दसीति सर्वेष्वग्निषु यथापर्युक्षितमिति क्रमार्थे स[illegible] स चायं मन्त्रो ब्राह्मणहस्तादिषु समवेतवचनं चाहि
परिणाम्यते॥ न च प्रकृतो विपरिणामो न युज्यते॥ यागसाधनभूताग्निविकारत्वाददोषः॥ ॥वाग्यतो दोह
नप्रभृति होमाद्दक्षिणहोता चेत्क्षीरहोता प्रत्यस्तमितावयवार्थं वक्तितया च स्वरुच्यते। वेदे ह्ययमर्थः। यदि वा
ग्यतो यद्यवाग्यत इति। अत आह यदि हि प्रभृतिवाग्यमं विकल्पः॥ ॥प्रातर्जुहोत्यनुदिते। सायंहोमोऽनुविहित
इदानीं प्रातर्होमस्य शेषानुकथनं क्रियते। प्रातर्जुहोत्यनुदित इति॥ अत्र च यत्र प्रातस्त्रहणं तदेव प्रातः॥ इत राम
रमाम्नायं किंचिदवस्मादभिहितं किंचिदत्र न तदुभयोरपि होमयोरिष्टव्यं। तत्रैवमभिधीयते कर्मैकत्वज्ञाप ३२
नार्थं सायंप्रातरपवर्गमिदमेकं कर्मेति॥ न कृतं। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यभिधाय सायं जुहोति प्रातर्जुहोति २५८

वि

१६.१ = न ४ रव ३ यत्र ३

मेचान्तो[illegible]नामप्रजामुनिहत्येवान्नमनुमिच्छति।।सएवंस्वरूपेग्नौजुहोति।।तद्वैतत्क्षत्रियविषयं।।नब्राह्मणवैश्ययोर्जनपद
स्यसंभवः।। ।।स्थपिष्ठाविंषिगृहीत्वैवसहसाद्यो नामगृहीत्वैवक्षिप्रापेवान्नमनुमिच्छति।सएवंस्वरूपेग्नौजुहुयात्।ते
चैतद्दैतदपिक्षत्रियविषयमेवोक्तहेतुत्वात्।। ।।प्रदीप्ततमेश्रीयशस्कामस्य।।अथयत्रैनत्प्रदीप्ततरोभवति।तत्रश्री
यशस्कामोजुहुयात्।तद्वैतत्क्षत्रियविषयमपिभवति।। ।।अर्चिःप्रत्यवायेमैत्रेणान्नपस्पतः।।अथयत्रार्चिर्विप्रत्य
वयंतितत्रमैत्रेणान्नमिच्छन्जुहोति।एतदपिसर्वविप्रविषयमेव।। ।।अंगारेष्वाक्रममानेषुब्रह्मवर्चसकामस्य।
जुहुयात्।।तद्वैतद्ब्राह्मणविषयमेव।नहीतरयोःब्रह्मवर्चससंबंधोस्ति।। ।।पयसास्वर्गकामःपशुकामोवाजुहोति
।।।यवाग्वाग्रामकामः।।तंडुलैर्बलकामः।।दध्नेंद्रियकामः।।अनधिश्रयणावस्कंतिसामर्थ्याभ्यां।नदध्यधिश्रये
द्विक्षप्तेः।।सामर्थ्यंविदधिक्रमेवापेति।।अस्यपादानेसतिसामर्थ्यग्रहणात्क्रियमाणांतंडुलार्थंभवतिदध्यधिश्र
यणाप्रतिषेधश्चलिंग।अनुवादोयं।। ।।घृतेनतेजस्कामोजुहुयात्।। ।।संवत्सरंजुहुयादेतेमानेकैकेनकामय
प्रोणा।। ।।एतेषांद्रव्याणांकामसंयोगेसतिसंवत्सरंजुहुयात्।।एवंकिलकामस्समृध्यतेसंवत्सरसंमितावैव्रतवर्ये
तिक्रतत्वात्।। ।।सायंप्रातर्वाचाश्रृतस्वदोविपरिवर्तनो।सायंप्रातर्वाकामसंयोगेनजुहोति।नसंवत्सरं।अग्निहोत्रेहि

=प्रदीप्तेग्नौद
द्दस्य१पा०:१

कर्म.
३३

नचवाग्नियमोभिधीयते।।तस्यचविसर्गः।।प्राप्नतीत्यनिःक्रमणात्।। ।।उन्नयामीत्याहप्रातः।।उन्नेष्यामीत्यस्यस्थानेउन्नया
मीति।। ।।प्राक्तस्यसमित्पर्युक्षणंधारावोभयत्रवा।।वेतुक्तत्वात्।।उभयत्रवाप्राक्तत्वंसमित्पर्युक्षणंधारावभव
ति।। ।।अग्निशब्देसूर्यः।।सायंहोममंत्रेषुयत्राग्निशब्दस्तत्रसूर्यशब्दंप्रयोक्तव्यः।।समाम्नायप्रदर्शनार्थंचैतत्समाम्ना
येयत्राग्निशब्दस्तत्रसूर्यःशब्दःप्रयुज्यते।नापरातिकयोरपिहोममंत्रयोः।। ।।रात्र्युषसाह्नेतिवा।।रात्रिशब्देउषसेति
वाप्रयोगः।।अह्नेतिवा।। ।।ज्योतिःसूर्यइतिवाप्रातः।।अनेनमंत्रेणप्रातर्होमः।।तत्रचयदिरात्रौहुतमग्निर्ज्योतिरिति
दाप्रातःसूर्योज्योतिर्ज्योतिःसूर्यइतिवाजुहोति।।एवंहिश्रूयते।।अथप्रातःसूर्योज्योतिर्ज्योतिःसूर्यःस्वाहेति।पुनश्चाहाथ
ध्व५ प्रातर्ज्योतिःसूर्यःसूर्योज्योतिःस्वाहेति।अतःप्रातर्मंत्रौविकल्पितौ।। ।।षण्मासान्मितपर्युदयंवस्वर्गकामस्य।।अस्त
मितमात्रउदयस्तंनिकृष्टेवस्वर्गकामस्यजुहुयात्।एषचायंगुणफलमंत्रवोनकर्मफलसंबंधः।। ।।तमोभ्यपेसा
यंजुहुयात्।द्विपतिप्रातरायुःकामस्य।तमोभ्यागमेसायमायुःकामस्यजुहुयात्।विगतेचतमसिप्रातः।। ।।अंतःपशौ कर्म ३
पशुकामस्यसायंप्रातः।सायंप्रविष्टेषुपशुषुपशुकामोजुहोतिप्रातश्चाविक्रांतेषु।। ।।शयानेश्रीकामस्यप्रातः।।श ३३
यानेजनपदेश्रीकामस्यजुहुयात्।। ।।प्रथमसमिद्धेक्षुध्यमानेप्रजासुनिहत्येवसहसान्नमस्यतः।।समिद्धमात्रक्षुध्यमा १५५

१६२

कर्क
३५

समोहैवंविद्वान्स्वयमुपवसथेजुहोतीतिवचनात्।सचायमुपवसथसंयोगेनैवनियमइति १५ इत्युपाध्यायक
र्ककृतौकात्यायनभाष्येचतुर्थोध्यायःसमाप्तः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥संवत१७१९समयेमाघवदीनौमीलीषितंअयोध्या

राम
३५
१५७

कर्क
३४
च८
श्रौ६

सायंप्रातःपरिसमापनं।तत्रचायंगुणफलसंबंधः।तस्मात्सायंप्रातरेवेति॥संवत्सरसंमितावैव्रतर्यत्ययमन्यविषयो
यवादः॥अग्निविकल्पेतुसंवत्सरस्यतेतत्रश्रुतिविकल्पान्ब्रह्मकृत्याह।एतेषामेकंसंवत्सरमुपेक्षेदिति॥ ॥दक्षिणे
नप्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु।अयंचद्वारनियमोऽग्निहोत्रेष्ट्यांवा।तत्रैवहिश्रूयते॥ ॥सायंप्रातराहवनीयस्यासनोप
स्थाने।यदेवसायंप्रातराहवनीयमुपतिष्ठतउपस्थाप्तइतिवचनात्।पूर्वमुपस्थानंपश्चादासनं।अल्पाद्भूरमितिकृत्वा सूत४
पूर्वमासनमुक्तमाचार्येण।तद्वैतदुपस्थानंप्राकपुरुषेणइवनि।कुर्लेहिपर्यङ्करणमुक्तं।कृतेनेवधारावर्जमिति॥उपस्थानेव
पूर्वमक्रियमाणेऽहनशब्दंचौपचारिकंस्यात्।वासञ्जोपस्थानंतस्मादपिपूर्वतरं।का।एवानांहिसमिदाधानमंत्रसमन
न्तरंवासप्रमंत्राणांपाठः॥ ॥शय्यासनंवागार्हपत्ये।अथयदेवपतिपरेत्यगार्हपत्यमास्तेवाशेतेवेतिवचनात्॥ ॥
संव्रजन्मनसोपस्मरेत्पदक्षिणाग्निं।अथयत्रैवसंव्रजंनन्वाहार्यपचनमुपस्मरेदिति।तद्वैतत्परिसमाप्योत्तरकालंअ
तीत्यनिष्क्रमणे॥ ॥अनशित्वाप्रातर्मुहूर्तंसभासनंसभ्यस्य।अथप्रातरनशित्वामुहूर्तंसभायामासित्वाधिका
मंपल्पयेते तिवचनात्।भस्मोद्धतम्पेयात्।अथयत्रैवमस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत्तदेवतस्योपस्थानमिति॥एतद्वपा
टानुत्र्यात्मांतरेव॥ ॥स्वयंवाजुहुयात्।अध्वर्युर्वेतिविकल्पः॥ ॥उपवसथेनियमउपवसथेनियमः॥स्वयंहोमित्वस्य।

राम
३४
१५६

९६३

उ२ ×पेस्यामनंति। ऋचो आ॰ न्वारंभणीयायां अन्वारंभणीयाशब्दस्तत्कार्यलक्षणार्थः॥ तेनेष्ठ्या॰ अन्वारंभणी ४।१२

दश्च घृएकादशकपालो वैश्वानरश्चेति। एवं च सति यत्र यत्र वैश्वानरश्रवणं तत्र तत्राग्निगुणिनी देवताद्रष्टव्या। यथाय स्याग्निभिरन्यैयाजये
पुर्याक्य जेत वैश्वा॰ नरं निर्वपेदिति। वैश्वानरपार्जन्यौ निरूपेछेनित्येनेष्ठ्या वैश्वानरपार्जन्या विष्ठ्या न्वारंभणीया। या कारणं वैश्वानर
पार्जन्यौ प्रकृत्य हि विष्ठ्या न्वारंभणीया करोति। इष्ठ्या वैश्वानरपार्जन्या विति॥ ॥वैश्वानरो द्वादशकपालश्च रु॰ [illegible] निगद
व्याख्यातं। सा चैषा न्वारंभणीया सत्यपि यजति त्वे चातुर्मास्याङ्गभूता। न चातुर्मास्यशब्दवाच्येति। यथा पौर्णमासा न्वारंभणीया
च ५ न पौर्णमासशब्दवाच्या। एवं इहापि। तथा सत्यंतराये अप्रयोक्तृत्वमस्याः॥ ॥आग्नेयः सौम्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालो
ष्टाकपालो वा सारस्वतश्चरुः पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानां च प्रपिष्टानाम वति। एवं हि श्रूयते। तस्माद्ये पूषभे चरुं कुर्वंति प्रतिष्ठाना
मेव कुर्वंतीति। एतच्च दर्शपौर्णमासप्रकरणे परिपठितमपि वाक्येन प्रकरणमुत्कृष्य यत्र पूषा तत्र नीयते पेषणं॥ ॥द्विदेवतोपि
नियमसामर्थ्यात्। यत्रापि पूषा सहितास्य तत्रापि पेषणं भवत्येव। कुतो नियमसामर्थ्यात्। एतस्मान्नियोगतः पिष्टमापयते। इतरस्मि
द्रस्माभेवा अनियम इति॥ ॥ऐंद्रपिष्टं वा भयसामर्थ्यात्॥ वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते। यत्र पूषा सहितो यस्तमर्धं पिष्टं कुर्यात्। उभा
२ बुचिमार्थौ वपि देवे संगतार्थं भविष्यतः। पिष्टं एकस्मैः इतरस्मा पिष्टमिति॥ ॥सौमापौष्णदर्शनाच्च अपि च सौमापौष्णेनेमपि पर्ज्या दर्शयति ने
मशब्दः ऐंद्रपिष्टः। सौमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टानां पशुकाम इति॥ ॥अपि ष्टावा रेवती न्यास॥ अपिष्टावा भवति। द्विदेवत्ये

क॰ ॐ

१

॥ॐ अग्निहोत्रानंतरानि कर्मोपणनुविहितानि॥ इदानीं श्रुतिमंत्रपाठक्रमेण चातुर्मास्यानामनुविधानं क्रियते। श्रुतिक्रमः
प्रजापतिर्हवा इदमग्र एक एवास इति। मंत्रक्रमः प्रघासिनो हवामहे इति च। तत्रेदमाद्यं सूत्रं। चातुर्मास्यप्रयोगः फा
ल्गुन्यामिति। चातुर्मास्यशब्दः कर्मनामधेयं। स च चातुर्मास्यैर्यक्ष्यमाणेति यजति शब्दसामानाधिकरण्यात् यजतिनामध
धेयं। अतश्चेदर्विहोमास्तदंगं। तत्र वाग्नेयादीनि सौर्यांतानि प्रधानानि। तेषामंत एयेप्रयोक्तृत्वं। नर्दविहोमानामिति।
यद्यपि चानेककर्मसन्निधौ चातुर्मास्यशब्दः श्रूयते तथापि तु यजतिशब्दसामानाधिकरण्यादाग्नेयादिष्वेव वर्त्तते। तेषां
प्रयोगः प्रारंभः फाल्गुन्यां भवति। फाल्गुनीशब्देन च पौर्णमास्यभिधीयते॥ फाल्गुनी चैत्री वैशाख्याषाढीति च
पौर्णमासीषु रूढाः शब्दाः अतः चातुर्मास्यानां प्रयोगः फाल्गुन्यां कर्त्तव्य इतिमू–र्थः॥ ॥वैश्वानरपार्जे
न्यौ निरूपेछन्॥ वैश्वानर इति च गुणात द्धिताः। सो विष्टकृत इति वत्। अत्र हि गुणिनी देवता अग्निः। साहिया
ज्यानुवाक्यासु दृश्यते। वैश्वानरो अजीजनदग्निर्नो नव्यसीमिति। तथा पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यामिति। तथा च
वैश्वानरः यम्मु पुरोडाश इति प्रकृत्याह। यदग्नय इति स्याद तितद्रेचयेदिति॥ तथा ताभ्युदृष्टेष्ट्यां पठ्यते। अग्नये पथिकृ
ते ष्टाकपालं॥ इंद्राय वृत्रघ्ने एकादशकपालं। अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालमिति पठिते सूत्रकारेण गुणादेव तद्धितः प्रद

आ[illegible]मंत्रचहारार्थो। प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवमित्येवमादेः। प्राचीनप्रवणे। तत्प्राचीनप्रवणे कर्तव्यं। दर्शपूर्णमासयाग व२
[illegible]नसमप्राप्ते प्राचीनप्रवणविधानं॥ ॥अहते वाससी पत्नी च नियमार्थमेतदुक्तं॥ ।तत एव वरुणप्रघासेष्वपि। एवकारकरणाच्च व्यक्ति
[illegible]वदेः पा। एवं च सति वरुणप्रघासेषु तेषामेव प्रतिपत्तिः। तत्पाचनाद्यदोषादेः वैश्वदेववदिमित्येनाहतवाससः परिधानं भवति। प्रतिपत्तिस्त
जं ४ न कर्तव्या॥ ॥त्रेधा बर्हिः संनह्य पुनरेकधा संनह्नेन कर्तव्यं॥ ॥कुशाग्र स्वप्रस्तर उपसंनद्धः। तस्मात्सः प्रस्तरः स्यातीतिवचनात्॥ ॥आसा
द्याग्निमंथनं। आसाद्य हवींष्यग्निमंथनं कर्तव्यं। अतः स च हवींष्यग्निमंथनीतिवचनात्। तच्चैवमभिहितेपि संमर्दनात एव कर्तव्यं। प्रकृतावपि
हि श्रूयते। आसाद्य हवींषि मंथतीति। न्यवादिषु प्रकृतवैकृतसंनिपाते संनिवेशो हि पूर्वं प्राकृतं कर्तव्यमित्युक्तमाचार्येण। प्रकृ
२५ ते च विकृतौ दिति। तच्चाप्यप्सु मज्जनं उक्तं। उत्तराघारमाघार्य पशुं पूर्वं समनक्तीति। उत्तराघारमाघार्य पं जुह्वा ध्रुवां समनक्तीति हि
प्रकृता [illegible] बुने। तन्मात्रदिति। पशुसमंजनस्य पूर्वकालतेनोच्यते॥ ॥अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोति। रषणा विति
ऊशानकैतन्मीन्दा। शकलेनेति॥ ॥उर्वन्तरिक्षमिति धारयति तयोः ऊर्ध्वं पिसीत्यनेन मंत्रेण ॐ शकलं तस्मायो रूपये धारणं करोति। आयु
रसीत्पुनरयान्त स्थालीमठं स्य रूपपुरूरवा असीति धानेतया। अधसारणा अभिनिधनं करोति। पुरूरवा रस्यनेन मंत्रेण॥ ॥अ
मयेमध्यमानायानुवाचयति। मथ्यमानस्याग्नेरनुवाचनं कारयति। अनुवाचनं हि निर्णीतकर्तृकं तेनाध्वर्युः प्रेषदानेधिकारः। अन्य

।न्र पद्र गरारान च

कर्क०
२
न पिष्यते कुत एतत्। देवतानात्वात्। न ह्याग्नापौष्णमैन्द्रापौष्णं वा पूष्णो देवतात्वं यत्र पूषा पदान्तरच्छिन्न उत्पद्यते। तत्रैव पूष्णो देवतात्वं न
पदांतरसव्यपेक्षत्वात् पूषपदात्तद्धितोत्पत्तिः। सापेक्षत्वात्। सापेक्षं चासमर्थं भवति। समर्थानां प्रथमाद्वेति न तद्धितोत्पत्तिर्निरुक्ता। त
स्मादत्र केवलः पूषात्रैव पेषणमिति॥ ॥सौमापौष्णवचनात्। यत्तद्दर्शनमुक्तं तद्विशिष्टविधानं सौमापौष्णदेवत्यश्रुरुं पि
षानां एकद्रुकामस्य भवतीति वचनं॥ तद्दर्शनमिति॥ ॥एतानि सर्वत्र। एतानि पंच हवींषि सर्वत्र भवंति। सर्वशब्देन वरुणप्रघा
समहाहविः शुनासीरीयं च गृहीतं। तत्र हि प्रतिपर्ववचनं भवति। अथैतान्येव पंच हवींषि भवंतीति॥ ॥मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्यः सप्त
कपालः स्वतवद्गुणविशिष्टानां मरुतां सप्तकपालः कर्तव्यः॥ ॥मारुतो वा। वैश्वदेवीपयस्या एतत्प्रकृतित्वं च वैकृतस्य पयस्यात
रेउच्यते। तत्पुनर्नीतीव्युत्क्रमरूपमिवा येन प्रकृतितो विकृतो धर्मप्रसव उष्यते। न विकृतितः प्रकृतौ। प्रकृतौ च दारुपात्रो धर्म
वती पयस्या विद्यते। अथ प्रातराग्नेयः पुरोडाशो भवति। मैत्रावरुणी पयस्येति वाजिनयागश्च मरुत्वतः सधर्मको विहितः। एवं च
शता प्राकृत्या एव पयस्यायाः सकाशाद्वैकृत्यां धर्मप्रवृत्तिर्युक्तरूपेति। तथा च सूत्रकारप्रस्थानं। अथो पयस्यायाः उपांशुत्वे
विहितमुपांशुकां उ। वायव्याग्नेयो मैत्रावरुणी चेति। वैश्वदेवविकल्पपयस्याप्रकृतित्वे हि उपांशुत्वप्राप्तेत्येव न विधेयमिति॥
या वा पृथिवी पयए ककपालः। एतत्प्रकृतित्वं चैककपालानामित्युक्तमेव॥ ॥एते वैश्वदेवे। अस्य पर्वणो वैश्वदेवमिति पंक्तौ॥
:धर्मा अस्या विहिताः। अन्ये वादयन्ति यथा। वाजिनमनात्यति संनिधिं च वंति। उत्तरे करोति। ~~[illegible]~~ कि ४

१६६

स्तक्ष्यनं वा प्रागेत्यात् ॥ पर्वसंस्थाम् वपनं च भवति । मवेच्छेत्प्रागेत्याद्भवति । न हि तत्र विहितमिति ॥ ॥ अपरेण दक्षिणां गोदान =द्वि
मुंदति स विच्छे[illegible]गावदीयत इति पृथिव्यादीयत इति शयनकाले उदेति लेदयतितिष्यमयतीत्यर्थः ॥ ॥ अलपाशालेल्पा
[illegible]नापत्रः । कुशा[illegible] न्येतदृधात्योषध इति । अ[illegible]णीशालनीप्रसिद्धा । तया केशविनयनं कृत्वा श्राणिं कुशतरुणाम्येतदृधा
ोषध इत्यनेन मंत्रेण ॥ ॥ आयुषमिति यजमानो जपति । आयुष मित्यमुं मंत्रं यजमानो जपति ॥ ॥ शिवो नामेति लोहक्षुरमा
दाय निवर्त्तयामीति जपति । लोहशब्देन ताम्रमभिधीयते । लोहितरवज्ञ्यमिति त्यर्थवादात् ॥ ॥ एवं पश्चादुत्तरतश्च ॥ क्षुरेण दि
कर्त्तव्यं । क्षुरादानं तु कृत्वा न भवति जपश्च ॥ ॥ गृहेषु पौर्णमासं समारूढनिर्मथितयोस्तथा चेत् । गृहेषु पौर्णमासं कु
स्त र्त्तव्यः समारूढनिर्मथितयोरग्न्योस्तथा चेदिति यदि समारोपनिर्मथने स्तः न च वैश्वदेवे समारोपनिर्मथने विहिते । तस्मा[illegible]
यत्रार्थः । यत्र समारोपनिर्मथने विहिते ते च वरुणप्रघासेषु साकमेधेषु च । अथ केशश्मश्रू[illegible]ण्वा समारोप्याग्नीउदवसायेव
ष्टैतेन यजेतेति । प्रजाकामस्यापि वैश्वदेवं भवति नित्यं[illegible] ॥ ॥ एष दे[illegible] प[illegible]यीमधांचरतु जायेपायां । एके विकल्पमिच्छ नि २
न्ति ॥ ॥ मांसमश्नन्तनिवर्जयेदुदकाभ्यवायं च ब्रागवभृथात् ॥ मांसादीनि चागोत्तो वर्जयेत् । अधःशय्यादीनां सर्वेषामेवा विक
ल्प इति संप्रदायः ॥ ॥ २ ॥ ॥ आषाढ्यामयन्ते योनिरिति समारोह्योदवसायनिर्मथ्य वरुणप्रघासाः । आषाढीशब्देन च उभा सोपल

वरु॰ ३ त्र तु प्रैषार्थ इत्युक्तं ॥ ॥ मेधपतिगायत्रेणेति प्रतिमंत्रं त्रिः प्रदक्षिणं । पुनः प्रदक्षिणं चाप्रदक्षिणं च ॥ ॥ जाते नाना येति । जाते भो जाना येत्यनु
वाक्यमति । सा पेरुत्वा ज्ञायपद्मत्यनुवर्तते ॥ प्रक्रियमाणामेति प्रास्यन् । अग्नावग्निं प्रास्यन् । अग्निप्रक्रियमाणमेत्यनुवाचयति
मय नानद्वति प्रास्यत्यग्नावग्निं ॥ ॥ अग्नावग्निरिति जुहोति । स्थाल्याः स्रुवेण । स्थालीग्रहणं च परस्मीऊ नियदाज्यसंस्कारस्य दासार्थं ।
स्रुवग्रहणं च प्रचरणी स्रुदासार्थं । न हि सर्वहोमेषु व विहित इति ॥ ॥ न नवप्रयाजे न वानुयाजे । वैश्वदेवं भवति । नवप्रयाजे नवा
नुयाजे भवतीति वचनात् । पंचमाभ्यासेन न वसंख्या प्रयाजानामित्युक्तमेव ॥ ॥ वरुणप्रघासा महाहविश्च । ननु च वैश्वदेवध
र्मित्वेन नवप्रयाजानुयाजता प्राप्तैव । अधिके हविःसंबंधार्थं नित्यदोषः । तथा च मारुत्या अपि नवप्रयाजता भवति । इतरेषामप्येत
वै६ ागयष्टि । अपरे त्वितरापेक्षणां नुष्ठानेनेत्युक्तं । समुदाये संगसंबंध इति । तेषामपि मारुत्ये नवप्रयाजता वक्तव्या । तत्रोपसंहारामा
र्थदिति वरुणप्रघासा महाहविश्च इत्युक्तं ॥ ॥ [illegible] समभिघ्य यजेषु जुहोति देवाणाम विदीयः[illegible]मेषत इति । उक्तं चात्र नसंयोगा सं
स्थाया अभ्यासेन नित्यत्वं । वैश्वदेवधर्मित्वेन च वरुणप्रघासेषु महाहविषि च समभिघ्य जुषां नित्यत्वं ॥ ॥ पशौ च[illegible] समभिघ्य जुहोति
न२ भवंति ॥ ॥ यां श्रावहरति वायशो । मंत्रविकल्पश्चायं । पशुद्देशेन समभिघ्य जुषां नित्यमभिहितं । अमीषामीयस्य च दक्षिणांसि राम०
होमानां नावनिकी । अतश्च नित्यमितरपश्चर्थमाम्नात्त्वविधानार्थमिति ॥ ॥ एवं वादे वृद्धेयाचनादिविकल्पः ॥ ॥ पर्वसंस्था ३

२६०

घा ३ न२ १९८६

=कृतं नचतुरादिषु = २

च१

त्प्रजासंमितान्येव कर्तव्यानीति । अप्रजस्यां करणोपाप्तेर्वि प्रजस्यैव प्रजस्य प्रजासंख्यायोपाप्ताया इदमाह ॥ ॥ त्रीणि वा नित्यानि
[illegible] द्विप्रजाप्रजैकप्रजानां त्रीणि कर्तव्यानि । बहुत्वविशिष्टानां हि श्रवणं करंभपात्राणि कुर्वन्तीति । नित्यं च त्रिषु बहुवचनेन चै
त्प्रजासंस्कारः कृत्वर्थानि ह्युक्तानि । तेषु प्रकृत्या प्राप्यन्ते । अतश्च द्विप्रजैकप्रजाप्रजानां त्रीण्येवाधिक्यानि कर्तव्यानि मेषमिथु
नेचात्रापि मेषं च मेषीं च कुर्वन्तीति वचनात् । पूर्वेद्युरेव कुर्वन्तीति केचित् । तदयुक्तं । तत्रापीत्ययमेकः शब्दः स कालविषयो वा
स्यात् द्रव्यविषयो वा । यदि कालविषयो न ययमयता प्राप्नोति । द्रव्यविषयेन कालनियमः स्यात् । तत्र द्रव्यविषयता युक्ता । कालविषये
हि सत्यं गानो प्रधानकालता बाधः । तथा चानुवदति । एवमृयो मनुः इति । तस्मादुत्तरेद्युरेव मेषमिथुनकरणं । तत्रापीति शब्दस्य द्र
व्यविषयत्वात् । अधिकृतत्वादिदमुच्यते ॥ ॥ अनैडुकीः [illegible] प्रकृत्या अन्ये येत याभ द्विप्रकारास्मिन् [illegible] अनैडुका [illegible]
यमार्थमिदमुक्तं । कुशोर्णाभावे कुशोर्णा भवन्ति । नानैडुकीनामभावे एवं हि श्रूयते । यद्यनैडुकीरूर्णा विदेत । पुनि [illegible]
यथ अनैडुकानेवि देदध्यात् अपि कुशोर्णा एव स्युरिति ॥ ॥ आहवनीयस्य पुरस्तात् वेदीकरोति । आहवनीयस्य पुरस्तादि
ते । न रयुक्तं । अनियतदेशत्वादाहवनीयस्य । आहवनीयमुद्धृत्य तस्य पुरस्तादित्यपरे । एतदप्यनुपपन्नं । न ह्याहवनीयोद्धरणमत्र कृ
तो वरुणप्रघाससाधनम् । तस्याहवनीयस्योत्तरवेदावग्निनिधानमुक्तं । उत्तरवेदावग्निर्विधीयत इति । आचार्येणाप्युक्तं । तस्मात् माहि

का

भवा
णिऽ

---

५ =समारोपः । तत्र स्याहवनीयो [illegible] इति । अपरे तु [illegible] कुर्वन्तीति । उत्तरवेदौ वरस्य = ४

क.कं.
४

द्धितकालविधाने । अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजत इति श्रुतत्वात् । तथा सहकारीवचनं । पंचम्यादेः [illegible] मासा [illegible] प्रदासा इति ।
अयं ते योनिरित्यनेन मंत्रेण समारोहणं [illegible] कृत एतत् । अन्यत्र दर्शनात् । समारोह [illegible] शालास्तंभमिति [illegible] समारोप्य । आरोपावत
रुतः । अन्यत्र दर्शनादेव । समारोपणं हि प्रकृत्या [illegible] मेषा विव सं नरणेपाविति । तेन सूत्र त्रयस्मिन् समारोपः । केचिन्मंत्र
[illegible] चिदयं । केचिद्धारणमिति । इह च गार्हपत्यएवं [illegible] प्रदेशान्तरगमनेन वर्त्तते । निर्मथ्य दक्षिणप्रघासाः कर्तव्या इति । य
[illegible] शेषः । वरुणप्रघासा इति बहुवचनमवयवभेदापेक्षया ॥ ॥ पूर्वेद्युर्दक्षिणाग्नौ निरुप्य [illegible] मन्त्र [illegible] करंभपात्रकरणी
पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दशपात्र दक्षिणाग्नौ आमभ्य [illegible] यवानां करंभपात्राणि कर्तव्यानि । दक्षिणाग्निग्रहणं च गार्हपत्यस्य दासीर्ये
एवं हि श्रूयते । अथ पूर्वेद्युरन्वाहार्यपचने [illegible] निवयमान [illegible] निषद्यावपत [illegible] करंभपात्राणि कुर्वन्तीति । अपराणि
मेव च दक्षिणाग्नौ । पर्यग्निकरणं तु गार्हपत्यादेव गार्हपत्ये संस्कार इति वचनात् ॥ ॥ यावन्तो यजमानगृह्या एककाधिकानि यावन्तो
[illegible] स्युरिति वचनात् । एकाधिकानि एकेनातिरिक्तानि भवन्तीति वचनात् ॥ ॥ अपि जो वा जातश्च [illegible] प्रजायो वा संभा पव
र्तव्यानि इति । अनाः संमितानि कर्तव्यानीत्यर्थः । कुत एतत् । जातश्चाजातः । [illegible] वास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजाता स्ताउभयीव
रुणपाशात्प्रमुंचतीति । पूर्वं गृह्य शब्दोऽविशेषाद्भिः [illegible] तयाश्चैवास्य प्रजा जाता आसन्याश्चाजाता इति विधेः यादा [illegible] तस्मा

राम
४
१६१

द्वो१

१६८

इति चतुर्थमहणं च [illegible] करणं कुदासा [illegible]

स्ता स्या

चनात्॥ ॥शम्यामात्रमेके चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करं संचरं परिहाप्य। इह शम्यादानमप्राकृतं कर्यार्थं। अतोऽत्रास्तारनादि न भवति।

उत्करे पूर्वेण संचरमुक्त्वा चात्वालमानं चात्वालश्च मानाद्यभिनिर्वर्त्यत इत्याह॥ ॥शम्यामुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च। उदीचीमेव ले ३

॥ ॥ऊर्ध्वं ततः प्राचीमुत्तरतश्च प्राचीमेव॥ ॥स्फ्येनोल्लिखति तत्स्थापयनीति प्रतिमन्त्रं। शम्यानिधानानन्तरमेव परिग्रहः कर्त्तव्यः। लाघ

वेन सन्तानमर्थतः शम्यानिधानमुक्तं॥ ॥विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनान्वारब्धे॥ विदेदग्निरित्यनेन मन्त्रेण चात्वाले प्रहर २

त्यन्वारब्धे यजमाने॥ ॥अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं हरति। पुरीषं यदुत्खातं तेन दक्षिणेन निहरति॥ ॥हस्तेन चाच यच्चात्ते स्फ्येन च॥ ॥यो स्यामि

ति निवपति पूर्वार्द्धे शंकुसंहिते। यो स्यामित्यनेन मन्त्रेण शंकुसंलग्नं पुरीषं निवपति॥ ॥अङ्गिरो दुत्करं वत्ते यमी ततो मध्यमे दक्षि

निदधाति। उत्करवत्तात् द्वितीयेन मन्त्ररहितं॥ ॥एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेषः। एवं द्विरपरं प्रहरणादि कर्त्तव्यं

निवपने ४ । यो द्वितीयस्यां पृथक् तृतीयस्यामिति विशेषः। अन्वारम्भः प्रहरणमात्र एव तत्रैव श्रुतत्वात्॥ ॥अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाहत्याभिह

मीति व्यूहत्युत्तरवेदिं। अनु त्वेत्यनेन मन्त्रेण यथार्थं पुरीषमाहृत्य यथार्थं निर्वर्त्यते तत्र पुरीषमाहत्याभिह सीत्युत्तरवेदिं व्यूह

ति॥ ॥शम्यामात्री वितृतीयामपरिमितां युगमात्रीं यजमानदशपदां वा। द्वाविंशत्यङ्गुला शम्या वितृतीयामिति वेदेस्तृतीयविभा

गसंमितां। अपरिमितां वा प्रमाणाद्वयस्यैव। तत्र हि श्रूयते। वितृतीयामपरिमितां वेति। युगमात्रीं यजमानदशपदां वा उत्तरवेदिं व्यूह

=यावद् हवनीये नन्नवति। गार्हपत्याच्च पर्यग्निकृतस्य हवनीयस्यापरेद्युः तस्मादाहवनीयस्योद्धरणस्य पुरस्तादिति = ९

कर्क० दधातीति। अथोत्तरवेदिकारणात् पूर्वं समुद्ध्रियेत। न यावत् प्रदेशार्थता स्यात्। तस्मादाहवनीयस्य पुरस्तादिति सत्त्वा ततद्वेवेदी द्वाद

५ शी भवत इति वचनात् वेदिं करोतीत्युक्तं॥ ॥प्रादेशान्तरा पृथ्वी वा प्रादेशः प्रसिद्धः। प्रसृताङ्गुलिपाणिरामणिबन्धात्। पृथगुच्च

ते। तथा च कथनेनादेशेनेन मुष्टिनेति॥ ॥रथमात्री तु नराः रथप्रमाणं चाभिहितं परिशिष्टकारेण। तत्र शताशीति शतमीषेत्येवमादि

॥ ॥चतुरस्रं निर्मीपश्चात् समप्राचीपक्षा यः पुरस्तात्। इदमपरं वैकल्पिकं प्रमाणं॥ ॥तेषां मध्ये शंकुः। त्रयाणां मध्ये शंकुनिख

ननं कर्त्तव्यं। तेषामिति चानेन पुरस्तात्प्रमाणमुपलक्ष्यते। तत्र हि शंकुना कार्यमस्ति पुरीषनिवपनाय॥ ॥अपरिमिता वा। उक्तप्रमा

णयोर्व्यतिरिक्ता वा कार्या॥ ॥स्फ्याद्यासंमर्शनान्करोति। स्फ्यश्च प्रोक्षिते। भावं प्रकृतौ प्रतिपन्नः। प्रोक्षणेऽपि च प्रणीतादकेन प्रणीतास्

पि बुद्ध्या विनाना भवन्ति। अतः सर्वमपकृष्यते। स्फ्यादानां च पात्राणामासादनादिकं तत्र केचित् मासादयेति तत्तु न विचा

रव ४ रणायेन सूत्रमेननमपकृष्यते। अतः स्वकाल एवासादनमिति। अथ च वेदिरपकृष्यमाणा सर्वसाधनान्यपकर्षयति। तदानीं रव

क्षादनान्यपकृष्याणि। न चैतद्युक्तरूपमिव सर्वासंमर्शनात्। तेच सोऽतिदिष्टा उत्तरवेदिदृष्टा इहापि संमर्शनादेवक्तव्या। ज्योतिष्टोमेऽवि

एव २ हिताः नाम्ना वा येन विनियोगः। अतः स्फ्याद्यासंमर्शनान्करोतीत्युक्तं॥ ॥उभयोरेकोत्करः। उभयोरपि वेद्योरेक उत्करो भवति॥ ॥अपरे राम०

ण वेदिं प्रतिप्रस्थातुः संचरः। सर्वयजुर्हरणाय सेचर नियमः। उत्तरवेदिं निवपत्युत्तरस्यां। सऽउत्तरस्यामेव वेदावुत्तरवेदिमुपकिरतीति व ५

१६२

१६८

सादने सोमाद्यन्वात्। अथवा सौमिकमेतत्प्रणयनं कुत एतत्। तत्रवाच्यत्वाव विधीयमानत्वादित्यर्थः। पञ्चन प्राप्नोतीति द्विधाप
न २ ते। सौमिकेन प्राप्नोतीति नैतत्तन्नामधेयं। किं तर्हि। प्रपूर्वो नयतिः क्रियावाचकोऽगच्छति पचति। अतस्तस्य विधानमिति॥ ॥प्रकृतेर्वा
नामत्वात्। अथवा प्रकृते: संबंध्येतत्प्रणयनं। न तत्सौमिकं। कुत एतत्। अनामत्वात्। पठतीतिचेत्। नाम्नश्च धर्मप्राप्तिर्भवति।
न चैतन्नामतिदेशनत्वात्। अतः अनामत्वाच्च सौमिकस्यनातिदेशः। कथं तर्हि दमुच्यते द्वयोः प्रणयंतीति। ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्य
ग्निनिधानात्। प्रणयने ग्रहणं गुणार्थं। को गुणः इति चेत्। द्वयोरुत्तरवेद्यग्निनिधायनात्। द्वयोः पूर्वयोः उत्तरवेद्यावग्निर्निधीयते।
न ६ ति। तस्मात्सौमिकत्वान्नेदं प्रणयनं॥ ॥आज्यं प्राहुतिर्यस्याग्नीषोमीयाहार्यां प्रक्रियमाणाभ्यामनुब्रूहि सेकस्य पादे हीति।
आज्यं च गृहीतं प्राहुतिरग्नीषोमीयौ यस्मिन्ग्रीवाहार्ये प्रक्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीत्याह। अपेच प्रकृतेपि प्रणयने अधिको गुणोप
स्थाप्यते। अनुवाचनमिति॥ ॥उत्तरेणापायया वेदिं हरणं त्रिरुत्कापं पयमायामस्यापयावेदिं हरणं। यापयस्य वेदिरिति॥ ॥प्रति
प्रस्थाता स्नेन लिखत्यपि वेदिश्रोणाद्युत्तरवेद्याः। प्रतिप्रस्थाता स्फ्येन लिखति वेदिश्रोणिं यावत्। उत्तरवेदेः। अपं च पदार्थः सौमिको
न वारुणप्रघासिकः। तत्रैव विधानात्। अनु इति प्रतिप्रस्थाता कृत्स्नेन स्थानेन मध्यमाच्छे कार्य एष वेदे जे यना भवति न पृथग्वा वेगे
पातेन मार्ग पन्थस्य वेदे अवच्छिन्ने भवति तदैव तदनु संततेनोनीति। अतश्च मर्यादाया मध्ये तु इत्यं आवेदिश्रोणेरुत्तरवेद्याः। सो

१=।१॥ सानेदेनरेयरामुरलमुतेरसे नवाश्च ॥सो नरवो नरेह प्रमाले॥ पुरामाडीपैमा नरसपद्यावेनरपेदिपूहाति॥४३०

ए

कर्क० ति। अन्यान्यपि तत्प्रभृतीन्येव। तत्राविशेषश्रवणात् सोमेवानरे इति। कुत एतत्। व्यपस्फुरणात्। अतो व्यपस्फुरेतेह वा एते वेदिं श्रोणात्तरवेदिश्च इति।
६ व्यपस्फुरणं च स्पर्द्धोच्यते। स चातिमहत्त्वादुत्तरवेदेः स्पर्द्धो पजायते। असंभवाच्च॥ ॥मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुःस्रक्तिं। उत्तर
वेदिमध्ये प्रादेशपरिमाणां चतुःस्रक्तिं नाभिं करोति॥ ॥प्रोक्षत्युत्तरवेदिं सिकताश्च प्रकिरति सिंहीरसीति मंत्रेण। आनेतयोत्तरमे
रेव प्राकृतीमाम्नायिकीमुत्तरवेदिग्रहणं॥ ॥३॥ ॥छन्नावसति। अथैनां छादयति संच्छन्नेतां रात्रिं वसतीति श्रुतत्वात्। छादनमु
त्तरवेदिसंस्कारः सोत्र प्रवर्तनोवसत्यर्थस्तु ज्योतिष्टोम एवानुवचंज्योतिष्टोमे उत्तरवेदि संपन्ना। सा च हविर्वचने नविनियुक्ता। स
उत्तरस्यामेव वेद्यामुत्तरवेदिमुपकिरतीति तेन वसत्यर्थोपि प्राप्नोति। उच्यते। असत्यः कालत्वाद्विकृतानां। वसत्यर्थस्य चाप्राप्तिः। छाद
नं संस्कारत्वादेवत्यवा। प्रातः पंचगृहीतं गृहीत्वाग्नी प्रणयती ध्माभ्यामुपयम्य। प्रातर्ग्रहणमाघितदर्थमेव। छिन्नात्मवात्। पंच
गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नीं प्रणयति। तद्द्वे वेदी द्वावग्नी भवतः इति अग्नी इति द्विवचनं। इध्माभ्यामुपयम्य उपयमनीर्निगृह्य त्वा
उत्तरवेदौ हि धेनप्रणयने दृष्टं ज्योतिष्टोमे। इध्ममभ्यादधत्युपयमनी रुपकल्पयंतीति। कृतानुकरणत्वेनेच देहिणा विहारे विप्र रम०
7 वयो। २ प्रिमाण इत्युच्यते। इध्माभ्यामिति॥ ॥सर्वं वा विमन्यप्राच्येनत्वात्। इध्मप्रणयनं हि शेषस्याहवनीयस्य भवति। रहस्यं वस्याहव ६
नीयस्य विमन्यप्रणयने कर्तव्यं। कुत एतत्। प्राकृतत्वात्प्रणयनस्य। प्राकृतमेवेदं प्रणयनं प्रकृतौ शेषस्य प्रणयनं दृष्टं॥ ॥प्र १६२

९६० चा २ ८३

त्पादनं सोमाद्याम्नातात्। अथवा सौमिकमेतत्प्रणयनं। कुत एतत्। तत्र वाच्यत्वाद् विधीयमानत्वादित्यर्थः। पश्चात् प्राप्नोतीति द्विधाप्
न २ ते। सौमिकेन प्राप्नोतीति। न सेतन्नामधेयं। किं तर्हि। प्रकृतौ न पतिः क्रियावाचकोऽगच्छतीत्यर्थः। अतस्तस्य विधानमिति॥ ॥प्रकृतेर्वा
नाम्नात्वात्। अथवा प्रकृतेः संबंधेन प्रणयनं। ननु सौमिकं। कुत एतत्। अनाम्नात्वात्। पठतीति चेत्। नाम्नाच धर्मप्राप्तिर्भवति।
न च तेनाम्नातिदेनत्वात्। अतः अनाम्नात्वात् सौमिकस्य नातिदेशः। कथं तर्हि दस्तुच्यते द्वयोः प्रणयनमिति। ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्य
ग्निनिधानात्। प्रणयने ग्रहणं गुणार्थं। को गुणः इति चेत्। द्वयोरुत्तरवेद्यग्निनिधानात्। द्वयोः एवं तयोः उत्तरवेदावग्निर्निधीयते
न ६ इति तस्मात् सौमिकत्वान्नेह पश्चेः प्रणयनं॥ ॥आज्यप्रोक्षणीरुपयम्याग्नीध्रोऽग्नीषोमाभ्यां प्रक्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीत्येकस्मै पादे देहीति
आज्यं च गृहीत्वा प्रोक्षणीरिमी वो यम्याग्नीध्रः प्रक्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीत्याह। अथ पञ्च पाशूते पिप्रणयने म्याधिको गुणाय
स्तलानुवाचनमिति॥ ॥विरूढाया यथावेदिहरणं विरूढायां प्रथमायामत्त्विय यावेदिहरणं। यायस्य वेदिरिति॥ ॥प्रतिप्र
स्थाता स्फ्येन लिखित्वा वेदिश्रोणीरुत्तरवेद्यां। प्रति प्रस्थाता स्फ्येन लिखति वेदिश्रोणिं यावत्। उत्तरवेद्यां। अयं च पदार्थः सौमिको
न वारुणप्रघासिकः। तत्रैव विधानात्। अन्यदेति प्रतिप्रस्थाने कस्मात् स्फ्येन यान्यमध्यमात्। केचार्यमेष वेदे जे यनार्थे भवति न येदेवा
पातेन मार्गे पत्यस्य वेदे श्रेव छिने भवतितदेवैनदनुसंतनोतीति। अतश्च मर्यादामात्रमन्नद्रुष्टं। आवेदिश्रोणेरुत्तरवेद्यां। सो

१=॥८॥ सोनेदे नरे न्याम्सुरलसुनेरसे नवा श्व ॥सो नरवो नरे दे प्रमाते॥ पुगमाडीदेमा नद शप धावे नरदे दिंमूहाति॥×३०८

२८

कर्क० ६ ति। अन्याप्यपि तत्र यदेवं तत्रा विशेषश्रवणात् सोमे वा नेरे इति। कुत एतत्। व्यपस्फुरणात्। अतो गव्यपस्फुरे तेन चाप्ते वेदिं श्रोणी वेदिश्रुति।
व्यपस्फुरणं च स्पर्शो च्यते। सचातिमहत्त्वादुत्तरवेदेः स्पर्शो पजायते। असंभवाद्या॥ ॥मध्येनाभिं करोति प्रादेशसमां चतुःस्त्रक्तिं। उत्तर
वेदिमध्ये प्रादेशपरिमाणां चतुःस्रक्तिं नाभिं करोति॥ ॥प्रोक्षत्युत्तरवेदिं मिकृताश्च प्रकिरति सिंहीमसि प्रति मन्त्रे। आनेतयो मा
रेव प्रोक्षणीमाम्बृदित्युत्तरवेदि ग्रहणं॥ ॥३॥ ॥छेनावमति। अथैनाच्छादयति सांछैनेतां रात्रिं वसतीति अन्नचार। छादनम्
त्तरवेदिसंस्कारः सोत्र प्रवर्त्तनेनावसत्यर्थः। त्योति होमः पश्चान्त्वचमो निष्टामे उत्तरवेदिरूपयो। साचे हव वचने न विनियुक्ता। स
उत्तरस्यामेव वेदयुत्तरवेदिमुपकिरतीति। तेन वसत्यर्थो पिप्राप्नोति। उच्यते। स यः कालत्वाद्विकृतान्। दसत्यत्र स्पाच्याप्राप्तिः। छाद
नेऽत्र संस्कारत्वाद्वत्यवा। प्रातः पञ्चगृहीतं गृहीत्वाग्नी प्रणयती धाम्भ्यामुपयम्य। प्रातर्ग्रहणमथितदर्थमेवा। इहात्मवात्। पंच
गृहीतमाज्यं गृहीत्वाग्नी प्रणयति। तद्वेद्वेवदी द्वावग्नी भवतरति अग्नीरति द्विवचनं। इध्माभ्यामुपयम्या उपयमनीमिर्गृहीत्वा
उत्तरवेदाहीधेन प्रणयने दृष्टं त्योति होमे। इध्ममप्यादधत्युपयमनीरूपकल्पयंतीति। कृतानुकरणत्वेनेच देहि तावि हारे विप्र
७ रुच्या ८ प्रिमार्गेषूच्यते। इध्माभ्यामिति॥ ॥सैव वा विमन्यप्राकृतत्वात्। इध्मप्रणयने हिम शेषस्याहवनीयस्थमपित्ति। रहमस्य स्याहव
नीयस्य पिमन्यप्रणयने कर्तव्यं। कुत एतत्। प्राकृतत्वात् प्रणयनस्य। प्राकृतमेवेदं प्रणयनं प्रकृतौ शेषस्य प्रणयने दृष्टं॥ ॥प्र नग्म० ६ १६२

१६० चो२ ८३

सादनं सोमाङ्गत्वात्। अथवा सौमिकमेतत्प्रणयनं कृतमेतत्। तत्र वाच्यत्वाद्विधीयमानत्वादित्यर्थः। यद्येन प्राप्नोति तेन द्विधा प्र
णे। सौमिकेन प्राप्नोतीति नैमित्तिकं नामधेयं। किं तर्हि। प्रदर्शनं प्रतिः क्रियावाचकोऽगच्छतीत्यर्थः। अत एतद्विधानमिति॥ ॥ अन्तेवे
नामत्वात्। अत एव प्रकृतेः सम्बन्धेन प्रणयनं। न तत्सौमिकं। कृतमेतत्। अनामत्वात्। पठतीति चेत्। नामत्वाच्च धर्मप्राप्तिर्भवति।
न चैतन्नामेति चेन्न स्यात्। अतः अनामत्वाच्च सौमिकस्यानातिदेशः। कथं तर्हि दर्शपूर्णमासयोः प्रणयतीति। ग्रहणं गुणार्थमुत्तरवेद्य
ग्निनिधानात्। प्रणयने ग्रहणं गुणार्थं। को गुण इति चेत्। उत्तरवेद्यग्निनिधानात्। उभयोः पर्वणोः उत्तरवेदावग्निनिधान
ति न स्यात् सौमिकत्वान्नेहेष्टौ प्रणयनं॥ ॥ अग्नये प्रह्रियमाणायाग्नीषोमाभ्यां प्रक्रियमाणाभ्यामनुब्रूहि सोमस्य पाद
अग्नये च गृहीते प्रह्रियमाणायाग्नीषोमाभ्यां प्रक्रियमाणाभ्यामनुब्रूहीत्याह। अग्नेश्च प्रह्रियमाणस्य प्रणयनेऽग्नीषोमयोश्च
प्रणयनेऽनुवाचनमिति॥ ॥ त्रिरुक्ता पांसुपावेदिहरणं। त्रिरुक्तापांसुप्रथमायामन्वेति पांसुवेदिहरणं। यावद्वेदिरिति॥ ॥ प्रति
प्रस्थाता [illegible] दिश्यानीत्तरवेद्यां। प्रतिप्रस्थाता [illegible] नलिखितवेदिश्रोणिं यावत्। उत्तरवेद्याः। अयं च पदार्थः सौमिको
न चारुणप्रधानिकः। तत्रैव विधानात्। अन्विति [illegible] पुनः पांसुमध्यमाच्चैकार्थ एव वेदेर्मध्ये यावत् भवति न [illegible]
पातेन [illegible] वेदेरपि चिह्नं भवति तत्र वैतदनुसन्धेयं नीति। अतः [illegible] आवेदिश्रोणीरुत्तरवेद्याः। सो

न ६

१=।४। सोमेन नरव्याप्त्युत्तरवद्यवाच ॥ सा प्रवानरेद्व [illegible] ॥ [illegible] ॥४३८

२

क.क्षं० ६

ति। अन्यान्यपि तत्रभ्युदेशेष्वत्र विशेषप्रवचनात्। सामेवानरेऽति। कृतमेतत्। व्यपस्फुरणं यज्ञे अव्यपस्फुरेतेह चाह। नेवेदिश्रोणी उत्तरवेदिश्रोणि।
व्यपस्फुरणं च सार्द्धं च्यते। सा चातिमहत्त्वादुत्तरवेदेः स्यादुपजायते। असंभवात्॥ ॥मध्ये नाभिं करोति प्रादेशसमां चतुःस्रक्तिं उत्तर
वेदिमध्ये प्रादेशपरिमाणां चतुःस्रक्तिं नाभिं करोतीति॥ ॥प्रोक्षति तु उत्तरवेदिं सिकता अप्रकिरतीति सुसमा प्रतिमन्त्रं। अन्नेन प्रोक्षणेन
रेव प्रोक्षणमाम्नायादि तु उत्तरवेदिग्रहणं॥ ॥३॥ ॥छादयति। अथ नाच्छादयति सा चैनेता विवस्वान् [illegible] श्रूयते चुपूरर्। छादनम
त्तरवेदिसंस्कारः सोऽत्र प्रवर्तते नावसरः प्रोक्षणस्तु ज्योतिष्टोम एव। अनुष्टुप्छन्दसो ज्योतिष्टोमे उत्तरवेदिरूपसंज्ञो। सा च हव्यवचनेन तु विनियुक्ता। सि
उत्तरस्यामेव वेद्यामुत्तरवेदिमुपकिरति। [illegible] नवमत्वं पि प्राप्नोति। उच्यते। तस्य पशोः कालत्वात् [illegible] अकृतोऽसौ दर्शपूर्णमासयोरप्राप्तिः। छाद
नं संस्कारत्वाद्व्यवस्थाप्यते। प्रातः पश्चात्पाहीतोहीयाग्नीप्रणयनीयाभ्यामुपयम्य। प्रातर्ग्रहणमासिते दर्शमेवाऽरो संभवात्। पश्च
[illegible] आज्यप्रणयति। तद्ध्वैवेदी ह्यवधीभवन्तीति। आग्नीरिति द्विवचनं। इध्माभ्यामुपयम्य। उपयमनीभिर्हितत्वा
[illegible] वेदे हि [illegible] प्रणयने दृष्टं ज्योतिष्टोमे। इध्ममभ्यादधत्युपयमनीरुपकल्प्य पुनीति। कर्ता तु करणत्वेनैव दृष्टानविहारविप्रा राम॰
प्रिमा [illegible] च्यते। इध्माभ्यामिति॥ ॥सर्वं वा विमन्यप्राकृतत्वात्। इध्मप्रणयनं हि शेषस्याहवनीयस्य भवतीति रहमवस्याहव ६
7 जयो २
नीयस्यादिमत्वप्रणयने कर्तव्यं। कृतमेतत्। प्राकृतत्वात्प्रणयनस्य। प्राकृतमेवेदं प्रणयनं प्रकृतौ [illegible] शेषस्य प्रणयनं दृष्टं॥ ॥३॥ १६३

४६० चौ~ ८३

हि ज्योतिष्टोमिकस्याग्नेरंगं। शारीरं हैवास्यैतद्यदाग्नीत्पमिधायाहत तद्यदेवाग्नेरर्ध्वक्रतद्दिहाप्यस्तदिति। नचेह ज्योतिष्टोमिकोग्निरस्ति

रेवेदिमात्रविधानात्। किमिति नहि पैतुदारवादयरूपन्यस्तानालाघवादपूर्तिरेशार्थं। ज्योतिष्टोमे ह्यग्निं प्रणयत्योपनिवद

नाऽत्वेत्यनेन कृष्णनामातिदेशः स्यादिति। तत्प्राचरश्चेनोत्तरवेदिं [illegible] पनिवपति [illegible] माचार्येण॥ प्र

ता ४ णीतः [illegible] प्रणीप्रणयनस्यादृष्टत्वात्। प्रणीतः प्रणयनादिनि भवति। एवं चेत्प्रणीता [illegible] नेयस्यादोगादादिभवति। तत्र प

रिस्मा [illegible]। एतदप्यनुपपन्नं [illegible] भावात्। अग्न्याधानं [illegible] नमकृतमाः स्तानेन परिस्तरणा स्यानवसरा। अतः प्रणीता गृह्यं

णात्प्रणीता नाम ग्रहणे। कथं तर्हि। तत्प्रणीतस्त्राहवनीयाघस्य कर्मणाऽन्यादो तत्रादिभवति। किंचा तदस्मान्वाधानं [illegible]

त्राहवनीयमस्यान्वाधानस्यावसरः [illegible] प्रणीताच तरति [illegible] नामित्येतदेवान्ते भवति। अपदेवकालादिरूपस्थलादेना [illegible]

सृदिन्धनेन प्रणीतादिभावो दूत्वाभवतीत्यदः [illegible] मयश्च मे चरणा [illegible] समस्यान्वाधानादिप्रतिपत्त

ते॥ व्रतो याधानेवा [illegible] चेत॥ अग्न्यन्वाधानसमनन्तरं व्रतोपायनीयस्य कालः [illegible] सन्नवाभवति। यदिनु [illegible] न तु यव्रतो

पायनान्यसमववृत्तमः कालः॥ कथमिदमुक्तमक्रमं कृतमेवेति ति चाते। व्रतोपायनं पदार्थैगं। तद्यथा प्रकृतान्त [illegible]

प्राप्तानि तेनादनं [illegible] पते। यद्येवं वानमवत्येव व्रतोपायनमतः। [illegible] चेकल्पिकानामादावेवापधारणं [illegible] मनोभिरिन्धा

छ २

कु

वेतिः॥ ॥चेयंतो स्त्रि चोदं उत्तरवेदिं प्रोक्षतोउपायशः प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं

भिकस्यात्रोपदेशातिदेशाप्राप्तेः अग्निप्रणयनोपनिवपनान्ते [illegible] उत्तरवेदीं प्रोक्षतोऽदुपायशः त्वेभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं यथालिंगं॥

कर्क. ७ यथालिंगं [illegible] न्यायेन च वेदुत्तरवे यंतः स्तीर्त्वा उत्तरवे [illegible] दक्षिणामसत्वेन प्रोक्षणीशेषं निषिंचति बहिर्वेदि [illegible]

दक्षिणामसहितं वहिर्वेदिशो पनिधिवत्तीदमहं तमेवारमुमिय [illegible] स च वहीर्थो यन्नादित्यतः पूर्वो भवति॥ ॥नाभ्याः आलभ्य संपुपंच गृही

महतप्रमित्यनेन मंत्रेण। अमुमिति वाभिचरन्नामादिशेत्। स च [illegible] प्रसीति प्रतिमंत्रं। उत्तरवेदिनः [illegible] पंचगृहीतं

तेजहात्यस्या याद दक्षिणतः श्रोण्या श्रोण्यामंसमध्ये च हिरण्यप [illegible] पुनर्मध्ये च हिरण्यपश्च नरसिं हसीत्वा

जुहोति अक्ष्णयापाद दक्षिणां संपुपमं। ततउत्तरस्या श्रोण्या। पुनर्दक्षिणास्या। [illegible] भवति। होम [illegible] नोत्तरे॥ ॥नाभिं पेठ दध्यैः परिदधा पूर्ववत् सबंध

भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ ॥स्रुते म्पसेवति स्रुचमुपयच्छति। स्रुवेकेफनी [illegible] ध्रुवोसी त्येवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ ॥अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुल्ल

ध्रुवोसीति प्रतिमंत्रं। पूर्वदिशि मध्यमदक्षिणोत्तरैः [illegible] अभावेन्याः॥ अग्नेः पुरीषमित्यनेन मंत्रेण [illegible] न्वादी व्याम्यानि वपति वरमा

[illegible] तु मुं गंधितनन्वष्ठ [illegible] कास्वापरिशीर्षण्या अभावेन्याः [illegible] वाति। तेषु संभारेषु अग्निं मुंचति। उक्तो वो हितेत दक्षिणां। अग्निं निदधा याम ७

[illegible] आपरिशीर्षण्याः। तदभावेन्याम॥ ॥नैष सो निदधाति। [illegible] नाचा माधर्त्वात्। एते १६५

ततिदावश्शदपेतुदारवादिं संभार निवपनेतमत्र जमवति उत्तरवेदिमात्रविधानात्। स्मपेतु दारवादीनां

च १६९

स

या[illegible]नेन विर्मोत्र[illegible]श्य विहितं। न च प्रकृतावनुयाजार्थद्रव्यस्य तदासादनं। उपमन्त्रयेतदिति॥ ॥उत्तरं वाऽपरकालत्वात्। उत्तरे
[illegible] उत्पत्ते। अपरकालत्वात्। अपरकाले हि तस्य विनियोग इति। एवं प्राप्ते पुनर्वाशब्देन व्यावर्त्यते। वा पूर्वं गृह्यते। उपभोगत्वा
[illegible] प्रकृतावपि ह्यपरकालीनेन सता पूर्वकालतैवोपभुक्ता। अतः प्रकृतिवत्सर्वकालतैवेति॥ ॥प्रतिप्रस्थाता च पृषदाज्यं गृह्णा
ति॥ ॥न वा। अथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं भवतीति विकल्पे न श्रवणात्॥ ॥प्रणीतापत्नीसंनहनाग्निमन्थनाश्रुतप्रत्याश्रु
न तप्रैषयजमानवाचनहोतृषदनवरणप्राशित्राङ्गुलिपर्वाञ्जनावान्तरेडाभागापरास्य च मध्ये न प्रतिप्रस्थाता॥ प्रतिप्रस्थाता प्रणीतादी
न्न करोति। प्रणीतास्तावत् किं भवान्मन्यते सर्वधर्मा कृताः प्रतिप्रस्थातुरपि। पत्नीसंनहने कृतत्वात्। अग्निमन्थनेन शास्त्रा
ता। आश्रुतप्रत्याश्रुते चाप्रैषा यजेत्येवमादयः वाचनं यजमानस्य यजमानवाचनस्य क्व प्राप्तिः। पृषदाज्यस्कन्दने च उत्क्रिश
डोमा इति केचित्। तत्र ब्रूमः। होमे वाचनं विहितं। नेत्यपरे। एकैकस्या एव होमेन विहित इति। एकैकाय यथाकाले कृत्वागतस्य
१ यत्र दोह इति वा यपत्नीत्युक्तत्वात्। कस्तर्हि तत्र समाधिः। सप्ताश्रुके उपजमानवाचनेन विहितं। तदनुकरणात्प्रतिप्रस्थातुरपि मा भूदि
तिप्रतिषिध्यते। प्राशित्रे वचनात्। अङ्गुलिपर्वाञ्जने कृतत्वात्। अवान्तरेडाभागं स्वकृतत्वादेव। अपराग्निहोमो वचनात्। अपा
धर्मेव प्रतिपत्ता पत्नीः संयाजयत्युपास्त एव प्रतिप्रस्थातेति वचनात्। अवभृथेऽपि वचनादेव न भवतीति॥ ॥कृताकेनोक्त
उ^

रुपास्त एवेति द्विस्त्रियाद्विकस्य परिसंख्या =^

स्य^

न्ने व्रतोपायनं कर्मेति। तद्ध्यन्वाधानोत्तरकालतावधार्यते। तदा व्रतसंवरणादीनामङ्गमिति। तदपकर्षोदयरूप्यते। एवं च कृत्वानायं
कर्क व्रतोपायनस्य काल इति। नन्वेवं सति अन्वाधानोत्तरकालतापेति। किं क्रियतां। व्रतसंवरणादिषु पक्षे समाप्तेषु तदङ्गस्यापकर्ष एव
८ ।व्रतैर्वारणादयोऽपि ह्यन्वाधानोत्तरकालीना एव आम्नाताः। तस्मादपरिरोधो नास्य॥ ॥नित्येभ्योऽधिकाम्येन्द्राग्नः पयस्या वारुणी
मारुती कायश्चैककपालः। आमयादिभ्यो नित्येभ्योऽधिकान्येतानि हवींषि भवन्ति॥ ॥नानाबीजेष्टिपुरो[illegible]साधारणपात्रोऽहेयत्वस्य॥
निर्वापाधिश्रयणयोः सह प्रसावि मुच्यते॥ ॥दक्षिणा प्रतिप्रस्थातुः अपरकालत्वादुत्तरं मा भूदिति॥ ॥ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्य
१५ माज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदेतेन। ध्रौवादाज्यात्पूर्वं पृषदाज्यं आज्यं दधिमिश्रं पञ्च गृहीतं गृह्यते ज्योतिरसी
त्यनेन मन्त्रेण। विश्वरूपमित्यत्र परिसमाप्य[illegible]सामिदं नेतुच्यते। न ह्यत्र यथादिनापकृतं न्यायः प्रकरणात्तरपाठा यत्र
नामन्त्रस्वरूपौ यि सन्त कृतिर्नोप्राप्नोति। अनुयाजार्थस्य हि द्रव्यस्य प्रकृतौ एवमेव दृष्टत्वात्॥ ॥अनुयाजार्थं सर्वत्रैव पृषदाज्य
[illegible]मा ऊच्यते सह पृषदाज्यमाज्यग्रहणमिति। तत्रानुयाजा[illegible]नौच्यते। एवं वा समस्तगा। एव विसंवित नास्य भवति। तच्चोपकल्पनीयं रमि
या ३ [illegible]प[illegible]स्थापतिरस्य। उपमन्त्र उपमन्त्रणार्थ्येः आश्रितेनोपमन्त्रमेव स्वरूपप्रयुक्ताः। नानुयाजार्थद्रव्यधारणप्रयुक्ता इति॥ ॥ २
उपमन्त्रासादने। पृषदाज्यस्य भवति। अनुयाजार्थस्य ह्येवमेव दृष्टत्वात्॥ ॥प्रियेणधाम्नेति वा विशेषापदेशात्। अदाभ्येन हि प्रियेण १६५

962

=एवम्.एषा॥एतया र वा॥ एनान्रू।=५

त्वाः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थातुरेव कर्त्तृत्वमिष्यतेः एवं च सति यथास्वं प्राण्यदानमिति॥ ॥संमार्जनायप्रेषिते॥ संमृष्टे प्रतिप्रस्थाता पत्नीमा ली २
नेष्टांना ह. केनचरसीति। अमेम एऐकम् व ति संप्रेषितमध्वर्यु प्रतिप्रस्थाता प्रतिचरेति सप मृ दाने ब्यन्नृच्छति केनचरसीति॥ ॥से
स्कृता नाच २। येसंस्कृताः संगतामर्थं व्यतिरेकेणतानाच्युः॥ ॥तत्राणि वाऊस्तानि प्रति संस्कृतमना स्थ्यातमहितेलाति स्पूरतिश्रु
तेरा स्थाने प्रघासिन रुत्येनोवाचयति नदन॥ आध्मानोत्तरकालं प्रघासिनरति अमुं मन्त्रं वाचयति पत्नीं। अन्तरे वमेव वरुणोकरं वे ८
प्तु ५ मपावैमेरुतोदेवतात्वं गम्यते। प्रघासिनो हवामहे मरुतश्च रिशादस इति। याश्च शेषाश्च यथापुरोनुवाक्ये च मेवेत येनान्ते तेभ्यः
पात्रेभ्यो कुर्यति॥ ॥करंभपात्राणितु होति स्रू यत्ता मूर्द्धनिकृत्वादक्षिणेग्नौ प्रत्य क्षु खोजायापत्नी चादक्षिणेनाह नितौ दीन प्रपैत्र
वेदिमपरेणवायश्रामइति। करंभपात्राणि अर्थेन पत्नी जुहोति दक्षिणेग्नौ प्रत्यङ्मुखो यजमानः स्त्यनेनानेन
ण॥ मूर्द्ध निकृत्वा गच्छतिदक्षिणे नाहरणं कुम्भे यजमानयोश्च प्रे श्चांतरालेती र्थेन प्रविश्य पूर्वेण वेदिमपरेणवेत्यपयथा के जुहोति। जो
यापत्नीवाजुहुतेः तदा च यजमानो न्वारंभं करोति॥ ॥मोषूणरुन्नि दत्र जमना जपति। अध्वर्युः कर्म त्येनोवाचयति प्रतिनयतु॥ ॥प्रतिशब्दप्र
योगात्तेनैव मार्गेण पत्नीं नयन कर्मेतिवाचयति॥ ॥आगते संमार्जनादा न्यमागम्यो वै कृता वसरप्रादत्तानु वृत्तस्य माह। आगते
प्रतिप्रस्थातरि संमार्जनादान्यमागते कर्मक्रियते॥ ॥ऊकसाः लोप्रतिप्रस्थाता। तेनऊर्द्ध्वस्त क्षा ते प्रतिप्रस्थातारः॥ ॥हेविर्मिश्री

अ॰ रु॰

कर्क० दक्षिणास्या। कृतानुकरणं च प्रस्थातेति वचनात॥ ॥वाजिनेनिषिच्यामयोः करीराण्यावपति शमीपलाशमिश्राणि। तद्धोरूमयोरेवकरीराण्यावप
२ तितथा च त द्योरूमयोर्वे शमीपलाशानां पावपति। उभयोरामस्त्वाल्पत्वान्नमिश्रयणं त्वेपलाशानां प्रयोजनं अन्तराये प्यतएवातन्नमिश्रा
राश्च पूर्वमावापः वाजिनेनिषिच्य करीराण्यावपति। एतानिच संस्कारकाणि न प्रदेयानि। अतः प्रदेयधर्मो न भवति॥ ॥मेषीमिथुनं चो। अ
श्रा ४ वपतीत्यनुवर्त्तते। यत्स्यमावापस्तद्वास्मनपा प्राप्रेव वचनात्प्र वस्य योः क्रियते॥ ॥मारुत्यो मेषी।॥परि शेष्याद्वारुण्यामेषी। अस्य चेमेषीमि व ९
पो ५ थुनस्य राजाशिषक्रियते न कि चित्कपालेषु श्रपणमिष्येति। तदुक्तं पिष्टलानामहिते उरकादीनां श्रपणं प्रसिद्धेश्च यथा एष राजाशी
नां कपालेषु। चरूणां च स्थाल्यामिति। यथा प्रसिद्धे च श्रपणादौ मंत्रं च नियमादिविधाने। मेषमिथुनस्य श्रपणं। तदोपश्र ५
कपालकार्यान्ते श्रुतोपवत्कल्पनमिति। उदकमपितत्रोपसर्जनीकार्ये स्यनिरूपत्वात्स्वदेवभवति। प्रदेयधर्मास्तु प्रदेयत्वान्मेषमिथु
नस्य भवेत्येव। कुतः प्रदेयतेति चेत्। ता न्यापि तावद्दानेनसरुमेषमवदधातीति। प्रदानायैव चावधीयते। तथा च लिंगम् एष वै प्रजापतेः
वरुणस्यप श्रूयं न्मेषरति। वरुणसंबंधात्मेषस्यप्रदेयतेति॥ ॥सर्वाणि हवींषि उत्तरस्यामासादयति मारुतीमहाजा इति स्त्राताद
क्षिणस्यां। सर्वग्रहणं करंभपात्रार्थमिति केचित्। तदनुपपन्नं। दक्षिणेमौ तेषां होमः। तत्रैवासादनं युक्तमिति। सर्वग्रहणं किमर्थमिति चे राम २
त् सह विधानमतिविभागार्थं। मारुती व्यतिरेकेण सर्वाणि उत्तरस्यां वेद्यां। मारुतीं तु स्तः तुल्यां दक्षिणस्यामासादयतइति। एवं च सति मा

963 रुप२

तो ऽभ्यक्तौ। अभ्यक्ताविल्वानमाचामतः॥ ॥अन्योन्यस्य पृष्ठे धावतः धावतीति श्रुतेः। एवं शेषं धयतः प्रक्षालयत इत्यर्थः॥ ॥अन्वेवामसी परिदधाति
ना प्रजापती॥ ॥पूर्वेद्युर्दद्यादधिकृतेभ्याय स्मारब्धे तो। पूर्वैवासमीदद्यादधिकृतेभ्यः सर्त्विग्भ्यः पक्षे एव कामवति। स पूर्वे कामयेतत सोऽदद्यादितिव
च [illegible]॥ ॥यथेतमेत्याहवनीये तस्मिदाधानं देवानां समिदसीति। यथेतमितितस्मीमेवेत्येतदुक्तं भवति। तद्याचामहीयजेपप्रतिषेधनः आह च
नायेसमिदाधानं देवानां समिदसीत्यनेन मन्त्रेण॥ ॥पत्नीव गार्हपत्ये तूष्णीं। समिधमादधातीति वाक्यशेषः॥ ॥धेनुर्दक्षिणा श्रुः षट्‌ द्वाद
शवा। धेन्वादीनां विकल्पः॥५॥ कार्त्तिक्यां साकमेधा ग्रहः। कानि कीर्तिकानि कृपानामास्यु [illegible] चतुर्मासपल्वदिवः कालं अभिधीय
ते। अपयदे [illegible] तैस्तु र्थे मासि यजत इति। तत्र [illegible] नारांतरं। पंचम्यां पौर्णमास्यां साकमेधा इति। सा च मेधा इति चकर्मणो नामधेयं। तद
वयवभेदापेक्षया चैव वचनं। नामव्यवहारार्थं। मासि साकमेधैरिति। अहमित्यवाच्यं। उत्तरसूत्रादेव तत्प्राप्तेः प्रातरुत्थायोत्थावेति। वा
त्येवा। पूर्वद्युः कर्त्तव्यस्य साकमेधसंराध्यर्थात्स्यात्। इतरथा हि पौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यस्य साकमेधसंज्ञा भवति। तस्मादपूर्वेद्युरिति ग्रहणं॥ ॥पूर्व
न्य ८ द्युः पूर्वाह्णे ग्नयेऽनीकवते पुरोडाशः। पूर्वस्मिन्नहनि चतुर्दश्यामनीकवतः विशिष्टायाग्नये पुरोडाशः। पुरोडाश ग्रहणं चरु [illegible] मति प्रतिपत्त्य
र्थं तरथा ह्याज्यतिरश्चां शंक्येत॥ ॥मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो मध्यंदिने चरुः। अन्यत्वाच्च कालस्य प्रधानमात्रं तत्र॥ ॥समिष्टयजुरंते भवति पश्चा
तपनीयं कर्म। उत्तरत्र। सैवमस्मिन्नेव भवति यामरुद्भ्यः सांतपनेभ्य इति वचनात्। गृहमेधीये॥ ॥बर्हिरुपहरणावर्गे वा अपि वा बर्हिमान

=बर्हुवव नापदर॥दका॥ हकयानुनान्यपातमाला=५

रत्यध्वर्युः॥ ॥पयस्याप्रचरणकाले मेषौ व्यतिहरतः॥ ॥सयो मेषो भवति मारुत्यां तं वारुण्यामवदधाति या मेषी भवति वारुण्यां तां मारुत्यामवदव:
कर्क० तीतिवचनात्॥ ॥अन्यतरेणावदानेन सह मेषं। अन्यतरस्याः पयस्याया अवदानेन सह मेषमवदधातीति। सोऽन्यतरेणावदानेन सह मेषामवद
१० धातीति॥ ॥सव्येन [illegible] चौरुहीत्वा प्रतिप्रस्थाता उर्वी सादक्षिणेन मरुद्भ्यो नुवाचयति। सव्ये पाणावध्वर्युः स्कंचौ कृत्वा दक्षिणेन प्रतिप्रस्था
तुर्वीमोन्वारभ्याह मरुद्भ्यो नुब्रूहीति श्रुतत्वात्॥ ॥वारुणीवद्वादानां मारुत्याः पयस्यायाः प्रतिप्रस्थाता करोति॥ ॥हविर्भिश्चरित
उभौ स्विष्टकृत्प्रभृति। हविर्भिश्चरितेति कायेन प्रचर्येत्येतदुक्तं भवति। उभावपि स्विष्टकृत्प्रभृति कुर्वातो॥ ॥इडामवदाय प्रतिप्रस्था स
त्रप्रपद्यति तत्र प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः द्विरवद्यति॥ ॥स्कंचौ जुह्वतोऽध्वर्यू। अध्वर्युग्रहणं यजमानव्युदासार्थं॥ ॥समाप्तिश्च वाजिन
भक्षसमाप्तिश्च वाजिनशेषा भक्षः कर्त्तव्यः॥ ॥अध्वर्युविकारात्प्रतिप्रस्थातामहेषु। अध्वर्युकर्म कुर्वन्नध्वर्युविकार इत्युच्यते। अत्र अ
वामेनिमित्तत्वात् भक्षेष्वपि भवति॥ ॥मैत्रावरुणश्च होत्रध्वर्युविकारात्। यत्र मैत्रावरुणो विद्यते तत्र तस्यापि भक्षो भवति। उत एतत् हो
ध्वर्युविकारात्। होतारं हि पुरोनुवाक्यानुवाचनेन विकरोति। प्रेषणं चाध्वर्युं मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु च होतिवचनात्। अतः सोपि न रामः
[illegible] नु ज्यत इति॥ ॥समिष्टयजूंषि तु [illegible] मादक्षिणस्याविधीयावन्तोनि॥ ॥तस्यामेत्याभ्यवेत्य मज्जयत्यवभृथेति। तस्यामेत्येति १०
[illegible] भवतानन्स्यामीति अपाव कमनैवावन प्रतिषेधं संजयति निष्काषस्थालीमवभृथेत्यनेन मंत्रेण॥ ॥ जायापती स्त्री १८७
ममगा [illegible] ति प्र [illegible]
[illegible] ग्र्यास्त्रीनि क्का पान न. ग। । क.र्ने, मपः पतियाज्यौ। लिवास्य शेषः। ।नेष्क्राबस्य करणं होन निर्दिश्यास्तु राडारा। निवर्तते

१६६

शाब्दः पदं स्याकर्णयति। अथवान्सांनाय्यधर्मवत्तत्पयो भवति। किंकारणमप्रदेयत्वाद्दा कृष्णमप्रदेयत्वं। उपसर्जनभावात्। उपसर्जनत्वं चाश्रुति
करणाविभक्तानिर्द्देशात्। पयसि श्रपयतीति। एकचोदनात्वा। एकाहार्यं चोदना मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यश्चरुरिति। एकार्थचोदनानामेव विकल्पम
र्हन्ति। अतश्चासांनाय्यस्तानाय्यधर्माभावाच्च निर्द्वाः। थात्व याव सानपाय्य, त्येत्येवमादयः। अतएव मंत्रोपि न प्रवर्त्तते। किंचाश्रुतेश्चावस्स
२४ पाकरणमात्रस्य चोदितत्वात्। तथाच शाखात्तदर्थं। अयज्जुषा वत्सानपाकृत्येति। दर्शने चैतत्। नवचनं। अप्रधानत्वात्। वत्सानपाकृत्ये
ति वऊक्वचनोपदेशात्। केचिद्यावत्सं दोहमिच्छेति। तथाच यदि वऊरोदनः स्यादित्युपपद्यते। गोबऊत्वेहि तु दनस्य वऊत्वं भवतीति। तत्प
नरयुक्तो। वऊवचनोपदेशात्त्रय एव अपाक्रियन्ते। उदनबऊत्वं च तिस्रणामपि गवां सम्भवत्येव। पयसो बऊत्वात्। तस्मात्त्रयाणामपाक
रणं। नच पयसि अभिश्रयणमन्त्रा पवित्रवति संदोहे तावन्मात्रश्रवणात्॥ ॥अपि वा अभिधार्यो वत्सस्य शरावयोरुद्धरति पात्र्या कोऽग्र
पणमित्याराहोन्नूयेते। पिशीलकविधानार्था। केचित्पिशीलकापस्तरणानि पैधार्थमाऊः। तदनुपपन्नं। नह्यस्यान्वयप्राप्तस्य निषेधकत्व
चेनमस्ति। शरावयोरुद्धरति पात्र्यामावेति विकल्पेन अथ वैपशीले वाप्यामौ वा निर्माणि जनीति वचनात्। निर्माणजनेऽग्रताकेऽवदीयते। स्वच्छ
रेणान्वयप्राप्तत्वाज्ञोपनिबद्धा। निर्मार्जने च संमार्गेऽच्यते। प्रकृतौ हि दृष्टं संमार्गप्रकृत्य पात्राणि निर्णेजतीति। नच गृहमेधिपिशीलकत्वेवमस्त
तिनसौ विरुद्धत्वात्। शेषकार्यार्थत्वाददप्रयाजकत्वं हितस्य। एवं च मतिपशावपि व्यांगानामभिघारणासादनालंमनानि न भवन्ति॥ ॥आत

ति २ नि २

पा.कौ. सेवन प्रक्रियते, येन प्रतिपन्नुत्कर्षं पदार्थानामुक्तं येन त्याग्यः। तस्मात्कृहिमात्रमेवोत्कृष्यते। एवमप्यमतिग्रहमेधीयेत संस्था सेपुत्र पदार्थवि व:
६५ धानात्। संतपनीयां तत्स्थाने इति। ब्राह्मणतर्पणं विधीयते। तेने वैकमीपवर्गः। एवं च सति बर्हिः ब्राह्मणतर्पणोपि च। ब्राह्मणतर्पणकर्मीय
वर्गाच्चेदार्थवत्तु पृथगुत्कृष्यत इति संप्रदायः। अपरेतु सैव संस्था वेदिर्भवतीत्यनेन सर्वमेवोत्कृष्यते। तथा संतापनेयां संस्थाप्यते। तदनुरू
ति प २ पतरं भवतीति। अन्ये च पुनर्वचनसामर्थ्याद्बर्हिमात्रमेवोत्कृष्यते। संतपनीयां संस्थाच बर्हिः प्रहरणे नैकामिचीयत इति। सचायं पक्ष
श्रेयस्करतरश्चामाति॥ ॥ध्यस्थाने शकलं परिधि निधाय मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वं चरुं पयसि। स्थानशब्दः कार्यवाची। कार्यं
स्या ने ५ हि दर्शपतेः शकलानां अग्नौ निधायेति च प्रकृतिलिंगसंयोगात्प्राकृतमेव निधानं। अस्ति हि प्रकृता चपरोणप्रणीतास्मिनिदध्या
तीध्मावर्हिश्चेति प्रकृतिलिंगं। एवं च स्थानमपि लभ्यते। तच्च निधानं पक्षेप्रणिधिते न कर्त्तव्यं। तत्र वे ग्नीध्रादितो गमावमुपयाति।
घा १४ त्वाहरतीन चत्रूघ्याप्रणीता कृष्यत इति। गृहमेधिभ्योपराकृ च रुरिति। सः दस्य पयसि श्रप्यते॥ ॥सांनाय्यवता तेच पयः सांनाय्यधर्म× लो
कु ०३ ×गृहमेधीयं विशिष्टानां मरुतां साय्यमपराकृ पयसि चरुः दत्ते व्यः सायं दोहेन चापराले क्वाने। एवं हि अपरेत्युर्भवति। उतएतनो। शावक राम
वसानपाकृत्योपपवित्रवति संदोह्युते चरुं श्रपयति। अच्छिदा। मेधावेऽदामधसो दुलारितिलितं दुदेः समुद्धारणत्रीवात्मभवान्मध्नातमा ११
चरुं प्रकृत्य श्रूयते। तस्यकथ्यावदिनिर्दिष्टप्रकाराविदादुपचक्रियासाज्याप्यक्रियावेति। एवं कारितमाः॥ ॥कर्मीवैकचोदनात्वा १६८

मुनः।३

१६५ -ने। मध मुरुश्चौ २

भाष्य

मुच्यते। सहितमाज्यमभिश्रयतीति। आहवनीय...र्थमुच्यते। न देवप्रतिदिशमाज्यमधिश्रयतीति वचनात्। अत्र च स्थालीपाकः कार्य एव

नते तेनाज्यनिर्वापकालेन संमार्गः क्रियते॥ ॥उपस्थाप्योपसादयति। स्थालीमोदनेन च। तस्मिन्नेवावसर इति॥ ॥न प्राशित्रमिडां तं भवति।

अथवेडामवावद्याने न प्राशित्रमिति वचनात्॥ ॥पूर्वमार्जनमुपकृत्य। पूर्वपदे उपकृत्य मार्जनं। ततो भक्षणं॥ ॥प्राश्नाति युक्तः। युक्तग्रहणात् यज

मु १ मान जुहोत्यास्यार्थं॥ ॥यजमानग्रहणात् हविरुच्छिष्टाशा ऋत्विजो ब्राह्मणाः। अतो बकु श्रुत॥ बकु श्रेसो दनो हविरुच्छिष्टाशा उपनीताः॥ ॥अ

रिक्तां स्थालीं निदधाति। अथ चैतामनिरशितां कुम्भीमपिधाय निद्धवति इति वचनात्। अपिधानं च सामर्थ्यप्राप्तत्वान्नोपनिबद्धं॥ ॥सो

तपनीयां संस्थाप्य। संस्थाप्य संस्थाच संप्रदायेपदार्थे चतत्र येन। केषांचिद्धि होममात्रेणोवेति। वहिश्च सोतपनीयासन्नो। तत्रप्रति

पत्न्या च समाप्तिर्भवत्येवेति प्रातर्वा शेषभावात्। प्रातरेव वा पः समाप्तिः कर्तव्या नेदानीं। कुत एतत् तदर्थिसकृशेषभावात्। गृह

वरे४ मेधीयाशी यो हविषेनदर्विहोमः। तस्मात् प्रातः समाप्तिः॥ ॥मात्रमिवें संसं स्पन्दनिवान्या संचष्यातिति तदंगानो॥ ॥पवमानेपि

होत्रहोमः। प्रातः कृत्वा अकृत्वा वा स्थाल्या दर्व्योदनेन प्रसौदर्वैति। अग्निहोत्रे च कृत्वा अकृत्वा वा दर्विहोमः कर्तव्यः। तत्र गृहमेध्याज्यमा

गार्हपत्ये विद्यमानत्वात्। आज्यमागेदानन्तरं षष्ठानां वृषभमाकृपितवे श्रूपात् ऋषभो यथारो तिनपाप्तो ने कुरुते तदुक्तं भवति। र

त जुहोति स्म वृषभस्य आव्याहरति वृषभे॥ ॥ब्रह्मा जकु धीत्याहादेहिमरति जुहोत्यृषभो दक्षिणा। गृहमेधिशेषत्वेपि वाचनिकी

ने२ ख व २

नौ

कर्क० १२ चनेन भक्षणं कृत्वा सर्पिरासिंचत्याज्यस्यार्थं। उदनस्य मध्ये सर्पिरासिंचत्याज्यकार्यार्थं। आज्यकार्ये चाज्यभागादिनिर्देशः॥ ॥पादकृतमतः। अ

तऊर्ध्वं यावदुक्तमधस्ताद्यावदुक्तमिति केचित्। तान्न दुक्तं प्रमाणाभावात्। तस्मादतः शब्दो हेत्वर्थः। अतो यावदुक्तं येनान्वयप्राप्तावप्याज्य

भागौ विधीयते। अतः आज्यभागविधाने यावदाराद्उपकारकं। सर्वं मन्त्रं भवति॥ ॥स्तरणापनुषा वेदिमभिमृश्य कृत्वा वा कृत्वा

त्परिधिपरिधानं। पुनः संस्कारशंकया स्तरणापनुष त्युच्यते। तेअ इदमाह कृत्वा वा कृत्वा वादिनी। कृतत्वात् संस्कारस्य कृत्वाप्येवाभि

मर्शनं कर्तव्यं। ततः परिधिपरिधानं भवति। एवं तर्हि चन्दे। आहवनीयकल्पनमिति॥ ॥शकलान्याधाय मन्त्रोक्तान्वासादयति। अम

तिग्रहणाच्चरुधर्मस्त्यौनं भवति। उद्धृतावासादयति। उद्धृता वोदनावासादयति। तत्र गृहमेध्यौदने आज्यमोदने अत्र प्रमाणप्रयोजनक्रमा

सादनमंत्रस्थानेत्थिपरितामन्ते। ध्रुवासि धाम स्थामिति। सोविष्टकृते त्वाज्यमेव प्रथमं जकौदनस्य चक्षुदाशनत्वात्। घृता उ स्याद

स्थिं ४ नोनाम्नैति प्रयोगः। आलभ्य आज्यपोर्ह। तस्य चौदनस्य क्तु वेच समामाष्टी तु द्वास्यवा संमार्जनेनौदनाव्याप्त्येरनु डास्ये व संमार्जनं

॥ ॥आज्यभागान्तेच रतः अथर्वं दक्षिणातो सा नाम्नं तरात्। एवमेवाहिश्रूयत इति॥ ॥गृहमेधिस्थौ एकौ नोचाज्यभागवत्समावदानं॥ ॥ क्षम०

व २ अप्रत्यभिघारणं च॥ प्रत्यभिघारणं दृजाम्यंगेन भवति। सोविष्टकृते तु द्विरभिघारणमिति संप्रदायाद् बोधकमुपरिष्टादाज्यस्याभिघार १२

यतीति सोनुवादो यथाप्राप्तस्य॥ ॥अत उक्तं वा सहितमाज्यमधिश्रयति। वाशब्दो विकल्पार्थः। अथ उद्धृत्य शीतं केयान स्थालीपाकस्य १६९

३= आज्यभागवद्दिति दक्षिणादेकः। अपरउत्तरतः। समावदानाविति उभयोरप्यवदानं नैकप्रत्यावा यं स्विष्टकृत इति॥

१८६

विकचोदकेनेहापितात्किमिति निरूपणप्रयासवदित्युच्यते। उभयत्राधिकृतद्विसंबंधविधानार्थं तयेत्यदोषः। अंतरायेपि सप्रविकाराणां
मंथनं यथा स्यादिति॥ ॥अपभोदद्दिक्षिणा॥७॥ ॥पितृयज्ञ उपांशुचरणं। पितृयज्ञ इति कर्मणो नामधेयं। पितृसंबंधी यज्ञः पितृयज्ञ
उ[illegible]पितरो वै तेन संस्तस्मादपि पितृयज्ञो नाम भवति। तत्रोपांशुचरणं। चरणशब्दः सर्वमुपांशु भवति। न देवतामात्रं॥ ॥पुरस्तादुपचार अ
न्वयाद्युत्तरोपचारि विप्रतिषेधान्निपत्तस्थानं तस्य पुरस्तादुपचारः। अनेन च दिग्विपर्ययो न प्राप्यते॥ पित्र्यत्वाद्दक्षिणामुखकर्मणि प्राची
उत्तरावदिति पुरस्तादुपचार उक्तः॥ ॥ब्रह्मयजमानयोश्च इदमन्यत्प्राप्तमेवोच्यते। ब्रह्मयजमानयोश्च पुरस्तादुपचारः॥ ॥पूर्व
२६ वत्त्वाद्वा शब्दो विकल्पार्थः। पूर्ववच्छब्देनैदिग्विपर्ययवशात्पत्नादिरूपसते। न दक्षिणातः [illegible] चोपरिष्टाद्व सति। पश्चात्परितो ब्रह्म
यजमानौ पुरस्तादग्नेरिति। ब्रह्मा यजमानश्च ब्रह्मसाव पश्चात्परीतः पुरस्तादग्नेरिति श्रुतेः। तथा हविर्भिः प्रचरिष्यंते प्रतिविपर्यस्तानीति त
पुरस्तात् स्मात् हविर्भिः प्रचरिष्यंतः ब्रह्मा यजमानश्च ब्रह्मसाव्यपश्चात्परीत पश्चाद्यस्मीदिति। अतः पूर्ववच्छब्देनापवादिकसरिगृह्यते॥ ॥अपत्नीकः
पत्नीकर्तृकपदार्थनिवृत्तिरित्येके। यत्पत्न्याकर्तव्यं तदन्येन भवति। अन्यावेदनादिप नी प्रतिनिधान्नित्यनिमित्तिः करोति तपसे। पदार्थः
प्रधानभूतः कर्ता गुणभूतः। पदार्थप्राधान्यात्स्वकर्त्रारमादिष्यते। तस्मात्प्रतिनिधि ~~कर्तव्यो न पत्न्या पदार्थः प्रधानभूतः~~ कर्तव्यो। न तु न
विचारयितव्यं। प्रतिनिधिरभावे प्रवर्तते। यत्र पुनः शास्त्रतः पर्युदासस्तत्र कथं प्रतिनिधिः प्रवर्तते। यं प्रतिषेधयते स एव पर्युदस्त इत्यादौ

ना२

कर्क २ दक्षिणा ज्योतिष्टोमो दवसानीयवत्तायस्मरते उदहोतितमेव ऋषभं पूर्णदर्वीयदक्षिणां ददातीति वचनात्॥ ६॥ ॥मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः
२३ सप्तकपालो दित्यै चरुरन्यत्राधि। यत्रादितिर्देवता श्रूयते तत्र चरुर्भवति। यथा राजसूये अदित्यै मल्हाव्यारतीयपेवं। अदित्यै चरु
स्तृतीये इति चरुग्रहणेन कर्तव्यं। अतोन्यथा व्याख्यायते। यत्रादित्या इति चरुः श्रूयते तत्र न ज्ञायते किमदितिर्देवता उतादित्य इति।
तत्रादितेर्देवतात्वमुच्यते। यथा सौत्रामण्यामादित्यश्चरुरिति चेति। एवं चेददित्यै मल्हाव्या इति चरुर्न लभ्यते। लभ्येन। वा सौ पत्न
रूणार्थे तया। अथ च ब्रूते महिष्या गृहानेत्यादित्यं चरुं निर्वपतीति। अपमेवावाञ्जाण आदित्येष्टिरिति। पृथगंगसंस्कृत्या
दित्येष्टिरिति च व्यपदेशात्। एवंवृते तत्रत्वे प्राप्त आह॥ ॥समानवर्हिषी दर्वालकर्मकृत्वात्। समानतंत्रे भवतः। ऊनतत्कालकर्मकत्वा
तं त्। नात्र कालो भेदको न च कर्मभेद इति। अतः समानतंत्रे भवत इति॥ ॥महाहविरुदवसायनिर्मथ्या। कर्तव्यामिति चा[illegible]द्व
सायवसेते न यजत इति वचनात्। एतेनेति पर्वणापर्वव्यपदेशः महाहविषः॥ ॥पूर्वेद्युर्वा॥ न चैतद्देवं। पूर्वेद्युरेवोदवसानमथनेक
र्तव्यं किं कारणं। अनीकवत्यादिहि तैर्यंवकांते साकमेधा स्थमेकं पर्वेति। तथाच्यते उदवसाय वसते न यजत इति। तस्मात्पूर्वेद्युरे
व॥ ॥नित्येभ्योधिकान्यैंद्राग्नामाहेंद्रश्च। वैश्वकर्मण एककपालः। नित्येभ्यः पंचभ्योधिकान्यैंद्राग्नादीनि भवंति॥ ॥अत्र वैश्वदेवि[illegible]
प्रणयनमंथनपृषदाज्यं च वरुणप्रघासवद्। उत्तरवेदिप्रणयनपृषदाज्यानि वरुणप्रघासवदिति युक्तं। मंथनं तु तत्राप्य[illegible] २२

१६०

१६६

वान्यायै दुग्धे सकृदुपमथित एकशलाकया मंथो भवतीति चोदितत्वात्॥ ॥सोर्द्धाः पिंषतीति श्रुतेः। अवहननमपरयोः सहसंयोगात्ततो
र्द्धाः पिंषतीत्युक्तं॥ ॥दक्षिणेन दक्षिणाग्निं परिवृतमुदग्द्वारं तन्मध्ये वेदिं करोत्यवांतरदिक्स्रक्तिमात्याते दक्षिणाग्नेर्दक्षिणत उदग्द्वा
कर्कि॰ ३ रं परिवृतमध्ये वेदिं करोत्यवांतरदिक्स्रक्तिं चतुरस्रं पित्र्यकर्मणि स्मर्यते। अतउच्यते अवांतरदिक्स्रक्तिमिति अ॰ स्मृतेः॥ ॥दक्षिणा
ग्निं मध्येस्याः करोति॥ ततोन्वाहार्याद्विश्रयणामधश्राकेगर्भवा विः॥ ॥प्रणीतानुहरणं ब्रह्मयजमानौ चानुगच्छतः। न्यायसूत्रमेतदिः
तोन्यत्राप्यग्निप्रणयने प्रणीतानुहरणादि भवत्येव। वैकृतत्वमेषां कृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते॥ ॥स्फ्यादानादि करोति यज्ञोपवीत्याज्य
ग्रहणं पित्र्यत्वात्प्राचीनावीति प्राप्ताविदमुच्यते॥ ॥द्विर्वोपमूलिनो गृहीतं वंद्विरूपमतिगृह्णीयादिति विधाय प्रतिप्रसव उच्यते। तदशावे
वृक्षत्वउपमतिगृह्णीयादिति। अन्यो विकल्पः॥ ॥प्राग्ग्रं पितृबर्हिः कर्तव्यमिति दोषाशंका॥ ॥विसंस्थपूलं चाग्नेर्गृहीत्वा त्रिस्तृणन्नग्निपर्ये
ति। बर्हिर्विसंस्थपूलं चोमपमग्ने गृहीत्वा वेदिं स्तृणाति त्रिरग्निं पर्येति। तथा च स्तरणं कर्तव्यं यथा पर्यग्नितोपवर्गो भवति॥ ॥प्रस्तरमात्रं छिन्दी
तावन्त्रोतिपर्येति प्रस्तरमात्रं परिशेषात्त्रिरेव पर्येति॥ ॥नेधृणाप विधृती तामिति प्रस्तरनिर्देशः॥ ॥प्राक्स्थहविरासादनात्। अवरोक्तमुत्तरमि
तिप्राप्तौ दिग्विपर्ययशंकायामिदमुच्यते॥ ॥सामिधेनीप्रैषाद्याज्यभागम्य यज्ञोपवीतीतिनः सर्वाणि भवंतीति वाक्यशेषः॥ ॥पश्चात्पूर्वातो व्र
सयजमानो पुरस्तादसीत। यदि पुरस्तादुपविष्टो नो चेत्स्थितावेवेति॥ ॥आश्राव्यासीद होतरित्येव ब्रूयात्। एवकारकरणं न होत्वर

प्र२ तं२

णाग्निराहवनीयवत्। वस्तूपदेशस्त्वि कार्यापरित्यागेन दक्षिणाग्निराहवनीयकार्ये विधीयते॥ ॥पूर्वेणाहवनीयं प्रणीताः परिहरत्यथ
कर्क॰ ९४ वच्चान्यायसूत्रे एते। गार्हपत्याहवनीययोरंतरागमनप्रतिषेधार्थं॥ ॥पितृभ्यः सोमवद्भ्यः षट्कपालः। सोमवद्भ्यो दिवि [illegible] पितृभ्यः ष
ट्कपालः पुरोडाशो भवति। सोमाय वा पितृमते। विकल्पेन श्रवणात्॥ ॥पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः भवंति। पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मंथः। न
भवतीति वाक्यशेषः॥ ॥चतुर्वा ग्रहणं। पित्र्यत्वात्सकृद्ग्रहणप्राप्ते अन्ययाच्चतुर्ग्रहणं॥ ॥गार्हपत्यस्य पुरस्तादवहननपेषणे उत्तरे
णान्वाहार्यपचनं दक्षिणाग्निरिति हेतुनवहंतीति [illegible]॥ ॥दक्षिणार्धे कपालोपधानं। दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपदधातीति वचनात्
॥ ॥धानाभर्जनं दक्षिणाग्नौ। अन्वाहार्यपचने धानाः कुर्वंतीति वचनात्॥ ॥श्रपणपेषणविपर्यासेपि धर्माः। धानानां श्रपणपेषणा
योर्विपर्यासः तस्मिन्नपि तत्तद्धर्मा न भवंतीत्याशंकायामिदं सूत्रं॥ ॥अभिमृश्यार्धाः पिंषन्ति वान्यायै दुग्धे सकृन्मथित एक
शलाकया मंथः। अभिमर्शनं श्रुतत्वाच्चतमं विकल्पार्थं प्रकृतावेकानमभिमृशति श्रुतेरिदानीं तत्प्राचेर्धानाभिमर्शनं न शक्यते क
र्तुमिति। अभिमर्शनं पुरोडाशविषयं द्रष्टव्यं। अभिमृश्य पुरोडाशमर्धा धानाः पिंषन्ति वान्यायै दुग्धे सकृदुपमथित एकशलाकया
मंथो भवति॥ ॥अग्रहणं मंथस्य। ततोर्धाः पिंषतीति श्रुतेः। अथ पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यः [illegible] कुर्वंति नोर्धाः पिंषंति
तीश्रुतेः॥ ॥ग्रहणं वा चोदितत्वात्। [illegible] ग्रहणं वा मंथस्य भवति। चोद्यते हि मंथः [illegible] ९७१

१६८

= आग्नित्रेडादि संयोपहवेन सह विकल्प्यते॥ कू॥ ॥ इडां सर्वे प्राश्नंति वा॥ ॥ [illegible]

रतोधानामंथपुरोडाशानां॥ एवंशब्देन सर्वमतिदिश्यते॥ ॥ अग्निष्टुतेप्यादद्दिग्रातो मंथपुरोडाशधानानां। अत्रैवं शब्दोनुवर्त्तते॥ ॥ पुरस्ताद्य
येकव्यवाहनाय [illegible] दूर्वं सस्वि प्रवृत्तात्। कव्यवाहनगुणविधानेन गुणांतरस्य निरस्तिमीमूदिति स्विष्टकृदित्युच्यते। अश्रुतत्वेति चे
तानारष्टापत्वात्। हविषामवदानप्रदेशविधाने शाखांतरात्। अत्रसोमस्य यागे पक्षांतरं मंथपोरवदानग्रहणं तद्गुणमंत्रं। नहित्प्या
पा४ स्वदेवतासंबंधः। अवदानमात्रश्रवणात्। उत्पत्तौ हि षट्कृत्वावस्थः। एवं सोमस्य यागउत्पन्नः। तेन धानानां मंथस्य चेन सम्बंधः
शक्तेवक्तुं। नहि विकल्पेन वैपरीत्येन बाध्यबाधकभावः। एवमेव गुणभावेन श्रवणमिति। प्रयोजनं तदग्रहणं यागस्याऽनो
वृत्तिरिति। एवं बर्हिषयागे अग्निष्टुते यागेपि॥ ॥ उ स्वधेत्यस्तु स्वधेति वा [illegible] न प्रत्याश्रुते स्वधानम इति वषट्कारः। एतच्चे
प्रधानेषु। कव्यवाहने च विकल्पेन श्रूयते। एतेहविः प्रचरिष्यन्तु इति प्रकृत्य तु तान्श्रावयेत्। स्वधेति प्रत्याश्रावणं स्वधानम इति लि ४
वषट्कार इति॥ तस्मान्न सर्वत्रैतत्॥ ॥ संप्रेष्य परूय होता। ध्रुवां वृत्वाग्नावादवप्राय निदधाति। एवमेवं श्रूयते। तदेते प्रयाजे तानि
नोपतिवृत्त। सामस्य परिक्राम्यात्॥ ॥ प्राशित्रमवदाये डां वा सर्वे प्राश्नंति वा। अवनिप्रूति
वा। एवमेवहि श्रूयते। यथान्वेचेतरस्य पक्षस्य डा प्राशित्रे समवद्यत्यैच मेचतस्या य २
त्रि समदृशेयसः सुपरूयावेव जिघ्रंति वेदिं त्रिः परिषिंचत्युदपात्रेणाध्वर्युर्यजमानो वा। वेति विकल्पः॥ ॥ त्रिः पितृबनेजनं

कर्क॰ तांपिन्नयज्ञे। न्होतारं प्रवरणात्तेनार्षेयमिति वचनात्॥ ॥ अपबर्हिषः प्रयाजानुयाजान्। आप्रजा वै बर्हिर्नेत्प्रजाः पितृषु दधानीति प्रतिषे
१५ धात्॥ ॥ असमानयज्ञे वा बर्हिः संयोगात्। समानयज्ञे चात्र न भवति। बर्हिः संयोगात्। चतुर्थप्रयाजे समानयतीति बर्हिषीति। वा समंन
यनं भवति। चतुर्थसंयोगात्। चतुर्थप्रयाजे समानयतीति बर्हिषी त्यनुवाद एव। बर्हिः प्रयाजस्य चतुर्थत्वात्। तथान्यत्रापि चतु
र्थे चतुर्थे समानयतीत्युक्तं॥ ॥ ॥ प्रत्यगतीत्य जुहोति। एवमेव प्रयाजेषु श्रूयते। प्रसृता ध्रुवेः स्रुचा बाधादोषप्रत्युक्तिकामस्य
तिक्रम्य आश्राव्याह सीदधायनेति तापूर्वलिपदश्च उरः प्रयाजान्यजतीति। तथा चानुयाजेष्वपि। स्रुवावादाय प्रत्युक्तिकामस्यति
क्रम्याश्राव्याह देवान्यजेति सोपबर्हिषो द्वावनुयाजौ यजति। एद्वे चास्य पञ्चचोदकात्र [illegible] व भवति। प्रकृतौ हि द्वदहित्रो दिरे
ने॰ गत्वा होमः कृतः। इहापि दिग्विपर्यये प्रतीच्यव दक्षिणा इति। इध्मं तु चोदकप्राप्तस्य प्रापकागम न साध्यस्य प्रतिषेधः। प्रत्यन
न्यवदनानि नाति क्रामतीति॥ ॥ हविर्भिश्चरित्वा ततः प्रतिदिपर्यन्ति। प्रतिशब्दप्रयोगाद्धि दिसामिवेति प्रेषादौ विपर्ययः कृतः। अ
थ पञ्चाङ्गुप विश्वा ततो व्यत्क्रिताचेति॥ ॥ सर्वेभ्योवद्यति यथापूर्वं सोमवत्स्योमध्यात्सकृत्सकृत्सहावदधाति। एवं हि श्रूयते रामं॰
तद्रूपकर्णात्। अन्यम धामा पुरोडाशमानर्यति सतो नैव सदः। धानानां तेन सह मंथस्य तत्सकृदेव दधातीति॥ ॥ द्विरभिघार्य १५
मनति च अमत्र [illegible] निकं। सामन्र अयं नाय प्रकारः॥ मूदितातञ्चाह॥ ॥ सोमायपित्रे पितृमतेऽनरति॥ ॥ एवं वेदि पञ्चजन ७२

१६८

नदादिात्सुक्समासादीत्यर्थः।उन्मुक्तसमासस्य ह्यनुयाजांगत्वात्प्रयाजवदिति।सयज्ञोपवीतिरेशागमतंच।ब्रह्मयजमानयोर्वर्तिनातिदिश्य
ते प्राक्स्रुग्व्यूहनात्।।यज्ञोपवीतिविपर्ययः।स्रुग्व्यूहनादूर्ध्वमपि द्यत्वा।कर्मणः प्राचीनावीतित्वमेव भवति।नदेशविपर्ययः।दिहि
त्वात्।।नद्रुत्स्माम्नाने।नाधःपुःप्रस्तरं समं नुपतीति।।अनुप्रहरेत्तु केनेकिंचनानुप्रहरति।अथामीद्राक्षनुप्रहरेतिस्मन किंचनोनु
प्रहरतीति वचनात्।।हस्तेमात्मानं संस्पृशति।उपस्पृश्य परिधीन्नानुप्रहरति।उपस्पर्शनं च केचिन्मंत्रेण कुर्वंति।तत्पुनर्न वच
नाभावात्।अपूर्वत्वाच्च।।शंयन्तं भवति।पितृयज्ञकर्मतत्र छे यंते भवन्तीतिवचनात्।।पर्वाहिपरिधीमेप्रास्यति।अथैतद्दे हिरनुसमस्य
अस्तु ति पृथिवीं धृतिश्रवणात्।।हविरुच्छिष्टं च।।अनुसमस्यति।।प्राशंयंवाप्राशयंवेतिविकल्पः।अस्य चागंतुत्वादेते निवेशः।।२।।त्रै अस्तु
यंबकानि र्वपति रौद्रानेककपालान्यावंतो यजमानगृह्याः एकाधिकान्।त्रैयंबकानेतिकर्मणानामधेयंतस्मात्त्रैयंबकानामेति।रु
द्रदैवत्यानेककपालान्।यावंतो यजमानगृह्याः एकाधिकान्।गृह्यशब्दो त्रप्रजाविषयः।कारमपानेवंतुल्यमिति।एकेनातिरिक्ता भवंत्य
काधिकान्।।चतुरो वा चतुःसंख्या वा द्विपं जेष्ठ प्रजापतीनां।।उदङ्मुखेः सर्वं।उदङ्मासीनए तान्गृह्णाती त्युक्तो अवोचत्।अतत
एवापोन्ह्यापादविष्ठनचहत्युदीच्यो दक्षरुपलेपदक्षात्तुत्तरार्द्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधातीति।देशं श्रुत्यादूत्करं चउपथ
स्थानएव हवेशादीनउदश्रुतिप्रयते।।जुहोतयोश्च पक्वमानं जुहोतयइति उक्तः।मंत्रेस्वाहाकाराम्नानात्।अन्वाहार्यपचनादुल्मुकमाद

परिषिच्य १

कर्क· १६ परिषिच्य पूर्ववदुत्तरापरस्यां प्रथमं।स्वक्लिप्सुकोशोष्णु पितॄन्संवंधमवनेजनं।पूर्ववदित्यस्मावचनेनिर्दिष्टः ति।उत्तरापरस्यां स्रवस्यां प्रथमं।ततः प
रिषिच्य परिषिच्यक्रियते।।।सव्येसमवदायसर्वेभ्यायथावनिक्तं पिंडान्ददात्यसावेतत्त इति।सव्येपाणौसर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदा
यः यथ्प्रदेष्ठवनेजनं नेतत्र पिंडाद्ददात्यसमावेतत्त रत्यनेन मंत्रेण।।।उत्तरपूर्वस्यां पाणिनि मध्ये त्रपितर इति।उत्तरपूर्वस्यां स्र
क्त्या पाणिनिमार्जनं करोत्यत्रपितर इत्यनेन मंत्रेण।।यज्ञोपवीतिनः सर्वेति अम्प्रादंचोदंनमीमदंतेत्याहवनीयमुपतिष्ठं
ते द्वाभ्यां।तेसर्वएवयज्ञोपवीतिनो भूत्वेति श्रुतत्वात्।उदङ्मुखत्वात्परिवृत्तस्य उदङ्चरण्यवाच्यं प्राप्तत्वाद्दे उ।एष ओनवलोकनी
र्थमुच्यते।अथवा उपस्थानसंबंधः।इदं च उपतिष्ठंते इति।श्रम्यामिति नवभ्रं वंपराद्विनापर्वं।तत्प्राप्तेः वक्ष्यवाड्व्यारणाभावात्
प्रकरणस्थानेहि मन्त्रायः।।मनोन्वाह्वामहे इति गार्हपत्यं तिसृभिः।उपतिष्ठंत इत्यनुवर्त्तते।।प्राचीनावीती प्रविश्य मिमदंत
तिदाता जपति।अथ यतरोददातिस पुनः प्राचीनावीती भूत्वाभिप्रपद्य जपतीति श्रुतत्वात्।दातुः प्राचीनावीतित्वग्रहणेन सर्वे
प्राचीनावीतिनो भवंति।यतो परिष्टा यज्ञोपवीतिविधानं।तेसर्वएवयज्ञोपवीतिनो भूत्वानुपाजाभ्यां प्रचरिष्यंतइति।।।अवनेज्य
पूर्ववत्स्वादकिणां।।नीविं विस्रस्य नमो वरेत्यंजलिं करोति षड्भिर्नमस्कारान्।प्रांजलिकरणं प्रत्येकं नमस्कारोतीति वच राम०
नात्।।गृहान्नःपितरोदत्तेति च जपति।।ब्रह्मामंत्रणादि प्राक्स्रुग्व्यूहनात्प्रयाजवत्।ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति ब्रह्मामंत्रणं।तस्य पदादे १६

१०३

परिषेकः प्राशि २

१८०

= अरत्न्येय रुद्रेति तानां पुरस्य शेना ४ ५ = सज्याभयत [illegible] नामन्यतमास्मनु -रा५०१८ चा

तिवचनादक्षं [illegible] प्रदक्षिणं। एतेनैव दक्षिणाना ग्रामाः। एतेनैव मंत्रेणादक्षिणाना ग्रामाः परियंति॥ ॥कुमार्यश्चोत्तरेणोभयत्र पतिकामा
मानः [illegible] मंत्रेणोभयत्र देववत्पितृवच्च। पतिकामयमानाः सौभाग्यं भवति॥ ॥रौद्रान्यजमानोंजलिनादत्स्यगोः प्रापणं। रौद्राः
पुरोडाशास्तान् रौद्रान्पुरोडाशान्यजमानो अंजलिनेत्युद्दिपति। अगोः प्रापणं। यथा गौर्नेवाप्नुयादिति॥ ॥प्रतिगृह्योत्पतनाच्योपततः प्रतिगृह्योत्प
नान्॥ ॥अशक्नुवन्नुपस्पर्शनं॥ मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यामुपेवा सज्याभयत स्त्या
णुवृक्षे वंशवल्मीकानामन्यतमस्मिन् वेत्युपणं वदासजत्येतत्त इति। मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यांवा ऊपेवा प्रापणं। एतेनैव उत्पतनेन मंत्रेणा
सजति। आसंजनं चावलंबनं। आसजत्यवलगयति॥ ॥कृत्तिवासा इति मंत्रमात्रोपदेशात्क्रियापाया अनिर्दिष्टत्वाच्चात्र विश्रुत्यादीकरण
माच्च क्रियात्र द्रष्टव्या। तथा च। निष्कृपयन्त्येनैनमेतत्स्वयं नु हिंन कंचन हिनस्तीति वा सशेषः॥ ॥अनपेक्षमाणा उपस्पृशंत्यपः। पश्चादोन
वन्तो कर्मतए त्यापामुपस्पर्शनं कुर्वंति सर्वे। बहुवचनोपदेशात्। अत्र अग्निपरिगमनादिकर्मापवर्गो सिद्धिः ध्यानां ते कर्तव्या आगच्छ्यावा पू
तधास्ववा सशेषः। ते प्रतीक्ष्य पुनरायंति पुनरेत्यापउपस्पृशंति। अनपेक्षमेत्यापि उपस्पृशंति। त्यता रुद्रियेणव वा एतच्चारिषुरिति मूतकालनिर्दि
शात् निर्वर्त्ते रुद्रियं कर्मेति गम्यते। अथवा पाप्मोनु पूर्व्याज वरुद्रमदोमहीति जपममन्ते रात्रिक्रियेतातेतत्ता अचारिषुरित्येतदनुपपन्नं स्या
दिति॥१०॥ ॥शुनासीरीयमतः परं वैश्वानरमेषेयं जतेतादनाशीर्यणायजतेति वचनान्तु यदेहे तोयदावार्हध्यामवति। तस्मायदेवकदाचे

च ५ पो

ठा २

च

रु

कर्क
१७
वि ४

यादयोरत्यजुहोतीति श्रवणात्। तथा पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोतीति श्रवणात्। चतुष्पथे जुहोतीति च। अत्रैतानुहेतुपरत्वन्नापयेवांअ
वषट्कारानितिकिमुच्यते यस्य न व कैश्च यजतेति च यज्ञपाशकानि वत्यर्थं। जुहोतिशब्दश्रुवषट्काराधिकेष्वपि दृश्यते। उभयतोष्टूपंप्रत्यनुवौ
षड्भवति। होममंत्रश्च। अस्तु१ तथेति चेत्। नातचारुत्य विधानात्। तौ वै वषट्कृतौ सर्वतो मंत्रे त्वाहूवेति इति वचनात्। तस्माद्वषट्कारानितुच्य
ते। अरत्न्वा तेवा अरत्नः स्युरिति स्युरत्नात उवा अन्तो एवस्युरिति कल्प्यः॥ ॥पार्श्व्यां कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय चतुष्पथे पलाशपत्रमध्य
मनहोमः। ततो सर्वपार्श्व्यां समुद्वास्यतीति वचनात्। एकापाली दक्षिणाग्न्युल्मुकादानस्य दृष्टार्थत्वात्तत्रैव होमो भवति। यद्येवं चतुष्प
थेहोतीति क्षयात्तत्रैवोल्मुकं स्थापयित्वा हूयमाने चतुष्पथेऽन्तमेव भवति। अधिकरणं हि नोपयं श्रूयत इति। पलाशपात्राणायन्म
ध्यमेन पलाशपत्रमध्यमं। यद्धि पलाशपत्रं च तन्मध्यमं चेति पलाशपत्रमध्यमं तेन होमः॥ ॥सर्वेषामवदानं सकृत्सकृदतिरिक्तं वर्ग
ध्यमं तत्पलाशपत्रमध्यमं। यद्वा पलाशपत्रे च तन्मध्यमं चेति पलाशपत्रं मध्यमं तेन होमः॥ ॥सर्वेषामवदानं सकृत्सकृदतिरिक्तं वजेमि त्युक्तं॥ ॥
एककपालपुरोडाशानां वा चनिकृत्स्नुरवदानं। सर्वेषामेवावृत्यत्येकस्यैवनाव द्यति यद्येषामतिरिक्तो भवतीति। अतिरिक्तं वैग
अत्केतु मिश्रणं। भवतीति सूत्रशेषः॥ ॥एषतइति जुहोत्यतिरिक्तमाखुत्करउपकिरत्येष तइति। उपकिरणं च तिरःकरणं। तिरश्च वैग
प्रोत्कर रचेनयदुपकीर्त्तमिति। आखूत्करस्य केचिद्धोहवनीयधर्मान्कुर्वंति। तत्र वर्जनीयो होमोऽश्रवणात् उपकिरणाद्यत्रविहितमिति। पितृवदि
अगिम्या चरुहै [illegible] तिनयंति अग्निभिः परियंति पितृवत्सव्यावृता घ्राना स्त्र्यवकमिति। बहुवचनोपदेशात्सर्वे षां परिगमनं। पितृवदि

श्राम०
१७

दा२ १-१ न२ यु२

इ~

र्यएककपालश्च भवती। वाक्यशेषः॥ ॥सीरं षड्योगं दक्षिणा॥ सीरं लांगलं षड्भिरनडुद्भिर्युक्तमित्यर्थः। इयं दक्षिणा॥ ॥उष्ट्रौ वा ऽउष्ट्रौ वा ढा
लैमाहो वलीवर्दौ वेति विकल्पः॥ ॥श्वेतोऽश्वः सौर्यस्य दक्षिणा॥ सौर्यं प्रकृत्याह। तस्य श्वेतोऽश्वो दक्षिणेति॥ ॥अभावे गौः। अश्वाभावे गौ
भवति। यच्छ्वेतं न विंदेदपि गौरेव श्वेतः स्यादिति। साकमेधसमनंतरमुत्तरेषु मासेष्विति शुनासीरीयमुक्तम् अन्यदपि पक्षांतरमस्तितदर्थ
माह॥ ॥संवत्सरे वा फाल्गुन्यां द्वे शुनासीरीये॥ सोमेन पशुने ष्ट्वा वायनेतपौर्णमास्यां। यानाम चातुर्मास्ययागैरहोरात्र द्वोरा
संवत्सरं व्याप्नुमिच्छति स संवत्सरेष्टः। तथा चोक्तं। तद्वै केरात्रीरायिपयिवंतीति तस्य संवत्सरे वा फाल्गुन्यां द्वे शुनासीरीयं। फाल्गु
न पौर्णमास्याः पूर्वपद्द्वष्टे चेत् मसः शास्त्रतः प्रथममुद्दर्शनं। तत्फाल्गुन्यां द्वे फाल्गुनावतारप्रतिपदीत्यर्थः। तत्र शुनासीरीयं।
सोऽतो सोमेन पशुने ष्ट्वा वा पौर्णमास्यां यजते। सोमेनाग्नीषोमीयः पशुरग्नीषोमीयः पुरोडाश इति विकल्पः॥ ॥आवृत्तिरनीजानस्य। सोमप
शुरिष्टिभिरनीजानस्य आवृत्तिर्भवत्येतदुक्तं भवति स्वर्गापरूप एवैतैर्यजेतेति। आवृत्तौ कर्मविरचनामाह॥ ॥फाल्गुन्युपवसथे शुना
सीरीयं प्रातर्वैश्वदेवं। फाल्गुन्याम् उपवसथः फाल्गुन्युपवसथः। उपवसथशब्देन प्राक्कालीनमह उच्यते। चतुर्दशीत्येतदुक्तं भवति। तत्र
शुनासीरीयं। प्रातः पौर्णमास्यां वैश्वदेवमिति। सपशुकान्यपि चातुर्मास्यानि संतितदर्थमाह॥ ॥सपशुषु पशुतंत्रं प्राधान्या
त्। सपशुषु चातुर्मास्येषु एकतंत्राभ्युपगमन्यायात्पशुतंत्रमभ्युपेयं। उक्तमेतत्। प्राधान्यात्। प्रधानशब्दो महत्त्वे वाचीमहत्त्वात्त

क. ४

च

कर्क तेन यजेतेति श्रुतेः। उत्तरेषु वा मासेष्विति शाखांतरात्॥ ॥पौर्णमासधर्मा वर्हिर्वर्जं। अथैतान्येव पंचहवींषि भवंतीत्यनेन प्राप्तानां निवृत्त्यर्थमुच्य
१८ ते। पौर्णमासधर्मा वर्हिर्वर्जमिति। तच्चैतच्छाखांतरवचनाद्रष्टव्यं। अपरे तु वर्णयंति। तस्या वेदेरुपकिरंत्युत्तरवेदिं न गृह्णंति पृषदाज्यं न मंथं
त्यग्निं च प्रयाजा भवंति। यो नुयाजाः एकं समिष्टयजु रिति। उत्तरवेदिपृषदाज्ययोः प्राप्त्यभावादनुवादः। एवं चेदनिर्देशनादेशवान्ः श्रि
त्वे ४ प्रस्तरादीनां प्राप्तिर्भवत्येव। सूत्रकारेणाच वर्हिर्वर्जं सदेषां निषेधः चैतः। तच्च शाखांतरवचनादेवोपपद्यते॥ ॥नित्ये स्याधिकानि शुना
सीराभ्यां द्वादशकपाल उद्वायवाः शुनासीराया इति देवताः विकल्पः॥ ॥वायव्यं पयः। अथ वायव्यं पयो भवतीति वचनात्॥ ॥लौकिकं
तच्चैतत् किमुक्तं भवति। धर्मरहितं। उक्तमेतत्॥ ॥प्रतिधुक् श्रुतेः। प्रतिधुक्शब्देन च दुग्धमात्रं धारोष्णमभिधीयते। न धारणाद्यादाह॥ ॥गोर्वै प्रति
धुक्तस्यै शृतमिति। एवं च धर्मानुष्ठाने सति सान्नाय्यनिर्वापकाले हृदोः प्राप्नोति। अपरांचोतत्र प्रतिधुक्त्वं विरुध्यत इति। एवं प्राप्त इदमुच्य ह
ते॥ ॥नाविरोधात्। लौकिकं भवति। वैदिकमेव धर्मवद्भवति। कुत एवं तत्। अविरोधात्। यागकाल एव दोहः करिष्यते। धर्माः प्रधा
नभूताः। कालो गुणभूतः। अतो धर्मानुग्रहाय गुणभूतकालबाधनं न त्वेव धर्माः करिष्यंते। ये विरुध्यंते त एव न क्रियंते। परिक्षालनं अपणाद च
यः। तत् कथमापादुक्तं नाविरोधादिति॥ ॥प्राकृतिदर्शनाद्वायव्ये प्रकृतिर्यं गोधर्मा मा प्रवर्तिताः। एवं पयो माहेंद्रं पय इति। नच्छिन्नांतता व्यक्तावे राम
तिमाचे हृदृश्यते। वायव्यं पय इति॥ ॥पयो वा गुर्वीं तु नैः शिथिलपक्वायवा रित्युच्यते वेति विकल्पः। पयो वा गुर्वी पयो वा भवति॥ ॥सो १८

नुसारेण चार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि। इदानीं श्रुतिमंत्रपाठानुसारेण ज्योतिष्टोमः संप्राप्तः। तं प्रोत्सार्येह विपर्यस्त
त्वसामान्यान्मित्रविंदानुविधीयते॥ ॥मित्रविंदा श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्या मित्रविंदेति कर्मणो नामधे
यं। अविधायकत्वात्। श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्य। पर्यायेण च योगसिद्धिः॥ दशहविः। सैतान्दशहविषमि
ष्टिमपश्यदिति वचनात्॥ उपक्रमादेवतत्सिद्धेर्वाच्यमेतदिति चेत्॥ तत्र उपहोमेष्वपि मित्रविंदाशब्दो मा
भूदिति दशग्रहणं॥ ॥आग्नेयः सौम्यश्चरुर्वारुणो दशकपालश्चतुर्वा यावो मैत्रश्चरुः रौद्र एकादशकपालो
बार्हस्पत्यश्चरुः सावित्रो द्वादशकपालोऽष्टाकपालो वा पौष्णश्चरुः सारस्वतश्चरुः त्वाष्ट्रो दशकपालः॥ एकप्र
दानं॥ वचनादेकं प्रदानं॥ याज्यानुवाक्ययोश्च सर्वदेवताभिधानात्॥ ॥ समस्यानुवाचनं॥ अत्र चाऽविभ
क्तिलोपेन समासः॥ एवं हि पूर्वमभिहितं अनुवाचनप्रैषो यथा देवतममुष्मा अनुब्रूहीति॥ अमुष्मा इति चतुर्थ्ये
तेनोक्तः॥ अपि च सुप्समासे सति द्वेधि अजायदन्तेऽस्याचनदमिति च दर्शयन्निपततीति तत्र पाठक्रमो बाध्य
ते॥ तस्मादविभक्तिलोपेन समासः॥ यजेतेति च॥ अविभक्तिलोपेनैव समस्यते॥ प्रैषाश्च॥ असमासेन भवंति॥

तंत्रे

कर्क १९ श्रुतं तस्यायमर्थः। न तत्र गुणप्रधानभावः चातुर्मास्यैर्यजेतेति यागविशेषात्। तस्मात्प्रधानशब्दो महत्त्ववाचकः। महति चेत्तु प्रदेशे प्रशस्ते
न त्वयुक्तमिति॥ पूर्वं युवैश्वदेवपाशुकं। कर्म भवतीति। एवमेव साकमेधासीघेष्टि। उत्तरवेदिः क्षेनावसतीति। सापि स्याद्धवनी
यवदंगप्राधान्यात् तत्र वेति त्वे सत्रापि तथैव भवितव्यं॥ ॥स यो वा। वाशब्दः परिव्यावृत्तौ। स यो वा भवति। न ग्रहकालतया स य
त्वविकृतीनामित्यत उत्कर्षमेवा। यत्तु पूर्वेद्युरुत्तरवेदिक्षादनात मुक्तं। स सौमिको विप्रकर्षो न पाशुक इति। पशुपदार्थमात्रे च गरुत्मा
ति। स यस्त्वविधानात्र सौमिके विप्रकर्षमिति॥ ॥वैश्वदेवः पशुः। वैश्वदेवो भवति॥ ॥पशुपुरोडाशमष्टहवींषि निर्वपति। वच
नसामर्थ्यात्॥ ॥तेषां स्विष्टकृद्रूपत्वात्। तेषां हविषां संबंधी यजप्रैषः स्विष्टकृतो यागो भवति। अपरत्वात्। बहुत्वादित्यर्थः। बहूना
रु६ मनुग्रहो युक्तो नैकस्येति॥ ॥यथाक्रमविरुद्धं। यदविरुद्धेन द्यथाक्रमं कर्तव्यं। यथा आश्ववाल प्रस्तरस्य प्रस्तरता॥ ॥हृदयस्य
नीते वपने पुनर्वचनसामर्थ्यान्नियोगतः कर्तव्यं॥ ॥वरुणप्रघासेषु वारुणः पशुः महाहविषि माहेंद्रः पशुः॥ ॥शुनासीरीये [illegible]
र्थः। कृतानुकरणात् पाप्रतिप्रस्थातुरपि पशुर्मा भूदिति चतुर्थग्रहणं॥ ॥पुरस्ताद्वा पर्वणः पर्वणोऽन्ते वा पशुर्भवति। महाहवि [illegible]
प्र३ हेंद्र इति वचनात्। तस्यैव पुरस्तात्पशुरन्ते वा। सौने कर्मधानामिति भेदेन पश्चनुष्ठाने पशुरपि पर्वशब्दवाच्य एवेति। [illegible]
र्वदीक्षणेति संप्रदायः। नेत्यपरे। पशोर्हि तत्तदक्षिणापरिप्राप्ते। समानतंत्रत्वेतु पर्व एव ता दृगितिपर्वदक्षि [illegible]

स्व

१८३

न्नपतिरिति। एवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं। प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति विराजौ संयाज्ये। संयाज्याशब्देन च स्वि
ष्टकृद्यागस्य याज्यानुवाक्ये अभिधीयेते। सहस्ववत्यौ वा नूनो रास्व सहस्ववदित्येवमादि॥ ॥ २१ दक्षि
णा सहस्रं वेति विकल्पः॥ ॥ इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये पंचमोध्यायः॥ ॥
चातुर्मास्यानि समाधानि। ऋत्वनुकरणकारिणा वार्येण चातुर्मास्यान्यनुविहितानि॥ इदानीं श्रुतिर्मंत्र
पाठवसरप्राप्तो ज्योतिष्टोमस्तं प्रोत्सार्य हविर्यज्ञत्वसामान्यान्मित्रविंदानुविहिता। हविर्यज्ञत्वसामा
न्यादेव चेदानीं निरूढपशुबंधोनुविधेयः। हविर्यज्ञत्वसामान्यं च। हविर्यज्ञविधो हि वा। अपीषोन्यः प
शुबंधः स च विधोन्य इति श्रुतत्वात्। अस्य च प्राणिसाधनकत्वसामान्यादग्नीषोमीयविध्यंतरमाह क
ल्पं। अग्नीषोमीये हि धर्माणां विशसनादीनां विहितत्वात् इह वा विधानात्। तथा च विशसनादीनमी
षोमीयात्प्राप्ताननुवदति। तस्मादुपांशु संज्ञसं ब्रूयाच्छेतानु मुहूर्तमिति। तथा च तत एव यूपपरिमा

कर्क॰ अत्र च प्रैषशब्देन स्विष्टकृन्निगदाभिधानं। निगदशब्दः स्विष्टकृतिदृष्टः स्विष्टकृति निगदं ब्रूयादिति। निग
२० दः प्रैष इति चानार्थांतरं॥ तस्मात्प्रैषाश्चेति सौविष्टकृतनिगदाभिधानं। प्रैषाश्चेति बहुवचनं देवताभेदात्।
अपरेन्यथा व्याचक्षते॥ प्रेषितेन यदुच्यते। याज्यादौ देवताभिधानं॥ तल्लक्षणया प्रैषशब्देनोच्यते॥ उत्तरे
निगमा यथेष्टं जोषणाश्रुतेः। उत्तराणि यानि सूक्तवाकादिनिगमनानि तानि यथेष्टं कर्तव्यानि॥ कुत एतत्।
जोषणाश्रुतेः। एवं या इष्टा देवता भवंति ताः संपश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति॥ इष्टाश्च प्रातिलोम्ये
नयाज्यायामभिधानात्। त्वष्टारूपाणि ददती सरस्वतीति॥ अनुलोमा वा चोदनागुणत्वात्॥ अनुलोमा वा
निगमा भवंति न प्रातिलोम्येन। येन सर्वत्रैव निगमनेषूत्पत्तिचोदनानुसर्तव्या। तन्मूलत्वात्॥ इतरथा [illegible]
नान्येव न संभवंतीति तस्माच्चोदनायां तु क्रमस्यैव सर्वत्र गुणभावा॥ हौत्रमप्यत्राभिहितं तदुच्यते॥ ॥ [illegible]
शसामिधेन्यो भवंति॥ सुष्टिमंतावाज्यभागौ॥ अग्निना रयिमश्नवत्॥ गयस्फान इति वा॥ ॥ [illegible]
ग्निरित्येवमादि॥ ॥ याज्या त्वष्टारूपाणि ददती सरस्वती। इत्येवमादि॥ [illegible]

मावात्र क्रियते। निरूढादिषु तु पृथगारंभस्याविद्यमानत्वादेवान्वारंभणीयेति। यथान्वाहार्यो दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेनाग्नीषोमीये प्राप्तः
मिक्काद्दक्षिणाया निवर्त्तितः पुनस्तद्विकारेषु पशुचदक्षिणाम्नानेनानीतिन तु प्रवर्त्तते। एवमन्वारंभणीयापीति। नैतद्युक्तं। अग्नीषो
मीये हि आनत्यंशेन प्रवृत्तोऽन्वाहार्यो गवां शतेन निवर्त्यते। तद्विकारेषु अनुवर्त्तमानः केन निवार्यते। अन्वारंभणीया पुनर्न
केन चिन्निवर्त्यते। आरंभनिमित्तत्वात्। तदभावाच्चाग्नीषोमीयस्यानंगमन्वारंभणीया। अतस्तद्विकारेष्वप्रवृत्तिरिष्यते इत्यलमतिप्रसं
गेन। प्रकृतमिदानीमभिधीयते॥ ॥पशुश्चिन्त्यां संवत्सरे संवत्सरे प्रावृषि कर्त्तव्येति सशेषः॥ पशुनाइज्यायि श्चिन्त्या सा च प्रतिसंवत्सरं कर्त्त
व्येति। तेन संवत्सरे संवत्सरे इत्यनेन नित्यत्वं हि परिभाषायामुक्तमेवादाक्षायणाग्रयणपशुषु प्रवर्त्तेरिति। अपि चात्रैव संवत्सरो नानी
जानमतीपादिति। सा च प्रावृषि प्रावृट्काले वोऽनवर्षाभ्यां ते तेन सुमवसे यजेतेति श्रुतेः। सूपवसा आर्षा वेः। आवृत्तिमुख्येया वा पश्चिन्त्या
भवतिवा प्रावृषि। आवृत्तिशब्देन तु उदगयनदक्षिणायने उच्येते। तयोर्मुखमावृत्तिमुखं प्रथममहः सिनचनं तं [illegible] पौर्णमासी वा मा
स्थावायेस्ते। संवत्सर इति चोक्तत्वादेकत्रैव क्रियानोभयोरपीति। गृहेषु देवयजनं तदग्नीषोमीयस्य दृष्टत्वात्। इहापि तन्माभूदिति गृ
हेष्टि[illegible]ध्यते। तेन गृहेषु यजेतेति वचनात्। अपीत्वयमनुवाद इति मन्यते। न सुरवमानमग्नीषोमीयार्थं ज्योतिष्टोमप्रकरणे विधानात्तत्ता
दृष्टानां आरंभोऽगकं अग्नीषोमीयस्य। एवं च सतिन्यायस्तु चमैवेति इत्यसिद्धिति। यद्येवं समारोपापि प्रकरणान्तमधीतत्वाऽपाति श्यामार्थं इव प्राप्तं

श्र४

९६

संवत्सरे ३

=अस्तत्वेनौचीत्त्यसिद्धेप्पाद नित्यत्वविधीयते॥ सकृत्कृतेन शास्त्रस्यासिद्धत्वात् सकृदेव॥ =

कर्क- २१

प्रैसत्यां जात्यंतरविधानं। तस्मात्पालाशमेव यूपं कुर्वीतेति। तेन निरूढपशुबंधमुद्दिश्य अग्नीषोमी
यधर्मानुकथनं क्रियते। अग्नीषोमीयधर्मेण हि सोमिकैर्धर्मै रत्यंतव्यतिषंगादिह धर्मानुकथनं यु
क्तरूपं। तत्रातिदेशेन धर्मान् वक्ष्यति। अत्र केचित्सोत्रामणीपशुषु निरूढप्रकृतित्वमिच्छंते। तत्पुनर्ना
तीवयुक्तरूपं। येन न हि निरूढः प्रकृतिभूतः। तेनापि त्वग्नीषोमीयादेव धर्मा गृहीताः नव भिन्नक्रमोऽभिक्र
कायावच्यन्तरति। ततस्तेऽप्यग्नीषोमीयविध्यंतग्राहका एव। न हि ते सानुमानिकवचनापवादत्वेन प्रत्य
क्षशिष्टं वचनं नापवाद्यंते। यथा वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येषु सोमाच्चावभृथ्य इति च। तस्मादग्नीषोमीय
प्रकृतित्वमेव तेष्वपीति। अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे वसतिश्चारंभणीया न भवति। आरंभनिमित्ता हि सा॥ न
चाग्निषोमियस्यारंभोऽस्ति। तेन यैत्नकरिकन्यायेन अग्नीषोमीये अभावादिहापि न भवति। ननु च दर्शपू
र्णमासप्रकृतित्वेनारंभणीया प्राप्ता तत्र पृथगारंभा

रामः २१

१८२

२०

घऽइत्यनेनमंत्रेणाग्रमंगद्वीयस्वधितइत्यनेनमंत्रेणपरशुनाप्रहरति॥ प्रथमशकलंनिदधाति।कार्यार्थो।अनक्षसंगंवृश्चतिपथाकृस्याप
नं२ लेमस्थाणुर्नभवतितथाछिद्यते॥ एवंवृक्षएववयोजातः।द्यांमालेखीरितिपतंतमभिमंत्रयते।यूपं॥ ॥नरहिंणापनेत।सचनरहिंणा
पतेत्॥ ॥अयंहित्वेतिशाधनं।कुतएतत्।मंत्रलिंगात्।अयंहित्वास्वधितिस्तेतिजानःप्रणिनायेति॥ ॥अभिमंत्रणशेषोवाविशेषोपदेशा न्य
त्।वाशब्दःपक्षव्यावर्तनो।अयंहित्वेत्यभिमंत्रणशेषएवभवतिनशोधने।कुतएतत्।विशेषोपदेशात्।तेप्रत्यंवमानमनुमंत्रयतेद्यांमा
लेखीरिति।मंत्राणांवाविधायकत्वात्॥ ॥अतस्त्वमित्यव्रश्चनेजुहोति।आव्रश्चनेचापादानसाधनत्वेनस्थाणुरभिप्रेतः।अथवाव्र
श्चनमभिजुहोतीतिश्रुतत्वात्॥ ॥यूपेवातत्संस्कारात्।यूपेवाजुहोतिनस्थाणौ।कुतएतत्।तत्संस्कारात्।यूपस्यहिसंस्कारोभि
प्रवृत्तः॥ ॥स्थाणौवाऽऽव्रश्चे॥ ॥स्थाणौवाजुहोतिनयूपे।कुतएतत्।आव्रश्चे।अथवाव्रश्चनमभिजुहोतीतिप्रत्यक्षेणाह।नेदंतोनाप्रकरणस्य
न्निष्ठानितियूपच्छिन्नं।अनुनेतआतोरक्षोभिरनुनिष्ठानितिवज्रोवाआज्यंतद्वज्रेणैवैतन्नाष्ट्रारक्षांस्यववाधतइतिश्रुतेचेरी
वाऽन्मेत्रवलोसौअतस्त्वंदेववनस्पतेशतवल्शोविरोहेति।यत्त्वमयावृक्णःसशतवल्शोविरोहेतिमंत्रवर्णेनस्थाणुरेवाभिधीयते
ति।स्थाणावपिहोमेक्रियमाणेयूपायस्थाणुरितिभवत्येवावृश्चायूपसंस्कारः।ततस्थाणावेवहोमइति॥ ॥परिवास्याच्छेदनंपुनःपरि
पूर्वं[illegible]छेदनार्थंपरिवास्यच्छित्वायूपाग्रेपुनःछेदनेकर्तव्यं॥ ॥यावन्निश्चतुररत्निर्वा।परिवास्यते।सवाऽऽयातिर्वैवचतुरत्नि

वर्क [illegible]तोऽधोऽधोयस्तिनयश्चात्तोपुनःप्रवर्तते।नैतदेवंसमारोपाद्यग्निसंस्कारः।अग्रेश्चांगप्रधानार्थत्वात्यदाहवनीयेजुहोतीतिवचनात्तस्माच्च
१ नतएवसमारोपः।अतएवचोत्तरवेदि।समारोपश्चवर्तते॥ ॥यूपाहुतिंजुहोतिचतुर्गृहीतंस्रुवेणवोदुम्बरीमिविति।सयदिस्रुचाजुहोतिचतु
र्गृहीतमाज्यंगृहीत्वाजुहोतिसयदिस्रुवेणस्रुवेणैवापहत्यजुहोतीतिवचनाद्विकल्पः।इयंचयूपाहुतिरग्नीषोमीयेयूपार्थत्वेशो।यूपंवृ
स्प [illegible]स्यवाचाजुहोतीति।तत्रचवृश्चणात्कृताकृतप्रत्यवेक्षणं।वृश्चेरहापिवृश्चेदवदशा।तरकालेतेवगम्यते॥ ॥आज्यशेषमादाय
सतहृगच्छेतियूपं।यदाज्यपरिशिष्टंभवतीतिवचनात्।वक्ष्यत्युपरिष्टात्यूपोतेवाग्निंमथित्वेत्यतश्चविकल्पः॥ ॥अभिमंत्रणस्य
न्यानितियूपमभिमंत्रयतेत्यन्नित्यनेनमंत्रेण॥ ॥प्राकृतिष्टेनमभिमंत्रयतेवा।अनेनैवमंत्रेणेति।सचायंतुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः॥ ॥
पालाशंवकलपर्णमशुष्काग्रमरूक्षसकलशाखमध्याग्रोपनतमवुर्णं।निरूढेहिश्रूयतेतस्मात्पालाशमेवयूपंकुर्वीतेतिमध्याग्रो
पनतत्वंचनिरूढएवतत्रैवपाठात्।अथयएषआनतउपरिष्टादुपनतोमुख्यइति।अन्यत्रानियमः॥ ॥अभावेखदिरबिल्वरोहि[illegible]
कान्।पालाशाभावेखदिरादयोभवंति॥ ॥खदिराभावेसोमरुजतरान्॥ ॥ज्योतिष्टोमेखदिराभावेबिल्वरोहीतकान्वाकुर्यात्।पा राम
[illegible]निरूढएवेतिसंप्रदायः।खदिराभावेसोमरुजतरान्नितियथावचनमुच्चारणार्थं।यूपव्रश्चनिमेदापेरुवा॥ ॥स्रुवेणोपस्पृशतिवि १
ष्णवेत्वेतिदहेत्वा।यस्मिन्प्रदेशेछेदनंतत्रैवोपस्पृशेत्॥ ॥ओषधइतिकुशंनिदधातिकुशमन्तर्दधातिस्वधितइतिपरशुनाप्रहरति।६४
१७९

अतः स्थानि २१

सचायमग्निसंस्कारोंगप्रधानार्थत्वाच्चाग्नेः अग्नीषोमीयप्राप्तेति अग्नीषोमीयाच्च पश्वंतरेषु न चवेद्याविनोत्तरवेदिर्भवत्यतः हविर्वत्तरा
द्वेदेशप व्रपने तेन वेदिं करोतीत्युक्तं॥ ॥वरुणप्रघासेषु स्याद्याग्निनिधानात्। वारुणप्रघासिक उपदेशो यं न तु धर्मपरिप्राप्तिः॥ ॥ए
कमिश्रेन प्रणयतीति तत्र हि कर्परेण प्रणयनं द्वयोश्च [illegible] हे कमिश्रेनोच्यते। तत्कृतः ज्योतिष्टोमे सौम्येन प्रणयनं दृष्टं। स च आहवनीयसं
स्कारः। अंगप्रधानार्थत्वात् स्यादग्नीषोमीये प्राप्तिस्तत्र कृतित्वाच्च पश्वंतरेषु। तेनैकमिश्रेनेत्युच्यते। एवं च कृत्वा समारोपो न भवत्ये
वः॥ ॥व्रतोपायनप्रणीताज्यभागभागावदानपूर्णपात्रदि स्वक्रमात् कुर्यात् द्विविये न विधि। व्रतोपायनप्रणीताज्यभागानामन्वय
प्राप्तानां सर्वेष्विव प्रतिषेधार्थं ति ८ च प्रतिप्रसवार्थं वचनं। भागावदानानि तु सोमे ब्रह्मणाः स्त्री ह यजमानाय पुरीततमध्वद
वेदेवमादीनां। अग्नीषोमीयमायातानि। तत्र शास्त्रांतरे प्रतिषेधात् विकारपशुपा छं तितेनेह विधानमग्नीषोमीयानिषेधा
र्थं तत्र निषेधात् पश्वंतरे प्रवृत्तौ निवृत्ति विकल्प वसति लोम ज्ञो हा ष्णुष्णीपुरीततं वेच्छन्ति। अतो भागावदानानामग्नीषो
[illegible] नानि रूढे द्विव [illegible] नोत्र नियम इति। पूर्णपात्रविकल्प क्रमपो स्तु निरूढ एवं विधानाद [illegible] मांतत्वादग्नीषोमीयस्या
[illegible] तथा चाह हविर्यज्ञविधा इवा अत्राः पशुवधः सर्वविधान्य इति प्रकृत्य सर्व हविर्यज्ञविधो यस्मिन्व्रतमुपनया
याद [illegible] तिपस्मिन् पूर्णपात्रं निनयति यस्मिन् विसृज्यते [illegible] क्रमपत्यथा हे सम्यग्विधायास्मिन्नेता निनिक्षियंतर इति। परिस्तरणा

३७

[illegible] नेध पू [illegible] भवतीति वचनात्॥ ॥एकादश विप्रभृतीनेके। एवमपि हि श्रूयते सप्तदश श्रुनायस्समाहारा एकादशानि यूपे रुक्तं तस्मात् समे वर्तन्तो
[illegible] पयरत्निमत्तरिकूलोकमवर्तनेन नयतीति एके तस्नेच्छंति न स्यैतो विधौ किं तर्हि अवयवत्पवादे न संहृत्तो पां। येनापसंहर
ति सर्वा एष अरत्नि वं व च तु र र त्नि र्वा पशु बंध यूपो भवतीति॥ ॥अघाग्निं करोत्युपरवगर्ते। अतश्चेदुत्तरत्र व्यापारः एवं हिता
द्वा आनयनं दृष्टार्थं भवति। उपरवगर्तमिति उपराश वेन उपराहेः प्रदेशोभिधायते उपराह प्रदेशवर्जमघाग्निं करोति। अथवा
चालं उपमात्रमघाग्निमध्यमं गृहीतं। करोतीत्यनुषंगः पशुशाचैनामसंकुचितोंगुलिः पाणिरामणिबंधनादुच्यते॥ ॥ऊर्ध्वमग्रेप्र
तिसुं चति द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वा तेभोतिक्रांतं यूपस्य सचायमधुना उपदेशः प्रतिमोक्तव्यजनोत्तरकाल एव॥ ॥पंचारत्नि पंचदश दर्शन
सोमे दश सप्त चतुर्दशारत्निमपरिमितो वा भवतीति यूपः। एवमपि हि श्रूयत इति॥ ॥सप्तदश वाजपेय एकविंशति रश्वमे
धे यथाकामं सर्वे विमा। [illegible] यथाकाममेव भवति न तु वनस्पतीन् तुल्यप्रमाणानि॥ ॥वेदिं करिष्यन् षड्ढोतारं पंचगृहीतं मन
सानुद्रुत्य जुहोत्यकामा ऊतिपंचवाघोः पृष्ठमिति। प्राग्वेदिकरणात् षड्ढोतारमेवं मनसानुद्रुत्य पंचगृहीतं जुहोति पंच [illegible]
मानुद्रुत्य जुहोत्यकामा ऊतिपंचवाघोः [illegible] एवं भवति। तेनैव पात्रेणातनासीध्रः मीयते इति॥ ॥१॥ वेदिं करोति। किमर्थमनव सौवेदिकरणमुक्त [illegible]
[illegible] सचायं होमानिरूढे [illegible] चायं इति उच्यते पात्रं मस्तुतरवेदिविदितात् आहवनीयनिधानमुक्तं आग्नेयं वा अप्सामाधा [illegible]

२

पेतोर

१८६

४

त्रमा कां दत्वा त्प्रयोगः। अवटे शेषमासिंचति शुंधंतामिति। शेषप्रतिपत्तिरवटसंस्कारश्चायं। अतो यूपैकादशिन्यां सर्वावटसंस्काराः कर्त्तव्या
ग बर्हिषि प्राग्युदं वि च प्रास्यति पितृषदनमसीति। अवटे बर्हिषि प्रागग्राण्युदगग्राणि च प्रास्यति पितृषदनमसीत्यनेन मंत्रेण प्रथम
शकलं वाग्रेणीरसीति। प्रास्यतीत्यनुवर्त्तते॥ ॥अवटेनावटं जुहोति दृंसमी। दृंसमीमित्युक्तत्वात् स्वाहाकारो विन भवति। पुरस्तात्परिक्रम्या
ध्वर्युर्यजमानो वा यूपमनक्त्युदङ् पविश्य। परिक्रमणं यजमानस्योच्यते। माभूत्सन्निधानादपरिक्रमणमिति॥ ॥यूपायाज्यमानायानुवा
चयति। अज्यमानस्य यूपस्यानुवाचनं कारयतीत्यर्थः। तथैवं यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति॥ ॥देवस्त्वेत्यनक्ति। यूपं च चषालमुभयतः
अनक्तीति वर्त्तते। देशभेदाद्वौ मयत्रमंत्र इत्युक्तं अग्निसंमार्गे॥ अनक्तं प्रतिमुंचति सुपिप्पलाभ्य इति। अनक्त एव पुनरनक्तिग्रहणं च सान्वनि
देशार्थं अनक्तं च चषालं प्रतिमुंचतीत्यर्थः। प्रतिमुंचामीति चात्र मंत्रशेषः॥ ॥सोपरमग्निष्ठादेशमन्याः परिव्ययणादेशं समंतं परिमृश्यः ध्वर्यु
र्नोत्सृजेदापरिव्ययणात्। महोपरेमाग्निष्ठादेशं पुनरक्तापरिव्ययणादेशं समंतं परिमृश्य यूपमध्वर्युर्नोत्सृजेदापरिव्ययणात्। सो
परमग्निष्ठादेशाजनेच स्यापुत्यधापदेशादध्वर्युरिति केचिदभिप्रवृत्तत्वाद्यजमानस्येति संप्रदायः॥ ॥व्ययमाणायानुवाचयति।
ध्वर्युर्वानुवर्त्तते। धाम ग्रेणोच्छ्रयति। यूपायातरनिमिनोत्यग्निष्ठा संप्रत्याहवनीयं याता उत्यनेन मंत्रेणावटे प्रक्षिपति। यथाग्नि
ष्ठाद्याहवनीयं भवति। एवं च सति यूपैकादशिन्यां सर्वाग्निष्ठाः संप्रत्याहवनीयं कर्त्तव्याः॥ ॥ब्रह्मवनिं त्वेति पांसूनभिपर्यूहति॥ ॥पांसू

त्मसादनं प्राकृगाज्यनिर्वपणादिप्रयणानि कृतोत्तरपरिग्रहादिकरोत्याज्यासादनात्। परिस्तरणादीनामुपादानं वैकृतपदार्थानि समनं
कृतानुसंधानार्थं खननावसरविधानार्थं चा उत्तरपरिग्रहस्यादिकरोत्यनेन च उत्तरपरिग्रहस्य पदार्थानन्तरादिकरोत्याज्यासादना
दि अन्यविशेषः। सर्वदाज्यमाज्यग्रहणानि तस्य चानुयाजान्तं सुक्तमेव॥ ॥बर्हिषि प्रकृशाखास्तृणाति। अवसरान्तरविधानाद्ब
स्तरणाधिकारस्तरणमनंतरमेव प्रकृशाखास्तरणं॥ ॥देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमित्याहवनीयस्य पुरस्ताद
तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि अन्य यूपार्धस्यागत्वेनोच्यते किं तर्हि देशलक्षणं यं यूपमानं प्रकृत्य वचनं हि भवति। अर्धमंतर्वेद्यर्धं बहिर्वेदीति। तत्र यू
पार्धस्य अगत्वेन वेदिविधाने ऽर्धवेदीत्यतदपि विधेयं तत्र धाचवाक्यभेदप्रसंगः। देशलक्षणायां तु पदोषो न भवति। तेनैकवाक्यत्वे
सतिनानेकवाक्यतापुक्रूपा अनेकादृष्टपरिकल्पनाप्रसंगात्। चिंतायाः प्रयोजनं। त्रीवृत्तमिति प्राची वेदानेकर्तव्येत्यपनेगत्वात्। उपर
संमितं खनति। उपरशब्देन चोपराहः प्रदेशो लक्ष्यते। उपराहप्रदेशसंमितं खननीत्यर्थः। प्राचः पं सूत्रु उपतितदग्रेण यूपं प्रांचं दधा
ति। तद्वेदेनावटः परामृश्यते॥ ॥कुशमुष्टिमुपरि तस्मिन्यूपप्रथमं शकलं च। चशब्दादुपर्येव। अग्रमुत्तरेण चषालं॥ ॥निदधाती
त्यनुवर्त्तते। यवोसीत्य स्तुपकानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमंत्रं। आपश्च वनीश्चपिप्रणीताः स्वस्तौ किका एव नसंते।
मात्राध्यग प्रधानाध्याः प्रणीताः तद्विकारोपशावगाथानामेव प्रतिप्रसवः। तेनापूर्वत्वाद्यूपकर्मादावप्रवृत्तिरिति॥ ॥प्रोक्षामाति मं

हरिः

राम

१८९

१८८

५ [illegible] विल्लो [illegible] नेष्टु नेवते रूप [illegible]

अग्निं मंथित्वा होमान्करोति। गुणविधित्वाच्चास्य धर्माभावे तत्परिप्राप्त्यमा होमादिरप्युच्यते॥ ॥उपाकरणमंथने वा। उपाकरणात्तोनोप
स्पर्शनमुक्तं। तस्य पुनरुच्चारणं मंथनसनियोगसिद्ध्यर्थः। संनियुक्तयोर्विकल्पो यथा स्यादिति॥ ॥त्रिगुणरशनया द्विव्याममपाकोऽथवा
पाशं कृत्वांतरा शृंगमभिदक्षिणं च बध्नात्। ऋतस्य त्वेति पाशं कृत्वा प्रतिमुंचतीति वचनात्॥ ॥देवस्य त्वेति यूपं। बध्नातीत्यनुवर्तते॥ ॥
ऐंद्राग्नः सौम्यः प्राजापत्यो वा यमिच्छेत्। अयोपि हि देवताविशेषा विकल्पेन श्रूयंते। यासौ बद्धादि कल्प्य परिप्राप्तो यमिच्छेदित्यादिविकल्पा
र्थमुक्तं यमिच्छेत्तं सदेव कुर्यात्॥ ॥अग्नस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षति। प्रोक्षणाश्च वृक्षयोगिकापि संस्कृतप्रोक्षणीविषयः। प्रोक्षणो
पादानसामर्थ्यात्॥ ॥अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णाति। आस्याप्य हयांश्च पानार्थं दृष्टार्थत्वात्। तथा चाश्वमेधे श्रूयते। तर्पयित्वाश्वं पुनः
संस्कृत्य प्रोक्षणीरितरान्पशून्प्रोक्षतीति॥ ॥अपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षति। अथ अधस्तादुपोक्षतीति वचनात्॥३॥ ॥रधर्मप्र
षादिरोत्पाप्रयाजेभ्यो वै कृत समनंतरं प्राकृतानुवस्यार्थमिदमुक्तं। आदिग्रहणेन च होतृषदनादि उपेक्ष्यं। तदेव हि तत्कृतं पूर्वमि
ति॥ ॥ह्नतरायारभ्याज्यं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांसश्रोणिषु संतरति प्रतिमंत्रं। प्रकृतो ह्याचारः समनंतरं धृत्वा समंजनमुक्तं। तेनोह
च्यतो पशुं पूर्वं समनक्तीति। अनेन च तामकेनेयच्च प्राकृतं वैकृतयोः समावेशस्तत्र पूर्वं प्राकृतमिति यथा आसाद्य हवींषि संमृशत्यासा
[illegible] मंथतीति। यथा च प्रहृत्य न लमान्मानमालभते। प्रहृत्य तलं वाजिनेन चरंतीति। समंगा नियजत्रैरित्यत्र गच्छंतामित्यध्याहा

नाद

रु.के.
५
[illegible]

[illegible]॥ ॥यूपमदंदेति मैत्रावरुणाय दंडमसमंते त्रिः प्रेषति। मैत्रावरुणाय दंडेन दंडं करोति॥ ॥सम्मृमि कृत्वाद्भिरूपमभिच्य विसोऽन्व
मा[illegible]पति यूपमन्वारब्धं। समभूमि कृत्वाद्भिरूपसिच्य गर्ते विष्णोः कर्माणीति वाचयति यजमानं यूपमन्वारब्धं स्वायसुमयस्मका
रइति संप्रदायः। न यस्य संस्कारस्येव तत्परं। उभयसंस्कारपरं बद्रु यजमानकर्म सर्वेषां वाचनमेकस्यान्वारंभः॥ ॥तद्विष्णोरिति चरवालेमीक्ष्मा
णां वाचयतेत्यनुवर्तते॥ ॥परिवीयमाणमानुवाचयति त्रिगुणा त्रिव्याममयाकोऽशोरशनात्तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीर
सीति। त्रिगुणया त्रिव्याममयाकोश्पारशनया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति। नाभिमात्रे च प्रमाणत्वाद्यजमानविषयं॥ ॥
सं स्न्यान्यतरस्यामंते प्रवेशयति। संहृत्य रशनामन्यतरस्यां रशनायामंते गोपायति। यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठादिवः
सूनासीति। यूपशकलमस्यां रशनायामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठादिवः सूनुरसीति॥ ॥बहुषु प[illegible] स्वं बहुषु यूपेषु यथास्वमुपगूहनं॥ ॥
उपावीरसीति तमारायंत नप्त्रुमुपस्पृशत्युपदेवानिति। पश्वात्र प्राप्ताविदमुच्यते॥ ॥छागमंत्राम्नानात्। स च पशुश्छागो गृहीतव्यः
उक्तप्रकृत। मंत्राम्नानात्। अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविष आज्ञामिति तेन पशुशब्दश्छागविषय इति गम्यते॥ ॥पत्नेदमग्न्यंगा। उपस्पृशति।
पत्रेदाति मध्ये मातदेतद्दत्वं [illegible] अव्यमानः स्पूनांग॥ ॥यथायंच वर्त्म प्रोक्षणीमंत्रे यदृष्टामिहितं। अनुत्वा माता मन्यतामनु पितानुभ्रा
तस्वमादि मातृमान्यतमानिति। मंत्रमिमानसामर्थ्यात्। नाचोदितत्वात्। नैनदेवं न ह्येवंविधा चोदनेति। मंत्राणां चाविधायकत्वात्

राम
५
१८

१८ टि पोक्षण२

थ

हपनस्थानेव्चने।समैत्रावरुणोकर्मणि।यतोस्य स्थाने प्रैष्येतिवक्तव्यं।यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषवचनमस्ति।एवं च सपशौ पत्नीसंयाजेषु प्रैषव
देनाभिःवा यतेत्येव वक्तव्यं॥ ॥दशैषप्रयाजानाहुः शमसमाहरेति।यूपशकलमाहरेति च काश्चानीपध्यने।माध्यंदिनीयानां तु शामन व्या
हरेत्येव॥ ॥स्वरुमादायाक्तौ भोजकृथेताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति।स्वरुं तु गृहीत्वा भावपि स्वधिती जुहुथेऽक्ता तान्या
मवपशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति एनेन मंत्रेण॥ ॥स्वरुमवगृह्यासिं प्रयच्छन्नाहैषाते प्रज्ञाता अश्रिरस्त्विति।स्वरुं तु यूपे प्रत्यवगृह्य
शमित्रेऽसिं प्रयच्छन्नाहैषाते प्रज्ञाता अश्रिरस्त्विति॥ ॥सादयित्वा स्रुचौ चात्वालमुत्तरेण शमित्रायोल्लिखति।स्रुक्सादानेनुवचनात्।
उल्लेखने नोपलक्षिता अपरिसमूहनादयः सर्वे भवंतीति संप्रदायः॥४॥ ॥पर्यग्नयेनुवाचयति।पर्यग्निकरणेक्रीयमाणेपदनुवाचनं त
त्कारयतीत्यर्थः।कुर्वंतं कारितं भवति।पर्यग्नयेनुब्रूहीत्येवं तथा च श्रुतिरप्याह पर्यग्नयेनुब्रूहीति पर्यग्निकरणं चाग्नीत्करोति प्रैषश्चेत
दनात् अग्नीध एवेति संप्रदायः।तथा च श्रूयते।यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेदेति।अपरेत्वध्वर्योरेव प्रैषदानमिच्छंति पर्यग्निकर
णमात्र एव वचनमिति॥ ॥आहवनीयोल्मुकमादायाग्नीत्त्रिः समंतं पर्येति पश्वाश्च शामित्रदेशयूपचात्वालाहवनीयान्त।आहवनी
योल्मुकं गृहीत्वा पश्वादीनग्नीत्त्रिः पर्येति॥ ॥अन्यपक्षे शामित्रान्वा पर्येति न सर्वाणीति।वाशब्दो विकल्पार्थः॥ ॥प्रतिप्रास्योल्मुकं ताव
[illegible]ति॥ ॥आहवनीये प्रदीप्योल्मुकं त्रिरेव प्रतिपर्येति।प्रतिशब्दप्रयोगाच्चाप्रदक्षिणं॥ ॥पुनरासाद्य कप्रतिपद्यते।पुनरग्नीदाहवनी

क.वे.
६

[illegible]संगः एव[illegible]वाक्तताम्नायात।एवं च सति संपन्नपतिराशिषेत्यत्रापि गच्छतामित्यध्याहारो नानुषंगः पूर्वेणाव्यवहितत्वात्।अतश्चामपत्रसं
[illegible]न भवति।प्रायश्चित्तगतश्च विशेषः।अनुषंगविनाशे श्रौतं प्रायश्चित्तं।अध्याहारस्य अवैदिकत्वात् स्मार्तमिति।यज्ञपतिशब्द
श्च अनेकयजमानके विपरिणम्यते।यूपाहुत्यां परिव्ययणाग्निमंथने च॥ ॥प्रवृत्य होतारमाश्राव्याहाग्निर्हदेवानां विशां पुरएतेत्येवमादि
आश्रावणं च मैत्रावरुणार्थं।मैत्रावरुणायाहं वा श्रावयतीति वचनात्।अग्निर्हदैवीनां विशां पुरएतायं यजमानश्चेति वानेकयज
मानकेयथार्थं विपरिणामः॥ ॥हुन्चंनितिस्तुत्यो हन्ये ऽनुयान्त्यर्थे वाणोस्त्वं यजमानेति प्रयोगः॥ ॥मैत्रावरुणाय दंडं प्रयच्छति
मित्रावरुणाभ्यां त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा प्रयच्छामीत्यौडुंबरं यजमानमुखमात्रं मैत्रावरुणासंनिधानात्तस्यैव मुखमात्रो मा भूदिति यजमान
मुखमात्रमित्युक्तं॥ ॥दीक्षितदंडं सोमे दीक्षितदंडं सोमे समर्पयति॥ ॥क्रीतेवा॥ अस्मिन्वाव सरउति॥ ॥एकादशप्रयाजा अनुयाजाश्च॥
व्या ४ रयं चैकादशसंख्यास्त्यन्नसंयोगानीचोदकप्राप्तेषु प्रयाजेषु श्रूयते।साभ्यासेन पूर्यते।या पुनरुत्पन्नसंख्या श्रूयते सा पृथक्त्वेनिर्देशाद्भिन्न
भवति।यथाप्रकृतौ पंचप्रयाजान्यजतीति।अभ्यासे च सति अल्पस्यैवाभ्यासो न्याय्यः।एवं च सत्यभ्यासविनाशे अल्पस्यैवावर्तते।अनेक
देवताकानेकयाज्यावांश्च पंच स एवायमिति॥ एवं यत्र यत्रोत्पन्नसंयोगिनी संख्या तत्र तत्राभ्यासेन पूर्यते।यथात्राणिसमिधयजेषि ६
न्न होतिरिति कर्माभ्यासः।तिस्रोन्ववध्या एवं विंशतिरग्नीषोमीयाः पशव इति।द्रव्याभ्यासः कार्यं तु सर्वत्रैकमेवेति॥ ॥समैत्रावरुणोप्रैषेत्या १९३

नम्या २

५-६०

कृऊहातेनतद्भवत्॥ ॥संज्ञप्तः पशुरिति प्राहेश्यपतानुमुहूर्त्तमित्याहासोमे। संज्ञप्तः पशुरिति शमित्राहेश्येत। अनुमुहूर्त्तमित्याहासोमे। असोम
यहणेनचनिरूढोभिधीयते। तमेवहिप्रकृत्यैवंश्रूयते। तस्मादुपांशुसंज्ञप्तं ब्रूयादतोनुमुहूर्त्तमिति॥ ॥देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति। पूर्वाहुति
संस्कृतेनैवान्येन॥ ॥नवैतेजुहुयात्। वाशब्दो विकल्पार्थः। एवं हि श्रूयते। ते वा एते परिपशव्य इत्याहुती। सयदि कामयेत जुहुयादेते
यशुकामयेतापिनाद्रियेतेति॥ ॥वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीचात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति। रशना वकृत्वेपि विकारे अहि पृदाकुशैवा
उपमायोत्त्वा न विपरिणाम्यते। उपमायाश्चानं गत्वा दविपरिणामः। अंगभूते हि प्रकाशयितव्यं। न चोपमांगभूतेति। भूरिति तु पदं शरनापर
त्वाद्विपरिणाम्यते॥ ॥प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयेत्साह॥ ॥नेष्टरिति सोमे। सोमग्रहणं च सोमविषयमेव। तत्र हि नेष्टा विद्यते एवं च सति सो
मवाहेष्टएष्टुषु प्रतिप्रस्थातरिति वक्तव्यं॥५॥ ॥पात्रेजनहस्तौ वाचयति न यत्र मस्तश्रातानेति। पात्रेजनहस्तां पत्नीनयन्त्या च यतिनम
स्मा ४ स्तयः तानेति। पत्नी वक्तृत्वे च कृत्वपर्याचारके वपा त्रेजनहस्ता संस्कारार्थत्वात्सर्वासां वाचनमिति॥ ॥पशोः प्राणान् शुंधति पत्नी। प्रा
णाः शब्देन प्राणायतनान्यभिधीयंते। तानि पात्रेजनीभिरद्भिः पत्नीसौंधयतीत्यर्थः। तानि इदानीमाह॥ ॥मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ।
नाभिं मेढ्रं पायुं पादान्संहृत्य वाचयते शुंधामीति प्रतिमंत्रं। मेढ्रं प्रजननमुच्यते। शेषं प्रसिद्धमेव॥ ॥शेषेण यजमानश्च शिरः प्रभृत्य
[illegible]चेतानेन स्त इति शिरः। पात्रेजनीशेषेण यजमानश्च शाध्यादध्वर्युश्च। अध्वर्युः कृएवीयाघोपघते। अध्वर्युश्च यजमानश्चेति विलिंगत्वा

ण्वी

कृ.पं. ७ [illegible]मादादादकृप्रतिपूयते। पशुश्चान्वक्। पशुश्चअन्सुकमनुनीयते। एवं हि श्रूयते। शमितेनंकंठवधानमर्तीति॥ ॥प्रतिप्रस्थातान्वारभत
[illegible]अपाणिभ्यां। काष्ठमयमयीभ्यां विशाखाविशाखाभ्यां॥ ॥तेवपाश्रपणीभ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभत इति वचनात्। तमध्वर्युं यजमानोध्व
र्यु॥ ॥अन्वारभत इत्यनुवर्त्तते॥ ॥वेदितृणौ अध्वर्युरादाय आश्राव्याहोपप्रैष्य होतर्हव्यादेवेभ्य इति॥ अनेनेतरं यजमानस्याभिहितत्वाद
ध्वर्युग्रहणं॥ ॥रेवतीर्यजमानइति वाचयति। रेवति यजमान इत्यमुं मंत्रं यजमानं वाचयति॥ ॥शामित्रं नातीयात्। शामित्रमतीत्य
नगच्छेत्। शामित्रेग्निं निदधाति। यतो गृहीतोग्निस्तत्र निधानमात्रमिति पुनः शामित्रग्रहणं। निर्मंथ्यमेके। अग्निं निदधातीति॥
तुव्यश्रुतिर्वाधिकल्पः॥ ॥पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति। शामित्रस्य पश्चात्। मंत्रश्चानेकयजमानके विपरिणम्यते॥ ॥
तस्मिंत्रेनं निघ्नंति प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं तस्मिन्नत्तणोपशुं प्रत्यक्शिरसमुदक्पादं निघ्नंति। प्राक्शिरसं वा। उदक्पादमिति
वर्त्तत एवा। शिरसो दिक्षियमेपिस्मतिपुरुषस्यादक्षादंतावाचनिकाकर्त्तव्याचोदकानुग्रहाय॥ ॥संज्ञपयमुखंनमयंत्यवाशमानं। मुखस्य
हणपुर्वकं नमनं यथा शब्दं न करोतीति॥ ॥वृष्ठेणावातमयंति। वेष्कश्चावनकउच्यते॥ ॥एत्यावहूनीयमावत्यासते। अध्वर्यु प्रतिदयः॥ ॥संज्ञ राम. ७
पयान्वगन्नित्येव ब्रूयात्॥ अनेनमंत्रेण शमितोच्यते। संज्ञपय संज्ञपनं कुरु। अन्वगन्निति देवान्प्रत्यनुगच्छत्वित्यर्थः। तथा च श्रुतिः। स यदी
हान्वगन्नित्येतर्ह्येष देवाननुगच्छतीत्येवं च कृत्वानेदं पाशुके स्य पदस्य विपरिणामः॥ ॥स्वाहा देवेभ्य इति जुहोति। पूर्णाहुति विकारत्वात्

१-६१

वशा वेनने ष्ठुरेवा त्वर्षतां पुरुतो। तथाच ब्राह्मणं। तानेषा वाचयतीति पुरुरत्य अथैनां सामकृय एषा संस्रप्तापयतीत्याह॥ ॥उत्तरतस्तिष्ठन्प्रत ग

प्यवपामंतरा यूपाग्नी हत्वा दक्षिणतः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति परीत्य। उत्तरतस्तिष्ठन्नाहवनीयप्रत्यप्यवपामंतरेण यूपाग्नी हृत्वा द

यूपे परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितः प्रतिप्रस्थाता श्रपयति। संप्रदायेतु चात्वालावसेकादि प्रतिप्रस्थाता। चात्वाले बर्हिः क्षिप्य शामित्रे प्र

श्रं तपतीति। प्रतपने श्रपणैकदेशः। तां पशुश्रपणे प्रतपतीति तन्न। यो हास्यात्रापि श्रता भवतीति श्रूयते। श्रपणं च प्रतिप्रस्थात्रा कर्तव स्या

मिति संप्रदायः। वपां श्रपणेनाभिधारयत्यग्निराज्यस्य वेत्विति। अभिघारणं तु प्राकृतमेव। अग्निरिति लिंगसंयोगादतश्च स्वाल्यमन्यमि

नितिद तिषु॥ स्तोकेभ्योनुवाचयति श्रुतायां श्रुतां प्रचरेत्याह प्रस्थाता॥ ॥स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्यति। स्वाहाकृतिशब्देनोत्तमप्रयाजोभिधी

यते॥ पञ्च त्वा वपामभिघारयति पृषदाज्यं ध्रुवां प्रथममाज्यभागौ चेतराश्चेच्छेदुपयश्ययेः। यद्याज्यभागावत्रक्रियेते इति निरूढे पशौ

ज्यभागयोर्विकल्पः तेनोच्यते। अत्राज्यभागौ कुर्वन्निति। आज्यभागौ कुर्वन्नत्रावसरे करोतीति। अग्नीषोमीये पुनराज्यभागौ

न स्त एवेति क्रमेण॥ ॥वपया चरिष्य उपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपामवद्यन्नाहेंद्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोनु ब्रूहीति। उप ले

स्तीर्य जुह्वामाज्यं हिरण्यशकलमवधाय वपामवद्यन्नाहेति चसरूानुवाचनार्थं इंद्राग्निभ्यां छागस्येति च प्रयोगप्रदर्शनार्थं

न सोमादिषूदासार्थं विकल्पेन सत्वदेवताश्रवणमिति॥ ॥हिरण्यमवधायाभिघारणं सोमोनिरूढे तु सकृदभिघारणं। स्वाव्रा

वर्के ट उत्क्षिप्यते। मन्त्रसत इति शिरः शेषमंत्रा यथार्थं विनियुज्यंते॥ ॥यत्ने क्रूरमित्यंगानि। अनुषिंचत इत्यनुवर्तते। शमहोभ्य इति पश्चाद्दशो ता

निषिंचतः संस्कारत्वाच्चाव्यतिरिक्ते निषिंचामीति च मंत्रेध्याहारः॥ ॥उत्थानं पशुं कृत्वाग्रेणनाभिं तृणं निदधात्योषध इति। अथैनो

ग्रे हि वपायाः स्थानमिति॥ ॥स्वधित इति प्रज्ञातया भिनीषा यच्छित्वाग्रेसव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतो निलोहितेन रक्षसामि त

गोपयं ति॥ ॥प्रज्ञाताच्छन्नाकाधारा उच्यते। यया पशुसमंजनं कृतं। छित्वा सतृणं चर्मणाग्रे सव्येपाणौ कृत्वा दक्षिणेन मूलं विगृणी

कृत्वोभयतो निलोहितेन रक्षसामित्यनेन मंत्रेण॥ ॥निरस्तमित्यपास्यति। अन्ते मूलं। इदमहमित्यभितिष्ठति यजमानो रक्षोभि

धायकत्वादुदकोपस्पर्शनं। अत्र बहुयजमानके एक एवाभितिष्ठतीति कृत्वर्थत्वात्॥ ॥वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्या

वापृथिवी इति प्रोर्णौति वपया वेष्टयति। वपाश्रपण्यौ। तयोश्च उरवा कार्ष्मर्यत्वात्तन्मंत्रेण हितेनादानं द्यौ स्थः पृथिवी स्थ इति परि

वास्य चात्वालेऽवक्षिप्य शामित्रे प्रतपति। परिवासनं च छेदनमुच्यते॥ ॥शामित्रैकदेशमाहवनीये प्रास्यत्यग्नीत्। तस्य पुनरस्मु

न्द्र कमग्नीदादत्त इति पुनःशब्देोपादानार्थं व्यपदेशः। शामित्रैकदेशस्य न प्रासनमिति। काएवानामपि चतस्रुनरण्यजंतीति पते। पुनःशब्द श्री

स्य कृतार्थ वचनित्वात्॥ ॥तृणाग्रं चाघ पुर्वीयोवेरिति। आहवनीये प्रास्यतीति वर्तते। अथ स्तनपदार्थं अग्निपुरोः। च शब्देन तस्यानु राम

कर्षणं मा भूदित्यधपुग्रहणं। एवं चानेनैव ज्ञापकेनाग्नीषोमीये प्रातः। तेनास्यैनां वाचयतीत्युक्ता सोमकृयणं चसमीक्षमाणामित्यच ट

५८

= नेव कृत्तात्र रात नस्कृत तन स्रा ः मता।त • भ =

मुपगानं दर्शयति। तस्यैतद्दर्शनमिति। एवं तावत्केषांचिदयमेव सिद्धान्तः। ऋत्विजामध्ये एकः कश्चित्करोतीत्यर्थः। अत्रोच्यते। यदुक्तमपूर्व
प्रत्वा क्षामित्र इति। नैवं। येन ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्य शमितुः प्रकल्पनं दृश्यते। शमितेनं कण्ठे बध्नानयति। तथा श्रृतं हविः शमितरिति १३
तत्र तत्र शमितारं दर्शयति। ननु ऋत्विजामेवैकः शमनं कुर्वन् शमिता भविष्यति। तस्यैतद्दर्शनमिति नेत्युच्यते। व्यापृतेषु ऋत्विक्षु शमि
तृशब्दश्रवणादन्य इति गम्यते। प्रतिष्ठिता पशुमन्वारभते। तमध्वर्युर्यजमानश्च वरुणोऽग्निप्रैषात्। तथाऽध्रिगोर्होता। अमीदुल्मुकमादा १४
कतप यामीतो गच्छति। ब्रह्मसंस्कृतौ प्रत्यवेक्षणे। एवं सर्वर्त्विक्षु व्यापृतेषु शमिता श्रूयते। अतस्तेभ्योऽन्य इति गम्यते। यच्चोपगादर्शन
मुक्तं तदप्रकल्पितविषयं। अपि च संज्ञपने ध्वर्युर्ऋत्विक्कृते केसति समाख्या प्राप्नोति। तत्राध्वर्युशमितृसंवादे इदमनुपपन्नं
स्याद्भवति। अनेनाध्वर्युर्वति शमितरि तदेनो भवतीति। तस्मादन्यः शमीतेति। अयमर्थानेन सूत्रेण विकर्तनमुच्यते। विशाखिपशु
मन्यः अन्यः पशुविकर्तनं करोति। ऋत्विजां चैको प्रकृतत्वा क्षामित्रे। ऋत्विजामेवैकः पशुविकर्तनं करोति। न शमिता। कुत एतत् प्रक
तत्। अप्रकृतत्वा क्षामित्रे। शामित्रशब्देन विकर्तनमभिधीयते। तत्र नान्यः प्रकृतः प्रपक्षवचनाच्चान्यः प्रकल्प्यते तेन तत्र ऋत्वि
जां कर्तृत्वं। उपगादर्शनाच्चेति व्याख्यातं॥ ॥विकल्पो वान्यः ऋत्विक्संयोगात्॥ ॥विकल्पो वा पुनरन्यो भवति कुत एतत् ऋत्विक्
कर्क १ संयोगात्॥ ॥अंगान्यवयवे भज्यंतां। अवखंडयतीत्यर्थः॥ ॥हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यं सक्थि पूर्वं न उक्तं पार्श्वे पर्श्वे दक्षिणे

अपि प्रवृत्तत्वात्। मारणे हि शमितुरभिप्रवृत्तत्वाद्धि कर्तनेनैसएवेति॥ ~~[illegible]~~ एवं प्राप्त उच्यते॥ ४ ३०·४
नरूविगिति। कुत एतत्।
३ × ब्रह्मस्थितत्वादित्त्रा समाख्या मनुष्या मुपगमत्व रादन स्वत्र नस्य भवता स्युपस्य तागद ४५·२

कर्क ९ षट्पंचावत्तान्यपामनक्तीति वचनात्। सोमशब्देन चाग्नीषोमीयोपलक्षणं। अतस्तद्विकारेषु निरूढवर्जे सर्वत्र छिद्रमिषारणमिति।
आश्राव्याहेंद्रुमिभ्यो छागस्य वपामेदः प्रेष्येति। एतदपि प्रयोगोपदर्शनार्थमेव॥ ॥प्रस्थितमिति च प्रस्तुते। प्रस्तुतशब्देन सवनी
याभिधीयते। तद्विकारेषु चैप्रस्थितशब्दः। सोऽयामप्रस्थितमिति च त्रिपशोः सर्वमिति॥ ॥ऊत्वा वपाश्रपण्या वनु प्रास्यति
प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृत इति। वपाश्रपणी वऊत्येमंत्रस्य विपरिणामः॥ ॥चात्वाले मार्जयंते सपत्नीका इदमार्ये
प्रवहतेति। मंत्रलिंगाच्छ्रिमाजेनमिति॥ ८॥ ॥विशाखिपशुमन्यस्त्रोऽनुहिंसाय्। अन्यः पशुं हिनस्ति मारयतीत्यर्थः। कुत एत
दन्य इति। संज्ञाभेदात्। अन्या हि संज्ञा शमितेति। संज्ञाभेदाच्च संस्थांतरे प्रतीतिर्भवति। देवदत्तो यज्ञदत्त इति यथा। एवं प्राप्ता
विदमुच्यते॥ ॥ऋत्विजां वैकोऽप्रकृतत्वा क्षामित्रे। ऋत्विजामेवैकः करोति संज्ञपनं नान्यः। कुत एतत्। अप्रकृतत्वा क्षामित्रे। शाम
नकर्मणि संज्ञपनेनैव कश्चित्कल्पितो दृश्यते। वेदानतु च शमितेनं कण्ठे बध्नानयतीत्यपि प्रकल्पनं। उच्यते। ऋत्विजामेवैकः समन
वैर क्रियायोगाच्छमितेति। तस्मादृत्विजामेकः करोति। किंच। उपगादर्शनाच्च। दृश्यते खल्वयमर्थो यथा ऋत्विग्व्यतिरिक्तस्याप्रकल्पने ऋ
त्विजामेव कर्तृत्वमिति। उमित्रत्विज उपगायंत्यामिति यजमान इति ऋत्विजामुपगानं दर्शयति। विधिरिति चेत्। मैवं। उमित्येवंपरत्वा राम
द्धाक्षस्य न्यायप्राप्तान् ऋत्विजोनुवदति। तद्विधाने हि वाक्यभेदप्रसंगः। तथा नाध्वर्युरुपगायतीति अध्वर्योः प्रतिषेधं ब्रुवन्नृत्विजा ९

१६२

१९६

उखोखान्मंत्रेणादानं॥ पशुचोषालायां। चशब्दाच्छामित्र एव श्रपयति। अत्र हि वचनं भवति। अथ य एनमुद्वं पशुश्रपणायाहरंतीति। पशु
देवताये पुरोडाश एककपालः। अग्नीषोमीयात्पशुस्तद्देवत्यः पशुपुरोडाश इति तद्देवत्यता विहिता। एककपालार्थो यमारंभः। अग्नीषो भव
याग ६ मीय एकादशकपालः पुरोडाशः। त्वयं प्राप्यात तदन्वयाच्चैकादशकपालतो एतदुक्तं॥ ॥अग्नीषोमीयो वा विशेषापदेशात्॥ वा शब्दः प
क्षव्यावृत्त्यै। नचैकादशकपालता कर्तव्या। किं कारणं। येनाग्नीषोमीयदेवता द्वित्वसामान्येन विशेषेणैकादशकपालता भवति। न पा चा
भिषेचनीयेऽनूयते। अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनुदेवस्याहवींषि निरूप्यंत इति। न चाग्नीषोमीयपशुपुरो
डाशविकारं पश्वंतरेषु पशुपुरोडाशः। पुरोडाशविकार एवायं। तस्मादेकविंशत्परिमाणादिभिरिह कपालसंख्याने एकादशकपाल इति
॥ ॥अत्रैव हविष्कृदाह्वानमिन्थो कत्वात्॥ हविष्कृदाह्वानाहननयोरेककालत्वमुक्तं। स यत्रैव हविष्कृतमुद्वादयति तदेव दृषदुपले
समाहंतीति। हविष्कृदाह्वानं चरुविर्निष्पत्त्यर्थं। हविः करोतीति हविष्कृत्। तेनौषधे प्राप्नोति। आह्वानकालत्वाच्च आहननमपि अत्रैवा
वसरे तेनोच्यते हविष्कृदाह्वानमेवात्र भवति। आहननं पशुपात्रप्रोदेशनेरकालमेव। तस्मिंहि पशून्यपामहे कवाक्यत्वे। आह्व
नस्य पुरोडाशेऽपि येति॥ ॥अवे यज्ञाहें डाग्नीष्मापुरोडाशस्यानुवृत्तिः। महानुवाचनं द्रव्यो चारणाच वचनात्। ऐडामिये हरणोद्य
दर्शनार्थः। सूर्यप्रजापत्योरपि पदेऽभावात्॥ ॥ यमति चावद्यति स्विष्टकृद्वत्। चशब्दादनंतरमेव स्विष्टकृदर्थस्यैव स्विष्टकृदर्यत्

---

४ रिति जौहवानि॥ कोऽत्र श्येनवक्षोभिधीयते। यकृच्छ्येन च कालेयं गुदः पश्चाच्छायावस्थानं तन्म ध्यांद श्लिष्टवस्थोनै। ओ।। ८॥ ४ ९०९

कई दमध्यद्दक्षिणाश्रोणिः एतानि जौहवानि त्र्युक्तमेवावदेयानि॥ ॥दक्षिणमक्षि पूर्वनउक्तं। सक्थिः सवतेनाम ध्रुवं दक्षिणा श्रोणिरिति गौ
१० ~~णीति स्मानि जौहवानि तास्य श्येनवक्षोभिधीयते कच्छ्येनकालेजंगुदस्य वक्षसमस्य~~ नेनोऽस्मिन्काप इति वक्षोभिधी
यते। तस्याः पूर्वः प्रथमोनुवाकः सोऽवद्यः। गुदतृतीयाणिष्ठं। गुदतृतीयस्थूलं छतरं। सव्या श्रोणिस्तथा परमतानि। उपभृत्यवदयानि रि॥
॥ ॥यूषिष्ठसुपपठीनयद्वर्षीष्ठमहत्तरं गुदत्रतीयं तडुपपक्ष्मार्थं। एवमेव विभागश्च वगाणे। अवदानकालप्रभागः गुदस्यने
स्व ५ दानीमेव। जौहवोपभृतविवेकार्थं चेतदुच्यते॥ ॥वनिष्ठुजाघनीं चावद्यति। वनिष्ठुः स्थूलांत्रं। जघनप्रदेशभवा जाघनी प्रसिद्धैव
क्लोमप्लीहा धूपूपुरीतंतं चेच्छेनवे यवृतौ। क्लोमा गलकनाडिका। प्लीह प्रसिद्धैव। अध्रूध्रीवंध प्रदेशस्योपरि भवति। पुरीतच्छे गुद ६
वेनोत्तरं यमवच्छादितं येन तदुच्यते। पुरीतत्पुरीषं हृदयं तत्पुरीतता प्रच्छादयतीति श्रुतत्वात्। एतानि भागावदानानि। एषा
मत्र विकल्पोऽन्यत्र नियमः। अग्नीषोमीयत्वभावस्त्युक्तमेव॥ ॥उदरमेदो वशिष्टं गुदे प्रास्यति कृशश्चेत्। उदरे यत्तमेदो गयल
लेनगृहीतं तदा वशिष्टं गुदे प्रास्यति। यदि कृशः पशुर्भवति। कृशो दुर्बल उच्यते॥ ॥स्वमेवधमवधाय तस्मिन् लोहितं रक्ष
सामिति। स्वमेगर्तेऽजि वधमवधाय तस्मिन्लोहितं रक्षसामित्यनेन मंत्रेणावदधाति। प्रतिपत्तिश्चियं अत्र स्नुवरुषु सर्वेषां प्रतिप राम
त्तिः॥ ॥शूले हृदयं प्रतप्य शामित्रे श्रपयति। सा शान्यविकारादुखोर्यां अपणोप्राप्ते वचनं शूले प्रतप्यश्रपणं। शूलस्य चोखाकार्यापत्य। १०

९ ६ ६ पशुधूर १९७

ग्नीषोमीयमजमालभेत अग्नीषोमीयस्य वपयप्रचर्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति। यत्र हि येन शब्देनोपादाय फले वि
धानं। यथा वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेदिति। तत्रोपादेयत्वेन विधानात् साहित्यं द्विरूपयोर्युगपदंगोपकारापेक्षानेनागृह्यमाणविशेषसं
निधानाविशेषाच्चैतंत्रेणांगोपकारसंबंधः इह पुनश्चोदनाभेदादितंत्रं संभवति॥ ॥कालगुणभेदाच्च॥ अन्यस्मिन्काले पशोः प्रयाजाः कृतास्त्र
न्यकालीनस्य कथं पुरोडाशस्योपकुर्युरिति। तथा गुणभेदाच्च एकादशसंख्यागुणका हि पशोः प्रयाजाः पंचसंख्यागुणकाः पुरोडाशस्य। अ
तो हि न तंत्रेणोपकारसंबंधः। एवमाचार्येणापकृष्टोपन्यासः कृतः। अत्र य एव न्याय्यतरः पक्षः स एवांगीकर्तव्यः। कश्चासौ अत्र यान्यस्यास
मानार्थत्वादिति। अंगोपकारस्य हि आम्नानसामर्थ्यादेतेषु पवेंगानां अपूर्वसंबंधः रक्ष्यते। इतरथांगप्रधानयोरसंबंध एव भवति। य
दांगानि न तदा प्रधानानि प्रधानकाले च नांगानीति। एवं सति पशपुत्रचोदनाभेदस्तथापि प्रयाजे कृतमपूर्वं विद्यमानत्वात्पशुपु
रोडाशेपि प्रसज्यत एव चोदनाभेदो नाकारणमिति। तथा कालभेदस्त्वाकारणं॥ गुणभेदश्च। तस्मात्साध्वभिहितमिडामवद्यत्यक्रिया
न्यस्य समानार्थत्वादिति॥ ॥पशुर्दक्षिणा धेनुर्वरो वा मार्जिते॥ ॥७॥ ॥पशुरेव पशोर्दक्षिणेति पुंपशुर्गृह्यते। वरशब्देन स्वाधीनं
द्रव्यमभिरुचितमुच्यते। मार्जितग्रहणेन च संनिधानात्पशुपुरोडाशमार्जनं गृह्यते। तथा च श्रुतिः। पशुपुरोडाशेऽडायामेवोपहूतायां द
क्षिणां नयेदिति। आचार्येणासंरोपनं वपा रंवेदनप्रसंगेन पशुविकल्पेनानुख्याप्रदक्षिणात्तमभिहितं। अवसरः पुनरयं। येनेवं हि श्रूयते।

द्रे १

११ ...ले। स्विष्टकृदवदानस्याकालत्वात्। अपि च स्विष्टकृदवदानं जुह्वां प्राप्तं तदिहापनीतमिति वत्करणं॥ ॥३॥ ऐन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशमिति प्र
...ति। प्रदर्शनार्थमेवेदमुक्तं॥ ॥ऊत्वासमानीयाग्नये प्रदाय सगुणस्थानेऽगुणः। ऊत्वा जौहवमौपभृतं समानीय अग्नये प्रदानं क
राति। स्विष्टकृद्गुणरहितायामपेक्षुत एतत्॥ ॥सर्वविकार एकत्वात्। सर्वस्मिन्विकारे एकत्वं निर्गुणाभिधायकं दृश्यते। अनुवाक्या
यामेडादेष्ये पुरुदंससनिं गोरिति निर्गुणमभिधानं। तथा मैत्रावरुणप्रैषे होता यक्षदग्निं पुरोडाशस्य जुषतामिति याज्यायामिति स्व न४
हव्या समिषो दिदीह्यस्मे पक्तिमिमां हि अवांसि विश्वा अग्न इति। एवं सर्वत्र निर्गुणमभिधानं। यद्विवाध्वर्युरपि अनुवाचनप्रैष
योर्निर्गुणमभिधानमस्विष्टकृच्छब्दं करोतीति तदा याज्यानुवाक्याप्रैषैः सह एकवाक्यता भवति। इतरथा हि क्वचित्सगुणं क्वचिन्निर्गु पुरो॰५
णं अभिधानमित्यसमंजसं स्यात्॥ यथाम्नातं वा विभेदात्। यत्र यथाम्नातं तत्र तथैव कर्तव्यं। भिन्ने हि वाक्ये याज्यानुवाक्याप्रै
षविकाराणां विधानात्। यथावचनं सर्वत्र कर्तव्यतायुक्ता। तेन वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते॥ ॥इडामवद्यत्यक्रियान्यस्य समानार्थत्वा
त्। इडाग्रहणं शेषकार्योपदर्शनार्थं न्यायस्य तुल्यत्वात्। न तत्स्रुदासमर्थं इडादीन्येवावद्यति पशुपुरोडाशचोदकप्राप्तस्याप्यवाधा पि॰
नादेरदृष्टोपकारकस्याक्रिया। कुत एतत्। समानार्थत्वात्। यमेवोपकारं पशोः प्रयाजादीनि कुर्वंति पशुपुरोडाशे तमेव। अतः पश्व राम
र्थमनुष्ठितानां पुरोडाशे उपकारप्रसंग इति॥ ॥न चोदनाभेदात्। नैतदस्ति यदुक्तं। किं कारणं। चोदनाभेदात्। भिन्ने ह्येते चोदने। अ ११

१८

५ ६५

चनाद्दक्षिणत इत्युच्यते । उत्तरतस्तु सान्नाय्यविकारादासादने प्राप्ते वचनाद्दक्षिणमित्युच्यते । प्रतिप्रस्थाता तु प्लक्षशाखास्ववद्यतिवचनात् । आ
लंभनमधर्य्येपि च ॥ ॥ उत्स्नपनं तोइपस्तरणीत्येवमाहोमहवन्यापात्र्या आचमने तापैहविषावदायमानस्यानुगृहीत्वा तेऽस्य चोरवद्यति पशोर्ले
द्विर्द्विः । यथोक्तग्रहणेन जौहवानि जुहूक्रामोपभृतान्युपभृति द्विरवदानं तु वचनात् । तानि द्विर्द्विरवद्यतीति ॥ ॥ अशेषेषु दक्षिणी मे । गुदत
तीये पुनरशेषे गृह्यते । वपावच्छिरणं । अथ स्नातोपारिष्टाच्च । मनोता प्रैषस्तु प्रतिप्रस्थातुरेवेति संप्रदायः ॥ ॥ उसीनि वसां गृहीत्वा द्विर
भिघार्य्य प्रयुतमिति पार्श्वेन संसज्य त्पासिना वा रेडसीत्यनेन मंत्रेण वसां होमहवन्यां वसां गृहीत्वा द्विरभिघार्य्य प्रयुतमित्यनेन मंत्रेण पार्श्वे
नासिना वाङ्क्ष्वयति । शेषमिडापात्र्यामासिच्य क्रोडमनस्थीनि च प्रास्यति श्रोणिं वर्जं । चोदकपरिप्राप्त्यात्वात् पूर्वं प्राशित्रग्रहणं । तत आ द्वा
सेचनादि ॥ ॥ जाघनीगुदं निधाय हैंद्राग्निभ्यां छागस्य हविषोनुब्रूहीति । जाघनीगुदयोर्निधानमुच्यते पशुसमर्थेनाभावप्रसक्त्यर्थं
प्रतिपत्तिर्हि पशुसमर्थेनं । न चैते प्रतिपाद्ये कार्यार्थत्वात् । ऐंद्राग्निभ्यां छागस्य हविषोनुब्रूहीति प्रयोगप्रदर्शनार्थमुक्तमेव आश्राव्याहैंद्रा भि
ग्निभ्यां छागस्य हवीः प्रेष्येति । एतदपि प्रयोगप्रदर्शनार्थमेव ॥ ॥ प्रस्थितमिति च प्रस्तुते प्रस्थितशब्देन सवनीयो लभ्यते । नानुवंध्यापि येन स
वनीयविकारेपि शोप्रस्थितशब्दमुपमंत्रयति । प्रस्थितमिति च त्रिपशोः सर्वमिति ॥ ॥ अर्द्धर्च्चांतरे याज्यायै वषट्कृते शं उहोति । हुते घृतपावानरति
याज्यायाः इति पश्चार्द्धे च अर्धः ॥ ॥ दैवतं कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य जुहूं पृषदाज्यस्योपघ्नाहवनस्य तयेनुब्रूहीति । प्रदक्षिणग्रहणमौत्तरया

व

कं॰ अथ पशुपया प्रचर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरतीति प्रकृत्य तस्माद्वपया प्रचर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरंति पशवो वै नस्य वंधुर्यच्च कुर्वेष पशुपुरोडा
११ पा शानुनिरूप्यते यपशुविशसीति । तस्मात् शाखांतरे ग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य ग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति अतो नैव
पशुविकर्त्तनादि उत्त्वा प्रकल्पतांतरतन्तः ॥ ॥ शमितारं शास्ति त्रिः प्रच्यावयतात्त्रिः प्रच्युतस्य हृदयमुत्तमं कुरुतात् यत्त्वा पृष्ठं छेत
हविः शमितारिति शृतमित्यपि वक्रूता वशृतं भगवो न शतं हीति । हृदयमुत्तमं कुरुतादित्यनेन वा पाशुकेविपरिणम्यते । यत्त्वा पृष्ठादि
त्येवमादि द्विनायमनुशासमं मतस्वतीयस्तवन शमित्रनुशासन प्रश्नत्ताद्विपदुक्तं तदेवमादि प्रत्येतव्यं एवं उशास्त्रं यथानिरंतएव ॥ नस्य
त्रिः प्रच्युते हृदयं प्रवेशोत्तमं करोति । प्रत्यवनं चोत्सेचनमुच्यते । अवहन्ति घृष्वैशूलान्निकृष्य हृदयमुत्तममवदानोत्तमं करोति ॥ ॥ शूलं चा मांसा
व्याद् मूमे । करोतीति वर्त्तते । जुहूं पृषदाज्यस्याद्योपनिष्कम्य पृष्ठति शृतं हविः शमितोरिति त्रिरभिक्रामन् ॥ ॥ जुहूं पृषदाज्यं गृहीत्वा चात्वा
कृत्वः लोत्कराचंतरेणोपनिष्क्रम्य त्रिः पृच्छति । शृतं हविः शमितारित्यभिक्रम्याभिक्रम्य । प्राप्ते तद्देवानामित्याहैष पशुः । शृतमिति प्रोक्तेथ मित्रा
प्रतिपृष्टे तद्देवानामित्याहाध्वर्युरूपांशु ॥ ॥ संततमनश्रति हृदयमभिघार्य सर्वं । पशुमभिघारयतीति सूत्रशेषः पृथक्केन हृदयग्रहणात्
पृषदाज्येनाभिघारणं तस्यैव । उत्तरस्यांतरेणान्येन त्वरमाणमेव । प्राकृतत्वादभिघारणस्य । मंत्रस्तु वचनात् हृदयएव । पश्चमः वपावत्कृत्वा ग्राम
दक्षिणतः प्रतिप्रस्थातावद्यति प्लक्षशाखास्ववद्यति । वपावदित्यनंतरापस्याग्नीहत्वा दक्षिणतोवद्यामासादयति । उत्तरत आसादने प्राप्ते व १२

१९८

नः पुरोततमध्वर्यवरति । एषां चात्र विकल्पः स्तुन्नेमेव ॥ ॥ मार्जिते प्रेष्यत्यग्नीदौपयजानंगारानाहरोपयष्टरुपसीद ब्रह्मन्प्रस्थास्यामि समिध
माधायाग्निमग्नीत्संमृड्ढीति । मार्जितग्रहणं च पवित्रप्रतिपत्त्युल्मुकसमासोपलक्षणार्थं मपिधेन चैकतः प्रैषमनंतरं ब्रह्मन्प्रस्थास्यामीति प्रकृ
तमाह ॥ ॥ शामित्रादंगारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निवपत्युत्तरस्यां । अग्नाउपयष्टृहोमार्थं ॥ आग्नीध्रीयाद्वा सोम्ये होतृधिष्ण्ये ॥ आग्नीध्रीयाद्वा अं दो
गारानाहरति सोमे शामित्राद्वेति विकल्पः । तयोस्तु विशेषो होतृधिष्ण्ये निर्वापः ॥ ॥ प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु
समुद्रं गच्छेति प्रतिमंत्रं । प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदतृतीयस्य प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य समुद्रं गच्छेति प्रतिमंत्रं । अंगाराहरणस्य दृष्टार्थत्वात् । अं
गारेषु जुहोति हस्तेनैव । हस्तेन गुदकांडं जुहोतीति वचनात् । प्रतिवषट्कारं हुत्वा मनो मइति मुखोपस्पर्शनं । प्रतिप्रस्थाता करोतीति वा
क्यशेषः ॥ ॥ अनुयाजांते स्वरुं जुहोति दिवं ते धूम इति । अंतग्रहणाच्चधारानुयाजार्थेते स्वरुहोमः । चोदितार्थाभिधानाच्च मंत्रस्य स्वरु जां
वरुत्वे विपरिणामः ॥ ॥ पशुदेवतावनस्पतिभ्यः स्रुग्भ्यां हुत्वा स्विष्टकृतः । द्विकारत्वाद्धविःस्थानेतरप्राप्ते संकीर्तनं वचनादग्निं वीयथोपशुदेव
तायाः अनुगुणार्थमुच्चारणं । जाघन्या पत्नीः संयाजयति । आज्यकार्ये पत्नीश्च आसादनालंभने अस्याः क्रियेते । जाघनीवरुणेनेवासादने
मंत्रे विपरिणामः । उत्तानाया देवानां पत्नीभ्यो वयतीति वचनात् ॥ ॥ उडो चोत्तानाया एवापरिवर्त्यात्मपोगहपतये माधे च । अवयतीति व
चनादेव ॥ ॥ आज्येन पूर्वे । देकर्माणि कर्त्तव्ये पत्नीसाधन एव हि याग इज्यते जाघनी विहिता । अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयतीति श्रूयते ॥ ॥ स

कर्क० र्त्रिस्रुदासर्वा । उपपूर्वो हंति अवयहणार्थोन्यत्रापि दृष्टार्थः । अथस्रुवेणोपस्त्याज्यमिति । समभिघार्याज्यस्योपहत्या सान आजुर्तिं जुहोतीति च । आश्रा
१२ व्याहवनस्पतये प्रेष्येति । अस्य च स्विष्टकृद्विकारत्वे संनिकर्षेणोक्तं ॥ देवतासंकीर्त्तनानि चात्र स्विष्टकृदुपलक्ष्यंते । अयाजनं नोपांशुयाज
विधानतः स्वरश्रुतिसौविष्टकृत इति ॥ ॥ हुत्वा समानीयसौविष्टकृतं । वानस्पत्यं हुत्वा समानीयसौविष्टकृतं द्रव्यमौपभृतात् स्विष्टकृद्यागं करो
न४ तीति सूत्रशेषः समानीयमानेन च स्विष्टकृदनुवाच्यं कर्तव्यं । अथयाज्युपभृत्यवदानानि भवंति तानि समानयमानः आहेति वचनात् ॥ ॥
प्रत्येत्य वा दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवत् । न्यायानेत्र स्थैस्यैव व्याघारणे प्राप्ते वाशब्देन पक्ष्यावर्त्य जुहोति त्वा जुहोति स्था
न मुच्यते । वाजिनवद्व्याघारयति । इयांस्तु विशेषः ॥ ॥ सर्वं जुहोति ॥ ॥ ऐंद्रः प्राण इति पशुं संमृशति । पशुशब्दश्चेमां सोपनदे
लार्थः । तानि चोपयुक्तव्यतिरिक्तानि गृहीतव्यानि न संस्कारार्थं विभाग्याशंकादर्शनाच्च विभाग्याशंकाहिनं नैव भवति । नोपयुक्तेषु अ
थपशुं संमृशतीति प्रकृत्याह अथपन्थु संमृशतीत्यय इमउपतिष्ठंति ते विमृष्टान्यंत इति संक्रमानृइति । तस्मात्प्राशित्रेडाजाघनीगुद
व्यतिरिक्तानामेव संमर्शनं ॥ ॥ अवद्यत्येडां प्राक्पुरोडाशात् । पशुसंमर्शनं । वाशब्दो विकल्पार्थः । अतश्च प्राशित्रप्रदानं पूर्वी उपहूतो राम
यावनिष्ठुमग्निधप्रयच्छति ॥ ॥ अवधुध्रीं होत्रे समर्पयति । अवांतरेडावा । अध्रूधीभवति । अवांतरेडाकार्यो धुध्रीभवतीत्यर्थः । १३
अस्मिंश्च पक्षे अवांतरेडा न दीयते । लोकादिनामप्यस्मिन्नेवावसरे समर्पणं । शाखांतरात् । शाखांतरं चक्कोमे बैलेमे लोत्याहयजामा १९
अतश्च जाघनीगुदनिधानो नरकांतं प्राक्प्रदानादिस्य कर्त्तव्यत् ॥ ७ ॥ इडानादधाति । वैकृतावसरे प्रकृतानुवृत्तः ॥ x ३०-३ अ

1-6

न२

ति दोः इत्यतो विकल्पः॥ ॥न सोमेन्द्रवंध्यावर्जं। स चायं शूलावभृथः सोमेन्द्रवंध्यावर्जं न भवति। एवं हि श्रूयते। स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करो
ति। नाग्नेयस्य वशाया एवानूबंध्याया इति। न अर्थप्रतिषेधार्थता। अतुल्यप्रमाणशिष्टत्वात्प्रकरणेन सग्नीषोमीयस्य प्राप्तिचाक्षे
ने प्रतिषेधः विकल्पस्य चान्याय्यत्वात्। अन्याय्यो हि विकल्पः पक्षे बाधात्। ततः पर्युदासरूपेण नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति। नाग्ने
यस्येति अग्नीषोमीयसवनीयव्यतिरिक्तेषु शूलावभृथ इति। वशाया एवानूबंध्याया इति नित्यानुवादः॥ ॥वरुणप्रघासवत्समिदा
धानं भवतीति सूत्रशेषः। सूत्रे विसृज्यायराग्नीनां पूर्वे चतुर्गृहीतं प्रपाउत्तिवत्। वृतविसर्गोपदेशाच्च यत्रैव वृतं तत्रैव भवति। ना
ग्नीषोमीय इति॥ ॥सविहारोत्तः। अतः परमयं विहारः। अत्र कर्मापवर्गादायत इति केचित्। तदयुक्तं। अतिप्रणीतस्य पशुंगाभिनिवृत्त्यर्थत्वा
त्तातदंगत्वाच्च कर्मापवर्गायाइति। नित्यधार्ये यौमित्यपरे। अतिप्रणीतो हि पश्वर्थमुक्तः तस्मात्तदपवर्गे च स एव विहारो न्याय्य इति। सप्रदा
नुसवीहारोत इत्यग्निहोत्रार्थमुच्यते। अग्नीषोमीयविकारत्वादसमितपरिसमाप्तिरस्यात् तत्र चाग्निहोत्रं विहारस्य धारकमतः सविहार
इत्यग्निहोत्रार्थमुक्तं गतश्रियपक्ष सूत्रन्याय्यतरं वाक्याति। अग्निहोत्रार्थत्वे हि विहारस्यासंभव एव इदमग्निहोत्रं पशुयागान्ते वारूपत
तेत्र मध्ये वासूदितं तत्र मध्ये प्रसंगादिति प्रणीत एव प्राप्नोति। अपाने ततोऽपवृत्ते कर्मा लौकिक इति पुनरुद्धरणं प्रयोजयति॥ यत्तु नरुच्य
ते। अग्निहोत्रं विहारस्य धारकमिति तन्न दनुपपन्नं। अन्यार्थे हि विहारे तत्परिसमाप्तौ कर्मान्तरं विहारस्य धारकमिति दुःशकं वक्तुं॥ ॥समाप्ते

कर्कः
१४

[illegible]त्वादिशेषात् सर्वा एव नाद्यन्या कर्तव्याः। कुत एतत्। पत्नीसंयाजेभ्यो त्वाविशेषात्। ते दैवपत्नीः संयाजेपि छ्यंतः प्रति परायीती
ति [illegible] वनस्वादेवता यजतीति॥ ॥२॥ ॥बर्हिरुत्त्यायेण हं तिहृदयशूलमादाय। अथ हृदयशूलेनावभृथं यंतीति श्रूयते। अ
वभृथशब्दश्चात्रोपचारिकः। अयोगमनसंबंधात्। अतश्च यागो न भवति। तथा च सूत्रकारः बर्हिरुत्त्यायेण क्षेति हृदयशूलमादा
येति शूलस्यादानमात्रं न शूलेनावभृथमिति प्रतिपत्तित्वाच्चानेन शूले सर्वेषां प्रतिपत्तिः॥ ॥आहवनीयं वा पश्चात् प्रवृतान्निदीचे
तां वा शब्दो विकल्पार्थः। यत्रैवृताद्दीनि तानि च हविर्यज्ञविधेरिति॥ ॥अभ्यवेत्य शुष्काद्र्संधौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसितम
भिशोचयोस्मांश्च द्विष्मश्च वयं द्विष्मो मा पो मौषधीरिति च। अभ्यवेत्य त्यवनीयादके शुष्काद्रसंधौ हृदयशूलमुपगूहति शु
गसीत्यनेन मंत्रेण चोदितार्थाभिधानाच्चास्थानेक शूले विपरिणामः॥ ॥ग्रामे तु दयात्रे निषिच्य पूर्वेण प्रपंपथा कुमुपगू
हति। ग्रैहर्षद्रूपा। ग्रामे निति ग्रदके प्रतिगमनमनुसारात्र ग्रेण पूपमुदयात्रं निषिच्य शुष्काद्रसंधौ पथा ने शूलमुपगूहेत्ताधा
म्नाधाम्नः स्तमित्रियानस्तु यस्मीं शंत्यपः। मंत्राभिधानसामर्थ्यात् द्वरुणाशाब्दनसाम्पो भिधायंते॥ ॥उपगूहनशेषो वा पूर्वः। पूर्वो मंत्रः उप
गूहनशेष एव भवति। विशेषेणोपगूहेन एव पठ्यत इति॥ ॥अभिमंत्रणं वान्तरेण। सुमित्रियानस्त्वं अभिमंत्रणं वा भवत्यपामुपस्पर्शे
ने [illegible] माध्यंदिनीयायाम् अभिमंत्रणं पठ्येते। अथाभिमंत्रयंते सुमित्रियान इति। काण्वीयानां चोपस्पर्शने अथाप उपस्पृशंति सुमि

गेलू५

राम
१४
१९९

१६८

नबी २

हि

दृसनमलुमा ॥४

तद॰

सा... आत्पौर्णमास्य सधर्मा इति पुनरूपता॥ ॥किंच। अनुहूदर्शनाच्चामास्ता निप्रकृत्य श्रूयते। कथमस्यैते पुरोनुवाक्ये भवतः। याज्यं वं नो वषट्कृते स्वाहा उत्तीम
वंतीति प्रश्नपूर्वकमाह। एतेषां वैमध्रपदानामाज्यानां यानि त्रीणि प्रथमानि पदानि तानि त्रिपदाः यस्याः पुरोनुवाक्या सा। अथ यानि चत्वारि उत्तमानि सा
चतुष्पदानि त्रिष्टुब्याज्या। इदमेव कपुसलमपंदडइति। गन्तुयस्य हा। एतेषां च पौर्णमासे दृष्टानामन्यग्रहणं च व्यो तो मासधर्मित्वं दर्शयति। एवं म
र्यधर्मपरिप्राप्ता विदमास्य॥ ॥तूष्णीमनर्थलुप्ता वचनान्मंत्र इति वृत्तिः। अनर्थलुप्ताऽइति दृष्टेनार्थेनानुप्राप्ता यथा एकाग्निं त्वे पिगार्हपत्ये अपया
दिनेति। एकाग्नयः। एकाग्निसाध्या एवं पदस्थी भवंति॥ ॥अप्रयाजाननुयाजा असामिधेनीकाः। तूष्णीमित्युक्तत्वात् सामिधेनीमंत्र चौ
न कात्र निवृत्तिः॥ ॥अनिगदाः। निगदशब्देन स्विष्टकृदुच्यते। अस्विष्टकृत इत्यर्थः॥ ॥प्रतिनिगद्य होमाः। तूष्णीमित्युक्तत्वाद्देवता प्रतिनिगद्य
होम उच्यते। वषट्कारानिवृत्तिरपि उच्यते॥ ॥स्वाहाकारप्रदानाः। परतंत्रोत्पन्नयोः जुहोतिमात्रः। परतंत्रोत्पन्नत्वं यथा वाजपेये त्र होमः सर्व
मेधे चतंत्रस्य विधमानत्वादिति न्यायसूत्रमेतत्। पाकयज्ञपरिशिष्ट्येषां पविभ्यंतरव्यते। तत्प्रसंगेन पाकयज्ञविषयमिदमाह॥ ॥पाक
यज्ञेष्वतस्य सर्वहोमः पाकयज्ञशब्देन चस्मान्नहोमाउच्यंते। तत्र होमायपयवदत्तेनस्या सर्वस्य होम कर्तव्यः॥ ॥हुत्वा शेषप्राशनं। हुतशेष
तूष्णी॥ ॥अग्निहोत्रेतत्स्य पाकयज्ञस्य विश्रुतेः। अग्निहोत्रे हि शेषप्राशनं विहितं। अथैतद्दृष्ट्वा उक्तो सर्वस्याचामतीति निर्लेढीति। तस्य पाकयज्ञेन स
र्वं करोति। तदस्य पाकयज्ञस्य त्वसंपशब्योहि पाकयज्ञरोति। यदि पाकयज्ञे प्राशनमुचितं तत एतदुपपद्यते। नान्यथेति॥ ॥अग्नीषोमीयाप

कृ३

कर्क॰ १५ रनिर्मिथितेवा। अपरास्मीनांपूर्ववारयमाहुतिर्भवति॥ ॥पयोस्माहंदद्यादसंगा तत्रोपधञ्जुयात्तरद्यादितिवचनात्॥ ॥अग्निप्रणयनसंदोह विद्ध
नाग्राभिहूतात् धिस्यान्यथाकं गृहीत्वा न्यान्याभी धप्रणयणमग्नीषोमीयदर्शनात्। सदस्यारीनि अग्नीषोमीये दर्शने। सुदत्तिस्थितेनेहो ग॰
त्रा वषट्कारः कृतः गतमन्तुत्वं तित सामिधेनीरन्वाहेति। हृविष्ठेने सामिधेन्यनुवाचने। आग्नीध्रो प्रत्याश्रावणं होता धि... उपदमः
गृहीत्वा न्यान्या ग्नीधप्रणयनं। आग्नीध्रीयादेगाराहरणं। एतानि अग्नीषोमीये दृष्टानि तद्विकारत्वात् अत्रापि भवतीति॥ ॥नमो माथेत्वा
र॰ र। सोमार्थानि हि सदआदीनि सोमं प्रकृत्य श्रूयते। अदमेवास्य सदः शिष्टवा स्य हविर्धानं वा कृएवा ... धी पश्चमार्जनी पश्चे त्य
वमादि॥ ॥प्रशंगाद्दर्शने। सोमप्रयुक्तानामेषां प्रासंगिकमग्नीषोमीयदर्शनात्। दर्विहोमस्थिदानीं चिंत्यते किं पूर्वादर्विहोमाः
गतपूर्वं वक्त इति। वक्त्रेदमुच्यते। दर्विहोमाः पौर्णमासधर्माउत्स्तु ... शेषात्। दर्विहोमास्वेपं वकादक्तस्ते पौर्णमासधर्मा भवंति
पौर्णमासशब्देन दर्शस्याप्युपलक्षणं। पयः सावन केषु हि द्रव्यसामान्यात् स्तात्रा प्यधर्माः रष्यंते। कृतस्त्नाः। जुहोत्यविशेषात्। पौर्ण
मासधर्मा इति। जुहोति यजन्यो यतो विशेषः। उभयत्रहि द्रव्यदेवतान्वे। चैपे वक्तात्रि वैयति रोडानिति निर्वपति शब्दैनोष राम
धमवगम्यते। सोमादिषु दृष्टत्वात्। तथा पंचधानाभिर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति लाजैर्जुहोतीति द्रव्यविधीनमात्रवर्णिका १०
देवता। तेनोभयत्र द्रव्यदेवतावत्वाद्यजतिजुहोत्योरविशेषः। अथ धर्मकाः दर्विहोमाः। धर्मापेक्षायां च सत्यामुद्रव्यदेवतावत्त्व १२

१६६ व३

कर्क॰
१६

ावा २

ऽदृष्टाप्राप्तिसाधनकत्वसामान्यादिष्यंतप्रवृत्ताविदमाह ॥ ॥ शाखानियोजनं ॥ ॥ शाखायांपशुनियोगःकर्त्तव्योनयूपे ॥ ॥ वपाकुत्वाजी
र्णापिचसर्वांगाणिवाचयतीतिनसर्वाण्येवेति ॥ ॥ सर्वांगभावेशेषास्विष्टकृतः प्रधानावदानशेषास्विष्टकृदर्थंग्रहीतव्यं ॥ स्थालीपाकेन
सहप्रदानं । सहयुक्तेऽप्रधानेतन्त्रीयाविभक्तिर्भवति । तथाचसहत्वमात्रंस्थालीपाकस्यानोवदाने स्वान्यत्वं प्रयोजनमंतरा
येऽप्रयोक्तृत्वमिति ॥ ॥ पुरुषपापत्रादक्षिणावरोवोपापात्रपूरणं ॥ औषधस्यमानपात्रं पूर्णंपूर्णपात्रं । स्वाधीनद्रव्यमभिरुचि
तंवरशब्दवाच्यमिति ॥ ॥ इतिकर्कभाष्येनिरूढपशुःषष्ठोध्यायःसमाप्तः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ शुभंभवतु ॥ ॥ कात्यायनमस्तः ॥ ॥

200

१६

कर्कभाष्य
सप्तमाध्याय १४

२०५

[illegible]गतो[illegible]यः॥ ॥अत्यर्थमनुविदधताचार्येणाहविर्यज्ञा अनुविहिताः इदानीं श्रुतिमंत्रपाठावसरप्राप्तो ज्योतिष्टोमोऽनुविधेय
[illegible]तिदेवयजनं जोषयंत इति मंत्रपाठश्च इदमगन्मदेवयजनं अत्र चक्रमनिरूपणाधिकारणमारब्धवानाचार्यः॥ ॥द
र्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेः फलवत्क्रमंप्रत्यनियमाभिहितो नियमः फलसंयुक्तोस्त्विति।इह पुनर्वाचनिकक्रम
इष्यते।दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेतानि [illegible]ति।एवं हि श्रुतिर्भवति देवरथो वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्णमासौ य एताभ्या
मिष्ट्वाथान्येन यजते यथाहवा रथस्य स्थ एवावसाने देवानामवस्यतीत्यनेन दर्शपूर्णमासपूर्विकान्यत्र प्रवृत्तिरुच्यते।अदोनुवर्ते
यंति।दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेतेति श्रुतेरित्यायमेवेति कर्मणा परिच्छिन्नाश्रुतिः।अस्या एव देवरथो वा एतौ यज्ञस्य यद्दर्शपूर्ण
मासावित्ययमर्थवादः इति।अन्यशब्देन च यजतेरेवाभिधानं न जुहोतेरपि।अन्येन यजेतेति वचनात्।तथा च प्रागप्यग्निहोत्रं न निवार्य
ते।न्यायश्चाप्रतिनियमव्युदासार्थं च श्रुतिग्रहणं॥ ॥किमेवमेवोत्सर्गः नेत्युच्यते॥ ॥सोमेनेवोपक्रमः प्रसोमः।सोमेन वा इष्ट्वान्येन यजेत।
यत्स्य रूपं सोमो ह्यमाधत्ते उपक्रम्यितं [illegible] येन सोमगायस उपरूप्रसोमः तस्याधानसमनंतरमेव सोमप्रवृत्तिः।उक्त एतत्॥ ॥आधा
नस्य सोमप्राधान्यात्।सोमप्रधानं साधानं सोमपूर्वकं।एवं हि श्रूयते।सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुमाद्रियेत न नक्षत्रमिति।यक्ष्यमाणः इत्य
त्यातेनेत्यद्दिमनिजमविष्यत्पयजतेनेत्यूहप्यते।यक्ष्यमाणः इति च विशेषणोपादानसोमश्चादपि चायमर्थोवगम्यते।का[illegible]अव्ये

राम
२
१९४

स्थितविभाषार्थः उपक्रमः प्रसोमस्य सोमपूर्वत्वे इतरस्मिष्टिपूर्वत्वमिति।सोमपूर्वत्वेपि चान्येषां यागानां दर्शपूर्णमासपूर्वत्वमेव वाचनिकमिति य
क्ष्यमाणा आदधीतेति सोमप्रयुक्तं आधानं सोमापवर्गस्याप्यपवर्ग इति पूर्वचोदितं उत्तरसूत्रं॥ ॥नाविशेषात्।नैतदेवं सोमापवर्गोप्यपव
ज्यते इति।उक्त एतदविशेषात्॥ सर्वकर्मार्थो ह्यग्न्याधानं चार्थ्य।सोमेन यक्ष्यमाणः इत्यनेनाधानस्य कालांतरं तोच्यते।न समर्वा
र्थतापत्तिरिति॥ ॥वसंते ग्री ष्टोमः।अग्निष्टोमग्रहणं ज्योतिष्टोमोपलक्षणार्थं।नोक्थ्यादिनिवृत्त्यर्थं।वसंते ज्योतिष्टोमरत्यग
देवो न्मेमवमवति।यद्वा यद्वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति तदग्निष्टोमसंस्थेन प्राथम्यान्नित्यत्वाच्च।चतुःसंस्थोपि ज्योतिष्टोमः उक्थ्या
दीनामनित्यत्वं श्रूयते।पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्।षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति प्रकृतिरूपताग्निष्टोमसं
स्था।तां हि प्रकृत्य धर्मोम्नाने नित्यानित्यसंयोगविरोधादितरासु तदुभयं प्रसवइति।तस्मात्साधूक्तं वसंतेग्निष्टोमइति॥ ॥ऐंद्राग्नं पुनरुत्सृष्ट
मालभेत द्विपुरुषासोमपीथिनः।पुनरुत्सृष्टो गौः गस्तेन तस्य हि वाहनेन नश्चैवल्प उत्सर्गः संभवति।क्वचित्तु दृश्यते।पुनरुत्सृष्टो गौरप्याचा
नीयइति।छाग।वा स्यादन्वयात्।तस्यापि हि हिमवत्प्रदेशे वा समानस्यात्सर्गः संभवति।अतश्चारण्यकानुग्रहाय छाग एवेति संप्रदा
यः।यत्नेश्रूयते।पुनरुत्सृष्टो गोरिति तत्रैव ग्रहणादन्यत्रागोरिति भवति।द्विपुरुषासोमपीथिन इति यस्य पित्रा पितामहेन वा सोमो न पीत
न ऐंद्राग्नमवति।एवं श्रूयते।यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदथ स पिपासेत्स ऐंद्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति।अत्रापि नित्यवाक्यताद्

कर्क- २ त्येकं वा कपरिसंख्या॥ तथा चान्यतरस्यापि सोमपाने भवत्यैवैन्द्रा भइति। अयंवा न्वारंभणीयावत् आरंभेन अपनेत। नच दारुणीपावकंत्रम
ध्यो॥ अतः पुरुषसंस्कारत्वात् पूर्वतरं यजनीये हनि कर्त्तव्यः। पुरुषसंस्कारता चास्य यजमानपिता पितामहेः सोमेन पिबेत् सऊ ब्राह्मण इति श्र
वणात्। दीक्षणीयानिरासार्थं च अकृत्वा विधानमस्य। अतः पुरुषसंस्कारोयमिति सिद्धं भवति या॥ ॥षोडशर्त्विजो ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्यु ब्रा
ह्मणाच्छंसि प्रस्तोतृ मैत्रावरुण प्रतिप्रस्थातृ पोतृ प्रतिहर्त्रच्छावाक नेष्ट्राग्नीत् सुब्रह्मण्य ग्रावस्तुदुन्नेतृ होतॄणि। उपक्रमादेवतासि
द्धेः षोडशग्रहणं न कर्त्तव्यं। वा कर्त्तव्यं चमसाध्वर्यु व्युदासार्थं। तेषामपि स्त्विक्तो यजमानार्त्विगाख्या माभूदिति। अस्ति निचेतन स
त्वात्त्वात् ज्योतिष्टोमस्य यजतेः षोडशर्त्विज इति। अतश्च तेषाम् र्त्विक्त्वनिबंधनं कार्यं न भवति॥ ॥चतुरो वा ध्यांसतः पुरुषा इतरे यथावे
द। आद्याश्चतुरो वर्त्विजो वृणीते कस्मात् चतुरूषा इतरे यथावेदाये येयदेद्विहि तस्य कर्त्तारः ते तेते पामाघ र्त्विजा पुरुषाः प्रधानपुरुषव
रणेन च तेपि वृता एव भवंतीत्यभिप्रायः। तथा च लिंगम् अश्वमेधे यन्महर्त्विजाकृशले न प्राश्नंति। नु देव होता कान्वामन्ता इति। वाम
वीन्वृणीते। न चतुरःशावरणं स्थानत्यर्छन्नति श्रू। नचान्यास्मिन्न्वे तेभ्यन्ते वा नावृत्ता भ्रतोवा भवति। दर्शयति च पश्चाभ्यस्तिं दक्षिणादाने
प्रकृत्य। अथ येतऽत्रेथने ष्टुभा छावाकायाथा भ्रेत्र इत्येवमादि॥ ॥ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीत्पोतारो ब्रह्मणः समासलक्षणेन एवं पोतुरग्नीध राम २ १९५
उन्नेतारः। देवयजने जोषयेते। नु पिरीक्षणार्थः तद्वै देवयजनमीहेत इति वचनात्। उच्चतमं समं यस्मिन्न् शीर्य्येत् उद्धुम समं स्यादिति वचनात्।

न

=तस्वाररनोयामिनजुर्नाने=२

अविभ्रंशीति अविनस्वरं भ्रश्यते हि भूमिगर्त्तैः यत्रौषधयो नभ्रश्यंत इत्यपरे॥ ॥अभितो देवयजनमात्रं देशं पुरस्ताद्वर्जं न पुरस्ताद्दे
वयजनमात्रमतिरिच्येतेति वचनात्॥ ॥प्राग्वंशमुदग्वा यथावि वा नूचानर्त्विजः॥ अनूचाना अनुवचनसमर्था आर्त्विजोपदेवाध्य
ऊ- वस्यंति तदेवशास्त्रं देवयजनमिति॥ ॥लक्षतोषधिमूले परंते विमितं कुर्वंति। विमितशब्दः समचतुरस्रवाचीन चा॥ ॥प्राग्वंशो यस्य पूर्वा
परायतः पृष्ठवंशः॥ ॥पुरस्तादुच्चेवचनात्॥ ॥प्रतिदिग्द्वारं। दिक्षु नाकाशान्करोतीति वचनात्। उदग्वर्जं वा। वाशब्दः परुव्यावृत्त्यर्थो नच
दग्द्वारविधानं वा सममति। पूर्वापरद्वारेतु विहिते न ऊभयतो द्वारं हविर्द्धानं भवति। उभयतो द्वारं सदस्तथा शालायाः दक्षिणाम द्वारमव
गम्यते। यमेर्दु याहि प्रवत्याह। यथैतां हो ताभि ष्टुवन्या राय शेषादिति होतुः स्निग्धपतं स्थानं न च दक्षिणाद्वार मंतरेण त संदर्शनं भवति।
तथा च सूत्रकारः दक्षिणेनानिखनति होतुः संदर्शन इति। अतो द्वारत्रयमेवसप्रमाणमित्युदग्वर्जमेवेत्युक्तं। यत्तु दिक्षुनाकाशान्करो
तीति तद्विकृतिष्वुपपद्यत एव॥ ॥शालां वा करोतीति विमितं वेति विकल्पः शालादीर्घ चतुरश्रा॥ ॥परिवृते चोत्तरापरे क्रियतेति
वाक्यशेषः॥ ॥दीक्षाप्रभृति उक्ते पदे पंचमी सप्तमी वा प्रस्तुतः। उक्ते पूर्वे दक्षितेति वचनात्। तत्प्रभृति पंचमी सप्तमी वा प्रस्तुता भवति। स्वा
त्यमवर्जयतीति। एतेन एकादशीनिसोदीक्षा इति वा संख्यमुपनिबद्धं दीक्षे कल्पपदे पंचमी प्रस्तुतत्रित्वे च सप्तमीमिति। एकादीक्षति स्वा
दीक्षो इति वक्त व्ये पंचमी सप्तमी वा प्रस्तुतरत्नकं तद्दीक्षाश्च वा चाथ्ये व्याचिख्यास मादीक्षाशब्दाद्युक्तो किं केतस्य पक्षे वा चयमि

कक- २

ऊर्ध्वं पंचमीसप्तमीवा प्रसुत इति। कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षितः सन्यावेत्यहानि प्राक् प्रायणीयायाः। दीक्षितधर्मैरः सेतानि दीक्षाशब्दवाच्य
निशी घामिषं संस्थाप्य एकादीक्षा निसरे त्वमादिना धावाहीनेषु मासापवर्गमतामिधायदीक्षः स्त्यपसद्भेषोत्पुत्रं। तथादीक्षाणाम्
न्नमेहनिर्वपाग्निमानमिति। अहःशब्देन रात्रिरप्युपलक्ष्यते। तेनाहोरात्रपरिछिन्नादीक्षेति ज्ञापयति। तासु दीक्षासु तेषु होरात्रेषु यूप
छेदनमहावीरकारणवनीवाहनानि॥ ॥कालानि क्रमेनियतक्रियाप्राप्तकालत्वात्। मानुषादिप्रतिबलाः कालव्यतिक्रमेनि
त्यानि। प्राप्तोहितेषां काल इति॥ ॥नमसत्वात्॥ समंसत्रकारणादीक्षितस्पसतोनित्यानामक्रियासो यापि दीक्षितएवेति॥ ॥द्वादश
दीक्षा अपरिमितावाभवंतीतिवाक्यशेषः॥ ॥पुण्याहे दीक्षानं प्रसव उत्थाने। शिष्टानुस्मरणात्॥ ॥प्रक्रमोत्थाने विरोधाप्र
क्रमोत्थानेवापुण्याहनिमवतः इतिरत्र तु श्रुतिविरोधो नियतकालत्वात्॥ ॥नवाचोदितत्वात्॥ नचैतदंगीकर्तव्यं कुतः अचो
दितत्वात्। नह्यत्र चोदनास्मृतिलिंगं तेनेयत्र श्रुतिविरोधो नास्ति तत्रास्याः प्रामाण्यमेव। विरोधे त्वप्रामाण्यमिति॥ ॥दीक्षासु यू
पछेदने यूपाहुतिं प्राग्घुत्वा यूपार्थे वाग्निमथित्वा दीक्षितस्याग्निहोमप्रतिषेधश्रुतेः। दीक्षासु यूपछेदनं कर्तव्यं। दीक्षाणामेवपू
र्वं यूपाहुतीं हुत्वा यूपार्थे वाग्निं मथित्वा। हुतएतत्। दीक्षितस्याग्निहोमप्रतिषेधश्रुतेः। नदीक्षितस्याग्नावेताः माहुतिर्जुहोत्याग्नी
ध्रारणीवादाय यूपार्थे निकेग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति। संप्रदायविकल्पः। दीक्षासु यूपछेदनमित्यस्य सूत्रस्यापराव्याख्या

राम० ३

१९६

यूपछेदात्प्राग्यूपाहुतिं हुत्वा यूपं वृश्चन्त्वैरमव्यर्चानुहोतीति श्रुतत्वात्। यूपार्थेतिवेवाग्निं मथित्वेति वाशब्दो विकल्पार्थे गच्छनरुक्ते
नहि दीक्षितस्याग्नावेतामाहुतिं जुहोतीति नीसयूपार्थेति चमंथनविधिशेषभूतोर्थवादो न प्रतिषेधविधिरिति। अपिच यूपाहुतिसम
नंतरमेव श्रूयते। यदान्यं परिशिष्टं भवति तदादत्ते यत्र क्वशस्त्रिभवति तन्नद्यादत्ते तत आयंति सयं यूपं जोषयंते श्रुति। अतऊर्ध्वदीक्षा
णां प्राग्यूपाहुतिं हुत्वेत्यपव्याख्या॥ ॥उक्षुपणकाले वा मयं होमछेदने संनिधेः छुपणकाले वा होमछेदने भवतः। हुतः तत्संनि
धौ हि शिष्यते यूपं वृश्चन्त्वैरमव्यचीं जुहोतीति। दीक्षासु यूपच्छिन्नत्तिवचनात्। सन्निधिर्वचनेन बाध्यः॥ ॥समारोप्यानीशाला
संभूर्वा ऊर्ध्वं गृहीत्वारणिपाणिरहेदमगन्मेति। समारोपः सूत्रत्रयसिद्धेस्तु नं। सच नित्यधारिपक्षे सर्वार्थत्वान्न भवति। स
वार्थं हि धारणमिति। सामाधानेपि अग्निनित्याधारी तिनसमारोपउक्तं प्रदायां। अत्र पुनः शक्यते वक्तुं। पुरुषधर्मोग्निनित्यधारि
ता। ऋतुधर्मश्च समारोपः। न तदकरणे चेतो वैगुण्यं उतान्न पुरुषस्य कृते। क्रतोः कर्तव्यं विरोधन पुरुषस्य। गतश्चिमः पदं। पितथेवेति चेतानां
सर्वकर्मार्थत्वाद्धारणस्य। आरण्यारम्भावात्। आरण्यभावेपि चन भवति। तथा च मंत्रलिंगं। अयं ते योनिरृत्वियो यतो जातो अरोच
था इति। येपुनरत्रापि समारोपमिच्छंति तात एवमूचुः। आरण्यारभावे वशालास्तंभप्रपादनेलौकिकारणिपाणिर्भवत्येव यजमानस्
कारात। अथारणीपाणिः कृत्वा शालामध्ये वसतीति। तच्चैतद्यागमानं सर्वे न सर्वत्र वसेन्न देते ति यजमानेहि प्रकृत्याहाधारणि

२०८

कर्क ४

पाणौ कृत्वेति। द्वादशाहे वसर्वे अरणिपाणयो गृहपतिमन्वारभन्ते शालां लं भगुपादनं कुर्वाणा। न उक्तमपि भवति। गृहपत्यन्वारंभ इति।।
शालायां ज्ञानं निदधात्याहृतश्चैतत्। यथा समादधते।। ।।प्राकृयादन्नमुपहरंत्यस्मै हविष्यममांसं हविष्यं व्रीहियवादि हविष्यत्वेपि च
मांसप्रतिषेधः। अग्नौ विहृत्य सप्तसु प्रक्रमेषु षड्व्यामेव सांनिचित्यः। विहरणेन च मेधनमूर्ध्वादित्रिभिरिति। गार्हपत्यस्योद्धृता सप्त प्राच
प्रक्रमान्प्रक्रामतीति ततः प्राचं व्यामं विमिमीने तु स्यमध्य आहवनीयायोद्धृत्यावादधातीति वचनात्। सप्तसु प्रक्रमे षड्व्यामे चेत्यु
क्तो। अनग्निचित्ये तु अनियम इति।। ।।अपरात्रिशतीषु मुपपन्नेवानवृत्ते श्राति।। ।।कृत्वर्थमपदिश्यान्यस्मा उत्तरे परिवृत उदकुंभ
वत्यस्तु रीद्दी। कृत्वर्थापदेशश्च तदर्थं तु व्यासंस्कारः विधन सामर्थ्यात्। अधस्तेन सूत्रे परलोयोऽहृणा उत्तरे परिवृत उदकुंभवत्य
स्तुरीहृति अनेनमेव ध्यते। अपरस्कंदो हैजेति चनात्। नापितश्चप्रतिष्ठति नखानि निकृंतत्यंगुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणाग्रहस्तस्य प्रथमं
सर्वे नखान्येवाग्रे निकृंतत इति प्रक्त्यस्त वेश्मयन्त इति।। ।।दक्षिणं गोदानं विनायीनन्निमा आप इति। वितारणां वकेशान्मोहनेकेव
नादिना। उनत्ति। उंदी क्लेदने। उनत्ति क्लेदयति। निश्मयतीति। इमा आप इत्यनेन मंत्रेण। गोदानं वदक्षिणं शिरसः पार्श्वं गविप
थिव्यांरीयत इति गोदाने।। ।।यथपवस्तु शतहृणां अंतर्दधाति।। ।।क्षुरेण चाभिनिधाय। यथपवदेवा छित्वोदपात्रे प्रास्यति।। ।।छि
त्वा केशानुदपात्रे प्रास्यति।। ।।एवमुत्तरं तूष्णीं। उंदनादिना गोदाने संस्करोति।। ।।नापिताय क्षुरं प्रयच्छतिते न केशश्मश्रुवप

रामं० ४ १९८

ति। श्मश्रुणां श्वश्रूरान्यत्वं प्रसिद्धं। अनतोनेत्युच्यते।। ।।आपो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्यस्त्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धं। दृष्टार्थत्वादुदकुंभोद
केनैव स्नानं। उदिदाभ्य इत्यनेन मंत्रेण उत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्द्धं।। ।।हैमं व स्नानिष्यत्ये ब्रूयाद् हन्। हैम मानमसमहनमधैतं। निष्ठ्यष्टैवेव
यादिति प्रेषपूर्वकं प्रक्षालनं परिधत्ते।। ।।चेदङ्गिरसु स अङ्गिरसु रूधा परिधत्ते।। ।।स्नातवस्त्रं वा भोगे धौतं विचित्रं केशप्रसारितव
शं दाक्षा तपसा इति। स्नातवस्त्रं वा अरजकधौतं विचित्रकेशं प्रसारितदशमित्यहतमपि दाक्षा तपसा इत्यनेन मंत्रेण।। ।।नन्नी
विं कुरुते। अनीविकं परिधत्ते। समाचारपरिप्राप्तमुत्तरीये।। ।।एवं प्रतिप्रस्थातापरस्मिन्परिवृते पत्नीत्सृषणीं। दीक्षपतीति वाससा शे
षः।। ।।वपनं वा पवनं च वावेमेति। वा भवति। वपनाभावे च वितारणां स्नानादि न भवति वपनार्थत्वात्।। ।।धेन्वनडुहयोनाश्रीयात्
धेन्वनडुन्मांसं नाशितव्यं धेन्वै चानडुहे च नाश्नीयादिति वचनात्। ऋतुमध्ये समाम्नानात्। ऋतुधर्मोयमिति प्राप्त आह।।
पुरुषधर्मो वा संभवात्। पुरुषधर्म एवायं कृतावसंभवात्। प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधो भवति न चेह प्राप्तिरस्ति। कथं येनरीद्दिजस्य
पूयावृतता विहिता। निरूढे च पयसि हविःशेषभक्षते क्रतौ। अतः प्रतिषेधस्यासंभवात्। पुरुषधर्म एवायमिति संप्रदायः। इष्टाशन
विषयोयं प्रतिषेध इत्यपरे। न यथा च प्रकरणस्याबाध इति।। ।।अमृन्मयभोजनं वा। अमलः स्थूल उच्यते। तस्य वा भोजनं भवति। अश्न
न्मया स [illegible] कृतेवतीति।। ।।प्रपायामा वै सव एकादशकपालः। प्रपाय वा उरगहीतं विमिते प्रवेस्याग्नावे सव एकादशकपालः व

र्व्यः। एकादशकपाल इति श्रुतिरनुवृत्ता एकद्विशब्दपरिमाणादिभिः प्राप्नोति कपालसंख्येति ज्ञापनाय॥ ॥आदित्येभ्यो वा चरुः॥ सा
चेयं स्वपदविभाषा तद्वैकल्यादित्येभ्यश्चरुं निर्वपेदिति च वचनात्॥ ॥प्राक्समिष्टयजुषः करोति। दाक्षणी यो हि प्रकृत्यश्रूयते। तस्मा
त्तस्य यज्ञस्य समिष्टयजुर्न जुहुति॥ ॥समिष्टयजुर्वर्जं वा॥ ॥समिष्टयजूंष्येव वा न जुहोति सर्वत्वाय। एवं समिष्टयजुरेव न जुहोतीति व
चनात्। अतश्च बर्हिर्होमादयः स्युरिति न्याय्यम्॥ ॥उपांशु चरंति प्रागग्नीषोमीयात्। तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु च×
×प्रचरन्तीत्येव। प्रैषा वान्यस्य क्रमेषु विनियोगः। उक्तः पंचमं ऊहु ध्रुवमास्मिन्ध्येति। तद्विनियोगोत्तरं बर्हिर्होमादयः×रंतीति वच
नात्। वाग्यतेन वा दीक्षणीयायां नीचैस्तरां उच्चैस्तरामितरे। यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्। मन्द्रं प्रायणी
यायां मन्द्रतरमातिथ्यायां॥ ॥उपांशूपसदः॥ ॥उपांशूपसत्स्वीत्युपांशूपसदो भवंति। उपसदामुपांशुत्वविधानात्प्रागग्नीषो
मीयादुपांशु पद्मादिदमन्यत्पद्मांतरा। तत्रैव दीक्षणीयादिषु स्वरविकल्प इति। तथा च वाग्यतेन पदद्वये चोत्तनैः सहेत्यधस्तादुपांशु
त्वुपांशुत्वमुच्यते। प्रागग्नीषोमीयादुपांशुपद्मे च दीक्षितोयं ब्राह्मणस्त्यादविरुद्धैरितस्त्रैधमुच्यते॥ ॥शालांपूर्वेणानिष्ठत
म्यं तैकुशेषु नवनीतेन शीर्षाद्यनुलोमं सपादकोमहीनोपयेसाति। शालायाः पुरस्तात्कुशेषु व्यवस्थितं यजमानमध्वर्युरभ्य
नक्ति। तमभ्यनक्तीति वचनात्। नवनीतेन शिरस आरभ्यानुलोमं महीनां पयोसीत्यनेन मंत्रेण। सपादकमाभ्यज्यत इति॥ ॥वृत्रस्ये

त्यक्ष्यावनक्ति त्रैककुदांजनेन। वृत्रस्येत्यनेन मंत्रेण दक्षिणी अनक्ति। त्रिककुत्पर्वतः तदीयमंजनं यत्सौवीरकमिति प्रसिद्धं तेनांजनेन
स्वयमेव यजमानः। अभावेऽन्यत्तत्रैककुदाभावेन्येनांजनेनाद्विर्दक्षिणं त्रिरक्तं पराक्। पराग्नानक्तीति वचनात्। पराग्निर्मिते। नेतः स्वामु
न स्त्रु॥ ॥सकृत्सकृन्मंत्रः। द्रव्यांतरत्वाच्च प्रत्यंजनं मंत्रपरिप्राप्तौ वचनात्सकृन्मंत्रवचनं॥ ॥शरेषीकया साग्रया सतूलया त्वावन
क्तीति॥ ॥१॥ कुशपवित्रैश्चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमंत्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरिनाभ्युत्प्रदक्षिणासकृ
द्वाङु। कुशा एव पवित्राणि। कुशपवित्राणि। तैर्यजमानं पावयति। सप्तभिः सप्तभिश्चित्पतिर्मेति प्रतिमंत्रं। अच्छिद्रेणेति सर्वत्र अनु
षंगः। द्विपरिनाभ्युन्मार्जनेन प्रदक्षिणेन सप्तभिः सप्तभिः सकृच्च वाङनाभेः सप्तभिरेव। एवं च सप्तविसप्तभिः सप्तभिः पावयति। तदुपक्रम्य
एकविंशतिरेव वैषेवसंपदित्युपपद्यते॥ ॥एकेन त्रिभिः सप्तभिर्वा। एवमेव श्रूयते पवित्रं प्रकल्प्य। तद्वा एके स्यात्। अपो अथो अपि
त्रीणि स्युः। अथो अपि शप्तस्युरिति। एता एकामयवपवित्रकल्पो वा त्रिभिः परिशिष्यते इति। कारवी यायेतुनवकृत्वः पावयतीति
श्रूयते। तत्कथमुपपद्यते चित्पतिर्मेत्येवमादिभिर्मंत्रैः साम्यात्समेकं पावनमुपरिनाभि तथा द्वितीयं। एवमेव सकृद्वाङिति। एवं
चाभ्यासापेक्षया न च कृत्वः पावयतीत्युपपन्नार्थं भवति। अभ्याससमुदायापेक्षया च द्विरुपरिनाभि सकृद्वाङिति च सत्रेणेयं॥ ॥
एकशतेन वा राजसूये पावयति। वाशब्दो विकल्पार्थः॥ ॥आवादे वासस इति वाचयति। वरुयजमानके सर्वेषां वाचयन्नुद्गतेति च प्रयोगः॥

कर्क ६

स्वाहापरे [illegible] अञ्चते नाना हस्तयोः नाना पृथक्कृतयोः । द्वे अपि कनिष्ठिके संकोचयति । स्वाहाय त्वेत्यनेन मन्त्रेण । एवं शेषप्र-
ति मन्त्रं । एवमेवाङ्गुल्यवनेशषप्रतिमन्त्रं ॥ ॥ उत्तमेन मुष्टीकृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतः ॥ उत्तमेन मन्त्रेण मुष्टीकृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतो
भवति । अङ्गुष्ठात्तसहिते चाङ्गुली उत्सर्जति ॥ ॥ वाग्यतं प्रवेशयन्त्याहवनीयगार्हपत्यावन्तरेण । वाग्विसर्गकालस्यानुक्त-
त्वादेवमत एव वाग्यम इति । इदं मुष्टीकरणं वाग्यमनोत्कर्षं प्रवेशनेन वाग्यम इति । वचनात् गार्हपत्याहवनीयावन्तरेण प्र-
वेशनं ॥ ॥ सास्य सञ्चर आप्रसवात् । सोऽस्य यजमानस्य सञ्चरो भवत्यायाः । आङ् प्रयोगसामर्थ्यान्मर्यादाइष्या । नाभिविधिरि-
ति ॥ ॥ एवं प्रतिप्रस्थातापत्नीमभ्यञ्जनादि तूष्णीं । दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ॥ अपरेण वा प्रवेशयति । प्रकृतत्वाद्गार्हपत्याहवनी-
यो वा अन्तरेणेति विकल्पः । चऊ याजमानके अभ्यञ्जनादि वाऊगृहीतप्रपादनान्तमेकैकस्य । संस्कारैतावत्त्वात् । अप्सुदीक्षया-
मपि प्रपादनं तमेकस्यैव ॥ ॥ औद्ग्रभणानि जुऊोति स्थाल्याः स्रुवेण कृत्वाय इति प्रतिमन्त्रं ॥ ॥ औद्ग्रभणानि इति वैदिकी
संज्ञा । तया हि संव्यवहारो दृश्यते । प्रकृतानौद्ग्रभणानि जुऊोतीति । स्थाल्याः स्रुवेण आकूत्या इति प्रतिमन्त्रं ॥ ॥ तृतीयं
जपत्येव ॥ तृतीयमन्त्रं जपत्येवान तु होति । एवकारकरणात् स्वस्थानावस्थितस्यैव जपः ॥ ॥ पञ्चमं जुऊोति ध्रौवमासि-
च्य द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेण तृतीयं स्रुवमभिपूरयति । पञ्चमं होमं प्रति ध्रौवमाज्यं जुह्वामासिच्य द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेणाभि-

राम० ६

१९९

च्यात् तृतीयं स्रुवमभिपूरयति । अधिकारात् स्थालीत एव । अभिपूरणस्य हृशार्थत्वात् । जुह्वामासिच्य । विश्वो देवस्येत्यनेनामेव वा पूर्णां जु-
ऊयात् । तामेवैकामाऊतिं पूर्णां जुऊयात् । तावै पचैको जुऊयात्सर्वां जुऊयादिति श्रुतेः । दीक्षणीयाद्यशेषसाध्यत्वाद्दीक्षणीया-
गमौद्ग्रभणानि एवं सति दीक्षणीयाभावे स्थियज्ञेन भवति । अत ऊर्ध्वं वर्हिर्होमादय इति ॥ ॥ आहवनीयं दक्षिणेन कृष्णाजिने मा-
समसंहिते स्तृणाति । तत्र अस्तु पश्चादासंज्ञनवतीति दधाति । दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीग्रीवे कृष्णाजिने उपस्तृणातीति वचनात् ।
सोमसंहिते मासोपलक्षितप्रदेशसंबंधे स्तृणाति । तेषिवुत उमंतानेतान् । तस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपं स्तृणातेत इति । परिषिविता । अन्ताय-
यास्ते स्तृणाति । तत्र अस्तु पश्चात् । चर्मणो हि विकर्तनकाल एवकानकै विततनं । क्रियते । तेन पश्चात्कालकृष्टेषु परिषिवनं । अ-
न्यत्रानियमः । आसंज्ञनवतीनागदंतकादौ येनासज्यते । तेनासंज्ञ अवलगतमित्यर्थः । उत्तरलोम्नि कृष्णाजिने निदधाति ॥ ॥
एके चेत्पश्चात्स्याद्दक्षिणं । एकं चेन्निदधाति पश्चात्स्यादेवं गृहीत्वा द्विगुणं क्रियते तत्पश्चाद्दक्षिणं प्रत्यवस्यतीति वचनात् ॥ ॥ दक्षिणतो-
न्वाच्यास्ते पश्चादेनयोः । यजमानः सदक्षिणत इति जान्वाच्य भूमिं गमयित्वास्ते । प्राङ्मुखो न्वाकृष्य उपविशतीति श्रुतेः । शुक्लेते स-
संधिमालभतेऽत्र अवस्त्यं मध्यमपारीति । कृष्णाजिनयोः ॥ ॥ दक्षिणेन जानुनारोहतीति शर्मासीतिनेनास्तेऽपरेते । तेनैव दक्षिणजानूपलक्षितप्र-
देशेन अपरेते कृष्णाजिनस्यास्ते ॥ ॥ मेखलां बध्नीते वाणीं त्रिवृतं शणमुञ्जमिश्रां मन्त्रं रावासमस्ऊर्गसीति । मेखलां बध्नीते । ऊर्गसीत्य-

कर्क. १ नेन मंत्रेण वेष्टितां यथा धि...नर ऊर्ध्वं दशितां त्रिःवृतां त्रिवृच्छिथिलां सा वै त्रिवृद्भवतीति शाणां मुंजमिश्रां शाणा भवति मुंजवल्वशेनान्वस्ता
भवतीति वचनात् । अंतरो वाससः तस्मादेषांतरा वाससो भवतीति मेखलावेधनमथ यां मे खलया यजमानं दीक्षयतीति श्रुते ॥
नाभिं ऊरू नेत्याभस्मना वीरिति । नीविरपवर्त्तिकोच्यते ॥ ॥शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति ॥ ॥कृष्णविषाणां त्रिवलीं पंचवलिं वोत्तानो
दशायां बध्नाति । सामर्थ्यपरिप्रापितत्वाच्चोत्तरे सिचि बध्नातीति नोक्तं । तां चाधः पुर्वं बध्नाति । कृष्णविषाणया यजमानं दीक्षयतीति
तेव वचनात् ॥ ॥तया कंडूयनं क्रियते ॥ ॥ऊर्ध्वस्य शतेन पादहृद्यास्याभ्रुव ऊपरीडूस्य योनिरिति । एतया कृष्णविषाणया सचेत् कृष्ण
विषाणां संस्कार इति संप्रदायः मंत्रलिंगादिंडूस्य योनिरसीति । एवं चुनाशेत्यापि संस्वात्रे व्येति नेतत्परे दीक्षितसंस्काराभिप्रेते
तं संस्कारोपमिति गम्यते । मंत्रस्य च क्रियासाधनद्रव्याभिधानमुविनमेवक्रिया च यजमानार्थेति ॥ न्यूमो चोल्लिखितिमुत्तस्याइति
अदृष्टोपकाराय ॥ ।३॥ ॥मुखसम्मितिमौदुंबरं दंडं प्रयच्छति । अध्वर्युर्यजमानाय ॥ ॥उच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयति । तमुच्छ्रयतीति व
चनात् ॥ ॥तं दक्षिणात उपधत्ते । तन्निर्देशाच्चार्थं ल्लक्षणामुपधानेनानपदासो तया ॥ ॥अत्र वामुष्टिकरणाव्यमनेन अत्रैवैकेंगुलीश्रुत्य
चेति वाचं चयच्छतोऽतीति वचनात् । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ॥एवं प्रतिप्रस्थाता पत्नीं तु स्त्री युगपत्न्यै खलादि दीक्षयतीति वाक्यशेषः ॥ ॥योक्त्रे राम- १
णवा सन्नह्यति । वा नसन्नह्यति । योक्त्रेण पत्नीं दीक्षयतीति वचनात् । दीक्षार्थमेतत् । प्रसंगात्पत्नीसन्नहनं च स योक्त्रापाश इति योक्त्रं निर्दिष्ट २००

त्वा । एवं यत्कैश्चिद्दैक्षिकपोऽधर्माः क्रियंत इति नदप्युक्तं ॥ ॥जालं वा शिरसि त्रिपर्यायं । जालं शिरसि स्यान्मवति । त्रिपर्यायमेकपर्यायं वा ॥ ॥
पृथुमुखो यत्र यत्र कृष्णशंकुः कंडूयनं उल्लेखनात्करोतीति खल्वादि चेत् । कर्म भवति । तत उल्लेखनात्करोतीत्यर्थः ॥ ॥कृष्णाजिनादि वेदि
उंतं । अथ कृष्णाजिनादि दंडांतं । उदंचूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः । तथा कृष्णाजिनेन दीक्षयति मे
खलया दीक्षयति कृष्णविषाणया दीक्षयति । दंडेन दीक्षयति । तत्रैतत्संदिह्यते । किमाग्नावैष्णवेन दीक्षासंस्कारः क्रियते । उत कृष्णाजि
नादिभिः । अथवा सर्वैरिति । किं तावत्प्राप्तं । आग्नावैष्णवेनेति । कुत एतत् । एवं हि श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण
इति । दीक्षासंस्कारेण व्याप्यमानो गृह्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपतीति । एतच्चैवमुपपद्यते । यद्यनेन दीक्षासंस्कार उपजन्यतेऽरत्निएवेसतिकृ
ष्णाजिनादीनां संपत्त्यर्थता भवति । कृष्णाजिनेन दीक्षयति । कृष्णाजिनमस्य संपादयति कृष्णाजिनवंतं करोतीत्यर्थः । तथा कृष्णविषाणा
यासंपन्नं करोति । दंडेन चेति । अथ प्रयोजनमेषां कृष्णाजिनस्यासनं । कृष्णविषाणाया कंडूयनं । दंडस्य गवादिनिवारणं । किंचिदर्थोऽन्य
किंचिद्वाक्यादतः संपत्त्यर्थं नैषामिति पूर्वप्राप्त उच्यते । नैतदेवं न हि दीक्षिष्यमाण आग्नावैष्णवं निर्वपतीत्यनेन दीक्षासंस्कारः क्रियत इत्यु
च्यते । किं तर्हि भविष्यति दीक्षा आग्नावैष्णवानुष्ठानाय निर्दिश्यते । अयं हि लृडन्तः शब्दो लड्भवति श्रूयते भविष्यति । भविष्यत्याद्यकृष्णा
जिनादिभिर्दीक्षायामाग्नावैष्णवं निर्वपेदित्यस्यार्थः । नाग्नावैष्णवेन दीक्षा क्रियत इति । तथा मीमांसायां आचार्मोदतिभविष्यतीमं जिक्रिया

कर्क॰ ८

आचमनविधानाय निर्दिश्यते। नाचमनेन शुचिर्निष्पाद्यते। एवमिहापि दीक्षिष्यमाण। आग्नावैष्णवं निर्वपेत्। तेन दीक्षितान्क्रियत इत्युच्यते। य
था सोमेन यक्ष्यमाण। आदधीतेत्यत्रा यत्तनया नुद्दिश्य सोमयाग आधानं प्रति निर्दिश्यते। एवमिहापीति। अपि च कृष्णाजिनादीनि
साक्षात्कारेणादीक्षासंस्कारं प्रति विधीयंते। कृष्णाजिने न दीक्षयतीत्येवमादिना तेषां संपत्त्यर्थत्वेन कृ गुणाश्रिता भवंति श्रुतिश्च बाधिते ति। अ
नश्च कृष्णाजिनादीन्येव दीक्षाकारणानि नाग्नावैष्णव इति। यद्येवमेककार्यत्वाद्विकल्पः कस्मान्न भवति नात्र विकल्पः। अदृष्टसंस्कारोपज
नकत्वात्। अदृष्टा हि दीक्षासंस्काराः एभिरुपजन्यते। अनेककार्यत्वेपि न विकल्पः। यथाघारे ज्याघारादीनामिति। तथा च पादेवेत्यादीनां
कृतानां वत्करणानि समाधत्ते। स्थालीधारणं करोति। काष्ठानि ज्वलनमभिनिर्वर्तयति। दर्वी च घट्टनमिति। एकप्रयोजनत्वे पृथवांतरकार्य
भेदात्र विकल्पः। एवमिहाप्यन्नसाम र्थ्यादवांतरकार्याणि कृष्णाजिनादीनां कल्प्यंते। तस्मान्न विकल्पः। ननु च कृष्णविषाणायाः कंडू
यतीति कंडूयनार्थत्वात् कृष्णविषाणाया इति। सत्यमेवं यद्यदृष्टेन नापि ग्रहकाले निर्दिष्टकार्यं तुल निवार्यते। तस्माद्दीक्षार्थमेवोत्पन्नायाः कं
डूयनार्थतापाति। अपि च भगवतः कात्यायनाचार्यस्याप्ययमेवाभिप्रायो येनास्थिपत्ते दीक्षणीयापुरुषसंस्कारार्थीर्वेमिति सूचितं। य
दि हि दीक्षणीया पुरुषसंस्कारार्था स्यात्। भेदेनोपादानं नाकरिष्यन्न करोति चा। तस्मादपुरुषसंस्कारार्थताग्नावैष्णवस्य। क्रतूपकाराय
सल्लानमस्येति। स चेद्देवतापरिग्रहद्वारेणात्तु नैवाचार्येण। अभ्युपगम्यापि ब्रूमः। यद्यपि चाग्नावैष्णवस्य दीक्षार्थता भवेत् तथापि दं

राम॰ ८

२०१

नैरेव दीक्षितो भवति न तावन्मात्रेणेति। चिंतायाः प्रयोजनं। यदि नाममानुषादिः प्रतिकलात्प्राग्दंडप्रदानादग्निहोत्रकालन आपतेत्। प्राप्तनिमित्त
त्वाद दीक्षितत्वाच्च होतव्यमग्निहोत्रमिति। एवं तावदाग्नावैष्णवस्य दीक्षासंस्कारकारणोऽनुपदेशानात्मीयत्वं। यथानुपदेशो भवति। तथा च
ते। न हि भक्तिः क्रियार्थत्वेपि समर्थते। उभयत्रैलौकिकायां क्रियायां क्रियार्थायामित्यनुवर्तमाने लृट् शेषे चेति सूचितं। चशब्दात् क्रियायां क्रिया
र्थायामिति। अत्रोदाहरणं। करिष्यामीति व्रजति। एवमिहापि दीक्षिष्यमाणो निर्वपेदिति। आग्नावैष्णवस्य दीक्षासंस्कारकरणानुप्रवेशः शक्याव
न्तुं। एवमपि त्रिदंडो नैरेव दीक्षितो भवति। नाग्नावैष्णवेनेति॥ ॥ अन्यादीक्षितो यद्यात्मीयता इत्याह विरुद्धेः। अन्यशब्दे न चोपधर्मप्रविकर्षात्प्रतिप्र
सक्तानागम्यते। सत्यन्यश्च भवति समाख्यानुग्रहश्च। उच्चैरिति चोपांशुपक्षे उच्यते॥ ब्राह्मण इत्येव वैश्यराजन्ययोरपि श्रुतेः। तस्मादपि राजन्यं
वा वैश्यं वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयादिति वचनात्॥ ॥ आस्तमयाद्वेवं यच्छेति। स वाचंयम आस्ते आस्तमयादिति॥ ॥ अस्तमिते दीक्षितवाचं विसृ
जस्व पत्नीवाचं विसृजस्वेति त्रिराह। दीक्षितवाचं विसृजस्वेति त्रिरुक्ता पत्नीवाचं विसृजस्वेति त्रिरुच्यते। लाघवाय समासेनोक्तं। अनेकप्र
नकृविपरिणामः॥ ॥ अग्निमभ्यावृत्य व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं क्रियते। अग्निर्ब्रह्मेति च सकृत्। व्रतं कृणुतेति नद्वाग्विसर्गस्य कालोपलक्ष
णार्थं। भूर्भुवः स्वः। यस्य व्रतकरणार्थतो सामर्थ्यात्। अग्निर्ब्रह्मेति उवाग्विसर्गार्थं। यज्ञो व्यते। अनेनैव वाचं विसर्जयेदुक्ते कृणुत व्रतं कृ
णुतेरिति वा। अग्निर्ब्रह्मेति विकल्पः॥ ॥ अत ऊर्ध्वमामुष्टिविसर्गादनस्तमिते नु दिने च त्रिराह दीक्षितवाचं यच्छ पत्नीवाचं यच्छेति। पूर्वे च त्रिसंख्या

कर्क॰ ९

स्यादग्निः ॥ ॥ यद्यग्नेर्विसर्जनं हुत्वाग्निसर्जनकालउक्तएवास्तमितेवाचंविसर्जयेति । उदितेत्वग्नावाचार्येणावाग्नीमर्गोभिहितः सपथो
के यदुणोनग्न्युतेतन्तस्युक्तमुत्थायामस्मोद्वपनमस्तमितेपत्नीवाचंविसर्जयसमिदाधानमित्युपक्रम्य एवमुक्तिमस्माद्ध्यनादित्युक्तं ॥ ॥
अन्तरुपैदोहयनिकारितत्वाद्दक्षिणाग्नावेधुक इति ॥ ॥ ततो द्वौ वृतौ भवतः । तयोर्द्वारं तत्द्वारां जहुतौ भवतो दंपती । तच्च विभागेन एकैक
स्यागरिके वस्यवसतिहि दक्षिणाग्नौ पत्न्याः वृतश्रपणमिति ॥ ॥ प्रथमेवृते व्रीहियवयोरन्यतरस्यावपन्तु भावेकोतद्धेकेप्रथमेवृतउ
भौ व्रीहियवावपंतीति प्रकृत्य तस्मादन्यतरमेवावपेदित्युक्तं । ते विकल्प्यान्ते मदोह । अदोहेवृतदुहः तदृतंभवति । तच्च प्रथम
एव । अन्यत्र प्रतिनिधिरित्युक्तमेव वृतप्रसंगेन नियमशब्दादिति ॥ ॥ सर्वौषधं सर्वसुरभिचैके । सर्वौषधं सर्वान्नौषधयः सर्वसुरभि
पिप्पलादिः ॥ ॥ गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणं दक्षिणाग्नौ पत्न्या । दीक्षिणे वृतस्य पत्नीवृतस्य च ॥ ॥ यवागूराजन्यस्यामिक्षावैश्यस्य । वृतंभ
वति । तेच तस्मादुपादेयेनेह अस्येति । अन्नादविशिष्टस्य मरुणापुनिवेवात ॥ ॥ व्रतं व्रयछक्त्युदसितेमपरालेपि सामं रात्रेमपरालेप्रातर्दो
हमपराह्ने ॥ ॥ देवीर्धियमिति व्रतायोपस्पर्शनं स्वासने । उपस्पर्शनमाचमनं कुजएतेना लिंगात् । मानुषायवाएष पुराशनायावनेनिक्ते
थान्नदैव्यपिपरति । यत्तत्पूर्वमानुषाशनकाले वनेजनं तद्देवमिति ज्ञापयति । तत्रचमंत्रविधाने उदकोपस्पर्शनमात्रमेवेति संप्रदायः । स्वा
सन शब्देन चकृष्णाजिने अभिधीयते ॥ ॥ ये देवा इति व्रतयत्यमन्त्रयेपात्रे ॥ ॥ पत्नीलोहे । ताम्रमयेतस्मा उक्तमरुणामात्रमेभवतीति कर्तव्य
४ अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । निविहितत्वात । अयं वर्डोर्ध्वमसितं मनुस्मिता । सायंदोहमपराते प्रातर्दोहे र

राम॰ ९ २०२

ता । अविहितत्वात् ॥ ॥ व्याघ्राःपीताइति नाभिमालभते यजमानः ॥ ॥ मेऽन्नाः कुलाःस्मविषाणायाजो किंचित्कंडूयनंयत इति ॥ मिह सेचने । मूत्र
पुरीषेरूपे क्षित्यर्थः । लोष्टं किंचिद्वादंतैः किंचक्षुष्टदेनचकाष्ठपाषाणा धषिग्रस्तेनावा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ॥ अपो मुंचामीति मेहति ।
पृथिव्यासंभवेत्पात्रे निदधाति । यद्गृहीतं तत्सूतिमुंचति ॥ ॥ अग्नेत्वमित्युक्त्वास्वपिति । पूर्वः प्राग्दक्षिणा जनः । वितानस्य प्राग्दक्षिणतः प्र
क्तिराःस्वपिति ॥ ४ ॥ ॥ अभिमन्यावर्तं विदुद्धमस्वपं तं पुनर्मनइति वाचयति । अथ यत्र सुप्तापुनर्नो वद्वास्यन्नवतिनद्यावच्यानीति वचना
त् ॥ ॥ त्वमग्ने व्रतपाहडुधास्यं वावाव्याहृत्य । अव्रत्यं अश्लीलं ॥ ॥ लब्धमालेभ्यवाचयतिरास्वेयदिति । रास्वियदीत्यमुमंत्रं । आलंभ्येति चका
रितत्वाद्दक्षिणाग्नामालभस्वित्वेवमादि । अशक्येभिमंत्रणं । आलंभनाशक्तावनेनैवमंत्रेणाभिमंत्रणं करोति ॥ ॥ शूद्रसंप्रवेशे सेमाषाप्र
त्युत्थानाभिवादनेदकावायवर्षोतिवर्जयेत्प्रागवभृथात् । दीक्षितधर्मा एते प्रतिप्रागवभृथादित्युक्तं ॥ ॥ परिश्रिते वदति । परिश्रितेन्मह
च्यते ॥ विचक्षणचनसितवतीं वाचं । विचक्षणसंस्कृतोच्यते । चनेचंतीचनसत्यचनंनाम । अन्नवती । अविद्वाणमितिव तीसत्यवतीवा
चेवदतिइति ॥ ॥ शालासना स्वपिसंधिवेलयोः संधिवेलयोः शालायामासितव्यं न च स्वप्यात ॥ ॥ देयास्तत्पासुतत्पासुवर्तमानास्वेप
मासितव्यं । संधिवेलयोरेव ॥ ॥ अप्रायश्चित्तमपराधेनात्रप्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिशुष्यमेवेनस्मातरतिवचनात् ॥ ॥ इतरेतरस्मिन्वोपहव
मिच्छेरन् । उत्तरोत्तरोपहवो भवति । सर्वऊपयजमानके ॥ ॥ पत्न्याएकदीक्षा ॥ एकदीक्षितुपत्न्यामेवोपहवमिच्छति ॥ ॥ दीक्षांतेप्रायणीय

पर्के· मदित्यै चरुं निर्वपति। चरुग्रहणान्न कर्त्तव्यं॥ अदित्यै चरुरत्रापीत्युक्तत्वात्। कर्त्तव्यं वा चरोः प्रायणीयज्ञापनार्थः आदित्यं चरुं प्रा
१०· यणीयं निर्वपतीति वचनात्। एवं च पत्न्यादानान्तं गत्वादन्तरायेसत्यप्रयोक्तव्यं॥ ॥ आज्यभागावि ष्टान्येन देवताः श्रुतत्वाद्यजति प
थ्यास्वस्तिमग्निं सोमं सवितारं च। चशब्दाददितिं चेदनेनेति। पथ्यास्वस्त्या भेदज्ञापनार्थं चतस्र इति ग्रहणं॥ ॥ चमेदूणां त्वर्हिर्निदधा
त्युदयनीयायै। उदयनीयार्थं चर्वादीनां निधानं॥ ॥ सलेपं चरुं प्रमं च मेक्षणं। तोस्थाली सहस्मं कर्षेयप्रमन्यमेक्षणानि दधाती
तिवचनात्॥ ॥ प्रस्कोलपतिवा चरुं। अनुप्रहरतीतरौ मेक्षणं बर्हिषी॥ ॥ त एव र्त्विजः॥ ॥ विप्रेते चैन्यापि प्रायश्चित्ते भुदास
र्थमित्युक्तं॥ ॥ शंयंतं भवति। शंयुरूपे प्राप्ते उदये च किं पर्वं। अंशुं पुनः शंयुं तत्र पूर्वं यावेडे उपेडान्तमुत्तरे लोपनिति। किं तावत्प्राप्तं॥ ॥ अ
तवचने पूर्वं प्राप्तेः। अतन्वचने पूर्वमेव गृहीतव्यं। उत एतत्र। प्राप्ता हि। इडान्त ताः शंयुनत्नाचेति। उक्ते च शास्त्रार्थे किमित्युत्तरे यावत् उच्यत इ
ति। किंच॥ ॥ अविशेषश्रुतेः। न चात्र विशेषः श्रूयते। अतः प्राप्तत्वात्पूर्वमेव शंयुइडान्तं गृहीतव्यमिति॥ ॥ उत्तरं वा प्रकृत्यनुग्रहानुया
जप्रतिषेधाभ्यां॥ उत्तरं वा संयुइडान्तं गृहीतव्यं। पूर्वं। उत एतत्र। प्रकृत्यनुग्रहात्। एवं बहवः प्राकृताः पदार्था अनुगृहीता भवंतीति। व
द्रौ च फलस्य परत्वं भवतीत्यभिप्रायः। अनुयाजप्रतिषेधश्च भवति। इडान्तं भवति नानुयाजान्यजतीति। तथा तच्छंयंतं भवति न पत्नी
:संयाजयंतीति। एवं चोत्तरे शंयंते इडान्ते चोपपद्यते। न पूर्वं इति। एवं प्राप्ते आह॥ ॥ ग्रहणाद्य प्रवृत्तिः। शंयंत ग्रहणादिडान्त ग्रहणा हाम०
१०
२०३

२५ २ लाउ

च्चोत्तरत्राप्रवृत्तिः। उतः। उत एव शास्त्रार्थ इति॥ ॥ सा त्वरा अवेक्ष्य। आतिथ्यं हविर्निर्वपन्निति प्रकृत्याहतस्येडोपहूता साध्वान गृहस्तस्मात्समजउ
डान्त इति। असुरेभ्यो बिभ्यद्भिर्देवैस्त्वरमाणैरिडा एव परित्यक्तमिति। एतच्च पूर्व एवोपपद्यते। नोत्तर इति। अनुयाजप्रतिषेधस्य न हि समाप्तिर्व
न्तव्यः। सामिधीयते॥ ॥ नित्यानुवादोनुयाजप्रतिषेधः। अनुयाजप्रतिषेधः सेरडान्तसंवाथः। एवं प्रमत्तमिडान्तं येनानानुयाजा अपि तत्संत
रति॥ ॥५॥ ॥ उपावदेशप्रतिप्रस्थाता रोहिते चर्मण्यानडुहे सोमं निर्वपति॥ स्थापयति॥ ॥ विकृष्याणं विचिनोति। कौत्सः शूद्रो वा। कुत्सितक
र्मं करोतीति कौत्सः। विचयनं च पर्वशावखण्डनं॥ ॥ ब्राह्मणोपातो। सच पुरुष एव। जातिविशेषः। ब्रह्मपुरुषो ब्राह्मणश्छत्री। कृताकेज
प्रत्यवेदनाय ब्रह्मणो हि व्याप्तः प्रायणीये॥ ॥ उदकुम्भश्च पुरस्तात्। भवति शर्वाततरात्। स्वशालायामपि च दृश्यते। अपयदपामन्ते क्रीणाती
ति। क्रयार्थं श्रुनिवापः॥ शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां च तुर्विंगृह्णाति। उपरिष्टाद्धिरण्यपवरणं विधानादिहापिधानं। ध्रौवं जुह्वां चतुः
त्वा विसृज्य ति। तत्र च बर्हिःस्तीर्णे हिरण्यं च ध्रौवं दधात्यैवातर इति। अनेन मन्त्रेण। बर्हिर्ग्रहणाच्च विनियुक्तमेव गृहीतव्यं॥ ॥ जूरसीति जुहो
ति। चतुर्गृहीते॥ ॥ शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां रणे निदधाति। शुक्रमसीत्यनेन मन्त्रेण हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां रणे निदधाति। स्व
कं हिरण्यं उद्धृत्य। यजुष्कं प्रास्तं तदेव। अत्र प्रायणीयाप्रतिपत्तिः समाप्तिः। तच्छेषभूतं द्रव्यं हि विनियुक्तमिति। प्रायणीयाशेषभूतद्रव्य
सा ध्यापि सती यमाहुतिः सोमक्रयार्थी। एवं हि श्रूयते। वाग्वै सोमक्रयणी निदानेन तामेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं क्रीणातीति। एवं च स

त्दृदयनीयायां न भवति॥ ॥चतुर्गृहीतं गृहीत्वान्वारभस्व यजमानेत्याह॥ ॥अध्वर्युः तं च यजमानोन्वारभते॥ ॥अपावृतद्वारे निष्क्रामतः। अपावृ-
तद्वारे मुक्ताविति द्वारे। द्विवचनोपदेशात् अध्वर्युयजमानौ निःक्रामतः। प्रतिप्रस्थाता द्वितीय इति संप्रदायः॥ ॥दक्षिणेन द्वारे सोमक्रयणी ति-
ष्ठत्यलोहिताव्यंगाप्रतीतारक्तवत्सा वभ्रूः पिंगला पिंगलाभावे कृष्णाभावे रोहिण्यश्येतारे॥ अलोहिता अनेकिता। अव्यंगा अनंगहीना अंधी- ५३
ता अक्वालिता अपरावा रज्जुवद्धा॥ वभ्रूः पिंगला वभ्रुवर्णा पिंगाक्षी तदभावे कृष्णा। तस्या अथ भावे रोहिण्येश्येता द्वारे णीरक्षवत्सा अ-
श्येताक्षी आरक्ता रलोमन इत्यं निष्ठति॥ ॥विदसीत्येनामभिमंत्रयते। सोमक्रयणीमंत्रश्च संडे विपरिणम्यते। उदीचीनीयमानामनुगच्छति
वत्सा सहेति। द्विवचनोपदेशात् द्वयोरपि मंत्रः। चोदिताभिधानाच्च संडे विपरिणामः। षयदान्यती सप्तमे पर्युपविशति। सोमक्रयण्याः स्य
अथ सप्तमं पदं पर्युपविशतीति वचनात्। पर्युपवेशनं च वत्सयजमानाध्वर्युप्रतिप्रस्थातॄणां॥ ॥हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदि-
त्यास्त्वेति। हिरण्यमस्मिन्सप्तमे पदे निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेत्यनेन मंत्रेण॥ ॥स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति। अनेन मंत्रे-
ण। समुद्धृत्य पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते वंधुरिति॥ ॥उद्धरणं हिरण्यस्य समुद्धृत्य हिरण्यमिति वचनात् पदं स्थाल्यामावपत्यस्मे ते वंधुरिति॥ ॥
अपःस्थाने निषिच्य यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति। वऊ यजमानकेस्य मंत्रस्य विपरिणामः॥ ॥मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णाति। पदं रामः
अयमपि अनेकयजमानके विपरिणाम्यते। मंत्रश्चेष्यध्याहारः। साकांक्षत्वात्। रैशवृस्यपश्चुवियलो देऊ वचनोनता त्वे राय इति त्वयि पश- ११

वस्त्वेवैतदाह। मे राय इति मयि पशवः इति श्रुतत्वात्। मा वयमित्यध्वर्युरात्मानं संस्पृशति। आनंतर्याद्यजमानो मामूदित्यध्वर्युग्रहणं॥ ॥तत्पत्न्यै
पदं प्रयच्छति। हे त्वेत्युक्तत्वादध्वर्युः प्रयच्छति॥ ॥नेष्टा तोलदत्तेनावाचयति। पत्नीं॥ ॥सोमक्रयण्याश्च समीक्षमाणां समख्ये इति च शब्दात् नेष्टैव
पत्नीं वाचयति॥ ॥प्रक्षाल्य पाणी हिरण्यं बध्नीते नामिकायां॥ हिरण्यवंधनस्य क्रयार्थत्वात् पिनाक्षिते संवै हिरण्यमित्युपक्रम्याह सत्येमा अंउ-
पस्पृशानि सत्येन सोमं पराहणानीति। अधिकारमुपनीय ब्राह्मण॥ ॥आथायनाभिषवांशुदामेषु च। पाणिप्रक्षालने हिरण्यवंधने भवतः॥
॥६॥ ॥प्रैष्यति च सोमोपनहनमाहर सोमपर्याणहनमाहरोष्णीषमाहरेति। चशब्दादध्वर्युरेव प्रैष्यति॥ ॥अनुवाकनिवपनं। अस्मिन्वा अ-
वसरे सोमनिवापः। तुल्यशास्त्रत्वात्॥ ॥शोमनं सोमोपनहनं भवतीति वाक्यशेषः॥ ॥उष्णीषाभवे सोमपर्याणहना द्व्यंगुले अंगुलं वा
उष्णीषायाः छेदनं। यदुष्णीषं न विदेत् सोमपर्याणहनस्यैव द्व्यंगुले वा अंगुले वावकृंतेदिति वचनात्। अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं
हरत्य इत्यपरे॥ ॥अध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनमादत्ते। एवं च अथ सोमपर्याणहनमिति वचनात्। न्यग्रोधे विपरिणामः॥ ॥प्राङ्उपवि-
श्याच्छदोसीति सोममालभति। अयमपि चोदिताभिधानादिति विपमश्रेतप्रज्ञापनार्थः। न विचिनोत्यत ऊर्ध्वं। काष्ठापासनमेके। अत्रहे
वे तृणं वा काष्ठं वा विचित्यापास्येतातिवचनात्॥ ॥सोमोपनहने द्विगुणे चतुर्गुणे वास्तृणाति प्राग्दशमुदग्दशं वा एवमेव सिद्धे यते। अथ
वा सो द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं वोपस्तृणातीति॥ ॥तस्मिन्सोममिमीते दशकृत्वो मिन्यमिति॥ सोमोपनहने सोमं प्रक्षिपतिद

२१२

कर्क० १२

शकृत्वो । ख्यमित्यनेन मंत्रेण ॥ ॥ सर्वाभिः प्रथमं सर्वाभिरंगुलीभिः प्रथमः प्रक्षेपः ॥ ॥ अंगुष्ठप्रभृति चैकोत्संर्गं । एकैकांगुलिसन्यासेन प्रक्षेपे प्रक्षे-
पे । द्विःकनिष्ठिकया । कनिष्ठिकया द्विः प्रक्षिपति । एकोपचयश्च । एकैकोपचीयतेंगुलिः प्रक्षेपे प्रक्षेपे । एवं दशकृत्वो मितो भवति ॥ ॥
अंजलिना दसमं । दशमं प्रक्षेपणमंजलिना दशकृत्वोमुमिमीत इति वचनात् । समस्यांजलिनाध्यावपतीति श्रवणात् ॥ ॥ अन्यद्वा
ध्यावापश्रुतेः । अथवान्यदेकादशमंजलिना कर्त्तव्यं । येन तथा सर्वाभिरंगुलीभिस्तु त्वा समस्यांजलिनाध्यावपतीत्याह्यायेतु न कृते द-
शकृत्वो मिनु मिमितन्मंत्रेणाभिसंवध्यते । दशकृत्वो मिमीते ख्यमित्यनेन मंत्रेण । तस्मादेकादशो ध्यावापः ॥ ॥ ऊर्णासंग्रहणोष्णीषेणावध्ना-
ति प्रजाभ्यस्त्वेति । अथ सोमोपनहनस्य समुत्पादितानामुष्णीषेण विग्रथ्नातीति वचनात् । बध्नातीति चाध्याहारः सौकर्यात् ॥ ॥
अंगुल्या मध्ये विवरोणाति प्रजास्त्वानुप्राणंत्विति अथ मध्ये गुल्या काशं करोतीति श्रुतेः ॥ ॥ तं विक्रयिणे प्रयच्छति सोमं ॥ ॥ पंच-
कृत्वः सोमं पणते । पणव्यवहारे । पंचकृत्वः संव्यवहारं करोति ॥ ॥ सआह सोमविक्रयिन् क्रय्यस्ते सोमो राजा३ इति क्रय्य इत्याह सो-
मविक्रयी । तं वै ते क्रीणानीति । मंत्रद्वयमपि चोदितार्थाभिधायी । क्रीणीहीत्याह सोमविक्रयी कलया ते क्रीणानीति अध्वर्युः ॥ ॥ भूयो वा अतः सो-
मो राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हतीति महांस्त्वेव गोर्महिमा गोर्वै प्रतिधुक् तस्यै शृतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या
आतंचनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति । भूयो वा अतः सोमो राजार्हतीति भूय एवातः सोमो राजार्हतीति च चोदिता-

राम० १२

२०४

र्थाभिधायिनौ । भूय एवेत्यतः प्रभृति चतुर्गावर्द्धयति । अध्वर्युः । एकैकेनांते पणते शफेन पदार्द्धेन गवा ते क्रीणामीत्यंततः प्रश्नांते प्रश्नांते । भूय ए-
वेत्यतः प्रभृति आवर्त्तते प्रश्नशेषेण चाध्वर्युसोमविक्रयिणौ । इति प्रत्युक्तौ लक्ष्येते । मंत्रोक्तशफादीनामेकैकेन पणतेध्वर्युः । उक्तौ प्रत्युक्तौ ते च
भूय एवेत्यतः प्रभृत्यावृत्तिः । अंत्ये च पणते गवा ते क्रीणामीत्युक्ते । क्रीतः सोमो राजेत्यंते वयांसि प्रब्रूहीत्याह सोमविक्रयी । अयमपि चो-
दितार्थाभिधायी । सआह चंद्रं ते वस्त्रं ते छागस्ते धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेन्या इति ॥ तच्च वेनाध्वर्युरभिधियते । शुक्रं त्वेति हिरण्य-
मालभ्य वाचयति । चोदितार्थाभिधायी ॥ ॥ स एष इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकंपयति । अभिकंपयन्नुपप्रलोभयति संदर्श-
नेन । अथ सोमविक्रयिणमभिप्रकंपयतीति श्रुतेः ॥ ॥ अस्मे तत इति यजमानसहितं निदधाति हिरण्यं ॥ ॥ सोमविक्रय्यंतदादत्ते । एतद्धिरण्यं
॥ ॥ अजां प्रतावस्वामालभ्य वाचयति तपसस्तनूरिति । अथाजां यां प्रतीचीनमुखीं वाचयतीति वचनात् । कारितत्वाद्ध्वेषणात्र चोदिता-
र्थाभिधायी च मंत्रः ॥ ॥ सद्योनाजां प्रयच्छन्नभिजोन इति द्विषेन सोममादाय गत उत्तिष्ठति वा । अपाते सोम उत्तिष्ठति वा यजमानः न वाति-
ष्ठति । मंत्रश्चोदितार्थाभिधायी । उपमार्थत्वादस्मिन् मित्रशब्दस्याविपरिणामः ॥ ॥ द्वाद्विर्तो रौद्रह्लितो प्रत्यस्य वासो निदधाति इस्मोरूमिति । अ-
यमपि चोदितार्थाभिधायी ॥ ॥ स्वान भ्राजेति जपति सोमविक्रयिणमाह्रमाणः ॥ अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति वचनात् । अत एव
यजमानः ॥ ॥ अपोष्णे तेदीदिजः शारः स्वयमेव पत्नी च ॥ ॥ हिरण्यं सहस्रादिव पृषता वरत्राकांडेनाहन्ति वा । हिरण्यमुपित्कृत्वा सोमवि-

ऋषिस्मारादाश्रिषण्षत्ता चित्रेणावरत्राकाङ्गेनाहं तिसोमक्रयिणां नवाहंतातिविकल्पः॥८॥ ग्रहीत्वा सोमं परिमाय प्रउतिदा वाचयति। ग्रहीतसोमस्य
हरणाऊहीतेनैव सोमेन वायच्यान इति। उन्नेरे च। उन्नेरे चैकमेणाप यजमानकर्त्तृके॥ ॥उदायुषेत्यु-त्थानं शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणिमंतर्द्धाय
पाणिनां नहितेनाशिरसि सोमं कृत्वा उदायुषेत्यनेन मंत्रेणोत्तिष्ठति॥ प्रतिपंथामित्यनेनाभ्येति दक्षिणातस्ति छकं त्रेसमंगिधोत्तं प्रउगा स्तौऽदुते
फलके॥ समं सर्वागोपेतो दक्षिणतो व्यवस्थितं कृयदेशस्यानस्ततुतिगच्छति प्रतिपंथामित्यनेन मंत्रेण। तस्य चेषां तरालादुद्धुते फल
के भवतः। उद्धृते प्रउगस्य फलके इति वचनात्॥ ॥ कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगसीति॥ अस्मिन्निति त्वनोभिधीयते॥ ॥तस्मिन्सो
मं निदधात्यदित्यै सद इति॥ तस्मिन्कृष्णाजिनो मंत्रश्चोदितार्थाभिधायी॥ ॥अस्तभ्नाद्यामिति सोममालभ्य वाचयति। आलभ्य
तिकारितेः काशुते चाध्येषणा। न्यग्रोधे च सोमं न्यग्रोधावितिः अस्तभ्नाद्यामिति चोदितार्थाभिधायी॥ ॥वनेषु व्यंतरिक्षमिति सोम
पर्याणहनेनेन परित्र स कृष्णाजिनपुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत्। वनेषु व्यंतरिक्षमित्यनेन मंत्रेण। सोमपर्या
णहनेन परित्यक्ते कृष्णाजिन मनसः पुरस्तादासजत्यवलगयति। सूर्यस्य च क्षुरित्यनेन मंत्रेण॥ ॥एके चैकावा अवकृत्य। एके चेदा
सनकृष्णाजिनग्रीवा अवकृत्यासजंति॥ ॥अनड्वाहौ पुनरनुस्त्रावेनमिति युगपद्वचनत्वात्। अनस्यनड्वाहौ पुनरनुस्त्रावेत
तमित्यनेन मंत्रेण युगपत् योगपद्याभिधायकत्वात् मंत्रस्य॥ ॥भेदे मंत्रावृत्तिः सान्निपातित्वात्। भेदेन वा योजनमशक्यत्वात्। नहि

शक्यते दक्षिणेनैकेन पाणिना द्वयोर्योजनं कर्त्तुं। योजनं च योक्त्रपरिग्रहणं। न युगस्कंधसन्निपातः। अतो भेदेनाभेदे च मंत्रावृत्त्या मात्वंसन्निप
तितो दक्षिणं गंत्रः क्रियायां उपकरोति। तथा च श्रुतिः सदक्षिणं युग्यमेवाग्रे युनक्त्यथ सव्यं युग्यमिति॥ ॥ईषांतरे अभितिष्ठः सुब्रह्मण्यः प
लाशशाखया प्राजति। यत्तं उद्धृते फलके तत्र अभितिष्ठः सुब्रह्मण्यः पलाशशाखया प्राजति गमयत्यनड्वाहौ। पश्चादन्यरात्पापालं वेदगृ
हीत्वा पालं वशब्देन पश्चादावद्वारं जुरभिधीयते। यथा वतारेनः प्रवर्त्तमानं वीधार्यते। निगृहीत्वा सोमायक्रीतायानुवाचयति। पर्युह्यमा
णायेति चेति विकल्पः। मंत्रश्चोदितार्थाभिधायी। क्रयोत्तरकालं वाभिषेचनीये बहुवचनात्तेनो हः॥ ॥दक्षिणतश्चान्वारभते। सोमं पर्यु
ह्यमाणं वै यजमानोन्वारभत इति वचनात्॥ यत्रिरुक्तां प्राप्याध्वा दक्षिणावर्त्तं शालां गच्छति। निष्कर्याप्रथमायोः सोमपरिवहन विष
दाश्रंतया प्राप्यात्वा प्रदक्षिणमावर्त्य शालां गच्छति। भद्रो मेसीति वाचयति। वाचनेन च गमनाभिप्रवर्त्तनस्य। मंत्रश्चोदितार्थाभिधायी
॥ ॥सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्यो३ सुब्रह्मण्यो३मिति त्रिरुक्त्वा सकृन्निगदं पावदहे सुत्या भवतीति यावाह। सुब्रह्मण्यां चाह्वय
ति। चशब्दादध्वर्युः स्वयमेवाध्वर्युर्वेदिविधानमस्याइति। सुब्रह्मण्योमिति त्रिरुक्त्वा इंद्र आगच्छेति सकृन्निगदं ब्रूयात्। यावद्भिरहोभि
सुत्यमह भवति तावत्सु उच्चारयेत्। सुब्रह्मण्यः पुनः शकटेषु ब्रह्मण्यानिगदवर्जितां त्रिरुक्तः प्रचि प्रतिप्रस्थाता मीषोमीयं पशुमादायति
प्रतिरुस्मरां। गंमेधमभावेलो हितसारंगं। शालायाः पुरस्तात्प्रतिप्रस्थाता मीषोमियं पशुमादायेति इति। अन्यवर्णकेस्मवर्णेनसहि

२१०

कर्क.
९४

तंमेध्यंमेदुरः तदभावेलोहितसारंगान्मेषिश्च स्यात्तेनमालंभ्यवाचयति। एनंपशुं॥ ॥चरतिपशौवर्त्तमानेऽनसिषट्कृत्वः प्रतीचीति॥ ॥शा
लाप्रवेशान्ते वाचनमेव। अध्वीगच्छेतिपशौवाचनमेवभवति॥ ॥आहवनीयाच्चोल्मुकमाहृत्यैकेवाचनंकुर्वंति। उल्मुकहरणंचप
शुसमिन्धानस्ववान्चरतिपशौ। एवंहिश्रूयते॥ तद्धैकआहवनीयादुल्मुकमाहरंत्ययमग्निरयंसोमस्ताभ्यंसहमन्यानिष्टाध्यानमिति॥ प
सभापेन उपस्थाप्यानेमनेनोपतिष्ठातिवरुणस्यात्रेमनमिति। शालायाः समीपेन उपस्थाप्यानंभद्रेनोपतिष्ठातिवरुणस्यात्रेमनमित्यनेनमं
त्रेण॥ ॥शम्येचोद्भूहतिवरुणस्यस्कम्भसर्जनीइति। अनेनमंत्रेण॥ ॥उदुंबरीमासंदींनाभिदघ्नामरत्निमात्रींगीर्भुतामाहरंतिचत्वारःना
भिप्रमाणामरत्निमात्रैरंगैरीषास्थूलादिभिःकृतांमुंजरज्जुं। सोत्रपमरणंहिश्रूतौप्रयन्ते। मुंजविचयनाभवतीति। मित्राचार्येणोक्तं। सोमा
संदीवदिति। चत्वारआहरंत्यध्वर्यवः। अध्वर्युश्चत्वारोहितासंदीमाहरंतइतिश्रुतत्वात्॥ ॥अभिमृशत्येनांवरुणस्यऋतसदन्यसीति। एना
मासंदीं॥ ॥कृष्णाजिनमस्यामास्तृणातिवरुणस्यऋतसदनमसीति। अस्यामासंद्यां। तस्मिन्सोमंनिदधातिवरुणस्यऋतसदनमासीदेति।
तस्मिन्कृष्णाजिने। मंत्रश्चादित्यांधोभिधायी॥ ॥शालांप्रवेशयंतिदक्षिणेनसंचरेण। अध्वर्यवश्चत्वारएवायातइतिवाचयति। चोदितार्था
भिधायामंत्रः॥ ॥आहवनीयंदक्षिणेनस्थापयंति। सहसोमेनासंदीं॥ ॥उदपात्रमुपनिनयंत्येके। उदपात्रमुपनिनयंत्येके। अन्वंहैकउदपात्र
मुपनिनयंतीति अभिधायतस्मान्नोपनिनयेदित्युक्तं। अतोविकल्पइति॥ ॥इतिकर्कोपाध्यायविरचितेकात्यायनसूत्रसप्तमोध्यायः॥ ॥७॥ ॥

राम.
९४
२०७

॥ ॥उं आतिथ्यंनिर्वपतिवैष्णवंनवकपालं॥ आतिथ्यंइतिकर्म्मणोनामधेयं। तस्मादातिथ्यंनामेति। श्रवण
ताविधायकत्वात्। संव्यवहारश्चदृश्यते॥ आतिथ्यहविष्कृतःकृत्वोत्येवमादि। तत्रवैष्णवोनवकपालोभव
ति॥ पत्न्यन्वारब्धस्तूष्णीमकविमुक्तेवानिर्वपेदग्नेस्तनूरितिपंचकृत्वःप्रतिमंत्रं। तत्पत्न्यन्वारब्धतइतिवच
नात्। सर्वेसंत्वरमाणाइवगृह्णीयादिति। तूष्णीमित्युक्तं। तद्ध्यन्यतरएवविमुक्तःस्यादन्यतरोविमुक्तोऽन
गृह्णीयादित्येकविमुक्तइत्युक्तं। वाशब्दोविकल्पार्थः। एवमपिहिश्रूयते। विमुच्यैवप्रपाद्यगृह्णीयादिति॥
पूर्वंनिर्वपतिग्रहणंकर्मोत्पत्त्यर्थं। द्वितीयंनिर्वापार्थं। अग्नेस्तनूरित्येभिर्मंत्रैःपंचकृत्वःप्रतिमंत्रंनिर्वपेत्। स
गृह्णात्यग्नेस्तनूरसिविष्णवेत्वेतिश्रुतत्वात्। निर्वापेचोदकेनसवितृपदोपलक्षितोमंत्रःप्राप्नोत्यतआह॥ सावि
त्रनिवृत्तिःश्रुतिविरोधाभ्यासावित्रस्यसवितृपदोपलक्षितस्यमंत्रस्यानिवृत्तिःकुतएतत्। श्रुत्यामंत्रांतरस्य

फर्क

१

विहितत्वात्। सगृह्णात्यग्नेस्तनूरसि विद्मवेत्वेति। उभयत्रद्रव्याभिधायकत्वाच्छब्दः। सविरुध्यंतइतिकेषां
चित्सिद्धांतः। अपरेनुव्यावर्णयंति। येनात्रऋतिर्भवति। सवाअन्येनैवततोयजुषागृह्णीयाद्येनोचान्यानिह
वीः षीति॥ चोदकप्राप्तमन्त्रस्यसविशिष्टयोर्मंत्रयोः समुच्चयोवाचनिकः। अतउभाभ्यामपिग्रहणमिति। अपरेतुचो
दकपरिप्राप्तमंत्रेत्वाशब्देमेवापनयंति। सएवविरुध्यते। अग्नेः तनूरसिशिष्टत्वेवत्वेतित्वाशब्देनद्रव्यमभिधीय
ते। सावित्रेपित्वाशब्दोद्रव्यपरएव। ततः प्रत्यक्षशिष्टेनचोदकप्राप्तस्त्वाशब्दोनिवर्त्स्यतइति। तत्पुनर्विचारणी
यं। यदावचनेनप्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोः।

ए२-
१५
२०८

समुच्चयोभवतितदातदवयवभूतस्यत्वाशब्दस्यैकस्यनिवृत्तिरित्यशक्यंवक्तुं। अपिच। प्रत्यक्षशिष्टेपित्वाशब्दसमुच्चयोदृश्यते। अग्नेनायत्वा
सामभृतेतिस्मवेत्वेति। अग्नये। वारायस्याप्रदेविस्मस्मवेत्वेतिच। अतः प्रत्यक्षशिष्टचोदकप्राप्तयोरास्नानसमर्थ्यांतसमुच्चयः। पूर्वंचोदकप्राप्त
:पश्चात्प्रत्यक्षशिष्टइति। नष्टशब्दस्तुचोदकप्राप्तेपिदेवतादेशादुनरएवभवति। प्रकृतावेवमेवदृष्टत्वात्। सक्षिस्यतुग्रह॥ त्रयएवप्र
योगाः प्रकृतौदृष्टत्वात्। नोत्तरयोर्नष्टशब्दस्यच॥ ॥ अग्न्यन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानवत्सवारणानिदर्शपूर्णमासयोः प्राग्गुरवेसानाग्याः
सामर्थ्यकृतत्वात्। निवर्त्तंतइतिशेषः। अग्न्यन्वाधानंतावत्तद्देवतापरिग्रहार्थं। सचदेवतापरिग्रहः सोमिकेनकृतः। आग्नावैष्णवंनिर्वपतीतिप्रकृ
त्ययेनेतदाह। अग्निर्वैयज्ञस्यावरार्ध्योविष्णुः परार्ध्यस्तत्सर्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्यसर्वंचयज्ञंपरिगृह्यदीक्षाइति आग्नावैष्णवस्यचदेवताप
रिग्रहार्थतोच्यते। यद्येवंकृतत्वादित्यत्रनसंभवतीत्यतः प्रभृतिशब्दः प्रायणीयादिविषयोद्रष्टव्यः। व्रतोपायनमपिसोमिकेनकृतत्वान्निवर्त्तते
दीक्षितस्यहिसत्यवदननियमउक्तः। तस्माद्देपिदीक्षितमाहुः सत्यंवदेति। अत्रापिप्रभृतिशब्दोनोजनस्यएव। दंडोतेहिदीक्षितोभवतीति। अ
तउर्द्धंव्रतोपायनस्यनिवृत्तिस्यात्प्रकृतस्याभावात्। आरण्यभोजनमपिनिवर्त्तते। सोमेद्रव्यविशेषनियमात्। निवृत्तेहिपयोव्रतेहविःशेष
भक्षोच्यते। अस्तिआरण्यभोजनस्यप्राप्तिरितितात्रआप्लिनेप्रक्रांतेतत्रिरात्रपर्वसिद्धमुक्तं। अपवसथ्येपुनरहनिक्वचनमेव। तस्मादुपवसथ
थेनाश्नीयादिति। अथवाआरण्यभोजनप्रतिषेधसूत्रस्यैतन्मूलत्वं। तस्मादुपवसथेनाश्नीयादिति। एवंचोपवसथ्यविषयएवारण्यभोज

कर्क०
२

नप्रतिषेधः। दानमपि निवर्त्तते दीक्षणीयादिषु सोमिकेनैव दक्षिणादानेनानन्तर्निर्वर्तितत्वात्। वृषभवरणं च सौमिकेनैव रणेन कृतत्वात्।
कृदवसानीयायां तु अग्न्यंतरत्वादस्यान्वाधानं प्रवर्त्तत एव। व्रतोपायनमपुनरुक्तं दीक्षत्वादाने च विहितत्वात्। तस्य हिरण्यं दक्षिणा
ति। आनन्त्यंतरविधाना च व्रत दरणं प्रागुदयानीयाया इति सूचितं॥ ॥ प्रत्नी संनहनं च सयोक्त्रायाः निवर्त्तते। यजमानभागश्च म
रूप प्रतिषेधात्। प्रतिषेधश्च द्रव्यांतरविधानात् तानकर्मगुणत्वात् नितदेवे। यजमानभागेन मरुतः तर्पितिकिंतर्हि मरुत एव। कर्मगुणो ह्य
सौ पुरुषार्थो हि द्रव्यांतरविधानमिति॥ ॥उपसर्जनीरधिश्रयति मदंतीश्च व्रतवत्। उपसर्जन्यधिश्रयणं मदंतीनामवसरविशिष्टयो
च्यते। व्रतवदिति गार्हपत्ये दीक्षितस्य श्रपणाद् दक्षिणाग्नौ पत्न्या इति॥ ॥ आयुष्टिविसर्गोऽड द कार्यस्तनकुर्त्वेव्यः श्राति च्या यामेवा
परो विशेष उच्यते। कार्ष्मर्यमयाः परिधय आश्ववालः प्रस्तर ऐक्षवौ विधृती वर्हिश्च। विशेषाभावेपि वर्हिग्रहणं चतुष्टयप्र
तिपत्त्यर्थं। वक्ष्यति हि॥ ॥एतद्वा आग्नावैष्णवीयोपसत्स्वपि च चतुष्टयं। सुचां यं व्यति नियमः। एककारकरणात्॥ ॥आसाद्याग्निम
न्धनमासेचनात्करोति। एतच्चेह विहितं। तच्चातुर्मास्येष्टयपि वक्ष्यति पुनरिहातिदिष्टमिति॥ ॥इष्टान्ते भवति॥ तस्मात्सवनाइडान्ता इति व
चनात्॥ ध्रौवं तु न प्रदाने गृहीत्वापनयति। ध्रौवमाज्यं व्रतप्रदानभागेन गृहीत्वाप्यतय इत्यनेन मंत्रे[illegible] द्विःस्थाल्याः स्रुवेणा
हूनेष्ट्रे शाकल्येति शाकलेन त्रिःस्थाप्येति। मंत्रवर्णेन स्थाल्याः स्रुवेण गृह्णाति॥ ॥गृह्णामीति सर्व[illegible]कारित्वात्। गृह्णामीति च मं

रा०
२
२००

त्रानुषंगः साकांक्षत्वात्। द्विःस्थाल्याः स्रुवेण गृह्णातीति। उत एतत्। मंत्रचासमवेदात्। आज्यनिगृह्णाना इति[illegible]ज्यवरूत श्रयणात्॥ ॥पूर्वशेषा
च्चोत्तरो प्रति द्वंद्वं च ग्रहणमाज्यानि गृह्णाना इति श्रुतेः॥ ॥याग्यदः प्रकृत्यार्तौ। पूर्वशेषभूतो चोत्तरो मंत्रौ। न द्विःस्थाल्याः स्रुवेण ग्रहणं न सूत्र
वचनमस्ति न पूर्वमंत्रेण सह हैकवाक्यता नोपात्तः। अनेकविशेषणविशिष्टा हि सर्वे ते वा पुरमिधाय्यन्त इति। आपतये त्वा परि[illegible]गृह्णामीति द्विप
कृत्वा हयो वा अयं पवन एष आ च पवति परिचपततीति। तथा एषतनूनप्राशान्कर इति एष वै शक्रो जिघ्र इति एकवाक्यता या[illegible]मान
वाक्यता न युक्ता। अतो यन्मंत्रवाक्यसमेदात्। द्विःस्थाल्याः स्रुवेणेति तत्रातीच युक्तरूपं। पत्न्याज्यानि गृह्णाना उत्याज्यवरूत्वं तत्प्रतिपु॥
हणं न परिक्रियते। तस्मादेकमेवेदं ग्रहणं। न द्विःस्थाल्याः स्रुवेणेति संप्रदायः। अपरे तु द्विःस्थाल्याः स्रुवेणात्स्यीय ग्रहणमिच्छंति तेषां पुनर्वचनम
न्वेषणीयं। नहि वचनमंतरेणेषोऽर्थः शक्यते वक्तुमिति॥ ॥तानूनप्त्रमेतत्। अस्य तानूनप्त्रमिती पसंज्ञा वैदिकी॥ ॥दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधा
यावमशांत्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमसीति। अनेन मंत्रेण। अद्रोहस्त्यानस्तानूनप्त्रिणो द्राग्ध्यमिति श्रुतेः। यैः सह तानूनप्त्रमात्यं स्पृष्टं
ते सत्तानूनप्त्रिणः तेषां परस्परतो द्रोह इति॥१॥ ॥पत्न्यंग्य निदधात्युपविधायामन्नयेन। पल्यंग्य चालयित्वा आपधायाम् नयनेन निदधाति प्रकृत
त्वात्तानूनप्त्रं॥ ॥अपराह्ने व्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति। अपराह्ण इत्यनुवाद एव प्राप्तत्वात्। व्रतस्य पुरुषार्थत्वाद्यथासामर्थ्यं भवतीति
यापि केवलार्थत्वात्तानूनप्त्रप्रदायत एव। बहुषु गृहपतय एव उष यजमानेषु गृहपतय एव तानूनप्त्रप्रदानं यदि वह वो दिरु रन्गृहपतय एव व्र

कर्क तमप्सु सिञ्चप्रपदे मुरि तिष्ठते। अग्रेव्रतपारत्याहवनीये समिधमाधाय मदंतीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं कुरुते। अग्रे व्रतपा त्वनेन मंत्रेणा
३ हवनीये समिधमाधाय मदंतीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं करोति। अवांतरदीक्षेयमिति यजमानः करोति॥ ॥पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीं॥
चशब्दात्समिधमाधाय मदंतीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखले करोतीत्युक्तं यजमानेन सर्वं कामवांतरदीक्षा॥ ॥यजमानषष्ठाः सोममाप्यायय
तं ऋत्विज इति॥ चतुः सोमाय ऋत्विजो प्रति वेदमाप्यायनमाम्नातं। पंचमप्रतिप्रस्थाता। एवं यजमानषष्ठा इति संप्रदायः। अपरे त्वाग्नीध्रं पं
चममन्यंते। आप्यायनं वा लंभनमात्रं। न सोमप्ररूपः नियतपरिमाणत्वात्। सर्वाग्रे यपरूपं चाग्निषु दादिष्वमंत्रस्य विपरिणामः। आप्यमा
लभ्यापस्पृशेद्यः सोममालिप्यमानस्तथाविपर्यस्य प्रतीत्य प्रस्तरे निह्नुवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्तानानावेष्टायरति॥ तत्रस्थस्यापि प्रस्त
रे निह्नवः संभवति। तन्मीमृड्दित्यनेनेति यहणां॥ निह्नवश्च प्रस्तरे पाणिपाः करणं। व्यूहन परिध्यंजने कृत्वैकैः। तानूनप्त्र ग्रहणादि कुर्वंति
शालीन रात्रेनानून प्रादिरव सर ति क्षिप्स या व्यूहनपरिध्यंजनेनू येनैः। संस्कारकत्वाच्चैउं तत्वे पिसत्येवमादीनां प्रवृत्तिरिणे [illegible]
त्यादकानीनि वृत्तिर्युक्ता रूपा। प्रतिपत्तित्वाच्च प्रतिपत्तीनां प्रवृत्तिरेव। समुल्लुप्य प्रस्तरमेत्स्मा परिधी श्चादाय [illegible] पारिन प्र
रं यी हि वान्काचपरिधीनादायविधृती चाग्नीन्मरं त्या पारत्याह। मदंतीत्यग्नीत्। प्रत्याह। नाभिरेहाति वृ [illegible] पाहवनीये हत्वाप्सु सा ग्रमद
ग्नीध्रे प्रयच्छति निधानाय॥ नाभिरेहात्यमुमंत्रे स्रुवत्रयापाहवनीयं हत्वा अधिशिरः सामीप्ये पा [illegible] चमदंतीभिरप्सु दत्वाग्नीध्रे ३

प्रयच्छतिनिधानार्थं॥ ॥सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति। चशब्दात्प्रतिपत्नी [illegible] पवति [illegible] उत्तरो ततः सुब्र
ह्मण्या प्रैषः। आगंतुकत्वात् प्रवर्ग्योपसदावतः। अत ऊर्द्ध्वं प्रवर्ग्योपसदौ भवतः। अन्यत्र पठितस्यावसरो [illegible] नेह तु प्रवर्ग्य
स्योपाठ इति। उपसदेव वा प्रवर्ग्ये। अप्रवार्यशब्देन प्रथमयज्ञो भिधीयते। तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृंज्यादिति वचनात्। स [illegible] द्विती
येवैतत्तीयेवेत्यनुवादात्। प्रथमयज्ञे उपसदेव भवति। वा त च्चापि प्रवर्ग्यः शाखांतरात् प्रथमयज्ञे प्यकुरति प्रणाता युपसत [illegible]
नोपदादौ तदाक्षिप्याच स्यादि प्रैषादित्यर्थः। अग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवरणमपर प्रसक्तत्वात्। उपसदिति च कर्मणो नामधेयं तेषु प्रैतेषु उपसदौ न
त्वेतेति सिध्यते॥ ॥हविष्कृतमाहूयान्नाहननमेषणोऽतीर्थ्यार्थत्वात्॥ हविष्कृदाह्वानकाले यदाहननं तस्य प्रणभो वेन भवति। ऊ
न एनत्। तादृष्यार्थत्वात्। तीक्ष्णाकरणा ये दृषदुपले आहन्येते। तीक्ष्णीकृता भ्याहि शम्यया दृषदमभिनिर्वर्तंत इति॥ ॥स्याद्वा ध
र्ममात्रत्वात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। भवेद्वा पेषणाभावे प्याहननं। नैनत्तैक्ष्ण्यार्थं। न हि शम्यया दृषदुपलयोस्तीक्ष्णता पपादयितुं शक्य
ते। अतो धर्ममात्रमेतत्किं च॥ ॥श्रुतेश्च। श्रुतिरप्यमुमर्थं ज्ञापयति धर्ममात्रमेतदिति। अत्र पुराकल्परूपा श्रुतिः। असुरा ह्येष सपत्ना
यज्ञाकृयह पात्राणि प्रविष्टाः साययज्ञमेवयज्ञपात्राणि प्रविवेश तत्तो हेनान शेकुर्नोदितुं मिति प्रकृत्याहसैषा सुरघ्नी सपत्नघ्नी वाग्वद
तिसपत्नैषहविष्कृत सद्वादयतितदेषा दृषदुपले समाहंतीति दृषदुपलयोराहननं असुरसपत्नहननायनतीक्ष्णीकरणाय तस्माद्धर्म

कर्क· तस्मिन्नुत्सिच्य प्रपद्य पुरि तिष्ठतेः। अग्रे व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधाय मदंतीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं कुरुते। अग्रे व्रतपास्त्वनेन मंत्रेणा
३ हवनीये समिधमाधाय मदंतीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं करोति। अवांतरदीक्षेयमिति यजमानः करोति॥ पत्नी च गार्हपत्ये रूरमी॥
चशब्दात्समिधमाधाय मदंतीरुपस्पृश्य गाढतरं मुष्टिमेखलं करोति वरूयजमानके सर्वेषामवांतरदीक्षा॥ यजमानषष्ठाः सोममाप्याययं
ति अंशुरंशुरिति॥ चतुः सोमाय र्त्विजो प्रति वेदमाप्यायनमाम्नातं। पंचमप्रभृति प्रस्थाता। एवं यजमानषष्ठा इति संप्रदायः। अपरे त्वाग्नीध्रं प
चमं मन्यंते। आप्यायनं वालंभनमात्रं। न सोमप्ररूपः। नियतपरिमाणत्वात्। सर्वाग्रे यपरूचाग्निष्टुदादिषु मंत्रस्य विपरिणामः। आप्यमा
लभ्योपस्पृशेद्यः सोममालिप्यमानस्तथाविपर्यस्य प्रतोन्यप्रस्तरे निह्नुवत उत्तानहस्ताद्दक्षिणोत्तानानावेष्टारायरुति॥ तत्रस्य स्यापि प्रस्त
रे निह्नवः संभवति। तन्मीमांसदिति प्रत्येत्येति ग्रहणं। निह्नवश्च प्रस्तरेपाणेपाः करणं। व्यूहन परिध्यंजने कृत्वैकैतो न्यूनप्रग्रहणादिके वैतृ
शास्त्रं तं न रात्रेनान्नून स्रुादिरेव सरविक्षिप्त या व्यूहेन परिध्यंजनेनूयेते। संस्कारः कल्पात्रे उत्तवेपि सत्येवमादीनां प्रवृत्तिरिष्यते [illegible]
त्यादकानीनि रत्निर्दुष्कृत्य। प्रति पत्नि त्वाच्च प्रतिपत्नीनां प्रवृत्तिरेव। समुत्प्य प्रस्तरमेत्न्यापरिधींश्चादाया [illegible] पानि प्रस्त
रं यी हि। त्यात्मा च परिधीनादाय विधृती चाग्नीन्मदंत्या पारत्याह। मदंतीत्यग्नीत्। प्रत्याह। नाभिरेहीति व[illegible]प्याहवनीये हत्वाप्युक्षा रामः
ग्नीधे प्रयच्छति निधानाय॥ नाभिरेहीत्यमुमंत्रेणैव त्रय्यप्याहवनीयं हत्वा अध्यध्यरीदः सामीप्यं उपर[illegible]च मदंती। भिरभ्युक्षाग्नीधे ३

प्रयच्छति निधानार्थं॥ ॥सुब्रह्मण्यां च प्रेष्यति ब्रह्मन्सुब्रह्मण्यामाह्वयेति। चशब्दात्प्रतिपत्नी अ[illegible] पूर्वतरो। ततः स्थ
सण्यप्रैषः। आगंतुत्वात्। प्रवर्ग्योपसदौ चरतः। अत ऊर्ध्वं प्रवर्ग्योपसदौ भवतः। अन्यत्र पठितस्यावसरो [illegible] प्रवर्ग्य
स्य पाठ इति। उपसदेव वा प्रवर्ग्यः। अप्रवर्ग्यशब्देन प्रथमयज्ञो भिधीयते। तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृंज्यादिति वचनात्। [illegible] द्विती
ये वैतरतीयेवेत्यनुवादात्। प्रथमयज्ञे उपसदेव भवति। वातज्ञापि प्रवर्ग्यः। शाखांतरात्प्रथमयज्ञे प्यकुरतीत्युपसत्[illegible]
नायकादौ तदा द्विर्वाचयति प्रैषादित्यर्थः। अग्न्यन्वाधानव्रतपरायणो प्रसक्तत्वात्। उपसदिति च कर्मणो नामधेयं ते इष्टप्रज्ञेषुपसदोत
त्वेति हि श्रूयते॥ ॥हविष्कृतमाह्वयानाहननमशेषणोऽतोऽर्थत्वात्॥ हविष्कृदाह्वानकाले यदाहननं तत्पुणाभावेन भवति। ऊ
त एतत्। नाह्वाणार्थत्वात्। नाह्वाकरणायेह दृषदुपले आहन्येते। नाह्वाकृताभावाहि शम्यस्याद्दृषणममिनिर्वर्त्यतरति॥ स्याद्वाध
र्ममात्रत्वात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। भवेद्वाशेषणाभावे प्याहननं। नैनतत्रैत्राण्यर्थं। नहि शम्यया दृषदुपलयोस्ताह्वानोपपादयितुं शक्य
ते। अतो धर्ममात्रमेतत् किंच॥ ॥श्रुतेश्च। श्रुतिरप्यमुमर्थं ज्ञापयति धर्ममात्रमेतदिति। अत्र पुराकल्परूपा श्रुतिः। असुरद्धीसपत्नघ्नी
य वा कयज्ञपात्राणि प्रविष्टा सा यज्ञमेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश ततो नैनां न शेकुर्निर्हर्तुमिति प्रकृत्याह सैषा सुरघ्नीसपत्नघ्नी वा गुर्द्दे
ति सपत्नेषु हविष्कृतमुद्वादयतित देषा दृषदुपले समाहंतीति दृषदुपलयोराहननं असुरसपत्नहननायनतो ह्वाकरणाय तस्मादेषु

कर्क मात्रमिति। नन्वेवमपिद्वितीयान्तनिर्देशाद्दृषदुपलसंस्कारएवायंस्रुक्तमार्गवत्। ततःश्रुत्येषणाभावेन भवति। अत्रोच्यते। नैषदृषदुपलसंस्कारः
४ वाग्गुह्लादनमात्रं चोद्यते। तस्मादेतामत्रवाचंप्रत्युह्लादयंतीतिप्रकृतमपुनरूपसंक्रियते। सयस्यहैवंविदुषएतामत्रवाचंप्रत्युह्लादयतिपापी
यांसोहैवास्यसपत्नाभवंतीति उपक्रमोपसंहारयोर्वाक्यस्यवाग्गुह्लादनार्थतावगम्यते। नदृषदुपलसंस्कारार्थतेति। एवंचभूतमस्यसमुच्चार
णान्यथानुग्रहोभवति भूतस्यभव्यार्थतान्याय्या। नभाव्यस्याहननस्यभूतार्थता। नन्वेवंसतिआहननाददृष्टंकल्पनीयं। सत्यमेवंदृषदुपलसं
स्कारपक्षेपिअदृष्टकल्पनस्यैवेतितस्माददोषायं। अपरेतुव्याचक्षीयंति इदं दैवकंचउत्तरस्यदृषदुपलस्यगुणाभिमतत्वात्सप्तम्यानिर्देशायंदृषदुपले
समाहंतीति। स्पष्टएवदृषदुपलस्याहननंप्रतिगुणभावइति। एवंसत्यप्यसान्नाय्येपिभवत्येवाहननमिति॥ ॥परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणा
न्यनिर्वपणाधिश्रयणानिकृत्वाज्यादिकरोति॥ उपसदोऽपूर्वत्वज्ञापनार्थंपरिस्तरणाद्युपादानं। कुतुपाहनननिरासार्थंच। नकृतः। या
वदुक्तंह्युपसत्कर्मयेनाज्यस्रुवायोविधीयते। तद्विधानेनचयावत्किंचिददृष्टोपकारकमविहितंतत्सर्वमेवनभवति। यथाहननं [illegible]
प्रहरणंच। तथोत्तराघारप्रापाज्यभागादि। स्वाहादानंत्वत्रविधीयतएव। स्तन्त्वाद्देशेवपनुहरणस्यप्राप्त्यभावात्। अनस्वाहादानंविधे
र्वाचनिर्दंसंवपनुहरणमिति। अत्रचयद्यपिकरणंनोद्घाटितं। तथापिद्रव्यसंस्कारादितएवाउद्धवोवाधारादिविधानात्हिप्रमेयं। बर्हिषःप्र[illegible]
ति। संवपनुहरणेबर्हिषोवयवंपुष्टिषपुष्टिघकरणिता। एवंस्तनेववेदिरितिगम्यते॥ मदंतीरित्युवाप्रोक्षति। वाशब्दोविकल्पार्थइतिसंप्रदायः।

पुनर्वचनाच्चप्रैषस्यनियमः। मदंत्युपादानसामर्थ्याच्चमदंतीशब्दस्य॥ मात्रावदिध्माबर्हिः॥ अष्टादशसंख्याकत्वेप्राप्तेमात्रावदित्युच्यते। नवसामिधे
न्यस्यइध्मानुपस्पृश्यपर्वदिष्टेवेदकृदसमवंति। बर्हिषश्चैकस्तरणविधानान्मात्रावदित्युक्तं॥ ॥स्रुवतनीयास्रुवःसमार्ष्टि। स्रुच्युक्तत्वाभावात्स्रु
वेनसहवक्तव्यवचनं। स्रुवतनीयानांसंमार्गोनवाच्यो अन्वयप्राप्तत्वात्। वाच्योवाज्यस्थाल्याःसंमार्गोमाभूदिति। कुतःप्राप्तिरितिचेत्। वक्ष्यतिह्याज्य
स्थालीध्रुवार्थइति। अनेनप्रापितःसंमार्गोनिवर्त्यते। यद्येवंकार्यापत्तेःप्राप्नोत्येवसम्मार्गोनैतदेवंध्रुवाकार्यापत्तिरेवस्थाल्याः। नहि [illegible] ध्रुवाका
र्यंहिस्थालीतोगृहीतस्ययज्ञार्थस्याज्यस्यधारणं। तच्चेहनविद्यते। यद्येवंकथमुक्तमाचार्येणाज्यस्थालीध्रुवार्थेतिप्रस्तरांजनार्थ्या
षणेनचध्रुवायाःप्रस्तरांजनार्थंउपधारणंकार्यंनिर्दिष्टत्वात्कार्दस्य। अपपचतुध्रुवायांगृह्णातिसर्वस्मैतद्यज्ञायगृह्णातीतियथाजेरूपमतोन्यक्ष
र्ययोःसत्योःप्रकृतौप्रस्तरांजनंविहितमेवंध्रुवायामपि। एतच्चाग्नि कृत्वाचार्येणोक्तमाज्यस्थालीध्रुवार्थइति। एवंचध्रुवाकार्याभावात्। स्थाल्य
ज्यासंमार्ज्यर्थीदुर्लभइतिसंप्रदायेउक्तामाग्न्यनिर्वापासप्रैषःसंमार्गःक्रियतएव। अपृथग्गृहीतंजुह्वांचउरूपभृतियथाप्रकृतिवा। अपृथग्गृहीतंजुह्वा
गृहीतव्यं। चतुर्गृहीतमुपभृतिसर्वाअष्टौस्रुवोजुह्वांगृह्णातिचउरूपभृतीतिवचनात्। अथोत्तराधारअश्चचतुरोवकृत्वोजुह्वांगृह्णीयाद्द्वेधाकृत्वाउप
भृतीतिश्रुतत्वात्। यथाप्रकृतिवेत्युक्तं। अत्रजगृह्णातीतिप्रकृतिलिंगसंयोगात्प्रधानार्थत्वेपिसतिप्रकृतिवदेववचनात्ग्रहणं। क्वचनच्यानेने
वप्रधानाभिनिर्वृत्तिः। एककस्तरणवचनादेवाज्यस्थालीध्रुवार्थे। कृतंव्याख्यानं। स्रुवाघारमाघार्य ६ मन्त्र आश्राव्य सीदहोतरित्येवब्रूयात्।

स्रुवाघारविधानेन यावदुक्तमेतदिति गम्यते। संमृष्टेऽग्नौ आश्राव्य सीद होतरित्येव ब्रूयात। अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते सीद होतरित्येवाहेति वचनात् प्रस्त
तो निक्रमणमध्वमम्दे उवाचयति स आज्ञाति क्राममत्ययेन ब्रूहीति। प्रसवश्च। अत्र प्रयाजार्थौ प्रसवन वचनाद्भवति। उपविशति होता होतृषदन उप
विश्य प्रसौति प्रसूतोध्वर्युः स्रुचावादत्ते स आह अग्नीत् क्रामन्नमयेन ब्रूहीति। अर्धं ऊत्वा सोमाय विष्णवे समानीय। अग्नये अर्द्धं ऊत्वा सोमाया
र्द्धं च ततो विष्णवे समानीय। उपभृत्यपृष्ठहीनपरेः सर्वमेव गौहवं कृत्वा। समानीय सोमाय विष्णवे जुहोति। वचनसामर्थ्याच्च वैष्णवं समानयमाने
नानुवाचनं कर्त्तव्यं। अथ यदुपभृत्यां जुप्रभवति तत्समानयमान आह विष्णवे नु ब्रूहीति॥ ॥सादयित्वा स्रुचौ सोमाप्यायनाद्यास्तव स्रासणप्र
भात। आतिथ्या कर्म विशेष उच्यते। अत्रा प्रस्तरमुपसदं जुहोति स्रुवेण पानरत्वपः शय्यामन्वर्धे निगदव्याख्यातम्॥ ॥द्विरेकया चरति
हस्तायंस्ठपूर्वोह्ने च। एकदोपसदादि प्रचरति सायंशब्दो पराह्णवाची पूर्वाह्णशब्दः प्रसिद्ध एव॥ एवमितरे त्र्यहे ह्नः शयां हरिश
यें च। एवमेवेतरे द्वे उपसत्कर्मणी अन्वहं कर्त्तव्ये। रतः सर्यां हरिशयां च मंत्रपवा पलहिते। एकाहस्तु पसत्को द्वादसवा। एकाहे प्रक्रा
न्त एव पुनरेकाहग्रहणं द्वादशोपसत्कस्यानेकाहविषयप्रज्ञप्त्यर्थं। रहपठितं द्वादशोपसत्कं वा अनेन। अल्पाहीनमुपनीतं। तिस्र एका
हस्योपसदः कार्या द्वादशाहीनस्येति॥ ॥२॥ ॥त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति प्रथमायामुपसदि त्रिस्तनं व्रतं। एकोपचयेनोत्तरयोः। उत्तरयो
पुनरुपसदोरेकस्तनपचयेन व्रतं। विपर्यस्य वानग्निचित्ये। अनग्निचित्ये सोमे विपर्यासो वा भवति॥ साग्निके तूत्तरस्तना येवा एवमेव

हितत्र पठ्यते। तेत्रीस्तनानुपेयुः ते द्वौ एकमिति। एवं प्रवृद्धौ समं विभजेत्॥ उपसत्प्रवृद्धावेवमेव समो विभागः कर्त्तव्यः। समं स्यादश्रुतत्वादिति न्याया
त॥ ॥स्वस्थान विवृद्धिः। कर्त्तव्या। न दंडकलितवदावृत्त्या मंत्राणामानुपूर्व्ययोगात्। इतरथा हरिशयां कृत्वा यः शयां प्राप्नोति। तत्र मंत्राणामानुपू
र्व्यं युक्तं भवंति॥ ॥पसदान्तत्र पौर्णमासि॥ सा औपवसथ्यात्पूर्वेह्नि पौर्णमास्या प्रचर्य वेदिं मिमीते॥ औपवसथ्यमहः चतुर्दशी तस्याः पूर्वं त्रयोद
शी प्रचर्य वेदिं यजमानं वेदिशब्द अस्य संस्कारनिमित्तो तस्या दर्शनो पात्राणां प्रयाजकावेदिः। प्रणीतास्तु संप्रदायेन क्रियंते। युक्ता पुनः प्रणीतानां
मुत्पत्तिश्च संस्काराणि निर्वर्त्यंते च प्रतिपत्तिरिति॥ पूर्वार्धात्स्तंभात्पुरस्तात्त्रिषु प्रक्रमेषु शंकुं निसंतः। स्तंभमसंमितात् द्वारमध्यात् त्रिषु प्रक्रमेषु शं
कुं निखनेत। तस्मादयं पुरुष आत्मे संततार इति श्रुतेः। स्तंभग्रहणं द्वारमध्योपलक्षणार्थं। तथा च काण्वीया श्रुतिः सर्वैशालायाः पूर्वार्धात्
प्राक्प्रक्रमतीति। शंकोः प्रांतः पात्यसंस्ता संव्यवहारार्थाः शंकुनिखननाच्चोत्तरकालं वेद्युपकरणानामासादनं प्राङ्मणं तस्मात्पुरस्तात् त्रि
शति। तस्मात्पश्चिमात् शंकोः प्राक् षट्त्रिंशतं विक्रमान्प्रक्रम्य तत्र शंकुं निहंतीति। दक्षिणोत्तरौ च पंचदश पंचदश चशब्दात्तस्मादेवांतः
पात्यात्। अथ यदि त्रिंशत्क्रमा पश्चाद्भवतीति श्रुतत्वात्। पंचदशक्किमस्तुतं। अर्धसप्तदश स्युर्वा। अपि अपि त्रयस्त्रिंशत्स्युरिति वचनात्। पूर्वी
ङ्गो च वा द्वादश स्युर्द्वादश स्युः। शंकुं निहंति। चतुर्विंशति विक्रमा पुरस्ताद्भवतीति श्रुतेः। प्रक्रमाणां समाख्यायाध्यं चं परिमाणं तु पाठमानमपि स
ङ्गुणत्वाद्बाध्यते। प्रधानादि क्रिया परिमाणं ग्राम्यान्तरे इति। पृष्ठ्या मायम्य स्फ्यादिकरोति वेदिरेणकानां। पृष्ठ्या संवरदं इवे॥ मध्ये पूर्वापरायतमु

क.कं. ६

च्छायस्थानादानादिकर्म करोति । खादिरेणाक्ष्णेराच्छादनं तं । खादिरग्रहणं शम्यमवत्तुं परिभाषितत्वात् । उच्यते चात् त्विं मर्थं समानजातीयत्वशंका
निवृत्त्यर्थं श्रूयते हि तस्मात्खादिरो यूपो भवति खादिरः स्फ्य इति वै च्वादिषु यूपेषु स्फ्यस्यापि समानजातीयतेति । विशेषमाह उपरवदेशास्ते वपन्तु
हरंस्तु नेरासात्वेश्चरस्थ्यैव पदे चात्वालं करोति २ विशेषः । प्रक्रमद्वयपरिमाणं पदं । तस्मिन्नर्द्धे लिकेऽननं सामान्यश्चात्चात्वालं करोति । श्रूयते हि यात
एष एवोर्द्धः शंकुर्भवति तस्मात्स्यात् अन्नं तिनो त्रिक्रमं तच्चात्वालं परिलिखतीति । यथा कृत्वा । वाशब्दो विकल्पार्थः । यथोक्तमिति पूर्वेणाकल्पेन च
रंप रिहापाएवमपि श्रूयते नात्र मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येत तावदेणात्करं तं वा चात्वालं परिलिखेदिति ॥ ॥ प्रातरुपस्थाने समस्य पूर्वाह्निस्था प्रच
र्योर्द्वितं प्रयच्छति । प्रातश्च उद्देशपामुपसत्समासः । तत्र पूर्वाह्निस्था प्रचर्योर्द्वितप्रदानं । सर्वे चाग्नेयाग्निके सर्वदा प्रपच्छतीति वीकल्पः । उभा
भ्यां चारिते प्रवर्ग्यमुत्सादयति यथोक्तं कुर्यात् चेत् । उभाभ्यामुपसमज्ञां प्रचरिते प्रवर्ग्योत्सादनं । यदि कृतः प्रवर्ग्यः ॥ ॥ अग्निं प्रणयत्यपनिवप
नान्तं त्वाह त्रिर्वीनेस्थापयति पश्चादुभयतो द्वारन्तरप्रशालिते प्राचीनमुभयतः शालामावन्तं वर्षीयो दक्षिणां । अग्निप्रणयनमुपयम
पनिवपनान्तं कृत्वा अनसी स्थापयति । पश्चादुभयतो द्वारन्तरे प्रशालिते प्राग्वंशे शालाया उभयत आनीय एक दक्षिणतान द्वितीयमुत्त
रेण । यद्वर्षीयस्तद्दक्षिणमिति श्रुतेः । वर्षीयोदक्षिणां । अग्निप्रणयनमुपयमन्तु च निवपनान्ते निरूढपशुबन्धोदितमिहापि भ[illegible]नातिदिह हृम०
समाम्नातं सदंगप्रधानार्थत्वादाह वनीयस्तत्संस्काराद्याग्निकामायस्य भवति । अत सद्विकारे निरूढ आदिष्टमाचार्येणाह पुनरा

त्रे १

दिश्यत इति ॥ ॥ तयोश्छदिरध्वस्य जातयोर्हविर्धानयोश्छदिरारोपयति ॥ ॥ मितिं वाऽभावे । छदिषोऽभावे मिती । यदि छदिर्न विंदेत् पृष्ठ्यश्छदिः
सम्मितामिति मिति श्रुतेः छदिश्चतुःस्रक्तिः पंचस्रक्तिश्च मितिः प्रसिद्धः ॥ ॥ अन्यत्रापि । छदिषोऽभावे मितिरेव भवति । स्राधा पुरस्तादासन्तत्यैषीकी ॥ ॥
तु विर्द्धानयोः पुरस्तात् । स्राध्यामिषीकामयीमवलगयति ॥ उच्छ्रायाभ्यापरिकार्यहूदिः पश्चसंवर्त्ता दार्तुरस्ताच्चारोपयति ॥ ॥ चतुर्गृहीते शालाद्वार्ये
जुहोति पुनस्त्विन्नमंत्रेण । शालाद्वार्योतः । अतः परं गार्हपत्यकार्यं मंत्रकर्तव्यं । तच्चेष्यतिष्टामसमाम्नानादचैव भवति । एवं सति उपान्पिनामपि
नाग्निहोत्रादिषु प्राजहितेनैव गार्हपत्येन संभिहोतेष्यति ष्टामेणामिति । अग्नीषोमीयविकारेषु निरूढादिषु तर्हि शालाद्वार्ये गार्हपत्यकार्यमकृत
तो दृष्टत्वात् नैतदेवं । न हि तदग्नीषोमीयार्यत्वयोच्यते । किं तर्हि प्रकरणे विधानात् प्रकरणेनोपसंगृह्यते । प्रकरणिनोपसंगृहीतत्वाच्छालाद्वार्ये गार्हप
त्यकार्यमगार्हपत्ये क्रियते । एवं च नेतद्यग्नीषोमीयार्थं । अतस्तद्विकारेषु प्रकरणापसंग्राहकानास्य गार्हपत्ये गार्हपत्यकार्यं स्यात् तेन गार्हपत्य एव
गार्हपत्यकार्यमिति । एवं च कृत्वाग्नीषोमीयोपयोगेऽपि सन्नित द्विकारेषु वेदिस्तद्रूपानभवति ॥ ॥ अपरं दक्षिणावर्त्मनि दक्षिणास्थानं साहिरण्यं निधा
[illegible] होतादे विष्णुरिति । अपरं आग्नेयं सस्कृत्य दक्षिणास्य हविर्धानस्य दक्षिणां यावर्त्तन्याहिरण्यं निधाय जुहोति दे विष्णुरित्यनेन मंत्रेण । आ
स्वाच[illegible] । अम्ह शालाद्वार्य एवसंस्कारः ॥ ॥ दक्षिणायाह्वारानीतापत्नीपालिभ्यो शेषं प्रतिम ह्यारूधुरापराभ्वक्रताविति युगपते देव [illegible]
दक्षिणाया द्वारानीतापत्नीपालिभ्यां चतुर्गृहीतशेषं गृहीत्वा हविर्धाने धुरोपरागुपानक्ति । नेन आमुतस्थ्र देवश्रुतावित्यनेन मंत्रेण । ततद्युगदं जनं द्वि

क.कं. ७

त्वामि वाचकः। नमंत्रस्य॥ ॥मेदेमं आवृत्तिः मा निपातितास्ताः। मेदेन वा जनं। न हि दक्षिणो नैके न पाणिना शक्यते तेषु गपात्कर्तुमिति। तस्माद्वः। मेदेस्वर्मं नाशनि सं
नि पानितः इति॥ ॥स्रुक्काष्ठ्यलेपो प्रतिप्रस्थाता नरस्यैरावतीति पूर्ववत्। प्रतिप्रस्थाता स्रुक्काष्ठ्यलेपं गृहीत्वा नरस्य हविर्धानस्य दक्षिणायां
वर्तन्योः हिरण्यं निधायाभिजुहोति रावतीत्यनेन मंत्रेण॥ ॥पत्नी चापरेणाग्नीध्रीयं त्येन नरस्यानक्ति पूर्ववत्। च शब्दादानीतीसती। पर्यायात्यतिपत्नी
म गो जयनेनाग्नी इति वचनात्॥ ॥हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुवाचयति। अनुवाचनं कारयति होतारं प्रैषेण॥ ॥त्रिरुक्तायामुद्धेवव
र्तनं। त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि अनसोरक्षे वर्तनं। सम्पु ऊहे व प्रवर्तयेयुर्यथा नो रवं जनतामिति वचनात्। प्राचीप्रेत मिति वाचयति। यग
मानं स्वर्गे वृमिति च खर्जनि। च शब्दाद्वाचयति॥ ॥पश्चाद् उत्तरवेदेस्त्रिषु प्रवृत्तेषु मन्त्रावानभ्यस्तो अमि मं त्रायते त्ररमे थामिति। अवयव
योः पादक्षेः मध्यावयवस्थयोरभिमंत्रणं॥ ॥उत्तरेणपरीक्रम्य दक्षिणमुपस्तम्भं निविमीन्नुकमिति। वै अथ नसो उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणस्य
पश्चात् स्थानं विमीन्नुकमित्यनेन मंत्रेण। दक्षिणास्थूणामूपनिहंति विष्णवे त्वेति॥ ॥उपनिहन्मीति च शेषः। दक्षिणानरिति च दक्षिणपूर्वकोण
स्थीयते॥ ॥दिवो वा विष्णवुत्तरं प्रतिप्रस्थाता। उपस्तम्भनानीत्यनुवर्तते॥ ॥उत्तरतः स्थूणां पूर्ववत्। अध्वर्युरेव निहंति। उत्तरतः इत्यनेन उत्तरपूर्वको
णाभिधीयते। ऋमेवा दक्षिणतः। उपनिहंत्येते। तथा च दक्षिणापरकोणो द्वितीयः॥ ॥उत्तरतः स्तम्भः उत्तरत इत्यनेनोत्तरकोणोभिधीयते। पडुचमा
नुष इति॥ ॥नेः। यज्ञमानुषव्यापारे स्थूणादित च करोति। प्रतिरूपाणि वाचयति मध्यमं छदिरालम्य। आलम्य इति करितत्वात् अथो वशाम मध्यमं

याम ७ २१४

छदिरालमस्वेति। उत्तरेचादेवाचने च शरक्रियते विष्णो रराटमसीति रराटं॥ आलम्य। विष्णोः श्नप्त्रे स्थः रस्थूणायै। आलम्य। उपाग्राणि छंदांसि
पश्चाद्ग्रेः। अथ यदि रवं आलक्ष्य दिर्भवतीति। अथ यतो न चोदगग्रे संभवति॥ ॥दूर्याः परिषीव्यति स्यूजनि प्रतिहन्तया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति स्यू
चागतयारद्वापीः परिषीव्यति विष्णोः स्यूरसीत्यनेन मंत्रेण॥ ॥विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रंथिं करोति उपरस्तान्ने प्रग्रंथिं चलितं ग्रंथिं। उत्तरपूर्वे द्वार्यापीपीषी
वाणसमाप्तिरिति संप्रदायः॥ ॥प्राग्वंशं हविर्धानं भवति। निषद्य वैष्णवमसीत्यालभते हविर्धानं॥ ॥मोजनमहतो चास्मिन्न कुर्युः। पुरुषाये
तपाप्राप्तयोर्निषेधः। अद्वारेण सहो हविर्धाने प्ररूमाणं यूपान्माप्रेरूथा इति। तच्चैतद्धविर्धाने निषद्यकाले सदसि तौ न शस्त्रकाले एव श्रूयते
तद्धाएत द्वषासाम यासाम चंसदस्यध्वेति प्रकृत्याहतस्माद्वारेण सदोपेरूमाणं यूपान्माप्रेरूथा इति। हविर्धाने पि। अथैते द्वषासोमाः योपाः आ
त्तो हविर्धाने ध्येतीति प्रकृत्यातस्माद्वारेण हविर्धाने प्ररूमाणं यूपान्माप्रेरूथार इति॥ ॥पश्चादुभयतो द्वार्यौ भवतः॥ ॥दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउग
खनति॥ ॥४॥ ॥उपखान्। दक्षिणस्यानसः प्रउगस्याधस्तात् उपरवान् खनति॥ ॥अभ्यादिकरोत्यवटवदापरिलेखनात्। अभ्यादानादिक्षपा
वटवत्परिलेखनात्॥ ॥चतुर उपरवान्परिलिखति॥ ॥तौ अग्रापाव्यायारणवत् उत्तरापरं वा प्रथमं। अरत्नायेति चैवमर्थे नेवाच्यते॥
सम्पत्ता। अथ अपि समीचा एव परिलिखेदिति वचनात्॥ ॥उत्तरपूर्वं तत्पां सर्वपरेषु प्रादेशमात्रान्तरं दं नरात्। परिलिखित। इह नसोति पथा
परिलिखितं खनति पिनक्रमेण परिलेखनतः॥ ॥इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमंत्रं पांसून्॥ ॥उक्तं त्वां किरामीति पश्चात्सर्वेषां

कर्क उत्किरेत्स्रदक्षिणं॥ ॥ दारुमयान्यावन्नेन। अन्वाहार्यासंभिंद्यादशक्तौ सम्पत्। संभेदनं। अस्मिन्नहेरु पूर्वपार संभेदनमिति मे प्रदायः। नासिकासंस्तवा
८ त्। ह्यत्राडित्युवमर्शपतिय श्यावातं प्रतिमंत्रं। अवमर्शपतिकारितत्वाद्ध्येषणा। यजमानश्च स्वरादिति प्रतिमंत्रमवमर्शनं करोति। पथाखातं स्त्र
पोनु समग्राख्यया। अध्वर्युरवमर्शनमिच्छति। प्रतिप्रस्थाता वाध्येषणा इति॥ ॥ अध्वर्युयजमानौ संमृशेते पूर्वं दक्षिणोध्वर्युरपरोत्तरे यजमानः हस्तौ
प्रक्षिप्य वाययोः परस्परजः संमृशेते॥ ॥ अध्वर्युः पृच्छति यजमान किमत्रेति भद्रमित्याह तन्नौ सहेत्यध्वर्युरुपांश्च। आह। अयं च मंत्रश्चादितार्थ
मिधायी। अनेकयजमानके विपरिणाम्यते। उपांशुत्वं चवाग्गतं पदस्य एव वक्तव्यं नोपांशु पदस्य इति॥ ॥ पुनर्दक्षिणापरेध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानो
यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किमत्रेति भद्रमिति प्रोक्ते तन्मरति यजमानः। आस अयमपि मंत्र आदितार्थोभिधायी। आरिवति चाध्याहारः प्रोक्ते
त्येनान्नदोदणाइति। अवपान्। भेदेन च प्राहप्णां संस्कार्यभेदात्। भेदमंत्रावृत्तिः सामिपातित्वात्। पक्षवचनं मंत्रे पूजार्थं॥ ॥ अवनयनावस
रणावावव्व इद्धो हस्तान्हो हणइति। प्रत्यावव्व दवनयनावस्तरणकार्यं। उपांसु विशेषा रक्षोहणा इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥ तन्नस्तु परिऊशाञ्छुत्वा
धिषवणोफलके अंगुलंतरे प्रक्षालिते प्राचि अरत्निमात्रे संततोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणो वितिः। तन्नान स्थूलानवदानामुप
रिऊशाञ्छुत्वाधिषवणफलके अंगुलंतराले प्रक्षालिते प्रागग्रे अरत्निमात्रे संततावौ अन्तःप्रत्येत्युपधाति रक्षोहणा इति। पर्यूहति च रक्षोहणा विति अने राम०
नमंत्रेण॥ ॥ तयोपर्युपरि चर्माधिषवणोपरि कृत्वं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति। तयोः फलकयोरुपरि चर्माधिषवणोपरि कृत्वं सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवम ८

सीति। अनेन मंत्रेण॥ ॥ यतस्मिन्ग्रावाः पंचवैष्णवास्थेति। तस्मिन्चर्माधिषवणे ग्रावाः पंचवैष्णवास्थेत्यनेन मंत्रेण निदधाति॥ ॥ स्वरं पुरस्तात्करोत्युद्धतावो
क्षिते सिकतोपकीर्णे चतुरस्रे। निगदव्याख्यातं॥ ॥ अंतःपात्यात्षट्प्रक्रमान्प्राग्वा दक्षिणतः प्रक्रममहनं तत्रौदुंबरीमिनोति यजमानमात्रीमूर्ध्वपू
वक्षेते। अच्छ स्यपुरस्तात्। अभ्यादिकरोत्यावस्तयमात्। प्रसावटवार। उद्दिवंस्तभान श्रयति। अडंबरसि॥ ॥ घृतान्न इति मिनोति। अर्वप्रदि
पति। पर्यूहणाद्योपसेवनान्कृत्वा ध्रुवासीति चाच्य यत्पोदुंबरीमालभ्य प्रजया भूया इति पशुभिरिति वा। मंत्रगतो विकल्पः॥ ॥ स्रुवेणावि
शाविश्वैति यजेन द्यावापृथिवी इति भूमिप्राप्ते स्वाहाकरोति सर्वत्र मंत्रवत्सु गुह्नोत्युपदेशात्। स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देक्ष्या
हविःप्रदीपत इति॥ ॥ अनाम्नात प्रतिषेधाच्च। अनाम्नातेपि च स्वाहाकारप्रतिषेधं श्रुवन्न स्वाहाकार प्रदानतो दर्शपति। न स्वाहाकरोत्य
ऋतादेव देवानामरूपं इति। अमंचवस्तु पुरस्तौ त्योस्वाहाकारो विहित एव। मंत्र विषयोपमारंभः॥ ॥ नाभिदघ्नं सदः। तच्चोर्ध्वप्रमाणो
इत्यर्था। उच्छ्रिताद्युपसर्पति पञ्चनार आसंवरत्येन दन्पयानोपपद्यते। मत्वा वा। प्रमाणं भवति। एवमपि श्रूयत एव। तदस्य वंशाः पृष्ठवंशे
नः॥ ॥ अष्टादशारत्न्येकविंशतिश्चतुर्विंशतिर्वा आयामो भवति। आयामश्चोदर्ध्यमुच्यते॥ ॥ नवतिर्यक् अर्धो यामो वा। दैर्घ्यस्य॥ ॥ अ
दुंबरीमध्ये पृष्ठ्यामेवे। तन्मध्य अदुंबरीमिनोतीति अदुंबरीमध्यहन्तुनं। पृष्ठ्यामेवे। एतन्तुतः हविर्धानस्य पृष्ठ्यामुभयतो कार्यस्तु तमः
तस्मादयं पुरुषश्चोतं मंत्रस्य इति वचनात्। एप्सदोपि तथैव भवति। दगायमस्य मध्ये पृष्ठ्या। प्रागायामस्य च अदुंबरी तुभयानुग्रहात्॥ ॥ इंद्रस्य

कर्क
९

छदिरिति मध्यमं छदिः तारोप्याऽपरपूर्वे च । छदिषि आरोपयति । चशब्दो मंत्रानुकर्षणार्थः ॥ ॥ त्रिवर्गैश्चोत्तरतः ॥ उत्तरतस्त्रीणि परतस्त्रीणीति वचनात् ।
परि त्वेति परिवार्य परिषीवणग्रंथ्यभिमर्शनान्यैन्द्रैः । परि त्वेत्यनेन मंत्रेण परिवारणं कृत्वा परिषीवणग्रंथिकरणाभिमर्शनानि हविर्द्धानवदैन्द्रै
मंत्रैः कर्तव्यानि ॥ ॥ हविर्द्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रम् अगारद्वारमंतर्वेद्यर्द्धं भूयः सर्वं वा । करोति । अथ हविर्द्धानयोर्जघनार्द्धे समन्वीक्षेतिप्र
कृत्यैवमेव श्रुतत्वात् ॥ ॥ निष्ठाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभते । आग्नीध्रं ॥ ॥ धिष्ण्यान्निवपत्युद्धतावोक्षितेषु पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उद्ग-
प विशप विश्रूर सीति प्रतिमंत्रं । धिष्ण्यान् करोत्युद्धतावोक्षितेष्वित्युक्ते न च परिसमूहनादयं सर्व एव गृह्यते तस्मान्नोऽत्र अथ्यर्थो हि गृहेभिहिताः
सदपचारे चस्मान्नैप्रायश्चित्तं । वेदेष्विते नूयते । कृते वा अवोक्षिते ग्रिमा दृश्यानीति । पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उद्गुप विशप विश्रूर
सीति प्रतिमंत्रं ॥ ॥ आग्नीध्रीये पूर्वं । आग्नीध्रीयं च धिष्ण्यं पूर्वं निकृत्ता औपरिदायंते ॥ ॥ रौद्रेणेति सर्वत्र । अनुषंगः । षट् सदसि नि
वपति । प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुः । धिष्ण्यं निवपति ॥ ॥ दक्षिणापूर्वेणौदुंबरीं मैत्रावरुणस्य । धिष्ण्यं निवपति ॥ ॥ होतृधिष्ण्यमुत्तरेण
चतुरः समांतरान्ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानां ॥ धिष्ण्यान्निवपति ॥ ॥ आग्नीध्राद्दक्षिणां संप्रति वेद्यंते दक्षिणांसुखो मार्जाली
यं ॥ संप्रति शब्द आर्जवे ॥ ॥ सदोद्वारं पूर्वेणातिष्ठन्नुदिशत्याहवनीयवहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रौदुंबरीब्रह्मसनधाला राम॰
द्वार्यप्राजहितान् सम्राडसीति प्रतिमंत्रं । अनुदेशः संदर्शनमात्रं । रौद्रेणेति च सर्वत्रानुषंगः । अयं च शाखांतरादेकवचनीतः ख ९

त्राखोयां हि वरुणस्यवचनांतः पद्यते नस्यापरीष्टाद्विनियोग इति वक्ष्यामः ॥ ॥ उत्करं समुद्रोसि विश्ववेदा अनातिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति । अत्रापि रौद्रेणेत्य
नुषंग एव शाखांतरात् ॥ ॥ परिस्तरणपात्रसमादनप्रोक्षण्याज्यनिर्वपणानि कृत्वोत्तरपरिग्रहादि करोति स्तरणापुद्धारनमाहननमुद्धासार्थमि
ति केचित् । तत्प्रतिषेधशासनाभावात् । एककर्तृकनियमार्थमित्यपरे । तदपि नैवं नियमशासनाभावात् । अतो गुणार्थमुद्धारनमाज्य
निर्वपणं नेमहावेदरुत्तरपरिग्रहादि करोत्येवमर्थमुत्तरपरिग्रहादिशब्दे न च स्वननादि दृष्टव्यं । समग्रहणं तस्याभिनिर्वर्तनत्वात् । किं चाग्नी
षोमीयस्य द्व्यदेवतासंबंधो नैवाभिहितः । येन दरि[illegible]य अग्नीषोमीयार्थसन्निपते । सकृत्स्यहेतोः । शाखांतरे हि अवांतरदीक्षाविमोकात्र कालेग्नी
षोमीयस्य विधानं यथाब्राह्मणं चाचार्य उपनिबध्नाति । तत्र चाचार्येणाक्रम अग्नीषोमीयोतः पशुरित्यतोत्र परिस्तरणाद्यभिधानं वचनात् । सव
नीयेष्ववकाशावाचनांतेन द्विधानमाग्रयमग्निष्टम् आलभेते । तत्रैव सूत्रकारेणापरिक्ष्य ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादि करोतीति संमृष्टि
णाकारं वा परत्र परिस्तरणमभिधानं कृतमाचार्येण । इदं शेषवहितं शैलीयथा ब्राह्मणमुपनिबध्नाति ॥ ॥ अंतःपात्यमहितं । अत्र मार्जनं कर्म
भवति । एवं हि श्रूयते । य एवं वेदे मेनयार्द्धं शंकुसोन्यप्रतियोतानि । बर्हिरंतं प्रेष्यति तत्र सर्वमासादयति । यथा प्रेषितं सर्वं ग्रहणात् । स्मार्तं च स्वकाले
अत्रैव प्रोक्षणं । रथ्ये वेदिर्बर्हिषां । उपरिष्टाद्रशां प्रोक्षणमभिहितं चोदकपरिप्राप्त्याऽदमन्यत् पूर्वं । एवं वसत्यग्नीषोमीये द्विः प्राहितमधो
भवति ॥ ॥ उक्तं निधायाग्नीषोमीयायपवेदे स्तरणमग्रहणं प्रस्तरस्यापराह्णे पदार्थतया मीषोमीयार्थामिधं स्थापयित्वा वेदेस्तरणमपराह्णे । सायाह्ने ।

कु॰र्क॰ सोपराह्णे वेदीसीर्द्वेति वचनात् । तत्र चाग्रहणं प्रसक्तस्य ॥ ॥ अर्द्धवृते प्रत्ते प्रविश्य प्रणयनायाधानं प्रविशेपेति निष्क्रमणं लक्ष्यते । तच्च कार्यार्थं
१० कार्यं चोपरिष्टाद्दृश्यते । परिवाप्यायै दोहनमिति । परिवाप्या इति च गवामपाकृतावस्थोच्यते । अतः शालाद्वारेणार्थं निःक्रमणं प्रवेशनेन
लक्ष्यते । शालां प्रविश्य प्रणयनाय स्येध्मस्य शालाद्वार्ये आधानं ॥ ॥ आज्याधिश्रयणस्रुक्संमार्ज्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वा शालाद्वा
र्य्युद्धरणास्ते यजमान उपस्थे सोमं कृत्वा । अत्र विशेषः । आज्याधिश्रयणपर्यग्निकरणे कृत्वा । स्रुक्संमार्ज्जनाद्यर्थः खिड्प्रैषः । ततः स्फ्या
द्युपहरणं प्रैषान्तरकाले दृष्टत्वात् । पात्न्यारवनेजनं तु सोम ध्यात्पूर्वमेव क्रियते । आज्यावेक्षणं च पत्नीकर्तृकमत्र । इतरदुपरि
ष्टाद्भविष्यति । शालाद्वार्यमपि रेण सोमक्रयणीपदं परिक्रयणीपदं परिकरोति । मन्त्रस्त्वाल्यामो प्रा ॥ ॥ चतुर्द्धैक आहवनीयस्योपयम
नीष्वाग्नीध्रीयस्यारोपणे च । एके चतुर्द्धा पदप्रक्षेपं कुर्वन्ति । आहवनीयस्योपयमनीषु तथाग्नीध्रीयस्यारोपणेने च । वशब्दादिहव
एकरति ग्रहणं विकल्पार्थं । आज्यप्रोक्षणीरन्तः पात्यदेश उत्पूय ध्रुवाज्यग्रहणं । आज्यस्य प्रोक्षणीनां चान्तः पात्यदेशे उत्पवनं कृत्वाप
ध्रुवाज्यग्रहणं विकल्पेनोपयोगरतु कृत्वात्पश्चाज्यग्रहणमित्युक्तं ॥ ॥ धारयंत्याज्यानि नयनाय ॥ ॥ अपिवृता आन्वारभंते यजमानं । अपिवृ
ता गोत्रजा आन्वारभंते यजमानं ॥ ॥ वाससा कादपायेन्नान् । सयजमानान् ॥ ॥ चरत्सुनाड्यियेत । चरत्सपिवृतेष्वनारदः । नत शूद्रापच्छि राम॰
न्नं न भवति ॥ ६ ॥ प्रदीप्रमिध्मं त्वं सोमेति प्रचरण्यामि जुहोति । प्रदीप्रं प्रणयनीयमिध्मं त्वं सोमेत्यनेन मंत्रेण प्रचरण्यामि जुहोति ॥ ॥ १०

जुषाणो अप्तुरिति द्वितीयां आहुतिं जुहोति । अथ ये प्रक्रियमाणायानुवाचयति सोमाय प्रणीयमानायेति वा । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ॥
आहवनीयं गच्छन्त्यादाय ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि धिष्ण्यं चतुष्टयं च सम्भृत्य वपाश्रपण्यौ रशने शकलं वृषारण्यौ च । ग्रावादीन्या
दायाहवनीयं प्रतिगच्छन्ति । द्रोणकलशस्य स्वशब्दाभिधानात् । सोमपात्रशब्देन ग्रहपात्राणि गृह्यन्ते । नवमसादानि । इध्माग्नीषोमीयार्थ
। चतुष्टयं चा वपाश्रपण्यौ रशने च । शकलं वृषारण्यौ च मंथनार्थानि । यद्यपि चात्र मंथनं वैकल्पिकं तथापि सवनीयार्थं नयनमि
ति ॥ ॥ अक्षेनयेतिवा चयति उत्तरेणासदोहत्वा ग्रावद्रोणौ निदधाति यावद्रोणकलशसोमपात्राणि । तान्निचहो[illegible]न्तरकालासनि
हिते जुहोतीत्यभिधायतदेव निदधाति ग्रावरहितेनमिति ॥ ॥ अयन्नो अग्निरिति जुहोत्यस्मिन्न । आहवनीये मास्मदित्यस्मिन्नित्युच्यते ॥ ॥ उत्तरेण परिक्र
म्याहवनीयस्योत्तरतो निदधात्यन्यदाज्यसोमवर्ज्यं ॥ आग्नीध्रीयमुत्तरेण परिक्रम्य आज्यसोमवर्जमाहवनीयस्योत्तरतो निदधाति ॥ ॥ धिष्ण्या व्य
वाया ध्वर्यौ अध्वर्युग्रहणादन्येषामनियमः । तस्मादध्वर्युः समस्ता धिष्ण्यान्तातायासिनी श्रुतत्वात् ॥ ॥ इध्मप्रोक्षणादि करोति । वैकृतो वसरप्रोक्ष
तानुवृत्त्यर्थमिदमुक्तं । वेरोत्तरार्द्धे एक व स्तरणं पश्चादुत्तरवेदेरिति विकल्पः शास्त्रस्य तुल्यत्वात् । आहवनीये इध्मं क्रत्वा । विभवितिजुहो
ति । आहवनीयेध्मादिति क्रुतएतौ । अत्रहि परिधिपरिधानपदार्थः परिसमाप्त इति ॥ ॥ पुरस्तात्सामिधावायेति श्रुतेः । पुरस्तादग्निं जुहोति
नाहवनीयेध्मान्तेऽस्याधायसमिधावथजुहोतीति श्रुतत्वात् । अयं च मंत्रः आदितार्थाभिधायि । इध्मामिहोमार्थोऽस्य संस्कारएवेह वेमेती

२२५

कर्क॰
११

त्याग्नीध्रीये च वैसर्जनहोमाः [illegible]चारतस्मात् सर्वाणि चेतः निवैसर्गं जानीति॥ ॥आसादयाम्यानि दक्षिणेन सिच्य स्थाजिनमासादयेत तस्मिन्नेवोभं निदधाति
देवस्य वितरीति। आज्यासादनं प्राकृतमेवात एवास्थानमत्र कोपस्पर्शनं कृत्वेति॥ एवं हि श्रूयते। आसाद्य हवींषि सोमस्य शपा पउपृश्य
राजानमद्दाप्य प्रतिपद्यत इति। आचार्येण चात्राज्यासादनमात्रमेवोक्तं स्यन्दादेशमान्मूर्ध्नी द्रोणं मादित्यं स्पृतश्च वेत्यभिप्रायः। एवं च
तियत्र प्राकृतं वैकृतोत्यवादेशात् न प्राकृतमेवपूर्वं कर्तव्यमिति। यथा साध्य हवींष्यभिमृश्यत्यासाध्य हवींषि समृशतीति। मंत्रश्चादि
तार्थाभिधायीन्य ग्राधे विपरिणाम्यते॥ ॥एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते। विसर्गोपदेशात् पूर्वं तत्र भक्षारंभः सोमस्यातस्य यजमानत्वात्
यजमानस्योपस्थान इति। मंत्रश्चादितार्थाभिधायी। स्वाहेति रिति निष्क्रम्याग्नेव तयाद्यत्यालवनीये समिधमाधाय मदंतीरुपस्पृश्या
गुल्नाविसृजते। अत्र च यजमानस्य कर्तृत्वं। अंगुल्ना विसर्गोपदेशात्। स्पन्दादेशमात्मण्यां ज्ञानतथा च मंत्रलिंगं स्वाहा निर्वरुणस्य पाशा
न्मुच्यत इति। अनंतरादीक्षोन्मोचनाख्यानेकयजमानके प्रतियजमानं भवति॥ ॥पत्नी च गार्हपत्ये तद्वाभी मदंतीरुपस्पृश्य गार्हपत्ये समि
धमाधाय स्वमदंतीरुपस्पृश्यांगुल्नी विसृजते॥ ॥चात्वालमदंतीः कृत्वा प्रतिपत्तिश्चरितार्थत्वात्॥ ॥नायहणमोजने आस्यात् कुर्वंति
वकृवचनोपदेशात् पुरुषमात्रधर्मः। तस्मादस्या नाश्नातिमानुषा हि भवति। तस्मादस्यान्नमनाम गृह्णातीति वचनात् पूर्वं प्रतिषेधो गम्यते। वि
हितश्चासौ तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयादिति। अतश्च सोमांत्रूरवव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं॥ ॥व्रत्यनिवृत्तिः। अतः परं पयोव्रतं निवर्तते॥ ॥हवि

राम॰
११
२२८

शेषभक्षः। यदुहस्यतितद्धविःशेषं तच्च प्रातः। येनाद्यनिषेधस्तस्मादुपवसथेनाश्नीयादिति। प्रातःसोमान्न हविःशेषाश्च भक्षयतीति श्रुतेः। सचायं
सवनीयशेषः। न हविर्मात्रस्य। सवनीयान्हि प्रकृत्य श्रूयते। अथयज्ञानां पुरोडाशानां यो ह विरुच्छिष्टमसत् समाप्य इति। वरूयजमानकेना
नापुरोडाशान्विधायोच्यते। यो ह विरुच्छिष्टमसत् कथं नाम तच्च समाप्तिर्भविष्यति। अतः सवनीयशेषायमिति गम्यते। सूत्रकारप्रस्थाना
च्चोपत्यग्निसवनीयपुरोडाशान्यो ह विरुच्छिष्टमसत् समाप्य इति॥ ॥अग्नीषोमीयातः पशुः। किमर्थमिदमुच्यते। अस्मिन्नेव सवषोप
शादेवतासंबंधश्रुतावभिहितः। यथाश्रुति च सूत्रकारः सूत्रमारभते। परिस्तरणादयो हि पदार्थाः। सोपमिवेकेयंति षक्ताः पशवतेनात
थैवोपनिबद्धा। उपांशुचरंति प्रागग्नीषोमीयादित्येवमर्थमेवोच्यते। अग्नीषोमीयात् पशुरिति सायं कृत्ये च श्रूयते। पुरोडाशो वा
ग्नीषोमीयस्थान इति। सोऽत्र यथा स्यादिति॥ ॥तद्देवत्यः पशुपुरोडाशः। यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पुरोडाशमनुनिर्वपतीति श्रुतेः
अतश्च पश्वंतरेपि तद्देवत्यो भवति नाग्नीषोमीय इति॥ ॥अन्यादि करोति। आज्यासादनांतं तस्याभिनिर्वृत्तत्वात्। अग्न्यादेरेवावसर इति
॥ ॥दक्षिणेन हविर्धानं पत्नीं उपहरति। सुदसि होता पविष्टः तत्प्रति नियमो नायाः प्राग्दक्षिणेन स्यात्यनुग्रह इति॥ ॥गुदत्तीपंचादक्षिणेने
वामाञ्जीली पर्दक्षिणेन नायनी। पत्नीशालां प्रसेनीयो। तत्र धिष्ण्या व्यवायो मा भूदिति॥ ॥प्रत्याहृत्य वा सोमाहवनीयपोर्व्यवायात् पत्नी
हृत्यश्रुत्यपाहवनीयावंतरेणैतानि नीयंते। उक्त एतः सोमाहवनीयपोर्व्यवायाद्दक्षिणेन वा प्रत्याहृत्य वेति। दक्षिणेन हरणात् तस्य तु ग्रह

कर्क· इतरस्मिन्नेवोपचारनियमः । अनुग्रहः । तस्मात्तत्राहृतमेवेत्यवधार्यते ॥ ॥ यूपैकादशिनी चेद्रथाक्षमात्राण्यंतराणि । वेद्यन्ते य यथार्थः । यदि यूपैका
११ दशिनी वक्ष्यमाणं सौम्यायनं वेति उभयं विकल्पेन आपतत इति तत्र रथाक्षमात्राणि यूपांतरालानि ॥ ॥ पूर्वार्द्धं वा समं विभज्य । पूर्वार्द्धं सम विभा
गेन वा ॥ ॥ परुःसंमितावा वा । यथोक्तं वा ॥ ॥ यूपाहुत्य आयतनं पवाद पूनानि सकृत् । भवति असन्निपातात् ॥ ॥ भेदेनान्य साक्षिणीति वा त्
स्थमं परिलिख्योत्तरं दक्षिणं वा व्यत्यासमितरान् । मध्यमं यूपावटं परिलिख्य तदनन्तरमुत्तरं दक्षिणं वा परिलिखति । इतरांश्च व्यत्यासेन ॥ ॥
आवटहोमात्करोति । पदार्थानुसमयेन । अह्ना यां च चषालेरूणां कृत्वैकैकस्याः । आ ३ समयेन । पदार्थानुसमये प्राप्ते वाचनिकः काण्डानुस
मयः ॥ ॥ श्वावाद दक्षिणोत्तराणामवगूहनं तमालं मनासंभवात् । श्वावाद दक्षिणोत्तराणामवगूहनांतं कर्म करोति । उत एव न तत् । आलंभवात् ।
नमु यपयश्वालं मः संभवति । अथवा आलंमनासंभवादिति । न ह्य यनि यमाणो चषालेरूणां तेयूपाल मः संभवति । उक्तं चैतदिदं वै यूप
मुच्छ्रित्याध्वर्युरापरिव्ययणानान्वजतीति । अयं च वाकैकदेशोपन्यासः । तस्मादुपान्तरे वो कुपेदित्यस्य शेषभूतः । न्याये हि सत्येतस्मि
न्वाचनिकी चषालेरूणां तत्रैव भवति । वचनं हि तत्र । अपरिवीतावा एतं तन्निवसंतीति । अतश्च षालेरूणां तत्ता वाचनिकः । तस्मादुपान
रे वो कुपेदित्येतदपि वचनं । अतो विकल्प एवायं । अथवा चषालेरूणां ताः परुःयूपाः श्वावगूहनांतं तेति । यच्चालं मनासंभवादि राम·
ति सोर्थवादा वाकैकदेशोपन्यासोऽनन्यायरति । इयांस्तु विशेषः ॥ ॥ परिवीय मध्यममवगूहनांतं । पार्श्वयूपानामञ्जनप्रभृत्यवगू ११

हनांतं करोति सौत्येऽहनि ॥ ॥ अग्निष्ठे वैकारशनाः परिवेष्य वासयति । भवाः पशेषयूपार्थरशनासंस्कारः नाभिष्ठायः । एवं हि श्रूयते । अग्निष्ठ
देवे रशने आदधेतरान्परिव्ययतीति । तेनैतानग्निष्ठान्करोतीति । एवं च सत्यश्वमेधे वसत्यर्थाम भवेपि अग्निष्ठे रशनाः [illegible] परिव्ययणांक
कर्त्तव्यमिति ॥ ॥ अभ्यंजनप्रभृति करोति । उत्कार्थ ॥ ॥ यथाखातमुच्छ्रयति ॥ येन क्रमेण खातं खननं तेनैव यूपोच्छ्रयणमिति प्रकल्पः ॥ ॥
वर्षिष्ठो दक्षिणानुपूर्व्य इतरे । स यो वर्षिष्ठः स दक्षिणार्द्धः स्यादथ ह्रसीयान् ह्रसीयानिति । अतत्वात् । ह्रसीयता चारत्निवशेनैव कर्त्तव्या
नानियमेन तेषां ह्रस्व अवरोपचारत्निं परिवासयेदित्यवमादि । एवं च कृत्वा पंचारत्निः पंचदशपर्यंतः सौमस्त्यस्य यूपस्य एकादशिन्या
मप्रसंग एव । अपरिमितपक्ष एव भवति । तथा चोत्यः षोडशारत्निरन्तो भवति ॥ ॥ नीव्रसुत्यमिष्टः प्राचीवानीव्रसुत्ये अग्निष्ठ एव वर्षिष्ठः प्राचीव
यूपपंक्ति भवति ॥ ॥ यथायूपं वेदिवर्द्धनं रथाक्षमात्रांतरालाय रूं ॥ ॥ वर्षिष्ठाद्दक्षिणो विनष्टे द्वादशान्निदधात्येपवनरति ॥ द्वादश उपशया
भवति वितष्टं तं दक्षिणतउप निदधातीति श्रूते । द्वादश यहणाच्च यूप एवायं तथा च श्रूयते । उपशयो यूपो भवतीति द्वादश इति च श्रवणात् ॥
यूपैकादशिन्यामेव भवति । न पंचपश्वाराविति ॥ ॥ प्रोक्षणाद्यावगूहनांतं करोत्यनर्थलुप्तं । निखनना भावादवट संवेधानर्थः । सत्रन्तु पते के
चिद्यूपधर्मान्न तत्र नेच्छंति । कार्यप्रयुक्तत्वानेषां । यूपस्य कार्यं पशुनियोगः । स चेह नास्ति जस्मादप्रवृत्तिर्द्धर्माणां । किंच उपशयो यूपो भवती
ति वचनं । मा नापदेशात् । तस्मादप्रवृत्तिर्द्धर्माणामित्यपरे चान्ति । स्यादेतदेवं यदि कार्यप्रयुक्ताः प्रोक्षणाद्यायामं वयुः । तत्वेन कार्यप्रयुक्ताः किं तर्हि स्व

रूपप्रयुक्ताः। नहि निष्पन्ने यूपस्वरूपे एते विधीयंते। यूपं छिनत्ति यूपं प्रोक्षति यूपमनक्ति। यूपं परिव्ययतीति। नच सिद्ध एव यूपोस्ति यत्रैते धर्माः क्रियेर
न्। तस्मादङ्गिरेव यूपो भाव्यत इति। यथौदनं पचति सक्तून्पिनष्टीति च यथा केनौदनमभिनिर्वर्त्तयति पिषेण च सक्तून्यत्र पुनः स्वरूपनिष्पत्त्युत्तर
कालं धर्मविधानं। यथाहवनीयस्य स्तःपरिषिपरिधानं समार्गश्चेति। तत्र कार्यप्रयुक्ततायुक्ता।। न चेह तथा तस्मादप्प कार्यप्रयुक्तता धर्माणां। य
दुक्तं वर्त्तमानापदेशान्न विधानमित्यत्र ब्रूमः। भवति वर्त्तमानापदेशस्यापि पंचमलकारकल्पनया विधायकत्वं यथाग्नेयोष्टाकपालो भवत्यैंद्रए
कादशकपालो भवतीति। अत उपशयेपि धर्माणां प्रवृत्तिर्युक्ता रूपे चेति न दुरुक्तं। अन्तु छत्पचोनरं। अस्य क्रिया।। ।। यथोक्तं सवनीयानालभं
त एकादशिनोपाकृत्याग्नेयसारस्वतसौम्यपौष्णबार्हस्पत्यवैश्वदेवैंद्रमारुतैंद्राग्नसावित्रवारुणान्। उदक्संस्थानामालभेदिति यथोक्तग्रहणं। वि
भवाग्वैकादशिनेयुक्तं।। एकादशयूपपक्षे वादशिन्यामाग्नेयं नियुज्य तस्मिन्नस्मिन्नितरानुदीचः। एकयूपपक्षे यदा पश्वैकादशिनी भवति तत्राग्नेयं
नियुज्य तस्मिन्नपशावितरानुदीचो रशनानि युनक्ति।। ।।आग्नेयः प्रथमागच्छत्यन्वारब्धो नु पूर्वा इतरे।। सोमायनेतु युगपक्रमनं।। ।।दक्षि
णं च निघ्नंत्येन मुरमुत्तरमितरान्। दक्षिणमाग्नेयं निघ्नंति उत्तरमितरान्पशून्।। ।।समानमुपप्रेष्यपरिपशव्ये संज्ञपयान्वगन्प्राक्कण्ड
न्मुक्तासि शामित्रो तर्हीन प्रच्छेद लोकसंप्रेषः शमित्रनुशासनसंवादवनस्पतीस्विष्टकृद्दिगादिग्व्याघारणं समासिच्य प्रभूत्वात्। प्रभवं
ति स्रोतानि सकृत्कृतानि स्विष्टकृदोः तु स्पृत्तु न द्रव्यभेदे गुणयोगादिश्यनेनैव प्राप्तेसत्यां महणार्थो यमारंभः युगपद्दैवतसमनंतरमेव सौविष्ट

कृतानामैन्द्राणां च ग्रहणमास्यदिति।। ।।उखा शूलं वपाश्रपण्यौ च। विभवात्तंत्रेणाभिसंबंधं नरतिप्राप्तुरदमाह।। ।।नवसासंदेहात्। नैतानि तंत्रेणाभ
वंति। कुतः एतत्। वसासंदेहात्। संदिग्धा हि वसा उखैकत्वे पृथक्त्वे चाग्नीषोमीये स्ववसा उक्ता। इहापि स्ववसैव होतव्या। सा च संसृष्टरूपत्वान्न ता
यत इति तस्मादुखाभेदः। तद्भेदाच्च शूलवपाश्रपण्योरपि। सौत्रामण्यां दर्शनाच्च। अपि च सौत्रामण्यां शूलभेदो दृश्यते। शूलो श्वमासरेणाचा
वमथमभ्यवपंतीत्येवं प्राप्त उच्यते। नाविरोधात्। नैतदेवं। नैतानि तंत्रभावे विरुध्यंते। शक्नोति ह्युखा सर्वपशूनं श्रपणं कर्तुं। तथा शूलं व
पाश्रपण्यौ च। यच्चोक्तं वसासंदेहादित्यत्र ब्रूमः। न हि प्रकृतावयमार्थः। स्ववसा होतव्येति। वसां जुहोतीति हि श्रूयते। न चेहापि न विरुध्यते। य
च्चोक्तं सौत्रामण्यां भेदो दृश्यत इत्यत्र ब्रूमः।। ।।पाकवैषम्यात् सौत्रामण्यां उखाभेदः। विषमो हि तत्र पाकः। पशूनां जातिभेदात्।। ।।मनोता वसा
होमौ पृथक्भवतः।। ।।कालभेदात्। यूपैकादशिन्या वशावपामार्जनांतं कृत्वा शालाद्वार्यं पत्नीयूपोच्छ्रयणमात्राभिमात्रस्यः वशावपा
मार्जनांत ग्रहणोपि सति गर्भसद्भावे विरोधान्निरूहणांत एव कर्तव्यः। शालाद्वार्यं इत्युक्तत्वाच्छालाद्वार्यं आहवनीयः पत्नीयूप इति संज्ञा
सूचनामिमात्रो भवति।। ।।परिस्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणानि कृत्वा स्यमादिकरोति। किमर्थमिदमुच्यते। पशौ हिस्व
स्वरूपाः पदार्थाः कृताः पूर्वं स्याद्यादि। ततः परिस्तरणादीति इह पुनर्विहितत्वादग्नीनां पौर्णमासिक एव क्रमो न स्याद्यानादि।। ८ ।। त्वाष्ट्राव
स्तः पर्यग्निकृतमुत्सृजंति। त्वष्टृदैवतस्त्वाष्ट्रः पशुः वसः पूतिगंधः पशुः त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति विधीयोच्यते। तत्पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजंतीति

कर्क. १४ तत्रैतत्संदिह्यते। किं द्वयोः सर्गोपयुक्तकर्मोत्सर्गः स्तदंततांगरीति विधानं। किं तावत्प्राप्तं द्वयोः सर्ग इति। कुत एतत्॥ ॥आज्येन संस्थापयतीति श्रुतेः। आज्ये
न हि संस्थापनं श्रूयते उत्सृष्टे द्व्ये द्वयोरन्तरेणापरिसमापनं विधीयते। अपि च संस्थापनं प्रक्रान्तस्य भवति। प्रक्रान्तश्च त्वाष्ट्र इति॥ ॥पशुपर्यग्नि
करणाच्च। अपि च पशोः पर्यग्निकरणात्। अनन्तरं पर्यग्निकृतस्य चोत्सर्ग उच्यते। तत्पर्यग्नीकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति। तस्मादपि द्वयोः सर्गः॥ ॥
तदंतं वा कर्मनामधेयात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। तदंतं वा कर्म भवति। कुत एतत्। कर्मनामधेयात्। पात्नीवतमिति कर्मणो नामधेयं। तस्य
चानन्तर्यादुत्सर्गसंबंधः व्यवधानात् न पर्यग्निकृतेनेति। तस्मात्पात्नीवतस्योत्सर्गो न द्वयस्य॥ यत्त्वाज्येन संस्थापयन्तीति श्रूयते। तदनेनाख्यातेन
द्वितीयं कर्म प्रकृतत्वात्त्वाष्ट्रानुवृत्त्या सहोपांशुप्रक्रममाज्यसाधनकं विधीयत इति। यच्च पशुपर्यग्निकरणादित्युक्तं। पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ती
ति तत्कालार्थं पर्यग्निकरणं न कर्मोत्सृष्टव्यमिति॥ ॥त्वष्टृवनस्पती चाश्च प्रयाजेष्विष्ट्यादर्शनात्। अपि च त्वष्टृवनस्पती प्रयाजेष्विष्टौ दर्शय
ति। यत्त्वष्टारं च वनस्पतिं चावाहयति स्विष्टकृतो यजसीति प्रश्नपूर्वकमाह। त्वाष्ट्री नवमी प्रयाज्या वानस्पत्या दशमी तत्रैनौ करोति। एतत्क
र्मोत्सर्ग एवोपपद्यते। द्वयोः सर्गे हि द्वयोरन्तरेण त्वष्टृवनस्पती अभीज्येते एवेति। तस्मादपि तदंतं गरीविधानमिति। समाप्ते प्रतिषेधश्च भ
वति। तत्र संस्थापयेत्पर्यग्निकृतमेवोत्सृजेदिति। तत्र च कर्मोत्सर्ग एवोपपद्यते। न द्वयोः सर्गे॥ ॥अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते च वसतीवरीग्रह राम.
णं स्यंदमानानामनस्तमिते। अग्नीषोमीयग्रहणं। त्वाष्ट्रव्यवहितत्वात्। तद्वपामार्जनान्ते वसतीवरीणां ग्रहणं। वसतीवर्यश्च सोमार्था अ १४

प उच्यंते।ते। तांवै स्यंदमानानां गृह्णीयात्। दिवा गृह्णीयादिति वचनात्॥ स्यंदमानानामनस्तमित इत्युक्तं॥ अ
स्तमितश्चेन्निनाह्यात्पुरेजानश्चोत्संयस्याग्रहीतास्वम्यस्तमियात्तत्र प्रायश्चित्तिः। क्रियते॥ यदि पुरेजानः स्यात्ति
न्नाह्याद्गृह्णीयादिति श्रुतेः। निनाह्यशब्देनवमलिकोभिधीयते॥ अनीजानोन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजान
स्यनिनाह्याद्गृह्णाति। उभयाभाव उल्मुको हिरण्यं वोपर्युपरिधारयन्हविष्मतीरिति॥ अस्तमिते सत्युभयोरभा
वे उल्मुकौ हिरण्यं वोपर्युपरिधारयन्हविष्मतीरित्यनेन मंत्रेण गृह्णाति॥ अग्नेर्वैरिति निदधाति शालाद्वार्यमपरेण
वसतीवरीः॥ शुक्रस्तपां च प्रेक्षतिपेत्नापुत्रीयं॥ चशब्दान्निधानकाल एव॥ आदित्याभ्यये हुतायामपि। माम्बयाहो
मादादित्याभ्यस्तमिते त्वाहुतायामपि गृह्णाति॥ दक्षिणाग्निहोमान्तमभीषेणीयमस्तमिते संस्थाप्य त्वनुक्रामते स्वाहेति:
वसतीवरीभिर्व्यवधानादग्नीषोमीयग्रहणं॥ तद्वाग्नीषोमीयकर्मैव दक्षिणाग्निहोमांतमितरे पशवः समिष्टयजुरंताः।
विहिता निहितेषां समिष्टयजूंषि। त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति॥ देवाणानुविरोयस्तयत्तमेषन इति पशोश्च। यांश्चावह इ
तिवा पशवावित्ति॥ अग्नीषोमीयस्य तु समतिषिद्धानि। तउवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभेरिति प्रकृत्य। तस्मात्तस्य पशोः।

कर्क॰ १५

समिद्वयंजुषिनजुहूतीत्याह॥ अतोग्नीषोमीयवर्जंप्रकृतेरेवत्रीणिसमिद्यजूंषिभवंतिः दक्षिणाग्नेहोमश्चाग्नीषोमीयविकार
त्वात्सर्वप्रकृतामत्वमिन एवेति। संप्रदायः॥ ध्रुक्रामतेतित्रिरुक्ते॥ शालाद्वार्यमपरेणात्तिपत्सुत्तरवेदिमपरेणयजमानउपस्थे
सोमंकृत्वा॥ आस्तइत्यनुवर्तते॥ शालाद्वार्यमपरेणवसतीवरीः परिहरति। दक्षिणेनद्वारेणनिहृत्य॥ दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ
निदधातीन्द्राग्न्योरित्यनेनमंत्रेण॥ आहृत्यस्थानेनिदधाति॥ स्थानंचशालाद्वार्यमपरेण। कलशंपत्न्यालभते॥ कलशशब्देनतत्सं
स्काएकद्रव्योपलक्षणं॥ उत्तरेणपरिक्रम्योत्तरस्यांपूर्ववत्॥ उत्तरेणाग्नीध्रंपरिक्रम्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौनिदधाति॥ पूर्ववदिंद्रा
ग्न्योरिति॥ मित्रावरुणयोरितिवाविश्वेषांदेवानामित्याग्नीध्रे॥ वसतीवरीर्निदधाति॥ सोमंचासादयाः॥ वशब्दाद्दाग्नीध्रएव॥ दीक्षि
तव्रताः शरावेसोमंरक्षंति॥ वशब्दान्निधानसमनंतरमेवरक्षणं॥ सुब्रह्मण्यांचमेध्याति॥ परिवाप्योयेरोहनं॥ परिवाप
शब्देनयवानांयाकृतावस्थोच्यते॥ यायावरिवापावस्थातस्याः तस्यारोहनमित्येकवचनं॥ वत्सोहिताद्धृदयेनपा॥ आवस
थान्मर्दनात्संकरणादंतप्रक्षालनात्वध्वर्योर्दीक्षितस्याध्वर्योर्दीक्षितस्य। आवसथ्योवसत्यथेनगृहं। उन्मर्दनंउद्वर्तनादि॥ अलं
करणंस्नानमाल्यादि। दंतप्रक्षालनंदंतधावनं॥ तांवृत्तमित्यपरे। एतान्यध्वर्योर्दीक्षितस्यदेयानि॥ अदीक्षितग्रहणज्ञापनेषां
गदक्षिणा। संख्यामात्रामेनदित्येतस्यावसथ्यस्यादानंवसतिमात्राधेत्वात्॥ उपाध्यायकर्कविरचितेयज्ञसूत्रभाष्येअष्ट

एम॰ १५ २२२

॥ ॐ अपररात्रऋत्विजः प्रबोधयंति॥ बहुवचनोपदेशाद्यजमानेनसहकेचनाप्रकृताः तान्संप्रबोधयंतिते
पउपस्पृश्याग्नीध्रमुपसमायंति॥ तत्राज्यानिगृह्णातइतिश्रुतेः॥ आज्यग्रहणेनचपरिस्तरणाद्याक्षिप्तमन्त्रा
भिधीयते॥ अपउपस्पृश्यशालाद्वार्यंपरिस्तरणपात्रासादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणस्रुक्संमा
र्जनोद्वासनावेक्षणानिकृत्वाग्नीध्रउत्पूयपश्चादाज्यग्रहणं॥ शालाद्वार्यग्रहणंचअपणनियमार्थं। आहवनीयेमाभू
दिति॥ पश्चाज्यग्रहणमिति। कुतएतत्॥ पशोर्हिचोदनोपरिष्टाद्विहितेवकस्मात्पशुर्नचोदितः। ब्राह्मणेत्वाश्विनां
तेविहितं। आश्विनंग्रहंगृहीत्वात्रिवृतायूपंपरिवीयाग्नेयंपशुमुपाकरोतीति॥ तदर्थमेतदिति। पश्चाज्यग्रह
णमित्युक्तं॥ आज्यान्यासादयसोमंचाथैवचाहवनीयइध्मप्रोक्षणादिकरोति॥ अथैवग्रहणेनचयावद्द्रोणक

कर्क.
१

लक्षणादेमुच्यंते॥ तानिहितत्रनिहितानि। आहवनीय एव परिध्यप्रोक्षणं तदादिकरोति॥ आहवनीयग्रहण
त्। एवंचकृत्वापरधस्तनमिध्मप्रोक्षणं तदन्नभवति। सकृत्प्रोक्षत एवेध्मः सवनीये। नहिंकारेषु च॥ अ
ग्नीषोमीयवत्स्तरण॥ मात्र एवैनत्पुनर्वचनमुपसंहारार्थी। प्रस्थितशब्दवत्॥ यथाप्रस्थितशब्दः सौत्रामण्या
मुपसंहृतइति। अतश्चान्येषां पशूनां तदेवस्तरणं॥ नैकवृतमिति॥ आज्यासादनात् कृत्वेषां तरेणाई सोम
सद्रिषु सन्मुखेषु निदधाति हरेत्वेति॥ आज्यासादनांत त्वेपि सत्पात्मालंभनांतेईषां तरेण च सोमोपावहरणं कर्तव्यं।
स्मनादेशसामर्थ्या। हालाद्यहवींषि संस्पृशतीति॥ इवनिपाताच्चार्द्धशब्दस्य सप्तमविभक्त्यांर्द्ध द्रष्टव्यं॥ अद्री
णां वसन्मुखता सहकारिणां पद्यते। स्यवीयांस्यभ्यंतराणि तानि मुखानीति ॥

एम.
१
२२३

विश्वाः स्वामितिविसर्जयपतिष्ठते। विसर्गस्याह्लंभनपूर्वकत्वात्। याजमानमुपस्थानं। आलंभनस्ययजमानत्वात्॥ ॥ एतेनाहरणं सोमार्थस्याभिषवे। एते
नेतापांतरालमभिधीयते। तेनाहरणं सोमार्थस्याभिषवे वर्तमाने॥ ॥ नोद्धरणं नेतावहिर्वेदिभावात्। तेनोद्धरणं न कर्त्तव्यं। हविर्द्धानाभृतीति।
॥ ॥ अभिषुतस्य चानवहरणं कृतार्थात्। अभिषुतस्यसतः शुष्काभिषवेनमार्गेण वहरणं न कर्त्तव्यं। कृतत्वात् संस्कारस्य॥ ॥ प्राग्वाचं प्रवदितोः प्रा
तरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिधमादधत्। वयसां वाचः प्रवदनात् पूर्वेति॥ ॥ सुब्रह्मण्यां चप्रेष्यति। चशब्दानंदत
×र्थं प्रातरनुवाकस्योपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिधमादधत्। देवेभ्य इत्येकः प्रातरनुवाकस्योपा×रं। प्रातरनुवाकं जाग्रदुपा
सीताध्वर्युः। जाग्रद्वाध्वर्युरुपासीतेति वचनात्। स्वप्याद्वा। तस्मादुकाममेव स्वप्यादिति श्रुतेश्च वचनाद्विकल्पः॥ ॥ अग्निरैंद्रमेकादशकपा
निर्वपति हरिवोधानाः पूषण्वत्करंभः सरस्वत्यै दधिमित्रावरुणाभ्यां पयस्या। इंद्रस्य पुरोडाशो हर्यश्वो धानाः पूषमः करंभः सरस्वत्यै दधिमित्रा
रुणाभ्यां पयस्या। इंद्रस्य पुरोडाशो हर्यश्वो धानाः पूषमः करंभः सरस्वत्यै दधिमित्रावरुणयोः पयस्या इति वचनात्॥ ॥ इंद्राय वा हरिपूषण्वते सरस्वतिभि
वरुणावते धानादीनि यथासंख्यं वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। इंद्राय चैतद्गुणविशिष्टाय धानादीनि भवंति। उक्त एवतु। सर्वे ऐंद्रा भवंतीति वचना
त्। पक्षे हर्यश्वो धाना इति तद्गुणेन देवताभिधानं लक्षणाया। यथा स्विष्टकृते समवद्यतीति। स्वं च प्रैषवचनं। इंद्रो हरिवान् धाना अत्तु पूषण्वान्
करंभं सरस्वती वान्दधि मित्रावरुणावान्पयस्यामिति। तस्मादिंद्राय हरिवदादिविशिष्टाय धानादीनि॥ तन्त्रे उः पात्रयोजनं। वचं द्रवति। खरोत्तरपू

स ४

ना २

क॰ क॰ वोद्वैउपांश्वंतर्यामयोः। पात्रयोजनं। नयेच्छ दक्षिणमुपांशोः पात्रं भवति तदपरेण द्विदेवत्यानि प्रत्यंचि। रीत्या तेषां च॥ ॥राम्नावमेइंवा
२ यं वा। राम्नावमेत्युच्यते॥ ॥अजकावं मैत्रावरुण। अजकावशब्देन अनागतरमनाम् उच्यते। अनागतरमनाविवक्षितो यस्य तत्तत्र
जकावं। मैत्रेत्यपरे। गोश्च नकासंतापामिति॥ ॥ओं शमाश्विनं।तु स्रुवदित्यर्थः। दक्षिणपूर्वार्द्धश्च कामं धिनोः। तयोः। दक्षिणेश्रुक्स्याय
पतास्थाल्या मध्ये। खरस्य। तस्याश्च दक्षिणे। स्थाल्या सपत्रां तथादित्यस्थाल्युत्तरा। सपात्रातस्याएच। नउपात्रे पूर्वे स्रुक् स्रुच्छूरा कृताउभ
यतोमुखैव कार्यं यमयेआश्रुञ्जेवा। आग्रयणस्थाल्याः पूर्वे॥ ॥ऊर्ध्वानीतराणि प्रादेशमात्राणि मध्यसंगृहीतानि॥ ॥आग्रयणाद्रूपरिप्ल
वास्रुक्स्रुच्छूरां। अधाधोरूपात्रं चैंद्रोणकलशमत्रसोपर्युपर्यद्रूपवित्रमस्मिन्करोति। अधाधोरूमित्यरूस्याधस्तात्तउपर्युपर्यद्रूमित्यु
परिशाद्दिस्यनीत्वा पवित्रमस्मिन्करोति॥ ॥श्रुत्नंजीवार्णानं॥ श्रुत्नांजीवार्णानामित्यनेडिक्तीनाम्रूर्णानां॥ ॥उभयतो वृक्षं परिप्लवायां प
वित्रं करोति। अन्यतरतोदशं द्रोणकलशे॥ ॥पूर्वेणोपस्तंभनमुत्तरं ध्रुवस्थालीमनंतर्हितो उत्तरस्यानसः उपस्तंभनस्य पुरस्तात्। अनंतर्हिते
ध्रुवस्थालीं स्थापयति। तोत्रिप्रकृत्य श्रूयते। अथैतं ग्रुसनतृणांचनांतर्दधेयेति॥ ॥धुरि प्रचरणीं। धूःशब्दश्च शम्यांतरालवाचक इतिस्तु
ते। तत्र प्रचरणीं स्थापयति॥ ॥पूर्वेणारुमुपरिस्तंभनं। उत्तरस्येवानसोद्रूस्य पुरस्तादुपरिस्तंभनं करोति। अपरेणाधवनीयं। तस्यैवा राम॰
परेणाधवनीयं॥ ॥प्रागग्रदशाचमसासंर्वे नानदः। प्रत्यगो कधनानपुम्मानुदहरणं त्रिप्रमत्तापंचरशम्याम्रदुदरूशत्पश्रुरित्युच्यमाने चत २
२२५

र्गृहीतं प्रचरण्यानुहोतिश्रग्नोत्वग्निरिति। अमुञ्चारुशत्पश्रुरित्यस्मिन्मत्रवाक्येहोत्रोच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्यानुहोति अग्नोत्वग्निरिति। सव्य
यं कालार्थः संयोगः कर्तृभेदात्। पृथगर्थत्वाच्चानेनाग्निलरूणइति॥ अपरं गृहीत्वोदंगच्छेनाहोपयिष्ठहोतरिति। अथापरं चतुर्गृहीत्माज्यं गृहीत्वो
दङ्ङ्पत्राहोपयिष्ठहोतरितिश्रुतेः। प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवे हिनेष्टः पत्नीरुदानयैकधनिन एतासी चात्वालेवसतीवरीभिःप्रत्यु
पतिष्ठा मे होतृचमसेन चेति। अर्थभेदाच्चत्वारः प्रैषाः प्रयोजनं स्रावसानमुच्चारणं। चशब्दाऊह्येन्नेव॥ ॥अपोगत्वा देवीरापइत्यप्सुजु
होति। चतुर्गृहीतं॥ ॥कार्षीरसीति मैत्रावरुणचमसेनाप्समपोहति। अथ मैत्रावरुणचमसेनैनामाऊतिमपप्लावयति कार्षिरसीतिव
चनात्॥ ॥समुद्रस्यत्वेतितेन गृह्णाति। मैत्रावरुणचमसेनापः। एकधनांश्चानयंति॥ ॥बहुवचनोपदेशात्। एकधनिन एव। क्रियापदस्य
स्वशब्दाभिधानाच्चशब्देप्मांत्रानुकर्षणार्थः॥ ॥पात्नेजनंश्चपत्न्योद्वैधौ। चशब्दादुन्नयंतित्याचमेत्रस्याप्रवृत्तिः। पत्नीशब्दे च बहुव
नमुच्चारणार्थं। बहुत्वस्यैकांततो भावात्॥ ॥प्रत्येत्य चात्वालस्यापरि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च संस्पर्शयति समापइति। मैत्रावरुणच
मसमुत्थापयोवसतीवरीश्च संल्गापयति समापइति। अनेन मंत्रेण प्रत्येत्यवाच्यं। अर्थप्राप्तत्वादुच्यते च। ननु किमर्थं सर्वेष्वागतेषु ना
धयावेवेति॥ ॥इतरेतरस्मिन्नानयंत्येके मैत्रावरुणचमसे प्रथमं। स्पर्शनेच्छानयनयोर्विकल्पो मंत्रस्तु प्रवर्त्तत एव॥ ॥होतृचमसेवस
तीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति निग्राभ्यास्थ इति। तां संतां संव्यवहारार्थः। निग्राभ्यास्तु वाचयति। निग्राभ्यास्थासिंचतीति चैवमर्थः॥ ॥होत्र

कृ.क.
२

पृष्टः प्रत्याहोतेवनंनमुरिति। अवेरपोध्वर्यो३ इत्येवं होताप्रष्टाध्वर्युः प्रत्याहोतेवनंनमुरिति॥ ॥प्रचरणीसंस्रवमग्निष्टोमेजुहोत्यभावे चतुर्गृही-
तेयमग्रइति। प्रचरणीसंस्रवमग्निष्टोमसंस्थेऽतोजुहोतियमग्रइति। तदभावेचतुर्गृहीतं। पष्ठुनालेहोमायस्या इत्यपरंचतुर्गृहीतमाज्य
गृहीत्वाजुहोतीति। उत्थाप्य प्रथमंपरिधिमालभते। अनेनैवमंत्रेण॥ ॥प्रविशतेत्येवान्यत्र। एवकारकरणादमंत्रकंप्रवेशनं। षोडशिन्यतिरा
त्रेच। तावेवहि प्रकृत्याच्युतौ। समुद्येवत्कृत्स्नामेत्यप्रपद्यतेति॥ परायालंभनंवाषोडशिनि। अनेनैवमंत्रेण॥ ॥छंदिरतिरात्रेमंत्रेण। आल
भ्यते। वाशब्दोविकल्पार्थः। षोडशिन्यतिरात्रयोःतूष्णींवाप्रदिशति। परायाछंदिषीवामंत्रेणालभतइति। अतित्यद्रूपेणहोतारंमैत्रा
वरुणचमसमाधवनीयेवनयतिदसतिवरीन्द्रतीयेच। अग्निः प्रातःसवनेपात्वस्मान्वैश्वानरोमहिनाविश्वशंभूः। सनः पावकोद्रवि
णंदधात्वायुष्मंतःसहभक्षाःस्यामेत्यनेनमंत्रेण। तावत्सैककधनानामवनीयतोऽयुगपदवनयनं। अशक्तत्वात्। रमेदनेतपरो। एक
धनस्थानेऽभयशेषन्निधायाधिषवणोपर्युपविशंति॥ ॥३॥ ॥वसतीवरीशेषमेकधनशेषंचएकधनस्थानेनिधाय अधिषवणक
फलकयोः समंतादुपविशंति। उत्तरतोध्वर्युयजमानौ। तयोश्चपूर्वोध्वर्युः॥ ॥अपरेणपरीत्येतरेत्रयः। अध्वर्युपुरुषाः। हविर्धानापरा
तउपविष्टानामुन्नेतृणामथपरेणप्रतिप्रस्थातुःप्रतिहर्तारमंतरेण। उन्नेतास्यनर्त्विग्भावः अत्विजोचयथापूर्वमिति॥ ॥देवस्यत्वेत्यद्रि
मादायवाचंयच्छतिप्राग्धिंकारात्। तस्मउपांशुसवनः। तस्यउपांशुसवनइतिवैदिकीसंज्ञासंव्यवहारार्था। तमुपांशुसवनेनमेरुयतीत्येव

राम०
3
२२५

मायर्थी॥ ॥निग्राभ्याख्यवाचयन्तुरस्येनानिमग्रग्राभ्यास्थेति। निग्राभ्यास्विपधिकरणासमवादालंभसप्तमीयं॥ ॥उपांशुसवनेसोममिमित
इंद्रायत्वावसुमतेरुद्रवतइतिपंचकृत्वः प्रतिमंत्रं॥ ॥मिमीतेप्रक्षिपति। पत्रइतिमितालंभनं। यत्रइत्यनेनमंत्रेण। मितस्यसोमस्या
लंभनंकरोति। अयंमंत्रश्चोदितार्थाभिधायी। प्रतिप्रस्थाताश्चमसडाइनेउगुल्यंतरेषुद्वौद्वौकुरुते। मितास्सोमान्। सचायमुपदेशोग्रहणा
र्थः॥ ॥अत्रास्थेत्यासिंचतिनिग्राभ्यानमितेसोमे। प्रहरिष्यन्द्वेष्यम्मनसाध्यायेदमुष्माअहंप्रहरामिनतुभ्यंसोमेति। अपप्रहरिष्यन्यदि
ष्यात्मनसाध्यायेदमुष्मअहंप्रहरामिनतुभ्यमितिवचनात्॥ ॥अभावेतृणं। मनसाध्यायेत्। यद्युनद्विष्यादपितृणमेवमनसाध्यायेदितिव
चनात्॥ ॥सचायंपदार्थकृत्यर्थः। तृणाभिधानविधानात्। मामेरितिप्रहरति अनेनमंत्रेणप्रहरतिसोमे॥ ॥एवंत्रिरभिषुत्यापासेचनि याम्याः॥
एकमभिषवंत्रिःकृत्वःकरोत्यासिच्यासिच्यनिग्राभ्याः। अत्रैवएकारशब्दत्वाद्द्वादशकृत्वःप्रहारसंख्येयं॥ ॥सर्वेपंचवर्गाःपशुकाम
स्यषड्वर्गाब्रह्मवर्चसकामस्य। गुणफलसंबंधोयं॥ ॥प्रतिवर्गंनिग्राभंवाचयतिहोतृचमसेत्यानेषूनवधायप्रागपागिति। प्रतिप्रहारवर्ग
होतृचमसेत्यानेषूनवधायप्रागपागितिनिग्राभंवाचयंति। अद्रिणाचतुर्थे। अद्रिणाहोतृचमसेप्रक्षिप्तेनचतुर्थेवाचनं॥ ॥तूष्णींवावा
शब्दोविकल्पार्थः। तदाचाद्रिप्रक्षेपमात्रंभवति॥ ॥उपांशुंचगृह्णातिवाचस्पतयेदेवोदेवेभ्योमधुमतीरिति। चशब्दात्प्रतिवर्गं॥ ॥प्रतिप्रस्था
ह्लातिपात्रं। प्रतिप्रस्थातोपांशुपात्रंगृह्णातिग्रहसमाप्तौ। आन्तानांचवैशावंतदधातिग्रहणभेदात्। आन्तानांच। चशब्दात्प्रतिप्रस्थातांगुल्यंत

२३२

कर्क ४ रेषु द्रोणकलशं तद्धाति। गृह्यमाणो ग्रहे। द्वौ द्वाविति। उक्त एतत्। ग्रहणभेदात् भिन्नानि हि ज्ञानि। ग्रहणानि षडंशवः। अतो द्वौ द्वाविति उक्तं। किंच। मंत्रलिंगा
च्च। अंशुभ्यां गभस्तिपूत इति। षड्भ्यः श्रुतिसामर्थ्यात्॥ ॥षडपि चांशून्दधाति। षड्भिः पावयतीति श्रुतिसामर्थ्यात्। एवं श्रुतिः। समर्थ्यो संगतार्थो
भवति। एवं च परुद्वयोपत्यासेषि पर्व एव परुः। संप्रदायेगाच्छतः। उक्तहेतुत्वात्। षड्भिः पावयतीत्येतत्कथं। अवयवेषु ग्रहणो द्वाभ्यां द्वाभ्यामंश
भिर्यमाना अंशुभ्यां षड्भिः पूत एव भवति। यत्र रत्पात्रो सोमे निदधाति। यत्र इत्यनेन मंत्रेण तानंशून्ग्लुनता सोमे निदधाति॥ ॥परिमृज्य सादनम्
पांशून्तर्पयेत्पोः। ग्रहेषु पत्परिमृज्य सादनमुक्तं तदिह प्रतिषिध्यते॥ ॥अभिचरन्सादयेत् विसृजन्नमुष्य त्वा प्राणं सादयामीति। उपयन्नमि
त्यंतर्यामं। अभिचरन् सादयत्पाविमुंचन्नमुष्य त्वा प्राणं सादयामीत्यनेन मंत्रेण॥ अमुष्येति चाभिचर्यमाणस्य षष्ठ्यंतेन नामदेशः॥ ॥प्रा
णिनाव्याद्दधात्यमुष्य त्वा प्राणमपिदधामीत्युदानेनिः संतर्यामं च शब्दादभिचरन्नेव॥ ॥स्वाहेत्युन्नोर्ध्वं तदिह मितिनि क्रमणं। हविर्धा
नात्। अन्वारभते त्यस्मै प्रदायहोत्स्चमसे॥ यजमानो ध्वर्युं॥ ॥वरे वृत्वा ददाति च॥ वरवरणं च यज्ञसमाप्तिप्रार्थनं। यद्यपि च श्रूयते
तस्मा एतं वरं समर्द्धयंतीति द्विप्रेनेमं ग्रहं गृह्णंति वदिति। तथापि यागपरिसमाप्तिरेवास्मिन्ग्रहे आषितेति। उक्तमप्रयाजवत्। एवं श्रूयते तेप्रा
तःसवन एव सर्वं यज्ञे समस्थापयन्निति। ददाति च वरं॥ ॥स्वांकृतस्त इति उक्त्वा पात्रमुन्मार्ष्टि। स्वांकृतस्त इति उक्त्वा ग्रहं तत्पात्रमुद्धीमुन्मा राम०
र्ष्टि॥ ॥प्रथमे परिधा उक्तानेपाणिं प्रागुपमास्थि देवेभ्यस्त्वेति। उक्तानग्रहणात्र्चाधः परिश्रिमवति॥ ॥वासउरोवाउपश्लिष्टमंशुमभिचरं ४

२२८

ऊयाद्वंशाविति। आग्रयणस्थाल्यां शेषैकदेशमासिच्यांशुं प्रास्यति तृतीयसवनाय॥ उपांशुपात्रशेषस्यासावेकदेशः। शेषैकदेश इति संप्रदायः
उपांश्वेन यामयोः शालेन्तरे शेवमहः प्रतिषेधात्॥ ॥प्राणाय त्वेति पात्रसादनं। प्राणाय त्वेत्युपांशुपात्रासादनं। सादयामीत्यध्याहारः॥ ॥उपांशु
सवनं पाणिना प्रमृज्योर्ध्वं व्यानाय त्वेति संस्पृष्टं। उर्ध्वं च मुदश्रुवं। मुखं चास्य येनाभिषवः कृतः। उपांशुपात्रसंस्पृष्टं सादयति व्यानाय त्वे
त्यनेन मंत्रेण। उपांश्वभिषवो भिहितः। इदानीं महाभिषवगत विशेषव्याचिख्यासयेदमुच्यते॥ ४॥ ॥उपविष्टेषु अभिषुण्वंति चत्वारः
पर्युपवेशनसामर्थ्यात्। उपांश्वभिषवे ह्येको भिषोता। अष्टौ कृत्वो भिषुणोत्येकश्च न निर्देशात्। इह च त्वारो भिषुण्वंति। उक्त एतत्। अ
भिषवणोपर्युपविशंतीति एतद्वचनं समर्थं भवति। परिसमंतादुपविशंति पर्युपविशंतीति। आप्यायनं भो भिषवाद्विपर्यायः। पर्यायत्रयं ते
आप्यायनं भवति॥ ॥मत्यातत्रामतिरूक्ता इहमत्याप्रहरणं। मतिशब्दः श्रृक्ष्णवाची। यावता रसप्रच्युतिर्भवति॥ ॥पर्यायादिषु निग्राभ्या
सवनं। रसप्रच्युत्यर्थं क्रियते॥ ॥प्रथमे वा प्रभुश्चात्रे। वा शब्दः पक्षांतर परिग्रहे। प्रभवति हि प्रथमपर्याये सिक्तमुदकं रसप्रच्युत्यै। उपांश्वभि
षवे तु प्रतिपर्यायमासेको युक्तः प्रतिपर्यायमेव हि तत्र ग्रहणमिति। इह पुनर्नैतथा॥ ॥निग्राभ्यांते सरसानंशून्संभरणधवनीयेव धायाभ्यूप
हरति। निग्राभावचनांते संभरणात् सरसानंशूनादाय आधवनीये वधाया धूयाहरति॥ ॥एवं द्विरपरं। एवमेव द्विरपरं। अभिषवकर्मेदं तेभ्यां
पूर्ववं निग्राभ्यान्निग्राभांत उक्ते पि पुनर्द्विग्राभ्यावचनमद्विर्णाचतुर्थप्रतिपत्त्यर्थं। इदानीं लायवाय अभिषवयोरुभयोरपि संप्रतिपादना

येदमाह॥ ॥पूर्वं ह्युपांशुं गृहीत्वा महाभिषवाप्यायनसंभरणे कृत्वानापूर्वाभिहितएवोपांश्वभिषवे। उपांशुं गृहीत्वाप्यायनसंभरणे क्रियेते। नहितत्रेतरे
तरेति। एवं चाभिषवयोर्युगपदनुष्ठानेनाप्यवमिति॥ ॥धर्ममात्रं पर्युपवेशनं। नन्वेवं सति पर्युपवेशनमसमर्थं सोमक्रयणीपदपर्युपवेशनव
दुर्मात्रमित्यदोषः॥ ॥अभिषवविपर्यासो वाभिमर्ष्टादूर्ध्वमनपकृष्य नियाम्याश्चानुपूर्व्ययोगादनान्तरस्य वाभिमानसामर्थ्यादृजीषभावाच्च
॥ ॥अभिषवद्वित्वं वा भवति। द्वित्वे च सति विपर्यासोऽभिषवयोः। उक्तएव तत्। आनुपूर्व्ययोगात्। आनुपूर्व्यं हि क्रमेणाह्वावप्याम्नातौ। अंशी
न्येहि ब्राह्मणो महाभिषवो ग्रहाद्युपांश्वभिषव इति मंत्राणामप्येवमेदानुपूर्व्ययोगो भवति। उत्तरो ह्युपांशुग्रहणमंत्रपाठः। अतएव
वाभिमर्ष्टादूर्ध्वमपकर्षो नियाम्याणां च कर्त्तव्यः। नह्यन्यथा द्वित्वानुपूर्व्यं संभवतः। अपि चानान्तरस्य सोमस्य सोमाभिमानो भवति। सोमवृद्धिर्भ
वति। तस्मादप्यपकर्षः। अथवाभिमानसामर्थ्यादिति। मा श्रूहि सायां। आनान्तरे सोमे हि सान्निध्यमानाणां समर्थो भवति। उपांशुग्रहणा
नन्तरकाले हि द्विः सान्निध्यमानाणां असमर्थिकः। ऋजीवभावाच्च। प्रत्युत तदृज्यान्तरवृद्धिर्भवति। अतोऽभिषवद्वित्वं। द्वित्वे च विपर्यास इति। प्रो
ह्य द्रोणकलशमृजीषमुखेष्वद्रिषु निदधत्युन्नातारः। प्रपूर्वस्य वहेः कृतसंप्रसारणस्य एतद्रूपं प्रोह्येति। अधिषवणफलकप्रदेशमुह्य हि
त्वेत्यर्थः। ऋजीषमुखेष्वद्रिषु निदधत्युन्नातारः। पवित्रं च वितत्य अदेपवित्रमन्यतरतो देशमुदगग्रं अवाञ्चोऽभिनितन्वन्ति। एवमेव हि छन्दो

भिश्रूयत इति। स्वयं वा कुर्वन्त्युत्स्वमध्वर्युः करोत्यकुर्वन्नृत्विग्घ॥ ॥आधावनीयाद्वन्नेतानि ग्राम्याश्वास्विंवजिति नाः पवित्रे यजमान

आसिंचति॥ ॥ततो ग्रहग्रहणमाध्रुवान्माध्यंदिने च पंच प्रथमान्। तत एव धारायां गृह्णाति॥ ॥शुक्रो द्रोणकलशे। द्रोणकलशेऽपः सोम आपत
तितस्य शुक्रः। रतायं संज्ञासंव्यवहारार्थो॥ ॥ततोऽन्ये नादेशात्। ततः शुक्रादन्ये ग्रहा गृह्यन्ते। येषां योनिर्नादिष्टा॥ ॥सावित्रपात्नीवतहारियो
जनोपद्रोणानाग्रयणात्। उपद्रोणाप्यंशुगृह्णाति। पूतभृत्स्थमसान्नगृह्णाति॥ ॥तृतीयसवने वैश्वदेवं। पूतभृत एव। अन्याभावादवाप्य
मिति चेत्। स्यान्यायोपप्रदर्शनार्थत्वात्। अनादिष्टाश्चैते नयनश्रुतेः। अनादिष्टयोनीश्च पूतभृत एव गृह्णाति। अतो हि देवेभ्य उन्नयंत्यतो
मनुष्येभ्यो नः पितृभ्यस्तस्माद्वैश्वदेवा। पूतभृदिति श्रुतेः॥ ॥दशापवित्रेणापरिमृज्यपरिमृज्यैषते योनिरिति ग्रहसादनं। दशापवित्रमुभय
तो दशं तेन परिमृज्यैषते योनिरिति ग्रहसादनं। नायोनिकेषु। येषां ग्रहाणां मंत्रे निर्धो योनिर्न पठ्यते। तत्र योन्यासादनं न भवति। उक्त एव तत्रा
समाम्नायाभावात्॥ ॥सर्वेष्विति वान्यस्याविशेषोपदेशात्। वान्यस्य आचार्यः सर्वेष्वेव योन्यासादनं मेने। अविशेषेण हि ग्रहमात्रमुद्दिश्य
योन्यासादनमिति पठ्यते॥ ॥किं च। सावित्रं ग्रहप्रतिषेधाच्च। सावित्रे अनुग्रहेषु च प्रतिषेधो दृश्यते। तत्र सादयत्यसन्नो ह्येष सवि
तेति। स तु ग्रहेषु च तं गृहीत्वा न सादयति तस्मादयमसन्नः संवत्सरः परिप्लवते। एतच्च योन्यासादनस्य सर्वग्रहविषयत्वे उपपद्यते। प्रति
वषट्कारं कृत्वा च वषट्कृते भक्षहरणं। यत्रानुवषट्कारोऽस्ति तत्र प्रतिवषट्कारे होमः। कृत्वा च वषट्कृते भक्षहरणं वषट्कर्त्तुर्भक्षः। भवनयेदिति शा
स्त्रांतरात्। स्वश्रुतावपि वषट्कर्त्तुर्भक्ष इति॥ ॥यथासंचमसान्नाभक्षहरणं भवति। समाख्यानात्। यत्रैकपात्रे वषट्कारनिमित्तः समाख्यानिमि

कर्क° ६ त्वष्टुमरुत्वत्त्वकस्य पूर्वं भक्ष इति नियमे प्राप्त आह ॥ ॥वषट्कर्तुर्वा एवं श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ वषट्कर्त्रैव पूर्वो भक्षयेत् । श्रुतिप्रतिपादितो ह्ययं सोऽन्तरस्य
समाख्यानात्कल्प्यते । उन्नेतोन्नयति समाख्यानात् ॥ ॥५॥ ॥उदितेंतर्याममग्रहणमुपयामगृहीतोऽसीति । रात्रिं संततमं तर्यामं तमुदिते जुहोति श्रु
तेः ॥ ॥उपांशुवनाम्नातवरशेषसेचनवर्जं । उपांशुवत्क्रिया । इयांस्तु विशेषः । आनाम्नातो यो मंत्रः वरवरणप्रदाने शेषासेचने च न भवति ।
सर्वं कृतः क्रियते । भक्षस्य शाखान्तरे प्रतिषेधात् । अनाम्नाते च मंत्रः स्वाहाकार उर्वंतरिक्षमन्वेमिति च । अपमार्ष्टि चेनोन्मार्ष्टि ॥ ॥प्रथमेन च
न्युब्जेन पाणिना प्रत्यक् । प्रथमेन च परिधौ न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगुपमार्ष्टि । उपांशुसवनसंस्पृष्टस्यादानाय त्वेति पात्रसादनं । उपांशु
सवनसंस्पृष्टस्य उदनाय त्वेत्यनेन मंत्रेण पात्रसादनं । ऐंद्रवायवं गृहीत्वा वायवित्यनेन मंत्रेण । अपगृह्य पुनरिंद्वायू इति गृह्णाति ।
॥ ॥मैत्रावरुणमयं वामिति । पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमिति । एनं ग्रहं कुशावन्तर्धाय पयसा श्रीणाति राया वयमि
त्यनेन मंत्रेण । तं पयसा श्रीणातीति द्वितीयांतनिर्देशात् । प्रधानभूतो ग्रहः । गुणविभक्तिनिर्देशात् पयसो गुणभूतता । अतो ग्रहसंस्का
रत्वात् । अप्रदेयं पयः । अतश्च प्रदेयधर्मा न प्रवर्त्तंते ॥ ॥एवं सर्वत्र श्रयणेषु । कुशांतर्धानं ॥ ॥शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रत्नथेति । शुक्रं गृह्णा
ति वैल्वेन वा पात्रेण वैकंकतेन वा तं प्रत्नथेति ॥ ॥अयं वेन इत्येकः । मंथिनमयं वेन इति । सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येति । एनं मंथिनं राम°
आग्रयणं द्वयोर्द्रोणयोर्ये देवास इति । आग्रयणं गृह्णाति धाराद्वयात् । ये देवास इति मंत्रेण । सा चैकधारो न्येतर कर्त्रैकी अपराय जमानीति ॥ ६

दशापवित्रेणाग्रयणमुपसृज त्रिर्हिंकृत्य सोमः पवत इति सकृच्छेषान्दशापवित्रेणाग्रयणं गृहीत्वा त्रिर्हिंकृत्य सोमः पवत इति च त्रिरुक्त्वा मंत्रशे
षं सकृदाह । मंत्रश्चादिनाभिधायी ॥ ॥प्रथमस्थाने नपाग्रेवता देशात् । देवतादेशात्पूर्वं प्रथमस्थाने । यजुषा उपांश्वापवादोऽयं ॥ ॥प्रातःसव
नेचोच्चैः कर्म्माणि । यान्येष्टिकयाश्रुतानि । यत्तान्येषामपि प्रथमस्थाने ॥ ॥मध्यमेन माध्यंदिनो माध्यंदिने यानि नीचैर्यानि चोच्चैस्तेषां मध्य
मस्थाने ॥ ॥उत्तमेन तृतीयसवने । यानि नीचैरिति । उपयामगृहीत इति । तच्चैतत्प्रकल्पनमात्रं । अतो वाग्यमनप्रदक्षिणावर्त्तनेष्व
न भवति । उक्थ्याविग्रहणोषु भविष्यतः ॥ ॥ध्रुवं मूर्द्धानं दिव इति । गृह्णाति ॥ ॥आहोमाद्दस्येत्तन्नमूत्रपुरीषे कुर्यात् । एतस्य होमात्
सर्प्पन्नप्रस्रावयेतेति ॥ ॥वैश्वानरं च जानन्तु । गृह्णाति । जानं च छंदोविकल्पार्थः । नानार्थ एवेत्यपरे । स यदि तं चरकेभ्यो पायनो वानुब्रुवी
तेति वचनात् । पूर्णौ स्थाल्या ग्रहानन्ते पूर्णे द्रोणकलशे कृत्वा सर्वमासिंचति सुन्वन् । पूर्णौ स्थाल्या ग्रहानन्ते कृत्वा संपातसोमेनाद्य पूर्णं
च द्रोणकलशं कृत्वा सर्वं होतृचमसमासिंचति यजमानः ॥ ॥अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुन्वन्तः समन्वारब्धा निष्क्रामंति
अध्वर्युरेव समन्वारब्धा निष्क्रामंति । हविर्धानात् । उत्तरत उत्तरः पूर्वमन्वारभते । समासोक्तानां क्रमाभावात् ॥ ॥अध्वर्युः प्रथमो यथासंख्यमि
तरे इत्थं । ऊत्वा वा समन्वारभेरन् । विप्रुड्होमांतरकाले वा समन्वारभते । आदौ वेति विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ॥यत्र इति विप्रुषां
होमो जुहोति । अध्वर्युरियः । विप्रुड्होम इति संज्ञा । अध्वर्युर्वा जुहोति । सर्वे वेति विकल्पः ॥ ॥वेदितृणमध्वर्युरादने प्रस्तोउदं चोगच्छति ।

२३६

कर्क. ७ नाचैर्ष्यं वस्थिताग्दं चोगच्छंति। अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामिति। उद्गातॄणां पुरस्तादितरत्तृणं प्रास्यति॥ ॥जपस्तु सोमः पवत इति पवमानो
पाकरणं प्रस्तोत्रे तृणं प्रयच्छन्। जपस्तूत्तरेषु पवमानमुपाकरोति सोमः पवत इत्यनेन मंत्रेण प्रस्तोत्रे च तृणं प्रयच्छन्॥ पवमानमिति च स्तोत्रसंज्ञास्
येषु पवमानेष्वेवमुपाकरोति। अतिदेशात्त्वप्राप्तेरेवोच्यते इति चेत्। अतिदेशो हि भवति माध्यंदिने समन्वारब्धनि ग्रहणादि करोत्यार्भवे इति
तिदेशात्। तथात्तार्तीयसवने समन्वारब्धनि ग्रहणादि करोति माध्यंदिनवदिति सत्यमेवं॥ ॥अत्तेनो वा कुशमुष्टिं वा यच्छन्नुपाकरोतीति अन
योरप्युत्तरत्र प्राप्तिर्मा भूदिति सर्वेष्वित्युक्तं। अत्तेनो वा कुशमुष्टिं वा। प्रयच्छन्नेव हि पवमान एवोपाकरोति॥ ॥प्रत्यञ्चस्तु स्तोत्रा उपविशन्तः पुरस्ता
द्दक्षिणां यजमानः प्रत्यञ्चस्तूपविशतोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ दित्वोपदेशात्। पुरस्तादुद्गातॄणां तयोश्च दक्षिणां यजमान उपविशति॥ ॥स्तू
यमाने उन्नेताधवनीयं पवित्रं मंत्रवर्ज्यं पूतभृत्यासिंचति। स्तूयमाने बहिष्पवमाने उन्नेता पवित्रमंतर्धायाधवनीये सोमं पूतभृत्यासिंचति
॥ ॥स्तोत्रान्ते प्रेष्यत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाँ अलंकुरु प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीति। विहरणस्तरणमलंकरणेषु अग्न्याद्युपदेशात्। प
श्वानयने तु प्रतिप्रस्थाता। अयं च प्रैषः सवनीयपशुधर्मत्वात्। सवनीयविकारेषु प्रवर्तते। अन्यपशुस्थानापदार्थानां। अत्र होमान्ते चषालेरुणां
तेषां प्रैषदानं। सवनीयविकारेष्वपमेवावसरः। तेन कृत्वुपश्चादावेकयूपेऽन्नहोमान्ते चषालेरुणान्ते वा भवति। अनेकयूपेन वपाहो
मान्त एव प्रैषः। नहि चषालेरुणान्ते सर्वयूपानामस्थानं श्रौवादिरुणां तराणामवसानान्तमित्युक्तत्वात्। प्रतिप्रस्थातः पनेहीत्ययमे राम.
७
२२९

कवचनांतः प्रैषोऽग्निष्टोमे समाम्नात एकादशिनिपक्षेपि किमयमेकवचनांतः प्रयुज्यते। उक्ताभिधायकत्वादप्रयोग इति। किं तावत्प्राप्तमप्रयोगो
न ह्येकवचनांतः शब्दः बहून्वदितुमिति॥ न चायमप्रयुज्यमानोऽनर्थकोऽभवति। एकपशुपदेस्य प्रकरणे समाम्नानमर्थवदेवे
त्येवं प्राप्त उच्यते। अनेकपशुपदेऽप्येकवचनांत एव प्रयुज्यते किं कारणं प्रातिपदिकार्थः प्रधानभूतो वचनार्थश्च गुणभूतः न च प्रधाना
र्थाभिधाने संभवति गुणार्थाभिधानं न संभवतीत्यप्रयोगो युक्तरूपः तस्मादनेकपाशुकेष्वविकृत एव प्रयुज्यत इति॥ ॥तथान्यंधिष्ण्याघ्ना
ग्नीध्रादंगारान्निवपति। अग्नीदग्नीन्विहरेत्यस्यार्थः। येन क्रमेण धिष्ण्यनिवापः कृतस्तेनैव क्रमेण आग्नीध्रादंगारनिवापं करोति॥ ॥अनु
पृष्ठ्यां बर्हिः स्तृणाति। अपरत आरभ्या पूर्वान्तात्। पुरोडाशालंकरणं तु चोदकप्राप्तत्वान्नाभिहितमाचार्येण। आश्विनं गृहीत्वान्वा
रब्धे वा यावामिति। आश्विनं ग्रहं गृह्णाति। अन्वारब्धे वा। अक्रोत्पजमते वा यावामित्यनेन मंत्रेण॥ ॥ग्रहानवेक्षते यथागृहीतमव
काशान्त्वावयन्मुत्तरणाय मेरिति प्रतिमंत्रं। वाचस्पत्यमवेक्षणं यत्तु मयनकारितत्वादध्येषणा। वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति कुवन्नीरुत्वद्देवा
तिसंप्रत्ययः। अगृहीत्वा इत्युच्यते॥ ॥उपांशुसवनं द्वितीयं। यथागृहीतमित्यस्यापवादः॥ ॥आश्विनं पश्चम॥ शुक्रामंथिनोरुगपते। पूत
भृद्राधवनीयौ च विश्वाभ्यो म इति। च शब्दाद्युपगदेव॥ ॥कोसीति द्रोणकलशं। वाचन्नीरूपति॥ ॥भूर्भुवः स्वरिति जपति यजमानः॥ ॥
नात प्रियानूचानो नेयका[illegible]येरा सर्वे न सर्वमिवावकाशयेदिति प्रकृत्येवं श्रूयते इति॥ ॥ध्रुवगोपं कृत्वा परिव्ययणादि करोति शरनामउदस

कर्क- ८

पूर्वोस्य। ध्रुवगुप्तिश्च कल्पपदार्थानामन्यतमेनावग्रहणं। ध्रुवगोपराजपुत्रस्य निरूपणमित्यपरे। भवति हि शाखिनां वचनं। कुमारो राजपुत्रः प्राप्नोति ध्रुवस्य गोप्तेति। न पुनराद्युत्तमाचार्येणोतत्केनाप्यभिप्रायेण। पूर्वीरशनामुद्गृह्य परिव्ययणादि करोति। अस्मिन्नेवावसरे पशुचोदनाशाखान्तरे। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति। माध्यंदिनीयानामाग्नेयमग्निष्टोम आलभेतेति॥ ॥ आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे सवनीयः पशुरैन्द्राग्नश्चोक्थ्ये द्वितीयश्च षड्वः सवनीय एव॥ ॥ ऐन्द्रावृष्णिः षोडशिनि तृतीयः। सारस्वती च चतुर्थो तिरात्रे मेषी वा आग्नेयमग्निष्टोम आलभेतेति प्रकृत्य सर्वमेतच्छ्रूयत इति॥ ॥ एतत्स्तोमायनं स्तोमायनमिति संज्ञाप्य वहाहोत्रे नाम ग्रहनाम्नां तं कृत्वेन्तरा श्वाश्वावाश्वाव्यप्रचरणीनियथालिङ्गं ४र्थो स्तोमायनं वैकादशिनी चेत्पंचमायष्टा ४ द्वाद नाम ग्रहाणां पाशुकं कृत्वा इतराश्च आश्वाश्वाव्यप्रचरणीते। चशब्दादेवजारं चयथालिङ्गमिति या या येन येन लिङ्गेन लिङ्गयत इति हेतुरनमिति नमसो ईडोहोत्रादिति वरणा। ईडेहिहोता क्रतुयहेषु यजत इति। ततोऽग्नीनाधूयं आध्वर्यवादित्येवमादि। अत्र चाध्वर्युर्द्वितीयः प्रतिप्रस्थाता। वरणं चने ष्टा करोति। मित्रावरुणोप्रशास्तारौ प्रशास्त्रादित्यत्र द्विनायोमलावाकः। इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसिनमित्यत्र ब्राह्मणाच्छंसि ग्रहणं लिङ्गेन मान्नेत्रे ब्राह्मणो वरणमिति॥ ॥ मरुतः पोत्रा। ग्रावोने ष्ट्रादग्निराग्नीध्रात्। अग्निर्हैदैवीनामिति यजमानं प्रवृणीते। अत्रचोक्तमाचार्येणस्तु त्विति स्तुते। अयं च मत्रश्चोदितार्थाभिधायी। न च यजमानकेविपरिलुप्यते। यो गुणमपि यजमानवरणमन्वेवे ति संप्रदायः। प्रवृत्तस्त्वेणानासुपरिष्टात्पाशुकं यजमानवरणं

राम० ८ २३०

मित्यनुरूपतरं। यथाप्रवर्तं प्रवृत्तहोमे जुहूतिज्येष्ठोवाचे भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग्यत्ते वाचो मधुमज्जुष्टतमं तस्मिन्माधाः स्वाहा सरस्वत्या इति पावकान इति द्वितीया। आज्ये नाञ्जुहोति॥ ॥ वपामार्जनांतं कृत्वा सयजमाना धिष्ण्यानुपतिष्ठंते विभूरसीति प्रतिमंत्रं। सयजमाना ऋत्विजः। उत्करांतं कृत्वा वाग्यसीति सद्गोऽभिमर्शनमन्तस्य द्वारोऽविति द्वार्ये। अभिमृशते। येन द्वारेण प्रवेशनं। मंत्रलिंगान्मा मा संताप्ताभिति। अभिमंत्रणमुत्तरै मंत्रैः॥ ॥ अध्वनामध्वपतइति सूर्य। अभिमंत्रयते। मित्रस्य मेत्यृत्विजः। अभिमंत्रयते। अतस्थ्या यजमानमभिमंत्रणे। अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यानभिमंत्रयते। एतत्सर्पणं। अस्य कर्मणः सर्पणमिती यं संज्ञा अभिमंत्रणं च यजमानस्येतिसंप्रदायः॥ ॥ एवं च सर्पणाभिमंत्रणोद्धिष्ण्याभिमंत्रणोऽहः प्रवर्तते। अध्वर्युकर्तृकमित्यपरे। ऋत्विगभिमंत्रणमेव यजमानमिति॥ ॥ सदोऽभिमर्शनादि चोत्तरयोः सवनयोः। सर्पणं भवति। धिष्ण्योपस्थानादि वा॥ ॥ पुरोडाशैश्चरति। ये ते अन्ये कृताः पुरोडाशाः तैस्तत्रैव पुरोडाशश्छत्रिन्यायेन बहुवचनं। एकं प्रदानं। देवतागुणभेदेपि वचनसामर्थ्यात्॥ ॥ एकपात्र्यामासादनमध्ये पुरोडाशः पुरस्ताद्धानाः प्रतिदिशमितराणि यथासंख्यं प्रदक्षिणं। येषामेव पात्रं चितानेषामेकत्वं विधीयते। दध्नः पयस्यायाश्च उत्तरादक्षिणयोरेवडानि दिशामासादनं। यथासंख्यातीनां च प्रदक्षिणमिति॥ ॥ प्रातः प्रातः सवस्येंद्राय पुरोडाशानामनुवाचयति। एवमनुवाचनं प्रेषयति॥ ॥ आश्राव्याह प्रातः प्रातः सवस्येन्द्राय पुरोडाशानां प्रस्थितानां प्रेष्येति। येय विशेषार्थमिदमुक्तं॥ ॥ एवं यथासवनमनुवाचनप्रैषौ। माध्यंदिनस्य सवनस्य तृतीयस्य सवनस्ये

223

कर्क० ८

ति॥ ॥उपभृति चावद्यति पशुपुरोडाशवत्। अवदानग्रहणसमनंतरमेववत्तुपदेशात्॥ ॥उभयं कृत्वा होतृषिस्ये पुरोडाशान्निदधाति। उभयमिति
प्रधानं तो विष्टकृते च कृत्वा होतृषिस्ये पुरोडाशान्निदधाति॥ कुत एतत्। एवं हि श्रूयते। होतृषिस्यादिडामादधातीति। पुरोडाशेषु निहितेषु
होतृषिस्यादिडापाहिता भवति॥ ॥निरवत्तां वेडां। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। न पुरोडाशान्निदधाति निरवत्तामेवडान्निरपत्त्राव प्राशित्रादिति
रपि गृहीतैर्भवति। एवं होतृषिस्यादिडामादधातीतीयथाश्रुतमेव भवति इतरथा दधातिनाग्रहणं स्वेन। तच्चायुक्तं श्रुतार्थसंभवे
सति एवं होतृषिस्यादिडामृद्धि दैवत्ये श्रूरति। अदसरार्थमीदमुच्यते। वायवइंद्रवायुभ्यामनुवाचयति। प्रतिप्रस्थानादित्यपा
त्रेणाड्भागवल्लशाडुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा गृहात्याद्विदेवत्यान्नजुहोतीति उत्तरार्द्धे। द्विदेवत्यानजुहोतीति त्रयाणामपि
द्विदेवत्यानामनुहोमः क्रियते। ऐंद्रवायवस्य वषट्काररूपं न च द्वितीयस्य पश्चादनुशब्दोपदेशात्। उत्तरार्द्धे विकारोपद्धितीविषये
दमुच्यते। अनुवषट्कृतेपि। उत्तरार्द्ध एव जुहेति। येषां ग्रहाणामनुवषट्कारोस्ति। द्विदेवत्यानां तेनैवानुवषट्कारः। अनुवषट्कारार्थे पे
दमुच्यते। आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषाश्च समानारे। आश्रावदयानुवषट्कारेपि प्रवर्तंते। कुत एतत्। समत्वासमेाोऽयमनुवषट्कारः। द्विदे
वत्यानजुहोतीति यागेन तावपिहितो सोमयागात्मा सोमयागोद्देशेन च विहिता आश्रावणादयः। तेनानुवषट्कारेपि प्रवर्त्तंते तर
त्येवं प्राप्त उच्यते। नानंतर्यात्। नैतेषामनुवषट्कारे प्रवृत्तिः। कुत एतत्। आनंतर्यात्। वषट्कृत्यानवानमनुवषट्करोतीत्यानंतर्ये

राम० ८

२३१

विरुध्यते॥ ॥स्यादविरोधात्। स्यादाश्रावणादि। यदि विरोधो न स्यात्। अस्ति तु विरोधः। तस्मादप्रवृत्तिरिति। अपरे त्वैंद्रवायवविषयमेवेदमधि
कारणं व्यावर्णयंति। प्रतिप्रस्थानादित्यपात्रेण। द्विदेवत्यान्नजुजुहोतीति प्राप्ते। न चेदमुच्यते॥ ॥शेषं शेषमादित्यस्थाल्यामासिंचत्यादि
त्येभ्यस्त्वेति। प्रतिहोमं शेषमादित्यस्थाल्यामासिंचत्यादित्येभ्यस्त्वेत्यनेन मंत्रेण। प्रतिप्रस्थातैवाधिकारात्। आसिंचामीति वाध्याहारः। समा
सिच्यते नापिदधाति विसृष्टरूपायेता [illegible] ते मैत्रावरुणा। द्विनाभ्यामपिकृते यागे तेनैव पात्रेणादित्यस्थाल्यामपिदधाति विसृष्टरूपायेत्यने
नमंत्रेण। उन्नीयमानेभ्योनुवाचयति। उन्नीयमानायानुवचनं कारयत्युन्नेनैव। स हि समाख्यया उन्नयनं करोतीति तस्यैषमनुवाचनं। अतो नापि
तस्यैव कर्तृत्वे लिंगाच्च। यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेदेति॥ ॥चमसेषून्नयति नवस्य परेणोत्तरवेदिं निधाय। नवस्वितिदशमच्छुदासी
र्थं। तस्य हि पश्चादुन्नयनाम्नानमिति। शुक्रादुपहरणाभिप्रायरपिकारियेनोमध्यमं तु पूतभृतश्चमसानिति पूतभृतः। एकैकस्य विरवनेः क्रिय
ते। पदार्थस्येतावत्वात्॥ ॥होतृचमसे प्रथमं। प्रथमं होतृचमस उन्नयनं तस्य हि प्रथमः पाठः प्रैषु श्चमस इति॥ ॥८॥ ॥शुक्रामंथिभ्यां चरतः
द्विवचनोपदेशात् प्रतिप्रस्थाता च। सहिसन्निकर्षो कृष्यते। विभागार्थमाह। शुक्रेणाध्वर्युर्मंथिना प्रतिप्रस्थाता। प्रोक्षिता प्रोक्षितायप शकला
वादायापिधाने प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनं प्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शंड इत्यध्वर्युरपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता। प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपि
धानं ग्रहयोरपमार्जनं प्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शंड इत्यध्वर्युरपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता ग्रहयोरेव कुरुतः। देवास्त्वेति निष्क्रमतो यथालिंगं।

का॰कं॰ यथालिंगग्रहणं मंत्रविभागार्थं। अपरेणोत्तरवेदिमरत्नीसंधायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तो विसृजंतौ दक्षिणस्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थाताना-
१० धृष्टासीति। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ अपरेणोत्तरवेदिं परस्परतोरत्नीसंधायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तः विसृजंतौ य हो दक्षिणस्यामध्वर्यु-
रुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थाता नाधृष्टासीति। अनेन मंत्रेण। स चायमुत्तरवेदिसंस्कारो वाक्यशेषात्। तद्रक्षोभिरेवैतदुत्तरवेदिमनाधृष्टां कुरुत
इति मंत्रलिंगाच्चानाधृष्टासीति। प्रयोजनापत्रोत्तरवेद्यकरणे तत्रैतन्न भवति। प्रयोजनं द्रूहसंस्कार इत्यपरे। अपिधानापमार्जनसंस्का-
रमध्येभिधानात्। प्रयोजनवत्त्वाच्च ग्रहणयोः। तस्माद्रूहसंस्कार एवायं। मंत्रलिंगवाक्यशेषावर्थवादप्रायौ॥ ॥ स्रुवीर इति दक्षिणामुपदे-
शं गच्छत्यध्वर्युः स्रुप्रजा इति प्रस्थातोत्तरां। मंत्रद्वयमपि चोदितार्थाभिधायि॥ अपरेणयूपमरत्नीसंधत्तः संजग्मान इति यथालिंगं द्वैवाणा-
शक्लौ। अप्रोक्षितौ यूपशकलौ। निरस्यतो निरस्तः शंड इत्यध्वर्युर्निरस्तोमर्क इति प्रतिप्रस्थाता। शंडग्रहणं मर्कग्रहणं च स्तुरत्वादुदको-
पस्पर्शनं भवति॥ आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः। शुक्रस्याधिष्ठानमसीत्यध्वर्युर्मंथिन इति प्रतिप्रस्थाताछिन्नस्येति जपित्वाश्राव्याह प्रातः
प्रातःसवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इंद्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति॥ जपोध्वर्यरेव॥ ॥१०॥ ॥उभयतो यूपं प्रत्यंचौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्व-
र्युः प्रथमं ग्रहं जुहोति॥ ॥ तमनु प्रतिप्रस्थाता। अनेनैव मंत्रेण जुहुतः इति द्विवचनोपदेशात्। चमसाध्वर्यवश्च चशब्दात्प्रतिप्रस्थातारमन्विति मंत्र- राम॰
स्तु ग्रहविषय एव। तौ वै वषट्कृतौ संतामंत्रेण हूयेते इति श्रुतेः। प्रेष्यतिश्च च शब्दादनंतरं। प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य प्रयंतु १०

२३२

सदस्यानां होत्राणां चमसाध्वर्यव उपावर्त्तध्वं शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति॥ प्रैतु होतुश्चमस इति सर्वत्र केचिदनुषंगमिति। आदावेव व्यवस्थितः सर्वेषां
योत्तर इति संप्रदायः। होतुश्च प्रशास्तुब्राह्मणाच्छंसिपोतनेष्टग्नीधः। तेषां चमसानामुपावर्त्तनं प्रेषितं शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति। आगम्य प्रति-
प्रस्थाता शेषं शुक्रपात्रेवनयति। एत्य जुहोति स्थानात्प्रतिप्रस्थातामंथिशेषं शुक्रपात्रेवनयति। तं स होतृचमसे। अवनयतीतमध्वर्युर्होतृ-
चमसे। भक्षयेति श्रुतत्वात्। पंचस्रुन्नयंति। होत्राणां चमसाध्वर्यव उपावर्त्तध्वं शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमित्युक्तत्वात्॥ ॥ तानाश्राव्या प्रेष्यति
नामग्राहं यज यजेति प्र[illegible]ामगृहीत्वा प्रेष्यति। असौ यजेति॥ ॥ ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाच्छंसिनं प्रेष्यति। प्रथमे हुत्वा तमेवात-
पंत्विति जपति। प्रथमं च[illegible]हुत्वाजपंत्विति जपति। होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदत्यपाड्ग्नीदिति। अनेन मंत्रेण। द्विदेवत्यात्मभक्षयतिप्र-
र्वः प्रथमचोदनाद्धोमाभिषवकारा भक्षयेदिति श्रुतेः। द्विदेवत्यशेषान्भक्षयत्यध्वर्युः। हुत एनत। होमाभिषवकारिणोहि भक्षाः श्रूयते।
हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः प्रतिपरेत्य सदसि सोमान्भक्षयंतीति। अत्र च वाक्ये हविर्धाने ग्रावभिरभिषवो वाक्यांतरपरि-
प्राप्तोनूद्यते। यदाहवनीये जुहोतीति होमश्च। तथा उदरमेवास्य सदस्तस्मात्सदसि भक्षयंतीति सर्वमनूद्यते। होमाभिषवनिमित्तो भवतीत्येत-
दत्र विधीयते। अतश्च होमाभिषवकारिणो भक्षो भवतीति। स च भक्षयन्पूर्वो भक्षयतीति॥ हुत एनत। प्रथमचोदनात्। प्रथम भक्षचोदनाद-
एवं प्राथम्यमवगम्यते। अभिषुत्य हुत्वा भक्षयंतीति। संनिधानाच्च। वषट्कर्तुर्भक्षस्त्रिहितः सोमस्तस्माद्वषट्कर्तृनिमित्तात्पूर्वोऽभिषवनिमित्तो-

२५०

कर्क॰ मरुत्वतो होमावचनमंत्रवर्णीकारणम् होता वा पूर्वो भक्षयेत्। उक्तः एतद्वचनात्। वचनं हि भवति। वषट्कर्ता प्रथमो भक्षयतीति। प्रथमश्चैवं भक्षयति। याव
११ दन्यो न भक्षयति। किंच मंत्रवर्णाच्च। एते वदन्ति। शतवत्सहस्रवदभिक्रंदंति हरितेभिरासभिः। वीष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वे हविर
पमाशतेति। चिह्न देऽ अथ्वर्यो ग्रावाणो वदंति। होतुरपि पूर्वे हविरद्यमह्निनवनोवः पमिति। यदि वहोतुः पूर्वं भक्षणं उचितं। तदैतदुपपद्य
ते। किंच। कारणानुपूर्व्याच्च। वषट्कृते नु होतारीति पूर्वं कारणं होतुः। पश्चादध्वर्योरिति। ननु वषट्कर्तृत्वं न स्माभिषवः कारणं। नेत्युच्यते। न ह्यभिषवए
व कारणं किं तर्हि होमश्च अभिषवश्च। कथं ज्ञायते। एकवाक्यत्वात्। अभिषुत्य पपरिसमावासं ऊत्वा भक्षयतो त्यत्र परिसमाप्यतेत
स्माद्भयोः समुदितयोर्निमित्तभावो भक्षप्रतिनैकस्येति। यत्र चैवं विधेकवाक्यता न भवति तत्र व्यस्तयोरपि निमित्तता भवति। यथा
यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदिति तस्माद्धोतुरेव पूर्वं कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नाध्वर्युः समभिव्याहारात्। नैतदेवं वषट्कर्तुः पूर्वो
भक्षयतीति। किं तर्हि अध्वर्योः पूर्वतरं समभिव्याहृतत्वाद्धक्षस्य। तत्प्रातरभिषुत्य याभिषुत्याग्नौ जुहोतीति तदग्रावस्तरधात्पश्च भक्षय
तीति अभिषुत्याग्नौ हुत्वेत्यनुवादो यं केवलं न पश्य कार्यो नाप्राप्त अनन्यैः स विधीयत इति। तस्मादध्वर्योः पूर्वतरं भक्षः। यत्तु वष
ट्कर्ता प्रथमो भक्षयतीति। तत्परिह्रियते। मंत्राणां चाविधानात्॥ चशब्दान्नस्याचाविधायकत्वात्। कथमविधायकत्वमिति चेत् राम॰
सौम्यस्य विधिपरत्वात्। कथं सौम्यचरुमुद्राद्ध्रियमाणं होता पूर्वतरमवेक्षते वषट्कर्ता हि प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीत्यनुवादो ११
२३३

य उक्त प्राप्तिरिति चेत्। समाख्या भक्षयेदपि भक्षप्राप्तिः। यच्चोक्तं कारणानुपूर्व्यादित्यत्र ब्रूमः। कारणस्य च समत्वात्। समं हि कारणमुभयो
ः। सह वै वषट्कारेण जुहुयाद्वषट्कृते वेति। तस्मादध्वर्युरेव पूर्वो भक्षयेदिति॥ ॥ऐन्द्रवायवं प्रतिगृह्णाति उपवसुरिति होत वडरुणो
होतृशाखेति देशोयं। स चैन्द्रवायवं मुखस्यैकः पिबाच्चतुर्थो मैत्रावरुणोश्विनेति भक्षणं चावागेवीजुषाणासोम
स्यात्प्य उ सह प्राणेस्वाहेत्येवं सर्वत्र सोमानां भक्षणं इंद्रादेवतापवातिरेकेणापि मंत्रश्चादितार्थाभिधायी॥ ॥वचनादन्यानाव
चनादन्यदपि भवति। यथेंद्रश्च सम्राडिति॥ भक्षेहि मेति वा यथालिंगं। भक्षेहि मेति वानुवाकेन सोमभक्षणं भवति तत्र च यथालिंग
ग्रहणादि कर्तव्यं। अनुवाकश्च शाखांतरसमधीतोपि कथंचिन्नाभिहित आचार्येण॥ ॥एदमितरौ प्रतिमंत्रमैत्रावसुर्विद्वसुरेव
सुः संयद्वसुरिति। मैत्रावरुणाश्विनौ गृह्णाति॥ ॥शेषं शेषं होतृचमसे वनपतिः प्रतिगृहे॥ ॥पुरोडाशमात्रामिंद्रवायवे प्राश्नाति प
यस्यां मैत्रावरुण अश्विने धानाः पयस्या धानाः अपि मात्रा एव पुरोडाशमात्रा अनुदकारति बहुवचनोपदेशात्। मात्राश
ब्दश्चैकदेशवाची। अतश्च न सर्वप्राशनमिति। तानि प्रति प्रस्थानादक्षिणस्य हविर्धानस्यान्तरे वर्त्मनि निदधाति। तानीति द्वे वप
पात्राणि॥ ॥इडामादधाति। होतृधिष्ण्यात्॥ ॥चमसांश्चाग्रयणं इति। चशब्दात् प्रगायत॥ ॥११॥ ॥मार्जितवाजिनेन चरंति सूक्तवाक
शंयोर्वाकयोरन्यार्थत्वात्। इडामादधातीति इडोपक्रमे न अतस्तन्मार्जनोत्तरं वाजिनेन चरति अथस्तात्क्लिप्तवधिकाः पौरोडाशिका

2169

कर्क० पदार्थाः। प्रातरनुवाककाले निर्वापः। वहिष्पवमानोत्तरकाले ऽलंकरणं। वपांते च प्रचारः इडावधानोत्तरकालं चनैवावद्यविधानं। अतः पौरो
१२ डाशिका वाजिनयागादयः सर्व एवात्र कर्तव्याः। वाजिनग्रहणमुपलक्षणार्थं। ननु च सूत्रकृता वाक्योत्तरकालं वाजिनयागः प्रकृतो ह्यतः प्र
देशत्वात्तेन चरतीति। इहापि तत्रैव करिष्यते। नैतदेवं॥ ॥सूत्रकृता वाक्यशेषयोर्वाक्ययोरनर्थत्वात्। पश्चार्थाः सूत्रकृता वाक्यादयस्ते दाग्निमा
रुता ऊर्ध्वमनुयाजेभ्य इतीत्यनुयाजोत्कर्षणं। कृष्टाः। निःसंदिग्धं च पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः। येनाचार्येण कुमाग्नीध्र उप
पश्चान्यग्रहणमिति। पाशुकान्यांगानि तत्साध्यत्वात्। ह्यनुयाजा अपि पाशुका एवेति प्रसंगेन च पाशुकान्यंगानि सवनीयानामुप
कुर्वंति। न च तैरुत्कृष्यमाणैः पौरोडाशिकानामुत्कर्षो युक्तः। कुत एतदसंबंधात्। नहि पौरोडाशिकानां पाशुकानां च संबंधोस्ति। तस्मा
द्वाजिनयागादिनामिहैवानुष्ठानं युक्तरूपमिति सिद्धे प्राप्ते ब्रूमः॥ ॥यथोक्तं वा प्रसंगात्। वाशब्दः पक्षव्यावर्तनो। नेह वाजिनयागादयः कर्तव्या
ः। किं तर्हि प्रदेशत्वात्तेन चरतीत्यत्रैव। ननु प्रासंगिकत्वादनुत्कर्ष इत्युक्तं। अत्रोच्यते। अप्रसंगात्। न हि पाशुकान्यंगानि पुरोडाश
षु प्रसज्यन्ते। कुतः साधारणत्वात्तंत्रस्य। साधारणं हि तंत्रमुभयोरपि सोमतंत्रमध्य आम्नातं। तत्र न ज्ञायते। किं पाशुकं तंत्रं पुरोडा
शेषु प्रसज्यते पौरोडाशिकं वा पशाविति। न च परस्परतोऽनयोरंगांगिभावः यथा पशोः पशुपुरोडाशस्य च। उभयोरपि हि प्रकरणात्सो राम०
मांगतेति। तस्मात्तंत्रसाधारण्यात् साधारणानामेवानुयाजानामुत्कर्ष इति। यत्तूक्तं पश्चान्यग्रहणमाचार्येण। न तत्कार्येण। न तत्पर्थत्वये १२

वासपाशुकचातुर्मास्यन्यायेन महत्वात्पशुतंत्रस्य। साधारणेपि सति तंत्रे त्वाभ्युपगमात्। पश्चान्यग्रहणमित्युक्तं। तस्मात्स्वकाल एव वा
जिनयागादयो नेहेति। अपि च व्यूहने पशुदेवतायाः सवनीयदेवतानां च युगपदभिस्तुतं स्यात्। अग्रेर्वनस्पतेरिंद्रस्य वसुम
तो रुद्रवतश्चैवमादि। तच्च तंत्रस्य साधारण्ये घटेत। इतरथा प्रतिसवनं सवनीयेषु परिसप्यमानेषु युगपदुच्चारणं न भवेत्
भवति च। तस्मादपि साधारणं तंत्रं। ननु व्यूहने वसुमदादिगुणक इंद्रोभिधीयते। न च सवनीयेषु तद्गुणत्वं। अत्रोच्यते। तत्र
वचनसामर्थ्यात्सवनीयेपि हविर्दादिगुणक इंद्रः। प्रातः प्रातः सवस्येंद्राय पुरोडाशानामिति च निर्गुणो यागो। व्यूह
ने तु वसुमदादिगुणक इति। नास्ति वचनस्यातिभारः। व्यूहने हि प्रकृत्यवचनं भवति। अग्रेर्वनस्पतेरिंद्रस्य वसुमत इत्ये
वमादि॥ होतृचमसेन सोमभक्षं भक्षयंति। द्विवचनोपदेशात्प्रतिप्रस्थाता च॥ ॥हिन्वमे गात्राणि हरिवः शिवो मे सप्तर्षी
नुपतिष्ठस्वोर्द्धं मे नाभेः सीद मा मे वाङ्नाभिमति गा इति गात्राणि संस्पृशंते। भक्षणोत्तरकालं सर्वभक्षेषु। होतृचमसे च शुक्रशेष
स्य होमाभिषवनिमित्तमध्वर्योर्भक्षणं। मंथिशेषस्य च प्रतिप्रस्थातुः। शुक्रामंथिनोर्होतृचमसस्य वषट्कारनिमित्तं होतुस्तेन भक्ष
णं। पुनर्वैसोऽसतपवमानचमसेषु होतुर्वषट्कारनिमित्तो भक्षः इतरेषां समाख्यानिमित्तः। प्रशास्त्रादिचमसेष्वप्येवं। विशेषस्त्वध्वर्यु
पात्रपृष्ठ्यः। स च पश्चात् पश्चात्कालीनत्वात्। पुनर्होता होतृचमसे समाख्यानिमित्तं भक्षयत्यध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्रस्थातारः पुनः

कर्क- १३

स्तुवानेषु अध्वर्युर्होमाभिषवनिमित्तं भक्ष्येत् प्रशास्त्रादयश्च वषट्कारसमाख्यानिमित्तं तेन ।। प्रस्थितयागनिमित्तं तु होतानामसाह्रिमतः अत्र
प्रष्टव्य एव ।। आप्यायस्वेति द्वाभ्यां चमसानालभंते । चमसिनः ।। सोमं वासिंचंति मंत्रेण संभवात् । आप्यायनस्य वाशब्दोवधारणे
पूर्वमाशंकितमुपसत्त्वालंभमात्रेणाप्यायनस्य दृष्टत्वात् ।। असर्वभक्षान् । आप्याय्य ।। दक्षिणास्य हविर्धानस्य पश्चाद्दक्षिणानद
धति चमसानधः । पश्चाद्दक्षिमित्परस्य पश्चात् । अधश्चनोपरिष्टदिति ।। तेन नराशंसा आवैश्वदेवात् । तेषामा चैश्वदेवात्
नाराशंसा इति संज्ञा संव्यवहारार्था ।। अथ यदि नाराशंसेषु सन्नेष्वित्येवमाद्यर्थो ।। पुरोडाशशकलमादाय समुपहूताः स्म
स्तु क्षेति ब्रवीति । अच्छावाकोपेन त्रयपक्षन्नाहाच्छावाक वदस्व यन्नेवाद्यमिति एनदिति शकलं ।। उपो अस्मानिति ऋचति हो
तारमाहोपह्वमयं ब्राह्मणा रच्छेतं होतरुपह्वयस्वेति । उपो अस्मानिति ब्रुवन्नच्छावाको होतारमाहोपह्वमयं ब्राह्मणा
रच्छेतं होतरुपह्वयस्वेत्येवं ।। उपहूत उन्नीयमानायानुवाचयति । उपहूते होत्रा उन्नीयमानायानुवाचनं कारयत्युन्नेता ।।
।। अच्छावाकचमसमुन्नयति होत्राचमसवत्सर्वं ।। होत्राः प्रशास्त्रादयः । तेषां चमसानाप्यायनं द्रोणकलशात् ततः सर्वेष
हणाच्च नेपन्विति जपोलभ्यते ।। आनिधानात्कृत्वा ।। अच्छावाकचमसे ।। पूर्वश्चाग्नीध्रादनः । अग्नी चमसाश्च पूर्वीभवत्यतः पर
मच्छावाकचमसः ।। आग्नीध्रे हवियेर्त्तर्लिजरडो प्रश्नंति । ऋत्विग्ग्रहणाय जमानव्युदासार्थं । ऋत्विजं ग्रहणां च शेषर्त्विजामिति ।।

राम० १३

पत्नीचान्वच्छालायां ।। पत्नी चान्यश्चोदनादिशालायां भक्षयंति ।। उपविष्टेऽच्छावाके ।। १४ ।। ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतो
सि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमंत्रं । चरत इति द्विवचनोपदेशात्प्रतिप्रस्थाता चाद्रोणकलशादिति नियमो वचनात् । द्वादशग्रहणा
च्च द्वादशानामुन्नमयोर्योगपद्यं । ननु त्रयोदशस्यामधवे त्वेत्येवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं । मधवे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णाति । माधवाय त्वे
ति प्रतिप्रस्थाता ।। अध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मंत्रः । उत्तरः उत्तरः प्रतिप्रस्थातुर्मंत्रः ।। युगपत्प्रथमौ गृह्णीत उत्तमौ च व्यत्यासं मध्ये प्रच
रणं च सर्वेषां व्यत्यासेन ।। निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः हविर्धानात् । अध्वर्युप्रस्थात्रोः । उत्तरः उत्तरः प्रतिप्रस्थातापरकालत्वात्
नयाश्चोत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थाता भवति देशतः कालतश्च परकालत्वात् ।। उभयतोध्वर्युपात्रेणापरिप्रयच्छति । प्रतिप्रस्थाता
प्रविशंतं निष्क्रामंतं च ।। सर्वहुताः प्रागुत्तमाभ्यां । उत्तमग्रहयोः पूर्वं सर्वहुताः कर्त्तव्याः ।। ऋतुनेति प्रैषयतः । ऋतुना प्रेष्येत्येवंप्र
रुप्रैषः ।। ऋतुभिरिति चतुरः पात्रमुखविपर्यस्य ऋतुभिः प्रेष्येतेदं चतुर्दु प्रेष्यति पात्रमुखविपर्यासेन चाग्रहणं होमश्च ।। षडुत्त
मौ उत्तमौ तु षड्वत्समवतः । पात्रमुखविपर्यासेन प्रेषणेन च ।। यजमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् । गृहपते यजेत्येवं प्रेषितो य
जमा होतरेतद्यजेति ब्रूयात् । ततश्च होतुस्तपान्यापाठः अध्वर्यू च । प्रेषितौ एवमेवाहतुर्होतरेतद्यजेति । एक एवाहेत्यपरे । यसार्थ
त्वात् । त्रयोदशं गृह्णीयाद्द्विरुपयामगृहीतोस्यंहस्पतये त्वेति । अनेन मंत्रेण । यदि त्रयोदशं गृह्णीयादिति विकल्पस्तु च ।। प्रतिप्रस्था

कृ.का० २४

नारमनुजुहोति। अध्वर्युः। अभ्यतरस्मिंश्चैशौ कृत्वा वाशिनैन्द्राग्नं गृह्णाति प्रतिप्रस्थाता ऐन्द्राग्नं इति। अन्यतरस्मिन्पात्रे ग्रहेशौ कृत्वा वशिनापिहितेन पात्रेणैन्द्रा
ग्नं ग्रहं गृह्णाति प्रतिप्रस्थाता ऐन्द्राग्नीत्यनेन मंत्रेण॥ ॥आहरति भक्षं होतृचमसं पोतनेष्टुरग्नीध्रीयस्तानग्भक्षमिप्रशास्त्रभ्यः। यो यस्य वषट्कर्ता स तेन स
ह भक्षयेत। उपहव प्रार्थनं तु साधारणं सर्वेभ्यः॥ ॥विपर्यस्य पात्रं होतृपोतृनेष्टृ अच्छावाकानां। भक्षहरणं। भक्षाहरणमाम्नानाच्च सर्वहु
तत्वं। अतश्च विकल्पः सर्वहुताः प्राग्भक्षणमाम्नानात् सर्वहुतादेति। होतरेतद्यजेत्यत्र चिंत्यते। किं यावन्मात्रमपनीतं। उत वषट्कारोपि
ति किं चातः। यदि यावन्मात्रमपनीतं यजमानस्यैव वषट्कारो भक्षश्च। अथोभयं नतो होतुरेव भक्षः। किं तावत्प्राप्तं। यावदुक्तं होतुर्य
जमानयोगाद्द्वारत्वतः। होतरेतद्यजेत्यनेन यावन्मात्रमपनीयते। न वषट्कारः। कुत एतत्। यजमानयोगाद्द्वारत्वतः। यथा वरणं य
जमानयोगि। एवं वषट्कारोपि। वषट्कारापेक्षं वरणं। अतो यजमानस्यैव वषट्कारः तन्निमित्तं च भक्षणं। अथ वा वरणवदिति। मनुवय
एवं वरणवद्वषट्कारणं भवतीति। एवं प्राप्त उच्यते॥ ॥कारणाद्धोतृभक्षः वा शब्दः पक्षव्यावर्तनः। होतुर्वा भक्षो भवति। किं कारणं वषट्का
रनिमित्तत्वाद्भक्षस्य। होतरेतद्यजेत्यनेन यावन्मात्रमपनीतं। किं तर्हि वषट्कारोपि। एवमेव हि होतारं इष्टं भवति। अपि च श्रूयते। याज्याया
अनवानं वषट्करोतीति। तस्मादुभयमपनीयते। याज्या वषट्कारश्च। तन्निमित्तश्च भक्ष इति। यदुक्तं वरणवदिति। अत्रोच्यते॥ ॥अप्राप्ते वर
णे। वरणं भक्षप्राप्ते निमित्तं भवति। वषट्कारनिमित्तो हि भक्षस्य कालः। विभक्तिव्यत्ययेन वा सूत्रं व्याख्येयं। वरणादप्राप्तिर्भक्षस्य। विपर्य

राम० २४

स्य पात्रं होतुर्द्विर्भक्षणं। होतरेतद्यजेत्यनयोर्ग्रहयोः तावद्भक्षा सर्वहुतत्वात् सर्वेषां तावदेकवा भक्षणं भवति। यतोन्ये सर्वहुता इति। निर्हृत्य पात्रं हो
तुः पुरस्तात् प्राङ्मुखो मार्जालीये प्रदेशे त्यपात्रं होतुः पुरस्तान्न्युपविशत्यध्वर्युः॥ ॥अभिरूपतः शंसावोमित्यन्यो थामोदैवेति प्रतिगृणाति प्र
णवाचमानयोः शंसावेत्यनेन होत्राहूतो ध्वर्युरन्यो थामोदैवेति प्रतिगृणाति। मच प्रणवे अवसाने च॥ ॥उभितिवा प्रतिगृणाति॥ ॥शं
स्याते नित्यं तु भिजि प्रतिगरः॥ ॥वागतो वा पूर्वः। पूर्वः प्रतिगरो वा गतो वा भवति। वा शब्दो विकल्पार्थः॥ ॥ऐन्द्राग्नमादाय आश्राव्याह उक्थशा
यज सोमस्येति। ऐन्द्राग्नग्रहमादाय आश्राव्याह उक्थशा यज सोमस्येति प्रेष्यति॥ ॥एषप्रैषः सशस्त्राणां। सशस्त्राणां ग्रहाणामेष प्रैषो भव
ति॥ ॥नाराशंसान्नोच्च कल्पनं ह्रूयमाने। नाराशंसचमसानं च कल्पनं ह्रूयमाने सशस्त्रे। निहितेषु चेद्धोमः सशस्त्रस्य। अपरेणोत्तरवेदिं
निहिताः निहितान् चिंते तेषु च सशस्त्रस्य होमः। तदा चमसानामपि होमो भवति॥ ॥१३॥ ॥भक्षप्रभृत्यानि धानान्तं कृत्वा वैश्वदेवं गृह्णाति
ऐन्द्राग्नस्य भक्षप्रभृत्या पात्रनिधानान्तं कृत्वा वैश्वदेवं गृह्णाति। शुक्रपात्रेणाद्रोणकलशादन्वारब्धे वो मासरति। वैश्वदेवं गृह्णाति द्रो
णकलशाच्छुक्रपात्रेणान्वारब्धे वा अनन्वारब्धे वा ओमास इत्यनेन मंत्रेण। शुक्रपूतभृत्योरासिच्य द्रोणकलशपवित्रयोजनं। शुक्रस्य
पूतभृत्यासेकं कृत्वा द्रोणकलशपवित्रयोः स्वस्थाने योजनं क्रियत इति। पशुपुरोडाशप्रघमांसंवनीयानि वपति पयस्यवर्जं। प्रति
सवनीये सवनीयाः पुरोडाशाः श्रूयंत इति पयस्यावर्जमिति। कुतः प्रातःसवन एवैषा मैत्रावरुणी पयस्या वकृप्ता भवतीति न तयोः सवन

क. र्क.
१५

यातीति॥ ॥स्तोत्रमुपाकरोत्युत्तराभ्यां ग्रहमुपस्पृश्योपावर्त्तध्वमिति। उत्तराभ्यां वैश्वदेवग्रहमुपस्पृश्य प्रस्तोत्रे तृणं प्रयच्छन्नुपावर्त्तध्वमि
त्यनेन मंत्रेण स्तोत्रमुपाकरोति॥ ॥एवं धुर्येषु सर्वत्र। स्तोत्रोपाकरणं। धुर्याणि चावृत्तिस्तोत्राणि उच्यंते। पवमानेषु त्वनावृत्त्या स्तुत्य
निर्वृत्तेः। स्तुतमनुशंसतीति। ततो वैश्वदेवस्य शस्त्रं। पुनस्तस्यैव यागकाले नाराशंसानां कपनं॥ ॥सर्वमरुश्चमसाः मार्जालीये
पात्रप्रक्षालनं। ग्रहपात्रस्य चमसानां च॥ ॥उच्छ्रीति गत्तीति नैधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्यः। नैधमुच्छ्री विमज्य गच्छति दिवेभ्यस्त्वेति स
र्वेभ्यः प्रशास्त्रादिभ्यः॥ ॥मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्रे विगृह्णाति। वेति विकल्पः। अन्यशास्त्रत्वात्। तूष्णीं सादनं। न ये
नैमासादयेदिति वचनात्। स्तोत्रमुपाकरोति। स्तोत्रवसरविधित्सयादमुक्तं। विधिस्तु पूर्वमेवोक्तः॥ ॥उच्छ्रीशायजसोमानामिति
प्रैषाः नाराशंसेषु। अनाराशंसेषु चमसेषु। इह वा नाराशंसाश्चमसाः॥ ॥यस्य विग्रहस्तस्य प्रथमं चमसमुन्नयति। स्वस्थानमेव। उद्धृत्य
प्रशास्तुर्विग्रहः प्रथमः। ग्रहशेषं चास्मिन्नासिंचति। ऊनो ग्रहे तच्छेषं तच्चमसे आसिंचति। तद्ग्रहं चरकाध्वर्यविदो गृह्णाति स तत्रापुनिवेधं
माचार्यो॥ ॥एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यां। विगृह्णाति ग्रहाभ्यां प्रचरति। उयास्तु विशेषः। इंद्राय त्वेति वाक्यमाछेसिन विग्रहे। इंद्राग्निभ्यां त्वेति त
च्छावाकयविग्रहे। प्रतिविग्रहं पात्रप्रक्षालनांतं कर्म प्रागच्छावाकविग्रहात् केचित् पूर्वं पशुविशसनमिच्छंति। स प्रातःसवने आलब्धस्य
तृतीयसवनाच्छ्रपणमाण उपचरेतेति वचनात्। तन्त्रेति संप्रदायप्रवृत्तो हि पशुपुरोडाशांते विशसनमाम्नातं। पुरोडाशेन प्रचर्याथप

राम०
१५
२३७

कर्क.
१६

शुं विशास्तीति। इह चालंकरणादयस्त्रयः। माध्यंदिने हि सवने तेषामाम्नानं। पुरोडाशानलंकुर्विति। इह प्राक्पश्चपुरोक
रणानयेपदार्थाः। यदंतं पशुविशसनस्य युक्तरूपं नेति॥ ॥प्रागच्छावाकविग्रहात्सोमापावहरणं। कर्त्तव्यो। वसतीवर्यैकासिं
चत्याधवनीये विश्वेदेवा मरुत इंद्रो अस्मानस्मिन्द्वितीये सवने न जह्युः। आ पुष्यंतः प्रियमेषां वदंतो वयं देवानां सुमतौ स्यामेत्यने
न मंत्रेण। एकधनं च। चशब्दादनेनैव मंत्रेणाधवनीय एवासिंचति॥ ॥चरितेषु सर्वेषु प्रशास्तः प्रस्तुहीति ब्रूयात्। सर्वैर्विग्रहैश्चरिते
प्रशास्तः प्रस्तुहीति ब्रूयात्। प्रस्तुतानां सर्पणं प्रस्तुतानां सर्पणमिति॥ ॥इति कर्कोपाध्यायकृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये नवमोऽध्याय
॥५२॥ ५७॥ ॥ ॥॥॥

उंसर्प्पणादिमाध्यंदिनं सर्प्पणमादौ कृत्वा माध्यंदिनं सवनं प्रतिपत्तव्यं। किमर्थमिदमुच्यते॥ येमाध्यंदि
नसवनगता विशेषास्तेऽत्र यथा न वर्त्तिष्यंत इति॥ होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति।
उष्णीषं ग्रावस्तुते॥ उष्णीषश्च शिरोवेष्टनार्थं वासोऽभिधीयते॥ तत् ग्रावस्तुते प्रयच्छति॥ अउपादानप्रभृति
त्रिपर्यायानभिषवं करोति। यथा प्रातःसवनेऽभिहिताः। अत्र विशेषमाह॥ आत्तमभिमिमीते॥ याश्चात्तोऽ
ग्रावातमभि सोमं मिमीते। प्रक्षिपति। कुत एतत्॥ उपांशुसवनस्य निंगनश्रुतेः। उपांशुसवनोपांशुपात्रांत
र्प्पोमपात्राणां अनिरुः नमवालनं श्रूयते। ताश्चिता अलिंप्यमाना निशेरञ्जा तृतीयसवनादिनि॥ नचाऽवाप्य
माने तस्मिन्नधिषवणे सोममानं शक्यते कर्त्तुमिति॥ ॥ इहा ३ इहा ३ इति प्रथमः पर्यायः। अभिषवस्य॥ अविलं

कर्क॰
१

विलंबितो द्वितीयः॥ तूर्णस्तृतीयः। अविलंबितग्रहणाद्व प्रथमो विलंबितः। स चार्यवृत्तिः धर्म्मः। वृत्तिधर्म्मोत्थे
नेविलंबितादयः। तथा चाह। अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमां। शिष्याणां तु हितार्थाय कुर्याद्वृत्तिं
विलंबितामिति॥ प्रयोजनमविलंबितवृत्त्योर्मात्रालोपो न भवति॥ इहा३ इहा३ इति च वीप्सोपदेशात् प्रतिप्र
हारमभ्यासः। अत्र च केचिन्मंत्रांतरोपदेशात् माभेरित्यस्याप्रवृत्तिमिच्छंति। तेऽनुपाध्यायपादाः॥ येन पूर्वमंत्र
मवनाथमानस्यापीहेत्यस्य निवेशो भवत्येव॥ अविलंबितस्थाने उत्तमे इहइहइदिति॥ उत्तमेऽभिषवे अविलं
बितपर्यायस्थाने इहइहइदितिप्रयोगः॥ अंशुर्वा विशेषोपदेशात्॥ अभिषवांशुर्वा इहइहइदित्यनेन कर्त्तव्यं॥ एम
कृतत्वात्। अविशेषोपदेशात्॥ अविशेषेण हि माध्यंदिनानां पठ्यते॥ इहा३ इहा३ इत्यभिषुणो २३९

तौ इमेवैतदाप्याययति इहइहइदिति इमेवैतदाप्याययतीति यद्येवमविशेषात् विशेषापत्तावानिति विशेषांगीकरणमेव पुनः रूपांतमाद
विलंबितस्थानमुत्तमे इह इहइदित्येव सिद्धांतः। अविशेषोपदेशस्तु यथाप्राप्तस्यानुवादकः॥ ॥शुक्रप्रभृति चतुर्णां ग्रहणं॥ ॥आग्र
यणं स्वतनीमामेधारामाः। गृह्णाति धाराद्वयम् स्तोकं। आग्रयणं उपुति प्रक्षाता आसिंचति॥ ॥प्राग्ध्रौवान्मरुत्वतीयमनुपात्रेण
द्रुमरुत्वयति। गृह्णाति॥ ॥उत्तरमेके। मरुत्वतीयं गृह्णाति। यदा तं ताग्रयणो ध्रौवो उशीग्रहणात् तदा मरुत्वतीयो मुष्टिग्रहः धारा हि प्रकृत्या
च्यते॥ माध्यंदिने च पंच प्रथमानिति॥ ॥समन्वारब्धे निष्क्रमनादि करोत्याग्नीदग्नीनिति प्रैषात्। प्रातःसवनवन्मंत्रोपदेशादीति॥
ष्टं॥ ॥सदसि पावनेपाकरणं भवति॥ ॥अहर्गणे च सर्वत्र प्रायणीयोदयनीयपर्युं॥ ॥अहर्गणे च सदसि पवमानोपाकरणं भवति। सर्वत्र
ग्रहणात्। सर्वपवमानेषूपाकरणं सदसि भवति ततश्च बहिष्पवमानमपि अहर्गणे सदस्येव भवति। प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा। पशु
नेहोतापकृष्य [illegible] धिघर्मायदध्याहर दहिणा उपावर्त्तध्वमिति प्रैषापचयः अग्निदग्नीनिति प्रैषः पशुनेहोते तदपकृष्य दधिघर्मापद
ध्याहर दहि[illegible] उपावर्त्तयेति प्रैषापचयो भवति॥ ॥सप्रवर्ग्ये रश्मिमयः। ततश्चाप्रवर्ग्ये दधिघर्माय दध्याहरेति न भवति॥ ॥उ
पविश्य सदसः पुरस्तात्सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां ग्रहणं पथोक्तं। सदसः पुरस्तादग्निहोत्रहवण्यां। सपवित्रा पात्रे दधिघर्मस्य
ग्रहणं पथोक्तं ग्रहणं च मंत्रप्रवृत्त्यर्थं। अवांतरसामान्याच्च सपवित्रताशात्वोपवित्रेण॥ ॥होतर्वदस्व पत्ने वा यमित्याहावाया

२६१

कर्क०
१

तेश्नातेह विरित्युक्ति छान्नाह ॥ सेत्नुर्पूद्वायंतदंतेश्नाति हविरित्युक्तिष्टमाह ॥ ॥दधिघर्मस्य यजेति प्रेष्यति ॥ अत्र चोदकपरिप्राप्तं डुंदधिघ
र्मस्य यजेति प्रैषः ॥ ॥उक्तशेषं घर्मत्विक्षु महणं चेतरत्विग्भ्य दासार्थं यजः सय जमानाः समुपहावं मह्रूपंति यथोक्तं ॥उक्तशेष मह्रा
चस्कृच्यः शेषः तथा च श्रूयते ॥ अनुवषट्कृत आहरति भक्षमिति ॥ घर्मत्विक्ग्रहणं चेतरत्विग्भ्य दासार्थं समुपह्वं वमिन्दुपह्रूपा यह्रूयम
रुणां ॥ यथाह्रूयह्रूणां चमंत्रप्रवृत्त्यर्थं ॥ ॥प्रातमह्रूवं दीक्षिताः ॥ ऊर्व्वतिवा शब्दो विकल्पार्थः ॥ दीक्षिता नियोगतः प्रत्यह्रूमह्रूमिति ॥
॥ ॥पशुपुरोडाशेन प्रचर्य पुरोडाशादिकरोत्याधिस्य निधानात ॥ पशुपुरोडाशेन भागपरिहारणां तेन प्रचर्य सवनीयपुरोडाशादिक
रोत्याधिस्य निधानांते ॥ तत्प्रैषेतक्तो विशेषः ॥ ॥तृतीयमानेन पश्चानुवाचनप्रभृत्या च सनिधानात ॥ च शब्दात्करोति ॥ ॥१॥ ॥रश
स्त्रयति ॥ चमसेषु ॥ ॥माध्यंदिनस्य सवनस्य निष्केवल्यस्य भागस्य शुक्रवतो मधुश्चुतं उडाय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ प्रस्थितप्रै
षः ॥ मेथ्यावत्त इति वा मधुश्चुतस्थाने ॥ वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ इडाभक्षयित्वा शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमो वासः प्रबद्धं हिरण्यं हुत्वा
मवधाय चतुर्गृहीतमुद्भुत्यमिति ॥ शालाद्वार्य ग्रहणमाहवनीय व्युदासार्थं दक्षिणासंबद्धश्च होमो दाक्षिणहोमः ॥ दक्षिणा राम०
च ऋतुदक्षिणा ॥ अग्नेनाग्नेयादीनां ॥ उपचारप्रवृत्तो हि तत्र दक्षिणाशब्दः ॥ वासःसिद्धं हिरण्यं हुत्वा मवधाय चतुर्गृहीतमुद्ध ५
त्यमिति जुहोति ॥ चित्रं देवानामिति द्वितीयां ॥ आहुतिं जुहोतिद्वितीयाग्रहणं चतुर्गृहीते सहिरण्यता च प्राप्यते ॥ ॥ आग्नीध्री २४०

येनेनयेति ॥ जुहोतीत्यनुवर्तते ॥ अत्र हिरण्यां चतुर्गृहीतेन सोऽनुपदेशात ॥ ॥अपत्तरस्तपरामश्वं च युक्तं दद्यादयुक्तं वा ॥ अथ पयश्चपुक्तं
[illegible] वा दास्यन्स्याद [illegible] द्वितीयः [illegible] युनाद्धिपेतेति वचनात ॥ यद्यपि दक्षिणायोगेन युक्तोऽश्वः अथाप्ययुक्तोऽग दक्षिणा भवति ॥ तथा
पि चुहोतव्या ॥ यथाश्वतावुरथमध्वर्यवे ददाति ॥ ति तत्र चाश्वाकृतेरपकर्षः दास्यन्निति वचनात ॥ ननु चेह श्रूयते ॥ चतस्रो वै दक्षिणा हिरण्य
गौर्वासोऽश्व इत्यश्च नियमाच्चे [illegible] ब्दोव्यर्थः ॥ एवं चेद्विकल्पार्थो भविष्यति ॥ यथा उल्मुके उद्धृत्यनुयाजाश्चेदिति ॥ ॥वासो हिरण्यदर्शन
दक्षिणां ॥ सहिरण्यो यजमानः शालापूर्वेणातिष्ठन्नभिमंत्रयते दक्षिणा वहिर्वेदितिष्ठन्ती दक्षिणा रोरूपेणेति ॥ दृशा[illegible]त्वा तद्पदे परि
रोपेन सहिरण्येण यजमानः शालां पूर्वेणातिष्ठन्दक्षिणा तावहिर्वेदि तिष्ठन्ती दक्षिणा अभिमंत्रयते रूपेण वत्यनेन मंत्रेण ॥ एतन्त्र्या
भिमंत्रणं गवामजस्यपयाप्रेतोति मंत्रलिंगात ॥ ॥ ~~मंथैद्धनतिन्नमाषश्च~~ ॥ अयं च मंत्रश्चादिनाभिधायी ॥ ॥गवां शतं द्वादशं
वाति क्रामति ॥ तं शते गौर्वदीक्षयतीति वचनात ॥ द्वादशं तु शास्त्रोत्तरात ॥ ॥मंथैदनतिलमाषाश्च ॥ वशब्दान्नीयंते ॥ एते च पुरुषसंस्का
रार्थाः ॥ नदाक्षि [illegible] संप्रदायः ॥ तथा च श्रूयते ॥ चतस्रो वै दक्षिणा हिरण्यं गौर्वासोऽश्व इति ॥ दानं त्वेषां पुरुषसंस्कारापनदाक्षिण्य
यमेथोदिनादि संस्कृताः पुरुषाः कर्मानुष्ठास्यंतीति ॥ प्रयोजनं मंत्रेषु प्रवर्तते ॥ एतेषामपि दक्षिणासंबंधरत्यपरे ॥ ॥ अंतरा
शालासदसी दक्षिणाना [illegible] धंती येन ॥ गवादीनामतिक्रमणं ॥ ॥ छवल्लणा च प्रेष्यति वा ॥ नचेति विकल्पः ॥ ॥ आग्नीध्राद्गुग

कर्क०
३

ह्वनिश्रवणात्। आग्नीध्रयान यजमानमनुगच्छति। मवादीन॥ ॥प्राग्नुवाचनात्॥ ॥इन्द्राय मरुत्वतेनु ब्रूहीत्यतः प्राक् सन्नन्तेव प्रतीतम्॥ ॥सदो गच्छ
तिविस्त्वरिति। प्रदक्षिणेपत स्वसदस्यैरिति सदस्यात्। ब्राह्मणामयेत्याग्नीध्रगमने तत्र दक्षिणादानाय। अतश्च मन्त्रेण भवति॥ ॥सदोगमनं तु भव
त्येव। उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्रातारेति। उपविश्याग्नीध्रे हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्रातारेत्यनेन मन्त्रेण। हिरण्यग्रहणं च दक्षिणा
द्रव्योपलक्षणार्थं। एवं हि श्रूयते। तद्यदग्नीधे प्रथमाय दक्षिणां नयंतीति। समस्तानां च दक्षिणानां हिरण्यस्यैवेति॥ ॥आत्रेयाय चा
ग्नीध्रवत्सदसः पुरस्तादुपविष्टाय। कश्चात्रेयः कश्चात्रेय इति त्रिरुक्त्वा सकृद्घोषम् हालेयम् वालेयम् कौद्रेयम् शौभ्रेयम् वामरथ्यमे
णोपवनमिति। चशब्दादात्रेयाय च सदसः पुरस्तादुपविष्टाय हिरण्यं ददाति। आग्नीध्रवदिति मन्त्रो लभ्यते। उपांशुत्वविशेषश्च कश्चा
त्रेयः कश्चात्रेय इत्युक्त्वा ततो मन्त्रेण ददाति॥ ॥ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति। ऋत्विक्ग्रहणं चमसाध्वर्युप्रसार्थं॥ ॥पृथक्कृ
तानि पुरुषभेदात्। प्रत्यृत्विजं शतं देयं। कुत एतत् ऋत्विग्भेदात्॥ ॥प्रतिविभागो वा कर्मप्राधान्यात्। प्रतिविभागेन वा दानं
कुत एतत् कर्मप्राधान्यात्। कर्मप्रधाना हि दक्षिणा। न संप्रदानप्रधाना अतश्च प्रतिविभजन इति॥ ॥यथारम्भं द्वादश द्वादशाद्ये
भ्यः षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः। ऋत्विजः प्रकृत्यैव हि श्रूयते। भागिन अर्धिनस्तृतीयिनः राम०
पादिन इति। यथारम्भमिति ब्रह्मादिवत्समाम्नानक्रमेण ब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यः। अध्वर्युभ्यां च हविर्धान उपविष्टाभ्यां ददाति॥ ॥अथ ३
२५२

यत्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णातः। द्विवचनोपदेशात्। अध्वर्यू प्रतिप्रस्थातारौ॥ ॥रुद्राय त्वेति गां। बृहस्पतये त्वेति वासः। यमाय त्वेत्यश्वं। प्रतिगृ
ह्णात इत्यनुवर्तते॥ ॥कोदादित्यन्यत्। प्रतिगृह्णातः। अन्यच्च दक्षिणाद्रव्यव्यतिरिक्तं। एवं हि श्रूयते। अथ यदन्यद्ददाति कामेनैवत
द्ददातीदं मेऽमुत्रासदिति तत्प्रत्येति कोदादिति॥ ॥रछ्नो मंत्रवचनं। प्रतिग्रहमंत्रवचनमनिच्छया॥ ॥प्रत्येत्य पुरस्तात्प्रशास्तृब्राह्म
णाछंसि पोतृनेष्टृछावाकाग्नीध्र ग्रावस्तुत्सुब्रह्मण्येभ्यः हविर्धानात्प्रत्येत्य सदसि व्यवस्थितेभ्यो ददाति॥ ॥प्रसर्पकेभ्यश्चान्यत्प्र
सर्पकेभ्यश्चान्यद्ददाति॥ ॥क एव कश्यपयाचमानवर्जं। कण्वकश्यपेभ्यो न ददाति। याचमानः प्रार्थयता। एतेभ्यो न देयं। जात ये चाश्रा
त्रियापानदेयं श्रोत्रियापाठ स्नात येपि दीयत एव। अनरजतं दद्यात् हिरण्यवर्हि शब्देन कर्मोपलक्ष्यते। तत्र रजतं न देयं। निंदार्थत्वा
दात्। पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदंतीति। श्रुतेरादानं भवतीति। पत्नी च ददाति। दीयमानमनुजानाति। द्रव्यसाधारण्यात्। सर्वेभ्यो द
त्वा प्रतिहर्त्रे पश्चात्। सर्वेभ्यः प्रतिषिद्धेभ्य इति केचित्। तन्न। प्रतिषेधवैयर्थ्यप्रसंगात्। तस्मात्सर्वेभ्यो येभ्य एव दानमप्रतिषिद्धं इति।
पश्चात्प्रतिहर्त्रे ददाति प्रतिहर्त्र उत्तमाय ददातीति वचनात्॥ १॥ इंद्राय मरुत्वतेनुवाचयति। अथाहेंद्राय मरुत्वतेनुब्रूहीति व
चनात्॥ ॥अदद्दानमतः। अतः परमदानं। पूर्वं तु पावदिक्ष दानं। अनुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोसि मरुतां त्वौज
स इति। अनेन मंत्रेण॥ ॥अध्वर्युमनुजुहोति। एनं ग्रहं प्रतिप्रस्थाता। सशस्त्रत्वात् पूर्वयोगात्। उशब्दः पक्षव्यावर्तनो। सशस्त्रमरुत्वतीयेध्वर्यु

कर्क० ४ मन्थिपात्रेण प्रथमः। एवं मंत्राणामानुपूर्व्येण ग्रहः कृतो भवति॥ ॥तृतीयश्चेतेष्विति। एतं तृतीयं ग्रहमगृह्णा उपयामगृहीतोसि मरुतां त्वौजस
इति। पूर्वेनुसंख्यानत्वादध्यवसितं। तच्चानेन न्यायेनानुपपन्नमिति॥ ॥वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति। वशिना रिक्तेन पात्रेण म
रुत्वतीयं [illegible] मरुत्वन्तमित्यनेन मंत्रेण। तच्च ऋतुपात्रेण। मरुत्वतीयं गृह्णातीति वचनात्॥ ॥निर्हृते पात्रे होता शंसति। पूर्वं मरुत्वती
यस्य भक्षोत्तरकालं पात्रं निर्हरणं। कृत इत्यर्थः। होता शंसतीति यदुक्तं भवति होतुः पुरस्तात्प्राङास्त इति गतस्तोत्रोऽयं माध्यंदीनेन पव
मानेन जनिष्ठा उग्र इत्येतस्याम् सदा मोदैवेति प्रतिगरः सकृत्। जनिष्ठा उग्र इत्यस्यामृचि पादशः शस्यमाना यापत्र क्वचन प्रदेशमदा
मोदैवेति सकृत्प्रतिगरः॥ ॥तत्स्थाने विकृतौ। तस्यास्थाने विकृतौ भविष्यति तस्यामपि मदामोदैवेति सकृत्प्रतिगरः। अभिधाना
त्। त्वामाहेंद्रं गृह्णाति वैश्वदेववन्महेंद्र इति। मरुत्वतीयस्य पात्रमभिधानात् कृत्वा माहेंद्रं गृह्णाति वैश्वदेववदिति यदुक्तं भवति शु
ऋतुपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धेवेति चा महेंद्राय त्वेत्यनेन मंत्रेण॥ ॥शुक्रं पूतभृत्यासिच्य पृष्ठ्यमुपाकृत्य प्रैषमभिषोतारो ऽभिषुणुतेति
उलूखलानुवादयताग्नीदाशिरं विनय सौम्यस्य वित्तादिति। पूतभृति शुक्रमासेकं कृत्वा पृष्ठ्यं चानुपाकृत्य प्रैष्यत्यभिषोतारोभिषुणु
तेति च तारः प्रैषार्थाः॥ ॥ऋजीषमभिश्रमं शुमभिषुणवति यथाकथा वानुदकं। उदकस्यानाम्नानात्। आधवनीये करोति। तत एव हि
पावनं अपूप इति॥ ॥विपर्यायान्वाभिषवोपदेशात्॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। विपर्यायान्वाभिषवान् करोति। न यथाकथाचा। अभि राम० ४

षोतारोभिषुणुतेति ह्यभिषवोपदेशो भवति॥ स च यथाकृतो वषट्स्तथा पूत एव कर्तव्य इति। उदकस्यानाम्नातत्वादेवाभावः॥ ॥मानाभिमर्शनव
र्जं कृतत्वात्। मानाभिमर्शनेनु कृतत्वादेव न क्रियेत॥ ॥पूतभृति पावनं शुक्राभावात्। सोमस्य पावनं पूतभृति कर्तव्यं। न ह्यत्र कोपि यत्नः। अ
तं निर्दीनं शुक्रं यत्तृतीयसवनमिति। हूयमानेऽभे च ऋजीषस्याविधानं कृतमिति कर्तव्यं। चशब्दात्पूतभृति च पावनं॥ ॥सवनीय
अपयस्याः। प्रातःसवन एवैषा मैत्रावरुणी पयस्या वत्सो मा भवति नेतरयोः सवनयोरिति॥ ॥सोमस्योर्वारु॥ ॥एककपालोधिकः॥
आधिक्यग्रहणात् सवनीयैः सह त्वम्यते॥ तत आग्नीध्रहवत्कृतं॥ ॥आपात्रप्रक्षालनात्कृत्वांशुं विगृह्णाति पूर्ववदिंद्राय त्वेति
सर्वेभ्यः॥ माहेंद्रस्तोत्रादिपात्रप्रक्षालनान्तं कृत्वांशुं विगृह्णाति। पूर्ववदिति त्रैधं इंद्राय त्वेति सर्वेभ्य इंद्राय त्वेंद्राय त्वेंद्राय त्वेति।
वमाध्यंदिने सवने। इंद्रस्य माध्यंदिनं सवनमिति॥ ॥वसतीवरीश्चासिंचति। तृतीयं सवनं कवीनामनेन येचमसमेष्वपंततः। तेसौ
धन्वनाः स्वरानशानाः स्विष्टिन्नोभिवसीयानयं त्विति। अनेन मंत्रेण। चशब्दादाग्नीध्राच्छावाकविग्रहात्॥ ॥एकधनशेषंचाच्छशु
क्वादनेनैव मंत्रेणासिंचति॥ ॥प्रसूतानां भवति। सर्पणास्पि न्तरच्चाभिधानात्॥ ॥एहि यजमानेत्याह इह विद्वान् प्रविशत्यध्वर्यु
यजमान प्रतिप्रस्थात्रग्नीड्नेतारः वचनसामर्थ्यात्। ते संप्रपद्यंते अध्वर्युश्च यजमानश्चेत्येवमादि॥ ॥पत्नी चापरेण द्वारे
तो। चशब्दादनुविशति॥ ॥अपिहितद्वार आदित्यपात्रमादाय संस्रवं आपरिपूतभृतस्तत आदित्यग्रहं गृह्णाति संस्रवेभ्यः कद

का॰ कं॰ ५

चनेति। अपिहितद्वारे हविर्धाने आदित्यपात्रेण गृहीत्वा संस्रवान् अप आदित्यस्थाल्यामासिञ्चति उपरि पूतभृतः संस्रवेभ्यः आदित्यग्रहं गृह्णाति कदा
चनेत्यनेन मंत्रेण। अयं ग्रहः पुनः कदाचनेति द्वितीय ग्रहणं॥ ॥दध्ना श्रीणाति यं ते पश्चिमं ते मध्ये वायतां देवानामिति। एनं आदित्यग्रहं दध्ना
श्रीणाति मध्ये पश्चिमं वाते यत्तो देवानामित्यनेन मंत्रेण॥ ॥उपांशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति। उपांशुसवनेन मिश्रयति ग्रहं
विवस्वन्नादित्येति॥ ॥उपांशुसवनमुन्नेत्रे प्रयच्छत्यासजत्यावृग इति वाह। चशब्दात् प्रयच्छन्नासजत्यावृगरूत्याह॥ ॥आधवनीये
चसममेवाशोमवति ग्रावृणो वधा यस्थानेनिदधाति। तानाधवनीयेवासृजति चमसेवा राजानमुन्नीयेति वचना। तत्र स्थाने वा धि
षवणयोरुपरि॥ ॥अपावृतद्वारे निष्क्रमतो ग्रहमपिधाय पाणिना स्थाल्या वा। अथ प्रागत्वाद पवारणमवाच्यमिति चेतः वाच्य
वाद्वयोरपि पथा स्यात्। अर्थप्राप्तं स्येकस्यापावरणं। निष्क्रामत इति द्विवचनोपदेशात् प्रतिप्रस्थाता द्वितीयः। अन्वारब्ध आदित्ये
भ्योनु ब्रूहीत्याह॥ ॥प्रेषानुवाचनयोरन्यतरस्मिन्नाह॥ प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्यो महस्वसरस्य पतिभ्य उरोरन्तरिक्षस्याध्यक्षे
भ्य इति। अत्राहादित्येभ्योनुब्रूहीत्यत्र संपश्ये यदि कामयेत आत्मत्वं बसंपश्ये पदादित्येभ्यः प्रेष्यचमादि अत्र केचित् अनुब्रूहीति
प्रेष्यति च क्रियापदयोरनंतरमेव विशेषणपदोच्चारणं कुर्वन्ती। एवमेव हि ब्राह्मणपातः॥ आदित्येभ्यः प्रेष्य प्रियेभ्यः प्रियधाम
भ्य इति॥ नैतदेवमिति संप्रदायः। येन प्रियेभ्यः प्रियधामभ्यः प्रियव्रतेभ्य इत्येवमादीनि देवताविशेषणानि विशिष्टपदोत्तरकाले
वानुब्रूहि प्रेष्येति च प्रयुक्तं उद्धायमरुत्वते नु ब्रूहीति यथा च देवाय सवित्रे नु ब्रूहीति। तस्मादुत्तरकालीनमेव क्रियापदमिति। यद्य

राम॰ ५ २४३

ब्राह्मणयोः सविशेषणपदविधानार्थीन क्रमार्थः। उक्ता प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति शेषं। ग्रहशेषं स्थालीशेषं च। अत एव स्थालीतः सशेष
ग्रहणं। सशेषश्च ग्रहहोमः। अत्र सर्पणमादित्यग्रहस्य प्राक्तृतीयसवनश्रुतेः। अभिन्नेव सूत्रे सर्पणं भवति। यस्मादादित्यग्रहः प्राक्
तृतीयसवनात्। अयं नेते संस्थित एव माध्यंदिने सवने पुरा तृतीयसवनादेतमजुहवुरिति। सर्पणं च तृतीयसवनादितोपि पुरास्य
होमः। पुराशब्दश्चात्र प्राथम्यवाची। माध्यंदिन सवने संस्थाश्रुतेः। संस्थित एव माध्यंदिने सवन इति न चान्यसवनांतरमस्ति
तस्मात् पुरा तृतीयसवनात्। प्रथमं तृतीयसवनादिति द्रष्टव्यं। यस्तु तुरीयादित्यसवनमिति तत्राप्राक् सर्पणात् त्रियमाणस्याप
चारत्वात् द्रष्टव्यं। प्रयोजनं तृतीयसवनधर्म एवास्येति॥ ॥आग्रयणमादायासिंचति पवित्रे अधिपूतभृतः। आग्रयणं गृहीत्वा पू
तभृत उपरिष्टात् पवित्रे आसिंचति नेष्टा। प्रतिप्रस्थाता च संस्रवैकाः। चशब्दादासिंचति॥ ॥आधवनीयादुन्नेतादंचनेन चमसेन
वाः आसिंचति॥ ततः आग्रयणं गृह्णाति। ततो धाराचतुष्टयत आग्रयणं गृह्णाति। तच्चतसृणां धाराणामाग्रयणं गृह्णातीति वच
नात्॥ ॥उच्चैश्चोन्नेतृप्रक्रियायाश्च शब्दात् उच्चैश्च गृह्णाति उन्नेतृषु संस्थाविशेषाः एकया। सा चाधवनीया उन्नेतृकर्तृका नियतत्वादित
रासां धाराणाम्॥ ॥पूतभृत्याशिरमासिंचत्याशीर्मेरुतिति। दधिविनीते यन्नदाशिरं॥ ॥अदाभ्येन रत्येन मवेदुते पात्री पूत
भृते॥ ॥समन्वारब्धनिष्क्रमणादि करोति माध्यंदिनवत्। रपास्तु विशेषः। प्रतिप्रस्थानापशौ संचरत्स्वुपचयस्थाने

कर्क० ६

प्रातःसवनप्रभृत्यासंवादाच्छ्रुतेः। आ त्रिग्रहणात्प्रतिलोमात्प्रवृत्तोऽयं पक्षः प्रातःसवनप्रभृत्यासंवादात् अपयते। ऊतःस प्रातःसवन
आलब्ध आतृतीयसवनात् अपूर्वमाणत्रपशोन इति। शमित्रनुशासनप्रभृति उतं कृत्वा पुरोडाशादि वेडामहरन्ति। शमित्रउपास
नेत्रिः प्रच्यावयतादिति केन। यत्वा पृष्ठादिति वितीया तत्प्रथमर्थं प्रातःसवन एव गतं। इह तु द्वितीयपशमित्रनुशासनप्रभृ
ति इष्टव्यं। शमित्रनुशाशनप्रभृति पश्विडांतं कृत्वा चशब्दात्। पुरोडाशादि करोति आ इडामहरन्ते। अत्र विशेषः॥ ॥चमसैरेका
अतिदेशसूत्रेण पुडाशादि सर्वं डान्तं॥ तत्र शुक्रामंथिप्रचारनिवृत्यर्थं चमसैरेव त्यवकारकरणं॥ ॥होतृचमसंप्रस्थीत्वा
आव्याहततीयस्य सवनस्य ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो वृहस्पतिमतो विश्वदेव्यावतस्तीव्र आशीर्वतस्येंद्राय सोमान्प्र
स्थितान्प्रेष्य त्यावंतहरति शुक्रस्थाने। पत्रशुक्रस्य ऋभुमन्नयध्वमिति तत्राशीर्वतो भूम्नयध्वमिति प्रैषणा॥ ॥आग्निडाभक्ष्ये
विद्धानेयथास्वंचमसेषूपास्यंति पुरोडाशमात्रा अनुदकाः पिंडपितृयज्ञवद्दानप्रभृति प्रागवघ्राणात् इडामहरन्ते पूर्वो हवि
र्द्धानेयथास्वंचमसेषु पुरोडाशमात्रानुपद्रिपंति। उदकवर्जं पिंडपितृयज्ञवत्। प्रागवघ्राणात्। पितृशब्दस्य संबंधिशब्द
त्वात्स्वपितृभ्यो दानप्राप्तौ इदमाह॥ ॥यजमानपितृभ्यो वा तस्य फलाधिकारात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। यजमानपितृ
भ्य एव देयुर्न स्वपितृभ्यः तस्य हि फलाधिकारः तदीयं च द्रव्यमत्र न्यस्यंते या गावाशिष्ठा। अनत्रस्त्विति भ्य एव प्राप्नोति। येषां चाति

राम० ६
२४४

जान् ससोमान् भक्षयंते यथासन्नचमसेषु दध्युर्यथान्ते चमसेष्वर्पचरंति॥ पमरूपित्वडामुपांश्वंतर्यामपात्रयोरन्यतरेण॥ स्य
~~न्तर्यामपात्रे सौतं~~ यदिसावित्रग्रहणं वा ममयेति कालेपात्वीव तामितरेण। एवमेव हि श्रूयते। पात्वीदत्तं प्रकृत्य यदि सावित्रमुपां
शुपात्रेण गृह्णीयादंतर्यामिपात्रे सौतं यदि सावित्रमंतर्यामपात्रेण गृह्णीयादुपांशुपात्रे सौतमिति॥ ॥५॥ ॥देवाय सवित्रेनुवाचय
ति। अथाह देवाय सवित्रेनु ब्रूहीति वचनात्॥ ॥अभक्षितेनेतित प्रतिषेधात्। होता शंसति। किमर्थमिदमुच्यते होतुरप्यतेनमहे
वैश्वदेवग्रहणमुपयाम गृहीतोसि सुशर्मासीति। अभक्षितेनेति। तेनैव पात्रेण भक्षाचरन भवति अभक्षितः पुरस्तात्याज्यास्ता
तिपङ्क्तं भवति। गतस्तोत्रायमिति च ज्ञापनाय॥ ॥एकस्या चदशमिश्रतिशस्यमानेद्वि देवत्या निप्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे नि
दध्याति। एकस्या वदशमिश्रत्य स्मिन्मंत्रवाक्ये शस्यमानेद्विदेवत्यपात्राणि प्रतिप्रस्थाता प्रक्षाल्य खरे निदधाति॥ ॥प्रयाचाय
जेरित्येतास्मसदामादेवेति त्रिः प्रतिगरः॥ प्रयाचायजेरित्येतासु शस्यमानासु पत्रकचन प्रदेशमदामादेवेत्यव्यवहितः त्रिः
प्रतिगरो भवति अव्यवहितेनेति त्रिः संत्यावर्तेते॥ ॥स्वादुः किलीयास्तचेछनत्रिःप्रतिगृणाति। आपात्रप्रक्षालनात्कृत्वा हो
म्येन चरंति। महावैश्वदेवस्य आपात्र प्रक्षालनात् कृत्वा सौम्येन चरुणा प्रचरति॥ ॥आज्येनोभयतः परिषजति। अध स्तात् चोप
रिष्टाच्च॥ अन्यतरतो वा वेति विकल्पः॥ ॥घृतस्य यजेत्याह घृतशब्द उपांशुवचनादुपांशु द्रव्यांच्चारणं मंत्रलिंगाच्चाग्नेर्देवतात्वं

कर्क० ७

घृताहवनो घृतपृष्ठा[illegible]रिति।तस्य चोपांश्वयाजविधानं तेनोपांशुत्वं॥ ॥सौम्यस्य यजेति सौम्यस्य चरोर्वचनाद्व्याघारणं देव
तादेशः आरोऽञ्चोदनेन चोपरिष्टादपि चैवेमवो घृतयागः मंत्रलिंगाद्देवोरु विष्णो विक्रमस्वेति। अन्यतरः ख्येत घृतयागो मंत्र
लिंगाद्[illegible] वैष्णवो भवति। एवं उक्ते सौम्यस्य पुनर्ग्रहणात्। सौम्यचरोर्यावदुक्तं भवति। शेषकार्याण्यपि न प्रवर्त्तंते। पुनर्ग्रहणाद्धि
हि भवति। तत्र आज्यस्यापस्तीर्य द्विश्चरोरवद्यत्यथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयत्याश्राव्याह सौम्यस्य यजेति वषट्कृते जुहोतीति।
एवं च सूहनेवचनात्। सेषम्यो ज्ञारणं॥ ॥आज्यमासिच्योद्गात्रे सौम्यं प्रयच्छति॥ चरुं चतुर्गृहीतं प्रचरण्यामधिस्य जुहोति यथा
न्युप्तप्रभावपं छो लाकान्प्रदीप्यप्रदीप्य विभूरसीति प्रतिमंत्रं। चतुर्गृहीतं प्रतिधिष्ण्येषु जुहुयात्। येन रूपेणान्युप्ताः प्रभावमंत्र
होति न पुनर्गृह्णाति। शालाकान्प्रदीप्य प्रदीप्य धिष्ण्येषु जुहोति विभूरसीत्यभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं तिसृभिः शलाकाभिः शालाकाम
वतीति च प्रतिधिष्ण्यं न यथायभवंति॥ ॥आग्नीध्रीये पुनः पश्चादिच्छन् जुहोति। तत्सूत्रं भीका विशाखापाठात्। उपयामगृही
तोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णाति॥ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य त्वनेन मंत्रेण प्रतिप्रस्थाता पत्नीव
तं गृह्णाति॥ प्रचरणीसमेषेणाश्रीणात्येन मह्यं परस्तादिति। अथ यः प्रचरण्यां सवः प्रतिशिष्टो भवति तेनैनं श्रीणातीति॥ ॥आग्नी
त्पार्वं। [illegible]तस्य यजेत्याह। एतावानेव प्रैष इति संप्रदायः। अग्ना३ पत्नीवन्नितु न रार्धे जुहोति। आहवनीयस्य प्रेष्यति चाग्नीध्र

राम० ७ २८५

रुपस्थमासादने नेष्टः पत्नीमुदानयोद्गातारं संख्यापयोन्नेतर्होतुश्चमसमनून्नय सोमं मातिरीरिचदिति प्रेष्यति। चशब्दादग्नीधे भक्षमाहृत्या
रूव प्रत्युपहवो करोति। ततः प्रेष्यति एवं हि श्रूयते। आहर त्वग्नीधे भक्षं स आहाध्वर्य उपमाह्वयस्वेति तत्र प्रत्युपह्वयेत के हितस्य निर
ष्टः स्य प्रत्युपहवं नं वै प्रत्यवाप रूपेतु जुहुः त्वष्ट्राग्नौ वषट्करोति तस्मात्प्रत्यवोपरूपेताथ सं प्रेष्यति तं हे उश्चमसमनून्नयेति। होतुश्चम
सग्रहणं। सर्वे च मसोपलक्षणार्थं। सोमं मातिरीरिचदित्यतिरेकप्रतिषेधार्थं॥ ॥अमावयेन्त्वध्वादिषु प्रैषः तत्र हि सोमेनार्थः॥ ॥आ
ग्नीध्रे भक्षणं वषट्कारोपक्रान्तायां। आग्नीध्रे पात्नीवतस्य भक्षणं। जत्र स्थितेन हि वषट्कारः कृतः उपहवप्रत्युपहवौ च॥ ॥सपात्र आसी
दति नेष्टुरुपस्थे। सहपात्रेणाग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदति। सवि व देवैतत्पात्रमग्नीन्नेष्टुरुपस्थमासीदतीति वचनात्॥ ॥अत्र वा भक्षणं पात्र
हरणसामर्थ्यात्। अत्र वा भक्षणं भवति। यत्र नेष्टोपविष्टः उत एतत्पात्रहरणं स्येवमर्थवद्भवति। उत्तरथाऽदृष्टार्थं स्यात् न च दृष्टसंभव
दृष्टाऽदृष्टकल्पना युक्ता॥ ॥अग्नीत्प्रक्षाल्य पात्रं खरे करोति। पात्नीवतसंवेषि॥ ॥६॥ ॥प्रजापतिर्ये स्तोत्रमुपाकरोति। होता च मसमुपस्पृश्य होत्र
चमसोपस्पर्शनंः शंसं तरात्। प्राप्सु ते चैवानुज्ञातिवत्॥ नोक्तवत्सकर्मत्वं॥ उद्गातृवदकर्त्राऽपपत्नी सदः प्रवेशापरेणाग्नीत्रं तत उपविष्टा
मुद्गात्रा समीक्षयति। प्रजापतिर्वृषासीति। नेष्टा पत्नीं सदः प्रवेश्य अपरेण द्वारेणोद्गातॄणां नरं तत उपविष्टामुद्गात्रा सह समीक्षणं कार
यति। कारितेनाधेयता। पत्न्युद्गातारमीक्षस्वेति। प्रजापतिर्वृषासीत्यनेन मंत्रेण समीक्षते पत्नी॥ ॥पात्नेजनीभिरभिषिंचति विवृत्य

कर्क० ८

क्षिताऽस्म। विपरावृत्य दक्षिणामूरुं पन्नेजनीभिरभिषिंचते पत्नी। अत्र छंदोगेभ्य वचनं प्रति हिंकारमीक्षणां प्रतिनिधनं चोर्ध्वासोऽकः॥ ॥ऊरू
ञ्चानुज्ञाता गच्छति दक्षिणा विनिःपन्ना वीरी दक्षिणा वा गच्छति तथा च त्रिरूढो वेद्या गार्ध्वा सकृ भवतः॥ ॥ एवान इंद्रो मघवेति शस्यमाने ध्रुवं
होत्रचमसे वनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति। एवान इत्यस्मिन्मंत्र वाक्ये शस्यमाने ध्रुवं होत्रचमसे दनयति ध्रुवं ध्रुवेणेत्यनेन मंत्रेण। अवनयामि
स्थाने [illegible] त्रा। अवनयामीत्यस्य स्थाने गृह्णामीति वाक्यशेषः। वैश्वानरं यजमानस्य गृहीतश्चेत्। गृहीतश्चेद्वैश्वानरो यजमानचम
सेवनयेत्। पात्रप्रक्षालनं तेनु याजाः समिदादि। आग्निमारुता दूर्ध्वमनुयाजैश्चरंतीति वचनात्। समिदादी नि च सामि ऊहणस्य पदा
दौतदादि उल्मुक समासादीत्यर्थः। अनुयाजार्थो युल्मुक समास इति॥ ॥उत्थ विग्रह णामुत्तरेषां इंद्रावरुणाभ्यामिंद्रा बृहस्पतिभ्यामि
द्राविष्णुभ्यामिति। उत्तरेषु संस्था विशेषेषु ऋत्थ विग्रहणामिंद्रावरुणाभ्यामित्येवमादिभिर्मंत्रैः। स्तुत शस्त्रे अधिके षोडशी चेत। अषोडशि
न्यपि षोडशिनो ग्रहणं विहितं। अप्यग्निष्टोमे गृहीतव्यः। अत्युत्थ गृहीतव्य इति। अग्निष्टोमसंस्था च यज्ञायज्ञिया ग्निमारुतांता। उत्थसंस्थ
ञ्चोक्थ विग्रहणांता। तदंते षोडशि याग विकल्पेन तत्र च स्तोत्र शस्त्रमात्रं अधिकं भवति। न च अषोडशि संस्थे तु ग्रहणं कृत्स्ना
त्र उत्थ्य वमादि। एवमेव शाखांतरस्य विधानमिति। तृतीयसवने प्रसवः। अप्रसव इति केचित्। तदनुपपन्नं प्राप्ति पूर्वकत्वात् प्रतिषे
धस्य। न चास्य प्राप्तिरुक्ता। तस्मात् तृतीयसवने प्रसव इति सूत्रे व्याख्येये विहितं च शाखांतरेषु सवनांते समर्पतीति। सवनांते समर्प

राम० ८

५२

२५८

णांतं तत्र भवतीति सूत्रार्थः॥ ॥स्त्र ग्यूहनमग्रे वनस्पते रिंद्रस्य वसुमतो रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमतो विभुमतो वाजवतो बृहस्पतिमतो विश्वदेव्याव
तः सोमस्य जुषेति भित्य ग्निर्वनस्पतिरिंद्रो वसुमान् रुद्रवान् आदित्यवान् ऋभुमान् विभुमान् वाजवान् बृहस्पतिमान् विश्वदेव्यावान् सोमस्तमपत्नुद
त्विति। शाखांतरेप देशात्॥ ॥पशुदेवता वनस्पतिभ्यां वा सोमो पदेशादितरासां। पशुदेवता वनस्पतिभ्यामेव ऊहनमभिसंबध्यते। न
वसुमदादि देवताभिः कृत एतत्। सोमोपदेशान्नासां। सोमो हि ता उपदिश्यते। इंद्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इंद्राय त्वादित्यवत इत्येवमादिनेति। एवं प्राप्ते
उच्यते॥ ॥सर्वा वा सवनीय सौम्यभावात्। सर्वा वा वसुमदाद्या अपि ऊहनेनाभिसंबध्यते कृत एतत्। सवनीयेषु सौम्यं च भावात्। तासां
कथं कृत्वा सर्वत्र हींद्रो भाज्यते सवनीयान्य्र कृत्य हि श्रूयते। सर्व ऐंद्रा भवंतीति। ननु च गुणाभेदात्। किं क्रियते वचनमत्र। निर्वाये हि
हरिवदादि विशिष्ट इंद्रः। यागेऽत्र निर्गुणः। ऊहने च वसुमदादि विशिष्ट इति वचनेन हि विधानं। नास्ति वचनस्येति भार सान्मा साध
नं सर्वा वा सवनीय सौम्यभावादिति। सोमस्य सौम्येति संदिग्ध एव सत्रावकाः॥ ॥विमुच्यस्तु चौंद्राणां कलश हारियोजन ग्रहणमु
पयाम गृहीतोसि हरिरसीत्यनेन च ऋक् पक्षं परा प्रा प्रेस्त्र स्विमोकं कृत्वा द्रोणकलश हारियोजन ग्रहणमुपयाम गृहीतोसि हरिरसीत्यने
न मंत्रेण। धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति। च शब्दादनंतरं। अयणं चैतत्। शाखांतरे श्रवणात् धानाभि हारियोजनं श्रीणातीति प्र
णन्ने। अयणधर्मोऽत्र भवति। उन्नेतानु वाचय ति सूर्द्धनि कृत्वा धानां सोमेभ्यानुब्रूहीति। एतावानेन प्रैषः इति संप्रदायः। इंद्राय धा

२५८

क॰टी॰ ९ नाग्नीषोम्यउत्पपशोः। तत्पुनर्युक्तमयुक्तं चेति विचारणीयं। न ह्यत्र चोदकप्राप्तिरस्ति। अनुवाचनप्रैषो यथादेवतमित्येतद्दर्शपूर्णमासविषयं।
अतोऽत्र तुल्यभावप्राप्तिर्देवतापदोच्चारणस्य। एवं चन्द्रत्वेंद्राय मरुत्वतेऽनुब्रूहीति वचनात्। देवाय सवित्रेऽनुवाचयतीति वचनाद्देवतापदोच्चार
णं। पठ्यते। आश्राव्याह हविर्यमेस्य यजेति तत्र चोदकपरिप्राप्त्या देवतापदोच्चारणं। इह पुनर्न तथा यमेरवेति संप्रदायः। आश्रा
व्याहवाना सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति। उन्नेते चाभिप्रवृत्ते। तथा च लिंगं द्वौ चोन्नेतारौ कुर्वीत तयोर्यतरो नाश्रावयेदिति उन्नेतुराश्रा
वणं दर्शयति॥ ॥मरुद्धरेदिद्धेन। इडा सर्वहुतं करोति धानावर्जं॥ ॥उत्तरवेद्यां वा निधाय विलाभं। उत्तरवेद्यां वा निधाय द्रोणकल
शं विलाभं विलप्रधानाः। वासदसि विलाभः॥ ॥पसे अश्वस निरिति प्राणमरुन्मरुपि त्वान्तरवेद्यां निवपंति। धानाः। उत्तरवेद्याव
पि विलाभे सदस्येव प्राणामरुः। तत्र हि सर्वमरुणां विधानमुदरमेवास्य सदस्तस्मात्सदसि मरुपंतीति धानामरुणां सर्वेषां। अथै
तस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्संत इति॥ ॥शाद्वलाधाने देवकृतस्येति प्रतिमंत्रं। तत्र सर्वेषां सहकारिणामपि विधानसामर्थ्यात्॥ ॥अ
पेणाचात्वालं यथास्वं चमसांस्तेपात्रानवमृशंति। हरितकुशानवधाय संवर्चसेति मुख्या न्यालभंते। चात्वालमपेणाच चमसान्सू
र्यपात्रान्यूनाः दरितकुशानवधाय यथास्वमवमृशंति संवर्चसेति। वहुवचनोपदेशात्। अभिकारात्र सहकारिवचनात्र सर्वर्त्विजः। येषु राम॰
मपि चमसान्संतिते पि यथास्वं यासेनिहिता नो चमसानवमृशंति॥ ॥दधिक्रा~~सचसहकारिवचना~~नाः रत्याग्नीध्रे दधिमरुणां। सर्व ९

२५७

ऊर्युरधिकारात्सहकारित्वात्पयाच्च॥ ॥पत्नीसंयाजाः पशुवत्। पशुवदिति किमर्थमुच्यते। बहवो ह्यत्र सवनीयपुरोडाशाः समानतंत्राः भ
यसोधर्मन्यायात्तदीया मा भूवन्निति। यद्येवमस्तु तथेति चेत्। नैतदेवं। पशुतंत्रे ह्यत्र महद्युपुरोडाशिकं। तेन बृहद्योषाकृत्कन्यायेन पा
शुकृते त्राप्युपगम एव युक्तरूप इति साधूच्यते पशुवदिति। समिद्धाणउति नव समिषयजूंषि जुहोति मंत्रं। साभ्यास समिदमकृकर्मेत्युक्त
मेवा। नवसंख्योपांशुकी। तत्ते त्राप्युपगमात्। तथा च पशुगणो सवनीयपशुविकारत्वात्तद्वेव भवंति॥ ॥आसंद्यां उदुंबर्यां चात्वाल
हरति सोममलिप्रं चाहरति॥ ॥कृष्णविषाणां मेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति। अहिरदाकुशदयोरूपमानार्थत्वात्तवुकलेथ
नूहः॥ ॥प्रतिप्रस्थाता च शंकुयोः क्रेतृसंमी। चशब्दाच्चात्वाले प्रास्यति॥ ॥ऊरूहीति वाचयति यजमानं॥ ॥सामप्रेष्यति गाय ब्रूहीति
वा॥वेति विकल्प्यः॥ ॥व्याघ्रादकांतयोश्च। सामप्रेष्यति। वाघ्रशब्देनार्धपथमुच्यते॥ ॥सर्वे निधनमुपयंति। सर्वशब्दो निरवग्रहः।
सर्वर्त्विजः॥ ॥आहृतमादाय पावमथं गच्छेति स्पंदमानो नो स्थावराः। पश्चात्वालमाहृतमास योऽदुंबर्यादितदा पावमथं कुर्व
पेति स्पंदमानानामपां पाष्ठावराः आपः सपस्पंदमाना नो स्थावरोरुः स्यादिति वचनात्॥ ॥तदभावेन्याः प्रयुतान्न विंदेदपि
याइवकाश्चापांस्वेयादिति॥ ॥नमो वरुणायेति दाचपत्यपावक्रमयत॥ नमो वरुणायेत्यमुं मंत्रं वाचयति। दारु गृहीतं जपमान
मपोवन्नारापन्॥ ॥प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमिति। समिधमप्सु प्रास्य चतुर्गृहीतेनाभिजुहोत्यग्नेरनीकमित्यनेनम

का॰ कं॰ १०

[illegible]॥ अपरेण प्रयाजान्बर्हिर्वर्जम्। अपरेणाच्चतुर्गृहीतेन बर्हिर्वर्जं प्रयाजान्करोति अपरग्रहणं पूर्वं चतुर्गृहीतहोमस्यासमाप्त्यर्थं नहि
तस्याव समो भिहित इति। किं चासमानयनव्युदासार्थं च॥ ॥अप्सु जुहोति। आहवनीयकार्यविधानं। अत एवात्र ऊर्मिसंवेधो भवति॥ ॥एककपाले
नावदायं चरन्ति॥ वारुणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयन्तीति वचनात्। स च पूर्वमेवाभिहितः। सौम्यश्चरुर्वारुणश्चैककपालो द्विकालिति एकक
पालानां हि सर्वहुतत्वमुक्तमाचार्येण तेनोच्यते वदायावदाय चरन्तीति॥ ॥ऋजीषस्पिण्डं संवदध्येद्यजीवहणात्या सर्वहुतं शेषं करोति॥ ॥
ऋजीषस्य च सकृत्स्रुवं चेत। सपय यमुत्रजेषित्स द्विरवद्येदयान्नसकृदिति वचनात्। वशाप्रतत्कुर्यात्। वशशब्दो हीक्षावचनः। इष्ट
येतस्तगाऊ इति किं करोति इष्टयाम्नात्प्रकारात्तं। तच्चाह। यजमानोक्ता वाज्यभागौ बर्हिर्वर्जं चानुयाजौ। इष्टये तद्दृशाऊ इति किं करोति
यजमानोक्ता विति। सहकारिवचना योवाय जमानो ब्रूयादिति॥ ॥अन्यतरं कृत्वा समुद्रेतं हस्ते ऋजीषकुम्भं प्लावयति। अप्सु पकृत्स्नान्यतर
देवकर्तव्यं नान्यपदार्थो यत्। येन प्रयाजाज्यभागानुयाजानां पुनर्विधानं अतोऽपावदुक्तास्य प्रतिपत्तयप्रत्प्रतिपत्तित्वादेवाक्रियं तेन समुद्रे व
रत्नेनेन मंत्रेण ऋजीषकुम्भं प्लावयत्युदके॥ ॥देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठते। विसृज्य जीषकुम्भमुपतिष्ठते देवीराप इति॥ ॥अवभृथ
तिमज्जयति। ऋजीषकुम्भं बोलयतीत्यर्थः॥ ॥कृष्णाजिनानि च मामैं [illegible] ज्यैष्ठ्याबोध्यारिति वंशदान्मज्जयति कृष्णाजिनानि च प्रकृतत्वादा
सनकृष्णाजिनं॥ ॥पुत्रायैनत्प्रदाय वारुण्या प्रयाससवस्नानप्रभृत्या समिदाधानात्। एनदिति कृष्णाजिनं। वारुण्या प्रयाज्ञिकावभृथव

राम॰ १० २५८

स्नानं कृत्वा समिदाधानान्करोतीति तदायेपदेशस्यातिदेशाय। न हि तत्कर्म प्रवर्तिष्यते इति। एतस्य हि तत्र धर्माः प्रवृत्ताः॥ ॥सोमलिप्तं प्रास्य
ता च रितार्थत्वात्प्रतिपत्तिः॥ ॥अदानिष्कवेय्यः वाससी। अतिदेशापवादोऽयं॥ ॥उदयमित्युक्ते। नीता आमहीयां जपेत् गत्वा स्यामसो
मु सिति॥ जपश्च सर्वेषां वऊवचनोपदेशात्। सहकारिणामपि विज्ञानसामर्थ्यात्। अग्निश्चावसेरवृत ग्रहणं भवत्युन्मुक्ते दाकृत्वात्। तेनावर्हि
होमादि॥ ॥शालाद्वार्यमपरेण तेय जमानः कृष्णाजिनमकेकृत्वा स्रुवाऊतिं जुहोति मैं यं ज्यैष्ठ्यश्रेष्ठ्यमग्निर्दधातु स्वाहेति। स्रुवाऊतिं जु
होति अध्वर्युः आहवनीये मे यं ज्यैष्ठ्यश्रेष्ठ्यमग्निर्दधातु स्वाहेत्यनेन मंत्रेण। कृष्णाजिनं निधायोदयनीयां प्रायणीयवत् वर्तिः प्रायणी
यवद्धर्मातिदेशार्थः तथाचाह प्रायणीयस्वस्तिश्च उर्थिति शालामुखीये उदयनीयाश्चरंतीति च शाखान्तरात्। शालाद्वार्ये कर्तव्या पा
त्रप्रोक्षणाज्यासादनासवनीयवत्परिव्ययणादि मैत्रावरुणी वशा नूवंध्या प्राग्प्रोक्षणात् ग्रहणं शालाद्वार्ये अपाणनियमः व्युदासा
र्थं। सवनीये हि पात्रासादनविधाने न शालाद्वार्य अपाणनियमो प्रवृत्तिः। तथाऽत्रापि माभूदिति पात्रप्रोक्षणादीत्युक्तं। स च सवनीयवदि
तियदुक्तं भवति सकृत्ताहितरश्मा ग्रीष्मे [illegible] त्पवनं हृदकृत्स्तरणमिति परिव्ययणास्पष्ट्रा त्वेन विधानात् तदपवर्गश्चा [illegible] र्गमात्राकापरि
व्ययणादीत्युक्तं। मैत्रावरुणादेव त्वावशा रितताधाचगोभवति। गोरनुवंध्येति वचनात्। स्वदेवगृह्यनादि वाकृतत्वात्। स्वदेवगृह्यनादिवा
कर्तव्यानपरिव्ययणाहितिऊन एततां कृतत्वात्परिव्ययणासंस्कारस्य। यूपसंस्कारो ह्यं यां। स च यूपः सर्वपश्वर्थः संस्कारोपि तद्देवे

२५६

कर्क· ११

ति। अत एव सर्वस्वग्रहणादीत्युत्तरपदप्रधानो बहुव्रीहिः सर्वस्वग्रहणं यस्यादौ तदादि तच्चोपाकरणं। एवं सत्युपाकरणमेव प्रथमं योरत्र नियम इति॥ ॥
वशाभाव उत्तरायादिदशान्नविदेष्युदेवशा एव स्यादिति॥ ॥उभयाभावे पयस्या कर्तव्या॥ ॥आसाये नामान्यमागप्रभृतीडेतामेक्षादके आदि
तो ब्राह्मणतर्पणान्तो विकल्प एवायं॥ ॥उदवसानीयाग्नेयः पंचकपालः समारूढे निर्मथितः। उदवसानीयेष्टिरुच्यते। तत्र चाग्नेयः पंच
कपालो भवति। समारोप्यश्चाग्निर्जहिवे कर्तव्यः गार्हपत्याहिमाइति॥ ॥हिरण्यं दक्षिणानड्वान्वा वितिविकल्पः। पश्चवत्साऽऽहुतिः। अथोच
तुर्गृहीतमेवाज्यं गृहीत्वेति श्रुतेः॥ ॥तदंते सायमाहुतिर्देया॥ ॥सोमांगं संनिधिविरोधान्न्यं॥ ॥साच सोमांगं भवति। सोमसंनिधौ विधाना
त्। अथ यदेवैषोदवसानीयेष्टिः संतिष्ठते अथ सायमाहुतिं जुहोतीति। अपि च नित्यत्वे सति कालो विरुध्यते॥ ॥नित्या वा प्रातराहु
तिश्रुतेः। अथवा नित्यैषा न सोमांगं हुत एतत्र। प्रातराहुतिश्रावणात्। काल एव प्रातराहुतिमिति। सोमयागनिमित्तः सायमाहुतेरपक
र्ष इति॥ ॥नियतक्रियातः श्रुतः परं नित्यानां क्रिया॥ न प्रागतः। उन्मुक्तादीरुत्वेष्यव मध्यार्द्धमिति॥ ॥एवमु[illegible]सोम[illegible]प्रथमो
यज्ञानां यज्ञो ज्योतिष्टोम इति सर्वविकाराणामयं प्रथमः सोमः। आदौ वा प्रविशन्ति। आदौ पत्नं च बर्हिषः तस्मिन्प्रकृत्य श्रूयते पदत्र पोष
प्रयायात्। श्रीवा वत्समेने यजमानं स्वनिधीयेरन्निति निदार्थवादाय मनुपोषस्य। षडुत्तरत्वाग्निष्टोम[illegible]सोऽर्ध षोडशी वाजपेयातिरा
त्रोप्तोर्यामः। अत्रात्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाणां ज्योतिष्टोमप्राथम्यविधानेनान्तरकालता सिद्धा। उक्थ्यषोडशातिरात्राणामप्या

राम° ११

२५८

आचार्येणैव ज्ञापितोऽन्तरकालता उक्थं चोत्तरेष्वेकयेति॥ उक्थ्यं विगृह्णातामुत्तरेष्वैंद्रावरुणाभ्यामिति च॥ तेनात्र
विकारप्रस्तमर्थं षडुत्तरे इत्युच्यते॥ न क्रमार्थः॥ षडुत्तरेषु द्विकारा इत्यर्थः॥ उत्तरो हि विकारो भवति प्रकृत्यपेक्षया॥
प्रकृतिश्च पूर्वेति॥ तत्र चात्यग्निष्टोमवाजपेयाप्तोर्यामाणां ज्योतिष्टोमधर्मो एकाहद्वादशाहयोरित्यनेनैव विकार
त्वं ज्ञापितं॥ ज्योतिष्टोमप्रकरणे समधीतानामपि चोक्थ्यादीनामसमानविधानता। नित्यानित्यसंयोगविरोधा
त्॥ अतस्तेऽपि विकारा एव॥ तेन क्रतुविकारस्यावाच्यत्वात्संस्थाविकारार्थोऽयमारंभः॥ षडुत्तरे षट् संस्था विकारा इ
ति। तत्रोक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामग्निष्टोमविकारत्वं॥ अत्यग्निष्टोमस्याप्यग्निष्टोमसंशब्दनादग्निष्टोमविकारत्वं॥
वाजपेयस्य च षोडशिविकारत्वं। कथं ज्ञायते॥ येन क्रतुपशुस्तत्र दर्शयति॥ आग्नेयमग्निष्टोम आलभते अग्निर्वा अ
ग्निष्टोमोऽग्निष्टोममेवैतेनोज्जयन्त्यैंद्राग्नमुक्थेभ्य आलभन ऐंद्राग्नानि वा उक्थान्युक्थान्येवैतेनोज्जयन्त्यैंद्रं षोडशि
न आलभते इंद्रो वै षोडशी षोडशिनमेवैतेनोज्जयंतीत्येवमभिधाय सारस्वतं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते तदेतत्
नतिरात्रे सतिरात्रे रूपं क्रियत इति॥ षोडशिक्रतुपशूनामिह दर्शनं भवति॥ अतिरात्रेष्वेते भवंतीति चेत्॥ नानंति

कर्क॰ १२

एवैसति एवैरूपं क्रियत इति श्रुतेः। तस्मात् षोडशि विकारो वाजपेय इति॥ अप्तोर्यामे तिरोऽह्नीयेभ्यो एव त्रि
पर्यायऽतन्त्रम् इति। तिरोऽह्न्यानां दर्शनं भवति॥ तेनातिरात्रविकारोऽप्तोर्याम इति गम्यते॥ षडुत्तरे षड्विकारा इ
ति। विकारत्वे सप्तानां तस्य प्रयोजनं किमिति चेत्॥ स्वप्रकृत्यपेक्षयाऽनुकरणं यथा स्यादिति। तेनात्यग्निष्टो
मेऽग्निष्टोमिकं अनुकरणं॥ वाजपेये षोडशिनः॥ अप्तोर्यामेऽतिरात्रकं॥ उक्थ्यादिषु उक्तमेवेति॥ अत एव
च सूत्रकारेणात्यग्निष्टोमोऽग्निष्टोमानन्तरं पठितः॥ षोडश्युत्तरं वाजपेयोऽतिरात्रसमनन्तरमप्तोर्याम इति॥ त
था च धर्मसूत्रकारेणानेनैवाभ्युक्तं॥ अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इत्येवमाद्यभिधाय सप्त सोमसंस्था इति॥ तस्मात्
षडुत्तरे षट् संस्थाविकारा इति सूत्रार्थः॥ अत्यग्निष्टोमादयो विकृताभिः संस्थाभिः संस्थिता इति॥ तेषामुक्थ्योऽच्छा
वाकमभिसंतिष्ठते होतारमितरे। तेषां संस्थाविशेषाणामुक्थ्योऽच्छावाकमभिसंतिष्ठते॥ होतारं चेतरेऽभिसंतिष्ठ
ते। किमर्थमिदमुच्यते॥ वाजपेये हि श्रूयते॥ षोडश्यन्ते स्तोत्रं चमसैरेव॥ एतमनुशंसतीति च॥ तदुक्थं होतुर्यथा
स्यादिति॥ तथाप्तोर्यामातिरेकेषु केचिदुक्तमैन्द्रावैष्णवं होता शंसतीति॥ तथा सर्वं वज्ञेनेति॥ कश्चिन्नोक्तमाचार्येण यथा

रम॰ १२ २५०

तिरात्रो द्वादशाहस्य महाव्रतमेके यथोक्तमिति॥ अत्रापि एतमनुशंसतीति। होतुः शस्त्रं यथा स्यादिति॥ अनुक्तं
ग्रहार्थं होतारमितर इत्युक्तं॥ वैश्यराजन्ययोः सोमे न्यग्रोधस्तिभीनुपनह्येदत्र सोमपक्षमयणमभ्यनुसो
समाहृतासमानमासादनं प्रागभिषवात्। वैश्यराजन्ययोः। सोमयागे कर्तव्ये न्यग्रोधस्तिभीनुपनह्येदत्र सोमा
इत्यनु होमो यापि। भक्षो हि हुतशेषस्यैव भवति॥ तस्माद्धोमापापीत्येवं होमदर्शनं भवति॥ परस्यां चमसानुन्न
यंत्यपीतमुन्नयंति॥ परेतां जुहोत्यथैनं कुशतरुणेनोपहत्य जुहोतीति॥ कपणप्रभृति सह सोमेन सोमाद
ता समानमासादनादि कर्तव्यं॥ सोमद्रव्ये विकारश्च प्रकृतावप्यूहः प्रवर्तत एव॥ चमसोन्नयनकाले वाहृत्य
दध्नो गृह्यते चमसमन्वन्नयेत्॥ विकल्प एवायं॥ तुल्यशास्त्रत्वात्॥ हूयमाने अनुकुशतरुणेन जुहोत्यहं त्वद
स्मीत्यहं त्वदस्मीति॥ ॥ इति कर्कोपाध्यायकृतौ ज्योतिष्टोमः॥ दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ उं सिद्धि ॥
वृत्यस्त्वनतः॥ आध्वर्यवमनुविहितमतः परं ब्रह्मत्वं व्याख्यास्यत इति॥ वाग्यतः कर्माणि वर्तमाने। तच्च सोमि
कोऽष्टिकपशुकेषूक्तमेव॥ हिरण्यवत्याः हुतायां दक्षिणेनानुगच्छत्याकथनात्। हिरण्यवत्या आहुतौ हुतायां दक्षि

कर्क- णतो व्यवस्थितो नुगछत्याक्रयात्। क्रीते माऊतीन्प्र पूर्वेणानः परीत्या परेण वा दक्षिणो नुगछत्यानिधानात्।
१३ क्रीते सोमे परार्थतया भाउयात्वा दक्षिणतो व्यवस्थितेमनः पूर्वेण परेण वा गत्वा दक्षिणो नुगछत्या सोमनि
धानात्॥ दक्षिणाग्निं गाः परेण धर्मो दक्षिणाग्निमपरेण वा अवगेषा दक्षिणेनेति संप्रदायः॥ आन्येत्वाह
वनीयं दक्षिणेनेति विकल्पमिछंति॥ दर्शपूर्णमासयोर्दृष्टत्वात्॥ तत्पुनर्नातीव युक्तरूपं। नह्यत्र दर्शपूर्णमा
सिकी धर्म्मप्रवृत्तिरपूर्वत्वात्॥ स्रुवंपजुहरिष्यत्याहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते वेदिसहितः स्रुवंपजुहरिष्यन्न
ध्वर्यौ आहवनीयदेशं दक्षिणेनास्ते वेदिसंलग्नः॥ एवं सर्वत्र प्रागग्नीषोमप्रणयनात्॥ आहवनीयदेशं दक्षि
णेनास्ते सर्वत्र ग्रहणात् पूर्ववत्त्व पूर्वेषु च॥ कर्म्मणः कर्म्मणो वा सहितस्तत्र देवा चेति॥ दक्षिणत आस्ते। अ
त्रैवैके तत्र देवात्वेत्येति वहिर्वेद्यो वेछंति॥ अपरे त्वंतर्वेदावपीति॥ विप्रतिपत्तिः॥ आहवनीये प्रणीयमाने प्रति एम-
रथ्यस्य दूरदशात्रुवंतन्नौ॥ अनुगछति॥ सर्वत्रैके॥ प्रणयनोद्देशेन विधानात्॥ तत्पुनरयुक्तं॥ प्रणयनविशेषे वि १३
हितत्वा। तस्माद त्रैव च॥ स्तीर्णायां यथार्थमेत्यास्ते दक्षिणतः। नियमार्थमिदमुक्तं॥ अग्नीषोमप्रणयनायोत्तरे २५१

णाधिष्ण्यान्छालाद्वार्यं पूर्वेणेत्यास्ते दक्षिणतः॥ शालाद्वार्यस्यैव॥ हुते च सोममादायाग्निमंत्वेति॥ हुते चैवैसर्जि
ने सोमं गृहीत्वा। वशब्दाछालाद्वार्यं पूर्वेणाग्निमत्वेति॥ यजमानो वा सोमं हरेत्॥ तुल्यशास्त्रत्वात्॥ अन्यस्मै
प्रदाया निहिते यथेतमेत्यास्ते दक्षिणतः॥ अन्यस्मै प्रदाय सोममनिहिते ग्रेउत्तरेणाधिष्ण्यमेत्यास्ते तस्यैव
दक्षिणतः॥ हुते च सोममादायाहवनीयं वानीत्या हुते वैसर्जिने सोममादाय॥ वशब्दादन्यस्मै प्रदाय सोममा
हवनीयमतीत्य च शब्दात्तास्ते दक्षिणतः॥ अपरणत्रैग्नीषोमप्रणयनवदिछत्॥ यदुक्तं भवति। उत्तरेण
धिष्ण्यां छालाद्वार्यं च पूर्वेणेत्यस्मिन्वा दक्षिणत आस्ते॥ इत्थन्नाहवनीयस्य दक्षिणतः॥ विप्रुषां होमः
हुत्वा प्रतिहर्त्तारमन्वारभते वा दीक्षितः। विप्रुड्ढोमकाले अदीक्षितः प्रतिहर्त्तारमन्वारभेनवा॥ नवेति वि
कल्पः। दीक्षितस्तु नियोगत एव प्रतिहर्तुरन्वारंभः॥ प्रस्तोत्रामंत्रित एतं ते देव सवितस्तत सवितुः प्रसव
इत्युक्त्वा प्रसौति॥ ब्रह्मं स्तोष्याम इत्येवं प्रस्तोत्रामंत्रितः एतं ते देव सवितरित्युक्त्वा स्तत सवितः प्रासवइ

कर्क- १४ तिप्रसौति॥ अस्यप्रसवार्थत्वात्॥ देवसवितरेतद्बृहस्पते प्रेतिवा॥ उत्कास्कन्नसवितुः प्रस--- प्र
सौति॥ रश्मिनासत्यायेतिवाप्रतिमंत्रं॥ अतिस्तोत्रंप्रतिमंत्रंस्कन्नसवितुः प्रसवइत्येवप्रेमेवप्रसौति॥ अ
स्मिंश्चपक्षे अग्नीषोमीयमस्यैवावृत्तिः। मंत्रांतरामधवात्॥ येनप्रवेशनंतस्मित्सर्पणसदसियेनद्वारेणप्रवेश
नमंगीकृतं॥ तस्मिन्नेवसर्पणं। यदुक्तंभवति॥ द्वार्ययोरभिमर्शने। पूर्वेणयूपंपरीत्यापरेणचेत्॥ अपरे
णचेद्द्वारेणप्रवेष्टुमिच्छति॥ ततःपूर्वेणयूपमिति॥ पूर्वेणचेदपरेणयूपं॥ प्रशास्तर्दक्षिणआस्तेपरेण
धिष्ण्यानितरे अधिकारात्ब्रह्मपुत्रपा आसते॥ नेष्टाचः वशाद्वादपरेणधिष्ण्यानास्ते॥ अध्वर्युपुत्रवता एम- १४
त्पृथक्त्वेनोक्तं॥ सर्वि॰ स्थितसंचरः प्रशास्तृधिष्ण्यवोत्तरेणपवमानेविम॰ स्थितसंचरः॥ अपरिसमाप्त
२५२

कर्क- १५ सवनेसंचरः॥ अपवमानेप्रशास्तृधिष्ण्यवोत्तरेणेति॥ वादक्षिणेन॥ पवमानार्थंतुसमाप्तेचसवनेदक्षिणे
नैवेति॥ सर्व॰ स्वमितरेइतरेपुरुषायथात्वंधिष्ण्यानेवमेवागच्छंति ॥ ॥ उपाध्यायकर्ककृतौकातीयसूत्र
भाष्येज्योतिष्टोमः समाप्तः॥ एकादशोध्यायः समाप्तः ॥ पूर्वार्द्धंसमाप्तमिति श्रीरस्तु॥ ॥
श्रीसम्वत् १९३७ भाद्रपद कृष्ण २ ॥

एम- १५
२५३

३५००

कर्कभाष्य

द्वादशाध्याय ६८

३१२ प२८

द्व० ९

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ तु अत्यर्थमनुविधिस्तु नाचार्येण ज्योतिष्टोमानुविहितः॥ इदानीं श्रुतिमंत्रपाठावसरप्राप्तो द्वादशाहोऽनुविधी
यते॥ तत्र श्रुतिपाठः ऋग्वेदे हवै देवा अग्रे सदशा अप्रु रिति॥ श्रुतिमास्य ग्रहविधानं द्वादशाहे। तान्वै पृष्ठैः षडहं गृह्णीयात् पूर्वं अहरेणे
वमादि॥ मंत्रपाठोपि च। अग्नेप स्वस्त पाठ त्रिष्टुत्रो जस एवमायति ग्रा स्य ग्रहमंत्राः। ततो द्वादशाहस्य श्रुतिमंत्रपाठावसर इति॥
तत्र तावदुक्तमप्राप्यं थमृधिकरणमारभ्यते॥ ॥ ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तुल्यादर्शनात्॥ ज्योतिष्टोमस्य धर्मा ज्यो
तिष्टोमधर्माः। ज्योतिष्टोमशब्देन च रूपाख्या हारियोजनपर्यन्तो ग्रहयस्तोत्रास्तो विधीयते॥ ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स ज्योति
ष्टोमः। स्तोमैः सोमो याज्यत इति। ते च सोमयागस्य स्तोमा ग्रहं वा गृहीत्वा च मस्तोत्रं न्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति॥ तस्माज्ज्योतिष्टोमशब्देन
सोमयागोऽभिधीयते॥ नन्वेवं सति ऐन्द्रवायवादीनामप्रकृतिविकारेषु भवति॥ नैष दोषः। उद्भिदा यजेत बलभिदा यजेतेति वाऽन्यकृत
सामान्यात्॥ ज्योतिष्टोमिकाविध्यंतः प्रवर्त्तते। उद्भिदादिषु यागमात्रं श्रूयते॥ न च द्रव्यदेवतामंतरेण यागः संभवति॥ अतो द्रव्यदे
वतस्यापि प्रवृत्तिरिति॥ यत्र पुनर्द्रव्यदेवतासहितस्य प्रवृत्तिरुक्ता॥ इह पुनर्न तथा॥ इह हि यागमात्रमेव श्रूयते। तच्च द्रव्यदेवतामंत
रेण न भवतीति चेन्नातो द्रव्यदेवतमपि साधनत्वाद्भवति। तेन तस्यापि प्रवृत्तिरुक्ता। तस्य चैव धर्मा एकाहेषु द्वादशाहे च प्रव
र्त्तेत॥ एकाहे ज्योतिषे रूपाच्च द्विवचनं॥ यद्वैकस्मिन्नेकाहे धर्मप्रवृत्तिहेतुः समस्तवैकृतस्य पाकशा शेषधर्माणामनाम्नाने॥ अन्यकेषा

राम० १

२५३

मान्येन च ग्रहणं॥ द्वादशाहेष्वेकस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमिकधर्मप्रवृत्तिः। ततोऽन्यत्राहर्गणेषु धर्मप्रवृत्तिं वक्ष्यति॥ तद्गुणाश्चात्र दर्शयति वाज
पेयाऽहर्गणे माहेन्द्र थाच हरणादि करोति॥ यथा वहरणावसरविक्षिपरे वा क्षेमाहेंद्र दर्शयति॥ तथा तवै प्रातःसवने गृह्णीयाद्याग्रह
न्ति॥ षोडशिनोवसर विधान आग्रयणं दर्शयति॥ तथा माध्यंदिने वैनो सवने गृह्णीयात् छं गृह्णीतेति॥ श्रुतिग्राह्यावसर वि
क्षिपरे वा क्रोड छंद दर्शयति॥ एकत्र चावस्थित लिंगा स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वत्रागमकं न्यायस्य तुल्यत्वात् ज्योति न्यायो
धर्माणामनाम्नानमपेक्ष्याचाश्यकाव्यकृत्वसामान्येन ग्रहणमिति॥ न्यायस्तु पूर्वाभिहित एव सामर्थ्यादिति॥ एवमतोऽश्री
दनावैकृत्यः समर्थो भवंति॥ इत्यथा सापेक्षः सत्पोऽनर्थिका एवस्फुरिति॥ आनुमानिकस्यातिदेशापवादत्वेन दमुच्य
ते॥ प्रथमस्य व्रात्यस्तोमस्य समाये त्रेषु वचनात्॥ व्रात्यस्तोमादिषु प्रथमस्य धर्मा उत्तरेषु प्रवर्त्तेरन् ज्योतिष्टोमिकाः। उताव
चनात्॥ उच्यते। अनेनेति वचनं नामधेयं नामधेयादिति पर्यः। तुल्यनामत्वात् तत्रैव प्रतीतिर्भवति। प्रतीत्या च धर्मसंबंधो भवति
नान्य श्रुतिः। समाख्यैः सोमकपालं त्रिवत्संस्था उमभिधाय समाख्यैः उत्तरेष्वागोः सोमकाणां न्याय्यः॥ तच्चैवमेवोपपद्यते॥ वचना
तिदेशस्तु वक्ष्यति॥ इष्टश्चतव दिति॥ नन्वेतत्पूर्वमभिहितमेव दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यादित्यत्रानुमानिकव
चनातिदेशः॥ वैश्वदेवधर्मा अपि तु मास्यपि इति प्रत्यक्षवचनातिदेशः। सोमाश्चावभृथ इति नामातिदेशः। त्रिः प्रकारोऽप्यतिदेशः

कर्क० १ कात्कि मर्थं पुनरिहोच्यते॥ सत्यमेतदेवं तत्र व्यक्तचोदनाविषयं रहस्यव्यक्तचोदनाविषयलिंगोपन्यासार्थोयमारंभः॥ नहि व्यक्तचोदनालिं
गान्निरीहगामिका भवति॥ तस्माददुनरुक्तता॥ ॥अग्निष्टुत्सं चाचेशब्दात्प्रथमस्य धर्म्माः प्रवर्त्तेते नामधेयादेवात्र च अग्निष्टुद्उत्वमे
वनाहि॥ एक एवाग्निष्टुत् तत्र दग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्यैवापव्यास्त्रीकविंशमग्निष्टोमसाम अग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो य
जेतेत्यभिधाया॥ एतस्यैवोरेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति॥ एतस्यैवेति सर्वनामशब्देन स
हाग्निष्टुत्कार्यान्तरे विधीयते॥ तस्मादेक एवाग्निष्टुदिति॥ एवं प्राप्त आह॥ एके तन्त्रे श्रुति॥ प्राप्तकर्म्मानुवादेनानेकगुणविधानासं
भवात्॥ नहि पूर्वस्याग्निष्टुतो रेवत्यः संति॥ ता विधातव्याः॥ तासु च वारवंतीयं तच्चाग्निष्टोमसाम्नः कार्यं पशुकामो वे ति वा क्वमेदः कृ
तातरपि हेतुः संगुणकर्म्मविधानात्र षदोषो भवति॥ तस्मात्स्युतिफलमग्निष्टुतो द्वैतं॥ ॥प्रकृतमिदानीमभिधीयते॥ द्वादशाहः
सत्रमहीनश्च॥ सत्र विशेषमाह॥ ॥आसत उपयंतीति सत्रलिंगं यजतिरत्यहीनस्य द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति॥ तथात्रयो
दशरात्रमासीरन्निति सत्रलिंगं॥ द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिंगं॥ अस्यानुकथ्यनप्रयोजनं॥ सत्र सत्रात्मके धर्मदा राम० १
तत्वेन प्रवर्त्तते॥ अहीनेवाहीनात्मकः॥ ॥उभयतोतिरात्रं सत्रमुपरिष्टाहीदनस्य॥ ७॥ यजमानाः सर्वे सत्रेषु यजमाना एवस
र्वे सत्रेषु कर्त्तारो भवंति॥ ये स्त्वि जस्ते यजमानाः इत्यनेनार्त्विजीनान्यदाप्यो लक्षणयाऽन्ये यजमानाः कर्त्तृत्वेन विधीयंते॥ ॥२५४

अदक्षिणानि च स्वामियोगात्॥ तानि च सत्राण्यदक्षिणानि भवंति॥ नहि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्रीणाति॥ ॥गृहपतिर्याजमा
नमपुख्यत्वात्॥ याजमानं यत्कर्म्म तद्गृहपतिः करोति॥ कर्म्मान्तरेतत्स्याद्रुक्तत्वात्॥ इतरेषां वाध्वर्य्यवादिषु योगात्॥ ॥दर्शनाच्च॥ इष्य
ते वा यमर्थो यथा गृहपतिर्याजमानं कर्मेति॥ तस्माद्यदि बहवो दीक्षेरन् गृहपतय एव व्रतमभ्यसिच्य प्रयच्छेयुरिति॥ ॥सर्वे संस्का
रात्प्रत्येकत्वाच्छ्रायमुपदेशश्च॥ यः संस्कारकं कर्म्म तत्सर्वं प्रत्येकं कस्यचित्संस्कारप्रतिलोपो मा भूदिति॥ ॥दर्शनेवचनात्॥ य
दुदर्शनमुक्तं तद्वचनं॥ ॥अविभवात्तु गृहपत्यन्वारंभः॥ यत्र पुनः पदार्थे दक्षत्वस्याविभवः पुरुषार्थरूपताऽपि न स्यात्॥ यथा यत्रान्वाधा
नेममाग्नेवच्चैर्दिक्षु [illegible] एवमादि॥ तत्र गृहपतेः कुर्वतोऽन्वारंभः कर्त्तव्यः॥ सर्वैरवहितकृतं भवतीति॥ ॥परार्थेष्वेकः कृतत्वात्॥
यत्पुनः कृत्वमिति निर्वर्त्यार्थमेव कर्म्म॥ यथा पात्रासादनमाज्यावेक्षणं वा॥ तत्रैकस्यैव कर्तृत्वं॥ कृतत्वात्पदार्थस्य॥ ॥अग्निं चे
[illegible]समारोह्य गृहपतिर्मथ्ये मन्थत्यर्द्धशरस्ततो दक्षिणोत्तराः॥ ते यद्यग्निं चेष्यमाणा भवंतीति वचनाद्विष्यमाणारम्भकं॥ स
मारे[illegible]ति न सर्वकालतामान्नेत्यवादिघ्नो नस्समानकर्तृकतायांचोदको माबाधाति॥ गृहपतिर्मथ्यमथनं करोति॥ अर्द्धशइतिरेद
क्षिणोत्तरामंथंति॥ ॥गृहपत्याहवनीयेऽगारप्रासनं तत्र प्राजापत्यः पशुः॥ तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति॥ पुनर्गृहेणावाह
नीतोप्राजापत्यस्य नियन्तृता याचाश्वमेधे नियमदर्शनं भवति॥ प्राजापत्यमालभ्यासादं ता श्पयइति॥ ॥आत्मेन पत्नीसंयाजा

२६३

कर्क ३

गृहपतिवर्ज्जं। गृहपतेरेव गार्हपत्ये याजमानं पत्नीःसंयाजयंत्या येनेतरे प्रतिपन्ना आसन्निति वचनात्॥ ॥तर्हे देवैः॥ दीक्षापाःपशोश्चैककाल
त्वोच्यते॥ तत्र दीक्षाकाले पशुः कर्त्तव्यः न पशुकाले दीक्षा॥ एवं सोमस्य कालविरोधान्न भवति॥ स्वतन्त्रत्वाविरोधात्॥ ॥अथ यत्रै नियतक्रियाम
मारूढनिर्मथितेषु सर्वत्र॥ पशुदीक्षयोरेककालताऽशक्या ह्येककाले पशुं कृत्वा समारोपनिर्मथनपूर्विकानि पत्नीनां क्रियाः। सर्वत्रग्रहणाच्चेति
दृष्टिमं नपक्षेषु॥ ॥दीक्षाकालन्तु दग्धशायां पूर्ववन्मंथनं॥ तदग्धशायामिति यमः॥ पूर्ववदिति यथा पशावुक्तं॥ क्षामगार्हपत्ये प्रासनमत्र॥ अ
गारस्य भवति॥ ॥आहवनीयस्ततः उद्ध्रियेते॥ दक्षिणाग्निश्च तुल्यन्यायत्वात्॥ तत्र दीक्षा भवति॥ ॥उपवसथप्रभृति प्रागग्नीषोमप्रणयना
उपशमय्य चिनोत्येनां शालाद्वार्याद्दक्षिणोत्तरां धिष्ण्यवत्॥ अग्नीषोमप्रणयनात्प्राग्दक्षिणोत्तरान् गार्हपत्यानुपशमय्य शालाद्वार्याद्दक्षि
णोत्तरोश्चिनोति। गार्हपत्यान्धिष्ण्यवत्॥ श्रुतेः॥ अथेतरेभ्य उपवसथे धिष्ण्यानिति॥ धिष्ण्यानित्यसत्यपि वतिप्रत्यये वत्यर्थो गम्यते॥ अत
स्मिंस्तद्दृष्टस्य तद्वदति देशार्थत्वात्॥ ॥वायव्यान्ते गृहपते॥ वाशब्दात्पाक्षाद्विपरिवर्त्तते॥ न धिष्ण्यवच्चिनोति॥ किन्तर्हि पर्यन्ते गृहप
ते गार्हपत्यस्य चयनं तथेतरेषामपि॥ गार्हपत्याविशेषात्॥ धिष्ण्यशब्दस्तर्हि कथं स्थावचनरत्यदोषः॥ ॥आग्नीध्रीय उपयते गार्हमे
केके हरं प्रतिचिति शालाद्वार्यात् उपयत एवैष आग्नीध्रीयाभिर्भवत्यथैत एकैकमेवोल्मुकमादाय यथाधिष्ण्यं विपरायन्तीति ते स्वयंग
मानाए वा॥ ॥प्रत्यग्नीसक्वनीयपुरोडाशाभ्यो हविरुच्छिष्टमसस्समाप्या इति॥ नानापुरोडाशताच्च। द्वादशाहिकोधर्मस्तत्राम्नानात्॥ प्रयोगे

राम०
३
२५५

नांतिकाले दृक्षाहिकेषु भवति॥ ॥पत्नीसंयाजान्तं पूर्ववद्भवंति॥ ॥गृहपतिं वा पर्युपविश्य मंथन्ते। वाशब्दो विकल्पार्थः॥ ॥गृह
[illegible] गृहमः प्रथमः सर्वत्र। सर्वपक्षेषु॥ ॥जातंजातं गृहपतिर्गार्हपत्ये प्रास्यत्यमयत्र। पर्युपवेशनपक्षे पशौ दीक्षायां चोभय
ग्रहणात्॥ ॥उपवसथप्रभृति तुल्यं सर्वेषु। उपवसथप्रभृति यदुक्तं तत्पक्षत्रयेपि तुल्यं भवति॥ नानागार्हपत्या इति प
ठितं भवति॥ ॥तृतीयपक्षान्तरमुच्यते॥ अरण्योर्वाऽरुगृहपतेर्य इति। अग्निं जनिष्यसनः सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामो नेन पशु
बंधेन तन्नः सह सहेन। साधु कृत्वा नानापापकृत्वा य एवं करवन्नस्यैवं तदिति फल्का गृहपतिः समारोहयते स्वा प्रथमं। अथे
तरेतीयं गृहपतेरेवारण्योः समवदंत इति वचनात्॥ गृहपतिः समारोहयते स्वावाग्नीप्रथमं॥ ॥यथास्वं वेतरे॥ गृहपतिर्वेति विक
ल्पः। गृहपतिं हि प्रकृत्य श्रूयते॥ अथेतरेभ्यः समारोहयति स्ववैव समारोहयंति॥ अस्मिन्नेव पक्षे अयमपरो विशेषः॥ ॥री
[illegible]ने संवादप्रभृति पशुबंधस्थाने सत्रे एति। पशौ। अरण्योर्वाऽरुगृहपतिरित्येतस्मिन्पशुबंधेनेति पतत स्थाने सत्रेणेति
[illegible]॥ ॥एकाहवद्दीक्षमे शालागार्हपत्यपुरोडाशपत्नीसंयाजाः॥ एकाहवदिति उत्तमे पक्षे वा प्राग्वंशशाला भवति वाद
वशीति विकल्पः॥ उपवसथप्रभृति॥ नानागार्हपत्येषु प्राप्तेषु विकल्पेन गार्हपत्यैकत्वमुच्यते॥ पुरोडाशपत्नीसंयाजाना
मप्येवमेव॥ ॥एकपुरोडाशेषु चरुत्वा समवादेदं प्रंचशराचमादने निर्वपेत्पुरोडाशं चायायोदनीपं तिपयपूपीयतीति

२५६

[illegible] ष्टोऽऽ [illegible] थं नामवृत्तस्य संभवस्यादिति ॥ ऐंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेत ॥ प्रोऽऽशं वा ॥ पयोदनीयंति विकल्पेन ॥
४ [illegible] यैतद् यमिक्षेति ॥ तस्य वास्य यागशेषस्य पुरुषार्थरूपता ॥ न पुरुषार्थस्य यागार्थता अदृष्टार्थत्वात् ॥
[illegible] भवति नैंद्रं ॥ यदा रूढाद् द्वादशोपसदश्च भवंति ॥ अध्वर्युगृहपतिदिरूपतिब्रह्मादीश्च ॥ ॥ दीक्षो दीक्षा द्वादशोपसद
[illegible] प्रतिप्रस्थाता ॥ ॥ प्रतिप्रस्थात्राद्यान्नेष्टा ॥ ॥ नेष्टुर्दीनुन्नेता ॥ ॥ उन्नेतारं ब्रह्मचारी स्नातको न्यो वा ब्राह्मणो न पूतः पाच
यति श्रुतेः ॥ आप्यान्नेतारं स्नातको वा ब्रह्मचारी वाऽन्यो वा दारादीनो दीक्षयति न पूतः पावयेदिति स्माऽऽह इति ॥ आप्यो वा ब्राह्म
णा इति ॥ ब्राह्मणग्रहणं ब्रह्मचारिस्नातकयोरब्राह्मण्योरपि ब्राह्मणप्राप्त्यर्थं ॥ उन्नेतृसंबंधार्थं च ॥ उन्नेतृसंबंधो ब्रह्मचारी
स्नातकश्च यथा स्यादिति ॥ ॥ अनुपतिपत्नीरुन्नेतरुन्नेतः । दीक्षयति ॥ ॥ त एवोन्नेतुः ब्रह्मचर्यादयः पत्नीर्दीक्षयंति ॥ ॥
दक्षिणाकाले कृष्णाजिनानि कृत्वा नारदक्षिणापथेन जयंतो गच्छंति यन्मे गदा पुषः परागितो गानातेग स्व दक्षिणान्नयामाती
रमहममुमामुष्यायणममुष्यपुत्रममुष्याः पुत्रं कामाय दक्षिणां नयामीति ॥ अमुमामुष्यायणममुष्यपुत्रममुष्याः पुत्र मि
ति पश्चादमुञ्चारणं ॥ स चायं सत्रधर्मः अतश्चाहीनेन भवति ॥ एकाहिकेषु च न भविष्यति ॥ ॥ पृष्ठ्यः षडहः प्रथमाग्निष्ट राम०
[illegible] र्थः [illegible] ष्ठ [illegible] रे । षष्ठाम कृत्वा पृष्ठ्यस्तीयं संज्ञा ॥ सा च वैदिकी दृश्यते च तया संव्यवहारः अभिप्लवं दूर्वं उरस्ता ४
२५६

द्विवक्त पर्यंति [illegible] ह्यमुत्तरमित्येवमादि ॥ ॥ तत्रातिग्राह्यग्रहणं अहे पूर्वेग्निपवस्यो तिष्ठन्नदश्च मित्यन्वहमेवैकं ॥ अतिग्राह्यान्हिपृष्ठ
[illegible] नान्वेष्टव्य षडहे गृह्णीयात् पूर्वे अहे आग्नेयमेव प्रथमे हन्नैंद्रं द्वितीयेस्मा ॥ र्यं तृतीयरति ॥ ॥ उत्तरे वा अहे अतिग्राह्यग्रहणमि
[illegible] वान्यहे ॥ तानुहैक उत्तरे अहे गृह्णातीति श्रुतेः ॥ ॥ उभयोर्वा अह्नो ग्रहणं ॥ एवमपि हि श्रूयते ॥ पूर्व एवैनानश्व हे गृहीत्वा थोत्तरे अहे
गृह्णीयादिति ॥ पुरुत्रयं विकल्पेन ॥ संप्रदाये तु पक्षद्वयं ॥ पूर्वे वा अहे उभयोर्वेति ॥ ॥ माहेंद्रमनुहोमः ॥ अतिग्राह्याणां ॥ ॥ अग्ने वर्चस्व
न्निओजिष्ठः सूर्यभ्राजिष्ठ इति मंत्राणां यजमानैः ॥ सह होमाभिषवकर्तुः ॥ यजमानानामपूर्वमंत्रविधानं । नहि तत्रत्यस्याम्नायः ॥ ॥ पृ
ष्ठकाले रथसंमार्जनं प्रथमे दक्षिणेन वेदिं माहेंद्रग्रहणयाज्यायास्तोत्रे पृष्ठ्ये । तत्कालो दक्षिणेन वेदिं रथसंमार्जनं पृष्ठ्यस्य प्र
थमेहनि ॥ ॥ द्वितीयेऽहन्युद्भिशब्देनोपाकरणं ॥ द्वितीयेऽहनि उद्भिशब्देन पृष्ठ्योपाकरणं ॥ ॥ तृतीयेऽपवाजनेन उपवाजना
[illegible] नकोऽच्यते ॥ ॥ चतुर्थेरणिभ्यां मंथनं चोत्रादि सोऽहमश्च ॥ चतुर्थेऽहनि अरणिभ्यां मंथनं चोत्रातुरो होमश्चाहवनीये ॥
॥ ॥ पंचमे शावकृप्योपादश्चाऽऽउपाकरणं ॥ ॥ षष्ठे सावासिनेनासावासिनशब्दार्थोऽप्रसिद्ध इत्यत आह ॥ ॥ मार्तभिर्वेसंस्न्यस
दः पूर्वेण [illegible] वर्तयंति स्वयमुपाजेप्याऽवाचमयजप्यं न वाहणं रथं युञ्जाथामि हवां विमोचनं ॥ पूर्ववेदि हविर्धानादिकेमथा
सोमं पिवत वाजिनः ॥ इति ॥ सा वाध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः तान्याहि प्रेषितान्यग्रकृतानुक्ते होतरेत यजेति ॥ ते न चाश्विना विष्टोऽस्य

कर्क ५ मपि द्विवचनांतत्वात् आ[illegible]ग्निनयणएवेतिगम्यते॥ ॥होतृप्रत्ययप्रतिगरः। मोहं इ यह शास्त्र॥ ॥प्राकृतं चान्यार्थत्वादितरेषां प्राकृतं च प्रतिग
रपदं प्रवर्त्तते॥ ॥अन्यार्थत्वादितरेषां होतृकाणां प्रतिगरपदानाम् इष्टार्थत्वात्॥ एवं च कृत्वा स्तोत्रोपाकरणमपि प्राकृतं प्रवर्त्तते॥ ॥अदृष्टार्थ
त्वा[illegible]थमंसारणादीनां॥ ॥पउहोतॄन वऊ वदेत्॥ नान्यं पृच्छेत् नान्यस्मै प्रब्रूयात्। न च कृत्वर्थं स्वाध्यायविषयमिति संप्रदायः। तत्र हि पृष्ट
प्र[illegible]व्या नानि संभवंति॥ ॥उहोतयहणाच्च॥ तदंतएव भवति॥ न विकृतेषउहे॥ ॥मधोः प्राशनं। घृतस्यवात चैतद् ममैमात्रं दृष्टार्थत्वेस
भवात्॥ ॥उच्छ्राप्य देशमात्रेयउत्तरोउत्तरे छंदोमास्त्रयउच्छ्राः॥ ॥अत्यग्निष्टोमो विदाकां दशमं। अत्यग्निष्टोमसस्थमविवाक्यसं
मं दशममहर्भवति॥ ॥पत्नीसंयाजांतान्यहान्यत्यवरूं॥ तच्चैतत्पदार्थपर्यवसानं॥ न तदंतागरीति विधानं। अवभृथस्य दीक्षोत्मो
चनार्थत्वात्सर्वांतेऽवभृथः॥ तत्र समिष्टयजुरांतपर्यवसाने प्राप्ते पत्नीसंयाजांतान्यहानि संतिष्ठंत इति वचनादिहपर्यवसानं। द्वा
दशाहस्य द्विकामा उपेयुरिति युगपत्परिसमाप्तिरित्यत इदमुच्यते अन्यवजमिति॥ ॥उएकैको वाग्यतः सोमं रक्षत्यावाचना
[illegible]जे तेषामेकैक एव वाचंयम आस्ते वाचमाप्यायं सत्यापानया या तयाम्यान्नरमहक्लृच्चतरान्नं त्रराहः शेषभावं दर्शयति॥ ॥इतरे वि राम० ५
ह[illegible]ते स्वाध्यायापसमिध्रो वा इतरे दीक्षिताः स्वाध्यायार्थं समिदर्थं च गच्छंति। अथेतरे विसृज्यंते समिद्धारा वा स्वाध्यायं वा। स्वाध्याय
आनराहः शेषमतोनित्यः प्रतिषेधात्। वाशब्दार्थे दृष्टव्यां सोमरक्षिताविसृष्टएव स्वाध्यायं करोति। समिधश्चास्यानीयंते॥ कार्यार्थ

त्वादुभयोः॥ ॥तत्राप्यशनं। अशनमपि तत्र गतानां भवति॥ तत्राप्यश्नंतीति वचनात्॥ ॥दशमेवासन्निधेः॥ दशमेवाऽहनि समितस्वाध्यायोप
गमो भवति॥ ॥तस्मिन्निधेहि शिष्यते॥ वासर्वत्र प्रकरणमंतासन्निधिः क्रमः स प्रकरणेन बाध्यते॥ तस्मात्सर्वत्रैव॥ ॥अस्तमिते समिदाधानस
र्वेदुः। तर्वेचहः स्यजमाने अग्निश्च प्रतिपत्तव्यः शाखांतरात्॥ ॥दशमेऽपराह्णेपउपस्पृश्य शालाप्रवेशनं। दीक्षितानां॥ ॥शालाद्वार्य
न्वारब्धेषु हरतिरिति जुहोतीति प्रसमन्वारब्धेषु जुहोतीति श्रुतेः॥ ॥अपरस्मुपस्त्तजन्निति। आज्यतिं जुहोति॥ ॥उत्तरेणाप
रिक्रम्यापरेणोहे विर्धानं प्रविश्यानरस्यहविर्धानं प्रविश्योत्तरस्य हविर्धानस्यापरकूवरीमालभ्य सत्रस्यर्द्धिगायंति सत्रस्य ऋद्धि
रिति। शालाद्वार्याउत्तरेण परिक्रम्य अपरेणद्वारेण हविर्धानं प्रविश्य उत्तरस्य हविर्धानस्य दक्षिणामपरकूवरीमालभ्य सत्रस्य
र्द्धिगायंति सत्रस्यर्द्धिरित्याऊः सर्व एव दीक्षिताः॥ ॥उत्तरवेदिश्रोण्या वोत्तरस्याः सत्रस्यर्द्धिगानं कुर्वंति। वा शब्दाद्विकल्पः। शास्त्रस्यतुल्य
त्वात्॥ ॥पुवंतमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राचो निःक्रामंति॥ ॥पुवंतमित्यनेन मंत्रेण दक्षिणस्य हविर्धानस्य अधोऽक्षं प्राचोनिष्क्रामंतिप
सद[illegible]श्य पूर्वेणास्वासनेषूपविशंति। पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्य धिष्ण्याऽव्यवायेन स्वासनेषूपविशंति॥ ॥ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वा
पृथिव्यामस्वेणग्रहणसादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसा कर्त्तव्यानि॥ ॥चतुर्होतृव्याख्यानं होतुः शंस्यं भवति॥
गृहपतिर्जानाति होतर्यऽजानति गृहपतिर्व्याचक्षीत॥ ॥प्रतिगृणात्यरात्सुरिमेयजमाना भद्रमेभ्य आयुष्मानेभ्यो भूदिति। चतुर्होतृव्याख्या

कर्क· ६

नेप्रतिगरः॥ ॥ब्रह्मोद्यंवदंति॥ तत्रप्रजापतेःकिमित्यतआह॥ ॥प्रजापतेरगुणाख्यानं। तत्स्तुतेर्थवादात्॥ प्रजापतिमेवतत्परिवदंतो॥ ॥अप्रतिमो
यावात तस्मादस्यप्रजापतिंपरिचरितुंप्रतिमैवनास्ति। तस्यविधिप्रतिषेधाभावात्॥ तस्मादसदेतत्॥ ॥आश्वमेधिकंवानामधेयात्॥ आश्वमे
धिकंवाब्रह्मोद्यं। कुतएतत्। नामधेयात्। नामधेयंहिब्रह्मोद्यमिति॥ तत्रैवप्रतीतिंजनयति॥ ॥अनस्तमितेगृहीत्वौडुंबरींवाचंयच्छ
न्ति॥ तत्रप्रतिपत्तिपरिसमाप्त्युत्तरकालंपत्नींजायानेहिसत्रोत्थानंदशमेहनिसशेषोत्थानंकुर्वतइति॥ ॥अस्तमितेनिष्क्रम्यापरेणान्त
र्वेदिमासतेप्रतिप्रस्थातावसतीवरीःपरिहरतीतिवचनात्॥ ॥वाग्विसर्जनंसत्रकामेनयेनकामेनसत्रमारब्धंतेनवाग्विसर्जनंमेनःका
मःसमध्यतामिति॥ ॥पृथक्कामेषुभूर्भुवरिति। वाग्विसर्जनं। यत्रअनेककामाःस्युःलोककामावाप्रजाकामावापशुकामावातेनै
ववाचंविसृजेरन्भूर्भुवःस्वरिति॥ ॥स्तुवत्स्यत्पाउपमाकृपस्वेत्युक्त्वासमिदाधानं। यस्ययस्यस्तुवत्स्यत्पाकृतानंस्तुवत्स्यत्पउपमा
कृपस्वेत्युक्त्वासमिदाधानंकरोति॥ ॥अपउपस्पृशनाद्यंतसत्रोत्थानं। सत्रोत्थानमितिनामधेयात्। तच्चसंव्यवहारार्थं॥ दशरात्रोऽस्मिन्नो
त्थानमिति॥ ॥अतिग्राह्यषोडशिप्रसंगेनेदमुच्यते॥ ॥४॥ अंतरायणपात्रेभ्योवागंतस्थानंग्रहणं। आग्रयणाच्चान्तरेणागंतवाग्र
हणाद्वा॥ ॥प्रातःसवनेतिग्राह्यान्गृहीत्वाषोडशिनंवाद्विरेणचतत्सक्तिनातिष्ठपुस्वाहेतिवा। तान्वैप्रातःसवनेगृह्णीयादाग्रयण
णंगृहीत्वेतिवचनात्। ततःषोडशिनंगृह्णाति॥ ॥वाद्विरेणचतत्सक्तिनातिष्ठपुस्वाहेतिवामंत्रविकल्पः॥ अतिग्राह्यवत्तस्या

याम०
६
२५८

मावाच्चवकवचनमुच्चारणार्थं। अतिग्राह्यषोडशिनोःपौर्वापर्यंशाखांतरात्। अस्यापिहिग्रहणमाग्रयणादुत्तरमेव। तंवैप्रातःसवनेगृह्णी
यादाग्रयणंगृहीत्वेति॥ ॥माध्यंदिनेवाग्रयणादुत्तरः। षोडशीगृह्यते। एवमपिहिश्रूयते। माध्यंदिनेवैनंसवनेगृह्णीयादाग्रयणं
गृहीत्वेति॥ ॥धाराग्रहान्तेवातिग्राह्यान्। माध्यंदिनेवैनान्सवनेगृह्णीयादुक्थ्यंगृहीत्वेतिश्रुतेः॥ ॥एतस्मिंस्तोवोपाकरिष्यन्पृष्ठ्यां षो
डशिनंगृह्णीति॥ पृष्ठ्यमुपाकरिष्यन्नितिग्रासान्गृह्णातीतियोगविभागः। एवंचातिग्राह्याणांकालत्रयं॥ षोडशिग्रहस्यतुचत्वारः
कालाः। अंतरायणपात्रेभ्योतृतीयसवनेकएवपाठाच्चतुर्थःकालः॥ ॥अपानिधायांश्वदाभ्यग्रहणमौदुम्बरेणचतुःस्रक्तिना। अ
ंशुग्रहणेवाच्योऽदाभ्यग्रहणेति॥ तन्नियोगशिष्टार्थः॥ ॥अंशोःस्नूसीमासर्वेविहूसमाप्तिकंपदार्थजातं॥ ॥अनुच्छिसंश्चछत्रंपव
कृस्मार्णाकमेव॥ ॥अआदानाश्चनिवपनोपमर्जनस्रक्त्यग्रहणग्रहणाहोमान्हिरण्येचोपतिप्रति॥ अथहिरण्यमभिप्राणतीति
वचनात्॥ ॥उपयाम्यवाप्राहरणं। सचोपयविकल्पः। शास्त्रस्पतुल्यत्वात्॥ ॥सत्रसहस्रसर्ववेदसवाजपेयराजसूयविश्वजित्सर्वपृष्ठ
मदक्षिण्यग्रत्यायनमानः॥ ॥द्वादशवत्सरयोगमिण्पारदक्षिणा। सत्राऽदक्षिणत्वासत्राणामसत्रहरस्तुतं॥ ॥वृषणोऽदाभ्यग्रह
णात्। तन्नियोगशिष्टत्वाद्दाभ्यस्यहृतिरिक्तपेक्ष्यते॥ ॥आसिच्यनियाम्याःपात्रेष्वभिस्नूश्मीत्रीनंशूनवधायामपेत्वागापञ्चछंदसमिति
उत्तरमंत्र। अंशुपात्रेनिग्राभ्याःसुभीमास्तिव्यत्रीनंशूनवधायाग्नयेत्वागायत्रछंदसमितिप्रतिमंत्रं। मंत्राभावात्तूष्णीमितिलौकिकत्वादुच्चारण

२६०

कर्क. ७ प्रतिषेधश्च॥ उपयामः सर्वत्राविशेषात्।सर्वेष्वेवाऽध्ववधानेषूपयामो भवति॥उक्तएतत्॥सर्वैर्हि योगो विशिष्टः।यथा चैतद्यो परितनयेरणात
स्या उपयामस्यानुषंगश्च॥ ॥किंच॥ विग्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च॥विग्रहादित्यग्रहेषु च प्रतिषेधो भवति।तं वैनोपयामेन गृह्णीयादथयो नैतौ स्तो
द्वेष्विति।तथा आदित्यग्रहे।तं वैनोपयामेन गृह्णीयादन्येष्वेवेषु उपयामेन गृहीतो भवतीति॥तस्मादध्ववधानं प्रत्युपयाम इति॥ अन्ये पुन
रन्यथा वर्णयंति।उपयामः सर्वग्रहेष्वेव भवति॥यत्राप्यनाम्नातः॥उक्तएतत्।अविशेषाद्धि श्रूयते॥तद्य उपयामेन ग्रहा गृह्यंत इति॥ ॥विग्र
हादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च॥एवं च सति वाऽन्ये ये सप्तदशस्तोमग्रहेषूपयाममिच्छेद्भवति।संप्रदाये पुनर्यत्रैवोपयामाम्नानं तत्रैव भव
तिनान्यत्रानच्छनेनैव सर्वविषयता भवतु।नेत्युच्यते॥न ह्येष विधिः यच्छब्दाभिसंबंधात्प्राप्तानुवादोयं।अध्ववधाने तु विद्यमानत्वादनुषं
गोऽनुमन्यते।विग्रहादित्यग्रहे अनुषंगस्य प्रतिषेधः तत्रोपयामो विद्यत एवेत्यभिप्रायः।उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उ
क्थ्येत्थे॥आदित्यग्रहेष्वपि।उपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा गृहीत्वा द्विदेवत्याननुगृह्णाति इति॥सर्वविषयोयमुपयाम इत्ययमेवाभ्यु
पगमः।नहि विग्रहादित्यग्रहेष्वनुषंगप्रतिषेधो युज्यत इति।तस्मात्सर्वविषयतोपयामस्येत्येवं बुध्यामहे॥ ॥अनुष्टुप्छरेत्याग्राधूनो
त्युक्तमिद्रुशीनां वेति गच्छन्नाहवनीयं तस्मैन रतिर्जुहोति।तस्मैत इत्यनेन मंत्रेण जुहोत्यर्द्धं॥ ॥अर्धस्तोमेनिद्र — शिलोमितिप्रति रामः
मंत्रेरेषां तरेणावहृतार्द्धसोमं जतो हि गृह्णातीति॥ ॥अंशुवद्ग्रहणं भवति।उक्थान्ते षोडशिचरणमुपस्थायेन यस्मान्नजात इति चमसा १ २५

नुन्नीय॥उच्चप्रचारांते षोडशिचरणं।यस्मान्नजातश्च प्रस्थायेनाचमसानुन्नाय पूर्वतरं॥ ॥तएहिरण्ये स्तोत्रोपाकरणमुपाक्तमये सोमा
न्परेच्य पावर्त्तध्वमिति कस्मे श्च उपतिष्ठति॥ तएहिराण्येपः षोडशिनस्तोत्रोपाकरणं।अस्तमनसमये सोमोऽत्परेव्य पावर्त्तध्वमित्यनेन मंत्रेण।
हरेमेऽश्च उपतिष्ठति॥ ॥ऐंद्रश्च सम्राडिति मरुणां भवति॥ ॥आपात्रप्रक्षालनान्तं चाऽतिरात्रश्चेत्सोम्येन सहाश्विनो द्विकपालः सर्व
त्र।आपात्रप्रक्षालनान्तत्वात्षोडशिनः।अत्रैव च षोडशिसंस्थपरिसमाप्तिः।उत्तरे अतिरात्रे विशेष उच्यते॥सोम्येन सहाश्विनो द्विक
पालः कर्त्तव्यः।सर्वत्र ग्रहणस्थानेऽन्यत्रास्याश्विनो द्विकपाल एवं भवति॥अतिरात्र एवापरो विशेष उच्यते॥ ॥त्रयः पर्याया स्तुत-
स्तोत्रः पर्यायः।चमसैर्यागगपर्याया स्त्रयः।चतुःस्तोत्र एकैकः।स्तोत्रं च॥ ॥होतुः प्रथमं प्रथममनुच्यावदितरेषां शस्त्रकर्त्तारः॥ ॥तदंते च
मसानुन्नीयस्तोत्रोपाकरणं संधेः।तेषां पर्यायाणामंते चमसानुन्नीयसंधिस्तोत्रोपाकरणं॥ ॥होताशंसत्याश्विनं।पर्यायांतेष्वप्रवत्याऽश्वा
वाकेः मात्र्दिति होनेत्युच्यते॥ ॥शस्त्रांत आश्विनेन सर्वउक्तेन चारान्ति॥ ॥एकप्रदानश्च मसैः।आश्विनो भवति वचनसामर्थ्यात् सर्वेउ
तश्च॥ ॥आश्विन्या तिरोअन्हानां सोमानामनुवाचनप्रैषौ।अत्र भवतः ज्योतिष्टोमे षोडश्यतिरात्रयोः क्रतुपशवः क्रतुकरणं चोक्तं।
ऋचः संख्याशंसोऽत्राभिहित इति॥ ॥ऐन्द्राग्नः सवनीयोऽन्वहं भवति।सच्चायमंगं गाणधर्मः।तथा च विकृताश्चैकाहीकेष्वपि भवति
॥ ॥सोमायनं वा यथास्थं भवति॥ ॥एकादशिना वा विहिताः भवंति॥अस्मिंश्च पक्षे॥ ॥द्वादशाद्यो भवंति॥ ॥सर्वसमासो

कर्क० ८

वैंद्राग्नो वा वेति विकल्पः ॥ ॥ यावच्छेषमुत्तरेषु । उत्तरेषु ग्रहणेषु एकादशिनिपक्षे यावच्छेषमालब्धव्यं ॥ ॥ काम्यं समत्वानित्यवचनाभावात् । काम्यत्वेऽप्य
नेकाम्यग्रहणं पृथक्कामानामप्यधिकारप्रज्ञापनार्थं ॥ ॥ अहीने व्यूढच्छंदसि दशरात्रस्य चतुर्थनवमयोराग्रायणग्रहणं प्रथमं । त
त्रैतद्द्वादशाहेन व्यूढच्छंदसा यजेतेति ॥ व्यूढच्छंदा अहीनो । नियमंगीकृत्य ऊनातिरिक्तछंदसां व्यूहनमाम्नातं ॥ तत्र विशेषव्याचि
ख्यासुः सूत्रमिदमाह ॥ ॥ दशरात्रस्य चतुर्थनवमयोराग्रायणग्रहणं प्रथमं ॥ ॥ शुक्रस्य षष्ठसप्तमयोः प्रथमं ग्रहणं भवति । प्राथम्यं
चैंद्रवायवापेक्षया ॥ नोपांश्वंतर्यामापेक्षया ॥ येनैवमाह ॥ अथैतत्प्रज्ञातमेव पंचममहर्भवति ॥ तदैंद्रवायवाग्रो गृह्णातीति ॥ प्रज्ञा
तएवाहन्यैंद्रवायवाग्रतां दर्शयति ॥ ॥ आसादनमापूर्वेषां ग्रहणात् । पूर्वेषां ग्रहणादर्वागासादनं तस्य ॥ ॥ परिमार्जनप्रभृति काले
हि कृत्प्रसादनं यस्माद्धिकारो विहितः । इतरस्य त्वहिकृत्यैव ॥ ॥ अव्यूढो वा । छंदसां व्यूहनपक्षेऽपि व्यूढोऽपि वाऽव्यूढो भवति । द्वादशाहो
एवमपि श्रूयत इति ॥ ॥ उभयतोऽतिरात्रः । अयं द्वादशाहो भवति । यात्वन्यतरतोऽतिरात्रता कासाविकृतिविषया ॥ ॥ अतिप्रेषिते मी
दाह श्वःसुत्यामिंद्राग्निभ्यां प्रब्रवीमि विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन्वाचं यच्छेति ॥ सर्वान्प्रैषानतीत्य वर्त्तते इत्यतिप्रेषितो हा
रियाजनोत्तरकाल इत्यर्थः ॥ तत्राग्नीदाह श्वःसुत्यामिंद्राग्निभ्यां प्रब्रवीमीत्येवमादि । अयं च श्वःसुत्यानाऽहःशेषभूतो ब्रह्मन्वाचं यच्छेत्य
यं त्वऽद्यतनस्यैव । प्रयोजनमेकाहिकेष्वविकारेषु द्वादशाहिकेषु च यथार्थप्रयोगः ॥ ॥ प्रायणीयेऽद्यसुत्यामेके प्राप्तकालत्वात् ॥ प्रा

राम०
२६०

यणीयोऽतिरात्रो द्वितीयेऽहनि परिसमाप्यते ॥ तत्र पार्ष्टिकं प्रथममहर्भवति । तेनैतदुच्यते ॥ ऽद्यसुत्यामिति वक्तव्यं ॥ प्राप्त एव हि काल इत्येवंप्रा
प्त आह ॥ ॥ न पूर्वशेषात् । पूर्वस्यैवाऽहःशेषभूतोऽयमतिप्रेषितः । तत्र श्वश्वःशब्देन कर्मांतरमुच्यते ॥ नाऽहरंतरं ॥ ॥ तस्मात्श्वोभावादिति ॥
तस्माच्च कर्मणः श्वःशब्देन कर्मांतरमुच्यते ॥ ॥ अचोदितत्वाच्च ॥ न चैवंविधा चोदना विद्यते ॥ प्रायणीयेऽद्यसुत्यामिति वक्तव्यमिति ॥ ॥
अग्निमद्येति च लिंगात् ॥ अद्यशब्दः कर्मविषयः । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमान इति । अन्यस्मिन्नेवाऽहरंतरे वृतो होताऽद्यश
ब्देनोच्यते । तच्च कर्मविषयेऽद्यशब्द उपपद्यते । नान्यथेति ॥ इदमेव तावद्विचार्यते । किं प्रायणीयात् उत्तरमहस्तस्मिन्नेवाहन्यारब्धव्य
मुत द्वितीय इति । किं तावत्प्राप्तं । सूत्रे गौणो वोपक्रमः ॥ ॥ प्रायणीयादुत्तरमहः श्वःकालाभावात् । प्रायणीयादवसितादुत्तरमहः उत्तरक
र्म श्व आरब्धव्यं । तस्मिन्नेवाहनि । कुत एतत् ॥ कालो हि न संभवेत् । अत्र प्राग्वाचः प्रवदनात्प्रातरनुवाकः कालः । तथोपांश्वंतर्या
मयोस्तयोरुदितेऽन्यतरं जुहोत्यनुदितेऽन्यतरमिति कालो न संभाव्यते । श्वः पुनः क्रियमाणे संभवति ॥ ॥ एवं प्राप्त आह न संपत्ते
र्नैतदेवं श्व आरब्धव्यमिति । अद्यैवारभ्यते । कुत एतत् । संपत्तेर्हि भवति । षड्विंशाहो वा एष यद्द्वादशाहः षड्विंशदशहरा
वरुहतान [illegible] मि संपद्यत इति ॥ तच्चैवमुपपद्यते ॥ श्वस्तनेऽहन्यारंभेण षड्विंशद्भिर्भवति छेता । न तत्र संपत्तिविरोधः
॥ ॥ कालोवचनात् । यः पुनः कालबाधः स वचनादिति ॥ ॥ इति श्रीकर्कोपाध्यायकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये द्वादशाहः समाप्तः ॥

७क्लोद्वादशाहः। तत्संनिधाने गवामयनस्य परामर्शोस्ति॥ सोऽयं द्वितीयं षष्ठमालभते वैषुवतेऽहन्प्राजापत्यं महाव्रत इति॥ गवामयनमेव तावद
दृश्यते। पूर्वधर्मप्राप्त्यर्थमधिकरणं॥ ॥द्वादशाहधर्माः सत्रेषु तऊगादर्शनात्। द्वादशाहिका धर्माः सत्रेषु प्रवर्त्तंते॥ सत्रात्मका सत्रे
[illegible]णात्र दृश्यते॥ अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयंति पृष्ठ्यमुत्तरमिति॥ तथा पृष्ठ्यमुपरिष्टाद्विषुवतः पूर्वमुपयंतीति चेति
॥पौर्वापर्यविधिपरे वाक्ये द्वादशाहिके पृष्ठ्यं दर्शयति॥ न्यायस्तु पूर्वमुक्त एवासामर्थ्यात्[illegible]ण एव गणामयस्यात्तु समर्थो नान्यः॥ ॥
गवामयनाये काष्टकायादीक्षा। एकाष्टकायां दीक्षेतेति वचनात्॥ ॥फाल्गुनीपौर्णमासे। अत्रापि हि वचनं। फाल्गुनीपौर्णमासादी
क्षेतेति॥ ॥चैत्र्यां पौर्णमासे दीक्षेतेति वचनादेव॥ ॥चतुरहे वा पुरस्तात्प्राक्पौर्णमास्याः। पौर्णमासी च फाल्गुनी सा ह्यत्र पूर्वमभिहिता
।तस्याः पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षेत। एवमपि हि श्रूयते। प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहादीक्षेतेति॥ ॥चैत्र्यानंतर्यात्। चैत्री वा चतुरहविशेषणा
त्वेन प्रतिपत्तव्या। तस्या ह्यनंतरमेव श्रूयते॥ ॥सर्वा वाविशेषात्। सर्वाः पौर्णमास्यश्चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्याः। विशेषानवगमा
त्। एवं च पौर्णमासीशब्दः सर्वत्र प्रवर्त्तमानो न संकोचितः स्यात्॥ ॥माघी वाकपश्रुतेः। वाशब्दः पक्षांतरविग्रहे। माघी वा चतुर
हविशेषणं। न पौर्णमासीमात्रं। एवं हि श्रूयते। प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षितानामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यत इति॥ एकाष्टकानाम
माघकृष्णाष्टमी। उक्त एवार्थः॥ ॥लोकप्रत्ययात्। एषा हि लोके एकाष्टकेति प्रसिद्धा। किंच॥ ॥अर्थवादाच्च। अर्थवादश्च भवति। यातु

निष्कृतउभयधयो[illegible]नस्पतयो न निष्ठंति। तान्दीक्षितानुनिष्ठंत्वोषधिवनस्पतीनां प्ररोहो भवति। तच्चैवमुपपद्यते॥ तथा तद्रूपेऽभिनंदमाना
अवरूपमभ्यवयंति॥ एतदप्यमेव घटते॥ वनस्पतिप्ररोहोऽपमभिनंदनं च चैत्रोद्देश एव भवति। तस्मान्माघी चतुरहविशेषणं॥ ॥
पवमाने ष्टऊगारमन्वारभेरंस्त्वग्नेसि गायत्रछंदा अनुत्वारभे स्वस्ति मा संपारय सपसौसि त्रिष्टुप्छंदा सशुरसि जगछंदा इतरयोस्स
वनयोः सवनांतेषु जपंति मयि भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति॥ बहुवचनोपदेशात्सर्वे यजमाना उक्तालंभ सवनांत जपान्
कुर्वंति॥ ॥सर्वे चैके। सर्वे चैवैक एतत्कुर्वंति॥ उक्त एवार्थः॥ ॥यजतिशब्दात्पुरुषं हन्नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेत्येवमु
क्तं तत्सर्वमभिहितमिति॥ ॥न प्रकरणात्। नैतदेवं सर्वं चैतदिति॥ येन गवामयनं प्रत्यैतच्छ्रूयते॥ यजतिशब्दोप्यत्र गृह्यते प्रकरणमपि
॥तस्मान्न सर्वे चैतदुक्तालंभः सवनांतजपश्च गवामयनधर्मत्वादेकाहिकेष्वपि प्रवर्त्तंते॥ ॥१॥ ॥अभिप्लवः षडहो ज्योतिष्टोमौ प्रथ
मांत्याउक्थ्या इतरे॥ षष्ठमहमभिप्लवशतीयं वैदिकी संज्ञा। संस्थामात्रनिर्देशश्चात्र संस्थास्वकाहिकाः। एवं ह्यास्तोऽभिप्लवस्त्र
[illegible] ज्योतिर्गौरायुरिति। ज्योतिरादय एव प्रतिलोमानुलोमाः॥ तथा च ज्योतिष्टोमौ प्रथमांत्यौ भवतः। उक्थ्या इतरे। एवं चात्र ना
त्राधर्माद्यैकाहिका भवंति। न द्वादशाहिकाः। सत्रगणधर्मास्तु प्रवर्त्तंत एव॥ ॥अतिरात्रावभितश्चतुर्विंशमहरग्निष्टोम उक्थ्यो वा। अतिरा
त्रावभितो चतुर्विंशमहः संज्ञकोग्निष्टोम उक्थ्यो वा भवति॥ गवामयनिकश्चायं। तत्रश्च द्वादशाहिका अपि धर्माः प्रवर्त्तंते॥ ॥

चत्वारोभिप्लवाः पृष्ठ्यश्च मासः ॥ ॥एवं चत्वारस्त्रयो मासा भवंति ॥ ॥षष्ठे त्रयोभिप्लवाः पृष्ठ्यः षष्ठे मासेभिप्लवाः त्रयः पृष्ठ्यश्च ॥ ॥अभिजि
कर्क० १० दग्निष्टोमः । ननु वायमग्निष्टोमसंस्थ एवाभिजित । किमुच्यते । अग्निष्टोममिति । उच्यते अग्निष्टोमग्रहणं दभिजिदंतरात संज्ञाकं गवाम
यनिकमेतत । अतश्चात्र द्वादशाहिका अपि धर्माः प्रवर्त्तंते ॥ ॥त्रयस्वरसामानो ग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥ स्वरसामसंज्ञकास्त्रयो भवंति । अ
ग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥ ॥अग्निष्टोमो विषुवान ॥ विषुवत्संज्ञको ग्निष्टोमो भवति ॥ ॥प्रातरनुवाकः संधिवेलायामुदिते यथोक्तं वा ॥ दि
वाकीर्त्यमेतदहर्भवतीति श्रूयते ॥ तेनैतदुच्यते ॥ संधिवेलायामिति ॥ पद्येवं नेयतां चोदकपरिप्राप्तः कालवाधः शक्योभ्य
पेतुं । दिवाकीर्त्यता हि ब्राह्मणविषया ॥ अस्य ब्राह्मणं दिवाकीर्त्यंतरः दिवाकीर्त्यं । कीर्त्तनशब्दश्चोच्चारणार्थः । नानुष्ठा
नार्थः ॥ एवं चेद्यथोक्तमेवेत्यवधार्यते ॥ ॥सौर्य उपालंभः ॥ सौर्यं द्वितीयं पशुमालभंते ॥ वैषुवतेहनीति वचनात ॥ ॥उ
त्यमिति ग्रहग्रहणमतिग्राह्यवर्ज्जं । अतिग्राह्यश्च विधिर्भवति महाव्रतस्य ॥ ॥पूर्वपक्षः प्रतिलोमं । पूर्वपक्षः प्रातिलोम्य
नोत्तरो भवति ॥ आवृत्तिशेषमाह ॥ ॥अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्निष्टोमः सर्वपृष्ठः सर्वत्तिग्राह्यो भवति ॥ एतदापि चाग्निष्टोमग्र
हणात् विश्वजिदंतरानेकाहिक इति ॥ एकाहिकत्वेहि अग्निष्टोमग्रहणं नाकरोत आचार्यः ॥ कौ चात्तस्माद्विश्वजिदंतरः ॥ गवामयनि
कमेतत ॥ अतश्च द्वादशाहिका अपि धर्मा भवति ॥ ॥षष्ठे मासे त्रयोभिप्लवा गो आयुषी दशरात्रो महाव्रतमग्निष्टोमः । अत्र दशरात्रो द्वा राम० १०

दशाहिकः । महाव्रतं गवामयनिकं शेषा एकाहिकाः ॥ महाव्रते विशेषमाह ॥ ॥प्राजापत्य उपालंभ्यो भवति ॥ प्राजापत्यं महाव्रत इति व
नात ॥ ॥ग्रहेष्टकाति दिन इंद्र वाचस्पति विश्वकर्म्मन्निति ग्राह्य वत ॥ गृहीतस्य विधिर्भवति ॥ ॥उपमायंतु मजपंसन्नी उउपमाजरुप
माम नीषा प्रियामहे तन्वं यशपमानोमे रमो देवानां तेजसे ब्रह्मवर्चसाय इति मंत्रः ॥ यजमानैः पृष्ठ्यापाकरणं वानेन शततं तेनां केन
यं ॥ ॥मौंजास्तृतत्वोचेत संवारुने ॥२॥ बृथीद्वप विशंति प्रेंखे होता फलके धनुः प्रतिग्रहणाति ॥ प्रेंखशब्देन डोला उच्यते ॥ ॥उञ्जनासेंदी
प्रादेशपार्थोसामासंदीवत ॥ अन्यदं तवेदिबस्पमाणां कर्म्म भवति ॥ ॥अभिगराऽपगरौ ॥ अभिगरो राहिनास्तुतिः । अपगरश्च निंदा ॥ तद्
वेदमुक्तं ॥ ॥आक्रोशत्येकः प्रशंसत्यपरः ॥ पुंश्चलूब्रह्मचारिणावन्योन्यमाक्रोशतः ॥ पुंश्चलू जेयन चपलाखी ॥ ॥शूद्रार्यौ चर्म
णि परिमंडले व्यायच्छेते । निमित्तसंबंधेप । चर्म्मणि निमित्तं भूते ॥ ॥जयत्यार्यः ॥ मार्जालीयं दक्षिणेन परिवृते मिथुनं संभवति ॥ ॥
रुत्रियं संन्नाहयति दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण संनह क्रियां कारयति ॥ कारिचाध्येषणा रुत्रियं संनह्यस्वेति ॥ ॥समाणीतरति व
द्व यक्रुति । रुत्रियाय ॥ ॥ रूभ्यामन्येभ्यः । व्रतवचनोपदेशात्त्रिभ्यः । अन्यशब्दस्य समानजातीयापेक्षत्वात् रुत्रियेभ्यः ॥ ॥त्रिः स
तेनपरियंति शालामपरेण । उत्तरेणा च चात्वालं वशाः चर्मकर्त विशाः व्योरर्वावक्तृतं ॥ ॥अनिष्यत्र x स्तासमुछ्रिता वाविध्यंते निषादं ॥के
२ आसीसनिधाय्या वा x मित्यनिः श्रजपत्रे विध्यंति ह्रत्रियाः ॥ ॥दक्षिणेन चर्म्म यंति ॥ त्रिर्विद्वापुरस्ताद्विमोचनं । वितानस्यासंदः स

र्क॰ ११ क्षिपुदुंदुभीन्वादयंति॥ ॥अग्नीध्रमपरेणाश्वमंसवालधानेनचर्म्मणावनह्यवालधानेनाहंतीति॥ वालधानंपुच्छमुच्यते॥ ॥गोधावीणा
काः कांडवीणाश्चपन्मावादयंति॥ ॥उपगायंति॥ स्तोत्रस्योपगानंकुर्वंति॥ अन्यांश्चशब्दान्कुर्वंति। येकेचनगानेप्रसिद्धाः मूर्छनाद
यः॥ ॥उदकुंभानशिरस्सुकृत्वामार्जालीयंदास्यःपरियंति। वाचयत्येनाः पर्यायादिषु। एनादास्यःपर्यायादिषुवाचयति॥ हैमहा३
हैमहा३ इति। पर्यायानिदानामाह॥ ॥गावोहारेसुरभयइदंमधुगावोगुल्गुलुगंधयइदंमधु॥ गावोघृतस्यमातरइदंमधु॥ ता
रह संजम्भयसीरिदंमधु॥ तकोवयंपूर्वामपूरिदंमधु। शम्याप्रचतामिवेदंमधुनवैगावोमंदारस्य गेगायाउदकंपपुष्पपुः सारस्वती
नदीताः प्राच्यउजिगाहीरिदंमधु॥ निगीयंस्तवोआवीरिदंमधु। मध्वित्याकुर्वः ऊशेयथेदंमधित्येवं॥ मध्वित्याकुर्वः ऊशीरिति
सर्वत्रानुषंगः॥ ॥अपसव्यंप्रदक्षिणांचाचोत्तानात्॥ दास्यःपरियंति॥ ॥त्रिस्त्रिर्वा॥ अपसव्यंप्रदक्षिणंचपरिगमने॥३॥ निषिच्य
मार्जालीयेपूर्णानिदधति॥ निषिच्ययत्रक्वचनप्रदेशेमार्जालीयेपूर्णान्निदधतिदास्यः॥ ॥अभिमरादिस्तूयमानेसर्वेकुर्वते। स्तो
यमानेमहाव्रतस्तोत्रेमहाव्रतशब्दश्रूयते कः क्रतुःप्रतिपादकः। महाव्रतमग्निष्टोमस्तोत्रपर्यायः। महाव्रतेनस्तुवीतेत्यत्रचश्रू राम॰
यतइति॥ एषसंवत्सरस्त्रिमहाव्रतः। अत्रविंशमहाव्रतंविषुवतिमहाव्रतंमहाव्रतेएवचमहाव्रतमिति॥ विषुवतिक्रतुश्चमहाव्रतस्तोत्रेऽभि ११
वर्तीतिसंप्रदायः। महाव्रतएवंमहाव्रतमित्यपराएवहिश्रूयते। त्रिमहाव्रतेप्रकृत्यतेतेजस्विनः आत्मसत्यवादिनः संशितव्रताश्चयेस्तु २६३

त्रिमहाव्रतत्वमनुष्ठितंमन्ये आचार्याऽजिप अथयत्रैकेनमप्येतर्हितथापेयु। यथातैरनुष्ठितमेषांदोषमाह॥ पथामपात्रमुदकमासि
क्तंविसृत्यैरेवंहोवत्तेविसृत्येयुः॥ अतश्चैवपर्युपयंतिमहाव्रतक्रतौमहाव्रतंस्तोत्रमिति अमहाव्रतेदोषमुद्भाव्यमहाव्रतेमहाव्रत
स्तोत्रंविदधाति॥ अतश्चविकल्पोनमहाव्रतएवमहाव्रतमिति॥ ॥अतिरात्रश्चाप्राप्तत्वादवाच्यमितिचेत्॥ उच्यते। संवत्सरसत्रत्वा
त्सर्वसंवत्सरेऽतिरात्रौभावोमाभूदित्यतिरात्रग्रहणं॥ यद्येवमतिरात्रः किमितिभवति॥ अथैतदहरत्येतीतिपदैर्दृष्टवतमितिवचनात्
॥ ॥तिस्रोऽन्वंध्याः। ऐन्द्राग्नावारुणीवैश्वदेवीवाईहस्यान्याः। अत्रचतुर्थ्याम्यासेनकर्मवत्अनवम्॥ अभ्यस्तरूपमेककर्मप्रकृतावेकत्वात्॥
॥ ॥संवत्सरावरेषुसत्रेष्वसारस्वतेषु॥ सहस्रदक्षिणावरेषुच। क्रतुषुतिस्रोऽन्वंध्याभवंति॥ एवंश्रूयते। सप्तसहस्रंवाभूयोवादद्या
त्पनाः सर्वाआलभेतेति॥ तथा। अथयद्दीर्घसत्रमासीरंसंवत्सरंवाभूयोवाततएनाःसर्वाआलभेरन्निति॥ ॥अन्वंध्यावपाहोमा
तेदक्षिणास्थानेक्षिप्रा॥ सर्वकेशश्मश्रुलोमवपनंभवतीतिसूत्रशेषः॥ ॥पत्न्याश्चावपनेनाभिसंवध्यते॥ ॥नैवात्रचदेवसानीयास
र्ध्या॥ सर्वत्रग्रहणेनसंवत्सराणिसत्राणिअसारस्वतानिसहस्रदक्षिणावराश्चक्रतवोगृह्यन्ते॥ तत्रह्यपिज्ञाःसमानमन्त्राअन्वंध्यावि
धायवकेनैधात्तवीविधायकंच॥ ॥अवभृथादरदेत्यज्योतिष्टोमोग्निष्टोमःपृथुशमनीयः। अवभृथग्रहणंसमाप्यपूर्वेद्युर्ध्या
नुद्धाराग्निष्टोमएवभवति॥ संस्थांतरस्यानुक्तत्वात्॥ व्यर्थमग्निष्टोमग्रहणं॥ उच्यते। गुणकामार्थोपदिष्टापरार्थमित्यपरोवा

का.श्रौ. १२ पृष्ठ्यशमनीयमिति[illegible]त्वा॥ ॥सहस्रदक्षिणो वा प्राकृतदक्षिणा॥ ॥एकाहमेदेकारेछंति॥ ॥सत्रांगप्रकरणात्तासच पृष्ठ्यशमनीयः सत्रस्यां
गं भवति॥ तद्धि प्रकृत्य श्रूयते॥ अवभृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमः पृष्ठशमनीय इति॥ किंच॥ ॥फलाश्रुतेश्च। नचात्र फलं श्रूय
ते॥ तस्मादपि सत्रांगं॥ ॥न फलं न्यायात्॥ नैतदेवं सत्रांगमिति॥ न्यायेन हि फलमत्र परिकल्प्यते॥ ॥कालप्राधान्याच्च। अपि चाऽस्य का
लः प्रधानः शब्दः सत्रादुदवसायेति। एवं प्राप्ते पुनर्व्याचक्षते॥ ॥सत्रांगमेव प्रकरणात्॥ फलाश्रुतेश्चेति फलवत्सत्रमसन्निधौ तदंगे
नैव न्याय्या एवं च फलं न कल्पयितव्यं भवति॥ पृष्ठशमनीय इति चार्थानुगता संज्ञा॥ पृष्ठानां सत्रे नियुक्तानामुपरतानां श्रमाणां शा
मनं करोतीति पृष्ठशमनीयः। सारस्वतेषु च प्रतिषेधात्। अपृष्ठशमनानि सारस्वतानीति॥ ॥सहस्रे यदि दक्षिणा त्रिरात्रे प्रतिविभज्यान
पत्नो हिरण्यमुपधत्तामप्रवीतामतिरेचयति त्रिरूपं वा॥ अहीनः सहस्रदक्षिणास्त्रिरात्रस्तत्र प्रतिविभागेन प्रत्यहं दक्षिणा पृथनदक्षि
णापत्नो हिरण्यवतीं तरोपधत्तां अक्षामिंतामतिरेचयति॥ त्रिरूपां वेति विकल्पा। एवमेव हि श्रूयत इति॥ ॥आद्येहन्प्रथमां नयेदस्य
वा पश्चात्॥ आद्येहनि पदे गवां प्रथमा नेयेत॥ अन्येवाऽहनि पश्चादिति॥ ॥रुविर्धानामाध्रांतरोड्डाणकूलशमेनामा प्रापपत्पाजिघ्रेति।
रुविर्धानाग्नीध्रांतरव्यदक्षिणामेनारोहिणीड्डाणकूलशमाप्रापपत्पानि प्रेत्यनेन मंत्रेण॥ ॥रउरंतरशंति दक्षिणास्यांच संपजमानाजप राम० १२
[illegible]॥ ध्रुवमगा[illegible]ति यजमानग्रहणात्क्रियते यहिरण्यसंस्कारोऽयमिति अधर्तुमो भूयि॥ ॥वोचेरिति वांतो मेत्रस्य भूता दितिविक

त्वनः ॥ समस्तं ततो नवत्सदशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात्॥ विष्याद्यऽहोम्पत्ति स्वत्तिस्त्रः। उपादाय श्रेहिणीं दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात्॥ ॥उन्नेतारो वा कु
त्वा नाश्रावयते॥ द्वौ वा नेतारौ कुर्वीतेति वचनात्॥ तयोरन्यतरा नाश्रावयेत्॥ तस्मादेनां दशमीं दद्यात्। होत्रे चेति विकल्पः॥ उन्नयने
स्तु विभागेन कुर्वीत॥ ॥दश दशामेदेन दाक्षिणाद्यात्॥ अन्येनादशतो नयेरिति वचनात्॥ अत्र च चोदकाबाधेन दशतीं नादान
मनुद्देशं॥ ॥अनूबंध्यवपाहोमांते दद्यादेना दशमीमिति सूत्रशेषः॥ ॥उदवसानीयायां वेति विकल्पः॥ ॥अन्यदि कश्चिद्विकल्पं॥ ॥अ
हणतो व्याक्रामता यन्वहं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः॥ ॥वसतीवरीग्रहणं च॥ अन्वहमेव कर्त्तव्यं॥ ॥एके माध्यंदिनेवनीया वसतीरविग्रहणं
चा अन्वहमेव कर्त्तव्यं॥ ॥एके माध्यंदिनेवनीया वसतीवरीग्रहणं कुर्वंति एके परिहारकाल एवेति विकल्पः। माध्यंदिनेवनीयः॥ ५
इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनभाष्ये गवामयनं त्रयोदशोध्यायः॥ समाप्तः॥ ॥ वाजपेयः शरद्यवैश्यस्य॥ गवामयनमभिहितमि
दानीमवसरप्राप्तो वाजपेयोऽनुविधेयः॥ वाजपेय इति कर्मनामधेयं न हि द्रव्यगुणो वा प्रसिद्धिरस्य॥ स च शरदि भवति। शरदि वाजपेये
न यजेतेति वचनात्॥ अवैश्यस्येति शाखांतरात्॥ लिंगाच्च॥ अथ यदि ब्राह्मणो यजेत॥ यदि वा राजन्यो यजेतेति विशेषविधानं॥ ॥उभय
तः शुक्लः प[illegible]बृहस्पतिसवेन यजते। यान्तरौ शुक्लपक्षौ। तयोर्बृहस्पतिसवः॥ ॥ज्योतिष्टोमेन वा यजेतेति विकल्पः॥ ॥द्वादशवा
उभयतः शुक्लप[illegible]जते॥ तत्र च॥ ॥पुरस्तादपकुज्योतिष्टोमः पार्ष्ठिकानीतरेषु॥ ऽपुरुपक्षान्पार्ष्ठिकानीति॥ ॥प्रतिलो

262

कर्क० १३ संपार्ष्टिकान्यपरि॥ उपरिष्टात्प्रातिलोमेन। अथ ऊर्ध्वपार्ष्टिकानि॥ पुनश्च ज्योतिष्टोमः। पार्ष्टिकान्यपि प्रातिलोम्येन त्रयस्त्रिंशारंभणानि वंभक्ति
॥॥ सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूयसोमैः॥ उभयतो यजते॥ तेषां संस्थामात्रापनयः॥ ॥प्रतिलोममपरा। उपरिष्टात्प्रातिलोमेन ज्योतिष्टोमादारभ्य
ति॥ अत्रांश्वदाभ्यग्रहणं। राजसूयसोम चाङ्गवति॥ पार्ष्टिकेषु तु असत्रत्वान्न भवति॥ अतिग्राह्यग्रहणमपि अहःसंयोगान्न भवती
ति संप्रदायतः॥ ॥नानादीक्षाः परियन्ताः कालभेदात्॥ पार्ष्टिकानां तंत्रेणादीक्षाः प्राप्नुतः॥ स्थापितश्चैवमाभ्यवन्निति नानादीक्षात्वमुच्य
ते॥ तन्त्रुतन्त्रकाभेदात्॥ भिन्नो यत्र काल इति॥ ॥सप्तदशदीक्षाः परियन्तानां दीक्षाः प्राप्ताएव। एतास्तु वाजपेयस्य॥ ॥देवसवितः सवितरीति
जुहोति यजत्यादिषु॥ सकर्मणः कर्मणः पुरस्ताद्देवानां सा विज्ञीमाऊतिजुहोतीति वचनात्॥ कर्मशब्दः प्रायशो यजनादिष्वेव वर्तते तत्राभि
प्रायः॥ तेन यजत्यादिष्वित्यर्कं॥ ॥सकृद्दीक्षारंभे कर्मकत्वात्॥ अप्सुदीक्षाद्यारंभेषु देवहोतव्या॥ उत एतत्॥ कर्मैकत्वात् कार्यैके
त्वादित्यर्थः॥ एवं हि कार्यं दीक्षाणां पुरुषसंस्कार इति॥ यजत्यादिषु पुनः ये वाजपेयाङ्गभूता यजतयो दीक्षणीयादयः तेष्वेवानेति
दंगेष्वपि प्रयाजादिषु नास्तिसाद्दीक्षा नेपध्य॥ ॥क्रयणादेधारंभण प्रवर्ग्योपसादनाग्निप्रणयनहविर्धानाग्नीषोमानोसद आग्नीध्र
विध्यनि वपनवसतीवरीग्रहणपरिहरणेषु च कर्मांतरत्वात् प्राकृत्यापाः। क्रयणादीनि प्रागेव स्थाप्या भवंति। यजति विशेष राम १३
णामेतत्॥ प्राकृत्यायारति॥ अथाग्नीषोमीयेण पशुना चरिले तामाऊतिमुत्सृजेतीति वचनात्॥ ॥सोमाक्रयमाणासहितं द

२६४

दिशतः सीक्षेन पारिस्कृतः क्रयणां केशवात्॥ भवतीति सूत्रशेषः॥ केशवो दीर्घकेशः॥ शंख इति केचित्॥ परिस्कृत्सुरोच्यते॥ ॥बहिः सोनप्रवेश्य
दक्षिणाग्रोपच्छास्तुराम परेतेनेष्टा करोति॥ यदि नपश्चात्तत्पच्यते॥ ॥खरं कृत्वा नाराशंसस्थाने पूर्णं॥ खरं करोतीति वाक्यशेषः॥ ॥दक्षिणतः से
धिं करोति॥ दक्षिणतो हविर्धानस्य ऊद्वारं करोतीत्यर्थः॥ ॥यूपवेष्टनं सप्तदशभिर्वस्त्रैः यूपं ग्रथनं वा परिव्ययणकाले सप्तदशभि
र्वासोभिर्यूपो वेष्टितो वा विग्रथितो वा भवतीति वचनात्॥ यूपग्रथनेन च अवचूलकरणं॥ तच्च परिव्ययणकाले। परिव्ययणाद्वा परतः॥ आ
गंतुत्वात्॥ ॥अश्वो वा सवनीयेषु॥ यूपवेष्टनं भवति॥ तत्र हि वाजपेयशब्दो वर्त्तते। वा अग्नीषोमीय एव ग्रथने कर्त्तव्यो॥ यूपसंस्कारस्यातदुद्देशे
न विहितत्वात्॥ ॥उष्णीषः समाग्नेगोधूमचषालः॥ यूपो भवतीति वाक्यशेषः॥ गर्तेन्वोत्कृपोती क्ष्णाग्रो भवतीति॥ जयागोधूमे चषालं भवती
तिश्रुतेः॥ गोधूमे गोधूमविकारमयं च षालं भवति॥ ॥सुत्यादो हिरण्यपत्रजोपिनह्यंते श्वःकृता यजमानः पत्नी च सहस्तस्पात्स्थात॥ हिरण्यमा
लिनौ वाजपेयेन चरंतीति श्रूयते॥ सुत्यायां च वाजपेयशब्दवाच्या॥ ॥सर्वत्राविशेषात्॥ सर्वत्र वा हिरण्यमालित्वं॥ सर्वेष्वयं वाजपेयरति
प ॥एकधनप्रवेशनकाले सुरा नेष्टी परेण प्रवेश्य खरे करोति॥ संक्षिनागः ग्राह्याहत्य पात्रे वालेन पुनाति। नेष्टैवाभिप्रवृत्तत्वात्॥ ॥प्रातःस
वनेति ग्राह्याग्रहीत्वा षोडशिनं पंचचैंद्रान्ग्राहाग्नं हति॥ ॥ध्रुवसदमिति प्रतिमंत्रं॥ ॥अथ ग्राह्यं वर्द्धोमः। पंचानामैंद्राणां॥ ॥सप्त
दशाऽपरान्॥ सोमग्रहाग्नं हति॥४॥ नेष्टा च तावतः सौरान्॥ च शब्दाऊहति॥ ॥व्यत्यासं ग्रहणं। सोमग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुराग्रह

कर्क॰ नेष्टैवमेवैनान्यत्पात्रसंग्रहात्‌इतिवचनात्॥ ॥अंशूनतिक्रमणं ग्रहाणां। कर्त्तव्यमितिशेषः॥ ॥उपर्युपर्येकमध्वर्युर्द्धारयन्नधोधोनेष्टासंप्र
१४ चावित्यनेनमंत्रेण॥ ॥विपृच्चावित्याहरतः॥ अध्वर्युनेष्टाच॥ ॥हिरण्मयेनमधुग्रहंगृहीत्वाखरमध्येसादयति॥ ततः उक्थादि।ष्ठा। अति
रात्रपशूनुपाकृत्यवशांपृश्निंमरुद्भ्य उक्षेभ्यः उपाकरोति। वशासिक्ता। पृश्निश्चित्रा॥ ॥तदभावेअपृश्निः। पृश्न्यभावेअपृश्निमुपाक
रोति॥ ॥प्राजापत्यांश्चसप्तदशश्यामतूपरान्वस्तान्॥ उपाकरोति॥ ॥तद्गुणाभावेसर्वेषामेकदेशोपि। तद्गुणः स्यात्॥ एवंहिश्रूयतेप्य
रोवंसमस्तात्रिविंददपिकृतिपयाएवैवंसमृद्धाप्नोति॥ पवाचउत्तममेके। तद्धैकेवाचउत्तममालभंतइतिवचनात्॥ सप्तदशपशूनेकेवा
चआलभंते। एकंप्राजापत्यमितिविकल्पः। तस्यचनोपाकृतत्वमप्राजापत्यत्वात्॥ अत्रेदंचिंत्यते। किंसप्तदशपशुगणसाधनकमेकंक
र्मोउतसप्तदशैतानिकर्म्माणीति। उतसंदेहः। यदिकृतैकशेषाणांतद्धितः। अयंचाऽयंचेत्येकशेषीकृत्यतद्धितोत्पत्तिस्तदेकंकर्म॥
अथतद्धितोत्तरकालमेकशेषः। प्राजापत्यश्चप्राजापत्यश्चप्राजापत्याइति॥ तदासप्तदशकर्म्माणि॥ अत्रचोदकबाधेनवास
व्यावर्त्तनंकर्त्तव्यं। प्रकृतावेकपशुनिष्पन्नेनरूढ्यादिग्रहणेनपागामिनिर्देशिनःकृतार्थत्वापितथैवक्रियेतचेत्॥ षोडशानामा
लंभवैयर्थ्यं। अथैकैकमवदानंगृहीत्वाएकादशसंख्यापूर्य्यते॥ तथास्तितिषोडशानामालंभवैयर्थ्यप्रसंगः॥ नचचोदकउद्यद् राम॰
इति॥ तस्मान्नैकशेषीकृतानांतद्धितोत्पत्तिरेकैकरूपाणि। कृततद्धितानांतुएकशेषत्वेनैषदोषोभवति॥ तस्मात्सप्तदशैतानिकर्म्माणीतितेषां १४

चसंप्रतिपन्नदेवत्यैकत्वात्सकृत्प्रदेयः॥ नन्वेवमपिअवदानस्यप्रदानोत्तत्रानसंभवति॥ नत्चोदकबाधएव। नैषदोषः अवदानस्यप्रदा
नाततात्‌उग्रहेसतिप्रधानाभ्यावृत्तिःप्राप्नोति। नचैषागुणानुरोधेनवृत्तिः। तस्मात्सकृत्प्रदेयइति॥ सकृत्प्रदेयंचदर्शयति॥ प्रजा
पतयइत्येकोपांश्वनुक्त्वाछागानामाहविषोनुब्रूहीतिप्रजापतयइत्येकोपांशूक्त्वाछागानांहविःप्रस्थितंप्रेष्येतिवषट्कृतेजुहोतीति॥ एवंत्वा
चार्येणापिप्रदर्शितमेवनद्रव्यभेदेगुणायामादितिवास्यइति॥ ॥माहें। द्रोतेवशावपावरणा॥ माहेंद्रयहयाज्याऽभ्यासीतेवशाया
वपाप्रचारः॥ ॥अवदानेश्चद्वैधंश्रुतेः॥ वशावदानेश्चद्वैधंश्रुतेःप्रचारश्चद्वेधावदानानिश्रपयतीतिवचनात्॥ चशब्दाद्वपाप्रचा
रोऽपिद्वैधाअपरणं। स्वकालएवप्रधानयागः॥ ॥पूर्वेभ्योवादेवताभ्यःस्विष्टकृत्आमवयति॥ उत्तराणिविशददाति॥ पूर्वाणिहृदयादीनि
॥उत्तराणिअंगादीति॥ ॥वामदेव्यग्रहेतेप्राजापत्यानां। वपाप्रचारः॥ ॥स्रुग्व्यूहनात्प्राग्हविषाप्राजापत्यानांप्रचारः॥ ॥यथान्या
यंवोभयोः॥ यथान्यायंवाउभयोर्वपाहविषाःप्रचारोभवति॥ यथान्यायशब्देनचोदकानुसारेणमुच्यते॥ ॥वशायाश्च॥ चोदका
नुसारएवनोत्कर्षइति॥ वाशब्दोविकल्पार्थः। विकल्पेनसुतस्ज्यतइति॥ ॥एकधंचश्रपणं। एकध्येनश्रपणमवदानानाम
स्मिन्प्रदेशे॥ ॥अवदानेचविशेषः। अंगानांविष्टेनचप्रजोच्यते॥ ॥माध्यंदिनीयैःसहनैवारंचरुंबार्हस्पत्यःसप्तदशशरावःमा
ध्यंदिनीयसवनीयैःसहनैवारश्चरुःसप्तदशशरावश्चपरिमाणतोबार्हस्पत्यःकर्त्तव्यः। अत्रोचोदकप्राप्तेनचतुर्मुष्टिनानिर्वापेनसप्त

कर्क०
१५

दशशरावो भवतीति॥ अवश्यंभाविनि संख्यामुष्टिव्यवाधरदमाह॥ ॥संख्यामुष्टिनिवृत्तिः सामान्॥ संख्या सामान्येन सप्तदशसंख्यायाश्च
तुःसंख्यो निवर्त्तते। शरावैश्च मुष्टयः। उ तत। सामान्यात्॥ समाने हि समानस्य निवर्त्तकं भवति॥ यथा तैलं घृतस्येति॥ ॥एवं प्राप्ते आह
॥नयजतिशब्दात्॥ नैतदेवं संख्यामुष्ट्योरुभयोरपि निवृत्तिरिति किं कारणं। यजतिशब्दात्। यागे हि सप्तदशसंख्या शरावाणां च
श्रूयते॥ चतुःसंख्यो मुष्टयश्च निर्वापे। न चान्यत्र श्रुतास्वपि सामान्येऽन्यस्य निवर्त्तकं भवति॥ न हि शिरोभ्यंगे श्रुतं तैलं भोजने घृतस्य
निवर्त्तकं भवति॥ यथा तैलं घृतस्येति॥ कथं तर्हि चतुर्मुष्टिके निर्वापे सति सप्तदशशरावत्वं दानां भवति। उच्यते। ऽथोदन्याऽन्यत्तास्य
निवृत्त्या भवितव्यं संख्याया मुष्टीनां वा न्यायनिवृत्त्या सप्तदशशरावो भवति। तत्रापि संख्याया मुष्टीनां वा निवृत्तिर्नोभयोस्तत्र मुख्यत्वा
संख्यानुग्रहः। जघन्यत्वान्मुष्टिलोपः इति। सप्तादचतुःशरावपरिमाणेन पात्रेण निर्वापे क्रियमाणे सप्तदशशरावत्वं दानां भवति॥
एवं मुष्टीनां लोपः। संख्यानुग्रहश्च भवति। ननु च मुष्टयः प्रधानभूताः संख्या गुणभूता तान्न दवश्यं कर्त्तव्येवा धेवरं गुणो बाधितो न
प्रधानमिति। अत्रोच्यते॥ न हि संख्यामुष्ट्योरत्र गुणप्रधानभावः॥ उभयोरपि हि निर्वापसंबंधः॥ संख्यामुष्टीसंबंधविधाने मु
ष्टीनां च निर्वापसंबंधविधौ वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः प्राप्नोति। तस्मादुभयोर्निर्वापसंबंधः। यश्च गुणयोः परस्परतो बाध्यबाधकभा
वः। देशेकोऽत्र शब्दादिति॥ न हि व्यवछेदयमंतरेण संख्यायानिर्वापसंबंधो भवति। तस्मात्संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपश्चेति सिद्धं॥ ॥

राम
१५

सप्तदश सप्तदशशतानि ददाति। गावस्त्राजीवीनोप्रत्येकं॥ ॥सप्तदश वृषल्यो निष्ककण्ठ्यः दीयंते। चतुःसौवर्णिको निष्कः कंठे
यासां ता निष्ककंठ्यः॥ ॥हस्तिवहसकमहानसानो। सप्तदशसंख्याविशिष्टानां दानं॥ ॥नान्तेजातेश्चा सप्तदशगणपूरणान्य ऽउक्तस्तत्र
॥ ॥सप्तदश सदृश्यानि ददातीति श्रुतौ भिन्नजातीयत्वे चैतद्भवतीत्यभिप्रायः॥ ॥द्रव्येषु च सप्तदतान भिन्नजातीयेषु। एवं हि श्रूय
ते। सप्तदश सप्तदशानि ददातीति गोदानं च दक्षिणा सूचितं महाभागा हि गाव इति तस्मात् द्रव्येषु सप्तदशता॥ ॥मरुत्वतीयांतरेऽश्वाव
ग्रेरतिरथावहरणं न तु रथावहरणात्॥ तस्य च प्रदेशांतरे दृष्टत्वात्तत्र रथावहरणं करोतीति॥ अव पूर्वं ह्वहरति। रथवतारणो वर्त्तते॥ ॥
दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतं रथमावर्त्तयति। चात्वालस्य दक्षिणतः वाजस्येत्यनेन मंत्रेण॥ ॥अश्वान्प्रोक्षत्यपो क्ना
यमानोऽहं तोत्वामग्नानऽस्मतरिति॥ अनेन मंत्रेण॥ ॥देवीरापरतिवा दिवीरापरतिवा अनेन मंत्रेण प्रोक्षति॥ ॥समुच्चयो वा मंत्रयो
र्वा। मंत्रयोर्भवति। एवमपि स्मिन्श्रूयते॥ ॥ दक्षिणं युनक्ति वातो वेति॥ अनेन मंत्रेण रथे॥ ॥ पत्तरं वा तरं हारति॥ युनक्तीति वर्त्तते॥ ॥दक्षिणा
प्रष्टिं जवो यस्त इति॥ दक्षिणाप्रष्टिं। दक्षिणास्थितीयउच्यते॥ ॥अयुक्तश्चतुर्थोऽनुगच्छति सर्वयंत्री। सर्वयंत्रीति कविकापर्याणरूपेता॥
॥ ॥बार्हस्पत्यमेनं नाघ्रापयति वाजिन इति॥ अनेन मंत्रेण। बार्हस्पत्यो नैवारश्चरुस्तमश्वानवघ्रापयति। अव घ्राणं वाश्वसंस्कारो वा मथि
षात्॥ तदयदश्वानवघ्रापयति। वियमेवैतद्दधातीति॥ स चायमाग्नीध्रधावनार्थः संस्कारः। तत्र अविस्मरणेन तदुत्तरकालेन भवति॥ ॥चतुर्युजो

कर्क पुनन्नमपरास्मरश्मी वर्हिर्वदिषात्र शरथान्॥ यो जनक्रियाशेषत्वान्मंत्रप्राप्तिर्माभूदिति तस्मामित्युच्यते॥ ॥देवस्याहमिति ब्रह्मा रथ्याचक्रमारो
१६ हत्य॥ त्केरेनाभिमान्त्रस्थापौष्ठितं॥ स्थाणुः खेउके मुच्यते॥ ॥ऐंद्राः कृत्वियस्य च कुंदुभ्याः॥ हृत्वियस्य च कारोहणं डुंडुभिवादने मंत्रा ऐंद्रा
मवंति॥ ॥सप्तदश डुंडुभीनामसंजत्यनुवेदि पश्चादाग्नीध्रात्॥ आग्नीध्रमपरेण सप्तदश दुंदुभीवनलग्नयन्ति। अनुवेति॥ ॥बृहस्पते वाजमि
त्येकं डुंडुभिमाहंति तस्मामितरान्॥ आहंतीति वर्त्तते॥ तत्र चाद्यस्मामिति मंत्रनिवृत्यर्थमाह॥ ॥कृत्वियः सप्तदश षु प्रव्याधानस्पतितो
थी उदीचः॥ इषुःप्रव्याधरष्षु प्रक्षेपउच्यते॥ तीर्थादारभ्य सप्तदश षु प्रक्षेपान् प्रक्षिपतीत्यर्थः॥ ॥अंत्ये मिनोत्योडुंवरीं शाखां। अंत्ये प्रक्षेपे
शाखामौडुंवरीं। शाखां॥ अंत्ये प्रक्षेपे शाखामौडुंवरीं निखानति॥ ॥देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानपत्नी युक्ते रथे यजमानो
देवस्याहमित्यनेन मंत्रेण आरोहति॥ ॥अध्वर्योऽन्यतस्मी ब्रह्मचार्यंतेवासी वा वाचनाय। च शब्दाद्यजुर्युक्तं रथं। अध्वर्यो ब्रह्मचारी॥
अध्वर्युणा। उपनीतः। तस्यांतेवासीति शिष्यः। यजमान वाचनायारोहति॥ ॥इतरेषामेकस्मिन् राजन्यो वैश्यो वा सौरप्रतिग्रहाय॥ आ
रोहतीति वर्त्तते। इतरेषां रथानां राजन्यो वैश्ययोरन्यतरः। एकस्मिन्नारोहति॥ सौरग्रहणाय॥ ॥आजिंशीघ्नं यंति। आजिशब्देन स्पर्द्धोच्यते॥ ग्राम०
स्पर्द्धया अहमहमहमिकया शीघ्रं धावंति॥ ॥वाजिन इति वाचयति॥ ब्रह्मचार्यंतेवासी वा यजमानं॥ ॥२ ब्रह्मा त्रिःसामगायति। त्रिस्सा १६
मगानं करोतीत्यर्थः॥ ॥दुंदुभीन्वादयंति॥ वहुवचनोपदेशात् प्राकृताश्वा॥ ॥एषस्य इति प्रत्यचं जुहोत्यनुमंत्रयते वा॥ धावतोश्वान्॥ ॥उत्तरे २६८

णचतृचेन। च शब्दाज्जुहोति॥ अनुमंत्रयते वा। अथोत्तरेण त्रिचेन जुहोति वानुख्या मंत्रयत इति वचनात्॥ असन्नियोगार्थं पृथगुपाकरणं॥ ॥स
प्तयजतिप्रसुवं नु यजमानो जिनातीतरान् रथान्॥ ॥शाखां प्रदक्षिणं कृत्वायंति। उडुंवरीं शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा आगच्छंतीत्यर्थः॥ ॥आगते
षु ब्रह्माऽवरोहति देवस्याहति देवस्याहति देवस्याहमिति॥ सर्वेष्वागतेषु रथचक्रात् ब्रह्मावरोहति देवस्याहमित्यनेन मंत्रेण॥ ॥एषा व इति मं
त्राहतमवहरते डुंडुभि॥ ॥तस्मामितरान् डुंडुभीनवहरंति॥ ॥अवरूढायैनैवारमालभते तार्थे स्थितमामावाजस्येति॥ यजमानो अवरु
ढरथात्पत्नी चात्वालोत्करावंतरेण स्थितं नैवारं चरुं आमावाजस्येत्यनेन मंत्रेणालभते॥ ॥यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति। यजुर्युक्तेत्रीन्
अश्वान्नैवारमाघ्रापयति वाजिन इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥चतुर्थं युक्ताध्वर्यवे ददाति॥ चतुर्थमश्वं युक्त्वाध्वर्यवे रथं ददाति॥ ॥सर्वेभ्यः षोड
श सर्वेभ्य एवर्त्विग्भ्यः षोडश रथान् ददाति॥ ॥अध्वर्युर्यजमानायमधुग्रहं सौरप्रतिग्रहायप्रयच्छत्यनुत्तरस्यावेदिश्रोणावुपविष्टाय सौरप्र
तिग्रहीता च राजन्यो वैश्यो वा योऽसौ रथमारूढः॥ ॥नेष्टा च शौराण्पश्चिमेन निर्हृत्य शालामपरेणाहत्वैकं प्रयच्छत्याहानेनतरस्मै निःक्रीणा
मीति॥ नेष्टा च सौरग्रहान् पश्चिमेन हविर्द्धानद्वारेण निर्हृत्य शालामपरेणाहृत्वैकं सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छत्याह॥ अनेनतरस्मै निःक्रीणामीति॥
ततः सर्वत्रैव सौरान् प्रयच्छति। मधुग्रहमादत्ते॥ ॥ब्रह्मणो मधुग्रहं ददाति सपात्रं। ग्रहशव्दस्य द्रव्यविषयत्वात् सपात्रमित्युच्यते॥ ॥तं सपथे
ष्टं कुरुते। ददाति वा सिंचति वा पिवति वेति॥ ५॥ द्वादश स्रुवाऊतीर्जुहोत्याप्ययेस्वाहेति प्रतिमंत्रं॥ वाचयति वा। विकल्पः श्रुतेः। वाचनपक्षे

कर्क· दशसंख्या यथा स्यादिति द्वादशग्रहणं ॥ ॥षड्ढोतारं जुहोति वाचयति वा ॥ अथ षड्ढोतारं जुहोति वा वाचयति वेति श्रूयते ॥ ॥नेष्टापत्नीमानेष्ठ
२७ त्कौशं वासः परिधापयति । चंडातकं दूरसं वा परिधापयतीति कारितत्वादध्येषणोऽत्र भवति । चण्डातकं केवलं नकच्यते ॥ एवं ह्यभियु
क्तोपदेशः । अर्द्धोरुकं विलासिन्या वासः मच्छंडातकं विदुः ॥ दूरसं तु कौपीनाद्ह्रस्वशब्दस्य अल्पवाचकत्वात् ॥ ॥अग्नेर्दीक्षितव
सनात् ॥ परिधापयति कौशं ॥ ॥निष्क्रम्य यूपं गच्छत्युत्तराद्दक्षिणाद्वा ॥ स दक्षिणेन तं गच्छेद्योहि उत्तरातावा दक्षिणतवचनात्
॥ ॥आरोहं जायामामंत्रयते जाय एहि स्वो रोहावेति रोहावेति प्रत्याह ॥ प्रजापतेरित्यारोहतः जायापती ॥ ॥स्वरिति गोधूममाल
मते चषालं ॥ ॥शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमन्ता इत्यनेन मंत्रेण यूपाग्रमुज्जिहीते ॥ ॥अस्मेव इति दिशो वीक्षते यजमानः ॥ ॥स
प्तदशोऽश्वत्थपात्रापनद्धान्नूषपुटाननुदस्य यस्मै विशः अस्मै यजमानाय अश्वत्थपत्रोपनद्धान्नूषपुटाननुदस्यति ॥ विशः प्रजाः ॥ ॥प्र
तिगृह्णात्येनान् । तान् यजमानः प्रतिगृह्णाति ॥ ॥नमो मात्र इति भूमिमवेक्षते अनेन मंत्रेण ॥ ॥सरुक्मे वस्तचर्मण्यवरोहति भूमौ वा ॥ स
रुक्मायामेवा भूमिग्रहणं तु सरुक्मार्थमेवान्यथा वाच्यमयं प्रसत्वात् ॥ ॥उत्तरवेदिमपरेणौदुंबरीमासंदीं वस्तचर्मणास्तृणाती
यंत इति ॥ अनेन मंत्रेण ॥ ॥स्वेतमस्यामुपवेशयति यंतासीति ॥ वा ऊ गृह्णात यजमानमासंद्यामुपवेशयति यंतासीत्यनेन मंत्रेण ॥ ॥नैवा राम°
रेण प्रचरति ॥ अस्मिन्नवसरे ॥ ॥प्राक्स्विष्टकृत औदुंबरपात्रेऽप आसिच्य पयश्च ॥ सप्तान्नौषद्धीणां पयोत्रासिच्यते ॥ ॥सप्तदशान्नान्या २७

वंपति यान्स्मृतिवाः तच्च ॥ ॥एकं वर्जमभोजनं तस्याशासात् ॥ एकमन्नं वर्जयित्वा । तस्य अभोजनं । उच्छासनं यावज्जीवमित्यर्थः
॥ ॥स्रुवेण संभृताञ्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमंत्रं । सप्तैतानि जुहोति कर्म्माणि । ततश्च सप्तानां षड्गुणानां पयोत्रासिच्यते । सप्ततु षध्च
तुर्मुष्टिकानि भवंति चोदकानुग्रहाय ॥ अपावान्यधर्मो भवति ॥ वस्त्रसामान्यात् ॥ ॥शेषेणाभिषिंचति यजमानं देवस्य त्वेति यजमा
नं देवस्य त्वेति मंत्रेण ॥ शेषश्च हुतशेषः ॥ ॥सरस्वत्यै वाचस्स्थाने विषंत्वा देवानां ॥ प्रयोगः ॥ ॥सरस्वत्यै त्वेति वा ॥ ॥सम्राडुपमसावि
त्याह त्वामहमाह त्वरचेः श्रुतत्वात् ॥ ॥अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृत्वा नैवारस्विष्टकृदादि करोति माहेंद्रादि वा ॥ द्वादश
वदिति जुहोति वाचयति वा । अत्रापि हि श्रूयते । अथोजितीर्जुहोति । वाचयति वा ॥ ॥अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ते स्तोत्राय
प्रमीवति स उपावरोहति सोत्ने स्तोत्रस्य भवत्यंते शस्त्रस्येति ॥ ॥ऊर्जितिभ्यो वोत्तरा माहेंद्रं भवति । ततः स्विष्टकृदिडं ॥ ॥षोडशंपते सो
त्रं चमसैरेवाषोडशिग्रहयागो नेतः स्तोत्रं चमसैरेव भवति । ग्रहो न भवत्येवकारणात् ॥ ॥ऋत्विक्चमसेषु सप्तदशाऽवनयति ॥ शप्तद
शसोमग्रहान् ऋत्विक्चमसेषु अवनयति ॥ इयांस्तु विशेषः द्वौ द्वौ अवनयति ॥ ॥एकं नेष्टुश्चमसेऽवनयति ॥ ॥उदवमानीयाते
यूपवेष्टनान्यध्वर्यवे ददातीति वासांसि ॥ ॥यथापमुक्तं हिरण्यस्रजः । दीयंते यायायस्य हिरण्यस्रजः उपमुक्ताः ॥ ॥उपाध्याय कर्कवि
वरणो कात्यायनपरासूत्रभाष्ये वाजपेयः समाप्तः ॥ ॥१४॥ ॥ॐ इति मंत्रपाठानुसारिणाचार्येण वाजपेयान्तविच्छिन्नः ॥ इदानीमवस

कर्क० १८

रघ्राप्रोराजसूयोनुविधेयः॥तदर्थंसूत्रं॥ ॥राज्ञोराजसूयःभवतीतिसूत्रशेषः॥सचायंराजशब्दःक्षत्रियजातिनिमित्तःपूर्वदेशान्तरेदृश्यते॥
तस्ययत्कर्मस्मृतिविहितंतद्राज्यमित्युच्यते।किंचातत्तंजनपुरपालनादिननुचराज्ययोगाद्राजशब्दःप्रयोगःसार्वभौमःतद्युक्तेक्ष
त्रियेपिराजशब्दःप्रयुंजतेजनाइति।राज्यंयःकरोतिसराजेति॥एवंचकृत्वाराजसूयप्रवेष्ट्यादर्शनंभवति॥यदिब्राह्मणोयजेतबार्हस्प
त्यंमध्येनिधायाहुतिमाहुतिंहुत्वाभिघारयेत॥यदिराजन्यऐंद्रंयदिवैश्योवैश्वदेवमिति॥त्रयाणामपिवर्णानामधिकारंदर्शयति।तच्च
यदिराज्यस्यकर्त्ताराजातदेवमुपपद्यते।अत्रोच्यते॥नराज्यकर्त्ताराजेतिशक्यतेवक्तुं।नह्यत्रप्रत्ययलोपःप्रातिपदिकस्यप्रत्यापत्तिर्वास्म
यते॥राजशब्दात्तुवेत्कर्म्मणिष्यञ्प्रत्ययोविधीयते॥तेनराज्ञःकर्म्मराज्यमितिशक्यतेवक्तुं।नराज्यकर्त्ताराजेति।यत्त्विष्ट्याब्राह्मणादी
नांदर्शनमुक्तंतद्राजसूयानवहिरन्नाद्यकामस्यावेष्टिर्विहितातद्विषयमिति॥यच्चैकदेशेनातोराजशब्दःप्रयोगःऽराज्ययोगानुप्रयोगप
सार्वभौमइत्यत्रब्रूमःएकादशेपिशब्दशक्तिमंतरेणप्रयोगोनुपपन्नएव॥सार्वभौमप्रयोगउपचारवत्।राज्ञःकर्म्मेऊर्ध्वंनवाऊर्ध्वे
नूसराजेवराजेत्युच्यतइति॥तथाचसमानचोदनायांदृश्यते।तस्माद्ब्राह्मणाश्वमेधेनयजेत।क्षत्रियपज्ञउवाएषयदश्वमेधनयजेतय
क्षत्रियपयसंउवाएषयदश्वमेधइति।तस्माद्ब्राह्मणःक्षत्रियमधस्तादुपास्तेराजसूये।यजमानेसन्नम्रत्विक्त्वेनेति।क्षत्रियस्यरा
जसूयंदर्शयति॥ ॥अनिष्टिनोवाजपेयेन।तस्माद्वाजपेयेनेष्ट्वानराजसूयेनयजेनेतिश्रुते॥ ॥इष्टिसोमपशवोभिन्नतन्त्राःका

राम० १८

लभेदात्॥अनुमत्यादयइष्टयःपवित्रादयःसोमाः।मरुदादयश्चपशवः।एतेभिन्नतन्त्राभवंति।उक्तंएतत्॥कालभेदात्भिन्नकालानामे
षांविधानमिति।ननुचकालभेदात्भेदउक्तएव।किमुच्यते॥कालभेदाद्भेदोनफलभेदेनेति॥तत्रउक्तः।राजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेति
सकलस्यराजसूयस्यफलसंबंधः।राजसूयशब्दश्चयजतिशब्दसमानाधिकरण्याद्यत्रतिषुवर्त्ततेनसर्वजातानामेकफलमिति॥ ॥पवित्रेश्च
उद्वीक्षः॥सचसोमयागोदीक्षासंबंधात्॥ ॥सहस्रदक्षिणः।एवंवांश्वदाभ्ययहांतिस्रोनूवंध्यासौधातवीचात्रभवति॥ ॥माघीपक्षस्य
जनीयेदीक्षा।माघपौर्णमास्याउपरिष्टात्पदेगतेतयजनीयंतत्रदीक्षा।फाल्गुनावतारप्रतिपदीत्यर्थः॥ ॥तदंतेपूर्णाहुतिर्गृहेष्विक
तोवरदक्षिणा।सयदिकामयेतउपादेतायचकामयेतापिनाद्रियेतेतिवचनात्।इच्छतरस्यात्तं॥ ॥श्वःप्रभृत्यन्वहंपंचोत्तराणि॥हवीं
षिभवंतीतिशेषः।अथश्वोभूते।अथश्वोभूतइतिवचनात्।अन्वहमेकैकंतान्याह॥ ॥अष्टाकपालोनुमत्यैपुरोडाशोभवतीतिरोष
॥ ॥शम्यायाःपश्चाद्विष्णुशंनेस्रुवेहुत्वादक्षिणाम्फल्गुकमादायदक्षिणागत्वास्वयंप्रदीर्णइतिरिणोवाग्नौजुहोत्येषतेनिर्ऋतइतिस
म्यायाःपश्चाद्विच्छिन्नेषुपिष्यमाणेषुयदवशीर्यतेतंडुलापिष्टंवाजतस्रुवेहुत्वादक्षिणाम्फल्गुकंगृहीत्वादक्षिणांदिशंगत्वास्वयंप्रदी
र्णेश्वभ्रेइतिरिणेचोषरेअग्नौजुहोत्येषतेनिर्ऋतइतिमंत्रेण।अग्निग्रहणंचेतिकर्त्तव्यतावकदास॥ ॥अनपेक्ष्यमेत्यानुमतस्यसंवपना
दिकरोति॥संवपनादिग्रहणंचरुणांनष्टंतद्भवति॥ ॥वासोदेयं।आनुमतस्यदक्षिणा॥ ॥हिरण्यमाग्नावैष्णवेदेयमित्यनुवर्त्तते॥

२-६

कृ.द०
१९

पुनरुत्सृष्टो गौरग्नीषोमीये देयः॥ ॥अनड्वान्साण्डः ऐंद्राग्ने देयः॥ ॥गौराग्रयणो देय इति।ननु च।गौरेवाग्रयणे भवति अतश्चपवाग्रयणं ब्रीह्य
ग्रयणं विशेष्यते॥ न सौम्यायनपणमिति॥ ॥चातुर्मास्यप्रयोगेण फाल्गुन्या।भवतीति शेषः॥ चातुर्मास्यशब्दो धर्मातिरेशार्थो नैतानि चा
तुर्मास्यानि।चातुर्मास्यवद्राजसूययागा एते।अतश्चानित्यानामपि क्रिया भवति।नैतैः कृतत्वमचातुर्मास्यत्वात्॥ ॥पौर्णमासेन कृसमपद्याने
त्यामावास्येन शुनासीरीयात्॥ अत्रापि दर्शपौर्णमासवद्राज एवायं न दर्शपूर्णमासाविति॥ ॥पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयं भव
तीति सूत्रशेषः॥ ॥पंचवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य समध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमंत्रं पंचवातीयमिति कर्मनामधेयं प
होममंत्राणां च लिंगेन व्यवस्था॥ ॥उत्तरा समस्य ये देवा इति प्रतिमंत्रं॥ जुहोतीति शेषः समस्य वाऽग्नीनिति॥ ॥त्रियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा।त्रिभिरश्वै
र्युक्तो रथो दक्षिणा॥ ॥व्याधितस्याप्येवं।व्याधिगृहीतस्यापि पंचवातीयं भवति॥ ॥इंद्रतुरीयं व्याख्यातमिति शेषः॥ एतच्च काण्वानां श्वाभृतेषु पठ्य
ते॥ ॥आग्नेयो वारुणो यवमयश्चरुरन्यत्रापि॥ वारुणो यवमय एवेति॥ ॥रौद्रश्च गावेधुकः।चशब्दादन्यत्रापि रौद्रो गावेधुको भवतीति॥ ॥व
हिनीरध्वैंद्राया गौर्वहति स्कंधेन सा वहिनीत्युच्यते।न दीर्घ्यं दध्यैंद्रं भवति॥ ॥सैव दक्षिणा॥ ॥अपामार्गहोमः॥ व्याख्यास्यत इति सूत्रशे
षः।इंद्रतुरीयात् श्वाभृते काण्वानां पठ्यते॥ ॥स्रुवि पालाशे वैकंकते वाऽपामार्गतंडुलान्कृत्वा।तेनैव सर्वहोमः कर्तव्यः॥ ॥स्रुवकृवद्दि
गत्वा।अग्निर्दक्षिणाग्निर्दिगुदीची॥ ॥प्राचीवा।स यदि प्राङ्त्वा जुहोति प्राचं स्रुचमस्यति यद्युदङ्त्वा जुहोत्युदंचं स्रुवमस्यतीति श्रूय

राम०
१९
२०

ते॥अत्रच गमनमात्रे विकल्पः।वितानं तु प्रागुदगेव॥ ॥आग्रसहस्तेत्युल्मुकादानं॥ अन्वाहार्यपचनात्॥ ॥देवस्य त्वेति जुहोति प्रागुद
ग्वा गत्वा॥ ॥रुद्रसांत्वेति स्रुवमस्यति तां दिशं यस्यां गत्वा जुहोति॥ ॥अवधिष्ण्यरुद्रस्त्यापं त्यनपेक्ष्य॥ ॥अभिचर्यमाणो पितादिशं गत्वाभि
चरतो नामादिशं होमः।स्रुवग्रासनागमनेषु।स चापंनामादेशे।रुद्रःशब्दस्य स्थाने भवति॥ अमुमसाविनो दक्षिणा॥ ॥त्रिषंयुक्तेषु कर्मान्व
ते।आग्नावैष्णव ऐंद्रावैष्णवो वैष्णवो वामनो दक्षिणा॥ ॥अलिंगग्रहणो गौः सर्वत्र भवति॥ ॥आग्नागौष्मः ऐंद्रापौष्णः पौष्णश्यामो दक्षिणा
अस्यापि श्वाभृते काण्वपाठात्॥ ॥अग्नीषोमीय ऐंद्रासौम्यः सौम्यावभ्रुर्दक्षिणा॥ अस्यापि श्वाभृत एव काण्वीयायां पाठात्॥ ॥
एकादशकपालः प्रथमः प्र[illegible]॥ ॥चरवरितिरे भवंति॥ ॥वैष्णवस्त्रिकपालो वा।भवति चरुर्वा॥ ॥श्वा वैश्वानरो द्वादशकपालो
वारुणश्चैकतंत्रे।भवतीति शेषः॥ ॥श्वावेकः।भवतीति विकल्पः॥ ॥ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा॥ ॥वृषभं वा स उत्तरस्य॥ ॥अभावेऽकृत्स्न
तंत्रमैंद्रवैतद्भवति॥ एकतंत्रेन चोदकपरिप्राप्त्याऽन्वाहार्य इति॥ ॥द्वादशान्तराणि रत्नहवींषि भवंति॥ द्वादशग्रहणं क्रियते॥
चतुर्गृहीतस्यापि श्वाभृते नुष्ठानं यथास्यादिति॥ ॥प्रतिगृहमेकैकं स्वः स्व कर्तव्यं॥ ॥सभारूढ निर्मंथिते॥ ॥अग्नयेनीकवते सेना
न्यो गृहे॥ ॥बार्हस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य गृह इति सर्वत्रानुवर्तते॥ ॥ऐंद्रो यजमानस्य।ऐंद्र एकादशकपालो यजमानस्य॥ ॥अदित्यै
चरुर्महिष्याः॥ ॥वारुणः सूतस्य।सूतश्चाश्वसारथिः॥ ॥मारुतो ग्रामण्यः।सप्तकपालः।ग्रामणीर्महत्तरः॥ ॥सावित्रः क्षत्तुः।आष्टाकपालो

२८६

कर्क० १९

पुनरुत्सृष्टो गौरमीषोमीये देयः॥ ॥अनड्वान्साण्डः ऐंद्राग्ने देयः॥ ॥गौराग्रयणे देय इति।ननु च गौरेवाग्रयणे भवति अत श्च पवाग्रयणे ब्रीह्या
ग्रयणं विशेष्यते॥ न सौम्याग्रयणमिति॥ ॥चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्यां भवतीति शेषः॥ चातुर्मास्यशब्दो धर्मातिदेशार्थो नैतानि चा
तुर्मास्यानि।चातुर्मास्यवदाजस्य यागा एते।अतश्च नित्यानामपि क्रिया भवति।नैतैः कृतत्वमचातुर्मास्यत्वात्॥ ॥पौर्णमासेन कृत्वमप्रज्ञाने
त्यामावास्येन शुक्लानां शुनासीरीयात्॥ अत्रापि दर्शपौर्णमासवदाज एवायं न दर्शपूर्णमासाविति॥ ॥पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयं भव
तीति सूत्रशेषः॥ ॥पंचवातीयमाहवनीये प्रतिदिशं व्यूह्य समध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमंत्रं पंचवातीयमिति कर्मनामधेयं।
होममंत्राणां च लिंगेन व्यवस्था॥ ॥उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमंत्रं॥ जुहोतीति शेषः।समस्य वाऽग्नीनिति॥ ॥त्रियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा।त्रिभिरश्वै
र्युक्तो रथो दक्षिणा॥ ॥व्याधितस्याप्येवं।व्याधिगृहीतस्यापि पंचवातीयं भवति॥ ॥ऐंद्रतुरीयं व्याख्यातमिति शेषः॥एतच्च काण्वानां श्वोभूतेषुपष्ठ
ते॥ ॥आग्नेयो वारुणो यवमयश्चरुरन्यत्रापि॥ वारुणो यवमय एवेति॥ ॥रोहिणी गावो धुक्ता।च शब्दादन्यत्रापि रोहिणी गावेधुको भवति॥ ॥व
हिनीरथ्यं द्रापगौर्वहति स्कंधेन सा वहिनी।स्कंधेन।तदप्यं रथ्यं द्रं भवति॥ ॥सैव दक्षिणा॥ १ अपामार्गहोमः॥ व्याख्यातमिति सूत्रशे
षः।ऐंद्रतुरीयात् श्वोभूते काण्वानां पक्षे॥ ॥स्रुवे पालाशे वैकंकते वाऽपामार्गतंडुलान् कृत्वा।तेनैव सर्वहोमः कर्तव्यः॥ ॥स्रुवकृवदि
गन्नी॥ अग्निर्दक्षिणाग्निर्दिगुदीची॥ ॥प्राची वा।स यदि प्राङित्वा जुहोति प्राचं सन्धमस्यति यद्युदङित्वा जुहोत्युदंचं स्रुवमस्यतीति श्रूय

राम० १९

ने॥ अत्र च गमनमात्रे विकल्पः।वितानं तु प्रागुदगेव॥ ॥आग्नेयसहस्रेत्पत्कमुकादानं॥ अन्वाहार्यपचनात्॥ ॥देवस्य त्वेति निर्वपति प्रागुद
ग्वा गत्वा॥ ॥रक्षसां त्वेति स्रुवमस्यति।तां दिशं यस्यां गत्वा जुहोति॥ ॥अवधिष्वरदृत्यायं त्पनपेत्॥ ॥अभिचर्यमाणो पितां दिशं गत्वाभि
चरतो नामादिशं होमः।स्वप्रासनागमनेषु।सचापनामादेशी।रक्षः शब्दस्य स्थाने भवति॥ अमुमसाविनो दक्षिणा॥ ॥त्रिषंयुक्तेषु कर्माव्य
ते।आग्नावैष्णवमैंद्रावैष्णवं वैष्णवो वामनो दक्षिणा॥ ॥अलिंगग्रहणो गौः सर्वत्र भवति॥ ॥आग्नापौष्णमैंद्रापौष्णं पौष्णः श्यामो दक्षिणा
अस्यापि श्वोभूते काण्वपाठात्॥ ॥अग्नीषोमीयमैंद्रासौम्यः सौम्यो वभ्रुर्दक्षिणा॥ अस्यापि श्वोभूत एव काण्वीयपाठात्॥ ॥
एकादशकपालः प्रथमः प्रथमः॥ ॥चरवस्तिरे भवंति॥ ॥वैष्णवस्त्रिकपालो वा।भवति चरुर्वा॥ ॥श्वो वैश्वानरो द्वादशकपालो
वारुणश्चैकतंत्रे।भवतीति शेषः॥ ॥श्वो वैकः।भवतीति विकल्पः॥ ॥ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा॥ कृष्णं वासस्तूपरस्य॥ ॥अभावेऽकृष्ण
तंत्रमेदैवतद्भवति॥ एकतंत्रेण चोदकपरिप्राप्त्याऽन्वाहार्य इति॥ ॥द्वादशान्तराणि रत्निहवींषि भवंति॥ द्वादशग्रहणं क्रियते॥
चातुरेहीतस्यापि श्वोभूतेनुष्ठानं यथा स्यादिति॥ ॥प्रतिगृहमेकैकं श्वः श्वः कर्तव्यं॥ ॥समारूढे निर्मथिते॥ अग्नये नीकवते सेना
न्यो गृहे॥ ॥बार्हस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य गृहे इति सर्वत्रानुवर्तते॥ ॥ऐंद्रो यजमानस्य।ऐंद्र एकादशकपालो यजमानस्य॥ ॥आदित्ये
चरुर्महिष्याः॥ ॥वारुणः सूतस्य।सूतश्चाश्वसारथिः॥ ॥मारुतो ग्रामण्यः।सप्तकपालः।ग्रामणीर्महत्तरः॥ ॥सावित्रः क्षत्तुः।आष्टाकपालो

2८0

कर्क० २०

द्वादशकपालो वा। रुक्मप्रतीहारः इत्येवा॥ ॥अश्विनः संग्रहीतुः संग्रहीता रथयोजयिता॥ ॥पौष्णो भागदुघस्य। भागदुघो भोजयिता॥ ॥
रौद्रो यजमानस्य द्योतानपगोविकर्त्तं गृहेभ्यो गवेधुकानां आहरणं कृत्वा। अक्षावापोऽक्षदूतः। अक्षगोप्तेत्यपरे। गोविकर्त्ता हालिकः॥ ॥
चतुर्गृहीतं गुषाणां धान्यस्य वत्विति इतस्य॥ ॥नैर्ऋतः परिवृक्त्यै कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानां दर्विहोम एष ते निर्ऋत इति जुहो-
ति॥ वषट्कृते वा। ततश्च विकल्पो यं॥ ॥पृथ्वासंख्येर्दक्षिणा। हिरण्यं। शितिपृष्ठः २ ऋषभः ३ धेनुः ४ अश्वः ५ वृषः ६ शेपतोनद्धानौ ७
यमाऽवमादेऽनुपूर्वजौ ८ श्यामः ९ त्रिदक्षिणा। रौद्रः। १० शितिवाऊः शितिवालो योरन्यतरः। शितिवाऊः श्वेतसक्थिः॥ शितिवलः श्वेत-
पुच्छः। ऽ। तयोरन्यतरः। असिर्नखरः। नखरो पुरिधारः॥ ॥वालदाम वद्धक्षामवपणं। अक्षा उप्यंते। पृक्षिप्त दक्षिवपणं॥ ॥उष्ट्रस्य-
॥ ॥उष्ट्रस्याष्कृत्वेष्टितधनुः। ध्यकृशवेनचक्षा यनिधीयते॥ अजगरश्चर्मेत्यपरे॥ ॥चर्म्मतल्पैः शेषुकाः। सहेषुभिश्चर्म्म-
मय्यामस्त्रागच्यंते॥ ॥लोहितउष्णीषः॥११॥ चर्मापरिमृत्यपहतो नमस्य। जीर्णा अपहता अपद्वीकृशा। गोरुत्तमस्य रक्षिणा॥
॥ ॥परिवृत्ती चाह॥ मामेऽयशायां। वासीरिति। मध्ये मावासो दित्येतदुक्तं भवति॥ ततश्चासौ ब्राह्मणगृहं प्रविशति तत्र राज्ञो न स्वाम्यमि-
ति॥ ॥सौम्यारौद्रो गार्श्वरुः शुक्लापयस्विन्युस्तवसायाः मैत्रं दक्षिणा॥ ॥अनूच्यानोपयशायजेत। अनेन॥ ॥किलाशावाधंता किलासः श्वेतेन
व्याधिविशेष उच्यते। तद्वाधमि छं च यजेत। उशवद्यार्थे॥ ॥मैत्राबार्हस्पत्यश्चरुः। श्वेताभूते भवतीति शेषः॥ ॥बार्हस्पत्यमपि श्वत्याश्वत्थीयाः स्व-

राम० २०

२०२

यंभ्राप्राच्यदीचीवाशाखात्पात्रेणापिदधाति बार्हस्पत्यं॥ ॥विनाटाउथपर्यूदा नवनीतं स्वयंजातमाज्यमासिच्यपात्रे तस्मिंस्तु विष्टास्तंडुलानि
न्यायावपति। विनाटोरति इत्युच्यते। ता तारथपर्यूटा॥ स्वयंजातं नवनीतमाज्यं भवति॥ अत्र च तंडुलेष्वाज्यमासिच्यते। नाज्ये तंडुला। श्वेदकान्
ग्रहाय। तंडुलानां चाधश्यपाये न तक्रादिनास्पंदनं पक्वार्थे तया कार्यं॥ ॥उष्णा श्रुतो भवति। मैत्रेः अग्निष्टानि तस्मिन्न। बार्हस्पत्ये॥ ॥
एकप्रदानं॥ सचायं मेकएव यागः। मैत्राबार्हस्पत्य इति समुदायान्नदितोत्पन्नेः॥ अतश्चैकं प्रदानं। अद्वी छित्केतया चावदानग्रहणं॥ ॥
गोदक्षिणा॥ ॥अभिषेचनापदशपेपयोर्दक्षिणा। तत्र देवयजने भवत इति सूत्रशेषः॥ तयोश्च॥ ॥दक्षिणामभिषेचनीयस्यान्य-
ति॥ ॥फल्गुनीपक्षयजनीये भिषेचनीयापदीक्षते॥ फाल्गुन्याः पक्षेऽतीते यजनीयं प्रतिपत्तत्र दीक्षा॥ चैत्रशुक्लप्रतिपदीत्यर्थः॥ ॥
२ भार्गवो होता। भृगुसगोत्रो होता भवति। अभिषेचनीयदशपेययोरेवानसर्वत्र॥ तत्रैतच्छ्रूयत इति॥ ॥पंचापवर्गः पंचभिरहोभिरप-
वर्गोऽस्य यउक्तं भवत्येकादशाहेति॥ ॥सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य पर्युह्यैकं ब्रह्मागारे निदधाति। स च दशपेयार्थः॥ ॥अग्नीषोमीयस्य पशु-
पुरोडाशमनुदेवसूहवींषि निर्वपति यजप्रैषाणां। देवसूहवींषि नामधेयं। यजप्रैषाणीति॥ उक्तः। चोदकेन। यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते
यजप्रैषाणीति। मुख्यत्वात् पशुपुरोडाशधर्माः शकानि वाद्यर्थं॥ ॥प्राशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवाय। प्राशुकाः पुनः प्ररूढाः॥ ॥श्यामाकः सो-
माय वनस्पतये॥ ॥नैवारो बृहस्पतये वाचे॥ ॥हायनानामिंद्राय ज्येष्ठाय। हायनाः रक्तशालयः॥ ॥रुद्राय पशुपतये। नांबो मित्राय सत्याय

कर्क. ५२ स्वयंजाता व्रीहयो नीवाराः॥ ॥वरुणाय धर्मपतय इति। अर्थः॥ ॥उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानं वा ऊर्ध्वं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति
मंत्रे यथास्थानं॥ यस्मिन् स्थाने अमुमिति सर्वनाम तत्र नामग्रहणं तत्संस्कारात्॥ ॥मातापित्रोश्च। यथास्थानं नामग्रहणं॥ का॥ एवोनां पद्यते
॥एष वः कुरवो राजा पांचालो राजेति च॥ तदुच्चारणार्थमेवमाह इत्यनेनाह॥ ॥यस्याश्च जाते राजा भवति। जातिग्रहणं जनपदोपल
क्षणार्थं॥ यस्मिंश्च जनपदे राजा भवति तस्य च नाम गृह्णातीत्यर्थः। कुत एतत्॥ ॥देशस्यानवस्थितत्वात्॥ न हि जात्या देश व्यवस्था॥
कुरुपंचालग्रहणमत्र देशोपलक्षणार्थं। अंगाः वंगाः सुह्माः पुंड्रा इति चैवमादीनां॥ ॥पशुपुरोडाशतंत्रं प्राधान्यात्॥ देवसूहवि
षां पशुपुरोडाशिकं तंत्रं भवति॥ कुत एतत्॥ प्राधान्यात्॥ मुख्यत्वादित्यर्थः॥ न हि पशुपुरोडाशः प्रधानभूत इति स्थानित्वात् प्राधा
न्यमुक्तं॥ ॥इतरेषां वाल्पत्वात्॥ इतरेषां वा तंत्रं भवति न पशुपुरोडाशिकं। कुत एतत्। अल्पत्वात्॥ बहूनि हि तानि देवसूहवींषि
एवं च विकल्प एवायं। मुख्यत्वात् पौरोडाशिकं तंत्रं भवति। अल्पत्वेन वेतरेषामिति किं च॥ ॥स्विष्टकृद्धुते च। उभयरूपा हि स्विष्टकृ
द्धुतिः। का॥ एवानां यजः प्रैषं स्विष्टकृन्मा धृष्टिनानां प्रैषप्रैष इति॥ तेनात्र विकल्प इति पाशिकान्यल्पत्वान्तु ग्रहोऽनुरूपतर इति। तेनात्र
विकल्प इति पाशिकान्यल्पत्वान्तु ग्रहोऽनुरूपतर इति॥ प्रैषणवन॥ ॥इडांतेऽपां गृह्णाति। इडांत अग्नेर्देवसूहविर्भिरोपकार्याया ५२
लक्षणं॥ तत्र श्रुतद्भागपरिहरणं तेषां ग्रहणं॥ श्रुतौ तु स्विष्टकृत्समनंतरमपां ग्रहणं पठ्यते तत्रापि स्विष्टकृता शेषकार्योपल २७३

क्षणं॥ ॥रूपमुत्तरेणानैमित्तिकारसंभवात्॥ या आपो निमित्तेन प्राप्यंते यथा गोरुल्व्याः आतपवर्ष्यास्तासामस्मिन्काले ग्रहणासंभवा
दतः पूर्वं गृहीत्वा रूपमुत्तरेण पुनर्ग्रहणं॥ तच्च वचनात्॥ ॥गत्वेतराः पृथक्पात्रेष्वौदुंबरेषु सारस्वतीः॥ अपो गृह्णाति॥ ॥अव
गाह्यावगाह्य पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मी। अवतीत्यत्यर्थः पुरुषाद्वा पूर्वापरौ ऊर्मी गृह्णाति॥ ॥स्यंदमानाः गृह्णाति॥ ॥प्रतिलोमा गृह्णाति
॥ ॥आपपतीर्यो स्यंदं त्यपएवापयंतिता अपयंतीति॥ ॥नदीपतिं सूर्याः। नदीपतिः समुद्रः। तत्रापि याः सूर्याः सद्धूयंतिताः सूर्याः वीवीरुह्
रित्यर्थः। ता गृह्णाति॥ ॥काष्ठवो छृतोऽ। अथवा समुद्राभिरेवाद्भिः काष्ठमुच्छ्रितमूर्ध्वं पाभिस्ता गृह्णाति॥ ॥निवेष्याः गृह्णाति निवेष्य आवर्तः
॥ ॥स्यंदमानानां स्थावराः प्रत्यातापे। पास्सूपरिष्टात् स्थित आदित्यस्तपति। तां गृह्णाति॥ ॥अंतरिक्षप्रुतिग्रसा आतपवर्ष्याः सरस्याः कूप्या
: प्रुष्वा मधु गोरुल्व्या। पयः घृत॥ उक्ता आपस्तासां ग्रहणमाह॥ ॥सारस्वतीर्गृह्णातीत्यपो देवा इति॥ ॥गृहीत्वोत्तरा सु च तद्गृहीता निरस्य
ऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारांतैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमंत्रं मुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति॥ का॥ एवानां च यथाश्रुति विनियोगक्रमेण मंत्रक्रमेण अपो गृहीतव्याः
॥ ॥आपस्वराजरतिमरीचीर्गृहीत्वा गृहीत्वो नलिना सर्वसु संसृजति॥ सारस्वतीषु मरीचिषु च न होमः प्रतिषेधात्॥ ॥औदुंबरपात्रे समासि
चत्यै नाम मधुमतीरिति। अनेन मंत्रेण॥ ॥मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधात्यनादृष्टाः सीदतेति॥ ॥पात्राणि च वल्मी पालाशोदुंबरनैयग्रो
धपादाश्वत्थान्यभिषेकाय। चशब्दात्पुरस्तान्निदधाति॥ ॥उच्छ्वाःश्व भवति॥ ॥पयस्यामैत्रावरुणी माध्यंदिनीयैः सह भवति॥ ॥शतेन सहस्रा

कर्क०
११

णिदक्षिणा॥ ॥मरुत्वतीयाने पात्राणि पूर्ववत्॥ व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति॥ अनेन मंत्रेण॥ अगृहीते माहेंद्र इति वचनात्॥ सर्वमरुत्व
तीयानां मंत्रे॥ ॥अपरेणैनं सीसं निदधाति॥ व्याघ्रचर्मणः॥ ॥पार्थानामग्नये स्वाहेति॥ षड् जुहोति प्रतिमंत्रं। पार्थानि हि प्रकृत्याह षट् पुरस्ताद
भिषेकस्य जुहोतीति॥ ॥पवित्रे कृत्वौदुंबरपात्रमेनयोः प्रनयति॥ पौर्णमासिकेन विधिना पवित्रकरणं। उत्संदिशास्त्रिमंत्रं॥ ॥ताभ्यामुत्पुना
त्यपः सवितुर्व इति। ताभ्यां पवित्राभ्यामभिषेचनीया अप उत्पुनाति सवितुर्व इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥अभिषेचनीयेष्वेनाभ्यानयति सधमाद इति॥
अभिषेचनीयानि च पालाशौदुंबरादीनि॥ ॥तार्प्यं परिधापयति। तच्च देशमंतार्प्यमुच्यते॥ ॥त्रिपाणं वा त्रिरुत्नःपारतं वा। सहृदिति विकल्प
॥ ॥घृतोन्नमेके॥ एके आचार्याः घृतोन्नं तार्प्यमभिवदंति घृतोन्नं च घृतशौचं॥ ॥यय यज्ञरूपस्यूतं। तस्मिन्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्यूतानि भवं
तीति वचनात्॥ यज्ञरूपाणि च स्तुक्ष्मसादीनि॥ ॥पांडुं च निवस्ते। पांडुं कंबलं। तच्च निवस्ते॥ उपरि तार्प्यस्य॥ ॥अधीवासं प्रतिमुंचत्याशीर्षं सं
वेष्टनिचातिव ऋहते नाभिदेशे परिहरते वा॥ अधीवासः कंचुकः प्रतिमोकवचनात्। उत्सीषः शिरोवेष्टनं तत्संवेष्टनिवीतो। निवी
तं च कंठापसनानेनानोवगृह्यते। नाभिदेशे परिहरते वा॥ ॥तार्प्यप्रभृतीनि दृष्टस्येति प्रतिमंत्रं। परिधत्ते॥ ॥दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधा
त्॥ माहेंद्रादौ वा पुनः परिधानं निधायैतानि तार्प्यादीनि॥ ॥इंद्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोति। आरोपयति। मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू दिमा
र्ष्टि। वा। धनुषः कोटावुच्यते मंत्रद्वयोपदेशात्॥ प्रतिमंत्रमिति गम्यते॥ ॥धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति। अनेन मंत्रेण यजमानाय॥ ॥द्वा

राम०
११
२७५

शाविधृति मंत्रमादायति स्त्ररस्यः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमंत्रं। यजमानायैव॥ ॥आविर्मर्या इति वाचयति॥ केषांचित्प्रतिमंत्रानेति संप्रदा
यः॥ ॥अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवायसदोंत उपविष्टाय। लोहायसं तान्त्रलिंगात्॥ अथ यज्ञाहा संभवति॥ लोहितायस
हिदंदशूकादिति॥ ॥समन्वंतमाक्रमय दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमंत्रं प्रतिसंयथालिंगं। समन्वंतं यजमानं वा उगृहीतमाक्रमय्य
दिशं चाक्रमणमाभिमुख्यगमनमात्रेण वा। न ह्यन्यथा संभवः॥ आक्रमय्यैव वाचयति॥ ॥आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति। यच्छा
र्दूलचर्मणो जघनार्द्धे सीसं निहितं भवति॥ तत्पदा प्रत्यस्यं प्रत्यस्तमित्यनेन मंत्रेण॥ ॥व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति॥ यजमानमारोह
यति वा उगृहीतं मंत्रे तु यजमानस्यैव॥ ॥रुक्ममधःपदं कुरुते मृत्योरिति। रुक्म आभरणविशेषः॥ तं पदस्याधस्तात्कुरुते मृत्योरिति मंत्रेण।
॥ ॥शिरसि च नवतरं शततरं वौजोसीति॥ चशब्दाद्रुक्ममेव॥ ॥बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इत्यनेन मंत्रेण यजमानः॥ ॥मित्रोसि
वरुणोसीति चा। बाहू उद्गृह्णातं॥ ॥स्थितं प्रांचमभिषिंचति पुरोहितोध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्त्रितीयेन मि
त्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमंत्रं॥ स्थितं प्रांचमभिषिंचति॥ पुरस्ताद्व्यवस्थितः। पुरोहितोऽध्वर्युर्वा। पालाशेन पात्रेण
पश्चादितरे व्यवस्थिताः। द्वितीयेनौदुंबरेण भ्राताभिषिंचति॥ तृतीयेन नैयग्रोधपादेन राजन्यो मित्रत्वेनोपागतः। वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थेन
पात्रेण॥ सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमंत्रं॥ ॥अभिषिंचामीति सर्वत्र साकांक्षत्वात्॥ अभिषिंचामीति सर्वत्राध्याहारः॥ ॥क्षत्राणां क्षत्रपतिरे

२८३

का॰ २३ षीनि च॥ सर्वत्रैव शेषः॥ ॥इममम्रुक्षेति च प्रथमो देवसूवरः॥ अभिषिंचति॥ ॥पार्थानामिंद्राय स्वाहेति षड् जुहोति प्रतिमंत्रं॥ ॥शौनःशेपं च प्रेष्य
ति॥ शौनःशेपं शंसेत्येवं॥ चशब्दादनंतरं। पार्थसमनंतरमेव॥ यजमानं वा॥ प्रेष्यति॥ तदा तत्रैव शंस्यते॥ ॥ऋङ्मिश्रं चाप्रतिगरं स्याथेति गाथा
नां ऋचो ओं यत एव। गाथा छंदो विशेषेण॥ ॥होताध्वर्यू हिरण्मय्योः कशिपुनोरुपवीष्टौ आसीनौ कशिपुमस्तरके॥ ॥शौनःशेपांते पृथक्
शते ददाति॥ पृथग्वचनात्तं गवामेकैकस्य॥ ॥सहस्रं वा॥ वेति विकल्पयं॥ ॥आसनं च ददाति। यो यत्रोपविष्टः॥ ॥कृत्थ्यन्यामभिषेकेण प्रलिंपते
प्रपर्वं न स्पृशति॥ कृत्थ्यनीरूरमविषाणा। तया शरीरस्थं लमोदकाभिषेकेण प्रलिंपते प्रपर्वं न स्पृशति॥ ॥चर्म्माणि निर्विक्रमयति दिशामिति प्रतिमं
त्रं॥ विक्रमणं कारयत्यध्वर्युर्मंत्रस्तु यजमानस्यैव॥ क्रमणाशेषत्वात्॥ ॥पालाशे शेषानासिच्य पुत्राय प्रयच्छति प्रियप्रजामोप्यरं मेकर्म्मेदं वीर्यं एनो उ
सतनोत्विति॥ शेषा अभिषेकशेषाः॥ ॥शालाद्वार्ये जुहोति त्रेधा वारव्रेपजापतइति॥ ॥पुत्रयजमानयोर्नामग्रहणं पितृशब्द पुत्रे कृत्वा यथायथं
पश्चात्॥ अयममभिमन्यस्नुर्नो [illegible]स्मा पितेत्येवं पितृशब्दः पुत्रकृतो भवति यथायथं पश्चादिति॥ अयमजुनोभिमन्या। पितेत्येवं॥ अयममु
ष्य पिता ऽसावस्य पितेति मंत्रपाठः॥ व्राह्मणोपि च यः पुत्रः सोपि तरं करोति यः पिता तं पुत्रं पुनर्यथायथं। यः पिता तं पितरं करोति यः पुत्रः सं
पुत्रमिति॥ ॥आग्नीध्रीये पालाशे नशेषां जुहोति रुद्र यत्तेरति उत्तरार्द्धे अभिषेकशेषाः॥ ॥गवां शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्तरतः स्थापय राम॰ २३
तिस्व शब्देनाख्यायते॥ ॥पूर्वाग्निवहनं च सामाग्निशान्तिकपौष्टिकार्थाग्नियेनानमोध्या येन तं च सामाग्निस्थापयति॥ ॥वाजपेयवद्रथमवरूह्यरदि

२७५

रास्यां वेदिश्रोणौ पुनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिः॥ वाजपेयवदिति रथावहरणं धूर्गृहीतस्य चावर्त्तनं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ स्थव
स्थितं पुनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरित्यमेन मंत्रेण॥ चतुर्भिरश्वैर्जन्तराप्रष्टिश्चतुर्थः॥ ॥दक्षिणापथेनयात्वा ऽपरेण चात्वालं स्थापयति र
थं॥ ॥अन्यथायैत्वेति सुन्वन्नारोहति॥ तमेव रथं॥ ॥मरुतामिति दक्षिणाधुर्यं प्राजति यन्ता॥ ॥गवां मध्ये स्थापयत्यपामेति॥ अनेनमंत्रेण। रथं य
तेव॥ ॥धनुरार्त्न्यौपस्पृशति गा यजमानः समिंद्रियेणेति॥ अनेन मंत्रेण॥ ॥जिनामी माः ऊर्वरमारति वा वाह॥ वशब्दा यजमानः॥ ॥तावद्दद्यावा
गोः स्वामिने दत्वा पूर्वेण यूपं परीत्यांतःपात्यदेशे स्थापयति मानरति॥ अनेन मंत्रेण॥ ॥अमेय गृहपतयरति च त्वा रिरथ विमोचनीयानि जुहोति
मंत्रं॥ ॥पश्चन्नारसोसानिदशाहोपानहारुपमुंचते॥ यजमानः॥ ॥भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति अनेन मंत्रेण यजमान एव॥ ॥अवरोहति
हंसः शुचिषदिति॥ रथात् यजमानः॥ ॥विमुच्यासयं त्रिकं रथवाहणं करोत्यनसस्तत्कर्म्म शालायाः दक्षिणतः। विमुच्यरथं सहयंतारं रथवाहणके
रोति॥ ॥रथवाहनस्य दक्षिणेते शतमानावासजति रथेनौ द्वन्दा कारो रक्षिकाः शमानौ॥ ॥अनुवत्सामौदुंवरीं शाखामुपगूहति उपस्पृश
ति शतमानाविपदसानि॥ इयदसीत्येकं। युङसीति चापरं॥ ॥तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति शाखामुपस्पृशति॥ ताविति शतमानौ॥ ॥
रं द्रस्य वामित्यवहरते॥ वारूपयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशस्थितायां। इंद्रस्य वामित्यनेन मंत्रेण पयस्यायामवहरति वारूपजमाने। व्याघ्र
चर्म्मदेशस्थितायां॥ ॥सेष्टुकं धनुः प्रयच्छति॥ धनुर्धाराय॥ ॥उत्तरवेदिं हत्वा पयस्यायाः प्रचरति॥ ॥प्राकूस्विष्टकृतः खादिरीमासंदी

रजतं वा व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीति ॥ अनेन मंत्रेण ॥ ॥ अधीवासमस्यामास्तृणाति वरुणस्य योनिरिति ॥ अस्यामित्यासंद्यावास
आस्तृणाति वरुणस्य योनिरित्यनेन मंत्रेण ॥ ॥ सुन्वंतमस्यामुपवेशयति ॥ स्योनामासीदेति ॥ वाऊग्रहांतं यजमानं आसंद्यामुपवेशयति ॥
मंत्रस्तु अध्वर्योरेव ॥ ॥ निषसादेत्युरस्यालभते ॥ यजमानस्य ॥ ॥ अभिभूरित्यस्मै पंचाक्षान्पाणावाधाय पश्चादेनं यज्ञियवृक्षदंडैः शनैस्तू
ष्णीं घ्नंति ॥ अभिभूरित्यनेन मंत्रेण पंचाक्षान्यजमानस्य पाणावाधाय पश्चादेनं यजमानं यज्ञियवृक्षदंडैः शनैस्तूष्णीं घ्नंत्यध्वर्यवो बहुवचनोप
देशात् ॥ पाप्मानं तेपहन्मोति त्वा वधेन यामीति वा ॥ अनेन मंत्रेण घ्नंति ॥ तूष्णीं वेति विकल्पः ॥ ॥ वारचत्वा ब्रह्मन्नित्यामंत्रयते पंच कृत्वः यजमानः ॥
प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुणो रुद्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः ॥ त्वं ब्रह्मासीत्यादि सविता वरुण इत्येवमादि व्यत्यासेन ब्रह्मा प्रतिवचनं ददा
ति यजमानाय ॥ ॥ आदिष्टैर्वात्यं ब्रह्मासीत्यनेनैवात्यं पंचमं प्रतिवचनं ॥ ॥ बहुकारेति च कूयति एवं नामानं संशब्दयति ॥ एवंमेव हि श्रूयते
य एवं नामा भवति कल्याणमेवैतन्मानुष्यं वाचो वदतीति ॥ ॥ स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितो ध्वर्युर्वेंद्रस्य वज्र इति ॥ अनेन मंत्रेण यजमानायप ॥
राजा राजभ्राता सूतस्थपत्यो रंमनतरो ग्रामणीः सजातश्चैव पूर्वः पूर्व उत्तरस्मै ॥ स्फ्यं प्रयच्छति ॥ सजातस्त्व ग्रामणीः सजातः ॥ ॥ प्रत्नेन सन्नी
तः प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाग्निसहितौ ॥ शुक्रपुरोरुचा कृतमूर्मिं ऊरुतः । प्रत्नेन वज्रेण । सजात प्रतिप्रस्थातारौ पूर्वाग्निवहनसंलाभाः शुक्रपुरो
रुचा कृतमूर्मिं ऊरुतः ॥ ॥ मंथिनो विमितं । मंथिनः पुरोरुचा विमितं ऊरुतनरति वर्त्तते ॥ ॥ कृतमस्मै हिरण्यं निधायाभिजुहोति ततोगेहो

तेनाग्निः पृथुरित्यनेन मंत्रेण हिरण्यमभिजुहोति ॥ ॥ अक्षान्निवपति स्वाहा कृतारति ॥ कृतमस्मा अक्षान्निवपति स्वाहा कृतारित्यनेन मंत्रेण ॥ ॥
गादीव्यधामित्याह ॥ कृतं च रणप्रेषोयं ॥ ॥ कृतादि वा निदध्याद्राजप्रभृतिभ्यः ॥ कृतादिभिर्वा कृतं भवति राजप्रभृतीनां वा कृतान्तरं ॥ ॥ सजा
तापकलिंगामस्याली पयच्छति ॥ कृतादिपदेसजातापकलिंगामस्यानीयच्छेति ॥ अस्य सजातस्य संबंधि हनं गामानीय तां प्रतिहंति श्वाऽ
हननमात्रेण मारणार्थेन ॥ ॥ पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ सा च कृतस्य तदागमविधानात् ॥ ॥ पयस्यायास्[illegible]इडं करोति माहेंद्राद्दिवा ॥ करो
तीत्यनुवर्त्तते ॥ मरुत्वतीयांते वै कृतं कर्म विहितमतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थं माहेंद्रादीत्युक्तं ॥ ॥ अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ आसंद्या अ
वरुह्य प्रहितः सन् स्तोत्रायागच्छति ॥ संतते स्तोत्रस्य भवत्यंते शस्त्रस्येति वचनात् ॥ ॥ अवभृथमेके न तार्प्यादीनि चेत् ॥ यदि माहेंद्रादौ
दीक्षितवसनं न परिहितं तदा तार्प्यादीनामेकेनावभृथमभ्यवतरेति ॥ ॥ उदैत्येकेन । उत्तरत्येकेनोदेति ॥ अथ माहेंद्रादौ दीक्षितवसनं
परिहितं तत्तस्तेनैवावतरणमुत्तरणं च ॥ ॥ दीक्षितवसनं च प्रास्यति ॥ तार्प्याविततरणपक्षे ॥ ॥ अनूबंध्यवपाहोमांते दद्या देभानि ॥ तार्प्या
दीनि ॥ ॥ उदवसानीयायां वा दद्यात् ॥ आगंतुत्वान्नदंते निवेशः ॥ ॥ त्रैधातव्युदवसानीयात्र भवतीति शेषः ॥ ॥ ऐंद्रवैश्वदेवो द्वादशक
पालो व्रीहियवाणां ॥ तमुभयेषां व्रीहियवाणां गृह्णानीति वचनात् ॥ ॥ तृतीयं यवानां मध्ये तृतीयभागो यवानां मध्ये भवति ॥ ॥ अधिश्र
यणं च ॥ एवमेव हि ॥ व्रीहिमयमेवाग्रे पिंडमाधिश्रयति ॥ अथ यवमयमथ व्रीहिमयमिति वचनात् ॥ अवदानं तु धातुत्रयपादवियाहे ॥

२८५

वा.कं० १५

निस्वस्तिस्वादक्षिणाददाति शतमानानि ब्रह्मणोधेनूर्होत्रे वासांस्याध्वर्यवेगामग्नीधे।तिस्वस्तिस्वरूपवाच्यं॥वऊवचनोपदेश्यात॥आदिसामर्थ्याच्च
तारप्राप्ते॥वाच्यंदा॥अग्नीधेपिगावस्तिस्त्र एवयथास्युरिति॥तावाएताद्वादशवान्नयोदशवादक्षिणावंतीतिश्रुतेः॥ननुचैवं द्वादशभवंति॥तत्र
योदशउच्यते।कात्यायनपाठाऽंगीकरणान्नत्रयोदशमुविष्यंति॥तत्रद्वयोःपद्यते।नीलिवासांसिनपश्चान्नडुहोगावाऽजेवाऽग्नीधरतिचत्र
योदशभवंति॥वचनात्रैधातवीउदवसानीयाकार्येभिषेचनीयस्य भवति।प्रकृतौचोदवसानीयासमारूढेनिर्मथितेदृष्टा॥इहचतत्स्थानस
मवति॥येनाभिषेचनीयदशपेययोःप्राकृ यादेकतंत्रतावक्ष्यति॥तेनात्रभवति संदेहः॥किंमतिप्रणीतेक्रियताम्उतापराग्न्याहवनीयेति॥अत्र
केचिदाऊरभिषेचनीयस्यैवेष्टिरितितदाहवनीयएवातिप्रणीतेप्राप्तेति॥अपराग्नयोदाशपेयाइति॥अतोऽतिप्रणीतइति॥नकश्चैतदपरे।
नहीयंप्रकृतावतिप्रणीतेदृष्टेति॥ननुपराग्न्याहवनीयेपिनैवप्रकृतौदृष्टा॥समारूढमंथनविधानात्सत्यमेवं॥समारोपमेथानदशपे
येनविहितेअतोनक्रियेति॥अपराग्निसंबंधश्चाभिषेचनीयस्याऽनपनीतएव॥केवलंमंथनेननक्रियते॥तस्मादिहैवयुक्तरूपमनुष्ठा
ने।अपिचनिर्देत्रप्राकृतंकार्यंतिप्रणीतेनोदवसानायपापेरूते॥ननुवापराग्नयोदाशपेयिकारत्नं॥सत्यमेवं।तथाप्याहवनीया
पेक्षायांसएवप्रसज्यते॥नातिप्रणीतेनिर्वर्तंकार्यत्वादिति॥॥भैषज्याभिचारेपारथ्यपा॥नैधातवी॥पदशोनराणिसंसृपाहवींषिनिर्वे
पति॥संसृपाहवींषाविनामधेयं॥तस्मात्संसृपानामेति।दशानामपिषष्ठामनुष्ठानंपयास्यादितिवमर्थदशग्रहणमिति।मंप्रदायश्रकाणांनो

राम० १५ २७७

उषस्पतिपत्नीस्त्वोमूनरतिपद्यते।नचाचार्येणसूचितं।अन्यत्रचात्रप्रतिग्रहमेकेकंस्वःस्वरति॥तेनाचार्याभिप्रायादेकस्मिन्नेवाहनीतिग
स्पते॥कात्यायनपाठाद्वाप्रत्यहमिति॥॥देवयजनोत्तरमेकैकेनोसर्पति॥हविषा॥॥शालायामंत्यं।अंत्यंहविर्दशपेयशालायांभवतिप
शालायहरणंचोपलक्षणार्थं।साचित्रसारस्वतत्वाष्ट्रपौष्णैंद्रवार्हस्पत्यवारुणामेयसौम्यवैश्वदेवानिपश्चात्।यथाप्रदेशं॥तेरश्चाचा
र्येणोक्तानीतियथानग्रहणं॥॥प्रतीष्टिपुंडरीकाणिप्रयच्छति॥प्रयच्छतिग्रहणात्तद्दक्षिणार्थं॥तथाचकात्यायनः॥मादक्षिणा॥॥हिर
ण्मयानिवा।पुंडरीकाणि।संचार्यविकल्पः॥॥उत्तमास्वतिसृषुपंच।उद्वैतयोरंत्यायामकं॥॥तेषांस्रजप्रतिमुंचते॥तेषांपुंडरीकाणा
स्रजंमालांकृत्वाप्रतिमुंचतेयजमानः॥॥तद्वाहोभवति॥सास्पदीर्घेइतिवचनात॥इदंविचार्यते॥किमेतानिहवींषिदशपेयांगभूता
नि।उतपृथगुत्पत्यर्थत्वमिति।पृथगुत्पत्यर्थत्वमितिब्रूमः।एवंसंश्रूयते॥एभिर्मेयाष्टमसदेभिरपिसूयाइति॥तेनत्रिपुष्कादिव
तुपृथगत्वर्थत्वमिति।कृचित॥नैवमित्यपरे॥एतैर्हिदशपेयाख्यमग्नीनांतद्देवयजनंप्रतिनयनेक्रियते।तस्मादत्यर्थमितिगम्य
ते॥अतस्तदर्थमितिगम्यते॥तथाचमंत्रलिंगं।सवित्राप्रसवित्रेत्युपक्रम्यविरमुनादशम्यादेवतयाप्रसूतःप्रसर्पामीतिसर्पणार्थत्वं
दर्शयति।एभिर्मेयाष्टमसदेभिरपिसूयाइति॥अर्थवादप्रायं।प्रयोजनं।दशपेयांगत्वेगृत्वावानाभावः।वाजपेयेचसर्पणाभावादप
रत्नि॥॥एककंतंत्रैकसूयैवत्वात॥इदंविचार्यते॥किमभिषेचनोपदशपेयावेकतंत्रावुतपृथक्तंत्राविति॥एकतंत्राविति ब्रूमः।उतए

ततो ऽक्रयप्रतिकर्षात्॥ एवं ह्यवभृथे श्रूयते॥ सह सोमै[illegible]णा नीति तेन प्रतिकर्षोच्चाधस्तस्यापि प्रतिकर्षरति॥ ॥एवं प्राप्त आह॥ नाना वा ऽवभृथदीक्षाश्रुति
ष्योः॥ नानातंत्रो वा भवेत्॥ उक्तमेतत्॥ अवभृथदीक्षाश्रुतिर्भ्याम्॥ अभिषेचनीयस्यावभृथः श्रूयते। स यत्रावभृथमभ्यवैति तदेतद्यमभ्यवहरंती
ति दीक्षितं च मसनप्रामन विधिपरो वाक्ये ऽवभृथं दर्शयति॥ तथा च दीक्षा श्रूयते॥ पुरोरुक्स्रजं प्रतिमुंचते सास्य दीक्षेति॥ यदि ह्येकतंत्रो स्यात्तो
नावभृथः श्रूयते॥ तथा दीक्षा इति॥ एवं प्राप्त आह॥ ॥एकं त्वानुपूर्व्ययोगात्॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति॥ एकमेव तंत्रं न भिन्नतंत्रता। उ
क्तमेतत्॥ एवं हि पदार्था आनुपूर्व्येण प्रयुज्यंते॥ क्रयमाने पुनः प्रकृष्यमाणे दीक्षणीयाप्रायणीयादीनां पश्चादनुष्ठाने नानुपू
र्व्यं स्यात्॥ तत्र चोदकबाधः। यत्तु दीक्षा ऽवभृथश्रवणात् तद्वचनेनेत्यदोषः॥ तदुक्तं॥ ॥अवभृथदीक्षाभ्यासो वचनादिति॥ यथा
ऽश्वमेधे ऽवभृथदीक्षाभ्यासः॥ ॥सप्तम्यां ब्रह्मागारात्सोममाहृत्यासंयभिमर्शनादि करोति॥ सप्तम्यां तिथौ ब्रह्मागाराद्दशपे
यार्थं सोममाहृत्य आसंयभिमर्शनादि करोतीति॥ ॥उपसद्देवताहवींषि निर्वपत्युपसदं तरकल्पथोक्तं॥ एवमेव हि श्रव
णमिति॥ ॥पितामहदशगणां सोमपानां संख्याय सर्पणं॥ यजमानस्य पितामहदशगणां सोमपानामुच्चार्य सर्पणलौकिकं तेष्वः
॥ ॥सवित्रेति चानुवाकमुक्त्वा सर्पणं भवतीति दिक्कल्पः॥ ॥दशदशैकैकं चमसमनुभक्षयंति॥ दशदशैकैकं चमसमनुप्र
सप्राभवंतीति वचनात्॥ ॥अन्ये च॥ यजमानस्य राजन्यस्य तत्राच यजमानचमसे राजन्या भक्षयंति॥ संख्या हि समानजातीये

षु भवति॥ ननु च शतं ब्राह्मणाः सोमान्भक्षयंतीति अन्यत्र श्रूयते॥ तत्र कथं राजन्या भवेयुः॥ उच्यते। भूयस्त्वात्॥ ब्राह्मणेषु चाब्राह्मणे
शतसंख्येत्यदोषः॥ एवं च सहपानविरोधो न भवति। एवं प्राप्त आह॥ ॥ब्राह्मणा वा श्रुतेः॥ वा शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। ब्राह्मणा एव भवंति
न क्षत्रियाः॥ शतं ब्राह्मणा इति हि श्रूयते॥ न न चाब्राह्मणेषु च भूयस्त्वात् शत शब्द इत्युक्तं॥ नैतदेवं॥ शतं ब्राह्मणाः सोमान्भक्ष
यंतीति विभागविधाने॥ ॥तुल्याः संख्यायोगात्॥ शतसंख्या च तुल्येषूपपद्यते॥ नातुल्येषु॥ अतो यजमानचमसेपि ब्राह्मणा एवेति॥
सहपानाविरोधस्तु वचनात्। अत्र भवति॥ ॥ब्रह्मणे ददात्यश्वं च दक्षिणा। अश्ववदिति॥ तुल्यशास्त्रत्वात्॥ ॥हिरण्मयीं स्रजमुद्गात्रे
रुक्मं होत्रे हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्युभ्यामश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणाय ऋषभं ब्राह्मणाच्छंसिने वाससी नेष्टापोतृभ्यामन्यतरतो
युक्तं यवाचितमच्छावाकाय वा गामग्नाधे ददातीति सर्वत्रानुषंगः॥ गौश्चाऽनडुद्भवति॥ कारणविशिष्ठात्॥ ॥अभिषेचनीयात्केशव
पनार्थे निवर्तनं संवत्सरं। अभिषेचनीयानंतरग्रहणेन दशपेयांतोऽलब्धेतो अभिषेचनीयो ने शू[illegible]न दशपेयांतो ऽलब्धेते केशान्व
पन इति श्रुतेः॥ तेन संवत्सरं न वपत इति श्रुतिः। वपने च मुंडने निवर्तनेन च केशानां खंडनं। येनैवमाह॥ सर्वैन्येव वर्त्यंते केशान्वपतीति॥ ॥
भूम्यनधिष्ठाने चा च शब्दात्संवत्सरमेव॥ ॥आनुपानत्कस्य यावज्जीवं॥ अनुपानत्कस्य पुनर्यावज्जीवमेव॥ भूम्यनभिष्ठाने संवत्सर उक्तो
पानत्कस्यापि भूम्यनभिष्ठानमिति॥ ॥उत्तरेष्वृक्षु पंचबिलः पंचबिल इति नामक्षेपात्तस्माच्चरुः पंचबिलो नामेति। उत्तरग्रहणमने

2-6

कर्क॰ तरव्यादासार्थः। उत्तरानंतरार्थं च वैशाखशुक्लप्रत्यर्थं॥ ॥आग्नेय ऐंद्रः सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः पयस्या मैत्रावरुणी बार्हस्पत्यश्चरुः॥ ॥प्रतिदि
२७ शमासादनं। तेषां चैव प्रतिदिशमासादनं॥ ॥आग्नेयं पुरस्तात्प्रदक्षिणमितराणि मध्ये त्वं हविर्भवति॥ ॥पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्यमे संश्रवासे
चनं। सवतः संस्कारः॥ अंतश्च संस्रवाभावेऽप्यन्येन कार्यः॥ ॥आग्नेयो हिरण्यं दक्षिणाग्नीधे ददाति॥ ऐंद्रस्य ऋषभः सौम्यस्य बभ्रुर्ब्रह्मणे
वैश्वदेवस्य पृषन्होत्रे पयस्यायां वशाऽमावेऽप्रवीताध्वर्युभ्यां बार्हस्पत्यस्य शितिपृष्ठो ब्रह्मणे ददातीत्यनुवर्तंते॥ वशा रिक्ता। अप्रवीता
अकामिता। अवधूत्स्यामिति द्वितीयोऽग्नीत्॥ ॥अन्नाद्यकामस्याप्येषा। राजसूयाद्बहिरिष्टिर्भवति॥ ॥द्वादशानरात्रीणि पृथुर्वीषिम
मात्तराणि॥ पृथुश्चवीषिनामधेयं। सर्वैः पृथुर्नोह विभिर्यजतइति श्रुतेः। द्वादशग्रहणं च मासांतरपक्षे कस्मिन्नेवाहनि क्रियेतेत्येवमर्थं
तथा कारणात्। षट्षट्ऽव्यामृतइति पठ्यते। यद्वा द्वादशानामेव पृथुगविष्टमुत्तरेषां नेति द्वादशग्रहणं॥ ॥आहवनीयाद्द
पुरस्ताच्छम्याप्रासे शम्याप्रासे आग्नेय सौम्य सावित्र बार्हस्पत्य त्वाष्ट्र वैश्वानराय यथा नैरृत्यया प्रदेशांतर उक्तं॥ ॥एवमावृतस्य
चरवः सारस्वतपौष्णमैत्रक्षैत्रपत्यवारुणादित्याः॥ ॥एवमेव प्रत्यावृत्तस्य शम्याप्रासे भवंति॥ ॥षट्षद्वै कृतेन भवंतीति स्वे शेषं॥॥
श्वोऽग्निवाहोदोदोषस्माषस्मादक्षिणा इतरत्र तु चोदकेनाऽन्वाहार्यः॥ ॥अष्टापदी वत्साध्रुवंधो गर्भिण्योर्म्यास्वगुणा दक्षिणा॥ अ
ष्टापदीशब्देनाष्टवंध्याच्यते लक्षणया। तद्वत्य ध्रुवंधो भवतः। तावेव गर्भिणीभ्यां भवतः। स्वगुणं दक्षिणा तद्गुणदक्षिणानित्यर्थः। राम॰
२७
२७९

शम्यादित्येभ्योऽदित्यै वा भवति॥ ॥वैश्वदेवी पृषती मारुती वा भवति॥ ॥तदेतत्केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीमुत्पात्तदंतग्रहणाच्चानंतर
पौर्णमास्यां केशवपनीयोतिभवति॥ ॥उत्तरे चामासांतराः॥ उत्तरे ऋतवो मासांतराः च शब्दात्पौर्णमासीसुत्पाश्च भवंति॥ ॥व्युष्टिद्वि
रात्रः अग्निष्टोमातिरात्रौ। अग्निष्टोमग्रहणमपर्थिकृत्वज्ञापनार्थं॥ ॥क्रतुधृतिः अपरः क्रतुर्भवति॥ ॥तमुभयत एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ
कुर्वते वक्ष्यपरिष्टात्॥ अत्र च वैशाखामावास्यायां पशुबंधौ। ज्येष्ठपौर्णमास्यां केशवपनीयः आषाढ्यां व्युष्टिद्विरात्रः॥ श्रावण्यां क्रतुधृतिः
भाद्रपदाश्वयुजायास्त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ। कार्तिक्यां सौत्रामणीति॥ ॥अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपनीयोऽतिरात्रः सोमापवर्गः
सोमापवर्ग इति सोमानामपवर्गो भवति वा दपवर्गः सोमाः॥ ॥उत्तरेऽस्युक्ते सौत्रामणी सोमान्ते तस्युक्ते सौत्रामणी भवति॥ ॥व्रीहीन्विरूढा
विरूढान्। रोममुपनय क्रीणाति क्लीबात्सीसेन। मंत्रः॥ ॥पक्वौदनं विरूढांश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां पच्यस्वेति संसृजति॥ उदनपाको वि
रूढैः सच च तस्य चतुर्मुष्टीकग्रहणपूर्वकश्चोदकानुग्रहाय॥ तस्य च विरूढैश्चूर्णैरश्विभ्यां पच्यस्वेति संसर्गः॥ ॥सिंहवृकव्याघ्रलोमानि चा
वपति। च शब्दात्तत्रैव॥ ॥पयःसुवा। आवपति तुल्यशास्त्रत्वात्॥ ॥पुरोडाशधर्म्मा द्रव्यसामान्यात्॥ अत्र सुरायां पुरोडाशधर्म्माः प्रवर्तंते
द्रव्यं हि तेषां पर्युपस्थापकमिति। ननु च ग्रहग्रहणपुरोरुक्षुपयामादीनां दर्शनात् सौमिका भवंतीति गम्यते॥ नेत्याह॥ ॥यावदुक्तं सौमिका
गुणत्वात्॥ द्रव्यसामान्यात्पुरोडाशधर्म्माः यावदुक्तं ते भवंति। नहि सौमिकधर्म्मप्रवृत्तिरत्र व्यक्तोक्तात्॥ न च गुणप्रवृत्त्या गुणांतरप्रवृत्ति

युक्ता॥ गुणत्वादेव॥ ला। त्रिपशुः पशुबन्धः श्वश्वस्तुर्थ्या पञ्चायावा। चतुर्थे वाह्नि॥ पञ्चायावा सुत्यायां॥ ॥ आश्विनः [illegible] आरन्ने [illegible]
दिः सारस्वती॥ मेषमल्हानीत्रि[illegible]दाकि सासारस्वती॥ ॥ ऋषभ ऐन्द्राय[illegible]॥ तदुरणाम्भावेऽजाः। तेउरणानाममभावे अजा भवति॥ ॥ प्रथमा
लोहितः। तदाञ्च लोहितः प्रथमो भवेति॥ ॥ त्रियूपो वैकादशिनिलिंगात्॥ ॥ त्रियूपो भवति। एकयूपो वा। एकादशिनिलिंगात्॥ एकादशिन्या
ह्युभयं दृष्टं॥ एकयूपताऽनेकयूपता च। एकादशिनिलिंगं चात्र गणत्वमिति॥ आम्नो च्यते। सौत्रामण्यां सशब्दनादेकयूपतैवनियन्तु युज्यते॥
तत्र हि श्रूयते॥ ज यदेतं सौत्रामणिकं यूपमेतो यूपावभिजो भवतरति॥ अपि च सूत्रारंभसामर्थ्यादयमर्थो वगम्यते॥ सूत्रारंभमंतरेणैव
हि विकल्पः सिद्धः स्यैवातस्मादेकयूपतानियमइति॥ ॥ अग्नीवरुणा प्रयासवत॥ ॥ अंवेदिर्द्विगुणा भवति॥ ॥ वपया मार्जनान्ते दृशेः परि[illegible]
तं पुनाति वायुः पूत इति॥ अनेन मंत्रेण॥ ॥ कुवलकर्कन्धुवदरसक्तूनि चावपति॥ कुवलादयो वदरान्ता विशेषा वयो वक्ता विशेषा इत्या
परे॥ ॥ ग्रहे गृह्णाति उविदंगतित्री न्वाप्रतिदेवनमेतयेव पुरोरुचा सचायं विकल्पः। एकं वा त्रीन्वेति श्रुतत्वात्॥ ॥ समस्यानुवाचैनेयजेति
चासमासश्चतुर्थ्यन्तानामेव पदानां न विभक्तिलोपेन॥ ॥ प्रथमस्यानुहोममितरे॥ ग्रहे॥ ॥ परिस्रुत्सोमादद्विणमै॥ ॥ तत्र चाहवनीयसं
स्कारः कर्तव्यः चोदकपरिप्राप्त्या॥ ॥ भक्षमाहरत्यपरिस्रुत्सेकं मासि च्यावकमवकिउंकूमं शिसस्कृत्वा परिदद्विणास्यधारयस्रवंतमुप
तिष्ठते तच्चैसोमवतो वर्हिषदामग्निष्वात्तानामिति। भक्षाहरणमात्रोपदेशाद्विशेषोऽनुपदेशात्तं च पथाऽन्यत्र भक्षणा तयेहापीति॥

हवींषि निर्वपति सावित्रवारुणैन्द्राणि यथार्थं पशुपुरोडाशार्थेरेवतान्यतान्यपि पशुपुरोडाशार्थ इत्युक्तं॥ ॥ नपुंसकोऽर्दक्षिणार्थस्याहि
वा वडवा वेति विकल्पः॥ ॥ सामा तिपूतस्याप्येष॥ सौत्रामण्यां भवतीति शेषः॥ ॥ अनुयाजान्ते पशुपुरोडाशार्थैरइति॥ आश्विनेनप्रा
गवदानेभ्यः। आश्विनस्य चानेनोत्पत्तिः पूर्वमनभिधानात्॥ ॥ हविर्भिर्वा प्रागवदानेभ्य इति॥ अस्मिंश्च पक्षे॥ ॥ आश्विनाभावस्तु
॥ सौत्रामणी त्रैधातवी च प्रकृत्य श्रूयते॥ सैषा राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवतीति॥ अतः कर्मार्थमिदमाह॥ ॥ राजसूययाजिनः
कर्मापवर्गवा सौत्रामणी। चा त्रैधातवीति विकल्पः कल्पमाशंक्याह॥ ॥ त्रैधातव्यानुपूर्व्ययोगात्॥ त्रैधातव्येतयोर्वैते भवति
॥ आनुपूर्व्ययोगात्॥ त्रैधातवी चीतेपश्चात रइति। न चानयोर्विकल्पः॥ आम्नानसामर्थ्यात्॥ तेन सौत्रामण्यामुदवसानीयत्वमुच्य
ते॥ उदवसानीयासन्निधौ पाठात्॥ उदवसानीयेवोदवसानीयेति उपचारत्वात्। तथा च पृथग्योगवचनात्॥ अनयामेपीष्ट
मसदेनयाभिस्यात्तइति॥ ॥ इति उपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनविवरणे राजसूयः समाप्तः॥ ॥ श्री॥ ॥ इदानीं श्रुतिमंत्रपाठ
वशेन प्राप्तो अग्निरत्र विधेयः सोऽत्र विधीयते। अग्निः सोमाङ्गं तदुणा व्यतिषंगात्। यद्यपि अग्निशब्दो ज्वलनवचनः सन्तदे
धिकरणे भूतस्थलाभिधायकोऽद्रष्टव्यः। इष्टकाभिरग्निं चिनोतीति हि श्रूयते॥ तथा अग्निमारोहतीति॥ अग्निप्रोक्षतीति॥ आरोह
णप्रोक्षणे स्थलस्याव्याप्ते॥ तस्य च नो रम्यविधानात् प्रकृति सव्य प्रक्षेणे सोमस्यागमित्युच्यते॥ सोमशब्देन चलरूणयानेस साध्य

२८६

कृ.श्रौ॰ २९

ऋत्वमिधानं।सोमात्रमिति।उक्तं एतत्॥ छ॥ तद्गुणाव्यतिषंगात्॥ तद्गुणानां व्यतिषंगोत्र श्रूयते॥ अंतरोपसदौ चिनोति प्रायणीयेन प्रचर्येष्टी
रं पुनश्चितिचितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीयो धारा। जानं कारयति त्योवमादिफलवत् अगुणाव्यतिषंगे सति॥ अफलस्य तदंगता॥ ॥
रक्षतः समहाव्रते नियमः। अंगेपि मदिष्टया भवति॥ कथमवगम्यते। येन समहाव्रते नियमो दृश्यते॥ तस्मादेतानि सर्वाणि गृहेऽपि पर्य-
ग्निं महाव्रतमहरुक्तमिति। ननु चाग्नौ महाव्रत नियमः कस्मान्न भवति। उच्यते। अग्निप्रकरणे पाठात्। यस्यैव प्रकरणे तदुक्तं नियमो
युक्तेः॥ तस्मात्साधं विहिते समहाव्रते नियम इति। अत एव प्रोक्तमिष्टत इति। नियमविधानादन्यत्रेष्टयैव भवति॥ ॥ न प्रथमाहारे
॥ प्रथममाहियत इति प्रथमाहारः। प्रथमयोग इत्यर्थः। उक्तं तेन। प्रथमप्रयोगे न भवतीति॥ ॥ उत्तरे चेद्यग्निनिधानात्॥ उत्तरवेदौ
ह्यग्निनिधानं विहितं। स यद्यार्यमाणो ग्नावुत्तरवेदिं व्याघारयतीति॥ अग्निधारणं च निधानार्थं। अग्नौ च स्थलेऽग्निनिधानं विहितं। यदि
च प्रथमाहारेण ग्निः स्यादुत्तरवेदावग्निनिधानमनर्थकं स्यात्॥ अथ पुनः प्रथमाहारेऽर्थवत्त्वं भवन्ते द्वितीयादिष्वावग्निनिधान
मविरुद्धमिति संप्रदायः॥ ननु वा नारम्भवादप्राकृतनिधानयोर्विकल्पः कस्मान्न भवति॥ नेत्युच्यते। प्राकृते विधानः मुत्पन्नसिष्ट
त्वादनारम्भवादाद्बलीयः। तेन न विकल्प इति। अत्र वदामः। यदि प्राकृते प्रत्यर्थित्वात् नारम्भवादस्यानवकाशः। द्वितीयादिष्वपि प्रयो
शेषत्वादनारम्भवादविहितोऽग्निर्न प्राप्नोति तत्रापि हि प्रकृतौ विहितमुत्तरवेदावग्निनिधानमस्त्येव। तस्माद्व्याख्येयः। प्रथमाहारशब्दे

राम॰ २९

२८६

न प्रथमः प्रयोग उच्यते। इति कथं तर्हि तदुच्यते। प्रथमाहारशब्देन ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्थ उच्यते॥ तस्य हि प्रथममाहरणमनुष्ठानं। एवं हि
श्रूयते। एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति। आचार्येणाप्युक्तं। एष प्रथम सोम इति। तेन प्रथमाहारे ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमसंस्थे नाग्निर्भवति
न हि प्राकृते विधानमनारभ्यविधिना परिरुध्य विनिवेशयते। अतो नारम्भविहितस्याग्नेरन्यत्रावकाशः। यथा साम्प्रदस्य प्रकृत्याम्नानेन पा
चदस्येन बाधितं॥ यथैवं पुनर्यत्रैव श्रवणं तत्रैवाग्निः प्राप्नोति॥ यथा साग्निचित्या वश्वस्तोमाविति। यथाश्वमेधे एकविंशोऽग्निर्भवतीति। सर्व
मेधे चाग्निरुत्तम इति॥ नैष दोषः। अस्ति ह्यत्रान्यदपि विधानं॥ अथातोऽग्निमग्निष्टोमे नानुयजति तमुक्थ्ये न तमतिरात्रेण तमेकद्विरात्रे
णात्येवमादिसमानविधानार्थानि वचनानि॥ तैः सर्वत्र प्राप्तीः न याच॥ तस्मादुसप्रविधमेव प्रथमे विदधीताथैकोत्तरमेकशतविधादिति
अतः सर्वत्र प्राप्तीः। साम्प्रदस्येत विशेष एव श्रवणमिति॥ ॥ चिकीर्षमाण उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा पंच पशूनालभते दक्षिणा
न। विकीर्षमाणा रत्नवाच्यमुपक्रमादेव न स्मिद्धः॥ वाच्यं वास्त्वयमात्रणा यूपधानेपि मासूदालभ इति॥ पंचग्रहणं चाभिजिद्विश्वजितो
रपि पंचैव येथास्फरिति॥ ॥ ब्राह्मणो वादयात दर्शनाविकल्पेन हि श्रवणमत्र॥ ॥ अमावास्यायामेको। पंच पशूनालभंते। अमावास्याया
स्मालभेत त्फहैक आऊरिति। साच मा यामावास्यासन्निधानात् क्रियते॥ ॥ अग्निभ्यः कामायपुरुषाश्वगोऽव्यजात॥ आलभते। यत्तु वैश्व
कर्मणः पुरुषं वारुणमश्वमेदुम्नषभं त्वाष्ट्रमविमाग्नेयमजमिति। सोर्थवादो हातैनानग्निभ्यः कामायालभारत्यस्य॥ ॥ वर्षिष्ठ रशनः पु

का॰ऋ॰ ङ्घानुपूर्व्यमप्येतेषां रशना भवंति। पुरुषस्य वर्षिष्ठाप्यश्वस्य स्थवीयसी यसीति श्रुतेः वर्षिष्ठस्थता चायामापेक्षया न स्थौल्यापेक्षया। प्रारु
३० नौसायामः श्रूयते॥ द्विव्यामया रशनयेति॥ ॥सर्वेषां वा तुल्याः रशना भवति॥ ॥समिध्यमानः समिद्धवत्यंतौ समास्ताय अभितो वर्द्धयंति
इति नवदधाति। तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति प्रकृत्या समस्ताय अभितो वर्द्धयंत्विति॥ ॥आप्रियो द्वादशोर्द्ध्व अस्येति आप्रियः प्रया
जयाज्याः द्वादश भवंति। नाराशंसीं अस्य समिधो भवंतीति श्रुतेः॥ ॥एकादशं तेशासप्रैषादि करोति। प्रकृतौ दशांते मिहिते॥ इहवचनादे
कादशान्तऽच्यते॥ ॥परिवृते पुरुषसंज्ञपनं। वचनाद्भवति॥ ॥अश्वस्याधति प्रचरणप्रयोगात्॥ इतरेषां पशूनाम प्सु कायप्राशनमुक्तं
अजेनचरतीति च तेनाजस्याधतीत्युच्यते। स हि प्रचरणेन युज्यते॥ ॥सर्वेषां वा ऽविशेषात्॥ सर्वेषां वा शोधनं कर्त्तव्यं। सर्वेषामेव
सविशेषेण देवतासंबंधउपदिष्टः। तेन सर्वेषामेवैते यागाः। यागार्थद्रव्यस्य च यो धर्मः स सर्वेषां भवति॥ अप्सु कायप्राशनं तद्वचनात्
॥ ॥वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा। वचनाद्भवति॥ ॥द्वे पुत्रणामंतर्द्धाय शिरः स्यादने। तणाधिकारादपात् ॥कालएव शिरसामादानं जिह्वा
वर्जं। सा स्ववदानैस्सह मग्न सते॥ ॥चतुर्णां मप्सु कायप्राशनं। शिरोग्रहणसमनंतरमेव। येचा। येनाजेप्रत्याहा। संस्थितेतस्यशेषप्राशन राम॰
मिति॥ ॥ततोमदिष्टकार्या पश्वा। तत एवादकमध्यात मऊसंते रष्टकार्या। आपश्च तत एव॥ ॥अजेन चरति॥ अजेन यजं सम स्थापयंती ३०
तिवचनात्॥ ॥संस्थितेतस्यशेषप्राशनं। संस्थिते च कर्मणि तच्छेषस्याप्सु प्राशनं॥ ॥सर्वैरेके। एके आचार्याः सर्वैः पशुभिः प्रचारमिच्छंति। २२२

नद्वैवऽश्वाऽरत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेतेति हि श्रूयते॥ ननु चैवं सति संभरणार्थता विरुध्यते संभरणार्थद्युप्सु ऽसिंधाना प्राप्तवं पऽ सिंधैः ऽ
षितयमदा अद्भिश्च एकानादा यमुपजायत इति। अतः सर्वप्रचारे संभरणानुपपत्ति। एवमाशंकित आह॥ ॥एकस्यापि क्रिंततः संभरे
दिति श्रुतेः। नद्वैवऽश्वाऽरत्रैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेतेति॥ प्रकृत्याह॥ यद्वा एतैरत्र सर्वैर्यजेत तदेवमेरं तेपरीयादिति॥ सर्वैर्यागमा
भिधायनिषेधति॥ नतथान्ऽयो देवानां तदितादियादथो पथस्तदियादथो क्रिंततः संभरेदिति॥ सर्वयागपक्षे संभरणाभावदोष
प्रसंगात्॥ तस्मान्नसर्वैर्यागइति। एवमाशंकितउत्तरं॥ एकस्यापि क्रिंततः संभरेदिति श्रुतेः॥ एकस्यापि पशोरालभे क्रिंततः संभरेदिति
तत्कल्पमेव। तस्माद्विकल्पः सर्वैर्वा यागो ऽजेनवेति। संभरणाभावः स सर्वयागपक्षार्थवादः॥ ॥वैश्वानरः पशुपुरोडाशउपांशु भवति
॥ ॥पशुदेवता च॥ उपांश्वेव॥ ॥आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः भवति॥ ॥मैथुनं वर्जयेदापयस्यायाः पयस्या अंते विहिता॥ आ
तत इति॥ ॥मांसोपर्यासने वेष्टन॥ मांसोपर्यासने चेच्छया वर्जयेत्॥ ॥त्वक्अस्थि स्नायूनि पूतान्यानि शिरांसि दिनि दधाति। त्वकात्व
गेवा मस्थि स्नायूशब्देन शिरस्कपालगता मज्जाभिधीयते। तेच उद्धृत्य घृताक्तानि शिरांसि स्थापयति॥ ॥सकृन्वा निवा वेति विकल्पः॥ ॥अ
न्यानि वा हिरण्मयानि वा मृन्मयानि वा। नाजस्यैतान्॥ पशूनामन्यानि वा संग्रामहतानि गृह्णाति। हिरण्मयानि वा मृन्मयानि वेति वि
कल्पः॥ ॥श्यामनुपरो वा प्राजापत्यः पशुरालभ्यते। पंचपशवो वेति विकल्पः। प्राजापत्यस्य चाहर्गणेषु नियमः॥ ॥षद्वधात्। धाऽ्या

कर्क० ३१

प्राजापत्यं हि प्रकृत्याम्नातं । तस्यैकविंशतिः सामिधेन्यो भवंति ॥ ॥ हिरण्यगर्भ इत्यृचस्तु चाघारः । हिरण्यगर्भ इत्याघारयतीति वचनात् ॥ स च प्र
वे एव भवति ॥ नापूर्वः प्रकृतिलिंगसंयोगात् ॥ प्रकृतिलिंगसंयोगो ह्यत्र भवति । आघारमाघारयतीति पूर्ववत् निःसंदेहः । किं पूर्वाघारेमं
त्र विधानमुतोत्तराघार इति किं तावत्प्राप्तं ॥ ॥ पूर्वो देवतासामान्यात् । स्रुवाघारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुत एतत् देवतासामान्यात् ।
स्रुवाघारे हि प्रजापतिर्देवता हिरण्यगर्भवत्यामपि प्रजापतेरेव देवतात्वं । कस्मै देवाय हविषा विधेमेति । कश्च प्रजापतिः । मंत्रश्च स्रुवाघार
एव देवताभिधानसमर्थः ॥ तस्मात्तत्रैव विनियुज्यत इति ॥ एवं प्राप्त आह ॥ ॥ उत्तरे तु सामान्योपदेशात् । तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न पूर्व
स्मिन्नाघारे मंत्रयोगः । किं तर्हि उत्तराघारे कुत एतत् ॥ मंत्रयोगवत्त्वसामान्यात् ॥ यस्यैव प्रकृतौ मंत्रो दृष्टस्तस्यैव मंत्रांतरविधानमनुरूपतः ॥
उत्तरत्र तु मंत्रवत्ता च विधेयात् विशेषश्रुतिगौरवं स्यात् । तेनोत्तराघारे मंत्रो विधीयमानसत्त्ववत्त्वसामान्यात् मंत्रांतरनिवर्त्तको भवति प
यथास्ति हनसामान्यात् ॥ तैलं पूतस्यापत्युनरुक्तं । कशब्देन प्रजापतिरभीधीयत इति । इंद्रस्यापि तच्छंदोऽभिधानमविरुद्धं । तस्मान्मंत्रोप
देशादुत्तराघार एव तद्विनियोग इति ॥ ॥ वायवेस्मु क नियुत्वते श्वतलभ्युदाहेदध्यात् ॥ अथवा नियुत्वत् गुणविशिष्टाय वायवे शुक्लः प
शुरालभ्यते ॥ न प्राजापत्यः पंचपशवो वा । एवमपि श्रुत एव । श्वेतो वसंतः । लप्सुदाक्रचीलः । तूपरश्च वर्त्ताश्चानुवर्त्तंते ॥ अथैते वायवे नियुत्वा
शुक्लं तूपरमालभत इति श्रुतेः ॥ तत्र च इध्माबर्हिर्दध्यात् पत स्पसप्रदश सामिधेन्यो भवंतीति वचनात् ॥ ॥ प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपा

राम० ३१
२८३

ल उभयोः । उभयोरपि प्राजापत्यवायव्ययोः प्राजापत्य एव द्वादशकपालः पशुपुरोडाशो भवति ॥ ॥ कद्रुलोपाम्नानुवाक्याः प्राजापत्यस्य भवंति ॥ ॥
शुक्लवत्यो वायव्यस्य ॥ ॥ वपायावा । वाऽवधारणा । शुक्लवत्यो भवंतः । वपाया एव शुक्लवत्यौ स्यातामिति वचनात् ॥ ॥ तुल्यमन्यत्सर्वं तु ॥ ॥
उखासंभरणमष्टम्या ॥ उखायाः संभरणमुखासंभरणं तदष्टम्यां भवति ॥ अष्टकायामुखां संभरतीति वचनात् । उखा चोपलक्षणं ॥ अषा धा
यनया क्रियया संक्षिपत एव । ततश्चात्र रायेतु स्यापि प्रयोक्तव्यम् ॥ ॥ आहवनीयस्य पुरस्तान्मत्वा चतुरस्रं स्वत्रेम त्पिंडमवदधाति भूमि
समं श्रेन्नूनमनतिरिक्तं ॥ ॥ पिंडमपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्राणि दधाति पिंडं आहवनीयस्य व्यध्वे अर्द्धोपाधे ॥ ॥ आहवनीयं दक्षिणेन त्व
त्वन्मुजपंचांगीवद्धास्तिष्ठंति । प्रीचोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः । आहवनीयस्य दक्षिणतस्तु वद्ध मुंजमयीभिः पंचांगी
भिः । पंचांश्चामुखरिकाः नाभिर्वद्धाः तिष्ठंति । प्राङ्मुखाः । अश्वगर्दभाऽजाः पूर्वापरक्रमेण रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः ॥ ॥ उत्तरत आहवनीयस्या
रत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषिराभ्रिः कल्माषी मध्ये । कल्माषी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा ॥ अनंतर्माल्प शुनामुत्तरतो माभूदित्या
हवनीयग्रहणं ॥ हिरण्मयीमेके । आचार्या इच्छंति । अतश्च विकल्पः ॥ ॥ अपृगृहीतं जुहोति संततमुदुरुन्फजानंति ॥ अपृगृहीतमाज्य
दुर्व्यं संततं जुहोत्युदुरुन्फजानंति ॥ अत्रेतच्चिंत्यते किमिदमेकं कर्म उताष्टावेतानीति । एकमिति ब्रूमः ॥ नो वा एतामेकां संततामष्टागृहीतामध्व
मिर्यं जुमिंहोतीति ॥ अष्टौ वा कर्माणीति नैकमिति । तान्येतान्यष्टौ सावित्राणीति । किंचावैश्वकर्मणानीकेवा कल्पात् ॥ अष्टौ सावित्राण्यष्टौ वैश्व

२-८२

कर्क॰ कर्म्मणानीति चानिःसंदिग्धं वैश्वकर्म्मणान्यष्टौ। अतः सहत्वाविशेषात्सावित्राण्यष्टाविति गम्यते। तां वा एतामेकां सतीमित्येतस्मिन्वाक्ये सति अ-
३२ ष्टौ सावित्राण्येतस्मिंश्च सति कथमेकान्ततो वधार्यते अष्टावेतानि कर्म्माणि। उच्यते। उत्पत्तौ तु बहुत्वविशिष्टानां श्रवणं। एवं हि श्रूयते। त
घाचेतयमानानां सवितैतानि सावित्राण्यपश्यत्सविताऽपश्यत्तस्मात्सावित्राणीति॥ यत्पुनरेकत्वश्रवणं तत्संरूपापेक्षया। प्रयोजनं
पन्नदं तारितं तत्प्रयुज्यते॥ ॥देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय हस्त आधाय त्वेनामभिमंत्रयते। हिरण्मयीपक्षे मंत्रः स्यात्। विमृद्भिर्हिरण्मयीमि
ति लिंगात्॥ नवास्तु त्वर्थत्वात्। हिरण्मयी शब्देन संस्तवः क्रियते। तथा चाह। पद्मा एषा छंदो सितेनैषा हिरण्यमिति। तस्माद्रुक्मं वा प
ऽपि मंत्रप्रयोगः॥ ॥अश्वप्रभृती अप्रत्यवं प्रकृतं पुंजाद्यो योगे योगस्तीति। अभिमंत्रयत इत्यनुवर्त्तते॥ ॥अनुपस्पृशन्नुक्रमयत्येनाम्
प्राचः प्रतिमंत्रप्रत्यं वं अन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति एभिर्मंत्रैः॥ ॥अग्निषु ज्वलत्सु पिंडं गच्छेत्यग्निपुरीष्यमिति। ज्वलत्स्वग्निषु पिंडप्र
३५ ति गच्छेत्या। अग्निं पुरीष्यमित्यनेन मंत्रेण। पुरीष्या एते अग्नयो भवंत्यथ मध्यमस्य पत्नीति वचनात्॥ ॥दक्षिणत उपशयो युगंधर॥ गच्छतो च
दक्षिणतः पशवः उत्तरतश्च पुरुषाः युगपत्क्रमने॥ ॥अनडुत्पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थकमग्निं पुरीष्य इति। यो देवादृक्षावति राम॰ ३२
सदेवपितृमनुष्यानर्थकः॥ ॥वल्मीकवपामादाय पक्षिद्रोणपिंडमारुतेन्वग्निरिति। अनेन मंत्रेण॥ ॥इष्टानि दधत्येनो। इष्टानि दध्या २८४
त्येनो वल्मीकवपा॥ ॥आगत्येत्यभिमंत्रयते। अश्वमाक्रम्य तेनेन पिंडमधिष्ठापयति। एवं नैत्यश्वेभिधायते॥ ॥ यैतस्र इति द्विष्टस्योपरि पाणिं

घारयन्ननुपस्पृशन्नुक्रामेत्युक्रमयति। अश्वं॥ ॥उदक्रमीदित्यभिमंत्रयते अश्वमेव॥ ॥आहवनीयात्स्थापयति पिंडस्यापश्रून॥ ॥उपविश्यम
दमभिजुहोम्याचाजिघर्मीति अतिषक्तीभ्यामन्याभ्यामुतीस्कवेणाऽश्वपदे मसंस्कारत्वा उपविश्येत्युच्यते। प्रतिषंगश्च एकस्याः पूर्वार्द्ध
ःउत्तरस्या उत्तरार्द्धः इत्यनयोरप्येवमेव॥ ॥अस्यापिंडं त्रिः परिलिखति परिवाजयति रितिवह्निर्वह्निरुत्तरयोस्त्रयाश्च॥ ॥अस्मात्पिंड
त्वनति देवस्य त्वेति। अभ्रिग्रहणमश्वं तौरनिवृत्त्यर्थं। तथा चाह। अत्र सावैणामभ्रिरुत्सीदतीति॥ ॥कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्र तस्मिं
न्पुष्करपर्णमपां पृष्ठमसीति। तस्मिन्निति चर्माजिने॥ ॥विमाष्ट्येनि दिवरति पुष्करपर्णे॥ ॥आलभत उभे शर्म्म च स्थ इति। उभे कृष्णाजिनपुष्कर
पर्णे। शकल्त्वा युगपदालंभने॥ ॥पिंडं पुराषुप्तासीति॥ आलभते॥ ॥पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभ्रिहस्ता मम्रशेति
षद्भिः सर्वमवकृत्ता पुष्करपर्णे निदधाति॥ ग्रहणमंत्रः। अश्वेनं परिगृह्णातीति वचनात्॥ ॥अपः श्वेवनपत्यपादेवीरिति। अनेन मंत्रे
ता श्वभ्रः पिंडाऽवटः॥ ॥सन्न इति वातमपदृपति॥ श्वभ्र एव॥ ॥अनामिकापांसंवपति पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्च। संवापश्चाऽवटे
पुरीषस्य॥ ॥आस्तिर्स्यपारत्नानुद्धाति सुजातिरिति। आस्तीस्यपाः कृष्णानि पुष्करत्वानुद्धाति स्तुमान इत्यनेनेन मंत्रेण॥ ॥नवताम्
नयोः क्रोणापनसतिचासौ। अयुर इति उद्धाता नंतानुजयोः क्रोणापनसतिवासौ। अयुर इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥उत्तिष्ठति पिंडमादायोत्तिष्ठति
॥॥ऊर्ध्ववात्कः प्राचं प्रणत्कात्स्य उद्धरति। प्रस्तरितवाक्ः। प्राचं पिंडं गृह्णाति ऊर्ध्वे अङ्गुणार इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥अव उत्पोपरि नाभिधाय

२८३

कर्क ३३

रयन्नश्वप्रभृतीनभिमंत्रयतेसजातश्चिरोभवेभवेति।अवस्थितपिंडनाभेरुपरिधाश्यन्अश्वप्रभृतीनभिमंत्रयतेसजातइतिम
निमंत्रेण॥ ॥धारयत्येषामुपरिपिंडमनुपस्पृशन्धारयति॥ प्रैतुवाजीत्यश्वस्य।वृषाग्निमितिखरस्य॥ ॥अग्नअयाहीत्यकृत्य
खराच्छागस्यर्त्तंसप्यमित्याभिधानात्।धारयन्नुपस्पृशत्येव॥ ॥आयंत्वावर्त्मपशून्नजःपुरस्तादास्योमध्ये।स्वस्थानस्थि
तानेमेवावर्त्तिः॥ ॥अनड्वाहपुरुषमीदृतेपूर्ववद्दग्धिंपुराष्यमिति।अनन्यार्थत्वात्पूर्ववच्छेदेनाग्निप्रज्वलनस्थित्यर्थमुच्यत॥ ॥उत्तर
तआहवनीयस्योद्धृतावोक्षितेसिकतायांदिवतेप्राग्द्वारेपिंडंनिदधात्योषधयइति॥अनेनमंत्रेण॥ ॥विपाजसेतिप्रतिमुच्य
अजलोमान्यादायप्रागुदीचःपशून्नुत्सृजति।विपाजसेत्यनेनमंत्रेण।प्रतिमुच्यपिंडमजलोमानिगृहीत्वाप्रागुदीचींदिशं
प्रतिपशून्नुत्सृजति॥ ॥आपोहिष्ठेतिपर्णकषायपक्वमुदकमासिंचतिपिंडे।पर्णकषायोपलाशकषायस्तत्पक्वमुदकमा
सिंचतिपिंडे॥ ॥फेनंचतत्कर्मीततःकृत्वाततएवोदकात्पूर्वतरंफेनंकृत्वोदकमासिंचति।चशब्दात्पश्चात्फेनं॥ ॥अजलो
मभिःसंसृजतिमित्रःसंसृज्येति।अजलोमभिःसंसृजतिपिंडंमित्रःसंसृज्येत्यनेनमंत्रेण॥ ॥शर्करोऽयोरसाऽश्मचूर्णैश्चरुद्राःसं
सृज्येति।शर्कराप्रसिद्धाः।अयोरसोलोहसिंहाणीकाइतिप्रसिद्धः।अश्मचूर्णाःपाषाणचूर्णाः।चशब्दादेतैःपिंडंसंसृजति॥ ॥
संसृष्टामितिसंयौति।पिंडमिश्रयत्याप्लावयतीत्यर्थः॥ ॥अषाढांकरोतिमहिषीप्रथमवित्तादारस्था।अषाढात्वासिका

राम° ३२
२८५

महिषीकरोति।महिषीशब्दस्यान्यत्राऽप्रसिद्धत्वादाहप्रथमवित्ताजदारस्था।तयैवप्रथमावित्तासामहिषीति॥ ॥यजमानपादमात्रीमा
लिखितां।महिषीपादमात्रीमामृदितियजमानग्रहणं॥ ॥यजमानउखांकरोतिमृदमादायमखस्यशिरइति।मृदादानेमंत्रःपरि
वंहिश्रूयते।अथमपिंडमपादत्तेयावंतंनिधयेलंमन्यतेमखस्यशिरोसीति॥ ॥प्रादेशमात्रीतियंगर्द्धीचा।चशब्दात्प्रादेशमात्री
मेव॥ ॥पंचप्रादेशामिषुमात्रीवातिर्यक्चपशौ।ऊर्ध्वंतुप्रादेशमात्र्येवपंचपशावपि॥ ॥वसवस्त्वेतिप्रथयति।आत्तंपिंडं
॥ ॥अंत्रानुत्रीयसर्वतःप्रथमेधातुमादधातिरुद्रास्त्वेति।अनेनमंत्रेण।धातुशब्दान्मृत्स्वरूपएव॥ ॥संलिप्यश्लक्ष्णांकृत्वातस्मा
दित्याख्येति।तांसंलिप्यसंश्लक्ष्णांकृत्वाथोत्तरमुद्धिमादधातीतिवचनात्॥ ॥विश्वदेवेतिसमीकरोति।सायदिवर्षीयसीप्रदेशात्स्यादेतेन
यजुषाकृसीयस्ते।ऊर्ध्वायदिकृसीयस्यतेनवर्षीयसीमितिवचनात्॥ ॥विततीयेउत्तरेवर्त्मिसर्वतःकरोत्यदित्यैरास्नेति।अ
नेनमंत्रेण॥ ॥ऊर्ध्वास्तस्यांप्रतिदिशंचतस्रोऽपरावर्त्तिप्राप्ताः।वर्त्तीःकरोति।उखाशब्दस्यानुवृत्तिवचनत्वादुखैवोखाभवति॥ ॥जना
निवाऽग्रेष्टून्नयति।ऊर्ध्ववर्त्तीनामेकैकं॥ ॥द्विस्तनामष्टस्तनामेके।तांहैकेद्विस्तनांकुर्वन्तिअथोअष्टस्तनामितिश्रुतेः।द्विस्तनपक्षे
एकस्मिन्नेववर्त्तन्येक्रियते।अष्टस्तनपक्षेद्वौद्वाविति॥ ॥बिलंगृह्णात्यदितिष्टइति।मुखंगृह्णातीत्यर्थः॥ ॥कृत्वायेतिनिदधाति।
उखां॥ ॥तिस्रएके।उखाःकुर्वन्ति॥ताहैकेतिस्रःकुर्वन्तीतिश्रुतेः।तदाचमृत्पिंडग्रहणंयेकैकानिधानोतांक्रियते॥ ॥इष्टकास्तुतिस्रोवि

२८४

कर्क० ३४ अत्रज्योतिषःपृथग्ग्रहणं आलिखिताः।उशवदश्वशवस्यार्थे चशब्दाद्यजमानएव।तिस्र इष्टका विश्वज्योतिस्संज्ञकाःपृथग्ग्रहणंक
रोति।लक्षणंकरणंचप्रथमाद्वितीयातृतीयाप्रजापत्यमेवोपधानंयथास्यादिति॥ ॥मृदमुपशयांनिदधाति।उखांक्रियमा
णामुपशेतइत्युपशयातांमृदमतिरिच्यमानांनिदधाति।उखांक्रियमाणामुपशेतइत्युपशय्यापार्श्वे॥ ॥सप्तभिरश्वशक
द्भिरुखांधूपयतिदक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेनवसवस्त्वेतिप्रतिमंत्रं॥ ॥अश्वाश्वश्रीचतुरंत्वखनत्वदितिष्ट्वेति।अभिश्रपूर्वांतैवप्र
कृतत्वात्॥ अत्रसावेणाम्बिरुसादतीतिवचनात्॥ ॥अपरणमात्सापेयथाकृतमवदधाति॥अश्वत्रयेनैवक्रमेणकृता।अषाढया:
उखायांतुविशेषः॥ ॥देवानांत्वापत्नीरित्यनेनावदधाति॥ ॥अपरेणनावत्छायदक्षिणाग्निनादीपयतिधिषणास्त्वेति।अनेनमंत्रेण
॥॥निर्मथ्येनवाधूपनअपरेणकर्त्तव्यं॥ ॥वरूत्रीष्ट्वेतिकुर्माणोजपति।उखामीक्षमाणः॥ ॥आचरतिमित्रस्येति।आचरणंचश्र
पणप्रक्षेपः॥ ॥यावद्गाचरेत्॥तावदपिमंत्रः॥ ॥दिवैवप्रदहनोद्धरणेकर्त्तव्ये।तांदिवैवोपवपेद्दिवोद्वपेदितिवचनात्॥ ॥उद्वपति
श्रपणं।पदार्थतया॥ ॥देवस्त्वेत्युखां।उद्वपति॥ ॥उत्तानांकरोत्यव्यथमानेति॥ उखांछिद्रं।उपच्छेत्युक्तायेति॥ ऊर्ध्वमुपच्छेति॥उ
क्तायेत्यनेनमंत्रेण॥ ॥परिगृह्यपात्रेकरोतिमित्रैतांतइति॥ अनेनमंत्रेण॥ ॥अजापयसाऽवसिंचतिवसवस्त्वेतिप्रतिमंत्रं।उखा राम० ३४
नित्वपदेचउत्तानकरणाद्यैकैकाअजापयसाऽवसेकान्नाकर्त्तव्या॥ ॥इष्टकाक्रियाऽतआलिखितानां।अतऊर्ध्वमिष्टकाआ २८६

लिखिताःक्रियंते॥ ॥अपरिमितालिखितायोत्तरयोःद्वितीयचतुर्थ्याः।ऊतस्नतः।तेहिपुरुषत्वामायते।इमेहैतेविति।अपरिमितउवैरसइति॥
कृतश्चिकल्पोयं॥ ॥पूर्ववदग्निपाके।इष्टकानांपाकेपूर्ववदग्निर्भवति।निर्मथ्योदक्षिणाग्निर्वा॥ ॥दीक्षाऽमावास्यायांमावास्येनेष्ट्वा।फाल्गुन्यमावास्या
यांदीक्षाभवति॥साचामावास्येनेष्ट्वापूर्णमासीपक्रमीत॥ ॥आग्नावैष्णववैश्वानरौ।दीक्षणीयायांकर्तव्यौ॥ ॥इतिचतस्रादिस्येभ्यःसुतस्यप्रणयनंकार्यं।कार्याप
त्या॥ ॥प्राचीनास्त्वौदुम्बराणिनिकृत्वासप्ताग्निकान्याकृतिमितिप्रतिमंत्रंजुहोति।अत्रचविश्वो
देवस्येत्यत्रध्रौवंद्वैधाविभज्यतेद्विश्वाकाल्याःस्रुवेणतस्यैतदप्यग्निकेभवति॥ ॥दंड्योकुपणानंकृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतरउखामाहवनीयेधिश्रयति
॥मुंजकुलायशणकुलायावस्त्रीमध्येनतरेशणमासुभित्याकारणितिपृच्छदृ।प्राङ्।दंड्योकृत्याणांसमाध्वरिकंकर्मकृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतरःउखा
माहवनीयेधिश्रयति।मासुभित्वाइत्यनेनमंत्रेण।साचमुंजकुलायशणकुलावस्त्रीस्त्रीभवत्यंतारवशणाः।प्रागुदीचींदिशमभिमुखः।अधिकारम
पजीवत्राहः॥ ॥इकप्रतिमानविसृक्तमवासप्रभुचा।प्रागुदीचींदिशमभिमुखोभवति॥ ॥अश्वावारूढेत्रयोदशाऽस्याप्रादेशमात्रीःसमिधआदधाति।
नुखायामश्वावारूढेत्रयोदशसमिधआदधाति॥प्रादेशमात्राभ्यहाणांचसिष्टानुस्मरणप्रजप्यार्थं॥ ॥अनारोहत्यंगाशनोष्वेकं।अनारोहत्यप्राबुखा
यामंगारानोष्वेकसमिदाधानंकुर्वंति।तारदानीयाह॥ ॥एतोत्नाकामुकीत्वन्नहति।अनेनमंत्रेणादधाति॥ कृमुकोधंमाणयति।तदायाकामुका
णं॥ वैकंकतीपरस्याउति।अनेनमंत्रेणादधाति॥ ॥औदंवरीपरमस्याऊति।आदधाति॥ ॥अपरशुवृक्णायदग्रहति।आदधाति॥यापरशुनान

२८५

कर्क० छिन्नाग्रा अपरशुवृक्णा॥ ॥अधःशयापरस्नीति। अनेन मंत्रेण॥ अधःशयावल्क मौमुंजमाप्रवस्ना॥ ॥पालाशीः प्रत्यच महरहरिति॥ आदधाति॥ अथैता
३५ गुत्तराः पालाशो भवंतीति वचनात्॥ एवं च अपरशुवृक्णा अधःशया चोदंबर्यभवतः॥ जात्यंतरा विधानात्॥ ॥उपोत्तमा ऋत्वियस्य छन॥ उत्तमा
याः समापे उपोत्तमा द्वादशीं तां ऋत्वियस्य यजमानस्य छयादधाति॥ ॥तथा द्वादश ऋत्वियस्य वा पुरोहितस्य वेति॥ उत्तमां पुरोहितस्य। इछयाद्
धाति॥ ॥अन्यस्योभे। अन्यस्य ऋत्वियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्तमोत्तमे इछयाधीयेते। एवं हि श्रूयते॥ ता एता एकादशादधाति॥ अऋत्विय
स्य वाऽपुरोहितस्य वेति। एवं च सति अऋत्वियस्यापुरोहितस्य च एकादश भवंति॥ त्रयोदश वा॥ ऋत्विपुरोहितयोस्तु द्वादश त्रयोदश वा॥ ॥स्वाहा
कारः सर्वासु खायां। उखायामाधीयमानासु समित्सु। अतोन्यत्रापि स्वाहाकारा भवति॥ सर्वास्वित्यभिधानात्॥ ॥ओं ग्र अग्रणादिउजं तमत्रैके। ए
वं सति प्राग्यो ग्रमणाद्धोमादुःखाधिश्रयादि। तान्युहेक उखायामेवैतान्यो ग्रमणानि न्हुतीति वचनात्॥ ॥यजमानः कंठे रुक्मं प्रतिमुंचत्तेपरि
मंडलमेकविंशतिपिंडं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमस्तु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रेति वृत्वा तमुपरिनाभि बहिष्ठिपिंडं दशानो रुक्मं रति॥ रुक्मं स्त्रिप्रकृ
त्य सर्वमेवैतच्छ्रूयते॥ यजमानग्रहणं चास्य यव यजमानः प्रतिमुंचते। द्वादशादेव। सर्वे यजमानाः प्रतिमुंचेरन्। अतऊर्ध्वं भिक्षायन्वारंभः। एवं हि राम०
सर्वैः कृतं भवति॥ ॥उंदुशिक्यासंदीषु मुंजरजवस्त्वत्तो मदिध्यात उखायाम्पागृह्णातेति स्वेच्छ। सिक्तां प्रसिच्यमासंदीच्च। अत्र मुंजरज्जवो दिध्यभवं ३५
ति॥ ॥परिमंडलाभ्यामिंद्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति। अनेन मंत्रेण॥ ॥हरति यावाकामेति। नामवो रवां॥ ॥आहवनीयस्य पुरस्तादुत्त

संदावदासंद्यां चतुरस्रां गपासिस्रवत्यां निदधाति देवा अग्निमिति। उत्तरत्रासंदीव क्षितिप्रादेशपादा गम्यते। सा च चतुरस्रांगी सहपादेऽस्यामास्तिस्यव
त्यामासंद्यां च निदधाति उखां। देवा अग्निमित्यनेन मंत्रेण॥ ॥शिक्यपाशं प्रतिमुंचते षड्यामं विश्वा रूपाणीति। ग्रीवायां॥ ॥सशिक्यं प्राचं प्रगृह्णाति
सुपर्णोसीति पिंडवत्॥ सह शिक्येन प्राचमग्निं प्रगृह्णाति सुपर्णोसीत्यनेन मंत्रेण। पिंडवदित्यूर्ध्ववाहुः॥ ॥धारणं च पिंडवदेव॥ ॥एतया विकृत्या
भिमंत्रैकेऽन्य चितिं चितेति। द्रोणचिद्रथचक्रचित्कंकचित्प्रउगचिदुभयतःप्रउगः समूह्यपुरीषः इति॥ एतेष्वग्निविशेषान्तदाकारांश्चिन्वंत्येके॥ ए
सुपर्णचितं। विलिउत्वादस्या विकृतेरन्यतरेष्वप्राप्तिर्माभूदित्युच्यते॥ एवं हि श्रूयते॥ तं हैक एतया विकृत्याभिमंत्र्यान्यां चितिं विचिन्वंतीति॥
॥ ॥समुद्रपुरीषे प्रतिदिशं पुरीषाहरणं॥ प्रतिदिशं पुरीषमाहृत्याहृत्यतेनैव चयनं॥ ॥विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमंत्रं॥ ॥अग्नेः क्रम
णं च तस्मिंस्तस्मिन् क्रमणे॥ ॥अक्रमश्चतुर्थोद्धरणं तु भवत्येव॥ ॥दिशोव्याकृते दिशोनुविक्रमस्वेति॥ प्रति दिशं॥ ॥पिंडवत्प्रागुदंचं प्रगृह्णा
त्यक्रंददग्निरिति। पिंडवदित्यूर्ध्ववाहुः॥ ॥अवहरत्यग्ने अभ्यावर्तिन्निति॥ प्रत्यवहरत्यग्निमभ्यावर्तिन्निति। यावत्क्रान्त ऊर्ध्वरोहति तावत्क्रान्तः प्रत्य
वरोहतीति श्रुतेः। न देवाग्निरवरोहणं॥ ॥उपरिनाभिधारयंनात्वाहार्षमित्यभिमंत्रयते॥ उपरिनाभिधारयन्नग्निमात्वाहार्षमित्यभिमंत्रयते॥ ॥
पाशाउन्मुच्योदुत्तममिति॥ ॥पिंडवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने बृहन्निति। मंत्रेण॥ ॥अवहरति हंसः शुचिषदिति॥ अनेन मंत्रेण॥ ॥आसं
द्यां करोति बृहदिति॥ ॥उपतिष्ठते सीदत्वमिति॥ ॥वासप्रेण चदिस्परीत्येकादशिभिरुपतिष्ठते॥ ॥अनुवाकेनैके॥ उपतिष्ठते॥ ॥अत्रदी

कर्क°
३६

दीक्षितोयमिति॥अस्मिन्नवसरेदीक्षितोयमित्याह॥दंतोतेरुषाधिश्रयत्वायत्नं।अतःप्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते॥ ॥आवृत्तिरतःसंवत्सरं॥अत्रऊर्द्ध्वमुच्यते।तत्संवत्सरंयावदावर्त्तते॥ ॥उखायामस्माद्रूपनमस्तमितियावत्।तत्रप्राग्वाग्विसर्गात्।तस्मादुष्यवाचंविसृजतइतिश्रुतेः॥ ॥वाचंविसृज्यसमिदाधानंरात्रींरात्रीमप्रयावमिति॥तत्रयजमानस्यस्यात्॥ल्पवादेशसामर्थ्यात्वाचंविसृज्येतिलिंगाच्च॥अथयेदीक्षितःसमिधावादधातीतेअग्निहोत्रउतीरति॥अथवानैतदेवं।समाख्यानुग्रहादक्षपीःपदार्थःप्राप्नोति॥नचसमाख्यावाधितव्या।किंच।याजमानाःपदार्थाःपरिभाविताः।प्रधानंस्वामीफलयोगात्पुरुषयोगिमंत्रसंस्कारयोस्तयोगेसामर्थ्यात्॥वचनादन्यदिति॥मन्त्रेणापिवचनंवाचंविसृजसमिदाधानमिति॥नैतदेवंऽमन्यार्थंह्येतत्।कोन्योर्थः।अनिर्णीतकालस्यसमिदाधानस्यकालेलक्षयितुंवाचंविसर्गो।ऽच्यते।यत्रपुनरल्पवादेशस्यान्यार्थतानभवति।तत्रसमानकर्तृकताभवति।समाख्यामपिवाधित्वेति॥अतःकालार्थोत्राल्पवादेशो।यथान्यत्रनिरुप्यास्यप्रातर्दोहनमन्वास्मिन्निति।यत्पुनर्लिंगमुक्तं।अथयेदीक्षितःसमिधावादधातीति॥तद्धर्मकर्तृकत्वेपिनविरुध्यते।यजमानएवहिसमिदाधानंकारयन्नादधातीत्युच्यते॥ ॥एवमुदितेभस्मोद्वपनादिकर्त्तव्यं।अयंतुविशेषः॥ ॥अहरहरितिसमिदाधानं॥ ॥विष्णुक्रमवात्सप्रेवाहव्येत्यासमुदितेसमिधमाधायाविष्णुक्रमवात्सप्रेप्रत्यहंवात्वासेनकर्त्तव्याः॥तत्पाविभागमाह॥ ॥रुक्मप्रतिमोचनादिप्राग्वात्सप्राद्विष्णुक्रमाः।साग्निकेक्रतौसंवत्सरंदीक्षाम्नाता।संवत्सरभृतंचिन्वीतेतिपवित्रेचतत्सः।पवित्रेष्टदीक्षरतिः॥तत्राग्नौस

राम°
३६
२९२

त्रिवित्यते।किमग्निनिमित्तादीक्षाभवंत्वुतसौमिक्यइति।उभयंचैतच्चरितार्थापवित्राद्बहिराग्निक्याश्चरितार्थानाग्निकेचपवित्रेसौमिक्यइति तेनसाग्निचितिपवित्रेकथंभवतीति॥नियमकारणाभावादनियमेप्राप्तआह॥ ॥सोमाविरोधेनवातत्प्राधान्यात्॥सोमाविरोधेनवादीक्षाभवंति।अतएवतत॥तत्प्राधान्यात्॥सोमस्यप्रधानभूतत्वात्तद्दीक्षाभवंतीति॥ननुचेतराअपिसोमस्यैवदीक्षाः।अग्नेर्निमित्तयावमात्रमिति॥सत्यमेवं॥एकैसोमनिमित्ताः।अपराअग्निनिमित्ताः।तत्रराजाश्रितद्वारपालाश्रितन्यायेनराजाश्रितवलीयस्त्वात्सौमिक्यएवदीक्षाभवंति॥यदिपुनःराजसूयेऽग्निप्रतिषेधःशाखांतरे।तदेतद्रूपोदाहरणंसमानन्यायार्थं।अथवासयोर्भूतविषयतासूत्रस्यास्तु अग्नौफाल्गुनामावास्यायांदीक्षा॥किंसयोर्भूतेपितत्रैवतत्रैवभवंतु।उभयथाप्राप्तमिति॥नियमकारणाभावादनियमेप्राप्तआह॥सोमाविरोधेनवातत्प्राधान्यादिति।अथवाषण्मासभृतमेचिन्वीतेत्यदेकआउरित्यत्रकिंवसंतेआरभ्यशरदिसुत्या॥उतशरद्यारभ्यवसंतइति॥तत्रैतदुच्यते॥सोमाविरोधेनवातत्प्राधान्यात्इति।एवंसतिशरदित्थारंभःकर्त्तव्योयथावसंतेयजनीयेसुत्याभवंतीति॥ ॥न्यग्न्यासमिधंवृतेप्रत्नेऽप्रत्नेव्रपतेरत्याधानं।सचायंसमित्संस्कारोव्रतसंस्कारश्चेतिसंप्रदायः॥तत्रअग्नसमिधववयवाःसर्ववृतेषुन्यायन्यन्ने।नेत्यपरेनसत्रव्रतसंस्कारत्वेप्रमाणमस्ति।समिधस्त्वाधीयमानत्वात्संस्कारएवेतिगम्यते॥एवंचकृत्वैकस्मिन्नेवव्रतेन्यंजनं॥व्रतवत्त्वेपिनसर्वेष्विति॥ ॥संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतोपि॥अग्नौचयनंभवति॥काममुचैवैनंसचिन्वीतयेनपुरासंवत्सरंभृतःस्यादितिवचनात्

286

क.श्रौ०
३०

संवत्सरं सोष्यतः। संवत्सरमभिषवं करिष्यतः असंवत्सरभृतेपि चयनं भवति। कामं स्वैवैनं संचिन्वीत यः संवत्सरमभिषिष्यन्स्यादिति
वचनात्॥ ॥संवत्सराहिताग्नेः॥ असंवत्सरभृतेपि चयनमिष्यते॥ एतच्च सौमाधानिकस्य भवति॥ नान्यस्य। एवं ह्यत्र श्रूयते। यः सं
वत्सरमग्निहोत्रं जुहुयादिति॥ एतच्च सौमाधानिकस्यैव घटते नान्यस्य॥ कथमेकस्मिंश्च संनेष्टुत आधाने द्वितीयोग्नेः संभवो भव
ति॥ न चातिदेप्रथमासोमस्याग्नेः संभवः। तस्मात्संवत्सराहिताग्निसौमाधानिकः तस्यापि वनोर्द्धं संवत्सरात्संचयो भूतः स्यात्॥
एवं हि श्रूयते। यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयादिति॥ ॥जातस्य वा। संवत्सरे जातस्य च असंवत्सरभृतेपि चयनं भवति॥ एवं हि वचनं। कामं
स्वैवैनं संचिन्वीत यः संवत्सरं जातः स्यादिति॥ ॥षण्मासस्य मन्त्र्या। अश्वं जघन्यमिदं पदं नातरं षण्मासानुख्यभरणं कृत्वाग्निश्चीयत इति
षण्मासस्य मंतमं चिन्वीत स्यादुरिति॥ ॥अचयनं वा परस्योच्चयनं वेति विकल्पः। एवं हि श्रूयते॥ त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतं सा
म्नां महदुक्थं ऋचामिति। प्रकृत्याह एतान्ह स समुद्रान्क्षोषयते। य एतानि परस्मै करोतीति निंदार्थवादः प्रतिषेधार्थो न तथाह। तस्मा
देवंवित्कामं परस्मा अग्निं चिनुयादिति प्रतिप्रसवः॥ अतः प्रतिषेधः प्रतिप्रसवाभ्यां विकल्पः॥ अन्ये त्वाहुः ऊर्ध्वं सिद्धत्वाद्विकल्पो न
वाच्यः॥ तेन चयनप्रतिषेधप्रतिप्रसवौ॥ अन्यार्थौ। कोन्यार्थ इति चेत्॥ दक्षिणासंवादप्रतिषेधः॥ त्रयो ह वै समुद्रा इत्यारभ्यैतदेके
वासंयावदक्षिणास्तेवनसंवदितव्यमिति॥ ॥प्रागनः कृत्वोख्यस्यान्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति। उख्यस्यान्तरतः प्राङ्मुखः कृ

राम०
३०
२८८

त्वोख्य एव समिदाधानं समिधाग्निमिति॥ ॥सासंदाकमुखमोडुत्वेति दक्षिणतो नभिकरोति। सासंदाकमुखमडुत्वेत्याहि प्यान्नस्तो दक्षिणतो
व्यवस्थितोऽनभिचरोति॥ ॥स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात्॥ अनभिकरोति। दक्षिणाग्निं च वितनोपकरोति॥ ॥अनग्न्याहोपुत्का प्रेष्यप्र प्राश्रा
त्वाय धार्यं गच्छेत॥ ॥आरोहेत्यार्धे तो वागच्छत॥ यजमानः संस्कारात्॥ ॥अत्रैव संन्यस्य चंद दक्षिरिरति नमति। विसर्जनं च शकटेन
॥ ॥वासेऽव्यहरत्युद्धृतावोक्षितेऽन्तरतः समिदाधानं प्रपेति। यत्र वासमत्रैवावहरणं नप्राग्वसतेः। एवं साह। सयदि पुरावस
त्येमुं चेताऽनस्यिवाऽग्निः स्यादिति। वसत्यां तदन्तरतोग्नीनवनार्यं समिदाधानं प्रपेति॥ उद्धृतावोक्षित गृहणं च परिसमूहनाद्युपसंग्रहा
र्थमपि। स्याऽन्तौ ह्येते न यते। उद्धृतेवा अवोक्षिते ग्निमादधीतीति। एवं च सति तदपचारस्मार्त्तं प्रायश्चित्तं॥ ॥वनीवाहनमेतद्दीक्षा
स्यपदीक्षेत। वनीवाहनसंज्ञाऽस्य कर्मणः॥ साच संव्यवहारार्था। ऊर्द्धं वनीवाहनादिति। तच्च दीक्षास्वकर्त्तव्यं॥ यदेक्षोपाजायते
॥ महावीरकरणप्रपक्षेदनवनीवाहनानि दीक्षास्वक्रियते। क्रमस्तेनेषां पाठाभावात्॥ ॥अस्पूल्यमस्यावपनं क्रयणीयादो॥ उ
त्वमस्यावपनमपि कर्त्तव्यं। आदौ क्रयणीयस्याऽऽपः ॥अन्यत्रैवछ्न करोति॥ ॥ऊर्द्धं वनीवाहनात्क्रमयोगात्॥ अन्यत्रैव या ऊर्ध्वं
न्वनीवाहनाद्ूर्द्धं करोति॥ मंत्राणां पाठक्रमयोगात्॥ ॥पालाशपुटेनापोदेवीरित्येकया पालाशपुटेन भस्म गृहीत्वाप्स्वावपति। आपो
देवीरित्येकयर्चा॥ पुनस्तो ह्याम्यां पुनश्चावपति ह्याभ्यामृग्भ्यां॥ ॥अयाम्यो वा पूर्वां पूर्वं भावपनं ह्याभ्यामृग्भ्यां। तत एकयर्चा वारा

३८ वेदाविकल्पार्थत्वात्तुल्यश्रुतित्वात्॥ ॥अनामिकयाप्राशादादत्तेप्रसयेति। प्राशाडस्मनः किंपदप्यनामिकयादत्तेप्रसयेत्यभिमंत्रैः। चतुर्भि
रयादन्न इति वचनात्॥ ॥प्राश्याचाम्यानुपतिष्ठतेदोधाम इति॥ यत्ते मःअत्र प्राश्याचाम्यानुपतिष्ठतेदोधाम इति॥ ॥प्रायश्चित्तिं समिधाप
हुत्वाग्ने विश्वकर्म्मण इति जुहोति॥ ॥प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमसंस्था॥ आग्न्यग्रहणं न कर्त्तव्यमुक्तत्वात्तस्य होमानादेश इति कर्त्तव्यं
वायुणार्थं। समिधोपहत्येति। उपपर्वं च हतिग्रहणार्थोदिष्टान्यत्रापि। अथ स्कन्दवेणोपहत्याग्न्यमिति॥ ॥उच्छायाद्धाति समिधं पुन
स्नेति। अनेन मंत्रेण। उच्छानग्रहणं चोप्रतिपत्तिगुणार्थं चेति। नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणेपृष्ठं तेऽन्तदर्थमाह॥ ॥गार्हपत्येऽनुगते निर्म
थ्य आदधाति। मथने प्राप्तत्वादिवाच्यं। उच्यते प्रायश्चित्तार्थं॥ ॥उत्पाद्याहवनीये साकाशिनेन हृत्वा। स्पत्वा स्ववर्त्तमानाह्वाहवनाये
नुगते। सोकाशिनेन हृत्वा तमादधाति॥ साकाशिनशब्दः प्रगुणवाची। प्रगुणमेव हृत्वेत्यर्थः। एतच्चोच्यते पूर्ववत्प्रणयनं माभूदिति॥ ॥
आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदः। आग्नीध्रीयमनुगतमुत्तरेण सदो हृत्वा निदधाति। उत्तरेण सदोहत्वेतीध्मवद्दासार्थम्॥ ॥प्रवन्यादाधोख्या
उक्ते चानुगते पूर्ववत्प्रयुज्य॥ दयं त्र विशेषः। आचान्ता। आवृत्करणं च मंत्रनिवृत्त्यर्थं। एतयैवावृता तूष्णीमुपहरन्यजुरिति श्रुतेः॥ ॥अध राम०
रप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु यथाकालं पूर्वा पूर्वा॥ अधरप्रायश्चित्तिं च करोति। सर्वेषु मिनित्रेषु। तौ दक्षपूर्वा पूर्वा। चशब्दादाग्निकं च। सर्वग्रहणं च ३८
यस्मापोऽप्यवहरणार्थं। तत्रापि हि विधीयते॥ उभे प्रायश्चित्ती करोति॥ येन वा यावदनुगते इति। यथाकालमिति चाधरप्रायश्चित्त्यर्थमुच्यते। आ २९०

ग्निर्वीरु विश्वकर्म्मण इत्येवा॥ ॥उखाभेदनेन वस्त्राल्पं महामुखामुखाकपाल्यमवधायावपति॥ यद्येषोखाम्रियेतेति प्रकृत्य सर्वमिदमाम्नातं
एतच्चैकोखापक्षे भवति। त्रित्वपक्षे तूक्थ्योरेवैकस्यामावपनं। ताहैकेति स्वः ऊर्ध्वं तीति हि प्रकृत्य यदीतरा मे स्पने प्यन्तरस्यां महरित्यामे
यदातराप्येतरस्यामिति॥ ॥उखोपशयेपिष्ट्वा मृदा मूत्रैरोखां करोत्यावृता॥ उखाखंडमेकमुखायां प्रक्षिप्य द्वितीयमुपतप्ताययामहवि
ष्ट्वा मृदा सहोखां करोत्यावृता मंत्रवर्जं। आवृद्वेदनक्रियामात्रमुच्यते। न तथा चोक्तमेतयैवावृताऽनुपहरन्न्यजुरिति॥ ॥पक्वायामावपति
कपाले च। पक्वायामुखायामावपत्यग्निं कपालं च॥ ॥उखोपशयेपिष्ट्वा संसृज्य निदधाति। उखाकपालमुपशयं चापिष्ट्वा संसृज्य स्थापयति
स्दानौ चयनप्रकार॥ माह॥ ॥अभ्यात्मं चयनमुपविश्य। आत्मानमभिमुखीनचयनं कर्त्तव्यं। न पराङ्गिति। तथाचैनेऽनौतौषुवचनाताप
राकृत्यनमुक्तं। पराञ्चमेव निर्णुदति पाप्मानमपहते। अपरो विशेषत्रा॥ ॥स अवाउमंतरं कृत्वोत्तरलक्षणाभिरिष्टकाभिश्चेतव्यः॥ ॥नित्ये
सादनसूददोहसा उपधाना दुत्तरे तयादेवतया ता अस्येति॥ सर्वेष्टकास्तु नित्ये भवतः। तया देवतया तिसादनं। ता अस्येति सूददोहसा
धिवदनं। कुत एतत्॥ सर्वास्विष्टकास्वेते भवत इति॥ ॥अविशेषोपदेशात्॥ अविशेषेण ह्यनारभ्य किंचिदिष्टकाविशेषमेतं श्रूयते।
तया देवतायतिसादनं। ता अस्येति सूददोहसा धिवदनं॥ ॥किंच। अनाम्नातप्रतिषेधाच्च यत्रापि नाम्नायते सादनसूददोहसो तात्रा
पिप्रतिषेधति। यथाने ऽनौतौ पुनः सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेपा प्याने प्रातिष्ठापयानीति न सूददोहसा धिवदति प्राणो वै सूददोहा तेना

कर्क. २९ प्राणं प्राणेन सन्तनवानि संदधानीति॥ तस्मात् सर्वत्रैते भवतः॥ ॥एकचोदना स्वेकदेशास्तु तेषां॥ एकचोदना अपस्यावयस्या इत्येवमादि॥ एक
चोदना अपि येकदेशा भवंति॥ यथा तासामेव देशभेदः। अपस्याः पंच पंचानूकेष्विति। अजश्र प्रत्यनूके नित्यो। देशमध्ये च सतितं त्रे।
णेति॥ ॥आत्मनि यजुष्मतीः। इष्टका उपदधाति॥ नपक्षपुच्छयोः॥ सवायात्मन्येव यजुष्मतीरुपदधाति। नपक्षपुच्छेष्विति॥ ॥लोकंपृणा
स्वदश स मंत्रो लोकंपृणेति॥ तस्माद्दशदश्य इष्टका उपधाय लोकंपृणयाभिमंत्रयत इति श्रूयते॥ ॥असादनं च लोकंपृणानां॥ स्वदेदोहसा
धिवदनं तु भवत्यप्रतिषिद्धत्वात्॥ ॥प्रतिचिति द्वे द्वे उपधाय लोकंपृणा मंत्रवचनं पुनर्दश स दश स्तु॥ ॥अयुग्मा गोमध्यमानेके। अयुग्माप
इष्टकागणो यथा वा न विकल्पाः। तत्र तासां मध्यमा नेक उपधेया॥ ॥एकाचायाचैके इष्टकास्याप्यनेकः एवा। यथा विश्वज्योतिर्द्वियजुःस्वित्येवमा
दि॥ ॥अमितो युग्माः अनेकमितो द्वौ द्विकया युग्मा उपधीयंते॥ यथा प्राणभृतो दश। छंदस्या द्वादश॥ ॥ उदक्चोवर्गाः पूर्वापरो यत्र
पूर्वापर इति देशव्यपदेशः। तत्रोदग्ररूपास्ता इष्टकावर्गा उपधीयंते॥ ॥प्राचो दक्षिणोत्तरेण यत्र तु दक्षिणोत्तरव्यपदेशः। तत्र प्रागग्ररूपाः इ
ति॥ ॥भिन्नकृष्णयोरावपनं॥ न भिन्नां न कृष्णामुपदध्यादिति॥ ॥दीक्षाणामुत्तमेहनि वेद्यग्निमानं कर्तव्यं॥ ॥उत्तरस्याहनेरद्व्यामेन गार्ह
पत्यस्य परिलिखेति॥ मंडलमिति शेषः॥ ॥मंडलाद्विप्रक्रमणामंतः। पात्रस्य पूर्वार्द्धाद्व्यामस्यार्थीत्यं प्राचः प्रक्रमान प्रक्रमतीति वचनात् राम° २९
।पयेवं॥ वाशब्दोऽवधारणार्थः॥ पूर्वार्द्धादेव व्यामस्य प्रक्रमणं। न स्तंभादिति। स्तंभाद्विप्रक्रमणमनचरितार्थं॥ ॥पश्चाद्यूपावसानादा

२९१

...ते चित्यस्य स्थानं भवतीति शेषः॥ ॥यजमानेनोर्द्ध्वबाहुः प्रपदोच्छ्रितेन समसंस्थितेन वा प्रपदोच्छ्रितः पादाग्रेऽवस्थितः॥ समसंस्थितः प्रसिद्ध एव॥
तेवा उद्बाहुना पुरुषेण मिमीत इति। ऊर्द्ध्वबाहुरिति रूचितो। मिमीत इति च॥ क्रियायाश्चोदितत्वात्तस्य क्रमणवद्ध्वस्ता भूदिति यजमानग्रहणं॥
द्विपुरुषां रज्जुं मिमीतेति निगदव्याख्यातं॥ ८॥ ॥इति श्रौते प्रथमोऽध्यायः॥ ॥१६॥ ॥ उख्याप्यवहरणादि प्रायश्चित्तं तत्कृत्वा विस्नुक्रमवा समासः
दीक्षाणामुत्तमेहनि वेद्यग्निमानमुक्तं॥ अतः श्वः शब्देन क्रयणीयमहरभिधीयते॥ तत्र भस्माप्यवहरणादि प्रायश्चित्तं तत्कृत्वा विस्नुक्रमवा
सप्रसमासः कर्त्तव्यः॥ अप्स्वभस्मावपनं क्रयणीयादावुक्तमपि सदेवार्थमुच्यते। विस्नुक्रमणादिकं तावदिकं उदिते समिधमाधा
यरुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्वा सप्रातिष्ठक्रमणादिति। ततः प्राग्भस्माप्यवहरणं यथा स्यादिति॥ तथा च श्रुतिः। तदहः प्रातरुदित आ
दित्ये भस्मैव प्रथमस्त्रूपति भस्मोत्थवाचं। विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधाति समिधमाधाय भस्मापोऽप्यवहरति यथैव तस्याभ्य
वहरणं तथा पादाय भस्मनः प्रत्येत्यो स्वायामोऽध्यायति ४ तेथ प्रायश्चित्तिं करोतीति। ततो विस्नुक्रमवा सप्रसमासः॥ ॥वासप्रकृत्वो
पस्थेयं चेत्। यदि पुनः परिपाद्यावा सप्रोपस्थानं तस्मिन्नहन्यापतति तत उपस्थानं कृत्वा विस्नुक्रमवा सप्रसमासः कार्यः। एवमपि हि श्रू
यते॥ यद्वा सप्रायं वा सप्रेणोपस्थाय विस्नुक्रमानक्रांत्वा वासप्रमं ततः उख्यादिति॥ ॥पालाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूहत्यपेतवीतेति
पश्चः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमं। पलाशशाखया गार्हपत्यस्थानं व्युदूहत्यपेत वीतेति। अस्य मंत्रस्य पादेन पादेन प्रतिदिशं॥ ॥उदीचीशा

खाम्उदस्योषान्निवपतिसंज्ञानमिति। उदीचीं शाषां विरस्योखान्निवपति। शाखानिरसनंचप्रतिपत्तिः। तेनद्वादशाहेनतावत्रिरसनंयावत्स
र्वेषांव्यूहनेप्रतिपत्तिःस्यात्। ऊषान्निवपतिसंज्ञानमित्यनेनमंत्रेण॥ ॥मंडलंछादयति॥ ततस्तेनैवमंडलंछादयति॥ ॥सिकताश्चा
त्रैर्मस्मितिऊषवत्॥ ततोमंडलंछादयति॥ ॥परिश्रिद्भिःपरिश्रयतिपूर्ववदेकविंशत्याचितस्थिति। पूर्ववदित्यस्त्रीशर्कराः॥ ॥मध्येदेव
हनीश्चतस्रोदक्षिणोत्तराःप्राचीरुपदधातिदक्षिणतः उदंउपंसो अग्निरितिप्रत्यृचं। मंडलमध्येदेवहतीरिष्टकाश्चतस्रोदक्षिणोत्तरारात्या
प्रागस्रुणादक्षिणतोव्यवस्थितउपधाति अयंसो अग्निरितिप्रत्यृचं॥ ॥सकृन्नित्यानुचेकादशानांसकृन्नित्यत्वंपरिभाषितमाचार्यो
णा। सकृन्नित्येरतिनवक्तव्यं। अत्रोच्यते॥ तेऽप्यलोकंपृणाविषयं॥ एतास्तुलोकंपृणाः। अतोऽत्राऽप्राप्तिः। तेननित्यएवाद्धुलभेकृतःस
कृत्वमिति। अतोवचनान्नित्येविधीयतेसकृत्वंचालोकंपृणाएताइतिकुतद्विति चेत्॥ अथयालोकंपृणामुक्त्वालोकास्तामुक्त्वानामेवसा
प्तिःकृपतइतिस्पृकृत्याह॥ तासामेकविंशतिंगार्हपत्यउपदधातिद्वाभ्यांमार्शीतिधिष्ण्येष्वाहवनीयइतराइतिलोकंपृणासंज्ञा
सा॥ ननुचएवमपि अत्रैवाष्टानामिष्टकानामुपधानेकृतेपुनरुच्यते। अथलोकंपृणामुपदधाति॥ तेननैतालोकंपृणाइतिगम्यते॥
अत्रोच्यते॥ अष्टानामिष्टकानां। मंत्रांतरविधानात्लोकंपृणामंत्रोनभवति॥ त्रयोदशानांतुमंत्रांतराविधानाल्लोकंपृणामंत्रप्रवृत्त्यर्थं
पद्यते॥ अथलोकंपृणामुपदधातीति॥ तथाचार्य आह॥ गार्हपत्येलोकंपृणाःप्रथमायांचितिस्मीयाउत्तमायामिति॥ ॥पश्चासदसितेषा

दमात्यातिस्थौपुरस्ताच्चाउपदधाति॥ सहितशब्दश्चसंलग्नवचनः॥ ॥अपरेणपरिक्रम्यपरिक्रम्यचपनमिडामग्नइतिपाश्चिमेप्रतिमंत्रमुत्तरतः
अपरेणपरिक्रम्योत्तरतोव्यवस्थितइडामग्नइतिप्रतिमंत्रंपश्चिमेउपदधाति॥ ॥चिदसीतिपूर्वेदक्षिणतःप्रतिमंत्रं। तेनैवमार्गेणपरीत्यद
क्षिणतोव्यवस्थितश्चिदसीतिप्रतिमंत्रंपूर्वेउपदधाति। अपरयोर्दक्षिणाप्रथमा। पूर्वयोरुत्तरा। तृतीयेक्रूलक्षणाश्चैताभवंति। तिरश्चीवित्प
नत्वात्॥ ॥नित्यप्रतीच्यैकंतिरश्चीश्ववचनात्॥ ॥स्रक्तिषुपाव्यमात्रीःउपधायंते॥ तत्रच॥ ॥पूर्वंदक्षिणासामर्द्धपर्ययोर्देयाः॥ ॥शेषेष्टैवंक्रौ
त्रउपधायंतेदेत्रपूरणात्॥ ॥तिसृषुलोकंपृणासुमंत्रोदशसुचतुर्णांदशस्वेकस्यांचा। लोकंपृणानांमंत्रवचनं॥ ॥चात्वालदेशा
त्पुरीषंनिवपतिद्वियंयास्पाइति॥ अनेनमंत्रेण॥ ॥समंविलोकृत्वाल्वंनिवपतिसमितमिति॥ गार्हपत्यचितिंपुरीषेणसमंविलो
त्वाल्वमग्निंनिवपतिसमितमित्यनेनमंत्रेण॥ ॥रित्तंनाचेहेतोल्वोतामेव॥ ॥सिकताभिःसमंविलोकृत्वामातेवपुत्रमितिशिक्या
द्विमुच्यास्मिवन्निधायासिंचतिपयोमध्येकृत्वा। अग्निवदित्यपरन्निमात्रेगार्हपत्यस्यान्तरुतंत्रकृष्णमितिलौकिकवास्तुच्चारणंप्रतिषेध
॥ ॥चिचिंदमेकोगार्हपत्यंकुर्वंति॥ तत्रविभागोऽस्यधारश्वकारतिसंप्रदायः॥ अग्निरुपदेप्रथमाचितिलोकंपृणानांपूरणार्थं॥ ॥नैर्ऋ
तीःकृष्णास्तुषपक्वाःतिस्रोऽलक्षणाःपादमात्रीर्हविःशब्दहोमवदेवशेदक्षिणोत्तराःकृत्वादक्षिणामुखोनुपस्पृशन्नसुन्वंतमितिप्रत्य
चंपराचीःउपदधाति। ताःपराचीर्लौकमाजःकृत्वोपदधातीतिश्रुतेः॥ ॥अश्मानमेकोउपदधाति॥ ॥नित्याभावः। नित्यशब्देनसादन

कर्क ४१ सद्दोहसैत उच्येते ॥ ॥शिक्यरुक्मपाशेराज्जुसंदाःपरोणस्थातिपतनइति । नैर्ऋतीनां पशूनामनेनमंत्रेण ॥ ॥उदपात्रं निषिंच्यांतराल्मे
षुकमुत्तिष्ठंतिनमोभूत्याइति ॥ आत्मनश्चपृक्तानोचांतराले उदपात्रं निषिच्यउत्तिष्ठंतिनमोभूत्याइत्यनेनमंत्रेण ॥ ॥अनपेक्ष
मेत्यशालाद्वार्यीपस्थानंनिवेशनइति ॥ अनेनमंत्रेण । अनपेक्षणंचनैर्ऋतानांविषयो ॥ ॥प्रायणीयपहवि क्षुदंन्नेमहावेदेस्थायोसं
मर्शनात्करोति ॥ पूर्वेद्युर्महावेदेरुत्करकरणंताच्छदायोगताःस्टानीस्थादिसंमर्शनांताःक्रियंते ॥ ॥प्रायणीयांतेसारंपुनश्चौ
दुंबरं ॥ ॥तत्रचमौजंत्रिवृदृजोव्यं भवति ॥ ॥षड्द्वादशचतुर्विंशतिर्वायुनक्ति । बलीवर्दान ॥ ॥पूर्वेणाग्निरासंदक्षिणामग्निश्रोणि
मपरेणतिष्ठन्योज्यमानमभिमंत्रयतेसीरायुंजंतीति । अग्न्यंसमुत्तरं पूर्वेणासारं । दक्षिणाश्रोणिमपरेणतिष्ठन्प्रतिप्रस्थाताभिमंत्र
यतेसीरायुंजतीत्यनेनमंत्रेण ॥ योजनेतुप्रधानत्वादित्यध्वर्युः ॥ ॥अत्मेनिकृषंत्यनुपरीक्षिशुनंसुफालाइति पृत्स्य चा अग्न्यात्मनिकृ
षतिपरिक्षिसंलग्नाशुनंसुफालाइति ॥ ॥दक्षिणतःप्राचांप्रथमांसीतां ॥ ॥प्रदक्षिणमितराः प्रत्यृचमुत्तराभिर्मिश्र ॥ ॥कृषंतीतिस्वस्ति
स्वःप्रदक्षिणांमध्येसीताःकृषति ॥ ॥तत्रचप्रथमंतिर्यगनूके ॥ ॥ततःअकृपाश्रोत्पसयो ॥ ॥अनूकेपुजःप्रागन्त्के ॥ ॥ततःश्रोत्पसपो
॥ ॥दीर्घप्रयुक्तेष्वाप्रकृषाःकृषंति ॥ दीर्घप्रयुक्तेष्वाकृष्टांसमंति ॥ तत्रचयुक्ताःकृषंति ॥ तिर्यक्प्रयुक्तेष्वधुर्येव ॥ ॥अनडुहोविमुच्यवि
मुच्यधमिति । अनेनमंत्रेण ॥ ॥पश्चवदुस्तस्यदक्षिणाकालेध्वर्यवेददाति ॥ पश्चवदुस्तस्यउत्तरपूर्वादिशंप्रति ॥ ॥दक्षिणाकालेध्वर्यवेद रामः ४१ २९३

दाति ॥ पश्चवदुस्तस्यउत्तरपूर्वादिशंप्रति ॥ ॥दक्षिणाकालेध्वर्यवेददातीति ॥ अत्रचत्स्यवादेशआचार्येणपदार्थनिर्देशार्थःप्रयुक्तो
नसमानकर्तृकार्थः । तेनाध्वर्यावेवविमोचनोत्सर्गौ । दानंतुयजमानस्य । नहिश्रुतौल्यवादेशः ॥ ॥सीरमुक्तरेकृत्वाकुशस्तंबमुपदधातिमध्ये
लेख्यां । अग्निदेत्रस्यन्तमामितिवचनान्नित्याभावः ॥ ॥पंचगृहीतेनाज्येनकुशस्तंबेजुहोतिसमूरबदइति ॥ कुशस्तंबेपंचगृहीतेनाज्येनोकूलभि
जुहोतिसमूरबद्धइत्यनेनमंत्रेण ॥ ॥चतसृषु चसषुचतसषुत्रीह्रीन्तुदश्चमसानिनयतियथाकृष्टमौदुंबरेणचतुःस्त्रक्तिना । चतसृषुसी
तासुपदान्त्रयोऽभिनिताःयतेतदासत्रिभागाऽधिकसीतैवैकस्यभवति ॥ एवंहिश्रूयते । द्वादशोदश्चमसान्कृष्टेनिनयति । षोडशत्वकृष्टाः
सीताःयेनक्रमेणकृष्टाःसीतास्तेनैवोदश्चमसनिनयनंयथाकृष्टमितिसवितत्वात् ॥ ॥त्रीन्कृष्टेऽकृष्टयोःनिनयत्युदश्चमसान् ॥ त्री
न्कृष्टेचाकृष्टेचनिनयतीतिश्रुतेः । सर्वमेवाग्निदेत्रंकृष्टंचाकृष्टंचातत्रनिनयनेप्राप्तआह ॥ ॥कृष्टमात्रेवा निनयति । कृष्टपरिच्छिन्नेय
दकृष्टंतत्कृष्टमात्रं । तदेवकृष्टंचाकृष्टंचायावत्कृष्टपरिच्छिन्नंतावत्कृष्टंअकृष्टंचायकृष्टमिति ॥ कृष्टेपुनर्गृह्यमाणेकृतत्वाद्दोषप्रसंग
॥ ॥तस्मिन्सर्वौषधमावपत्येकवर्जमभोजनंतस्याश्छासात ॥ तस्मींश्चमसेसर्वौषधमावपति ॥ एकवर्जयित्वातस्यचाभोजनंयावज्जी
व ॥ ॥यानुषधीरितित्वचैवपत्यदपात्रवत ॥ यानुषधीरितित्वचैःउदपात्रवदितितिसमितिसमिनेतिश्रुतसषुचतसषुसीतासपति
तास्वत्रापिप्रत्यृचंसत्रिभागासत्रिभागासीतेति । कृष्टमात्रामिति त्रिभागान्यनाति त्रीणि । उदकांसेकेष्वेवमेवचमसानो ॥ ॥सोमनिवपना

कर्क० याति ष्यहविष्ठूतः कृत्वाहवनीयपरिश्रितोभिमंत्रयते चितस्थेति। प्रायणीयायां वेद्योक्तविमोकान्तेसीरयोजनादिकृतं॥ प्रौचस्य प्राज्य
४२ स्य विनियोगविधानान्तत उत्तरा प्रतिपत्तिश्च समाप्ता। स्विष्ट सोमनिवपनं कृतं। इहापितद्दैव सोमनिवपनायाति ष्यहविष्ठूतः कृत्वाहव
नीयपरिश्रितोभिमंत्रयते चितस्थेत्यनेन मंत्रेण॥ ॥सप्तसप्तवा॥ अविशेषस्य विशेषे व्यवस्थापनन्यायात् सप्तसप्तैवेत्यनंतं॥ ॥लोगेष्टका स्व
नात्स्यवहिर्वेदिरन्तकांतेषूपदधाति तिष्ठन्मामाहिंसादिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमां या ऊत्यापदधाति॥ ॥उत्तरापरस्यां प
श्चात्। उत्तरापरस्यां दिशि आह्नत्य पश्चादुपदधाति। सनमं प्रति पश्चादहोरे दिति प्रतिषिध्यतीनर वाहरती तिरु कत्वान्॥ ॥उत्तरस्याः सिकता
प्रमाष्टि ब्रह्मामि ईदिमिति। अनेन मंत्रेण। तत उपदधाति॥ ॥उत्तरवेदिनिवपति चत्वारिंशत्पदो युगमात्रीवासर्वतः ऊमं स वे। काद्नंता
करोति॥ ॥अग्नेत्वेति सिकतान्यप्यछादयत्यात्मानं। अग्नेत्वेत्यनेन मंत्रेण॥ सिकतान्यप्यछादयत्यात्मानं॥ ॥आप्यायस्वेति सि
कतालंभनं मन्यान्यप्रानाभिव॥ ॥आतिष्ठशेषाधोपसदः कृत्वारोहितेव मन्यानं तुहे नः पात्यस्य पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथमचिते
न वै कृतावसरे प्राकृतामुवृत्य थमाति ष्यशेषाधोपसदः कृत्वेत्यक्तं पुनराग्निकमेवोच्यते॥ अत्र पात्यस्य पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथ रास०
मचिति संदं धिन्यना॥ ॥रनरासो च स्वपमातस्याः रनरासो च चितिनो स्वयमातृणाः॥ ॥मत्या च करोति॥ ॥आज्येन्यज्य ऊशायाणिकृ ४२
ष्णा प्राकृति ष्वेतेष्वपुरस्तात् निष्ठति ष्वेताभावे ऽश्वेत ऽश्वाभावेन तुहि॥ ऊशायाणपाज्येन्यज्येष्टकाः प्रोक्षति॥ ॥अग्निभ्यः प्रहूयमाणेभ्यो २९४

नुवाचयति॥ अग्निभ्यः प्रहूयमाणेभ्योनुब्रूहीत्येवं॥ पत्रिरुक्तायामश्वपूर्वां चितिं कृत्वा पुच्छाद्दक्षिणांन्निदधाति॥ त्रिरुक्तायां प्रथमायामनु
चि अपूर्वां चितिं हृत्वा अग्निपुच्छाद्दक्षिणांन्निदधाति॥ ॥तीर्थेनाश्वमारोहयत्यनंतरपदमपरेण। स्वशब्दाभिहितत्वात्प्रदेशस्य। तीर्थ
शब्दोपादानमन्यत्राप्यनेनैवारोहणीय थास्यादिति॥ ॥पुरस्तात्पश्चाद्वैके॥ अश्वमारोहयति॥ सचायं विकल्पोऽश्वविषय एव॥
॥ ॥अनुयजुः कृष्णपरिणयत्यनंतरतः प्रथमं अश्वं॥ ॥प्रत्यंचमागतं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सृजति पशुवत्॥ प्रत्यंचमागतं अश्वं
चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सृजति॥ पशुवदुत्तरपूर्वां दिशं॥ ॥उत्तरवेदिप्राक्कोणयोः संभारनिवपनात् कृत्वोत्तरवेदिमपूरेणातिपन्य जमानो म
यि गृह्णामीति जपति॥ आरूढाग्निमौत्तरवेदिकं कर्म कृत्वा तं नाग्निं गृह्णीत इति श्रुतेः॥ एवं च सति व्याघारणांतेव क्रियते। न संभारनि
वपनमिति। तथावदत्याचार्यः। पेठदारवा यत्रैक इति॥ अश्मार्थत्वात्संभाराणां तत्रैव निवपनं नमिति॥ यजमानो जपति अग्निचो
त्तरपदार्थार्थं॥ इह प्रत्यगाशीर्योगाद्देवप्राप्तिः॥ ॥सत्यसाम गायति॥ उ॥ पुष्करपर्णमुपदधाति। तं वै पूर्ववत्॥ प्रकृतत्वा
देव पूर्ववदिति च मंत्रो लभ्यते। विमार्जनं च॥ ॥तस्मिन् रुक्ममधः पिंडं ब्रह्मजज्ञानमिति॥ अनेन मंत्रेणोपदधाति। रुक्मो
पि च स एव॥ ॥उत्तानं प्राचं हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति॥ तस्मिन् रुक्मे प्राचमुत्तानं हिरण्यपुरुषमुपदधाति हिरण्यगर्भे
इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥पुरुषे चित्रे साम गायति॥ सप्तमी निर्देशादालेख्य पुरुषे चित्रलिंगे मंत्रे साम गायति॥ ॥पूर्वेणाऽपरीत्योऽतः तत्र

कर्क॰ ४३

पक्षायनपुरस्तात्परीयादिति वचनात्॥ ॥उपतिष्ठते यजमानो नामोस्त्विति। पुरुषे॥ ॥उपविश्य पंच गृहीतं जुहोति पुरुषे रुक्मपाश इति प्रत्य
चं प्रतिदिशं परिसर्प्य उपवेशनं यह्णाच्च यजमानो जुहोति। द्वादशाहे चैकः कर्त्ता पुरुषे जुहोति प्रत्यृचा सहस्रा सहस्रा॥ ॥प्रत्येत्य दक्षिणेति
:॥ अवस्थितो जुहोति॥ ॥पश्चात्प्रथमा स्वयमातृण्णा कर्म्मणा॥ ॥पुरुषमवेक्षयोरसा रसेषु वा कोः प्रापणान्ते लिखति॥ अस्य पुरुषमवेक्षायां
रसाङ्कोः प्रापणान्ते लिखति। सव। अयं यजमानः पदार्थः प्रमाणत्वात्॥ ॥तत्र स्रुग्रूपधानं प्राच्योः। तत्र परिलेषयोः स्रुचो रूपधानं प्राच्योः प्रा
गग्रयोः॥ ॥कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करां वा ऊमात्रीं पादमात्रीं वा साम छन्दः तप्रस्तोमभेदू इति तत्र परिलिखयोः स्रुचो रूपधाने
प्रागग्रयोः कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करामिति पतन्मात्रं स्तुचः पुष्करमङ्कं वा ऊमात्रीमिति परिमाणं त्वा छूवां पादमात्रीं वा।
कुत एतदाम्नानसामर्थ्यात्॥ पादमात्रीः प्रथमा योचोत्तमा योश्च चिन्तो रूपदध्यादिति। यद्येवं पादमात्रीमेवातो च प्रतप्रस्तोमभेदू त्यनेन
मंत्रेणोपदधाति॥ ॥एवमौदुंबरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिंद्रस्यौजसेति। अनेन मंत्रेण। ॥तिरश्चीवेकः प्राच्यौ वेति विकल्पः। अर्द्धपद्यैवैतत म
वान्इति संप्रदायः॥ ॥स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्कराक्षिद्रां ध्रुवासीति। स्वयमातृण्णामिष्टकां पुरुष उपदधाति। शर्कराक्षिद्रां ध्रुवासीत्यनेन
मंत्रेण॥ ॥भूरित्येनस्यां साम गायति॥ अलम्भस प्रभ्रूपदेशात्॥ ॥अन्यत्रापि व्याहृतीषु। अतोऽन्यत्रापि स्वयमातृण्णासु व्याहृतिषु सा
मगायति॥ अथ स्वयमातृण्णासामानि गायतीति प्रकृत्य तेवै भूर्भुवः स्वरित्येतास्व व्याहृतिषु गायतीत्याह॥ स्तुत्रेच बहुवचनं पूर्ववापेद॥

राम॰ ४३ २९५

[illegible]ला यवतीं दूर्वां तस्याः पुरस्तात् भूमिप्राप्नो काण्डात्काण्डादिति॥ तस्याः स्वयमातृण्णाया यथा स्यात्पर्द्धं पर्द्धं च भूमौ तथोपधेय॥ ॥पूर्वां पूर्वामुत्तरास्त्र
ष्टकां उपदधाति॥ ॥यास्तइति द्वियजुषं द्वितीये॥ यास्त इत्यनेन मंत्रेण द्वितीये लोके उपदधाति। द्वितीय इति कुत एतत्॥ ॥उलूखलस्यैरेतः सिच्ये
लाप्यामरत्निमात्र श्रुतेः॥ उलूखलमुसले हि प्रकृत्याह। तेरेतः सिचोर्वेलयोपउपदध्यात्परात्निमात्रे रत्निमात्राध्वमयतइति श्रुतेः। रेतःसि
चोश्च द्वियजुषस्थानं तयेमुक्तं तेअनेत हेतोर्द्वियजुष उपदधातीति। तेन द्वियजुषो द्वितीये लोके उपधानं॥ ॥विराड्ज्योतिरिति रेतःसिचौ
प्रतिमंत्रं। उपदधाति॥ ॥प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषं॥ उपदधाति॥ ॥मात्र मधुश्च माधवश्चेति॥ उपधीयेते॥ ॥अषाढासीत्यषाढामु
पदधाति॥ ॥स्वयमातृण्णारेतःसिचि विश्वज्योति अत व्याषाढासु लहूणा निकुरुतेर ज्यांवेलायां नि। उपरिष्टाद्वेलायाः प्रयोजनमस्ति॥ ॥
कूर्मं दधिमधुघृतैरन्न्तिमधुवाता इति मंत्रेः॥ ॥अरत्निमात्रेऽषाढादक्षिणेन। अवकासु परिष्टाच्च पुरुषमभिमुखमपागमन्निति तिसृभि
अषाढादक्षिणतोऽरत्निमात्रे देशेऽवकासु कूर्ममुपदधाति॥ पुरुषमुपदधाति॥ पुरुषमभिमुखं उपरिष्टाच्चावकामवं। अवकाशब्दे
न शैवालमुच्यते॥ अपो गंमन्निति तिसृभिः तमुपदधाति॥ ॥यद्युतिमध्यमयास्यचा॥ ॥उलूखलमूसले स्वयमातृण्णामुत्तरेणारत्नि
मात्रे औदुंबरे प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंग्रहीतमूर्द्ध्ववृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूखलाच्छ्रिस्रोः कर्म्माणीति॥ अथोलूखलमु
सले उपदधातिइति प्रकृत्यैवमेव छिश्रूयतइति पयेचैते भवतः यजुष्मतीत्वाद्वेदेन चोपधानं लिमात्रा। सकृत्सादयति समानं तादृगोति॥

३०४

कर्क॰ पदेह्मुग्मपदुपधानं स्यान्नसकृत्वमुच्यते॥ ॥उलूखलमुखं कृत्वोपशायां पिष्ट्वा न्यप्य पुरस्ताद्ध्रुवासीत्य कृत्वा॥ अथोपशयां पिष्ट्वा लोकमानमुखं
४४ कृत्वा पुरस्तादुःखोया उपनिवपतीति श्रुतिक्रमेणानुष्ठानं॥ लोकमाक्करणान्तरकालं मंत्रवचनं॥ ॥अग्ने युक्ष्वाहीति प्रत्यृचं स्रुवाहुती जुहो
त्युखायां॥ सजु॥ ॥उपस्थानं वा संवत्सरभृतिनः संवत्सरभृतिनो होमः॥ असंवत्सरभृतिन उपस्थानं होमो वा। विकल्पेन हितस्य श्रवणामि
ति॥ ॥प्रतिशिरःसप्तसप्त हिरण्यशकलान्मुखे करोति सप्तस्रवंतीति॥ प्रतिशिरःसप्तसप्त हिरण्यशकलान्प्रास्यति मुखे प्रथमे। सप्तस्र
वंतीत्यनेन मंत्रेण॥ ॥उत्तरान्द्वौ द्वौ मंत्रौ प्रतीयात्॥ ॥नासिकयोर्न्नीच त्वेति मंत्रद्वयाभिधानादेव शकलद्वित्वमधिष्ठानभेदाच्च॥ ॥अ
देतामासेचिति॥ प्रास्यति॥ ॥श्रोत्रयोरन्दिदमिति॥ प्रास्यति॥ ॥सर्वानप्येकस्मिन्नेके॥ एकस्मिन्नपि पशौ सर्वानेव शकलानेके आचार्या
प्रास्यंति॥ तद्धैकेप्ययेकः पशुर्भवति पंचैव शकलाः सप्तसप्त प्रत्यस्यंतीति श्रुतेः॥ ॥उखायां प्रत्यं चि॥ पशुशीर्षाण्युपदधातीति शेषः॥ ॥
तत्रचा सहस्रदा इति पुरुषशिर उखामध्ये। सहस्रदा इत्यनेन मंत्रेण पुरुषशिर उखामध्य उपधेयं॥ ॥अश्वाद्योरुत्तरतः पूर्वापरौ। पूर्वमश्व
स्यापरमवेः॥ ॥गोऽजयोश्च दक्षिणतः चशब्दात्पूर्वापर एव। पूर्वं गोरपरमजस्य॥ ॥आदित्यं गर्भमिति प्रतिमंत्रं मंत्रक्रमेण। शिरांस्युपधा राम॰
यंते॥ ॥चित्रं देवानामित्यर्द्धर्चशः स्रुवाहुती मध्यमे चित्रं देवानामित्येकेनार्द्धर्चेन स्रुवाहुतीं जुहोति पुरुषशिरसि॥ अथ पुरुषशीर्षम ४४
भिजुहोतीतिवचनात्॥ ॥वहिर्वेद्युदङ्ङुपतिष्ठत उत्सर्गैरिमं मा हिंसीरिति प्रतिमंत्रं। वहिर्वेद्युदङ्मुखस्तिष्ठन्नुत्सर्गमंत्रैरुपतिष्ठते॥ प २९६

शुशीर्षाणि॥ इमं मा हिंसीरिति प्रतिमंत्रं॥ ॥उखोपरिक्राममेके॥ एके आचार्या उखां परिक्रम्य परिक्रम्य स्थित एव तस्य पशोरुपस्थानं कुर्वंति
एवमपि हि श्रूयते॥ विपरिक्राममु हैके उपतिष्ठन्त इति विकल्पः॥ उपधायोपधाय वा तस्य तस्य यथालिंगं॥ तद्धैके यं यमेव पशुमुपदधति
तस्य तस्य चमुत्सृजंतीति श्रुतेः॥ अस्मिन्नश्वपरे प्रागजशिर उपस्थानात्पुरुषाहुती इति॥ ॥सर्वमंत्रानप्येकस्मिन्नेके॥ एकस्मिन्नपि पशुशि
रसि सर्वमंत्रानेके आचार्याः प्रयुंजते॥ ॥तत्र चतत्रा उपधानमंत्रो द्विपरिहृत्यांगुलिप्रविष्टशिरसि देशे सलागयति॥ एतच्च यद्येकस्मिं
श्छिरसि पंचकृत्वो हिरण्यशकलप्रक्षेपः कृतस्तदैव भवति॥ ॥एतच्च त्वे यविष्ठेति चित्योपस्थानं॥ वहिर्वेद्युत्सर्गैरुपस्थानं कृत्वा तेनैत्य
च्यते। चशब्दादनेत्य च उखापरिक्रमणपक्षेऽपि तस्यैव॥ ॥अपरेणास्वयमातृणामेत्यापस्याः पंच पंचान्वकान्तेष्वपोत्वेमन्निति प्रतिमंत्रं।
आरुह्याग्निं गयनेन स्वयमातृण्णां परीत्याऽपस्या उपदधातीति॥ अत्र चाप्रत्यनुक्रान्ते नित्यभवत्र रत्नक्रममेवैकदेशास्वेक चोदनास्तंत्रे
णोति॥ ॥व्यायारणावत्प्राणभृतः कर्मसहिता दश दश पुरुषमुपार्श्वेके रेतःसिग्वेलायां च सर्वतो यथायोगमयं पुर इति मंत्रैः॥ प्राणभृ
त ऊतीवक्रानो नाम॥ नाभ्यव्याघारणावद्दक्षिणपूर्वां स्रक्त्यादारभ्य कर्मसहिता उपदधात्ययं पुर इति प्रतिमंत्रं॥ तत उत्तरा श्रोणेरारभ्य एव
मेवोपधानं। पुनर्दक्षिणाश्रोणेरारभ्यैवमेव। तत उत्तरांसादारभ्य। एवं च त्वारो दशका उपहिताः। शिष्टा दश रेतःसिग्वेलायां यथायोगम
मविभागेनोपधीयंते। पुरुषमुपार्श्वे वा सर्वासामुपधानं। ता हैके पुरुषमुपार्श्वे यदधतीति श्रुतेः॥ तत्र अकर्मसहिता इति विकल्पः॥ ॥द्वितीय

कर्क ४५ मयंपश्चादिति॥ द्वितीयं दशानामुपधानं अयंपश्चादिति॥ अत्र चैके खण्डशो मंत्रान्प्रयुंजते॥ पंचाशदिष्टकाः पंचाशयजूंषीति वचनात्॥ तत्त
नरयुक्तं॥ वाक्यानामपजुषामपरिसमाप्तत्वात्॥ कथं तर्हि यजुषां पंचाशत्वं॥ अभ्यासेनेत्यदोषः लिंगाच्च कथमस्यैताः सर्वं प्राजापत्याभ
वंतीति प्रकृत्याह॥ यदेव सर्वास्वा प्रजापति गृहीतया त्वया त्वयस्येव मुह्यस्येताः सर्वाः प्राजापत्या भवंतीति॥ तस्मात्सकलमेव प्रयोगान
खंडश इति॥ ॥लोकं पृणा दक्षिणांसादध्यां मध्यात्प्रदक्षिणमानैकानात्त्वं वसात॥ उपदधाति॥ ॥प्रत्येत्य शेषं पूरयति॥ ॥पशुपुच्छानि पराश्चिर
पयेभ्योभि॥ अप्यपेभ्य आरभ्य पशुपुच्छानि पराश्चिरिष्टकाभिश्चिनोति॥ ॥एवं सर्वत्र॥ सर्वचितिष्वेवं पराश्चिरिष्टकाभिः पशुपुच्छानां चयनं
॥ मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्॥ पूर्ववदिति मंत्रो लभ्यते॥ ॥पूर्वमर्द्धं नूनं छादयति पुरीषेण॥ ॥ततः प्रदक्षिणमात्मानो पुरीषेणाच्छादय
ति॥ ॥पशुपुच्छानि च॥ चशब्दात्प्रदक्षिणं पुरीषेणाच्छादयति। दक्षिणं पशुमथ पुच्छमथोत्तरमिति॥ ॥एवं सर्वत्रासदं चितिश्चित्यर्था॥ ॥
चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वा त्रेहत्याये तिसृभिः॥ पुरीषवती ग्रहणां यदेव पुरीषवती। तदेवोपस्थानं न प्रागिति॥ ॥अष्टाभिरेके दशभि
र्वीवेति विकल्पः॥ ॥उपसत्सु पौर्वाह्णिक्यापराह्णिकांतरे चयनपुरीषनिवपने कर्त्तव्ये। अंतरोपसदो चिनोतीति श्रुतेः॥ ॥त्रिरस्वं परिणी राम ४५
यापास्तमयं पश्चवद्युरुज्यतावत्त्रीतिपर्यैति। अस्तमयकाले त्रिः कृत्वोऽग्निमग्निं परिणीयान्तर पूर्वादिशं प्रत्यस्त ज्यतावत्त्रीतिपर्यैति॥
परिणयनमाग्निनिधानात्॥ एतच्च परिणयनमग्निनिधानादर्वाक् कर्त्तव्यं॥ एतच्च यपि चतुर्भिरहोभिश्चितिः क्रियते तदापि प्रत्यस्तमयंति २९०

यः स्वाविशिष्टकाले श्रवणात्॥ ॥उपसत्के द्वे प्रथमायांतिस्रो मध्यमायां॥ उपसत्केके तोपप्रथमायामुपसदि द्वे चिती चीयते मध्यमायां च ति
स्रः॥ ॥पंचगृहीताद्युत्तमा॥ उत्तमोपसत् पंचगृहीतादि भवति। उपवसथीयेहन्प्रातरुदित आदित्ये वाचं विसृजते वाचं विसृज्य पंचगृही
तमाज्यं गृहीत्वेत्येवमाद्युपतिष्ठत्यप्रवर्ग्योपसद्भ्यः प्रचरतीति हि श्रूयते॥ ॥उत्तरासु च॥ उत्तरासु च चतुरुपसत्सु पंचगृहीताद्युत्तमोपसदुभ
वति॥ ॥सपुरीषा षट्स्वेकैका॥ षट्सूपसत्सु सपुरीषा चितिरेकैक॥ ॥द्वादशोपसत्त्वे व्यत्यासं चितिपुरीषे॥ द्वादशोपसत्त्वे तु व्यत्यासेन
चितिपुरीषे भवतः॥ ॥विकल्पो येकादश्यां॥ तत्र चैकादश्यामुपसदि विकल्पादिकर्त्तव्यं॥ ॥चतुर्मासोपसत्त्वे द्वादशाहशः॥ द्वादशभिर्वा
दशभिरहोभिश्चितिपुरीषे देये। अंत्यं पुरीषमेकादशभिरहोभिर्विकल्पादित्वा पंचगृहीताद्युत्तमा तद्वितैव॥ ॥षड्विंशदहशः संवत्स
रे॥ एतच्च समर्थ्यां संवत्सरोपसत्के द्रष्टव्यं॥ संवत्सरोपसत्त्वे हि विशेषं वक्ष्यत्येव॥ तथा च तिसृभिर्मासैः षट्त्रिंशद्भिश्चितिपुरीषाणि
भवंति॥ ॥तापश्चिमे मासस श्चितिपुरीषे चतस्रणां॥ चितानोमासेन मासेन चितिपुरीषे चीयते॥ मासेन चितिः मासेन पुरीषं एवमष्टौ मा
सा॥ ॥पंचम्यामसपत्ना विराजः प्रथमेहन्॥ पंचम्यां चितौ प्रथमेहन्यसपत्ना विराजश्चोपधीयंते॥ ॥सोमभाग अत्र च हं चीयते॥ ॥एवं
नवमासा गता भवंति॥ ॥मासं पुरीषं तृतीये॥ एवं दशमासाः॥ ॥नाकसत्प्रभृति मासं॥ एवमेकादश मासा भवंति॥ ॥पुरीषं च चशब्दान्मा
समेव॥ ॥उत्तमयोरन्हो विकल्पादिपूर्वा अत्रोत्तमयोरन्हो विकल्पादिपूर्वेहनि॥ पंचगृहीताद्युत्तमा तद्वितैव॥ ॥द्विमासहसीप प्रथमाला

३०५

का॰सं॰
४६

कंपृणानांपचाशद्भवति॥ ॥उत्तमस्याः शतसंख्या भवंति॥ ॥त्रिसाहस्रस्तम्या॥ उत्तमाविति त्रिसाहस्री लोकंपृणानां भवति॥ ॥वक्रालिखितानां
दक्षिणोत्तरे मध्यमतरासां। वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरदेश उपधानं। मध्यालिखितानां च मध्ये॥ अथ पंचमीं चितिमुपधाय त्रेधाग्निं विमिमीत इति
प्रकृत्य एव मेधक्षतत्वात्॥ ॥षट्त्रिंशच्छत्या चात्र जीयाऽष्टादशशत्याऽन्तरः। अयमपरो लोकंपृणानां परिमाणविकल्प॥ ॥गार्हपत्यलोकं
पृणाः प्रथमायां। चितौ विगणयितव्याः॥ ॥धिष्ण्या उत्तमायां॥ ॥अपरिमिता एकेषां। अग्निर्भवत्ययं वा परिमितशब्दोऽपरिमाणव
चनस्तमेमिष्टा॥ ॥प्रथमोत्तमयोः पादमात्रारतिरिक्ता। प्रथमोत्तमयोश्चित्योरप्यतिरिक्ता सा पादमात्री भवति॥ नातोऽधिकेति॥
दशगुणाधिका मित्वा अरत्नेरुपात्त॥ गार्हपत्याहवनीयाव द्वौ चेषि स्यादिति दशगुणाः॥ अतो या अधिकाः ता मित्वा अरत्नेरुपात्त॥ ॥द्वितीय
यामाश्विनीः प्रतिदिशं। द्वितीयाग्रहणं प्रथमायाः परिसमाप्तिज्ञापनार्थं। आश्विनीरिति चतस्र इष्टकानां संज्ञा। ताः प्रतिदिशमुपधीयंते
॥ ॥रेतःसिग्विलायामन्तकमुत्तरेण पूर्वो द्वितीये लोके उपधीयते॥ ॥दक्षिणो पूर्वेणाऽनुकमुपधीयते॥ ॥अपरा दक्षिणेन॥ ॥उत्तराः प
रेण॥ ॥दक्षिणामुत्तरेण पंचमी। अर्द्धे पये चैते भवतः॥ ॥वैश्वदेवीः पूर्वां दक्षिणेन॥ वैश्वदेवीरिति इष्टकानां संज्ञा॥ तासां देशमाह॥ ॥पूर्वां
दक्षिणेन॥ ॥दक्षिणामपरेण॥ ॥अपरामुत्तरेण॥ ॥उत्तरां पूर्वेण॥ ॥एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः उपधीयंते॥ ॥प्राणभृद्भ्य उपस्याः
उपधीयंते॥ ॥पूर्ववत्पंचम्यः सर्वासां। एतच्चाचार्येण लाघवार्थमुपदिष्टं। इदानीमुपधानक्रममाह॥ ॥आश्विनी द्वे व द्वितिरिति प्रति

राम॰
४६
२९२

मंत्रं। उपदधाति॥ ॥ध्रुवक्षुध्रुचिश्चान्यतव्ये पूर्वयोपरि उपधीयेते॥ ॥उत्तराश्च। अतव्याः पूर्वयोरेवोपरि॥ ॥वैश्वदेवी। सजूऋतुभिरिति
प्रतिमंत्रं। उपदधाति॥ ॥उत्तराश्च। चशब्दात्प्रतिमंत्रं॥ ॥प्राणभृतः प्राणंमऽइति। प्रतिमंत्रे उपदधाति॥ ॥अपः पित्वेत्यस्या उपदधाति॥
वयस्याः पंच पंचान्येका त्रेषु मूर्द्धा वय इति प्रतिमंत्रं। उपदधाति॥ ॥तासां चतस्रः पुरस्ताद्वेजं यामा अमसम लोके व्याप्तेः। द्वे वाऽध्वर्द्धे।
शेषा अध्वर्द्धा एव॥ ॥दक्षिणत उत्तरतः पश्चात्॥ अनेन क्रमेणोपधानं॥ ॥दक्षिणाश्रोणिरखिलोकंपृणाः पूर्ववत्॥ उपधीयंते॥ ॥तती
यायां स्वयमातृण्णामिन्द्राग्नी इति मध्ये। उपदधाति॥ तृतीयाग्रहणं द्वितीयानप्रसक्त्यर्थं। तदंतप्रसंगे प्रयोजनं। पुरीषदानादिभ
वति। द्वे प्रथमायां इति स्तोमध्यमायामिति च रोपनाय॥ ॥अन्ये के पंच दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्यसीति प्रतिमंत्रं। वत्करणं चारेतः सिग्वे
लार्थं। दक्षिणामुत्तरेण पंचमी स्येवमर्थं च॥ ॥विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्या उपदधाति॥ ॥उत्तमायां च॥ ॥अतव्ये
नभश्च नभस्यश्चेति। उपधीयेते॥ तयोश्च॥ ॥ऽवकाः कूर्मवद्भवंति॥ ॥इषश्चोर्जश्चेत्यपरे। अतव्ये चोपधीयेते। अर्द्धो सेधाश्चेताः च
यनयोगात्॥ ॥पूर्वेर्द्ध प्राणभृतो दशाग्नेऽइति प्रतिमंत्रं। उपदधाति॥ ॥छंदस्या द्वादश द्वादशाप्यये उमा छंद इति प्रतिमंत्रं॥ पदे
पुच्छाप्ययेषु छंदस्या इष्टका द्वादश द्वादशमा छंद इति प्रतिमंत्रमुपदधाति॥ ॥वालखिल्या लोकंपृश्च छिद्राया। पश्चादुपधीयं
ते॥ ता वालखिल्या लोकस्य पुरस्तात्॥ ॥वालखिल्याः सप्त पुरस्तादुपदधाति॥ ॥प्राणमऽआवाऽपराः। वा पूर्वा इति विकल्पः॥ द्वादश

२०७

४७

ष्योऽपरास्तु। द्वादशस्यऽस्वपराएवा॥ ॥मूर्द्धासिराडितिप्रतिमंत्रं उपधीयंते॥ ॥यजुष्मतीरज्ञानन्॥ उपदधाति॥ ॥यांकांचयजुष्मतीमिष्टकाविधात्तो मध्यमायां चितावुपदध्यादिति वचनात्॥ ॥उत्तराः श्रोणोरपिलोकंपृणाः पूर्ववत् उपधीयंते॥ ॥चतुर्थ्यामनूकांते पुद दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे। चतुर्थीग्रहणात्तृतीयांऽन्तःप्रस्तापनायापरस्तात्पश्चाद्यजघामाच्यः दक्षिणा तदुत्तरतः पंचाः॥ ॥पूर्वास्यामपराश्चतुर्दश॥ ताश्चार्द्धपद्याः॥ ॥तभ्यः षट्। ताभ्योऽपराः षयद्याः॥ ॥पूर्वेदक्षिणोऽवांतरादशएकैः॥ चतुर्दशषष्ठ्योपदधाति॥ ॥उत्तरावादक्षिणाभ्यां॥ उपधीयंते। लाघविकेन महाचार्येणैवं उपदिष्टाः उपधानक्रमः पुनरिहोच्यते॥ ॥उत्तरोपूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति॥ उपदधाति॥ ॥दक्षिणामपरयोर्द्धरुणएकविंशइति॥ ॥दक्षिणादक्षिणायोर्भांतः पंचदशइति॥ ॥दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमासप्तदशइति॥ ॥चतुर्दशप्रतिमंत्रं प्रतूर्त्तिरष्टादशइति॥ उपदधाति॥ ॥दक्षिणापूर्वयोरग्नेर्भागइति॥ ॥उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भागइति॥ ॥उत्तरादक्षिणायोर्नृचक्षसोभागइति॥ ॥उत्तरामुत्तरयोरिंद्रस्य भागइति॥ ॥षप्रतिमंत्रंवसूनांभागइति। षडुपदधाति वसूनांभागइति प्रतिमंत्रं॥ ॥अनक्षे सहश्च सहस्यश्चेति। उपदधाति॥ ॥रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणोनाऽनूकं सप्तोत्तरे एकयाऽस्तुवतेति प्रतिमंत्रं। सष्टीतीष्टकानामातत्रच। दक्षिणातोऽनूकसामभितोऽर्द्धपद्ये॥ ॥उत्तरेसादपिलोकंपृणाः पूर्ववत्॥ ॥१०॥ पंचम्यामंतेऽष्टाश्विनावदसपत्नारष्टका उपधीयंते॥ ॥अंतग्रहणात्रेतःसिग्वेलाव्युदासार्थं। आश्विनावदिति द्वितीयलोके उपधानं चतस्रणामपि॥॥ दक्षिणायोरस्म

राम
४७
२९९

त्तरां पंचमीश्चपधा भवति प्राग्दक्षिणा॥ आश्विनावदित्यर्द्धपद्ये माभूतामिति॥ ॥अग्नेजातानिति मंत्रे। असपत्नोपधानं॥॥ पश्चिमद्वितीया उपधीयते। पुरस्तादुपबाध्य पश्चादुपदधातीति वचनात्॥ ॥विराजोदशदश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवछंदइति प्रतिमंत्रं उपदधादिति। वहिर्विराजत्वे चसर्वाःपया भवंतीति॥ ॥गायत्र्यसपत्नागणामध्ये संभवात्॥ गायत्र्यरष्टका असपत्नाश्च विराजणास्य मध्ये भवंतीन हि विराजत्रयाणामस्य बहिःसंभवः॥ ॥तस्मिन्नेवावाऽपरा अर्द्धपद्या उपधाय॥ तस्मिन्निहामंत्रोपहितत्वात्तत्रोक्तस्यापराः अर्द्धपद्याः विराजो भवंति॥ ॥असपत्नास्त्वष्टौऽन्यतोऽन्तराः। अन्यत्र विराजः असपत्नासंलग्नाः अंतरा उपधीयंते॥ ॥सर्वतोऽषाढावेलायां स्तोमभागारश्मिना सत्यायेति प्रतिमंत्रं॥ उपधीयंते॥ ॥पंचदशदक्षिणोनाऽनूकं। तत्र वाऽनूकसमभितोऽर्द्धपद्ये॥ ॥वेषश्रीःकृत्वापदृत्रेजिलेतिनिशत्रमीमेके। उपदधात्येकेनेति॥ ॥पुरीषमासाचपतिमंत्रेणावातापश्चितस्य तूष्णींश्रुतेः। आस्तुस्तोभागासुपुरीषमावपतिमंत्रेणाशीतापश्चितस्य तूष्णींश्रुतेः। उत्तरत्रतानापश्चितस्य तूष्णींश्रुतेः। तत्र हि श्रूयते। तूष्णीं मासंस्तोमभागा पुरीषमभिहरंतीति॥ तेनाप्रवष्टितिगम्यते। एवंप्राप्तोवाशब्देन पूर्वमर्थोव्यावर्त्यते। त्वामंत्रेणपुरीषावापः। नह्यत्रमंत्रोविहितइति। नन्वनापश्चिते तूष्णीमित्यत्र लिंगादिहमंत्रोगम्यते नेत्युच्यते। तूष्णीमित्यनुवादोयं। मासोहि अत्र विधीयते॥ तूष्णीं मासंस्तोमभागा पुरीषमभिहरंतीति॥ मासोत्रविधेयते। यदिमत्र निवृत्तिर्विधीयते। वाक्यं भिद्येत। तस्मात्तूष्णीमेवेह पुरीषनिवापः॥ ॥नाकसदोनुकेषु पूर्ववर्जमनन्त्यावेलायामाश्रि

३०८

कर्क॰
४८

नाकसदातसातिमंत्रं॥ नाकसदइष्टकाः॥ अन्त्येषूपधीयन्ते। पूर्ववर्जं। भवत्यावेलायामा। प्राचीनीवदितिदक्षि॥ मुत्तरे। पंचमी। स्वपये चैते इति चगम्यते॥
सर्वाश्चैता अर्द्धेसेधाः पूर्वा उद्दिताये लोके॥ ॥पुरीषमोप्यापर्युपंपुर इति पंचचूडाः प्रतिमंत्रं। उपदधाति॥ एता अप्यर्द्धेसेधाः पुरीषवा पद्धे नाकसद
॥ ॥प्रतिदिशं यथालिंगं उपधानं॥ ॥पश्चिमोत्तमा। उपधीयते॥ ॥छंदस्यास्तिस्त्रस्तिस्त्रोऽनूकाः पुरस्तात् गायत्रीरभिमृद्धेति प्रत्यृचं॥ छंदस्याः एकादि
स्तिस्त्रस्तिस्त्रोऽनूकास्तेषु उपधीयते पुरस्तात् त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवोऽयायत्रिरभिमृद्धेति प्रत्यृचं॥ ॥उत्तराश्च। चशब्दात् प्रत्यृचं॥ ॥पुरस्तात् यत्रस्येति॥ ए
भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ ॥जगतीश्च पश्चादयमिहेति॥ चशब्दाद्रेतःसिग्वेलायामेव॥ ॥अपरासामम्योऽनुष्टुभः सखाय संवरति। एभिर्मंत्रैर्जगत्याम्यापरा
नुष्टुभः॥ ॥अषाढावेलायाः पुरस्ताद् बृहतीरेना वः इति॥ ॥भद्रोन इति ककुभस्ताम्योऽवबृहत्यंतरश्रुतेर्मंत्रक्रमेण। भद्रोनस्त्वेभिर्मंत्रैर्बृहतीनो
पुरस्तान्मंत्रेण ककुभमुपदधाति॥ उत्तरं एतदितिचेत्॥ बृहतीनाममंतरे ल श्रुतेः सोत्तरेण। त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधातीति वचनात्॥ ॥छं
तान्युपकृष्टेन॥ एवं हि श्रूयते। अथैतासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यक्षराण्यादायातिछंदसि उपदधाति। सा सातिछंदा एव भवति गायत्र्यु
त्तराः संपद्यंत इति॥ एवं च सत्यपकर्षं प्राप्नोति॥ तथा च गायत्र्युत्तराः संपद्यंत इति आह। एवं स्थित उच्यते॥ एकैव नपकृष्येति। ककुछंदस्यछंदोविध
यत्वाच्चतुर्थकेषु उद्धृतेषु ककुभत्वमेवहीयते। अपूर्त्ता च न गणयोऽभिधानसमर्थो न भवति॥ तथा सत्यपकृष्टार्थता स्यात्॥ न चासौ न्याय्या। अपि चाच
तुर्णामक्षराणा[illegible]तिछंदसि विकल्पविधानेनार्थवद्धा संसे जाते॥ न न्यूनानां ककुभां प्रयोग इति निःप्रमाणकमेव स्यात्॥ नन्तु च श्रूयते॥ गायत्र्युत्त

राम॰
४८
३००

राः संपद्यंत इति॥ [illegible] कत्वात्॥ न ह्ययं विधिवर्त्तमानोपदेशादितरसंस्तवइति॥ तस्मादनपकृष्यैवेति॥ ॥अपरा गायत्रीभ्य उत्सिहाग्ने वाजस्येति॥ प्रतिमंत्रं उ
पदधाति। इदानीं ककुभामुपधानं॥ ॥अनुक्तोत्तेदक्षिणं पंक्तीरध्नि तमिति॥ उपदधाति॥ ॥उत्तरे पदपंक्त्यारे भेतमयेति॥ उपदधाति॥ ॥पुरीषवत्याः पूर्वा
मतिछंदसं प्राच्यां पुरीषसहिते भद्रारातिवैश्नल्पैव स्थिराभिं होतारमिति॥ उद्दिश्यायोत्तराऽसपत्ना पुरीषवती तस्या हि पुरीषं विहितं पुरीषसहितेति॥
प्राच्याविति प्राग्द्वारो चैतो भवतः भद्रारातिरित्येवमादि ता नामंत्रेण पुरीषवत्याः पूर्वामतिछंदसमुपदधाति॥ भद्रारातिरित्येवमादितानि चत्वारि चत्वार्य
क्षराणि॥ ॥अश्मावमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदा उपधीयंते। सर्वच्छंदस्या स्वमिति द्विपदे उभिहस्तुतिर्यग् द्विपयाः॥ ॥मध्येऽश्मः गार्हपत्यं। उपदधाति॥ अ
श्मेष्टकमित्यनुक्तत्वात् अधिकानभवंति॥ गार्हपत्यमिति च नामधेयात् द्वेवोपधानमृत्रानामपि। तथा च शाखां तेवा एतैर्यजुर्भिरितया ब्राचिनोतीति।
इयां स्तु विशेषोर्द्धे बृहतीनां स्थाने द्विपयाः॥ ॥पुनश्चितिं चोपरि तद्धेन मापय इति प्रत्यृचं। तस्येव गार्हपत्यस्योपरितद्वदेव पुनश्चितिमुपदधा
ति। इयां स्तु विशेषोपेन मापय इति प्रत्यृचं। अस्मिं अपद्धैर्धे सेधार एका भवत्यसेधयोगात्॥ ॥पुंछ सधावेके। पुनश्चितिमुपदधाति। तां द्वेके ज
घनार्द्धे उपदधतीति श्रुतेः॥ अस्मिंश्च पक्षे द्विपदा अर्द्धे सेधाः॥ ॥पूर्वार्द्धे वा। पुनश्चितिमुपदध्यात्॥ अत्र पक्षे भवमर्द्धेसेधाः॥ ॥गार्हपत्यं पुच्छे सं
धौ कृत्वा पुनश्चितिं पूर्वार्द्धे उपदधाति। तं हैके जघनार्द्धे गार्हपत्यमुपदधाति पूर्वार्द्धे पुनश्चितिमिति श्रुतेः॥ ॥ऋतव्योपपश्चात्पशुस्त्रीति॥ ॥विश्वज्यो
तिषं परमेष्ठात्वेति॥ ॥दक्षिणांसायत्यगरत्निमात्रादविलोकणाः पूर्ववत्। उपदधाति॥ ॥प्रच्छाद्य पुरीषेणाविकृणां स्वयमातृण्णं शर्करे सृष्टे

छिद्रे प्राप्यदस्य रत्फत्तरं विकर्षी मापोष्टेति स्वयमातृणां। प्रच्छाद्य पुरीषेणाचितिं॥ विकर्षीं स्वयमातृणा सेतुपध्यायेत॥ संलग्ने प्राप्य दस्य रत्फत्तरं विकर्षी
मुपदधाति॥ स्वयमातृणामायेष्टेति। संधौ रे छिद्रे इति च विकल्पेऽर्थमुच्यते॥ ॥स ऊन्नित्य प्रादन सूददोहसो मरूद्देवस्वादना मेदादारंभः॥
पुरुषमिहोमवन्ति ष्ठन्नग्निं प्राहुति हिरण्यशकलसहस्रेण। शतेद्वे प्रक्षिपति सहस्रस्येति प्रतिमंत्रं सहस्रस्येति प्रतिमंत्रं॥१३॥ इति त्र्याध्यायिक
केन्द्रे कात्यायनपत्रसूत्रभाष्येऽग्नौ द्वितीयोध्यायः समाप्तः॥७॥ उं शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्यां स्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठे
न शातनयसंततं जर्तिलमिश्रान्गवेधुकासक्तून्नमो रुद्रायमेके तिष्ठन्नुदङ्मुखः समस्ताध्यायेन। शतरुद्रियमिति नाम। अथातः शतरुद्रियं जुहोती
ति स्रक्त्यामुत्तरपक्षस्यापरस्यां स्रक्त्यां परिश्रित्सु कर्तव्यः। परिश्रित आहवनीयकार्ये॥ तासां समुदितानां नैकैकस्याः परिश्रित्सु जुहोतीति व
चनात्॥ प्रयोजनं समुदितानां धर्मसंबंधः। अर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातनयन॥ अर्कपर्णं जुह्वाकार्यं अर्कपर्णेन जुहोतीति॥ काष्ठमप्येवला
दुपकल्पनीयं। तेन शातनयसंतानमविच्छिन्नं जर्तिलमिश्रान्गवेधुकासक्तून्॥ जर्तिलैर्जुहोतीति गावेधुकासक्तुभिर्जुहोतीति विकल्पे
प्राप्ते शाखान्तरात्समुच्चयः। तेन जर्तिलमिश्राणीत्युक्तं। अजाक्षीरमेके। अजाक्षीरेणैके जुह्वति। शाखान्तरात्। तिष्ठन्नुदङ्जुहोतीति। जुहो
तौ सतीति ष्ठतिक्रिया वाचनिकी। उदङिति चैदमिमयर्थं। समस्ताध्यायेन मंत्रद्रव्यं संततं जुहोति। वहूनि चैतानि कर्माणि। अयं तेष
ष्टिश्चरुद्वैत्रा॥ चशतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पंचत्रिंशदिति। एतावंतो रुद्रदेवतासंबंधाः। एवं च सति एताश्चत्रिचतुर्दशी कानिग्रं

तो अजाक्षीरपक्षे वैतावंत एव पक्षहोमाः॥ ॥अनुवाकान्ते स्वाहाकारोऽन्नानुमायस्तवै जानुदघ्ने प्रथमं स्वाहाकरोतीति वचनात्॥ ॥पंचान्ते च नाभि
मात्रे। पंचानुवाकान्ते नाभिमात्रे। चशब्दात्स्वाहाकारः॥ ॥प्राक् प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे स्वाहाकारः॥ ॥प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमा
णो पुनर्मेऽस्त्विति प्रतिमंत्रं। प्रातिलोम्यं च प्रथमं मुखमात्रे। ततो नाभिमात्रे पुनर्जानुमात्रे इति। प्रत्यवरोहांश्च नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति॥ ॥
हवने प्रास्यति चात्वाले॥ अर्कपर्णार्ककाष्ठे इत्यर्थः। आगतत्वात्स्वकर्मोपवर्गात्ते॥ ॥१० चित्यं परिषिंचत्यग्निं दक्षिणं निक्रम्य उडिं कृत्वाऽश्मन्नूर्जे
मित्यद्भिः रक्षि चित्यमग्निमग्नीत्परिषिंचेद्दक्षिणं निक्रम्य उडिं कृत्वाऽश्मन्नूर्जमित्यनेन मंत्रेण॥ उदारभ्य॥ ॥अश्मंस्तेरित्यड्डो ऊंमं कृत्वाम्पिते
ऊर्गित्यादाय॥ ॥एवं द्विरपरं। परिषिंचति॥ ॥तावत्प्रतिपर्येति॥ निधायोदहरणं त्रिर्विपल्ययत इति श्रुतेः॥ ॥ऊंमेडि कृत्वा दक्षिणस्यां वेदि
श्रोण्यां प्रक्षिः ष्ठद्दक्षिणाश्मेति पंडिष्यरत्यनेन मंत्रेण॥ ॥अभिन्नेऽभेत्तवै ब्रूयात्। यदि न भियेत मेत्तवै ब्रूयादिति॥ तच्च प्रतिप्रस्थाता॥ भेदने तु
प्रधानत्वादध्वर्युः। अत्रैतच्चिंत्यते॥ किं ऊंमविषयमेतद्भेदनं। उतानाद्विविषयमिति॥ किं तावत्प्राप्तं। अस्त्रेण वोपक्रमः॥ ॥ऊंमेभेदनं सामर्थ्या
त॥ ऊंमविषयमेतद्भेदनं। नाद्विविषयं। कुतः एतत्॥ एवमेतद्वचनं समर्थं भवति॥ यदि न भियेत मेत्तवै ब्रूयादिति। अद्भोल्वसमर्थमेवान्हित
स्य कठिनत्वाद्भेदनमाशंक्यते॥ ॥एवं प्राप्ते आह॥ अश्मनि चाऽर्थवादात्॥ वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ॥ अश्मनि वैतद्भेदनं कर्तव्यं। नं ऊंमविषयं। कु
त एतत्। अर्थवादात्। यद्येव समभिपतेथ तं शुग्भिर्च्छेतिमंदेह्यीति। सा च शुगश्मनि निहिता। तदश्मनिरुं चंदधातीति॥ ॥वाच्यवाच्ये॥ अपि चाश्म

नेचवाचंमेष्टनं।नरूंमे।सेयाद्रिगर्भनिक्षिप्रोवश्यमेवभियतइति॥ ॥अनेपेङ्खमेतोदग्रांञ्चिष्ठमात्मानमुपरिप्राप्पोत्तेजपतीमामइति॥ ॥आत्माचात्र
ध्यात्मोच्यते॥ ॥मंडूकाऽवकावेतसशाखाऽप्येवोगधावकर्षतिमंत्रक्रष्वसमुद्रस्पत्वेतिप्रत्यृचं।मंडूकादीन्येवोघाऽस्मिंनिकर्षति॥मंत्रक्रष्व
ऋमेणसमुद्रस्यत्वेतिप्रत्यृचं॥ ॥पक्षपुच्छानिचाप्यात्ममन्नेणावकरोविषेति॥ अस्यात्मानमाभिमुख्येनपक्षपुच्छानिविकर्षति॥ ॥अन्नेपा
वकरोविषेतिप्रत्यृचमेवा॥ ॥अन्नमुत्तरं।अंत्यमुत्तरंपक्षं॥ ॥वेणुमुक्तरेवैतोचितयमालभ्यतिष्ठन्हिंकृत्यसामगायति।सामगानमुद्रा
तुःस्यात्॥समाख्यानात्॥अध्वर्योर्वावचनसामर्थ्यात्॥नान्योध्वर्योऽन्नायेदिति॥समाख्यानमध्वर्योरेवविधानानुसारिणीहिसमाख्या
विधानेचाध्वर्युर्वेदविहितं।अथैनंसामभिःपरिगायतीतिएवंवचनात्ध्वर्योर्गायेदित्यनुवादएवा॥ ॥पुरस्तादापवं।सामगायति॥ ॥द
क्षिणपक्षेरथंतरं॥ ॥उत्तरेवृहत्॥ ॥आत्मनिवामदेव्यं॥ ॥पुच्छेयज्ञायज्ञियं॥ ॥दक्षिणेनिकारूप्रजापतिहृदयं॥ ॥अध्यक्षंशंसेत्याहहोता
प्रेषणं॥ ॥अथवसथ्येविसृष्टवाचिपंचग्रहीतेहिरण्यशकलान्प्राश्यतिपंचाउपवसथीयेहन्यातरुदितआदित्येवाचंविसृजतेत्रिप्रक्षे
त्येवमेवश्रुतत्वात्॥ ॥दधिमधुघृतंपात्र्यांससमासिच्यपलाल्योवामहासुवमौदुंबरीमुष्टिंचापर्युप्यपमादापचित्यारोहणंनमस्तइति॥दध्यादीन्य
स्यांमहासुवमौवाऽसिच्यतस्यांतदुपरिचउदुंबरमुष्टिंप्रयमपंचगृहीत्वाचित्यामारोहेणेनमस्तइत्यनेनमंत्रेण॥ ॥स्वयमातृण्णायांपंचगृहीतंजुहो
तिनाभिवद्धिरण्यदर्शनंचेनघृदेवेडितिप्रतिमंत्रं।स्वयमातृण्णायांपंचगृहीतंजुहोतिनाभिव्याघारणावत्॥ ॥नघृदेवेडितिप्रतिमं

राम०
५०
३०२

त्रंहिरण्यदर्शनंचनभवति॥ ॥सप्तासिक्तानुशेः।प्राञ्चतिसपरिश्रित्यंवायुनचयेदेवाइति॥ अथैनमसुक्तानिप्रकृत्यसर्वतःसमुद्रस्याप्यपिवाञ्चन
परिश्रितइतिश्रुतेः॥ ॥प्राणादाइत्यवरोहति।अवतइति॥ ॥एवमारोहणावरोहणमंत्रः।अतऊर्ध्वमेवमेवारोहणावरोहणेकार्ये॥
उपसदंतेप्रवर्ग्यासादनेपर्योक्तमंत्रोपरिषिंचेद्वा।वाशब्दोविकल्पार्थः॥ विकल्पेनहिश्रवणाम्नयपरिसमंताद्पःस्पंदंतेयस्यप्रदेशस्य
सपरिषेचनः॥ ॥स्वयमातृण्णायाःस्पृष्टप्रथमं।अग्निपदेस्वयमातृण्णायासंस्पृष्टप्रथमंप्रवर्ग्यमुत्सादयतीतिवचनात्॥ ॥पंचगृहीतंजुहो
त्यग्निरस्मिजन्मनेत्यृचा।षोडशगृहीतार्द्धमनुवाकशेषेण।पुनःषोडशगृहीतंगृहीत्वातदर्द्धमनुवाकशेषेणाष्टाभिरष्टाभिर्जुहोति॥ ॥
चतुष्पदपितेत्यपरमनुवाकेन।अपरमर्द्धंचतुष्पदपितेत्यनुवाकेन।अष्टाभिरष्टाभिःसर्वाणीचैतानिशालाग्नौजुहोति॥ ॥आर्द्रेदु
वर्द्धंतोषितासित्वजेदेनमित्यादधातिप्रत्यृचं।औदुंबरीःसमिधःघृतेन्यक्ताःसर्वाराविमुषिताःतिस्त्वजेदेनमित्यादधातिप्रत्यृचं।
वैकृतावसरेप्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह॥ ॥अग्निंप्रणायतिजत्रुविशेषमाह॥ ॥प्रेष्यत्येयच्छेयमुपयच्छोपयमनीः।अयंचप्रेषःप्रतिप्र
तिप्रस्थातुःतरथीध्वर्योः॥ ॥अग्नयेप्रह्रियमाणायानुब्रूह्यादिकंप्रथमतूदेहिब्रह्मन्प्रतिरथंजपेतिचप्रेष्यति॥ ॥विरूपाक्षपासुधर्मो
दुत्वेतिचित्यंगच्छतिपंचदिशइति।विरूपाक्षोहोताप्रथमायामचिदुदुत्वेत्येयम्यानिविपंप्रतिगच्छंतिपंचदिशइत्यनेनमंत्रेण॥ ॥आग्नी
ध्रुवेशादृक्षिणपक्षमहितेप्रश्नाग्नानमुपरधातिविमानइति।अनेनमंत्रेण॥ ॥ननितोनिते।अत्रसादनस्तूददोहमानमतः॥रश्मा

क॰ ५१

संस्रवात्प्राप्तयोर्निषेधः॥ निधायैनमतिक्रामंतीदं विश्वायुरिति॥ तन्निधायैव यथान्नशेषं यथोपातिष्ठंतीत्यवचनात्॥ ॥ अमध्यममभिनेतिचित्यमारोहंति॥ अ
तश्च नमस्त इत्ययं निवर्तते॥ ॥स्वयमातृण्णामध्यग्निं धारयं शुक्लवत्सायपयसाभिजुहोति॥ कुम्भ्यायादोहनेन स्वयमातृण्णामवसिंचन्नक्तोषासे
ति॥ स्वयमातृण्णाया उपरि धारयन्नग्निं। कृष्णायागोः शुक्लवत्सायाः पयसा दोहनेनाभिजुहोति। नक्तोषासेत्यनेन मंत्रेण॥ स्वयमातृण्णामवसिंच
न्। अयं जुहोतिः सत्यश्च सात्राम्यधर्माः प्रवर्तंते न जुहोतित्वान्मंत्रवर्जं। दोहनस्य जुहूकार्यापत्तिः। रतश्च तद्धर्मा भवंति। महावेदेश्च संमशेनं फतावमी
ः कृताः॥ तत्रत्रेरपरियहादि अत्र कर्तव्यं॥ शतरुद्रियेन तु खननादि॥ ॥येतु दारवायत्रैकेके प्राग्न्यपि गृह्णामीति जपात्॥ तत्र सकृत्साचार्येणान्त
रवेदिप्रोक्षणाद्यासंभारनिवपनान्तं वेति॥ यथैव। मिहस्कसमासंभारनिवापः॥ अत्रार्थ लाता यथैव मिहैव संभारनिवापः॥ ॥तस्यामग्निं नि
दधाति सुपर्णोसीति वषट्कारेण। तस्यां स्वयमातृण्णायां सुपर्णोसीत्यनेन मंत्रेण वषट्कारांतेनाग्निं निदधाति॥ ॥नित्यैव। अत्र भवतः स्थ
कामं सत्वादग्नेः॥ ॥समिदाधानं शमीलाकं कर्तव्यं उ वयं सोमव्रतेरिति प्रतिमंत्रं चतुर्मासकर्तृका॥ समिद्भवति॥ ॥कर्तृकामावदधिद्वस्मात्कोः
कर्तव्या॥ ॥स्रुचा उत्तीर्जुहोत्येतमये इति प्रत्यृचं॥ ॥प्रत्तोउतिं च सप्तत इति जुहोति॥ ॥तिष्ठश मिथः सर्वेत्र मध्ये। सर्वेत्र गृह्णातस्तमिदुदं
शेन विहितत्वान्निवृत्तिः क्रियासर्वत्र भवतीति॥ समिदाधानं गृहणाउत्पामध्ये। अत्रेष्ठाउतारितिभूवितन्वात्॥ ॥ अत्रेष्टा उती रूपविश्य
तिष्ठति रूपानं तयोरुपविश्यैत्यां चोते॥ ॥अत्र पंचम्याः सप्तर्च्योपस्थानं सर्वेषां यानात्॥ अस्मिन्नवसरे पंचम्याश्चितेः सप्तर्च्योपस्थानं कर्तव्यं॥

राम॰ ५१ ३

अत्र हि समवत्ता पंचमी चितिरुपहिता भवति॥ ॥धिष्ण्यान्याविचातमासंयोगात्॥ अथवा धिष्ण्याश्चितास्तु सप्तर्च्योपस्थानं कर्तव्यं॥ उक्त एतत्॥ ॥धिष्ण्यानां
हि पंचम्याश्चितेरंतर्भावः। तस्मात्तेनैव पुक्तरूपमुपस्थानं॥ ॥अभिमृशेदिदं सन्न सरोसीति अग्निं॥ एवं यथाविति। संमर्शनं कर्तव्यं॥ यन्नामा
चितिसदभिधायकेन मंत्रेण॥ पवैश्वानरमारुतान्निर्वपति यथोक्तं। वैश्वानरश्च मारुताश्च वैश्वानरमारुताः॥ तान्निर्वपति। यथोक्तेग्र
हणाच्च वैश्वानरो यजतिः॥ मारुता जुहोतयः। तान् कथं वैश्वानरं हि प्रकृत्याह॥ तं वा एतं पुरोनुवाक्यवंतं याज्यवंतं वषट्कृते स्रुचा जुहोती
ति॥ यजतीनां येष धर्माः पुरोनुवाक्याभिधानाच्च। यावद्दूतः स्यात् तावमारुतान्प्रवृत्याहृहते नैवतरासीनः स्वाहाकारेणेति। जु
होतीनां यत्र धर्माः कपालसंख्यार्थं च यथोक्तग्रहणं। वैश्वानरस्य हि द्वादशकपालता पद्यते॥ मारुतानां सप्तकपालता॥ ॥वैश्वान
रमधिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ॥ मारुतौ। अधिश्रयति॥ अत्र वरोक्तसूत्ररमितु स्यापवादाय॥ ॥पश्चात्त्वसंसृष्टतरौ। चशब्दाद्दक्षिणोत्तरा
वधिश्रयति॥ ॥एवमपरौ। द्वावधिश्रयतीति शेषः। एवंशब्देन न च दक्षिणोत्तरतासंसृष्टतरता चलभ्यते॥ ॥ पश्चादरणेन त्वामु
राणेन च्यवं तु पुरोऽशं पश्चाद्धिश्रयति॥ ॥होमासादनयोश्च। चशब्दादयमेव विधिः॥ ॥पुरस्तादपरोऽऽशानां तीर्थोहवनीयसहि
तान्याततत्रासादनं। ऊशानां तीर्यैति प्राकृतमेव बर्हिस्तरणमनूयते॥ प्रदेशविधानाय पुरस्तादपरानिति॥ उक्त एतत्। सपुरस्तादाह
वनीयइति। प्रकृतौ चाहवनीयमपरेण स्तरणं वचनमिहापितथैव कर्तव्यं। आहवनीयसहितान्वेति। उक्त एतत्॥ आहवनीयशब्दो

के घ्यमभिधायकउपचारात्वृत्पास्त्वन्ऽवर्त्तो । तस्मादाहवनीयसहितानेवोत्पूवधायते । तत्रासादनं कर्त्तव्यं ॥ ॥ वैश्वानरे ॥ प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मा
रुतो जुहोत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृष्ठे त्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमंत्रं मारुतां जुहोति । विकल्पश्चायं वैश्वानरहोमाग्नेर्वेति ।
॥ ॥ विमुखेनारत्निमूच्यं । अरत्निं नूच्यं पुरोडाशं ॥ विमुखेन जुहोति । विमुखस्याध्येत्रणां प्रसिद्धः । उग्रश्च भीमश्चेति ॥ पदं देवीरिति जप
ति ॥ आगंतुत्वादत्र ॥ ॥ इमं स्तनमिति वा चयति वा जपति वेति विकल्पः । वैश्वानरमारुतानामेकतंत्रं । तत्र चयः साधारणः पदार्थः समंत्र चा
न्कर्त्तव्यः । मारुतानां हि पदार्थमात्रेण प्रयोजनं । समंत्रकोपि पदार्थः स्यादेवेति ॥ ४ वसोर्द्धारां जुहोत्यौदुंबर्या पंच गृहीतं संततं यजमानोऽरत्निपानूच्य
थिप्राप्रैवाजश्चमरश्चेत्यप्यनुवाकेन । वसोर्द्धारेति कर्मनामधेयं । तच्च समुदायस्य । एवं हि श्रूयते । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा वसोर्द्धाराः षड
थ पंच त्रिंशदिति । अत्र चयदंतरितं तस्यावृत्तिर्भवति ॥ अडंबर्या स्रुचा पंचगृहीतमाज्यं यजमानोऽरत्निपान्नूच्यो जुहोति ॥ अग्नेरा प्रैवाजश्चम
रश्चेत्यनुवाकेन । संततमिति च द्रव्यसंततं मंत्रसंततं । अत्र च श्रूयते ॥ अथास्मै कल्पयति द्वादशकल्पयतीत्येवमादिना वाक्यपरिसमाप्तेः प्रतिवा
क्यं च स्वाहाकारकरणं । अत्र च देवतापदं तदरायेपंचगृहीतमेव सकलवाक्येन होतव्यं । न ह्यन्यथैतद् दृष्टमिति ॥ ५ उत्तरावत्यासनं । तच्चाग्नेः । एवं हि
श्रूयते ॥ अत्र तो स्रुवमनुप्रास्यति यदत्राज्यलिप्तं तेनैवाहिः द्वावरसदिति ॥ ६ अग्नये स्वाहेति षड्ढाथानि जुहोति । तान्नि च राजसूयीकानि । तत्राम्ना राम० ५२
---दूह च श्रूयते । सैव राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोतीति ॥ ७ वाजप्रसवीयानि च प्राक्संस्रवस्य चमसं स्रुवेण । वाजपेयिकानि वाजस्येममिति वा ३०४

जै. ीयानीति सर्वथा । विश्वार्थवादमंत्रत्वासंभवात् ॥ समुदायनामधेयं चैतत् । सप्त ह्येतानि कर्माणि वाजपेयिकानि । प्रयोजनमन्यत मा ऽपायेतस्यैवा
वृत्तिः । तानि चैव प्राक्संस्रवस्य चमसस्य स्रुवेणाव प्राशब्देनाग्निदेनैकदाराभिधानं ॥ तदुद्दत्रापि संस्रवस्य चमसे च तत ऊस्तोकिनां स्रुवेण ॥ ॥ वाजपेयि
कानि वाजस्येममिति प्रतिमंत्रं जुहोति । वाजपेयिकग्रहणं तत्र अप्यप्य सप्रदिष्यते । एवं हि तत्राचार्येणाभिहितं । अदुंवरे पात्रे पयः आसिच्य पयस्युस
प्रदशान्नान्यावपति यावस्मातिवेति । एवं च सति सप्रषद्गोः सप्त चतुर्मुष्टिकान्न पादयान्यापश्चेति ॥ ॥ आग्निकानि च वाजस्येत्विति । अग्निकानि चे
वाजप्रसवीयानि वाजस्येत्विति प्रतिमंत्रं जुहोति । आग्निकेष्वपि सप्तैव सर्वौषधस्य च चतुर्मुष्टिकानि ॥ ॥ स्रुवं प्रास्यपरिश्रित्य रुक्मे जिनमास्ती
र्य पुच्छादुत्तरं शेषः कृत्वा । अभिषिंचतीति सूत्रशेषः । स्रुवमुखे प्रास्यतदंते परिश्रित्य स्तेन ग्रंपुच्छाउत्तरतः रुक्मे जिनमास्तीर्य हुतशेषं कृत्वापः
उत एतदभिषेकसामर्थ्यात् ॥ अन्यथाभिषेक एव न भवति । वा नैवाऽपामासेकः ॥ येन क्षीरोदकं वाजपेयिकशेषविद्यते एवाऽतश्चाभिषेको
पि संभवत्येव ॥ ॥ तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्तं त्वार्द्धोदेवस्य त्वेति । तत्र रुक्माजिने अभिषिच्यते ॥ यजमान श्रुतस्यानारद्धो देवस्य
त्वेत्यनेन मंत्रेण ॥ ब्रह्मवर्चसकाममिति वचनात् ॥ ॥ तिष्ठन्पुरुषः । स्मृतिमिच्छं क्तिष्ठन्नभिषिच्यते ॥ ॥ स्रुत उपविष्टः । प्राप्तस्मृतिः उपवि
ष्टाभिषिच्यते ॥ ॥ वस्तचर्मणि पुष्टिकामः । पुष्टिमिच्छन्वस्तचर्मण्यभिषिच्यते ॥ ॥ उभयेकुरुभयोः । योनामपुष्टिं ब्रह्मवर्चसं च भ गपाछे ति
सः मयोश्च मर्त्तो व्यवस्थितोभिषिच्यते ॥ ॥ केदक्षिणात श्चितस्य वा । स्थितमभिषिंचति । तं हैके दक्षिणातोग्नेरभिषिंचति । आहवनीयगेहे के भि

२१२

कर्क॰ ५३

षिंचनाति च श्रुते॥ ॥प्रास्य चमसमिंडाय स्वाहेति षड्जुहोति॥ एतान्यपि राजसूयिकानि ततश्रुव एव पार्थान्यसंस्कारो ज्ञापि भवति॥ ॥द्वादशगृहीतं
४होति प्रतिमंत्रं॥ अग्नौ प्रास्य चमसमिंडाय स्वाहेति षण्णो र्णोनि जुहुयाद्विग्राहं जुहोति ऋताषाडिति प्रतिस्वाहाकारेण॥ हुमनः वा द्वारांतः पूर्वः पूर्वो मंत्रः॥ द्वा
दशगृहीतमाज्यं षिनाप्य सरजुहोति ऋताषाडिति प्रतिस्वाहाकारेण हुमनः संज्ञको नहोमानां तत्र च वाकारांतः पूर्वः पूर्वो भवति। उत्तरा तु स्वाहाका
रांत॥ एवं य्रत्र श्रूयते॥ मिथुनानि जुहोति। गंधर्वाप्सरोभ्यो जुहोति वर्द्रीभ्य इव स्त्रीभ्यः॥ उभाभ्यां वषट्कारेण च स्वाहाकारेण चा वषट्कारेण
च स्वाहाकारेण च पुंभ्यो जुहोति॥ स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्य इति॥ एवं श्रवणेऽमति समाम्नायपरिपाठे तेमंत्रे विभागः कर्तव्यः। यानि पुल्लिंगानि ता
न्येकवाक्यतामुपनेयानि। एवं स्त्रीलिंगानितान्यपि॥ ऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति पूर्वो मंत्रः। तस्यौष
धयोऽप्सरसो मुदो नामेति ताभ्यः स्वाहेत्युत्तरः॥ अत्र च। तस्यौषधय इति सापेक्षत्वादनाकांक्षादृतधामाग्निर्गंधर्व इत्यनुवर्त्तते॥ ॥पंचगृहीतं रथशिरस्य
ध्याहवनीयं ध्रीयमाणे पंचवक्रः सनो भुवनस्येति। पंचगृहीतमाज्यं च शब्दाज्जुहोति॥ रथशिरस्यध्याहवनीयं ध्रीयमाणे पंचवक्रः सनो
भुवनस्येत्यनेन मंत्रेण॥ ॥अत्र विशेषमाह॥ प्रदक्षिणं यतो उपरिहारः कर्तव्यः॥ ॥पुरुषाउति वहा। वेति विकल्पः॥ ॥पक्ष्देशेपि। अध्वर्युरभि
मुखो रथशिरः जुहोति॥ ॥वातहोमांजुहोत्यंजलिनाऽकृत्य पुरस्ताद्दक्षिणे वेदेरधो दक्षिणस्यां उपुत्तरतो गर्त्तस्यार दक्षिणतो दक्षिणप्रष्टेः समुद्रोसी
ति प्रतिमंत्रं वातहोमान्जुहोति॥ पुरस्ताद्दक्षिणे वेदेरंजलिना वातमाहृत्य अधो दक्षिणस्यां धुरि। एवमेवोत्तरत आहृत्योत्तरस्यां धुरि। दक्षिणतः

राम॰
५३
३०४

अस्यादाहृत्यान्यद्दक्षिणपृष्टेरेवमेव॥ समुद्रोसीत्येभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ ॥येत्र परिहरणं च सर्वत्र वशब्दो समनंतरमेव॥ ॥प्रग्रहवर्षोरावसथ
हरणं रथस्य कर्तव्यं॥ ॥दक्षिणाकालेध्वर्यवे ददाति रथं॥ ॥अश्वोश्वा दक्षिणी॥ ॥ नव जुहोति मासांश्च इति प्रतिमंत्रं अग्नो तीः॥ ॥मानन्वाज्यसापेत्राजुहुया
त्। पांको च वत्स्यमानावती मासास्तिविद्यात्तामेनस्मिन्काले जुहुयादिति श्रुतेः। तमेव प्रकृत्याह। न जुहुयान्न दतिर्वयानीति। विहितप्रतिषेधाद्विकल्प
॥ ॥हविर्द्धानप्रक्षालेना याग्नीध्रालंमनात्कृत्वा विम्नोच्छिनो त्यपेष्टकोलोकं पृणाभिश्च तु स्कृत्वा मिरश्चे। न्युप्यनुप्यावैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्यर्थम
ह॥ हविर्द्धानप्रक्षालनाग्नीध्रालंभनात् प्रकृतं कर्म कृत्वा विस्रंसाच्छिनत्यपेष्टकान्लोकंपृणाभिरिति॥ तद्धर्मप्रवृत्त्यर्थं। चतुःस्रक्तीः ति स्रस्रधी
ति पंक्त्यु मारीनोपरिस्थलि कृतयाचयनं। न्युप्यन्युप्येति। पंपमेवाध्वरधिष्ण्यं निवपति तं तं चिनोतीति वचनात्॥ ॥एकाशमाचाग्नीध्रीये उपधेय
॥ ॥सकृन्मंत्रवचनं॥ ॥होत्रीये विरेकविंशत्या॥ होतृधिष्ण्ये त्रिमंत्रवचनं। एकविंशतिभिरिष्टकाभिर्नोपधाभिश्रूयते॥ ॥ब्राह्मणाच्छंस्यादिष्वेकादश
सुषष्ठाभ्यो नेत्रिये। शेषा अष्टेष्टकाः॥ ॥यावदिष्टकं परिश्रितः परिनिधाय तेषां वै यावत्य एवापनुष्यन्तस्तावत्यः परिश्रित इति वचनात्॥ परिनीधा
नं च परिश्रितां श्रूयते॥ न निखननं। सर्वैः पर्येवनिदधाति॥ ॥पुरीषं च कृत्स्नां पुरीषनिवाप मंत्रो मा भूदिति कृत्स्नामित्युक्तं। प्राकृतानुवृत्यर्थमा
॥ ॥अनुदेशाय पुरोडाशलिप्सस्ते लाभिषेचनीयवत्कर्म भवति॥ एषवो ममीराजेत्यस्य वचनसमर्थ्यात्। विलिंगस्यापि प्रयोगो भवति। अथैनं पूर्वाभि
षेकेणाभिमृशतीति प्रकृत्याह। एषवोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति॥ ॥अग्निर्योजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्नधीनालंभ्य यादृ

३१४

समिंपुनरग्नीतिप्रत्यृचं॥प्रागनुवाकमुपाकरिष्यन्नग्नियोजनंकरोतिपयस्वतीं॥ ॥आग्निमारुतस्तोत्रपुरस्ताद्विमोचनंपरिधिसंध्योर्हिवाम्रूर्द्धं इतिप्रत्यृ
चं॥आग्निमारुतस्तोत्रस्यपुरस्तादग्निविमोचनंपरिधिषंध्यालंभनंबलादिवाम्रूर्द्ध इतिप्रत्यृचं॥ ॥प्रायणीयेतिरात्रेपुरस्तादुदयनीयेविमोकमेके
एके॥हरहर्युंजंतिचविमुंचंतिच॥ ॥अथामसमिष्टयजुरंतरिष्टीयजतेतिच॥प्रत्यृचमपरे॥समिष्टयजुषीजुहोति॥ ॥पशुपुरोडाशमनुअनुबं
ध्यस्यदेविकाहवींषिनिर्वपतियजप्रैषाणि॥अनुबंध्यपशुपुरोडाशमनुदेविकाहविषांनिर्वापःक्रियते॥यजप्रैषान्तो॥तानिइदानीमा
ह॥ ॥अनुमतिराकासिनीवालीकुहूःधाताद्वः॥ ॥धात्रीद्वादशकपालःसर्वेऽतत्रकर्तव्यः॥ ॥हृदयशूलंतेस्रुवाहुतीजुहोतियदाकू
तादितिप्रत्यृचमष्टौ॥अनुबंध्याहृदयशूलान्तेयदाकूतादितिप्रत्यृचमष्टौस्रुवाहुतीर्जुहोति॥ ॥चित्रासीतिचित्यनामकर्त्रेप
तिष्ठतेयेअग्नयइति॥तमेवचित्यं॥ ॥पयस्यामैत्रावरुणीयन्नूपरमिपुनर्दक्षिणोदवसानीयान्ते॥उदवसानीयान्तग्रहणंमाभूदुपस्थानान्ते॥
पयस्यापाश्चात्यपरौक्ता गौमिथुनौदक्षिणा॥ ॥वर्षेसंवत्सराणामतः॥अग्निचिद्वर्षतिनधावेदितिचवचनात्॥ ॥पक्षसंयोजनं॥नवयसोपि
चिदश्नीयादिति॥ ॥स्ववर्सोपायी॥स्ववर्सशब्देनद्विजात्यभिधानं॥ततश्चशूद्रानिवृत्तिः॥एवंप्रामनंति॥अग्निंचित्वाप्रथमंचिद्धानरा
मामुपेयादिति॥रामाचशूद्री॥साहिरमणायैवोपेयते॥नधर्मायेति॥ ॥द्वितीयेस्यामेवा॥द्वितीयेग्निचयनेभिनिर्वृत्तेस्यामेवोपेयात॥नतृ
तीयेवेशांवेति॥एवमपिहिश्रूयतइति॥ ॥तृतीयेनकांचन॥तृतीयेचयनेभिनिर्वृत्तेकांचननोपेयात॥ब्रह्मचर्यंवभवति॥ ॥यावज्जीवव्रतोन्य

राम०
५४
३०६

विशेषात्॥अग्निविद्वर्षतिनधावेदित्येवमादीनिभवेयुः॥ऊतएतत्॥अविशेषात्॥नसंवत्सरकालविशेषःश्रूयते॥एतावंतंकालमेतानिव्रतानीति॥
एवंस्थितआह॥ ॥संवत्सरंवाकालस्यानवस्थितत्वात्॥संवत्सरंवायावदेतानिव्रतानिभवेयुः॥ऊतएतत्॥कालस्यानवस्थितत्वात्॥नहि
कालोव्यवस्थितःशास्त्रे॥व्यवस्थितेनचशास्त्रार्थेनभवितव्यं॥ ॥तद्व्रतश्रुतेश्च॥अपिचतद्व्रतश्रुतिर्भवति॥संवत्सरसंमितावैव्रतचर्येति॥त
देतत्परस्ताद्दर्शितमाचार्येण॥अत्रयःश्रेयस्तरःपक्षःसएवास्माकंपक्षः॥कश्चासौयावज्जीवव्रतान्येतानीति॥ऊतएतत्॥अग्निचित्संया
मात्॥अग्निंचित्वानरःसोग्निचिदुच्यते॥यावज्जीवंचासावग्निचित्॥अतोव्रतान्यपितावदेवेति॥आचार्यस्याप्ययमभिप्रायः॥येनविश्वजि
द्याजिनःसंवत्सरसंमितंव्रतचर्यामाह॥संवत्सरंनयाचेदिति॥ ॥चित्याशक्तौपुनःसोमेज्यायांस्वयमातृण्णाविश्वज्योतिःस्तव्यानामन्यत
माःउपधेयाः॥स्वकृतैहेषाग्निचितआहुतिःसोमाहुतिर्यामनिष्टकेजुहोतीतिप्रकृतौ॥यैवमेवश्रुतत्वात्॥सस्वयमातृण्णाएवोपदधीततथा
ह॥सतव्याएवोपदधीतविश्वज्योतिषएवोपदधात॥ ॥पुनश्चितिमेवोपदधीतेतिच॥ ॥अचयनंवा॥ऊतएतत्॥ ॥चित्यस्याहवनीयाभिसं
पत्तेः॥आहवनीयएवचित्याभिसंपत्तिश्रवणात्॥योवावचितेग्निर्निधीयतेतामेवेष्टकामेषसर्वोग्निरभिसंपद्यतइति॥ ॥इतिअष्टाध्यायकर्कके
तौकात्यायनसूत्रविवरणेग्निःसमाप्तः॥ ॥१८॥ ॥आचार्येणाग्निरनुविहितः॥इदानीमवसरप्राप्तःसौत्रामण्यनुविधानंकूपते॥ब्राह्मणाय
सौत्रामएषष्टिकामस्यात्माद्देषब्रह्मणायजएवयतसौत्रामणीतिवचनात्॥ब्राह्मणग्रहणंक्षत्रियवैश्यनिरस्यर्थं॥साचऋद्धिकामस्यमे

वति शाखांतरात ॥ ननु क्षत्रियवैश्ययोरपि निधनविशेषविधानमस्ति । संजित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्या इति क्षत्रियस्य । संपुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्प
पुष्ट्यै पुष्ट्या इति वैश्यस्य उच्यते । क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषश्रवणम् अंगसौत्रामणीविषयं । अग्नौ हि तयोरभिधानात् प्राप्तिरस्ति । तस्मात् ऋद्धि
कामस्य ब्राह्मणस्यैव नेतरयोर्वर्णयोरिति । सौत्रामणीति नामधेयं न चेष्टिपशुसमुदायस्य । सन्निधानात् तल्लिंगाच्च । उभयं वै सौत्रामणी
ष्टिश्च पशुबंधश्चेति । तथाचार्यप्रस्थानं ॥ सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिन्नतंत्राः कालभेदादिति । एवं प्राप्त उच्यते ॥ त्रिपशौ नामधेयं । कुत एतत
लिंगादेव । आम्नाये यत्तस्य सौत्रामणी वाह्रूऐं इन्द्र वयोधाश्च । ऐंद्रवायोधसव्यतिरिक्ते वस्तुनि सौत्रामणीशब्दमाह ॥ तथा तद्यदेतं सौत्राम
णीकेन पयसैतौ यपावभितो भवत इति सौत्रामणीशब्दं त्रिपशावेव । यच्चोक्तम् उभयं वै सौत्रामणी इष्टिश्च पशुबंधश्चेति । तदितरेषामंगत्वेऽपि सं
भवत्येव । पशुपययोः सुराग्रहवत्त्वेनाभयरूपा सौत्रामणीति । आचार्यीयं तु प्रस्थानं उपकारलोपलक्षणार्थं । पूर्वो जनं । तत्पशोरेवान्तराये
प्रयोक्तव्यमिति ॥ अग्निचित्सोमयाजी सोमातिपूतसोमवामिनः । एभिर्निमित्तैः सौत्रामणी भवति । तत्राग्निचित्सोमयाजीति ग्रहणं अग्निम
तः सोमस्यांगं यथा स्यादिति । सा हि फलवत्त्वात् निष्फलोऽग्निरिति । एवं च सत्यग्निमत्सोमयागे ते सौत्रामणी भवति । ननु चाग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजे
तेति वचनसामर्थ्यात् चयनसमनन्तरमेव प्राप्नोति ॥ नेत्युच्यते । अग्निं चित्वेत्यत्राग्नेः परार्थेनोपादानं । अग्निं चित्वेति चयनेन । कार्यमभिनि
र्तितं भवति । किं तत्कार्यं । तत्र स्थितेनाग्निना सोमयागोऽभिनिर्वर्त्यस्तस्मादग्निमतः सोमांगमिति ॥ तदुक्तमाचार्येण अग्निचित्सोमयाजी

[illegible] नीति । यथाग्निनिमित्तकालता नैमित्तिकस्यैवमिहापि चयनाभिनिर्वृत्तिकालता किन्न भवतीति विषमोपम
न्यासः । यत्र हि निमित्तं स्वयमेव भवति ॥ तत्र निमित्तकालता नैमित्तिकस्येति युक्तं ॥ तदुक्तमाचार्येण । कालो वा प्रत्ययादिति । इह पुनरग्नेः
सोमांगतया विधानसामर्थ्यात् । अग्निकार्याभिनिर्वृत्त्यनन्तरकालतैव युक्तरूपेत्यग्निं चित्वेत्यस्यार्थः । तस्मादग्निमता यः सोमेनेष्टवांस्तस्यै
व सौत्रामणी । ननु च अग्निमतोऽपि सोमस्यांगत्वेऽपि न सौत्रामणी श्रूयते । सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति ॥ नैतदेवं । अग्निं चित्वेत्यस्य वा
क्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात्तदंगता युक्ता । यस्य प्रकरणं तस्य नान्यद्विधीयमानं तदंगमेव भवतीति न्याय्यं । सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति
सौत्रामणीप्रकरणे पाठः । तेन प्रत्युत विपरीतवत्त्वात्सोमस्यैव सौत्रामण्यंगता भवति ॥ न सौत्रामण्याः सोमांगता । यथा वाजपेयेनेष्ट्वा
बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयं प्रकृत्य विधानात् ॥ वाजपेयांगता बृहस्पतिसवस्य । तस्मात्त्वानग्निमति सोमे सौत्रामणी । सोमेनेष्ट्वा सौ
त्रामण्या यजेतेति किमर्थं तर्हि पाठः । अग्निमत्सोमस्यांगत्वादोषमित्यदोषः । यद्यग्निचित्वेत्यस्यैव शेषो यं । अग्निमता सोमेनेष्ट्वेत्येतदुक्तं
भवति । ननु कस्मादर्थमेतद्वाक्यं कस्मान्न भवति ॥ यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेत । एवं सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति । नैतदेवं । अंगत्व
प्रतिपादनस्वरूपो ह्यर्थवादोऽत्र भवति । सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यन्वाह । यथा धेनुं दुग्ध्वा पुनराप्याययेदेवं हैव पुनराप्यायत इति
तस्मादग्निमत्सोमांगमेवेति । सोमातिपूतसोमवामिनोश्च सौत्रामणी भवति ॥ शाखांतरश्रवणात् सोमातिपूतः सोमवामी च ब्राह्मण एवानहि

३१६

कर्क० ५६

क्षत्रियवैश्ययोरेतद्विशेषणमिति। ननु च सोमकार्ये तयोरपि न्यग्रोधविधानं। तेन तदन्तिपक्षे तद्भक्षणे च क्षिप्ति न भवति। नैतदेवं। यदि नाम कार्य-
पत्याधर्मप्राप्तिर्भवति। न चायं सोमधर्मेण किं तर्हि तदतिप्रवचनेप्यागांतरविधानमिति। अग्निहोत्रहवण्यां तत्रापस्यापि भवति। अग्निसंयोगविधा-
नात्॥ ॥राज्ञोपरुद्धस्य च। सौत्रामणी भवति। राज्ञः अपरुद्धस्य राज्यात्प्रच्यावितस्येत्यर्थः। दुष्टरात् इष्टं यो सापनोद शपरुद्धं राज्यादपरुद्धं स्या-
सेति। तद्विधानात्॥ ॥अलंपशोरपशोश्च॥ सौत्रामणी भवति। यः अयोग्यः सन्यो नाम पशून्न विंदते सोऽलंपशुरपशुः॥ ॥आदित्यश्चरुः भव-
तीति सूत्रशेषः। आदित्यं चरुं पयस्यमानो निर्वपतीति श्रुतेः॥ ॥अंते च आदित्यश्चरुर्भवति॥ आदित्यमोजोनशति। ईजानश छं इष्ट वत्स्व-
भवति॥ ॥आमिक्षाया वा पूर्वेः। आदित्यश्चरुर्भवति। तस्य द्विकौ चरव इति कद्रुसंस्तवः। वायोश्च सस्य च वाकुसंस्तवान्। पयस्यात्रे च तद्विधाना-
त्। आमिक्षायाः पूर्वा भवतीति संप्रदायः। विकल्प इत्यपरे॥ ॥धेनुर्दक्षिणा॥ अस्यादित्यस्य चरोर्भवति॥ ॥तत्र विभागमाह। वत्सः पूर्वे चरौ
॥ ॥मातोत्तरे। दीयते। वत्सं पूर्वस्यां ददाति। मातरमुत्तरस्यामिति॥ इष्टापेक्षया स्त्रीलिंगानेता॥ ॥अभ्यादधाति प्रत्यृचमाहवनीय इति समि-
धोऽभ्यादधाति। उद्धृत्याहवनीयं॥ ॥सत्यवादी यजमानो भवतीति शेषः। अत्र चेष्टिषु केचिद्व्रतग्रहणं नेच्छंति॥ सौत्रामणिकस्य सत्यनियमस्य
विद्यमानत्वात्। यथा दीक्षितस्य सत्यनियमेन ज्योतिष्टोमे व्रतग्रहणाभावः एवमिहापीति॥ तदेतन्नातीव युक्तरूपं। येन चोदकपरिप्राप्तस्य
नियमाबाधो नापि सौत्रामणिकस्य विषयोऽस्त्येव। तद्याप्रप्रदेशाद्बहिः। अपरे चेष्टिविधाने स एव पूर्वः सत्यनियमः प्राप्नोति। प्राकृतसत्यनियमस्य

रामः
५६
३०२

त्ता एव इष्ट्यो विधायंते। तस्मादयमौत्तरालधर्म इति॥ ज्योतिष्टोमेप्येवमेवास्त्विति चेत्॥ न दीक्षितनिबंधनत्वात्तस्या। यावद्धि दीक्षितकालभावित्वाच्च सत्यनि-
यमस्य प्राकृतस्य नावसर इति बाध्यते॥ प्रयोजनं। इष्टिषु व्रतं गृह्यत एव॥ ॥उक्तोच्छिष्टभक्षः यजमानो भवति। अग्निहोत्रे च उक्तशेषभक्ष इत्यप-
॥ ॥चतूरात्रं। अयं क्रतुर्भवतीति सूत्रशेषः। किं वा स्यात्॥ पौर्णमास्यां सर्वेष्टयो मा भूवन्निति॥ अग्निहोत्रं जुहोति। पुनर्विधानस्य सामर्थ्यात्स्व-
धर्मेवेति नियमः॥ ॥ऐंद्रः पशुः। सूत्रेष्विति शेषः॥ ॥चरुपशू विपर्यासमेके इच्छंति। कद्रुसंस्तवाच्चरोः। वाकुसंस्तवाच्चैन्द्रस्येति। यद्येवं पूर्वे-
कस्मादादित्यश्चरुः। पयस्यमानो निर्वपतीत्यतो वचनात्॥ अस्तु तथेति चेत्। न। कद्रुसंस्तवाभावात्। वाकुसंस्तवाच्चेतरस्य। अतएव हि भावमंगा-
त्प संस्तवायेमिति॥ कथं तर्हि पयस्यमान इति भवति॥ प्राक्पशुकालात्यदृमाणो भवति॥ ॥अन्त्यपात्यस्थाने च सौत्रामणी सुरासोमविक्रयिक्रया-
ले सुरासोमा इत्यामे आमेऽप्रणः सीसेन शष्पक्रयणीकानाम्। सोमिल्लीजानो सूत्रैः सुरासोमविक्रयि सर्वेषु। प्रक्रमते। यो येन सोमवद्भुने-
रां वक्ष्यति। तत्रांत्यपात्यस्थानमस्ति। तत्र सुरासोमविक्रयिणः सकाशाच्छष्पाणि सीसेन शष्पक्रयः कर्तव्यः। सा संप्रसिद्धमेवाशस्य शब्देन ब्रीह्यावि-
रूढा उच्यंत इति संप्रदायः॥ अपरे तु शष्पशब्देन तृणमात्रवाचकमाहुः। प्रसिद्धास्य यवतृणस्य पाति। तोक्मशब्देन यवा विरूढा उच्यंते। तेषा-
मूल्यामिक्रयः॥ लाजानां सूत्रैः॥ पञ्चप्रघाते। उत्सौ सूत्रेण क्रीणानाति। सर्वदैव वडवाः। सुरासोमविक्रयिक्रयात्। सत्सु सुरासोमा उक्तां मंत्राम-
त्रक्रयः कर्तव्यः। सर्वेष्विति च सर्वस्य ग्रहणं नयऊं विषयांतस्यापि च आमंत्र्य नियतद्रव्याणां क्रयणं कर्तव्यं॥ ॥न्वा वो देकेनोअभि

३१७

कर्क
५१

च्छेति। ज्ञावप्रसिद्ध एव॥ ॥दक्षिणेन हत्वा नयत्यः चूर्णानि कृत्वा तांश्च व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथग्गावाप्यो निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मा
सरं। दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्याग्न्यागारं नयत्यः चूर्णानि कृत्वा नयत्यः किण्वं उच्यते॥ तांश्च शष्पादीन चूर्णयति॥ व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथग्गावामी
निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते॥ व्रीहिश्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते॥ सा च यागसाधनं तेन सान्तउ मैरेभिसंबध्य
ते॥ अतस्तयोः शूतमुद्दोकयहणं पूर्वकं पृथगोदनौ निधायेते॥ ॥ उदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेत्यनुनात इति। चूर्णमासरसंसृ
ष्टावोदनौ स्वाद्वीं त्वेति मंत्राभ्यां उभ्यां प्रक्षिपति॥ ॥त्रिरात्रं निदधाति॥ प्रक्षिप्य च त्रिरात्रं निधेयात्स्॥ ॥एकस्याः पयसा पाकतेनाग्निनेन
परिषिंच नि परीतो षिंचतेत्यनेन मंत्रेण॥ एकस्या दुग्धेन प्रथमरात्रिं परिषिंचतीति वचनात॥ अश्विनावुदिस्यापाकरणं कर्तव्यं तत्सा
पूर्वत्वादप्रधानत्वाच्च पयसः अश्विभ्यामपाकरोमि इति गोस्पर्शेन मात्रमेवेति संप्रदायः॥ अपो... त्रमेवदपाकरणमिच्छेति॥ ॥शष्पं च
र्णानि चावपति। व्रीहयो विरूढाः च शब्दात्सुरायां॥ ॥सारस्वते नद्ध्याः प्रातः प्रातः शब्देन च द्वितीयमहरभिधीयते तत्र च रात्रावेवप
रिनिषेकः प्रथमरात्रिं परिनिषेकः प्रथमरात्रिं परिषिंचतीति प्रकृतत्वात्पयोर्दुग्धेन द्वितीयामित्यास्॥ द्वितीयां रात्रिमिति गम्यते॥ ॥तो
क्म चूर्णानि चाव्यावपति॥ ॥ऐंद्रेण तानेमेति हरणं। गवां दुग्धेनैन्द्रेण परिषिंचति॥ ॥लाजचूर्णानि च॥ आवपति॥ अत्र चूर्णानां पयसश्च
सं[illegible]त्वात्साधनं तु व्रीहिश्यामाकावेव। अतस्तयोरेव देवतोद्देशेन ग्रहणं॥ ॥वेदिं मिमीते वरुणप्रघासवत्॥ उत्तरा न्यामवति दक्षिणा

राम°
५३
३०९

न्येति। दक्षिणस्याः अतिप्रसक्तात्कर्तृकता च वर्तिनात्लभ्यते॥ ॥प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनोत्तरां सोमवत्॥ प्रक्रमस्य तृतीयं प्रक्रमतृतीयं। तेनोत्तरस्यां वे
द्यामारंता॥ मानक्रियां सोमवत्कर्त्तव्यां सोमवदिति च। प्राचीं षट्त्रिंशतां पश्चात्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशन्ना। पुरस्ताच्चतुर्विंशति इति। तृतीयेनेति कृते
ष्वपि सिते। वितृतीयेयजेत। वितृतीये सोमस्य सोत्रामणीति वचनात। एवं सति यदि प्रक्रमस्य तृतीयं गृह्यते ततः क्षेत्रस्य गृह्यते॥ तत्र
क्षेत्र -- व भागः परिछिद्यते॥ तत्र तृतीययजेते समर्थं स्यात्॥ तस्मात्प्रक्रमशब्देन प्रक्रमपरिछिन्नं क्षेत्रमभिधीयते। यथा पादावरत्या परिछि
न्नं क्षेत्रं पादावर्त्त शब्देनाभिधीयते। एवं प्रक्रमपरिछिन्नं प्रक्रमशब्देन तस्य तृतीयं प्रक्रमतृतीया तेन च मानस्य शक्यत्वात्परिछेदकं प्र
माणं लभ्यते। तेन प्रमाणेन सोमवत्क्रियां तरस्याः यद्वा प्रक्रमपरिछिन्नक्षेत्रतृतीयकरणी प्रमाणेन सोमवदावृत्तेनेति॥ प्रक्रमतृतीयकर
णीप्रकारश्च शुल्वकारणोक्त एव॥ ॥तयोः पश्चात्खरौ करोति। तयोर्वेद्योर्विच्छिन्नस्वरूपयोः पश्चाद्भागे खरौ करोति। खरकरणं च प्रदेशांतरभि
हितमेव॥ ॥श्वः प्रणयनीयाधानादि करोत्याज्यासादनात्। स्पयादि करोति दक्षिणस्यां वरुणप्रघासवत्॥ दक्षिणस्यामेव। एवं चेदुद्देश्यो गते
वेदिछिद्रनान्नोत्तरा वेदिर्भवति। दक्षिणस्यामुत्करणांता॥ अस्यां वरुणप्रघासवदिति॥ वत्प्रदेशात्प्रतिप्रस्थाता कर्ता॥ ॥सौरमेव
स्या। दक्षिणस्यां सौरमेव भवति॥ एव कारकरणं च तदंगभावप्रज्ञापनार्थं। ततकृतः। अत्र हि शूयते॥ आश्विनो जोधम सारस्वतो मेषऐं
द्रऋषभ इति॥ तथा पयः पशु सुरा च भवन्तीति सर्वस्यास्यैकतंत्रतं च वचनाद्दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहहोमः। दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान्जुहोतीति तदंगान्

कर्क॰ ५८ त्र एवात था चाह। अन्तरेणै पशुभिः पुरोडाशः पयोग्रहौ राति चरंतिय द्वान्यदिति॥ अन्यग्रहणेन सौत्रग्रहा उंगान्युच्यंते॥ तान्यप्यन्तरेण
मेवैकं तं स्यात्॥ अतश्चाचार्येणाज्ञापितमेतत् सौत्रमेकांगं भवति॥ एवं कारकरणात् अंगान्तरम् एवं। एवं च कृत्वा नूनं कृत्वा न्त्र दक्षि
णवेद्यर्थं प्रणीताः क्रियंते। अग्निप्रणयनमप्याहवनीयाद्दक्षिणस्यां। यथा पशुकेषु चातुर्मास्येषु तत्रमेवा दक्षिणवेद्यर्थं प्रणीता प्रणय
नं क्रियते। गार्हपत्याच्चाग्निप्रणयनं॥ ॥ स्वमुखेन्यावरमपरेण चर्म चबाय पृष्टिकृतमासिच्य कारोतरमवदधाति कारोतराद्वा चर्म
णि मंत्रलिंगात् पूतामादत्ते सिंचति परिषिंचतीति॥ दक्षिणा वेदिमपरेण स्वमुखेवा चर्म वधाय परिस्कृतमासिच्य तत्र कारोतरमव
दधाति सुरापचनाय। कारोतरं च सुरापावनं प्रसिद्धं सौत्रिकानां। ततः पूतां सुरामादत्ते सिंचंति परिषिंचतीत्यनेन मंत्रेण। कारोतरा
द्वापतितां चर्मणि गृह्णातीति उ न एनं तेन चर्मणि मंत्रलिंगात्॥ कारोतरेणादधतो गवोवचीति मंत्रलिंगमप्यर्थप्राप्तस्यापायस्य
नियामकं भवति॥ यद्येवं कारोतरादेव पतितां चर्मणि गृह्णाति संप्रदाये तु विकल्पः॥ ॥ सतेपुनाति गोश्ववालवालेन पुनातीति परिस्रु
तमिति। सत शब्दः पात्रवाची तेन पालाशं। तत्र हि सुरा न विनाशमुपयाति॥ तत्र गोश्ववालपवित्रेण सुरां पुनाति पुनातीति परिस्रुतमित्य
नेन मंत्रेण॥ ॥ वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य पुनाति॥ ॥ प्रातिउग्रहामिनः पुनातीति विशेषः॥ ॥ तत्र रस्योपावेत सोज ऽविलोमपवित्रेण ब्रह्म राम॰ ५८
क्षत्रमिति। अत्र रस्याविद्यान्अजाविलोमपवित्रेण वैजसपात्रे पयः पुनाति ब्रह्मक्षत्रमित्यनेन मंत्रेण। तत्र पयोयागार्थं तावद्भवति॥ ॥ ब्रह्मानुमं २९०

त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरीति॥ पूयमानं पयो ब्रह्मानुमंत्रयते अध्वर्यो अद्रिभिरिति॥ ॥ पयोग्रहान्गृह्णाति कुविदंगेति। अनेन मंत्रेण॥ ॥ पृथगुपयाम
यानीत्युपयामयोनीप्रति ग्रहं भवति॥ ॥ खरयोः सादनं पयोग्रहे सुराग्रहाणां च कर्तव्यं॥ ॥ आश्विनमाध्यक्षेन पात्रेण गृह्णाति॥ गोधूमकुवल
चूर्णानि वापति तेजोसीति वशब्दात्॥ ॥ सारस्वतमौदुंबरेण॥ ॥ उपवाकबदरचूर्णानि चवीर्यमसीति चशब्दादावपति॥ ॥ ऐंद्रं नैयग्रो
धेन पात्रेण गृह्णाति॥ ॥ यवकर्कंधुचूर्णानि च बलमसीति॥ आवपति॥ ॥ स्थालीभिः सौत्रा नाना हि वा मिति। सौत्रान्ग्रहान्गृह्णाति नाना हि वामि
त्यनेन मंत्रेण नोक्तं॥ ॥ व्यत्यासं। व्यत्यासेन गृह्णाति। अहन्व्यत्यासेन गृह्णाति। पयोग्रहे गृहीत्वा ततः सुराग्रहं। पुनरप्येवमेव। व्यतिषक्तानी गृह्णातीति
वचनात्॥ ॥ पयोग्रहान्वा पूर्वं॥ गृह्णात्येवमपि स्मिश्रूयते॥ ॥ सुराग्रहं श्रीणाति ऽजोसीति वृक व्याघ्रसिंहलोमभिः प्रतिमंत्रं मिश्रैः। तु जोसी
त्यभिमंत्रैः प्रतिमंत्रं वृकादिलोमभिर्मिश्रैः सुराग्रहान्श्रीणातीति॥ ॥ एकैकं यथासंख्यं लोमभिः श्रयणं कुर्वंति॥ ॥ सोमो राजेत्यनुवाके
नग्रहाननुपतिष्ठते युगपत्। योगपद्येन॥ ॥ चतुर्भिर्वा पयोग्रहान्शेषेण सौत्रानुपतिष्ठते॥ ॥ दारूणाव त्वावयतो नः पात्रेशेषेन पत्राभ्यां पावया
घ्रमिति॥ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावंतः पात्रेस्थितेयजमाने श्येनपत्राभ्यां पावयतो यथा व्याघ्रमित्यनेन मंत्रेण। दारूणा वद्भिः ऊर्ध्वमवांचे च॥ ॥ अ
ग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति। प्रेक्षयति कारितत्वाद्ध्येषणा। यदा पिपेषेति यजमानः प्रेक्षते॥ ॥ पयोग्रहसंमर्शनमप्यच स्थैति। विष्टप्य च स्थैति सौ
त्राणां। अभिमर्शनं॥ सोमानामिमर्शं पादकस्पर्शनमिति संप्रदाय। व्याप्ता सग्रहणो य्यवं। वैकृता वसरे प्राकृता नुवक्तव्य मर्थमाह॥ ॥ आश्विनमादि करोति॥ ५

कर्क- आश्विनो जोधूम्रः पशुर्भवति। अजग्रहणमुत्तरविवक्षयात्॥ ॥सारस्वतो मेषः॥ ॥ऐंद्र ऋषभः॥ ॥मध्ये यूपो दक्षिणोत्तरावैंद्रवायोधमयोः। एवं देशव्यवस्था
५८ नेकर्तव्या॥ मेवहि श्रूयते। तस्य देवं सौत्रामणिकं रूपमेमौ रूपावमितो भवत इति॥ ॥यूपामार्जनांते ग्रहानादाय पूर्ववदनुवाचनं सुरासोमेभ्योनुब्रूहि
ति॥ पूर्ववच्छब्देन चाजरूपसौत्रामणिकं रूच्यते॥ तत्र ग्रहकर्मण्याश्विभ्यां सरस्वत्या इंद्राय सुत्राम्ण इति॥ एता हि ग्रहदेवता इति॥ ॥अतश्च पयो ग्रहार्थं
तदुद्देशेनापाकरणं। सुराग्रहार्थं च ब्रीहिश्यामाकयोः चतुर्मुष्टीकग्रहणमिति॥ अयं च चरकसौत्रामण्यामनुवाचनातिदेशः परो विशेषः॥ ॥सर्वप्र
संतु। तशब्दो विशेषणार्थः॥ ॥प्रस्थितमिति च शब्दाद्यशेषविशेषः॥ प्रस्थितशब्दस्य प्रयोगः। सुरासोमान्प्रस्थितानप्रेष्येति॥ ॥त्रिपशोः सर्वप्रस्थि
तशब्दवद्भवति॥ सर्वग्रहणं च वपार्थं॥ पशुपुरोडाशार्थमित्यपरे॥ तच्चानुपपन्नं। येनापि सवनीयेषु पठ्यते। प्रस्थितमिति च प्रस्तुते तेनेह प्राप्तस्या
पसंहारार्थमिदं वचनं। न च पुरोडाशे प्रस्थितशब्दस्य प्राप्तिः। तस्मात्सर्वग्रहणं वपार्थमेव। पशुशब्दस्यांगेष्वपचरितत्वात्॥ तत्रैवमाम्ना
दिति सर्वग्रहणं। इह वोपसंहारात्प्रस्थितशब्दस्य पशुगणात्तो प्रवृत्तिः॥ ॥सुरावंतमिति जुहोति। पयोग्रहान्॥ ॥पालाशैः सौरान्सम्न
यमाउतिमानश इति श्रुतेर्यस्त इति पालाशैः सुराग्रहान्जुहोति यस्ते रसस्तेन मंत्रेण। उत एतान्। पालाशैरिति। यस्मात्ता मन्यथमाउतिं न्याप्नोति
कथं ज्ञायते। यज्ञानस्यावैर्देवेभ्यो जुहुयात्पथकस्मादेतान्मन्त्रेणैव जुहोतीति। वानस्पत्यं देवानामुचितं मन्मयं चाग्नुवितमिति ज्ञापयति। अ राम
पि च पालाशान्यूपशयानि भवंतीत्यत्र श्रूयते। माभूदृष्टार्थं तातेषामिति॥ ॥अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता मीयमाश्विनेन्या आश्विनेभरूपंति द्विविधाव ५८
३२२

नेऽध्वर्य्वादयः आश्विनग्रहशेषं द्विविधावयवमपमश्विनेतिमंत्रेण भक्षयंति॥ ॥होताब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवत्। भक्षयंतीति शेषः॥
शेषं शेषमासिंचत्यत्र पूर्वस्याभक्षितशेषपूर्वस्य ग्रहस्योत्तरस्मिन्नासिच्यते॥ ॥ऐंद्रं यजमानः भक्षयतीति शेषः॥ ॥यद्वत्रेति सौरान्भक्षयंति यथा
भदितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः दक्षिणतो वितानस्याग्न्यवस्थिताः। प्राचीनावीतिनः संतः यदत्रेत्यनेन मंत्रेण सौरान्भक्षयंति। यथा पयोग्रहा
णां भक्षणं कृतं तथैवेति॥ ॥ब्राह्मणा भक्षमेके ब्रुवंति सचायं विकल्पः शास्त्रस्य तुल्यत्वात्॥ ॥परिक्रीतो वा वैश्यो राजन्यो यो वान्यतरः भक्षयेदि
ति॥ ॥अंगारेषु वा वहिष्परिश्रिदक्षिणेनो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैंद्रं दक्षिणे पितृभ्यः स्वधायिभ्य इति प्रतिमंत्रं जुहोति॥ ॥अत्रान्यितरइ
तिब्रह्मालनेनापसिंचति। यथाहोमपात्रेण॥ ॥पितरः शुंधध्वमिति जपति॥ ॥ॐभौमासयस्तुभवच्छतविरणां वालपवित्रहिरण्यान्यत्रर्दी
यनवर्चं वाचयति पुनंतु मेति॥ ॐभवदिति दक्षिणस्याग्नेरुपरि सुरावंतमासंजति। वालपवित्रहिरण्यान्यत्रर्जीयमध्ये। नवर्चं वाचयति पुनंतु
मेति॥ ॥सोमवंतं बर्हिषदामग्निष्वात्तानां च। चशब्दान्नवर्चं वाचयति॥ ॥पूर्ववत्सोमातिपूतश्रुतौ सोमातिपूतसौत्रामण्यां पूर्ववदुपस्थान
कर्तव्यं सोमवद्भक्षणादिति॥ ॥पयस्वतीरिति यजमानो जुहोति गत्वसेच यज्ञोपवीत्युत्तरस्याग्नौ चाजुहोति। चशब्दाद्यजमानः। अत्र च श्रूयते। सर्वे यज्ञो
पवीत्युत्तरस्याग्नौ चाजुहोति। चशब्दाद्यजमानः। अत्र च श्रूयते। सर्वे यज्ञोपवीत्यस्तस्येतानीन्मत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्तीति॥ ॥अन्वाहार्यपचने
जुहोति द्विसंतत इति। तच्चैतज्जुहोति धर्मैर्द्धर्मवद्भवति॥ ॥शंयं यजमानो भक्षयतीदं हविरिति मंत्रेण॥ ॥चात्वाले मार्जयंते सपत्नीकाहि

कर्क० ६०

रणमतर्द्धाय ॥ ॥ पशुपुरोडाशान्निर्वपत्यैंद्रं सावित्रं वारुणं दशकपालं ॥ अन्यदेवत्याः पशवो भवंति ॥ वचनादन्यदेवत्याः पुरोडाशा यिति । पशुपुरोडाशस्य प्रकृतौ पशुदेवतासंस्कारार्थत्वात् । सा चात्र न संभवति । तत्र केचिदाहुः पशुपुरोडाश ऐंद्रः पशुदेवतासंस्कारकः । सावित्रः सकाशसामान्यात्सारस्वतस्य । वारुणश्चाश्विनस्य । एवं संस्कारत्वमेषां । तत्पुनः युक्तायुक्तविचारार्हमिति ॥ ॥ एककपालं चावभृथाय वारुणं चैककपालं । तेरेव महावभृथाय इति निर्वपति । वारुणस्य दशकपालतेंद्रसावित्रयोरपि कपालसंख्या फलरूपार्थं एवं हि श्रूयते । एकादशकपाल ऐंद्रो भवति । द्वादशकपालः सावित्रो दशकपालो वारुण इति ॥ ॥ आसाद्यैनानाज्यभागौ यजति अत्र स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषदर्शनात् । पुरोडाशानासाद्याज्यभागौ यजति । अत्र हि क्रमे स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषश्चाज्यभागदेवतयोः संकीर्तनात् ॥ ॥ यथोक्तं वा मंत्राणामविधानात् ॥ वाशब्दः पक्षव्यावर्तनो नात्राज्यभागविध्येते । यथाप्राप्तमेवाज्यभागयोरनुष्ठानं । कथं च प्राप्तिः ग्रहस्यागात्पूर्वं तेषां हि दर्शपूर्णमासचोदकेनाज्यभागयोः प्राप्तिः ॥ यदुस्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषदर्शनादित्युक्तं । तन्न । मंत्राणामविधायकत्वात् । न हि विधायका मंत्राः ॥ ॥ त्रयस्त्रिंशतं दक्षिणा ददात्यनुशिष्टं च वडवधेनुं । ननु च धेनुग्रहणादेवानुशिष्टत्वं प्राप्तं । अनुशिष्टग्रहणं न कर्तव्यं । नान्यतोपकाराभावाद्धि शिष्टनेलम्यते ॥ तस्मात्कर्तव्यमेव धेनुग्रहणं तर्हि न कर्तव्यं । नैनं देवं । न हि अक्षिपमाणो हि परशिष्टैरपि प्राप्नुयात् । तन्माभूदित्यमयमुक्तं । अस्मिन्नवसरे दक्षिणादानमुक्तं । पशुपुरोडाशे जाते यथा स्यादिति ॥ ॥ एकादशिनिधर्माः पशुगणेषु भवंति गणान्वसामान्यात् ॥ ॥ शमित्र

राम० ६०
३२२

तुमीसनप्रभृतिस्त्रुवस्यपंतं कृत्वा सोमासंदीवदासंदी जानुमात्रपादा वेद्योर्निदधाति रुक्मस्योपरीति । ह्रानुत्तरस्या वेद्याः पार्श्वे भवतो द्वादक्षिणस्यामिति श्रुतेः । शमित्रनुशासनं तु द्वितीयं पृष्ठव्यं प्रथमं हि सवनीयवोदकपरिप्राप्य पशुपुरोडाशप्रोदकदानं तेनत्यात्रमार्गकृत्वा निवर्त्तमिति ॥ ॥ कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मात्वेति । आसंद्यां ॥ ॥ तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति । निषसादेत्यनेन मंत्रेण यजमान उपविशेत् ॥ ॥ पादयोरुक्मा उपस्यति ॥ ॥ राजन्नसव्यमत्यारिति ॥ अनेन मंत्रेण ॥ ॥ सौवर्णं शिरस्येके वियोदिति ॥ सौवर्णं तु नः शिरस्येक आचार्याः कृपास्यंति । एके दक्षिणपादे वियोदित्यनेन मंत्रेण ॥ ॥ क्षुरैर्वसायहांद्वात्रिंशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचं । क्षुराश्चार्थभाः प्रतिपत्तव्याः ॥ ॥ द्वौ द्वौ उत्वा शेषां संतं करोति । तोष्ठ द्वौ द्वौ त्वा तत्केषां संतं करोति वैनसे ॥ ॥ सर्वसुरभ्युन्मृदितं शेषैरभिषेचनीयामुखादवमावपत्युत्तिदिशं सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इंद्रस्येति प्रतिमंत्रं । सर्वसुरभिश्रुंदनादिरभ्युन्मृदितं यजमानं ग्रहशेषैरभिषिंचति । आसुत्वादन्यच्च स्नापयन् । आसुत्वादितिमर्यादेयं । अकर्मविषयत्वात् । प्रतिदिशं त्वच स्थितः सर्वतः परिक्रामन्निति वचनात् ॥ सर्वत्र सावित्रं । सर्वाभिषेकेषु सावित्रं मंत्रमाह । अश्विनोः सरस्वत्या इंद्रस्येति प्रतिमंत्रं ॥ ॥ सर्वाभिश्चतुर्थं । अभिषेकं । सर्वाभिर्देवताभिः करोति । पुरस्तात्प्रत्यङ् अभिषिंचति पुरस्तात् प्रत्यगत्र मयते शीर्षतः शीर्षतो ह्यन्नमद्यत इति प्रकृत्य श्रुतेः ॥ ॥ महाव्याहृतिभिरेके । साचेयं स्वपदविभाषा । तेन हि कएताभिर्देवताभिरभिषिंचति भूर्भुवः स्वरित्येताभिरुच्चव्याहृतिभिरिति वचनात् ॥ अत्र न ज्ञापते विंक्या

३२५

स्मृतिपदं पूर्वं रवताप्देभ्यः। उत्तोत्तममित्यत आह॥ ॥उत्तमेन वा। उत्तमेन वा व्याहृतिपदेनाभिषेको न पूर्वेण। न चानियमः। ऊतस्पततेर
कर्के ६१ पाठक्रमात्। तं देवेष्टाभिश्च देवजाभिरभिषिंचंति भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति॥ ॥उन्मर्दनमभिषेके वनीये के उन्मर्दनं चंद
नादि। तदभिषेके वनीयाभिषेकमेके कुर्वंति॥ ॥यजमानमालभते कोसीति अनेन मंत्रेण॥ ॥स्फ्याके त्यालब्धो रूपयति। पडुक्तं भवति
यजमानः॥ ॥अंगानि चालभते यथालिंगं शिरो मे इति प्रतिमंत्रं। चशब्दात् यजमान एव यथालिंगमंगान्यालभते। अत्र चाऽक्षिजिह्वि
यापदाध्याहारः साकांक्षत्वात् यथायोगं मे उ इति च पदस्याऽनुषंगः॥ ॥उपछं न्येन शतरुद्रियवत् प्रमाणेषु। एनं यजमानं स्फ्याकादय आ
हन्तागुह्निपंति। ऊतस्पतत। एवं दृष्टार्थता ज्ञानस्य भवति। स्फ्याकादिग्रहणं च राजस्य यवदेवेनामोपलक्षणार्थं॥ ॥कृष्णाजिने वैराह
तिप्रति रुन्द्र इति॥ ॥कृष्णाजिने उन्नरति यजमानः प्रतिरुन्द्र रत्पनेन मंत्रेण॥ ॥त्रयस्त्रिंशं च साम्यग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति। त्रयस्त्रिंशाय
हणां च खुरेण ग्रहणं॥ ॥आन्यग्रहमाश्वत्थेनैके। एके आन्यग्रहमाश्वत्थेन पात्रेण गृह्णंति। ततश्चाहवनीये यजति त्वात् हुत्वाया
सवषट्कारत्वात् चेवनुग्रहणमाप्यायनवत्॥ ॥सामप्रेष्यति। साम गायत्येवं। ब्रूहीति वा ब्रह्मा गायति॥ ॥ऐं यो वृहत्सामगायति। इडलिंगा राम° ६१
गो वार्हतेन तृच्च रसो पेता पाम विगायति॥ ॥संश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस इति। सर्वे निधनमुपयंति॥ ॥संजित्यै विजित्यै सत्यजि
त्यै जित्या इति रुक्मियस्य निधने॥ ॥संपुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्या इति वैश्यस्य निधनं। अस्मिंग तयातयोरपि प्रापितत्वात् सोत्रामणाः॥ २१३

यद्बा म्नातं वा सर्वेषां॥ सर्वे वर्णानां वा यथाम्नातं निधनं भवति। तच्च संश्रवसेत्येवमाहि॥ ॥आसे प्रतिगरिष्यन्॥ होतुरग्रतः॥ ॥अय
देवाइन्नि शस्त्रं तेजु होति। यहोत चान्तुवाचनयजप्रेषपूर्वकं देवताश्चात्र हृता एव तथा च यान्यानुवाक्यायोः तदभिधानं दृश्यते। अभिन्न
नेनसाञ्ज्ञा पिबतामिति॥ ॥शेषभक्षत्विजः प्राणभक्षं भक्षयंति प्राणापाम इति। यह शेषभक्षत्विजः प्राणभक्षं भक्षयंति प्राणापाम उ इति। अनेन
मंत्रेण॥ ॥प्रत्यक्षं भक्षं यजमानोऽल्लोमानि प्रयुतिरिति। अनेन मंत्रेण॥ ॥स्विष्टकृत्समत्यावर्हिर्होमा कृत्वा परिस्कन्नीशेन ब्राह्म
दाया वभृथवज्जमनं। स्विष्टकृत्समत्यावर्हिर्होमान्कृत्वा परिस्करान्निम्नान्यादाया वभृथवद्गच्छेति। शूलावभृथेन चाव धानाद
वभृथवदित्युच्यते॥ ॥आशूलाभिमंत्रणात्कृत्वोदकाभिष्ठान प्रभृत्यावभृथोक्तः शूलाभिमंत्रणांते। कृष्णे कृत्वा उदकाभिष्ठान प्रभृ
ति आवभृथेष्टेः॥ ॥मासरकुंभं प्लावयति यद्देवा इति। अनेन मंत्रेण॥ ॥पूर्ववन्मज्जनं। मासरकुंभसैवावभृथेति मज्जनं॥ ॥सुमित्रि
यान इत्यपोंजलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिंचति द्वे विक्रमात्कृत्वा। सुमित्रिया न इत्यनेन मंत्रेण अपोंजलिनादाय द्वेष्यं विक्र
मावुद्गत्वा दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रतिषिंचति। यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात् तां दिशं परासिंचेदिति वचनात्॥ ॥अवभृथवत्स्नात्वाव
सोपासनं रूपदादिवेति। अवभृथवत्स्नानग्रहणं वासोपासनार्थं। प्राप्तत्वादेव॥ ॥सोमवदुत्क्रमणं॥ ॥आगमनं च। सोमवदेव। तदु
यमित्यनयेनं। आमहीयजपवदागमनं॥ ॥आहवनीयमुपतिष्ठतेऽपोअद्येति। अनेन मंत्रेण॥ ॥एधोसीति समिधमाहवनीयेऽभ्यादधा

322

ऊर्क०
६१

तिसमिदसीतिश्लोकः इसमिदाधानं।सौत्रामणिकंचतंत्रेणकालैकत्वात्।। ।।नुहोतिचसमाववर्त्तीति।।चशब्दाच्छेषपरिसमाप्तिंकरोति।।उ
दवसायपयस्यामैत्रावरुणा।।कर्त्तव्या।अस्याश्चपूर्वमादित्येष्टिरुक्तैव।। ।।तदंतेपशुरिंद्रायवयोधसे।तच्छब्देनपयस्यापरामृश्यते।अ
चार्येणसौत्रामण्यामनुविहितापदानीमधुर्वेदविहितहोत्रव्याख्यानोपन्यासायन्यायोपप्रदर्शनार्थंचआह।। ।।सौत्रामण्यामिष्टिप
शवोभिन्नतंत्राःकालभेदात्।।इहचादित्यपयस्याविपशूनामन्यत्रापिसंभवात्तद्विषयतापिमाभूदितिसौत्रामण्यामहणं।प्रयोगवचने
कत्वप्रत्यस्यार्थंच।एकोहिप्रयोगवचनोत्र।ऋद्धिकामःसौत्रामण्यायजेतेति।अत्रेष्टिपशवोभिन्नतंत्राभवंति।कुतएतत्।कालभेदा
त्।भिन्नोहिकालः।आदित्यंचरुंपयस्यमाणोनिर्वपति।।आदित्यमीजानइतिचैवमादि।ननुचप्रयोगवचनैकत्वेराजसूयेन।स्वाराज्य
कामोयजेतेत्यत्रकालभेदात्तंत्रभेदउक्तःइष्टिपशवोभिन्नतंत्राःकालभेदादिति।किमर्थंपुनरुच्यते।सत्यमेतदेवं।तत्रक्षुन्नत्वादानांप
लैकत्वेतत्रभेदोभिहितःइहपुनस्तथानेति।इहहियागविशेषाणांसौत्रामणीसंशब्दितानामृद्धिकामःसौत्रामण्यायजेतेतिफलसंबंधःतत्सं
निधानादितरेषांतदंगतेतिवैषम्यादुदेनोच्यते।।अंगानांप्रधानानांचप्रयोगवचनैकत्वादेकतंत्रंमाभूदितिकालभेदादित्युच्यते।
ननुचज्योतिष्टोमवदत्रैकतंत्रंएकस्मान्नभवत्संगानांप्रधानानांचवचनेत्युच्यते।।तत्रहिअग्निस्विग्वरणादेवयजनजोषणादीनांतंत्रे
र[illegible]दीक्षणीयादिविधानं।।इहपुनरादित्यादीनामंगत्वेपिसतिकालभेदात्तंत्रभेदइतिनदुरुक्तं।। ।।सप्तदशसामिधेन्यः।अत्रभवंति।

राम०
६१
३२४

अनारभ्यसमधीतंसामिदश्यप्रकृतितःपांचदशेनेयत्कालितं।यत्रयत्रश्रूयते।तत्रतत्रभवति।। ।।वार्त्रघ्नावाज्यभागौ।।अत्रभवत।। ।।वृधन्वंतौवापशु
षुसान्नाय्यविकारान्।।पशुषुपयस्याज्यभागौ।।अत्रभवतः।भवतः।पशुषुपयोग्रहाःसंति।।तेषांसान्नाय्यविकाराद्वृधन्वंतौभवतः।। ।।आमिक्षायां
चावृधन्वंतावेव।सान्नाय्यविकारत्वात्।।अथस्तेनसूत्रेपश्विष्टितिविशेषितत्वादामिक्षायामप्राप्तिर्माभूदितिभेदेनग्रहणं।। ।।तेषांश्रुदेवतेष्टिषु।।भवंती
तिवाक्यशेषश्च।। ।।विराजौसंयाज्येअविशेषापदेशात्।।संयाज्याशब्देनास्विष्टकृत्संवधिन्योपज्यानुवाक्येउच्येते।तेचप्रैषे।अग्नइर्माअग्नइति।।अ
विशेषेणहिसौत्रामणींप्रकृत्यविराजौसंयाज्येइतिसमाम्नायते।। ।।वसिष्ठशुनकानांनराशंसः।वषिष्ठानांशुनकानांचनाराशंसोद्वितीयःप्रयाजोभ
वति।। ।।अत्रीणांचैके।द्वितीयंवानाराशंसमिष्ठेति।। ।।ऐंद्रमेकेतनूनपातं।। ।।कृप्रथमस्यावायोधसानुत्तमस्या।तक्रुतोलिंगात्।होतायक्षत्समिधं
द्रमिद्धस्यइत्येवमादि।तत्पुनर्वेहिःप्रकरणाःपाठेसति।लिंगविनियोजकमितिपर्यालोचनीयं।। ।।समिद्धइंद्रइत्यप्रैषःप्रथमस्य।आप्रियःप्रयाजया
ज्याःसमिद्धइंद्रइतिप्रथमस्यपशोर्भवंति।। ।।याज्यानुवाक्याश्चवपापुरोडाशपशूनामायात्विंद्रइति।।चशब्दात्प्रथमस्यभवंति।। ।।होतायक्षत्स
मिधाग्निमितिप्रयाजप्रैषाद्विपशोर्भवंति।। ।।आश्विपशुसमिद्धोअग्निरश्विनेति।।चशब्दात्त्रिपशोरेव।। ।।अश्विनाहविरिंद्रियमितिस्तोकवपानांया
ज्यानुवाक्याःभवंति।। ।।प्रथमामनूच्यद्वितीयायायाज्याद्वितीयामनूच्यतृतीयायायाज्यातृतीयामनूच्यप्रथमायाज्या।सर्वाःपुरोनुवाक्याभवंति।।
सर्वायाज्याइतिश्रुतेः।।तथा।।सर्वाःप्रथमाभवंति।सर्वामध्यमाः।सर्वाउत्तमाइति।। ।।परंद्रइतिपुरोडाशानांपूर्ववत्।पूर्ववच्छब्देनप्रथमामनूच्ये

कर्क· ६३

त्येव माद्रिल भ्यते ॥ अश्विनागोभिरिति चह विधं ॥ चशब्दात्पूर्वंव याज्यानुवाक्या ॥ ॥ग्रहाणां पुवं सुरामं पुत्रमिवेति ॥ याज्यानुवाक्ये भवत ॥ "पशु
स्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वा सोहाव्यमग्रंति ॥ याज्यानुवाक्ये ॥ ॥होता यक्षदश्विनाविति त्रयः वपानां प्रैषः ॥ यथालिंगं प्रैषा भवंति ॥ ॥ग्रहाणां चा
र्थः प्रैषा भवति ॥ ॥हविषामुत्तरे यथालिंगं प्रैषा भवंति ॥ ॥उत्तमो वनस्पति स्विष्टकृतोः यथालिंगमेव भवतः ॥ ॥प्रतिगरिष्यन्त्युपविष्टेध्वर्यौ सो
सावेत्याह यास्विनाते जसेत्यनुवाकं शंसति ॥ केचिदुपविष्टध्वर्यौ विति पठंति ॥ तेषां शोंसावित्येतावानेवाहावः ॥ ॥अश्विना तेजसेत्यतमनु
वाकं शंसति ॥ ॥त्रिः प्रथमां त्ये प्रथमां गत्यां च त्रिः शंस्यते ॥ ॥तचादि ष्वारूपात तच स्यात च स्यादा आहावं कुर्यात ॥ ॥उत्तमो शिष्टा प्राक्नवम्या
दशम्यावात्रपादेवा स्तिति निविल्सप्रदशावसानो कार उत्तमा या अच प्राक्नवम्या वा दशम्या वा ॥ निविल्सप्रदशा वसाना शंस्यते ॥ अवसाने तु कारः
निवितपदस्य दसाने उकारो भवति ॥ ॥ आगंतेत्ये अद्रूरे स्वरप्रभृतिप्रणवे लोपः अचोय दंत्यमहूरंत सा प्रणवे परश्चावस्थितेन स्वरप्रभति प्रदेशाल्लु
प्यते इत्यर्थः इद्रायदधुरिद्रियमि त्यत्र अमशब्दस्य लोपः एवं सर्वत्र ॥ ॥तस्मिन्प्रणावान्ते चैकोन स्मिन्नेव प्रणवे केवलमपि लुप्यंति ॥ तत्र मकारो
लुप्यते । उ इत्येतावानेव प्रणवो भवति ॥ ॥ अश्विना तेजसा ऽश्विनापिवतामिति याज्यानुवाक्ये सशस्त्रस्य सशस्त्रस्य ग्रहस्य अश्विना तेजसा ऽश्वि
नापिवतामिति याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ अनयोश्च न चोरयिनियुक्तयो छन्दे अप्रयोगो मा भूदिति अनुवाक्यग्रहणमथ स्तान्कृतं ॥ ॥ अनुवाक्यप्रैषै
सयम ॥ ॥अनुयाजप्रैषादेवं वर्हिरिति ॥ याज्याश्च एता एव ॥ ॥अग्निमद्य तिस्रक्तवाकप्रैषः भवति ॥ ॥प्राक्तेनसूक्तं वाकप्रभृति प्रागवभृथेष्टा ॥

राम० ६३
३२५

अत्रैवपक्षे । येन होतुः प्राप्ताणि । तदप्यत्रैव भवत्येव ॥ ॥समंमेत त्वेत्येककपालस्य याज्यानुवाक्ये भवतः । अग्नी वरुणायो त्वन्न स्य तूमिति ॥ या
ज्यानुवाक्ये ॥ ॥आदित्यस्य सत्रामाणं महीमूषु मातरमिति ॥ ॥आनः प्रवाह वेति पयस्यायाः ॥ ॥वाजिनस्य शन्नोवाजेवाजे इति ॥ अयं विशेषः ॥ ॥
अनवानेया ज्या ॥ ॥वायोधसा प्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति । वायोधसस्य पशोरा प्रियः प्रयाज याज्याः समिद्धो अग्निः समिद्धेत्येता भवंति ॥ ॥ याज्या
नुवाक्या श्वपापुरो उशा य श्न्नो वसंते नत्रनुनेति । च शब्दाद्वायोधसस्यैवा ॥ ॥ इति ऊपाध्याय कर्ककृतो कात्यायन सूत्र भाष्ये सौत्रामणी
समाप्ता ॥ ॥१९॥ ॥सौत्रामणी विधानसमनंतरं श्रुतिमंत्रपाठावसरप्राप्तोऽश्वमेधो नु विधीयते । राजयज्ञोऽश्वमेधः सर्वकामस्य राज्ञः शक्तो भिषिक
वति ह्रविर्येवत्तंतरस्त्यफल्कं प्रदेशांतरे । तथा च ह विपपजे उवाए षयदश्वमेधः तस्माद्राष्ट्री अश्वमेधेन यजेतेति च । राज्ञो यद्रा राजयतः नेब्राह्मणा वैश्या
रिति । अश्वमेध इति विराज स्यय जेक तो नामधेयं ॥ स सर्वकामस्य भवति । स सर्वकामो वा पिशुष्य मात्मा व्यसनत्व प्राप्तिमंतरेणा न भवति ॥
पावच्छरीरकालं भावि नो हि कामर इति तेन सर्वकाम स्पेतिमुमुक्षोरपीत्येतदुक्तं भवति । तथा चाह । सर्वान्वै कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते ॥ योऽश्वमेधे
न यजेत इति ॥ ॥ अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनी शुक्लस्य । फाल्गुन कृपक्षे अष्टम्यां नवम्यां वा प्रारंभः । सा या सौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति
प्रकृत्य तस्यै पुरस्तात्सप्ताहे वा समाह्वेति । तमुपसमायंतीति श्रुतेः ॥ ॥ ग्रीष्म एके । आरंभं कुर्वंति । श्रुतेरेव ॥ ॥ ओदनं पचति चतुरः पा
त्राणामेनं त्वा प्रस्थानां चा । चतुरः पात्रा श्चतुरो जलांश्चतुरः प्रस्थानानिति श्रुतेः ॥ ॥ अस्केनमायश्चिष्यः प्रपच्छेति । अस्केनमोदनं आयत्वि

कर्क ६४ व्याः समर्पयति॥ ॥तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति शतमानांश्चानावतः। चत्वारि गोसहस्राणि चत्वारि च सुवर्णरत्निकाशतानि निक्षलिभ्यो ददाति॥ ॥अ
न्का न्यशेषेणारशनां द्वादशारत्निं त्रयोदशारत्निं वा निदधाति। ब्रह्मौदनावसिक्ता न्यशेषेण॥ ॥आदानकालेवो मनं कार्यार्थत्वात्। एवं चाप्य
शेषस्थाप्यते। वाशब्दो वधारणार्थः॥ ॥निष्कं प्रतिमुंचन्वाचयति तेजोसीति। चतुःसौवर्णिकं निष्कमाभरणविशेषं यजमाने प्रतिमुंचन्वाचयति ते
जोसीत्यमुं मंत्रं॥ ॥वाचंयच्छेति चाह। च शब्दादनंतरं॥ ॥आचयनाद्वाग्यमनं भवति॥ ॥पत्न्यश्चायंत्यलंकृता निष्किण्यो महिषी वावाता परि
वृक्ता पालागली सानुचर्यः शतेनशतेन। चतस्रो जाया उपक्लृप्ता भवंतीति प्रकृत्य श्रुतत्वात्। ताश्च महानुचराभिरायंति। शतेनशतेन॥ ॥ता
विशेषयति। राजदुहितरः प्रथमायाः अनुचर्यः॥ ॥राजन्यानां द्वितीयायाः। राजन्यदुहितरोनुचर्यः॥ ॥सूतग्रामण्यां तृतीयायाः। सूतः
संकरजातः ग्रामणीर्महत्तरः तयोर्दुहितरस्तृतीयायाः अनुचर्यः॥ ॥क्षात्रसंगृहीतॄणां चतुर्थ्याः। पत्न्या अनुचर्यो भवंति। क्षत्ता प्रतीहारो द्वा
वा। संग्रहीता वा सारथिः॥ ॥अग्न्याधेयवत्संविशंति ऊतेग्निहोत्रे परेण गार्हपत्यमुदक्शिराः संविशति। अग्न्याधेयवदिति एवं यथाग्न्याधेये यजमानो दक्षि
णया पत्न्युपसन्नं भवति ऊतेग्निहोत्रे गार्हपत्यमपरेणोदक्शिराः संविशति यजमानः॥ ॥ऊर्वैतरे वावाताया ब्रह्मचारी। वावातायाः ऊर्वैतरे ब्रह्म
चारी भवति॥ ॥इतराश्चान्वक्। इतराश्च पत्न्यो यजमानमनुसंविशंति॥ ॥प्रातरुत्थायोत्ताया पूर्णोत्पंनं रवदानं ब्रह्मणे॥ प्रातरुत्थाय ते पू
र्णान्नरूपां उत्ताया ब्रह्मणे चरुं ददाति॥ ॥अश्ववेच प्रतिमुंचन्निष्कं। च शब्दाद्दाति॥ ॥पुनरश्वाग्रयेपथिकृते कर्तव्यः। स चापां भवति॥ ॥ राम० ६४ ३१६

शतमानं दक्षिणा सौवर्णं। शतसंख्यामितं सौवर्णं। तच्चाग्धमप्यामात्रया मितं भवति। अष्टमात्रारत्निका॥ ॥हिरण्यपरिमाणोऽन्यत्रापि। हिरण्यपरिमा
णेष्वन्यत्रापि विराट्त्वाय शतमानमेव भवति॥ अपरेउदवसं यंति। शतमाने ऋष्यमाणे सौवर्णं भवति न राजतमिति॥ ॥पौष्णं चरुं निर्वपति॥
तस्य च वाससी शतं दक्षिणा। अयमप्स्यं पोश्चैव॥ ॥देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं मंस्यामीत्याह। ब्रह्मौदनाज्यशेषेण रशनामभ्यादानीति न
रसनामभ्यज्यादद्यादिति श्रुतेः॥ ॥तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातो भिधा असीति बध्नात्यश्वं। तं बधानेत्यनेन मंत्रेण ब्रह्मानुज्ञातो भिधा असीत्यनेन मं
त्रेणाबध्नात्यश्वं॥ ॥विरूपां रूपशब्दो वर्णवाची। विवर्णामित्यर्थः। विरूप एवैषोश्वः स्यादिति वचनात्॥ ॥सर्वरूपं वा॥ वाशब्दो विकल्पार्थः। य
स्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवंतीति श्रुतेः॥ ॥शाद्वं प्रसिद्धमेव॥ ॥दक्षिणाधुर्यसमं दक्षिणे न धुर्येण तुल्यमित्यर्थः। अथवा यो दक्षिणस्यां धुरि अस
मान्येन॥ तत्र उत्कृष्टतर इत्यर्थः॥ ॥सहस्रार्हो गोसहस्रार्हः॥ ॥ललाममनीपोड्वकं॥ ॥कांतिकं वा। कृत्तिका शकृन्मिव यस्य ललाटे पौड्रा निश्चत्वय
वा वर्णानामविरोधस्तेषां समुच्चीयंते। येषां विरोधस्तेषां स्थानसामर्थ्याद्विकल्प्यंते॥ ॥पूर्वकायपरुषं शुक्लापरं। यस्य कृष्णः पूर्वार्द्धः शुक्लोपरार्द्ध इति श्रु
तेः॥ ॥कृष्णसारंग वा। कृष्णवर्णसहितान्यवर्णं॥ ॥स्थावराश्रयो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमंत्रं याः नेवहंति तास्थावराश्च आपः। ता गत्वा प्र
जापतये त्वेति प्रतिमंत्रमश्वं प्रोक्षति॥ ॥आयोगवमाहश्वानं चतुरक्षमभिमन्त्रयस्वेति। आयोगवः संकरजातः वैश्यायां शूद्रेण जातः। तमाहश्वा
नं चतुरक्षमभिमन्त्रयस्वेत्येवं। चतुरक्षश्वामावा यस्याऽक्षिसमीपे पौड्राणि सयुग्म चत्वारि च चतुरक्षः॥ ॥पुंश्चल्यमेके। श्वानं चतुरक्षमभिमन्त्रयस्वेत्येवमाहुः।

३२२

कर्क ६५ पुंश्चलुः स्वा लोलुप उच्यते॥ स एवं प्रेषितः सन् सिध्रकमुसलेनैनं हंति। स एवं प्रेषितः सन् सिध्रकमुसलेनैनं श्वानं हंति॥ ॥यो अर्वंतमिति वाचयति। यो अ
र्वंतमित्यमुं मंत्रं वाचयति॥ ॥वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त्त इति। वेतसकटेनाश्वस्याधस्तात् प्लावयति श्वानं। परो मर्त्त इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥अग्निसमी
पमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमंत्रं॥ अग्निसमीपमानीयाश्वं। अनुवाकेन जुहोति प्रतिमंत्रं अग्नये स्वाहेत्येवं॥ ॥सहस्रं वावर्त्तं॥ सहस्रं वाऽऽवृ
त्तीनां जुहोत्यनुवाकमावर्त्यावर्त्य सहस्रं जुहोतीति वचनात्॥ ॥आश्वस्तवनाविरमणाद्वा॥ जुहोति। वाशब्दो विकल्पार्थः॥ ॥द्वादशकपालान्नि
र्वपति मित्रात्तं त्रींश्छतमान दक्षिणा न्यध्यमस्य राजतः सवित्रे प्रसवित्रे सवित्र आसवित्रे सवित्रे सत्यप्रसवायेति। कालेकाले त्रैकं मा भूदिति
मित्रात्तेवानित्यकं। मध्यमस्य राजतः। शतमानो दक्षिणा। इतरयोः सौवर्ण्णं॥ ॥प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्मणो यजमानस्य यज्ञदानयुक्ता
स्वयं कृतास्तिस्रो गाथा गायति उत्तरमंद्रायां। प्रयाजेषु तयमानेषु तयानेषु दक्षिणतो व्यवस्थितो ब्राह्मणः ब्राह्मणग्रहणादृत्विग्व्यतिरिक्तः। यजमा
नस्य यज्ञदानयुक्ताः स्वयं कृता एव तिस्रो गाथा गायति। उत्तरमंद्रायां। उत्तरमंद्रा च गायनप्रसिद्धा। वीणासंगतं च गानं वीणागाथेति श्रुतेः॥ वीणाग
थाः स्वयं कृताः॥ ॥राजन्योत्तरतो युद्धजययुक्ताः। गाथा गायत्युत्तरमंद्रायां। वैरा गाथाः स्वयं कृता युद्धजययुक्ताः॥ ॥अध्वर्युयजमानौ दक्षिणोऽश्वकासौ
नपतौ विभूर्मात्रेति। अमुं मंत्रं॥ ॥पशुवदुत्सर्जनं निरष्टश्वशते। पशुवदित्युत्तरपूर्वादिग्लम्पते। निरष्टे निरमणे वद्धतपाश्वशते॥ ॥देवा आशापा
ला[illegible] दक्षिणाप्यादिशत्यनुचरीं जातीयां सावनसावतः क्वचिन्निषंगिकलापिदंडिनो यथासंख्यं। एवं हि श्रूयते। राजपुत्राः कवचिनः शतमि राम० ६५ ३२७

ऽवैनमादि॥ ॥वडवाभ्यो वारणा॥ अश्वस्य॥ ॥पश्चात्पाञ्चोदकात्। इदानीं रक्षितृगणं रतिमाह॥ ॥ब्राह्मणोऽश्वमेधेऽविद्वान् रक्षितिः सर्वः। अश्वमेधानभिज्ञो
ब्राह्मणो वो वृत्तिः। तामेव हि प्रकृत्य श्रूयते॥ सपानेकरवाथ खादन्निवयथेति॥ ॥पक्वान्नं च सर्वेषु। अश्वमेधविद्भ्यस्त्वपि॥ ॥रथकारगृहे वासोऽश्वस्य। तेषां
रथकारकुल एव वो वसतिरिति॥ ॥अभिषेक्ता भविष्यथ समाप्नुवंतरस्याहराजपुत्रान्॥ नेतरान्॥ ॥दक्षिणतो वेदेर्हिरण्मयेषूपविशंति। संप्रत्य
भावाद्भूतकालीनविदः॥ ॥तेषां विशेषमाह॥ अध्वर्युयजमानौ कूर्चयोः। सौवर्ण्णयोः॥ ॥फलकयोर्वा॥ ॥होतृब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु। कशिपुशब्दे
नमस्करका उच्यंते॥ होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहेति पारिप्लवं प्रेष्यति। पारिप्लवमाख्यानं॥ ॥तस्मिंश्छस्यमाने हवै होत
रिति गृणाति॥ ॥तदंते प्रेष्यति वीणागणगिनो राजर्षिभिर्यजमानं संगायतेति। वीणागणगिनउपसमेता भवंति तानध्वर्युः संप्रेष्यतीति श्रुतेः॥ ॥दक्षि
णाग्नौ जुहोति हींकाराय स्वाहेति प्रक्रमान्। हिंकाराय स्वाहेत्यभिमर्शैः प्रतिमंत्रं। प्रक्रमसंज्ञकान् होमान् दक्षिणाग्नौ जुहोति॥ ॥आहवनीये स्त
मितेच तिस्रो धृतीरिह रतिरिति जुहोतीत्यनुवर्तते। धृतसंज्ञा इति ग्रहणं मंत्रविवेकार्थं। आहवनीयग्रहणं च प्रकृतदक्षिणाग्निव्युदासार्थं॥ ॥वा
तासंवेशनसावित्र्युत्तरमंद्रायां पारिप्लवधृतीः संवत्सरं। वातासंवेशनसावित्रीणां चांद्रमसः संवत्सरः। तेन हि सर्वत्र व्यवहारः। पारिप्लव
धृतीनां तु सावनः। एवं हि श्रूयते। पारिप्लवे प्रवर्त्य षट्त्रिंशतं दशाहानाचष्टे रतिधृतिश्रुतेश्च। षोडशनवतीरेता वा अश्वस्य वधनमिति। एवं
च संख्या सावन एव संवत्सरे घटते न चांद्रमसे इति॥ ॥अर्द्धमासमासैर्मासपक्षाभ्यां निचैके। वा वातासंवेशनादीनि ऊर्वंति शाखांतरात्।

३२९

क.क. ६६ अस्मिंश्चपदे सोमाविरोधेनोपक्रमः कार्यः॥ ॥वीणागाथिभ्यां पृथक् तै ददाति। शतं शतं ददातीत्यर्थः॥ ॥राजर्षिभिः संगायन्निनमादीक्षणीयाया
कर्त्तव्यं॥ ॥दीक्षां नेदं वैरोपवसथ्यात् दीक्षणीयायां संस्थितायां सायं वाचि विसृष्टायामिति प्रकृत्याह दैवैरिमं यजमानं संगायतेति॥ ॥प
श्चादौ प्रजापतिना सृत्वासृ। सृत्वा सुपश्चादौ प्रजापतिनेमं यजमानं संगायतेति प्रैषः॥ ॥अंते च एवमेव प्रैषणं। अत्र यद्दशेनोदवसानीयांत
उच्यते। उदवसानीयायामंततः संस्थितायामिति श्रुतेः। एवमेवाहरहः परिदेवता स्विदवसतीवरी। द्वयंतदयंत यहणेन सूचितं॥ ॥अश्वापदी
न्याचरुभिः सावित्र्यंते। तत्कालतामाभूदिति सावित्र्यंतग्रहणं॥ ॥पाश्मस्तोमे। स्तोमः सिघाणक उच्यते॥ ॥सौर्या स्तामपेया अक्षिरोगे॥ ॥वारु
णो दुश्चर्मेति। यद्मयी भवतीत्येकमेव॥ ॥भूमिकपालो वैश्वानरो रिष्टामये। अनिष्टरोगे दोषामये॥ ॥लोष्टकपालं जातकाणामेदात् एवं
हि श्रूयते। वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति। तत्पुनरनुपपन्नं। येनात्र वैश्वानरो दशकपालो न उच्यते। यो वैश्वानरो द्वाद
शकपालः स भूमिकपालः कर्त्तव्य इति। द्वादकपालतया भूमिकपालतया स्यात्संभवात्। लोष्टकपालत्वे च भूमिकपालतानुपपत्तिरेव। तस्मा
द्भूमिकपाल एवेति संप्रदाय॥ ॥नाथेतं चेत् द्यावापृथिव्यः। पयो वायव्यं सौर्यः। तत्र शब्दसंतत्रैक्यार्थ इति चेत्। तत्पुनरनुपपन्नं। कालाद्यभेदा
दिना प्राप्तत्वात्। तस्माद्वैश्वदेविक मत्र तंत्रं यथा स्यादिति। ननु च वैश्वदेविकप्रकृतत्वेन प्राप्नोत्येव तत्। तन्न उच्यते। वायव्यसौर्याभ्यामहेनवप्र रा.म. ६६
पानतादि विल्लिरुच्यते। अत स्तत्साम्यार्थं तंत्रैणेति वचन॥ ॥अन्यत्रापि। अन्यस्मिन्नपि न छेदव्योद्गुष्यमिष्टिर्भवति। सद्य यस्याप्य मंत्र शेपदे तथैव

३२८

यजीति। असौति च ग्रहणात् प्रकरणाद्बहिर्न भवति॥ ॥प्रजाते वायव्यं। यद्यश्वो वडवां स्कंदेद्वायव्यं पयोनु निर्वपेदिति वचनात्॥ ३॥ मतान्दर्शनयोरन्य
स्परशनादानादि करोत्यश्वयुक्तं। मतेवा दर्शने च रशनादानाय न्यस्याग्न्युत्ते कर्त्तव्यं। प्रहननं तु न भवत्यश्वयोगाभावात्। अयये स्वाहेदिचः
नुवाकेन होमः प्रक्रमध्वति होमोपीति चेत्। नाश्वसंबंधात्॥ अश्वसंबंधो हि भवति। हिंकाराय स्वाहेत्येवमादिप्रक्रमाणां धृति होमानामपि षोडशन
वतारेणा वा अश्वस्य बंधनमिति॥ अन्यस्परशनादानादि करोति यत्प्रथं प्राप्तत्वादवाच्यमिति चेत्। स्यात् प्राप श्वित्रेव्यक्तं दासापंत्वात्। तत्केन। अथान्यमा
नीयप्रोक्षेपुः। सेवत त्रपा यश्चिन्नि रिति वचनात्॥ ॥पश्चालंभनायाध्वरदीक्षणीयायाः कृत्वा च त्वायै क्रमणानि जुहोत्याध्वरिकाणि। पश्चालंभनं
च पौर्णमास्यामेव। तदा यध्वरदीक्षणीयांतं चायत्कारणं द्वादशाहचोदकानुग्रहेणेष्टामाग्निके च सप्तभ्यो निर्वपतीति भवति॥ ॥काय
स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि। अक्रमणाति जुहोतीति वर्त्तते॥ ॥कृष्णाजिनदीक्षातः। अतोनंतरं कृष्णाजिनदीक्षा॥ ॥अध्वरदीक्षणीयाया
श्चत्वारि त्रीणि च अश्वमेधिकानि कृष्णाजिनांतमन्वहं॥ अध्वरदीक्षणीयाया आयो वै भवस्य चत्वार्यो क्रमणानि त्रीणि त्रीण्येवाश्वमेधिकानि
जुहुयात् परिपाय्य कृष्णाजिनांतमन्वहं कर्त्तव्यं॥ ॥प्राकृतव्रतोऽकृतत्वात्। सप्ताहं दीक्षणीया प्रचारे प्राकृतमेव व्रतं भवति। ऊनए तदकृत
त्वाद्दीक्षासंस्कारस्यादंडो नेन हि दिक्षितो भवति॥ ॥आग्निके च सप्तभ्यो निर्वपति॥ आग्निकेऽच हविषा सप्तभ्यामिष्टिं निर्वपति। तेच वैश्वा
नरो घृते चरु रादित्येभ्य इति॥ ॥अभ्यंजन प्रभृति करोति। रहाभ्यंजन विधानात् पूर्वं न भवतीति गम्यते॥ ॥षडाग्निकानि चतुस्त्वानोच्चैः सोमो

कर्क० कूश्माणानामाध्वरिकाणां स्थाने षडाग्निकानि जुहुयात। त्रीणि चाश्वमेधिकानि॥ ॥दशमं विश्वादेवस्येति जुहोति॥ ॥कस्माज्जिनाष्ठासमिदाधानात्
६७ त्वाकूष्मन्निति जपति॥ ॥उत्सर्गकाल एके॥ आब्रह्मन्निति जपमिच्छंति॥ तत्रैव विकल्पः॥ ॥दारू द्वादशोपसदश्व। किमर्थमिदमुच्यते। अत्रहि
हि पक्षे महाव्रतमुत्तमं भवति। अहीनानां च व्रतवतां सर्वजिद्दीक्षा त्वमुक्तं तस्मान्न दिति द्वादशदीक्षाग्रहणं। श्रूयते चात्र। द्वादशदीक्षा द्वादशोपस
दित्तिस्रः सुत्या इति॥ ॥नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात्॥ नित्यस्रवदास्थ्युदकं यत्र तद्देवयजनमश्वमेधे॥ ॥आयो धिर्दिग्गुणास्त्रिगुणा एकवि
शतिर्विधा वा। शाखोत्तरा द्विकल्पः॥ ॥एकादशिनीवदेकविंशतिर्यूपाः भवंतीति शेषः॥ एकादशिनीवदिति किमर्थमुच्यते। प्राप्नुत्वादेवाद्वैते
वैते एकादशिन्या वालभेतेति मा भूत् द्विक्रिया। व्यत्यासेन च मानार्थत्वमेकादशिनीति॥ ॥राजुदालो मध्ये भवति। रज्जुदालुः श्लेष्मातकः॥ ॥
तमभितः पैतुदारवै॥ ॥षड्बिल्वखादिरपालाशाः यूपा भवंति॥ ॥त्रयस्त्रयोऽभितः त्रयश्छात्रयस्ता इति वचनात्॥ ॥प्रतियूपमग्नीषोमीयाः
पशवो नियुज्यन्ते॥ तेच दक्षिणायूपादारभ्य वचनसामर्थ्यात्॥ अतश्चैकादशिनीवदुक्तेऽपि सर्वेषामयैवोच्छ्रयणं॥ ॥प्रातरग्निष्टोमः भवति॥ ॥
एकादशिन्यः सवनीयाः द्वित्वे वैते एकादशिन्या वालभेतेति श्रुतेः। तत्र च मध्यम आग्नेयो नियुज्यते। शेषा व्यत्यासेन॥ ॥उत्तरयोश्च॥ अहोरेकादशि
न्या वालभेत॥ ॥तत्र मे गावो वरूपाः आलभ्यंते॥ ॥विजयमध्याद्दक्षिणतः प्राचादिक्। विजयमध्यात् प्राच्यादिशि यद्दुत्पन्नं द्रव्यं तद्दक्षिणा दीयते॥ ॥दक्षि दाम०
[illegible]॥ ॥प्रतीच्यध्वर्योः॥ ॥उदीच्युद्गातुः॥ ॥तत्तामन्वहं ददाति॥ ॥भूमिपुरुषब्राह्मणस्ववर्जं। आर्त्विज्यकृति पुरुषाणां वत्त एव चोदकान्तू ६७

३१९

पेविभागः। अथातो दक्षिणानामिति प्रकृत्य सत्यसर्वमेवैतदेवं श्रूयते। प्रतिब्राह्मणस्वं च यद्दण्डादुत्पन्नं तन्न देयं तस्य हि ब्राह्मणस्यैव विनियोगः स्मृतौ विहित
रति॥ ॥तृतीयसवने उत्क्रम्य होत्वा अग्निमारुतकाले त्रैधं विभजति। तत्र च मसानतुहोममभ्यैः। अग्निमारुतचमसाननु होममन्त्रो भवन्तः॥ ॥वसतीव
राग्रहीत्वा प्रतिदिशं समासिच्य परिहरति। प्रतिदिशं वसतीवरीर्गृहीत्वा समासिच्य परिहरेत्। स चायं मध्यमस्याह्नो वचनात्॥ ॥तत्रश्च सर्वमेध
आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि वर्त्तमाने प्रतिदिशं वसतीवरि प्रवर्त्तते॥ ॥अन्नमसधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमंत्रं। सर्वरात्र
मावर्त्तं आज्यादीनामेकैकेन द्रव्येण होममभिनिर्वर्त्तयति प्राणाय स्वाहेत्यभिमंत्रैः प्रतिमंत्रं। आवर्त्यावर्त्य सर्वरात्रं। अत्र च रात्रेः प्रतिद्रव्यं
विभागः प्रहरमेकमाज्येन। द्वितीयं सक्तुभिः तृतीयं धानाभिः चतुर्थं लाजैः इह च कर्मपरिमाणं श्रूयतेऽनुवगमात् कालपरिमाणेन कर्मप
रिमाणपरिच्छेदनं यत्र कर्मपरिमाणं श्रूयते। यथा शतरुद्रिये संततहोमेऽपि सति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिंशद
यं पंचत्रिंशदिति॥ नैवमिह वचनं भवति। तेन यावंतो होमाः प्रहरेणाभिनिर्वर्त्यंते। तावंति प्रतिद्रव्यं चतुर्मुष्टीकानि द्रव्याणि। एतर्व होमानोपास्म
सधर्मत्वेन। आस्यरूपोऽश्वयाजविध्वंतत्वेन परिमाणमेवाके चित्त्वश्वस्य पूर्णाहुतिं विध्वंतमिच्छंति। तदनुपपन्नो सत्त्वादिमध्य आस्मानात्रैल
तुंत्यताऽस्य होमस्य। ततश्च दर्विहोमेष्वपूपाश्वयाजविध्वंतग्राहक इति। अतश्च ध्रौवाच्चतुरवत्तेन होमः प्रहरे चैक स्मैस्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्येवमादे
त्रिभ्यः स्वीचतुर्भ्यः स्वाहा पंचभ्यः स्वाहेत्येवमादो लुप्तः स्वाध्यायाद्रष्टव्यः एवं चैतच्च श्रूयते। अनुपूर्वं जुहोतीति। एकोनराजुहोतीति तथानेकश

तमन्वेतीति॥ ॥व्युष्टायामिति॥ व्युष्टायां रजन्यां जुहोति॥ तच्चनानैरेवेति संप्रदायः॥ ॥स्वर्गायेत्यादिना जुहोति। एकोऽग्नाविति संस्कारपूर्वकमाज्येनपुनरु
पतौ। पुनरुमपाराद्येन। अत्र च कर्म्मविरचना॥ ॥अनस्तमित आदित्ये आज्यभागांतं कर्त्तव्यं। तत आज्यादिभिर्होमः। विरोधश्चापररात्रिकं कर्म्म प्र
तिप्रस्थाता करोति। अध्वर्युर्हि अन्नहोमेषु व्यापृत इति॥ ननु वै परीत्यं कस्मान्न भवति। न। अध्वर्युकर्तृकत्वात्। अपररात्रिकस्यात्र चरितार्थत्वात्।
अन्नहोमेषु चरितार्थतेति॥ तस्मादध्वर्युरेवान्नहोमेषु। तथा च निगमः अध्वर्युरन्नहोमाञ्जुहोति। विधिरेवायमित्यपरे॥ ॥प्रातरनुवाकः भवती
ति सूत्रशेषः॥ ॥महिमानौ ग्रहौ। तिष्ठोवत्सेन पूर्वं हिरण्यगर्भ इति द्वितीयं। राजतेन यः प्राणत इति॥ महिमानाविति ग्रहयोर्नाम। महिमानौ महोग्रहौ
न्यति॥ समानाधिकरणत्वात्॥ ॥वहिष्पवमानाय। सर्पणमश्वमालभ्य। वहिष्पवमानं च वाचनिकमंत्र। अहर्गणो सदसि विहितत्वात्॥ ॥वउ वा दर्शी
पत्यभिरमतिन स्तोत्रं। अश्वस्य वउ वा दर्शयति। दर्शनेन पवित्रं करोतीति देवस्तोत्रं॥ ॥सुवीरत्वा उ मात्तार इति विकल्पः। शाखुतत्वात्॥ ॥शतमानं दद्या
ति। स्तोत्र दक्षिणेति उक्तत्वात्॥ ॥अश्वेनाक्रमयेत्वा स्तावं आस्तावदेशमश्वेनाक्रमयंति॥ ॥एकादशिनापाकृत्याश्वादीश्च। उपाकरोतीति शेषः
॥ ॥होतरश्वमभिष्टुहीति प्रेष्यति। प्रैषार्थश्च। तमेकादशभिर्होताभिष्टौति। यदक्रंदः प्रथमं जायमान इति॥ ॥पुनः स्तोतं पुंजे ति वृद्धमि
धूमिति। एनमध्वर्युरथ पुनक्ति। पुंजंति ब्रध्नमित्यनेन मंत्रेण॥ ॥रथेऽस्य पुंजंत्यस्यैति। त्रीनश्वान्युनक्ति॥ ॥अश्वाः सौवर्णालंकाराः भवंति। रथ
अश्वो सौवर्णालंकारः॥ ॥अपोपालावगाह्य वाचयति पद्धातरति। अपः प्रति याचाऽवतीर्ण अश्व उपद्धा न रत्यमुं मंत्रं वाचयति॥ ॥आपापवि

पूतमश्वं महीषा वावाता परिवृक्ता ज्येना भ्यंजंति पूर्वकायमध्यापरकायानन्यथादेशं वसंवस्त्वेति प्रति मंत्रं। एतमविमुक्तमश्वं महिष्यादयोऽभ्यं
जंति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं इति। महिषी पूर्वकायं। मध्यं वावाता। अपरकायं परिवृक्ता वसवस्त्वेतेभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ ॥अश्वे शमा
नान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतमेकं यथाकेसरपुच्छेष्वावयंति भूर्भुवः स्वरिति प्रमहाव्याहृतिः। अश्वे शमाना नामिति यथा। नयनेति। सौव
र्णान्मणीन् केसरान्यापुच्छेषु प्रचयंति भूरिति महिषी। भुव इति वावाता। स्वरिति परिवृक्ता॥ ॥अनुचयपक्षे तु रमामेकेषां। आवयंति। एकेषां मति
विकल्पः। अश्वपरात्रिउ नशेषं प्रयच्छतिलाजीन् कानीति। अनेन मंत्रेण॥ ॥अश्वस्य वहरणमस्वादति। अस्वादन्नपश्वे अश्वेवहरणं। सा
चेयं प्रतिपत्तिः॥ ॥ब्रह्मोद्यमिति। होतारं यूपमभितः स्थित्वा देकाकाति। यूपमभितो वदत इति वचनात्॥ ॥सूर्य इत्याचष्टे होता॥ ॥होताध्वर्युः का स्वि
दासीदिति। पृच्छतीत्यनुवर्त्तते॥ ॥द्यौरिति प्रत्याह ब्रह्मा। पश्वपाकरणांत माश्वमेधिकमभिहितमस्वाभिद्धवादि। इदानीं प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह
॥ ॥अग्निमंथनादि करोति॥ ॥अग्निष्ठेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति यूपे॥ ॥यथोक्तमश्वादौ देवताः। यथाश्वस्तूपरा वायव्या इत्युक्तास्तथैव प्रति
पत्तव्याः। ब्राह्मणमेवेदमिति॥ ॥पर्यग्न्यानेष्वेव। नियुनक्तीति वर्त्तते॥ ॥पंचदशपंचदश रोहितादीन्सौर्यांतानितरेषु। इतरेषु यूपेषु पंचदश
रोहितादीन्सौर्यांतान्नियुनक्ति। यूपोच्छ्रयणक्रमेण प्रवृत्तेः॥ ॥कृपिंजलादीन्पृषतान्तान् त्रयोदश त्रयोदश यूपांतरेषु। त्रयोदश त्रयोदशार
ण्यानाकाशे आलभत इति वचनात्। तानाकाशे यत्क्रमेण। अपरेतु दक्षिणात आरभ्येकं इति॥ ॥अश्वप्रोक्षणमुत्सृष्टापुच्छं। आप्रीकं यजुरन्नप्र

३२६

कर्क. ६२ त्याश्वमेधिकं पशुःपुनिपयतइति। समुच्चयश्रवणात्॥ उपगृहीतायां पेरुरग्निःपशुरिति मंत्रद्वयेनाश्वस्पमुखे॥ ॥कपिंजलादीनुत्सृजंति पर्यग्नि
कृतान्॥ देवतामुद्दिश्योद्दिश्य नियोगक्रमेणोत्सर्गः॥ ॥हिरण्यवासोधिवासेष्वश्वसंज्ञपनं वासोधिवासं हिरण्यमित्यश्वायां प्रस्तृणंति वचने
त्वात्तृणमपि प्रवर्तत एवाऽदृष्टार्थत्वात्॥ ॥परिपशव्य उक्ताप्राणाय स्वाहेति जिह्मोपराः आहुतीर्जुहोति॥ ॥वावातपतिपत्नीनेयं नमस्तेवइति
मंत्रसमुच्चयः॥ ॥अश्वं त्रिः परियंति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधीनामिति गणानांत्वेति त्रिःप्रदक्षिणं। प्रियाणामिति त्रिरप्रदक्षिणं॥
निधीनांत्वेति च प्रदक्षिणं॥ वसो ममेति सर्वत्रानुषंगः उक्तयोगात्॥ ॥ प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजानीति प्रक्षालितेषु
पशुषु महिषी अश्वमुपसंवीति। आहमजानीत्येनेन मंत्रेण। निष्ठितेषु पात्नेजनेषु महिषी अश्वायोपनिपादयंतीति वचनात्॥ ॥अधी
वासेन प्रछादयति स्वर्गे लोक इति। अश्वमहिष्यावुपरिवासोददाति स्वर्गे लोक इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषावाजी
ति। निरायत्याश्वस्य शिश्नं महिष्युपस्थे निधत्त इति वचनात्। महिष्युपस्थ इति वचनं। न समासोयं। कुत एतत्। षष्ठ्यश्रवणात्। ननु समा
सलक्षणे न लुप्ता षष्ठी नैतदेवं। न भवति॥ ॥उत्सक्थ्यावरेतस्यश्वं यजमानोभिमंत्रयते। अत्र पुंमेण्हृदिति यजमानग्रहणं॥ ॥अध्वर्युब्रह्मो राम ६९
द्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदंते यकासकावितिदशर्चेस्मद्वाभ्यांद्वाभ्यां हयेहये साद्वित्याम अम्बे अम्बे अध्वर्युर्द्वयः कुमारीपत्नीभि
आसंभिन संवदंते। यकासकावितिदशर्चेस्यद्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां। हयेहयसाविति पूर्वतस्मा अम्ब्यामंत्र्या॥ ॥सान्त्वचर्ये प्रत्याहुः॥ ॥अनु ३५२

चर्य एकेषां। अतश्च विकल्पः॥ ॥महिषीमुत्थाप्य पुरुषादधिक्राव्णो रत्याऊ॥ उत्थापयंति महिषीं ततस्ता यथेतं प्रतिपरायंतीति श्रुतेः। अथैतरे
ष्वभिमतीमृचमंततो वाऊरिति॥ ॥तिस्रः पत्न्योसिपथाः कल्पयंत्यश्वस्य सूचीभिर्लोहराजतसौवर्णाभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्री त्रिष्टुबिति
द्वाभ्यां द्वाभ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्योसिमार्गान्कल्पयंति। अश्वस्य सूचीभिर्मणिसंख्याभिरित्येकशतेनैकशतेन। ताश्च लोहराजतसौवर्ण्यो
भवंति। गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां॥ ॥रजतसुवर्णसीसास्त्रिवी मंत्राम्नानात्। वाशब्दः पर्युदासार्थः। न लोहराजतसौवर्ण्यो भवंति। र
जतसुवर्णसीसमय्यो भवंतीति। कुत एतत्। मंत्राम्नानात्। मंत्रे हि रजता हरिणीः सीसा इति दृश्यते। तेन लोहस्य बाधः। स्यात् तु मात्रविषयत्वात्।
मंत्रवर्णेन व्यवस्थापने युक्तेमिति सीसादिमय्यो भवंति॥ ॥सौवर्ण्यस्तिरश्च्यो भवंति॥ ॥लोहाः पर्यंग्याः आसयो भवंति॥ ॥आयसा इत
रे योपशूनामायसा आसयो भवंति॥ ॥अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाछ्यतीति। विशासनमवदानकाले। विशसनशब्दस्य तत्र दृष्टार्थत्वात्
विशास्ति पशुमन्य इति। विशास्ति पशुमन्य इति। वपाकालीनं वा। तत्रापि हि विशसनशब्दो भवति। शंसति हिंसार्थः। तत्रापि हि हिंसा विद्यत इति
प्राधान्याच्च वपाकालीनमेव॥ ॥मेदो स्याद्धरंतिचपार्थे। अस्याश्वस्य वपाकार्यं मेदो गृह्यते। कायोपत्याचात्र धर्मप्रवृत्तिः॥ ॥लोहितं चा
स्य श्रपयंति। अस्येत्यश्वस्य॥ ॥प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपणं होमो हविष्षु। आहवनीयस्योत्तरतः श्रपणं होमश्च॥ तथाह विध्या॥
प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्यू च सदसि संवदेते चात्र भिः केःस्विदेकाकीति पूर्ववत्। वपाहोमात्पूर्वं स्वाहाकृत्यन्तरकाले होताध्वर्यू च सदसि संवदेते

कःस्विदेकाकीतिचतसृभिर्ऋग्भिःपूर्वंवदतिउत्तिप्रत्यन्ता॥अन्तास्तवपाऽस्वाहाकृतिभिश्चरित्वाप्रत्यंचःप्रतिपरीत्यसदसिब्रह्मोद्यंवदंतिपूर्वयाद्वाराप्रप्र
द्ययथाधिष्ण्यंव्युपविशंतिसंहितानाडूंपृच्छेतिइतिश्रुतौ।यदत्रसूत्रेनाभिहितंतत्तुशब्देनलभ्यतेप्रत्यंचःप्रतिपरेत्येवमादि॥ ॥ब्रह्मोद्गातारौच
पृच्छामित्वेति।चशब्दाच्चतसृभिर्ऋग्भिरुक्तिप्रत्युक्तौ॥ ॥पुनःपूर्वावपरेणनवेदिंकांस्विदासादिति।संवादतेपूर्वौविदिहोताध्वर्यू॥ ॥उत्त
रौचकन्यस्येति।चशब्दात्संवदेते।चतसृभिरेव॥ ॥यजमानोध्वर्युंपृच्छामित्वेति॥ ॥इयंवेदिरित्यध्वर्युःप्रत्याह॥ ॥सर्वहुतेनमहिम्नाच
रतिपक्षेसंस्त्रिजिह्वोहोति।महिम्नेतिग्रहसंज्ञा॥ ॥अश्वग्रहणंउदितेब्रह्मोद्यमितिप्रकृत्यअध्वर्युर्हिरण्मयेनपात्रेणप्राजापत्यंमहि
मानंग्रहंगृह्णातीतिश्रुतौ॥ततश्चाश्वैवग्रहणं।पूर्वसामान्यश्रुतेरध्यवसितं॥ ॥वपाभिश्चरति।वपाप्रचारंकरोतीत्यर्थः॥अत्रछागेस्मान्तपर
रोहितादिभिर्गुणशब्दैश्चोदितानांपशूनांद्रव्यंप्रतिसंदेहः।किंजातीयाएतेपशवइतिजातिशब्देनवोपलक्षणंप्रकृतौकृतमिहापितद्वा
दवकर्तव्यमित्येतदसुच्यते।अन्वयाच्छागाएतइति।ततश्चतच्छब्देनोपलक्षणमित्येवप्राप्तआह॥ ॥छागोस्रमेषाःपश्वभिधानोयथालिंगं
छागोस्त्रमेषाएतेपशवोयथालिंगं।येनयेनलिंगेनयोयःपशुर्लिंग्यते॥अवगम्यतेसमप्रत्ययेनव्या।नसर्वेछागाइति।तेनलोहितलिंगेनगोग्र
हीतव्याः।रूपत्वेनछागश्श्वेतलिंगेनमेषःकृतएतत्।पश्वभिधानात्।एतेहिविशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतगुणाभिधायकाःनद्रव्य
मात्रगतगुणाभिधायकाइति।ततश्चास्वादिशब्दैरुपलक्षणमिति।यदिरोहितादयःशब्दाःपश्वभिधायकास्ततस्तैरेवोपलक्षणंयुक्तं।तेस्वादि

[illegible]॥एवंचविविशब्दस्यमंत्रत्वेमास्त्वितिन्यायानुग्रहोभवति।कोऽसौन्यायइतिचेत्।मंत्रस्यसमभिहितार्थप्रकाशत्वमुचितं।अभिधानंच
रोहितादिभिरित्येवंप्राप्तमुच्यते।नैतद्युक्तं।कस्मात्॥ ॥गुणवचनाश्चोदनाशब्दाः॥यस्माद्गुणवचनाश्चोदनाशब्दाःनचप्रकृतौगुणशब्देनो
पलक्षणंकृतं।नन्वीदानीमेवोक्तंयथालिंगंपश्वभिधायकाःरोहितादयःशब्दाः।इदानींगुणवचनाइतिविरुद्धमुच्यते।नैतद्विरुद्धं।रोहितादि
शब्दाहिस्वार्थमभिधायतद्वतिद्रव्यविशेषेवर्तंते।नशुक्लशब्दादिवद्रव्यमात्रे।कृतएतत्।गोद्रव्यएवप्रयोगात्।प्रत्ययाच्च।तेनगुणवच
नत्वेपिसतिद्रव्याभिधायकत्वमविरुद्धं।यथाकलभकिशोरबर्करादयःशब्दावयोविशेषवचनाअपिसंतोविशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतं
वयोभिदधत्येवंचसतिछागोस्त्रमेषशब्दैरेवोपलक्षणंयुक्तमिति।ननुचरोहितादिशब्दानांजात्यभिधायकत्वेगोऽश्वाजशब्दैरप्युपलक्षणं
प्राप्नोति।तेपिहितज्जात्युपलक्षणसामर्थ्ययुक्ताइति।ततःकिंछागोस्त्रमेषशब्दानामुपलक्षणसामर्थ्यमपनीयते।नापनीयतेएतैरेवोपलक्ष
णमितिनियोगतःप्राप्नोति।अत्रोच्यते॥प्रकृतौचावचनात्।प्रकृतौअग्नीषोमीयंपशुमालभेतेतिचोदनायांछागशब्देनोपलक्षणंदृष्टं
तथागौरन्वब्धारतिचोदनायामुस्त्रशब्देनशाखांतरे।तथाचरकसौत्रामण्यांऋषभेणसहविकल्परूपतयापठ्यतेमेषस्य।तत्रचमेष
शब्देनोपलक्षणंदृष्टं।तेनेहचिंत्यते।तज्जातीयद्रव्याणांवितैरेवशब्दैरुपलक्षणंक्रियते।उतशब्दांतरैरिति।तैरेवेतियुक्तरूपंतरं।तेह्यन्यत्र
द्रव्याणामुपलक्षणंकुर्वाणादृष्टाः।इहापिचतज्जातीयान्येवद्रव्याणि।तस्मात्तैरेवोपलक्षणमिति।अतआचार्येणसाधूक्तंछागोस्त्रमेषा

३२१

कर्क०
७१

पश्वभिधानादिति। अपि च एवं क्रियमाणे वैदिकमेवोपलक्षणं भवति। तथा लौकिकं स्यात्। तस्माच्छागोस्रमेषशब्दैरेवोपलक्षणं। अपि च निगमेष्वेवं
द्रृश्ये छागोस्रमेषशब्दाः प्रयुक्ता दृश्यंते। न च निगमकारस्य कश्चित्प्रतारणीयः। अतस्तत्स्मरणमपि समूलत्वादविरोधाच्च प्रमाणमेवेति॥ ॥
एकविंशतिप्रदानानेकत्वख्यातं म्नात्यस्य देवताः पित्रैवकपुनरुक्तं वर्ज्जं। चातुर्मास्यदेवतानामुक्तत्वाउक्तत्वाद्देवतानामिति। एकविंशतिं चातुर्मा
स्यदेवता अनुध्यायैकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति श्रुतेः॥ ॥ऐंद्राग्नवैश्वदेवकायानेके। क्रमेणैंद्राग्नस्य वपायां उक्तायां तराणाहोम एवमपी
हि श्रूयते। ऐंद्राग्नस्य वपायामुक्तायां तदन्वितरानुद्रवपुरिति। तथा वैश्वदेवस्य च वपायामुक्तायां तदन्वितरानुद्रवपुरिति। तथा कायस्य वपायो
उक्तायां तदन्वितरानुद्रवपुरिति॥ ॥देवतातंत्रेणानु॥ अत्र सह प्रक्षेपयाः समानदेवतास्तासां तंत्रेणोच्चारणं। सकृत्प्रयोगादेकत्वकार्यसिद्धिः। व्यव
हितानामपि तंत्रेण प्राप्त आह॥ ॥नकालभेदात्॥ भिन्नो हि तत्र कालः देवतांतरव्यवधानात्॥ ॥वपांते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते राज्ञाविति जुहो
ति। वपाहोमांते द्वितीयेन महिम्ना चरति। यस्ते राज्ञाविति जुहोति॥ पूर्ववदध्वे न सर्वहोमो लभ्यते॥ ॥शूले शूशेषश्रपणं। कर्तव्यमिति शेषः
शूलस्य चापूर्वत्वान्नारूणां न भवति॥ ॥सर्वाणि प्रभृत्याप्रश्वासादनाच्चालोहितमवद्यति। गोमृगकंठाश्च शफयेरय स्मये चारौ। अश्वस्य
लोहितमवद्यति गोमृगकंठे शशफे अपस्मये चरौ॥ ॥वेतसशाखासु प्राजापत्यानां। अवद्यानीत्यनुवर्त्तते। प्राजापत्यानां वेतसशाखास्वव
द्यति वेतसकटे प्राजापत्यासंचिनोतीति वचनात्॥ ॥अश्वस्य वा वेतसशाखास्ववद्यति। नान्येषां पशूनां। एवं हि श्रूयते। प्लक्षशाखास्वन्ये

राम०
७१
३२३

षां पशूनामवद्यंति वेतसशाखास्वश्वस्येति। यत्तु शाखांतरीयवचनं वेतसकटे प्राजापत्यासंचिनोतीति। तदनेन विशेषस्थाप्यते। अश्वोपि हि प्र
जापत्य एवेति॥ ॥स्विष्टकृदुन्नस्य त्यंतरे शूल्यं उक्त्वा देवताश्वांगेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति देवतं शादप्रभृति त्वगंतेभ्यः। स्विष्टकृदन्नस
त्यंतरे शूल्यं कृत्वा शूलेऽर्पितं शूल्यं तत्तु त्वा जुहोति तत्राश्वस्याप विष्टहोमः प्राजापत्योश्वरति च प्रजापतेर्देवतात्वं। देवताभ्यो श्वांगेभ्य
श्च जुहोति। शादप्रभृति त्वगंतेभ्योऽमुष्मै स्वाहेति चतुर्गृहीतमाज्यं। आज्यमवदानारूलाप्रत्याश्वाय देवताभ्य आहुतीर्जुहोतीति वचनात्
॥ ॥स्विष्टकृच्चपरेभ्यः स्विष्टकृदाद्येतत्प्रसिद्धं। ततश्च भीमश्रूत्ययं। ततो परे ये देवताविशेषास्तेभ्यश्च जुहोति। अग्निं हृदयेनेत्येवमादिभ्यः॥ ॥मानो
मित्र इति च प्रत्यचमनुवाकाभ्यां जुहोति॥ ॥अपां यासा पृथिवायो॥ द्यावापृथिव्यासु तमामाऽउविजुहोतीति वचनात्॥ ॥स्विष्टकृदग्ने
भ्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लोहितं जुहोति यथावत्तं। यस्मिन्यस्मिन्नवत्तं तेनैव जुहोतीति॥ ॥अयस्मये न पत्नीसंयाजांते। वा शब्दो ममाभूडड्डू होमह
इति यथावत्तग्रहणं॥ ॥अश्वशफेन चानुयाजांते जुहोति॥ ॥विकल्पार्थः॥ ॥इमा नु कमिति च द्विपदाः। द्विपदाउन्नमा जुहोतीति वचनात्॥ ॥
अतिरात्र उत्तमम् उत्तममहरतिरात्रसंस्थं भवति। ननु चाहीनत्वादतिरात्रः प्राप्त एव। किमर्थं पुनरुच्यते॥ गवादीनां नानासंस्थामा भवन्निति
पुनरुच्यते॥ ॥सर्वस्तोमोऽप्तिगोरायुरभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतमप्तोर्यामो वा। एते चाहर्विशेषा भवति। अप्तोर्यामो वेति। अप्तोर्यामे विशेषमाह
प॥ अप्तोर्यामे तिराकायेभ्यो रात्रिपर्यायगत्तमः तिरोक्तायेभ्यः वसितेभ्यः उत्तमो रात्रिपर्यायपश्चतुःस्तोत्रो भवति॥ ॥अग्निष्टप्राजापत्यो च प्राज

र्क० पत्न्या कृतमारुः संयोगेन । अश्वमेधस्य प्रकृतत्वा हि श्रूयते । चतुर्विंशतिरेवैतान्गव्यानालभते इति वचनात् । एवं वान्यत्राप्तोर्यामस्यातिरात्रिकाः एवं क्र
७२ तुपशवस्तद्विकारत्वात् ॥ ॥ अवभृथेष्ट्यन्तेऽश्वमेधस्य पिंगलखलतिविक्लिधशुक्लपिंगाक्षमूर्द्धनि जुहोति जुंबकाय स्वाहेति । अवभृथान्तेषु
मेधस्य पिंगलस्य खलते । खलतिः खल्वाटः । विक्लिधो दंतुरः । शुक्ल इति गौरः । तस्य मूर्द्धनि जुहोति जुंबकाय स्वाहेति ॥ ॥ उक्तेति यजमानेया
पकृतेष्ववयवेष्वचरित्वा व्रतानि । अवभृथादुत्तीर्णे यजमाने पापकृते ष्ववयवेति । अचरित्वा व्रतानि । प्रायश्चित्तं तस्यचैव भवति । अचरित्वा व्रतानीत्युक्तत्वा
त् । पापकृत् कृतहत्येनच ब्रह्महा उच्यते ॥ ॥ अश्वमेधपूतत्वात् । अश्वमेधपूतत्वात्तेषां पूता भवतीत्यर्थः । अपि च अश्वमेधावभृथे स्नात्वा पूतो भवती
ति स्मृतेः ॥ ॥ नानावभृथानि वा भवन्ति ॥ प्रत्यहमवभृथेन चरंतीति वचनात् ॥ ॥ ऊभोपमारणांत पूर्वयोः अक्रमे भवति । ऊत एतत् ॥ ॥ शेषे दीक्षाव्रतभा
वात् ॥ कर्म्मशेषे दीक्षाव्रतस्य भावात् ॥ अवभृथस्नानेनोन्मुक्तदीक्षो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ॥ सर्वे वा श्रुतेः । सर्वे वा स्नानायपि भवति । प्रत्यहमव
भृथेन चरंतीति श्रुतेः । यदुक्तं स्नानेनोन्मुक्तदीक्ष इति तत्र वचनसामर्थ्यात् । सर्वावभृथान्ते उन्मुक्तदीक्षो भवति । साम्यासोस्य वभृथोऽ
वभृथकार्यं वर्त्तते । यथा सप्राहं दीक्षणीयया चरतीति साम्यासादीक्षणीयादीक्षणीयाकार्यं वर्त्तते ॥ ॥ एकविंशतिरनूवंध्याः भवंतीति शेष
अभ्यस्तरूपमिदमेककर्म्म प्राकृतावेवमेव दृष्टत्वात् ॥ ॥ उदवसानीयान्ते भार्या ददातीति यथासंवादं सानुचराः । उदवसानीयां संस्थितायां द्राम०
चतस्रश्च जायाः कुमारीपंचमीश्चत्वारि च शतान्यनुचरीणां यथासमुदितं दक्षिणां ददातीति श्रुतेः ॥ ॥ कुमारीपालागलीं चाध्वर्यवे कुमा ७२

३२४

री यजमानदुहितां एतेध्वर्यवे ददाति ॥ ॥ अनुचरीः कुमारी[illegible] ददाति । अनुचरीश्च ददाति । कुमारी
लाधाकाराङ्गायाणां यजमानतुल्या एवैता इति । समधर्मकं यजमानस्य पत्नीनां च द्रव्यं । साधारणत्वात्तेषां सर्गः सहैव भवति । नान्यथेति । कथं
तर्हि ददाति सत्रेयं । चतस्रो जाया यजमानस्य । चत्वारि च शतान्यनुचरीणां । कुमारीपंचमी यथासंवादं दक्षिणां ददाति ॥ ॥ अनारभ्यत्वा
अपि चाप्यापत्या यजमानदाने समर्थाः । एवं यजमानोपि पत्नीनां । तस्मादनारभ्याप्यमर्थः ॥ ॥ द्वादशाहमाग्नेयः पुरोडाशः गृहेषु क
र्त्तव्यः । आग्नेयन्यायस्तूक्तं ॥ ॥ ब्रह्मौदनो वा । द्वादशब्रह्मौदनान्त्वाय निर्वपति । द्वादशभिर्विष्टिभिर्यजत इति श्रुतेः ॥ ॥ प्रत्युपशुनालभ
ते चचैसं तोचाग्नेयानैन्द्राग्न्यानैन्द्राग्न्यान्मारुतान्वाम्भैत्रावारुणानैन्द्रावैश्वदेवानैन्द्राबार्हस्पत्यान् एवमपि हि श्रूयत इति ॥ ॥ इति उपाध्यायकर्क
कृतौ कात्यायनविवरणे अश्वमेधः समाप्तः ॥ ॥ पुरुषमेधस्त्रयोविंशतिदीक्षः प्रतिष्ठाकामस्य । पुरुषमेध इति कर्म्मणो नामधेयं । स च पंचरात्र
त्रः । स वा एष पुरुषमेधः पंचरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति श्रुतेः । त्रयोविंशतिदीक्षः । तस्य त्रयोविंशतिदीक्षा इति वचनात् । प्रतिष्ठाकामस्येति सर्वा
णि भूतान्यत्यतिष्ठत इति प्रतिष्ठत्युच्यते । तत्कामस्य ॥ ॥ ब्राह्मणराजन्ययोः भवति । न वैश्यस्य ॥ ॥ अग्निष्टोमावंतरेणातिरात्र उक्थ्याः पञ्च
पंचरात्रस्य यत्रपोरग्निष्टोमौ मध्येऽतिरात्रः तमभित उक्थ्यौ ॥ संस्थानमात्रविधानाच्च सर्वे एते पूर्वाः । अतश्च द्वादशाहिको विध्यंतः प्रत्येकं ॥ ॥ पू
वैकादशिनी भवति । अत्र ॥ ॥ तावंतोग्नीषोमीयाः एकादशाग्नीषोमीयाः पशव उपवसथ इति श्रुतेः । ते च मध्यमे यूपे नियुज्यंते । न सत्राश्वमेध

कर्क० २३

वत्स्व इति प्रपश्रवाः ॥ पश्रूनुपाकरिष्यन्निति रात्रेदेवमवितरितिपुरस्ताच्चं तिस्रो जुहोति । स वै पश्रूनुपाकरिष्यन्निति प्रकृत्य मंत्रसमाम्नातो श्वा । चशब्दादुपाव
रोति ४ एतानि सः सावित्री राहुतीर्जुहोतीति श्रवणात् ॥ एकादशिनानुपाकृत्य । वृसमो ब्राह्मणा इति चैते ब्राह्मणादय ॥ ॥ नियोजनकालेऽष्टाचत्वारि
शतमाघानं निष्टा नियुनक्तीति शेषः ॥ ॥ इतरेष्वेकादशैकादश । इतरेषु एकादशैकादश नियुनक्ति ॥ ॥ द्वितीयोच्छ्रितेशेषान ॥ अन्तेमामृदितिद्विती
यो कृतग्रहणं ॥ ॥ नियुक्ता ब्रह्माभिष्टौति होता रेवत ॥ अनुवाकेन सहस्रशीर्षेति होता रेवदिति त्यर्थः ॥ ॥ स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे पुरुषदेवताभ्यो जु
होति । आज्येन ॥ ॥ स पुरुषमश्वमेधवद्दक्षिणा राज्ञः ॥ ॥ सर्वस्वं ब्राह्मणस्य । अथ यदि ब्राह्मणो यजेत सर्ववेदसं दद्यादिति श्रुतेः ॥ ॥ प्रति
दैवतं तिसृभिः सौत्रामण्यवंध्याः पंचोत्तमायां ॥ तिस्रो मैत्रावरुण्यः ॥ तिस्रो वैश्वदेव्यः पंच बार्हस्पत्याः ॥ ॥ त्रेधातव्यन्ते समारोप्यात्मन्नग्नीस्
पेमुपस्थाय ॥ उः सम्भृतरण्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्येयात् । त्रेधातव्यान्ते आत्मन्नग्नीसमारोप्य । अयः संभृतरत्यनुवाकेन
सूर्यमुपस्थायारण्यमियात् । अपुनरागमनायाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरियमिति । पञ्चसप्तता भुज्यते ॥ १ ॥ प्राजापत्यो निरूप्येष्टिः सर्ववेदस
दक्षिणां ॥ आत्मन्नग्नी समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदूहादिति । सोऽयं पुरुषमेधाख्यः सर्वस्वदक्षिणः प्राजापत्येष्टिस्तान्निरूप्य पारिब्राज्यं
ब्राह्मणस्य ॥ एवं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतिरनया श्रुत्या विकल्प्यते । अथ समाप्तेष्टिः प्राजापत्यास्या तदानीं स्यात्याः श्रुतिर्वोधि
ता स्यात् । नचैतद्दृष्टं ॥ पुरुषमेधः कथं प्राजापत्येष्टिरिति चेत् ॥ संनिधेः प्राजापत्याः पशवस्तदुपलक्षिता प्राजापत्येष्टिः ॥ ॥ याम्येवा

राम० २३

३२४

विदसंन्नरशंसाः । पयग्रामेविवसेदरणोपारग्नीसमारोपान्तरनारायणो नैवादित्यमुपस्थायगृहेषु पुनरावसेदिति ॥ ॥ २ ॥ सर्वमेधः सर्वकामस्य ॥ सर्वमेध
इति कर्मणो नामधेयं । विध्यर्थवादमंत्रत्वासंभवात् । स सर्वकामस्य भवति ॥ ॥ दशरात्रः ॥ ऐष्टकमात्रं सिद्धं दशरात्रग्रहणं नक्तव्यं । क्रियते च
तत्किमर्थं ॥ अग्निष्टुत्प्रथमं उच्यार इति वक्ष्यति ॥ तत्रेंद्रस्तुदादिभ्याधिकाउच्यामा भूवन्निति । इंद्रस्तुदादय एवोच्याः ॥ ॥ अग्निरुत्तमः
एकशतविधोऽग्निरत्र ॥ ॥ अग्निष्टुत्प्रथम उच्या इंद्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तु ते वाजपेयो ऽप्तोर्यामः सर्वमुख्यान्नालभते ॥ अस्मिन्नप्तोर्यामे
मेध्यान्सर्वालभ्यते ॥ तस्मिन्सर्वान्मेधानालभत इति श्रुतेः । अथ कथोपदेश इति चेत् ॥ न हि निरवग्रहः सर्वालम्भः शक्यते कर्तुं । एवं च येषा
मेवालम्भो दृष्टस्तेषां सर्वतोच्यते । ते एवं पुरुषोऽश्वो गौरविरज इति । अपि चोक्तं सर्वशब्दोद्दश्यते । पुरुषोऽश्वो गौरविरज इति प्रकृत्य एता
वंतो वै सर्वे पशवः । तस्मात्सर्वशब्देन पंच पश्वालम्भ उच्यते । अतिरात्रविकारत्वाच्चाप्तोर्यामस्य तत्सामायनदेवताभ्य आलम्भः । एके
कस्मै देवतायै पंच पंच पशव आलभ्यंते । विभागाऽभावात् । लिंगाच्च ॥ ॥ अवपाकानां त्वचोऽज्जुहोतीति । यदि पंचैव पशव एते स्यु
स्ततोऽवपाकानां त्वचो जुहोतीति वक्तव्यं चनमनुपपन्नं । तस्मात्प्रतिदेवतं पंच पंच पशवः । सर्वे चैते यूपे नियुज्यंते । सामायने सेन दि
ति सर्वत्र चात्र सामायनं । नह्येकादशिनी विद्धता संभवति । न चैंद्राग्नः कश्चित्पशुरस्तिविधानात् ॥ ॥ अवपाकानां त्वचोऽज्जुहोति पुरु
षाश्वाऽवपाकाः अप्तोर्याम एवा यमपरो विशेषः ॥ ॥ ओषधिवनस्पतीनां संवृश्चं द्राकरंतीति शेषः । संवृश्चः कूटं उच्यते ॥ ॥ अन्नमन्नं जुहोति

२३४

क.कं. ७४

त्र्यंतेतनीपसवने चऊनेषु।हविषु॥अयंचसर्वोन्नैर्दर्विहोमः पर्वतरमोषधिवनस्पतिमवृश्चंप्रकीर्यकर्त्तव्यः।एवमेवहिश्रूयते।संवृश्च
मोषधिवनस्पतीनांप्रवृश्चंतिश्रुघ्नाणांचादीणांचानेनानुमन्त्रंजुहोतीति॥ ॥आश्वमेधिकंमध्यमंव्रतस्थानेइदमपरंविकल्परूपतःप्राच्य
ते॥धृतस्यस्थानेआश्वमेधिकंमध्यममहर्भवति॥ ॥पौरुषमेधिकंवाजपेयस्य।मध्यममहर्भवति।अन्यदाश्वमेधिकार्थपूपानामेक
विंशतिर्भवति।तज्ञात्पनुग्रहेतुवरुणनामकौविरोधस्तस्माश्वादिरोभवतिप्रमाणांत्वंविरोधाद्भवत्येवःवाजपेयिकपरेहसप्तदश
रन्निता॥ ॥त्रिणवस्त्रयस्त्रिंशाउक्थौ।त्रिणवत्रयस्त्रिंशौक्रतूउक्थसंस्थौभवतः।तौचपूर्वस्तोमसंवेधिनौतत्रदृष्टत्वात्॥ ॥अ
तिरात्रोविश्वजित्।विश्वजित्सर्वपृष्ठोतिरात्रोदशममहर्भवतीतिश्रुतेः॥ ॥पुरुषमेधवद्दक्षिणासमृद्धिःसर्वमेधउक्तः॥ ॥शस्त्रवस
रश्माप्रः पितृमेधउदानीममिधीयते।पितृमेधःसंवत्सरास्यन्तोपितृमेधइतिकर्मणोनामधेयं।सचसंवत्सरास्यन्तोभवति
यस्मान्नस्मर्यन्तेसंवत्सरास्तस्यापत्रसमानान्तेस्मरेयुरितिश्रुतेः॥ ॥अयुग्मेषुवा।अयुग्मेषुसंवत्सरेषुकुर्यादितिहिश्रुतेः।अ
तश्चविकल्पोयं॥ ॥एकनक्षत्रे।एकनक्षत्रेहिपितॄणामिति॥एकनक्षत्रेचयस्तैकाताःकाश्चिदास्वातिरेवत्यादिःयथा॥ ॥अमावा
स्यायांवेति।सामर्थ्याद्दृश्यंसंप्रखेपःवस्यन्नभवति।एकनक्षत्रेमावास्यायांच।नैतदेवं।अमावास्यायामेकनक्षत्रंचसंस्तव
श्रवणात्॥अमावास्यायांवाएकनक्षत्रेमिति।तत्रसंप्रखेपेननघटते॥ ॥निदाघशरन्माघेषु।निदाघोग्रीष्मः।शरत्प्रसिद्धः।माघे

रा.मे.
७४

माघोपिमाघएव।एवंहिश्रूयतएव।निदाघोवानिनोयंचीपाताइतिस्वधावैवैशरत्स्वधावैपितॄणांमन्नंमाघेवामानोयमृदितिच॥ ॥या
वंतोधुविधंतःस्युस्तावतःऊंमानादायपष्ठ्याणिचापरिमितानि।धुविधंतःपुत्रपौत्राःवहन्तिसमानापाध्वंतस्त्रिस्त्रिःपरिक्रामन्ति
पपशरीराणिग्रामसमीपमाहृत्यऊर्मेनतल्पेकृत्वागृहेतपदेवापरितत्वाप्रसेषुवायमानेषुवीणायांचोद्धतायाममात्यास्त्रिस्त्रिःपरिक्रा
मन्त्यन्तरीयैरुपवाजनैर्वोपवाजयंतः।ऊर्मेनशरीराणिग्रामसमीपमाहृत्याहृतस्यवाससःपदेणापरितत्याप्रसेषुवादित्रेषुवाद्य
मानेषुउद्धतायांवीणायांपत्नीवाघमानायां॥अमात्याहृत्वरीयैःउपवाजनैर्वोपवाजयंतःत्रिस्त्रिःपरिक्रामंति॥ ॥त्रियोवापरिक्रामंति॥
वेतिविकल्पः॥ ॥पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषुचाचशाब्दात्परिक्रामंति॥ ॥विपल्पान्तमहरेतत्तांपल्पविवृद्धावहनामेतदहर्भवति॥पन्न
त्यगातवादिवंअभवति॥अन्नमस्याउपहरंत्येके।अस्माअस्थिकुंभायएकेनोपहारंकुर्वंति।एकेनेति॥ ॥उपवसथसंसशरीराद
क्षिणांगच्छंति॥उपसिविगच्छंतिसहशरीरैर्दक्षिणांगच्छंति॥ ॥यथाऊर्ध्वतोभ्यदियासूर्यः।तथायन्त्रआस्तेयः॥ ॥कदेवतापिनि।स्म
शानंकर्त्तव्यं॥कदेशगहनप्रदेशः।अवतापयस्मिन्परिस्थितंनस्यस्तपति।नपाश्वस्थः॥ ॥अषरउदक्प्रवणोसमेवादक्षिणाप्रवणेएके
अदर्शनाग्रामाद।आरात्पथःदूरात्पथरति॥ ॥न्यग्रोधाश्वच्छंतित्वकहरिद्रस्फूर्जकविभीदकपापनामस्वर्णश्रृ।दूरात्करोति॥ ॥चित्तिवद्य
देशोभवति।तद्गुणाउक्तरत्पर्यः॥यशंवतिकंवतिवा।शमितिसुखनीयःप्रदेशः।कमितिरमणीयः।तत्रकरोतिवाशब्दोविकल्पार्थः॥

३३५

कर्क॰
७५

चित्रंपश्चात्।चित्रमनेकप्रकारंवनंयस्यप्रदेशस्यसोंगीकर्त्तव्यः॥ ॥तदभावउदकमन्तरितंवा।भवति॥ ॥कर्षूवारिस्यावति।कर्षूशब्देन
ऊसारउच्यते।चीराणि।तद्वतिदेशेकरोति॥ ॥ग्रामतस्तजनीमुख्येत्यनन्तस्येतस्यहेतुरुपेत।तान्यान्यस्येतुन्वावेतामूढावागृहेषुकु
येदितिश्रुतेः॥ ॥दिक्ष्वतिपुरुषमात्रेमिमीते।तत्स्थानेदिक्षुकीलपुरुषमात्रेमिमीयं॥ ॥उत्तरतःपृष्ठःपश्चाच्चकर्त्तव्यं॥ ॥विकृते
स्वक्तिषुशंकूनाहंति।विहृत्यविमित्वाकोणेषुशंकूनाहंति॥ ॥पालाशंपुरस्तात्॥ ॥शामीलवारुणादेहशंकूनन्याःस्वक्तिषु॥अप्रदक्षि
णं।देहशंकूवृत्रशंकुः।वृत्रःपाषाणः।वृत्रशंकुदक्षिणतइतिश्रुतेः॥ ॥अपसव्यविसृष्टपारश्वापरितायपेतापत्वितिपलाशशा
खयाव्युदूहतिअपसव्यविसृष्टाअप्रदक्षिणाचलिता।तयापरितस्यअपेतायंत्वित्यनेनमंत्रेणपलाशशाखयाव्युदूहतिमितंप्र
देशं॥ ॥दक्षिणाशास्वाणिरस्यपरिसृद्भिःपरिश्रयति।पूर्ववदपरिमिताभिः।गार्हपत्यपरिसृदपेक्षयाऽहपरिमितत्वं।एवंहिश्रूयते।य
जुषानाःपरिश्रयंतित्रस्वामिमाइति।पश्चाच्चपरिश्रयणंगार्हपत्यपरिश्रितो॥ ॥औदुम्बरसीरउत्तरतोवाषड्गवेयुग्मेनेयुक्तेतिसंप्रेष्यमृद्वि
तानरश्मिजपति।संप्रेषणजपोयाजमानौ॥ ॥अनुवाकचतस्रःसीताःकृषतिवायुःपुनात्वितिप्रतिमंत्रंउत्तरतःप्रतीचींप्रथमां॥अग्नेर्भोजनासूये
स्यवत्सेतिचात्रकृषामीत्यध्याहारःसाकांक्षत्वात्॥ ॥अपरिमितामध्येकर्षणी।सीताःकृषति॥ ॥अनडुहोविमुच्यविमुच्यंतामितिदक्षिणासीरंनि
रस्याश्वत्थेवरतिसर्वौषधंवपति।कर्षे॥ ॥सवितानरतिशरीराणिनिवपतिमध्ये।सवितरत्यनेनमंत्रेणकर्षमध्येशरीराणिनिवपति॥ ॥तस्मि

राम॰
७५
३२७

मंन्यंतुंममास्येतिदक्षिणामनवानंसत्वा॥अध्वर्युर्यातिरिक्तःतत्सामनवानंदक्षिणागत्वाउंममास्यैतिःक्षिपतीत्यर्थः।भिनत्तीत्यपरे॥ ॥प्र
त्यागतेपरंमृत्यवितिजपति॥ ॥शंवातइतियथांगंकल्पयित्वेष्टकानिदधातिमध्येतत्रैव।अथैनंयथांगंकल्पयतीतिश्रुतेः।तस्मामितिवै
क्विकवाक्यतिर्धः॥ ॥प्रतिदिशमतेषुपराचीस्तिस्रस्तिःस्रोलष्टाः।पादमात्रीःपराचीरितिनाम्नात्मे॥ ॥शर्कराअनभिचितःश
र्करारष्टकाभवति॥ ॥ऊर्ध्वप्रमाणमाहुर्बाहुमात्रस्य।श्मशानेभवति।ततश्चपरिश्रितमात्रवत्प्रमाणंभवति॥ ॥उरोदघ्नियस्यप्रमाणं॥ ॥
उर्ध्ववाऊर्वोस्तवेश्मस्यवेतिविकल्पःहस्वेश्मस्य॥ ॥उपस्थःस्त्रियाःजान्वन्तद्रस्यप्रमाणं॥ ॥सर्वेषांवाधोजानुप्रमाणं॥ ॥वाशब्दोविकल्पा
र्थः॥ ॥अवकाभिःप्रछादय॥ ॥ऊर्णाश्च।प्रछादय॥ ॥परिकृष्टेचयवन्वपेत।यदिपरिकृष्टात्पुरीषंतत्रापितत्रयवानावापश्रुतिक्रमेण॥ ॥दक्षि
णतःउपलेकर्षूखात्वाद्वारोदकाम्पापूरयति॥ ॥सप्तोत्तरतःप्राचीरुदकस्य।कर्षूःपूरयति॥ ॥तीर्त्वानावंतामश्मनः।अमात्याकर्षूषु॥ ॥
अध्यधिगच्छत्यश्मन्वतीति॥अनेनमंत्रेणकर्षूषु॥ ॥अपाघमित्यपामार्गैरपमृजे।अपाघमित्यनेनमंत्रेण॥अपामार्गैरात्मानममात्याअपमृज्य
ति॥ ॥सुमित्रियानइतिस्नात्वाहतवाससोनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानड्वाहमित्यनडुयमित्यागच्छंति।सुमित्रियानइतिस्नात्वाअहतानिवासांसिपरिधा
पअनड्वाहमित्यनेनमंत्रेणानडुहःपुच्छमन्वारभ्य।उद्वयमित्यागच्छंति॥ ॥ग्रामश्मशानान्तरेमर्यादालोष्टंनिदधातीमंजीवेभ्यइत्यनेनमंत्रेण
मर्यादायाएवलोष्टमारूप्येतिवचनात्॥ ॥अंजनाभ्यंजनेकृत्वोपासनेपरिस्तीर्यवारणान्परिधीन्परिधायवारणे।नस्रुवेणकामाउतिजुहो

कर्कं° ७४ ऋयोनेततीपसवने चऊतेषु। हविषुण्ऽअपंचसर्वान्नैर्दर्विहोमः पर्वतरमोषधिवनस्पतिमवुझंप्रकीर्यकर्त्तव्यः। एवमेवहिस्रूपते। संवुद्धं
मोषधिवनस्पतीनांप्रकिरते अश्वाणां वाद्धीणां चानेनेन्नमन्त्रंजुहोतीति॥ आश्वमेधिकंमध्यमं व्रतस्थाने इदमपरंविकल्परूपतप्राच्य
ते॥ व्रतस्यस्थाने आश्वमेधिकंमध्यममहर्भवति॥ ॥पौरुषमेधिकंवाजपेयस्य।मध्यममहर्भवति। अन्नवाश्वमेधिकार्थप्रपानामेकं
विंशतिर्भवति। तत्रात्पन्नुग्रहेतउवरुनाममृ। विरोधस्तस्मान्याश्वादिरोभवति। प्रमाणंत्वंविरोधाद्भवत्येवः। वाजपेयिकपदेसप्तदशा
रत्निता॥ ॥त्रिणवस्त्रयस्त्रिंशाउच्छौ। त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ कृतूउच्छ्रसंस्थौभवतः। तौचपूर्वस्तोमसंवेधिनौनत्रदृष्टत्वात्॥ ॥अ
तिरात्रोविश्वजित्। विश्वजित्सर्वपृष्ठोतिरात्रो दशममहर्भवतीतिश्रुतेः॥ ॥पुरुषमेधवद्दक्षिणासमृमिः सर्वमेधर्त्विजः॥ ॥शश्चवस
रणाप्रःपितृमेधउदानीममिधीयते। पितृमेधः संवत्सराऽस्मैतोपितृमेधउत्तिकर्मणोनामधेयं। सच संवत्सराऽस्मैतोभवति
यदानस्मर्यते संवत्सरास्तस्य। यत्रसमानाऽन्तस्मरेयुरितिश्रुतेः॥ ॥अपुग्मेषुवा। अयुग्मेषुसंवत्सरेषुकुर्यादिति हिश्रुतेः। अ
तश्चविकल्पायं॥ ॥एकनक्षत्रे। एकनक्षत्रे हि पितृणामिति॥ एकनक्षत्रेचयत्रैकानाक्काचित्तास्यातिरेवन्यादियथा॥ ॥अमावा रा° ७४
स्यायांवेति। माममृथ्याद्भश्यं समञ्चयःवस्मान्नभवति। एकनक्षत्रेमावास्यायांच। नैतदेवं। अमावास्यायामेकनक्षत्रंतस्तव ३२६
श्रवणात्॥ अमावास्यायामेकनक्षत्रमिति। तच्च समुच्चयेनन घटते॥ ॥निदाघशरन्माघेषु। निदाघोग्रीष्मः। शरद्दवमोघ

माघोपिमाघएव। एवंहिश्रूयतएव। निदाघोवानिनेयंचीपाता इति स्वधावैवैशरत्स्वाधावैपितॄणामन्नंमाघेवामानोयमइदितिच॥ ॥या
वंतोधुविष्वंतःस्फ्यावतः ॐमानादायक्रञाणीचापरिमितानि। धुविष्वंतः पुत्रपौत्राः वस्वाति सुमात्याधून्वंतस्त्रिस्त्रिःपरिक्रामन्ति।
पपशरीराणिग्रामसमीपमाहृत्य ॐमेनतत्स्येकृत्वा ग्रहतपदेशापरितत्यापसेषुवायमानेषुबीणायांचोञ्जतायाममात्यास्त्रिस्त्रिःपरिक्रा
मत्यन्नरीयैरुपवाजनैर्वोपवाजयंतः। ॐमेनशरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्याहतस्यवासस्यपदेशापरितत्य आपसेषुवादित्रेषुवाद्य
मानेषुउकृतायांवीणायांचवाद्यमानायां॥ अमात्याश्चतरीयैःउपवाजनैर्वोपवाजयंतः त्रिस्त्रिःपरिक्रामंति॥ ॥स्त्रियोवापरिक्रामंति॥ ॥न
वेतिविकल्पः॥ ॥पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषुचोच शाद्यात्परिक्रामंति॥ ॥विपल्यात्रमहरेततापल्पविवृद्धावरुनामेतदहर्भवति॥ ॥पन्न
त्यगातवाद्रिव्रजमभवति॥ अत्रमस्यौउपहरंत्येके। अस्थ्यश्रस्थिॐमायएकेनोपहारंकुर्वंति। एकेनेति॥ ॥उपवक्ष्यसंसशरीराद
क्षिणागच्छंति॥ उषसिविगच्छंति सहशरीरैर्दक्षिणांगच्छंति॥ ॥यथाऊर्वतोमध्यंदियात्सूर्यः। तथायत्नआस्थेयः॥ ॥कदैवतापिनि। स्म
शानंकर्त्तव्यं॥ कद्देशमहनप्रदेशःअवतापूर्यस्मिन्नुपरिस्थितनस्सूर्यस्तपति। नपाश्वस्थः॥ ॥ऊषरउदक्प्रवणंसमेवादक्षिणाप्रवणमेके
ऊदशनायामादे। आरात्पथः दूरात्पथरति॥ ॥न्यग्रोधाश्वञ्छतित्ववकहरिद्रस्फूर्जकविभीदकपापनामभ्यश्च। इरान्करोति॥ ॥वितिवञ्च
दृशोभवति। तत्कुणउकृरत्पर्थः॥ पश्वंवतिकंवतिवा। शमितिसुखनीयःप्रदेशः। कमितिरमणीयः। ऽतत्र करोतीति वाशब्दोविकल्पार्थः॥ ॥

३२२

कर्क० ७५ चित्रंपश्यात्।चित्रमनेकप्रकारंवनंयस्यप्रदेशस्यसोंगीकर्तव्यः॥ ॥तद्भावतउदकमन्तरन्तोवा॥भवति॥ ॥कर्षुवारिस्रवति।कर्षुशब्देन
ऊसारउच्यते।चारणानि।तद्वतिदेशेकरोति॥ ॥यामतस्तजनीमुद्धृत्यनन्यस्यतस्यहेतुच्छूपेत्।तीत्रान्यस्पेद्धृत्वावेतामूढावागृहेष्ठकु
येदितिश्रुतेः॥ ॥दिक्षुस्रक्तिपुरुषमात्रंमिमीते।तच्छ्मशानेदिक्षुस्रक्तिषुपुरुषमात्रमिमियं॥ ॥उत्तरतःपृष्ठःपश्चाद्धाकर्तव्यं॥ ॥विहृत्य
स्रक्तिषुशंकूनाहंति।विहृत्यविमित्वाकोणेषुशंकूनाहंति॥ ॥पालाशंपुरस्तात्॥ ॥शामीलवारुणादेहत्यूकून्नाप्रस्वक्तिषु।अप्रदक्षि
णं।दहृशंऊर्विन्तशेऊं।रत्नःपाषाणः।रतशंउद्दक्षिणतइतिश्रुतेः॥ ॥अपसव्यविस्रष्टपारद्यापरितापपतापतिलेतिपलाशशा
खयाव्युदूहति।अपसव्यविसृष्टाअप्रदक्षिणाचलिता।तयापरितत्यअपेतोयंतिलित्यनेनमंत्रेण।पलाशशाखयाव्युदूहतिमितप
देशं॥ ॥दक्षिणाशाखान्निरस्यपरिस्रद्भिःपरिश्रयति।पूर्ववत्परिमिताभिः।गार्हपत्यपरिस्रदपेक्षयाइहपरिमितत्वं।एवंहिश्रूयते।य
जुषाणाःपरिश्रयंतितूष्णीमिमाइति।पश्चाच्चपरिश्रयणंगार्हपत्यपरिश्रितो॥ ॥उदुंबरसीरउत्तरतोवाषड्गवेयुग्मानेप्रक्तेतिसंप्रैष्यमाणे
तातरतिजपति।संप्रैषणंजपोयाजमानौ॥ ॥अनुरज्जुचतस्रःसीताःकृषतिवायुःपुनात्वितिप्रतिमंत्रंउत्तरतःप्रतीचींप्रथमां॥ ॥अग्नेर्ध्वाजनमास्ये
स्यवर्त्मसेतिचात्रकृषामीत्यध्याहारःसाकांक्षत्वात्॥ ॥अपरिमिताःमध्येतूष्णीं॥सीताःकृषति॥ ॥अनडुहोविमुच्यविमुच्यतामितिदक्षिणासीरंनि राम० ७५
रस्याध्वर्युर्वपतिसर्वौषधंवपति।कृष्टे॥ ॥सवितातेशरीराणीनिवपतिमध्ये।सवितारत्यनेनमंत्रेण।कृष्टमध्येशरीराणिनिवपति॥ ॥तूष्णी ३२७

मन्यउंअममाद्देशितिदक्षिणामनवानंसत्वा॥अध्वर्युर्व्यपतिरिक्तःतूष्णीमनवानंदक्षिणागत्वाउंअममाद्देशितिक्षिपतीत्यर्थः।मिनत्तीत्यपरे॥ ॥प्र
त्यागतेपरंमृत्यवितिजपति॥ ॥शंवातइतिपथ्यांगंकल्पयित्वेष्टकांनिदधातिमध्येतूष्णीं॥अथैनंयथांगंकल्पयतीतिश्रुतेः।तूष्णीमितिलो
ष्टिकवाप्रतिषेधः॥ ॥प्रतिदिशमतेषुपराचीस्तिस्रस्तिस्रोलक्षणाःपादमात्रीःपराचीरितिनाभ्यात्मं॥ ॥शर्कराअनभिचितः।श
र्करारष्टकाभवन्ति॥ ॥ऊर्ध्वंप्रमाणमास्यंबाह्वसरणस्य।श्मशानेभवति।ततश्चपरिश्रितस्तावत्प्रमाणाभवन्ति॥ ॥उराकृत्रियस्याप्रमाणं॥
उर्ध्वंवाऊर्वोस्त्वेशस्यावेतिविकल्पःउरस्वैश्यस्य॥ ॥उपस्थःस्त्रियाःजान्वश्वस्यप्रमाणं॥ ॥सर्वेषांवाधोजानुप्रमाणं॥ ॥वाशब्दोविकल्पा
र्थः॥ ॥अवकाभिःप्रच्छाद्य॥ ॥ऊशैश्च।प्रच्छाद्य॥ ॥परिकृष्टेचेयवन्वपेत्।यदिप्रविकृष्टान्पुरीषंततश्चतेत्रयवानोवापःश्रुतिक्रमेण॥ ॥दक्षि
णतःउपलिकर्षूस्वात्वाशरीरादक्ष्यांपूरयति॥ ॥सप्तोत्तरतःप्राचीरुदकस्याकर्षून्पूरयति॥ ॥त्रीष्वीनावपेत्यश्मनः।अश्मान्वापूरिषूषु॥ ॥
अध्वधिगच्छेत्यश्मन्वतीति॥अनेनमंत्रेणकर्षुषु॥ ॥अपाघमित्यपामार्गेरपमृजे।अपाघमित्यनेनमंत्रेण।अपामार्गैरात्मानममात्याअपमृज
ति॥ ॥सुमित्रियानइतिस्नात्वाहतवाससोनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानड्वाहमित्युद्वयमित्यागच्छंति।सुमित्रियानइतिस्नात्वाअहतानिवासांसिपरिधा
यअनड्वाहमित्यनेनमंत्रेणानडुहःपुच्छमन्वारभ्य।उद्वयमित्यागच्छंति॥ ॥ग्रामश्मशानान्तरेमर्यादालोष्टंनिदधातीमंजीवेभ्यइत्यनेनमंत्रेण।
मर्यादायाएवलोष्टमाहृत्येतिवचनात्॥ ॥अंजनाभ्यंजनेकृत्वोपासनेपरिसमीपेवारणान्परिधानपरिधायवारणे।नकूर्वाणःकामाउतिमुहो

३३६

पर्क०
७६

न्न आयुष्यायुष्मान्भवति। अंजनमेव्हेन। अभ्यंजनं च पादयोः कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधायापरिधानोपदेशाच्चत्वारः परि
धयः। वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्ययन्न आयुंष्यानुष्मान्भवति शम्यामस्या॥ औपासनस्यात्र कर्तृसंबंधी न प्रेतसंबंधी। तेन स्रुवेणैव विहि
तः कर्मानुष्ठानसाधनभावाद्याहित इति॥ तस्याश्चान्येषां च संस्कारो न भवत्येवाऽपूर्वत्वात्॥ ॥अथैषां परिदां वदति परामेगाम नेषतेति।
अथशब्दो मंगलार्थः। पिद्यं कर्मानिवृत्यमिति। आनंतर्यार्थमित्यपरे। ततस्त्वानंतरमर्थलक्षणमपि न कर्त्तव्यं। परिदावादस्य यज
मानविषयमामाद्यविषयश्रुतेनैषामित्युक्तं॥ ॥अग्नेरौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति॥ अनेन मंत्रेण॥ औपासनस्य यस्मिन्ना उति
ऊता॥ स एव गृहीतव्यो। न प्रेतोपासनः। तस्यैकदेशं निरस्यति। स एव स्यानंतर्थ्यासे वध्यते॥ तदेकदेशो निरस्यते॥ तथा च मंत्रवर्ण
॥ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति॥ ॥इहैवायमिति जपति। जपमंत्र एतदभिधीयते॥ एकदेशो निरस्तः ए
कदेशो निरस्तः॥ एकदेशस्तश शब्दो वर्तत इति॥ ॥आसंदीसोपधाना दक्षिणानड्वान्पवो अश्व सर्वे पुराणे॥ ॥भूयसीश्च छेन्ने॥ ॥३॥
॥ ॥इति उपाध्यायकर्कविरचिते यज्ञसूत्रभाष्ये पितृमेधः समाप्तः॥ ॥२१॥ ॥अथैकाहाः॥ ॥उक्तान्याधानादीन्यध्वर्युवेदवि
हितानि पितृमेधान्तानि भीमारणीदानी छंदोग्य वेदविहितानि एकाहाहीनसत्त्रादिकाभिद्धास्तु राचार्य इदमाह॥ अथैकाहा
इति॥ तत्राथशब्दोधिकारानंतरप्रस्यार्थः॥ वेदांतरविहिता। ततस्त्वानंतरमर्थलक्षणमपि न कर्त्तव्यं। परिदावादस्य यजमानविवृ

राम०
७६
३२८

निवृत्योर्णाणि व्याख्यातुमभिप्रेयते। अभिधानारंभप्रयोजनं किं पुरोजननमिति चेत्। इह चोदकप्राप्तिपुनःप्राग्परार्थस्य तिरोकेणा
ख्यातेः कृतत्वपर्यायं स्यादिति। उत एतदिति चेत्। उच्यते वेदसमधीतत्वात् समाख्यायाः ऊतत्वे वकृतत्वमिति। ननु च क्षव ए
वैते उद्गिदादयः उच्यते वेदसमधीताः सत्यमेवं प्रधानेषु न समाख्यायाकर्तृत्वं। उद्गिदा यजेत पशुकामयति। सर्वं प्रत्यय
शांतः अंगेषु त्वपूर्वेषु समाख्यायाकृतत्वमिष्यते। नित्यनिपुनः श्वोदकपरिप्राप्तानि हीनिगदितकर्तृकाण्येवेति। एकाहाव्याख्या
ख्यात इति सूत्रशेषः। एकाहास्तूपलक्षणमहीनसत्त्राणामपि॥ ॥अवचनेपि शेषः। संस्थान्तरस्यावचनेपि शेषो भवति।
न्यायसूत्रमेतत्। प्राप्यस्यापरिवेरोधादित्यत्वाचाग्निष्टोम एव भवति॥ ॥अदेवनुदक्षिणा॥ भूनामैकाहः साधनुदक्षिणा भवति
। दक्षिणासंयोगेन धेनुविधानात्सकलस्य दक्षिणास्य विनिवृत्तिः कार्यधेनुः॥ अत्र च दक्षिणामिमंत्रणमेवौ विपरिणम्यते॥ ॥
गोमिः मोतिनो मैकाहस्य नाच कश्चिद्विशेषः॥ ॥गो आयुषी च उभौ एकाहौ। अपर आयुः। तावुभौ च संस्थे भवतः॥ ॥अभिजी
द्विश्वजितौ अपरावेकाहौ॥ ॥सहस्रमभिजितो दक्षिणा। ततश्च श्रूयसे सहस्रसंयोगेन श्रूयते। तदेव भवति। यथा ऽश्वराष्यग्र
हणांति सोन्वंधात्वैधातविति॥ ॥शतान्यश्वा सहस्रमिति सतमश्वानोयस्मिन्सहस्रेनह्छेता ऽश्व सहस्रे। तदभिजिद्दक्षिणाति
विकल्पः॥ ॥सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः॥ सहस्रं सर्ववेदस यानि धनानि तिविकल्पः। सर्ववेदसं परे। इदमुच्यते॥ ॥ज्येष्ठं पुत्रम

३२७

कर्क. ११ यमज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात्सर्वेषां। ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्वा। भूमिशूद्रवर्जं ददाति। उत एतत्सार्वमनुष्यः तां हि भूम्यायो
गोऽविशिष्टः। धारणाच्चंक्रमणाद्वारेण। शूद्रस्य च शुश्रूषोपतनन्वेति॥ ॥शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्यां। वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तते। शूद्र
स्य दानं च भवति। दृश्यते हि शूद्रदानं पुरुषमेधे सपुरुषां प्राचीदि घोतुरिति। न च विरोधो गर्भदासस्यात्। तस्माच्छूद्रोदाप्य एव।
अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदानेनैवाविरोधः। यथा चित्रे दृश्यते। सभूमि सपुरुषमिति॥ ॥द्रव्याभावात्तु तत्। दक्षिणाना
नो। विश्वजिद्भवति। उत एतेन। अथाभावात्सार्वस्वदानेऽतिरुल्यमेव नास्तीति तद्दत्तो विश्वजित॥ ॥समाप्तिर्वा चोदितावभ
थश्रुतेः। वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तते। समाप्येत वा विश्वजिता। चोदितो ह्यसौ विश्वजिता यजेतेत्यपवर्गपर्यन्त आख्यातार्थः। अपि चाव
भृथश्रुतिर्भवति। अवभृथादुदेत्य च सहस्रं विपरिदधातीति। वसनं विपरिधानं विधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति॥ ॥दीक्षासु
वा प्रदेशात्। दीक्षासु च त्वगाभिनिवर्त्त्य तथैव द्रव्यमपरिहृतं। अन्तत इति रिक्तं सर्वस्वमिति॥ ॥न समत्वात्। नैतदेवं। यद्धि वि
श्वजित्समाप्येतेति। समं ह्येतदुभयं। विश्वजिता यजेतेति। समाप्तिश्चोदिता। सर्वस्वं च ददातीति वा। सर्वस्वदानेऽश्रुतो विरो राम.
धो विकल्प एव युक्तः। पक्षे द्वेऽपि विश्वजित्साधीनेन चोदनाच। सर्वस्वं ददातीति। आ चोदनापक्षे सौलावाचिनी च। तेन विरोधे स ११
ति। अपमोवार्थो ग्रहीतव्य इति। विकल्पश्रुतिर्भवति। न चेह तुल्यत्वमित्यर्थः॥ विश्वजिति सहस्रं सर्ववेदसं यावि ३२८

कल्पतन्त्रः। तत्र सन्देहः किं प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवत्युतोर्ध्वं सहस्रादिति। किं तावत्प्राप्तं। संख्यासौ वापक्रमः॥ ॥परिमाणो सर्वम
विशेषात्। सर्वस्वपरिमाणो ह्यस्य परिमाणो यावत्स्वं तावद्गम्यते। सर्ववेदः सर्वं वेद इति ते न प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवति। एवं
प्राप्ते आह॥ ॥अधिकं वा प्रवृत्त्यनुग्रहात्। अधिकं वा सहस्रात्सर्ववेदसं ग्रहीतव्यं। सर्ववेदसं प्रवृत्त्या हि सहस्रेणानुग्रहं
दर्शयति। कोऽर्हति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं तस्मात्सहस्रं देयमिति। एवं सहस्रादधिकं प्रपद्यते। नेतरथेति। एवं ता
वदत्र सहस्रादधिकं सर्ववेदसमित्यर्थः। अन्यत्रापि प्रतिहर्त्तृपक्षे ह्यादौ सहस्राधिके प्राप्ते आह॥ ॥नानित्यत्वात्। नैत
देवं सहस्राधिकं सर्ववेदसमिति॥ न हि नियोगः किंचित्परिमाणं विशेषसर्ववेदसशब्दः प्रसिद्धः। यद्यस्य वेदः पर्वतस्य
वेदस्वमिति॥ ॥कर्मशब्दाद्वा। अभिधानायैतेऽनुव्यापारशब्दः। सर्वस्वमनेन दत्तमिति। तस्मात्प्रागपि सहस्रात्सर्वस्वमिति
। विश्वजिति तल्लिंगेन व्यवस्था॥ ॥अवभृथादुदेत्य रोहिणौ व सक्थ्यौ सकृत्पुच्छाते परिदधाति॥ ॥अवभृथादुदेत्याय
रोहिणौ व सक्थ्यौ सकृत्पुच्छौ वत्सिनेऽपि रिदधाति॥ ॥द्वादशरात्रं परिवत्सरं वा दक्षिणे विभ्रत्। तथावदितिवेणावी
अङ्गुवरीवा। उष्मीषं च॥ ॥तिस्रस्तिस्रः रात्रीर्वसति। द्वादशरात्रस्य विभागः॥ ॥अङ्गुवरे मूलफलभक्षः॥ अङ्गुवर खलु वैदे
शे मूलफलभक्षस्तिस्रो रात्रीर्वसति॥ ॥निषादे। निषादानां मध्येऽपरास्तिस्रो वसति॥ ॥जनेतिस्रो रात्रीर्वसति॥ ॥

कर्क
१८

समाने जने। अपरास्त्रिस्रः। अप्रसिद्धत्वात्स्वयमेवाह॥ ॥वैश्यो जनः। राजन्यः समानजनः श्रुतेः॥ ॥ग्राम्या यो जनं निषादानां मन्ययापा
पानं वा निषादानाममस्यैव नियमः॥ ॥संवत्सरं न याचेत्॥ किंचिदपि॥ ॥दीयमानं न प्रत्याचक्षीत। संवत्सरमेव॥ ॥यमाभ्यां
याययेत पूर्वापराभ्यां॥ यमाभ्यां वा विजिद्भ्यां जिताभ्यां यजेत। तत्र पूर्वकृत्याः परः क्रियते॥ पूर्वापर्यायेऽयमशब्दो
केदृशः। एवं प्राप्त आह॥ ॥युगपद्वा शब्दः पृथक्त्वार्थं तौ। न पूर्वापर्येणाविति हि युगपदेव न हि कर्मणोः पौर्वा
पर्ये यमशब्दो वर्तते। तस्मात्सहैव वर्षः। कार्ये तु लोके यौवा एवैव यमशब्दो दृश्यते। तत्रान्यथोपपद्यत इति। यमयोः कर्मणि निरूप्यते
॥ ॥दक्षिणोत्तरे देवयजने भवतः॥ ॥तत्र चादक्षिणमभिजितः भवति॥ ॥पत्नीशालमुत्तरे देवयजने भवति॥ ॥नानार्त्विजः। नाना पृथक्
पृथक् ऋत्विजो भवन्ति देशभेदात्॥ ॥तएव वा प्रसक्तत्वात्॥ त एव वा ऋत्विजो भवंति। न पृथक्त्वेन प्रभवंति हि तेऽभयोरपि देवयजनयोः। दक्षिणे ध्वर्युराध्वर्यवं
करोति। विरोधादुत्तरे प्रतिप्रस्थाता। उत्तरस्माचार्यगणवदनविरोधाभ्यामन्य इति। इह च युगपत्प्रवृत्तौ। षोडशसंख्या च ऋत्विग्विषया भवति। ऋतुद्वयमभि
निर्वृत्त्यर्थं तथा प्रसज्यते। तयोः साम्यादयः। तस्मान्नैव क्रतुद्वयमपि निर्वेद्यमिति॥ ॥बाह्यवैदिकानि समानानि॥ बाह्यवैदिकानि यान्यंगानि
दीनि तानि समानानि भवंति। अग्रस्यमाणविशेषत्वात्॥ ॥नानेतराणि॥ यानि पुनरन्तर्वेदिकानि तानि पृथग्भवंति। यथाग्नीषोमीयादीनि
ग। एतदेव स्थितिशेषस्तत्र॥ ॥कर्मसंनिपाते पूर्वं पूर्वमभिजितः क्रमं भवति। यथा सवनमानामिष्यानुपत्तिष्टन इति॥ ॥एयकृत सहस्रदा

राम०
३८
३३०

णा। दक्षिणोत्तरे देवयजने सहस्रसकृत्वरोपीति। सहस्रं पुनश्चाभयोर्भवति तेषां तत्रानुबाह्यवैदिकीनितरेषां॥ ॥सर्वजित्सप्ताहावृत्तसंवत्सरादूर्ध्वः
सप्ताहोऽभिप्लवस्तिस्र उपसदः षष्ठ्या। सर्वजित्त्रामैकाहः ससमहाव्रतो भवति। संवत्सरं दीक्षा भवंति। संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहे तीते सुत्या भवति।
तत्रोच्यते तिस्र उपसदो भवंति। चतस्रो दीक्षाः षड् उपसदो भवंति। एकादीक्षा॥ ॥अग्निविद्द्वादशदीक्षा भवंति। उपसदां विकल्पस्तेनैव॥ १
शताश्वरथमध्वर्यवे ददाति अग्नौ चीयमाने। शतं गवामश्वरथं चैकं अग्नौ चीयमानेऽध्वर्यवे ददाति। तत्र च प्राग्विरम्य चयनात्। चीयमान इति श्रव
णात्॥ तत्र चाभ्यागतेऽपकर्षः क्रियते॥ ॥उद्गात्रे व्रतकाले। शताश्वरथं ददाति॥ ॥होत्रे शस्त्रकाले। व्रतसमनंतरं प्रस्तुतकाले होत्रे ददा
ति॥ ॥ततो ब्रह्मणे तत्समनंतरमेव ब्रह्मणे ददाति॥ ॥शताश्वरथमित्यनुवर्तते॥ ॥दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्रं ददाति। प्रकृतेभ्य एव
मा भूदिति सर्वग्रहणं॥ ॥साहस्राश्चत्वारः सहस्रदक्षिणाः। साहस्रप्रतिचतुष्टोममपि साध्यान्यसंज्ञा। सहस्रदक्षिणास्ते भवंति॥ ॥तेषां चत
तीयतृतीयः संस्थो भवति। ज्योतिर्हि सर्वज्योतिस्तृतीयउच्छ्वसंस्थः पठ्यते। संज्ञाविशेषमाह॥ ज्योतिर्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिर्विराजसम्मित इति॥
षष्ठ्या यज्ञाः साद्यः क्रसंसक्ताः षडुनवो भवंति॥ ॥स्वर्गकामपशुकामश्चात्मवतोप्रथमः। साद्यः क्रोऽस्य क्रतुर्भवति॥ ॥एककालत्वादध्वर्यवे
तो दक्षिणा॥ ॥आश्वामावेगो॥ दक्षिणा भवति॥ ॥जघन्यात्रे ददाति। तमश्वं गावा ब्रह्मात्रे ददाति॥ ॥प्राकृतस्याः निवृत्तिः क्रतुयोगात्। प्राकृत
स्य दक्षिणा जातस्य च न निवृत्तिः। कुतः एतत्॥ उत्पद्येत गाद्यस्याः। एवं प्राप्त आह॥ ॥निवृत्तिः क्रतुयोगात्। निवृत्तिः प्राकृतस्य भवति। उत्पत्ति

कर्क° १२

क्रतुना हि युज्यते वा । तस्याश्वः । श्वेतो दक्षिणेति । तेन षड्दक्षिणा प्रयुक्तं तन्निवर्त्तत इति ॥ वचनादेकस्यापत्यं कृतं मुख्याने दद्यातीति । तत्क्रतुयोगेपि च
नादित्यदोषः ॥ दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामा नाय कूश्मानोद्धिनायः । सायः क्रो भवति । एषाम त्रापिकाराद्धत्यर्थः ॥ अश्वैकविंशतिदक्षिणाः श्वावाजोतश्च
विकल्पः ॥ हीनस्यानुक्तः । अनुक्तो नाम सायं क्रः । महानस्य भवति । यः कर्मणा हीनः स्यात्तस्य सो भवति ॥ साश्वं शतं दक्षिणा । अश्वो वा विति
विकल्पः ॥ विश्वजिच्छिल्पः । नाम सायं क्रः । तत्र विशेषः ॥ षष्ठ्याऽद्यञ्जनपदे प्रजेतेषां पथा साहृदयान् । दक्षिणाम्यस्मिं यस्मिंनन पदेस्वा
यो वृत्यातेषां पथा साहृदानपथाद्व्यमाचेष्टा ॥ अजाने यानपरजने । आजाने यानस्यानपरजने ददाति ॥ प्राच्येषु हस्तिनः । ददाति ॥
अश्वतरीरथानुदीच्येषु । वेसरीयुक्तान्रथानुदीच्येषु ददाति ॥ सर्वं स्वं प्रतिनिधिर्वादीयते । अप्रसिद्धत्वादुच्यते ॥ धेनूनं तु सीरधान्य
पल्यदासमिथुनं महानसारोहणं विमितशयनानि । धेन्वादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि । महानसोपयोगि कुंडं यंता मचर्वादि म
हानसशब्देनोच्यते ॥ आरोहणं च युग्यं । विमितशयनं प्रसिद्धमेव ॥ श्येनेनाभिचरतः । श्येनो नाम सायं क्रः पंचमः सोऽभिचरतो भवति ॥ यैरे
षक्ष्येन नायस्तदेव पनतं भवति ॥ विदोहिवा यत्र माता तु षेयारसं मे । अग्न्यादिना ॥ वरूत्तवह्निन्नं नवरूढं वा अच्छिन्ना सद्रूरूतं व
क्षिन्ने ॥ वा निर्द्वकूं । वा निर्द्वकूं मूलावरूढा भवंति । वा अनिर्द्वकूं मूलान्अपरेतस्ते द्रुपमन्यथावर्त्तयंति । वरूत्तं वह्निन्नं वा अच्छिन्नं वाय
दाकेस्नंतदानिर्द्वकूं निर्द्वकूं मूलावरूढं भवति ॥ दक्षिणाप्रदानं देवयजने भवति ॥ अचषाले यूपः ॥ त्सा अग्रस्यास्ये वायं भवति ॥ ॥

राम° १२

३३९

नैल्वको वाधको वा । एषा भवति । तिल्वकः प्रसिद्धः । बाधकोपयः गिरिमालक इति प्रसिद्धः ॥ इध्मो वैभीदकः ॥ शरमयं च बर्हिर्भवति ॥ अभिषवणे श
वनस्य । शवयनानसोऽधूत संबंधिनी अभिषवणोपकल्के ॥ रथो हरिद्रोने । नासनी ॥ लोहितः सवनीयोऽग्रपेऽरूढवते भवति ॥ लोहितवाससो लो
हितोष्णीषाः प्रचरंत्यृत्विजः । लोहितवाससो यैतेलोहितवाससः लोहितोष्णीषाश्च प्रचरंत्यृत्विजः ॥ निवीताः कंठावसक्तयज्ञोपवीताः ॥ उ
द्यतधन्वानः । उद्यतज्याधनुषो येषां ते उद्यतधन्वानः आरोपितधन्वान इत्यर्थः ॥ कलापिनः । कलापशब्देन भस्त्रोच्यते पततं इत्यर्थः ॥
काशाखोरकूटवंडाः ऋतमिश्रान् नवनवद्दक्षिणा ददाति लिंगानां । काणाः प्रसिद्धाः । खोरालंगाः । कूटवंडाः छिन्नपुच्छमयशृंगाः ऋतमि
श्राः ज्वरगृहीतमिश्रा इत्यर्थः । न चक्राणा नयति । नवखेदा नयति । रत्नेवमादिश्रवणात् ॥ पुरुषापोवादानाधिकारात् ॥ पुरुषाणां वा
नवसंख्यासंबद्धः प्रतिपुरुषं नवनवददातीत्यर्थः ॥ प्राकृतस्य वानयनं भेदेन । प्राकृतस्य वा दक्षिणाजातस्य एतानि लिंगानि भवंति
तेषां च नयनं भेदेन । एवं प्रकृतिरत्र गृहीता भवति । नवनवनयतीति च यथाश्रुतं ॥ दक्षिणाकालेकं वैदेनाविरूजेयुः समाख्ययाऽ
तारः ॥ उपतप्ता स्वनुपतप्तानामाज्यं । उपतप्तासु या अनुपतप्ताः तदीयमाज्यं भवति ॥ सा यः क्रध्यमो हिरण्यम्युतः सायः क्रश्वेनात्र
श्येनो भिधीयते । तस्य धर्मो लोहितोष्णीषादयः हिरण्यस्य च यद्यस्योपयुक्तं तत्तस्य भवाति ॥ एककनकैदक्षिणा षष्टिशतं षट् । एकत्वकप
छ सायः कः । तत्र षट्षष्टिशतं दक्षिणा ॥ सायः क्रधर्मः । व्याख्यास्यंत इति सूत्रशेषः ॥ दारुणादिसयः सर्वं क्रयते । नाजु ॥ सहपश्चनाल

2'60

कर्क० मनो॥ अग्नीषोमीयसवनीयानूबंध्यानसयूष्टेऽवसतिसोत्येहनि सर्वं कर्त्तव्यं। तत्र स्थानित्वात् सवनीयकाल एव पशूनामालंभः तदीयस्य स्थाने पुरुडाश
८० स्थानं च स्कन्नीयोनजहोति। अग्नीषोमीयेऽनुसवनान्नाडकालितः परतो गच्छति॥ ॥पुरोडाशो वाग्नीषोमीयस्थाने। अग्नीषोमीयेनातः पशुरित्यत्रा
ग्नीषोमीयः पुरोडाशो वा भवति। वान्वेति॥ ॥वपान्ते सदुकूलस्यान्निद्रन्निष्क्रयान्ते सवसगाससानभवति॥ ॥प्रतिदिशं वसंत्यृत्विजः। अतश्च पूर्वस्मि
न्नहनि आत्विग्वरणं कर्त्तव्यं॥ ॥पुरस्तायजमानो होता वसतीति शेषः॥ ॥एतेः क्रोशप्रत्यवायेन इतरउद्गातादयः प्रतिपत्तिक्रोशप्रत्यवायेन॥ ॥उद्गातोत्तर
तस्त्वसति त्रिभिः क्रोशैः॥ ॥अध्वर्युः पश्चात्॥ ब्रह्मा दक्षिणतः। वसति॥ ॥चतुर्भिरश्वरथैः सद्भारयंतिभिरावहंत्येनान् होत्रादीन्॥ ॥यथा क्रोशमम
श्वान् यस्य यावन्तः क्रोशाः सम्पताः तेनैव भवति रथा॥ ॥ततोनवनीतमाज्यं ततो दृतेर्यज्जातं नवनीतं तदाज्यं भवति॥ ॥सोमक्रयणस्त्रिवत्सः सांडः
त्रिवत्सस्त्रिवर्षः॥ ॥वेदिस्खरः सस्यमालिनी भवति॥ ॥व्रीहीन्यवान्वा पच्य। नध्यावस्यति॥ ॥खल उत्तरवेदिर्भवति॥ ॥धान्यखलः प्राप्यपात् प्रयोगप्रत्य
योनत्रैव भवतः॥ ॥येवेदिमभितः स्तानुत्तरवेदिदेशमध्नंति धान्यखले सति सन्निधानात् वेदिमभितो यः सस्यविशेषः तानुत्तरवेदिदेशमध्नंति॥ ॥
पांसुखले वाऽप्रत्ययाविशेषात् प्रकृत्यनुग्रहा। सर्वधांशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे। पांसुखलेवोत्तरवेदिर्भवति। तत्रापि हि खल शब्द प्रयोगप्रत्यये। सा
रुवा। अपि चैवं प्रकृतिरनुगृहीता भवति॥ ॥खलेवालीयूपो लोगलेषा॥ धारणो यथात् यतः॥ खलेवालीयूपकार्यं भवति। सा वर्ष्वमेव निहिताइ राम० ८०
त्र्या॥ ॥कलापी चाषालार्थे। कलापी चनणपूलकः चषालार्थे भवति॥ ॥निवृत्तिग्रहणात् प्राकृतनिवृत्तिः। निवृत्ता हि खलेवाली यूपकार्यबाधी ३२२

यते। अतश्च प्राकृतानां यूपधर्माणां निवृत्तिर्भवति। यूपशब्दो हि संस्कारनिमित्तः छेदनादयश्च स्वर्चवरहनपर्यंताः यूपस्वरूपप्रयुक्ताः। न कार्य
प्रयुक्ताः। तस्मात्सा धर्मनिवृत्तग्रहणात् प्राकृतनिवृत्तिरिति॥ ॥आविशादनिवृत्तिः स्यादितदेवं। यदि कार्यविशिष्टा धर्मा भवेयुः। न चैते कार्यविशि
ष्टाः स्वरूपप्रयुक्ता एवेत इति॥ न हि यूपशब्द आकृतिवचनः। अलौकिकत्वात् संस्कारनिमित्तः। स च संस्कारेषु प्रयोगात्॥ ॥उर्वरादिवा द्विती
यस्य सन्निधेः। उर्वरादिधर्मजातं द्वितीयस्य भवति॥ न तु सन्निधेः हितत्प्रत्यत इतिवा सर्वेषां भवति। सा यच्छान्यप्रकृत्यश्रवणात्तत्र यत्नसन्निधाना
द्वितीयस्येति तत्राच्यते। अवश्यमेव प्रथमानं वस्तुकस्यचिद्देवसन्निहितं भवतीति॥ ॥उ। व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः। व्रात्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क
तवो भवंति। व्रात्याः प्रसिद्धा एव। त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च लौकिके भा भवंति। न ह्येतेराधानं प्रयुज्यन्ते। अतदंगत्वान्
उक्तमाचार्येणात्र्यपतीष्टिं प्रकृत्य लौकिक इति॥ ॥द्वितीयउक्थ्यः भवति॥ ॥व्रात्यगणस्य येसंपादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्। संपादनं गायन
नर्त्तनं कारस्ने। तेषां प्रथमेधिकारः॥ ॥द्वितीयेन निंदिताः नृशंसा अनृशंसत्वेनयेनिंदितास्तेषां द्वितीयेधिकारः॥ ॥तृतीयेन कनिष्ठा
न घवः॥ ॥ज्येष्ठश्चतुर्थेन॥ अभिरूपंते। ज्येष्ठशब्दार्थमाह॥ ॥शेपनप्रजननाः स्थविरास्तदा स्थाः॥ ॥तेषां पान्नृशंसतमः स्यादिव्यवत्तमो वा नू
चानतमो वा तस्य गार्हपत्यपदी स्थैरन्। स गृहपतिः कर्त्तव्यः॥ ॥तस्य मरुमनुमरूपं तत्र आसीरन्। तस्य गृहपतेर्भस्म न्वितर मरूपं ति। अतश्च ग्राम्य
तेउ मयसंस्कारायं द्रव्यस्य पुरुषस्य च॥ ॥व्रात्यधनानि भवंति वक्ष्माणानि॥ ॥तिर्यङ्नद्धमुष्णीषं प्रतोदः प्राजनः॥ ॥ज्याह्नोडोऽयोग्यधनुस्त

349

कर्क
८१

दाह्यांज्याकृसेनपदयोसंपधनुःतत्याफोउरंच॥ ॥वासःकृष्णशंकद्धंःकृष्णमसितंयेननकृतागोनकृष्णशमित्युच्यते।कृष्णसूत्रेणेतिन्यर्थः।तत्‌वद्दूएवं।
॥ ॥अकृष्णंकृष्णदशंवातदाख्या॥ अकृष्णंकृष्णमिदंशामिस्तदृशांतांकेतं।स्यात्मयत्राहिकतूशवःप्रमिद्धं॥ ॥फलकास्तीर्णोविपथःफलोके
शस्तीर्णोविपथःयावत्मेनानाक्रोति॥ ॥अश्वाश्वतरान्योकंप्राभ्यापुनःस्यादित्येके।एकेआचार्याःकंप्राश्वाश्वतरंपुनरथमिच्छंति।ए[illegible]
त्येकिन्त्याथं॥ ॥निष्कोराजतः।निष्कआरमणिविशेषः।सराजतोभवति॥ ॥अजिनेपार्श्वसंहितेकृष्णवलक्षेआविके।आविकेचर्म्मणिपार्श्ववलक्षे
ग्नेकृष्णेसितवती॥ ॥तत्‌स्पतेःधने॥ ॥एवमेवाजिनानीतरेषां।इतरेषांव्रात्यानामेवमेवाजिनानिभवंति॥ ॥दामतूषाणिवलूकांतानिदि
कृडान्याविकानिवासांसिलोहितानिकृष्णानिवातदाख्यानि।दामतूषाणिद्विचूडानिलोहितान्यानिकृष्णांतानिवावलूकान्तानीत्या
ख्या॥ ॥दामनीद्वे॥ ॥उपानहावकर्णिन्यौकृष्णेस्यातामित्येके।एकेअकृष्णेइति॥ ॥मागधदेशीयायब्रह्मबंधवेदद्युःपाककालेव्रात्यधनानिदृ
यः।सर्वएवव्रात्याःमागधदेशनिवासीयःसब्रह्मबंधुरभिजायतेसमागधदेशीयब्रह्मबंधुःतस्मैदद्युः।अपरेतुमागधंगेपमाजीननत्रयोदेशीयः
यरसमाप्तेदेशीयइत्युच्यतेतस्मैदद्युः॥ ॥अविरतेभ्योवाव्रात्यचरणात्‌।अथवाचार्यव्रात्यचरणाद्विरतास्तेभ्योदद्युः।एवंविद्यूयते॥ ॥तेष्वेव
मृजानायंतीतिश्रुतेः।तेष्वेवव्रात्येषुमृजानाआत्मानंशोधयंतीति॥ ॥त्रयस्त्रिंशतंत्रयस्त्रिंशतंदक्षिणानिदद्युः।एकैकाः॥ ॥द्विगुणागृहपतेरित्येके
एकेआचार्यागृहपतेर्द्विगुणादक्षिणांदद्युरिति॥ ॥व्रात्यस्तोमैरिष्ट्वाव्रात्यभावाद्विरमेयुः।विरमंतिउपरमइत्युच्यते॥ ॥व्यवहार्याभवंति।अतःपरं॥ ॥

राम०
८१
३३३

अग्निष्टुब्रह्मवर्चसवीर्यान्नायप्रतिष्ठाकामानांपश्चापतस्वमन्येत॥ ॥अग्निष्टुन्नामैकाहः।सवीर्यान्नायब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामानांभवतीति।
पश्चापतस्वमन्येत।पश्चात्मानंकर्मदोषात्पतितमिवमन्यते॥ ॥यस्तविभ्रष्टस्यच।अग्निष्टुद्भवति॥ ॥यस्माद्राष्ट्राद्भ्रंशेरन्सवाभवतीतिवि
कल्पःप्रतिष्ठाकामानामग्निष्टुतोमेदपत्नमेव॥ ॥क्लोदागेयविशेषोयथाकामंस्तुत्यमपाग्नेयीभवति॥ ॥एवंयथास्तुतात्‌इंद्रस्तुतिरैंद्रीसब्रह्म
णाः।स्तुयेस्तुतिमारीरंइंद्रस्तुदादयस्तुसर्वमैषिकाः॥ ॥सर्वमेके।अग्निष्टुत्याग्नेयमिच्छंति।प्रकृतौयात्रेंद्रपदंतत्राग्निपदप्रयोगइति।एकेत
न्नेच्छंति।उक्तविशेषात्‌।उक्तोहिविधिरुक्तस्याग्नेयायग्रहाभवंत्याग्नेय्यःपुरोरुचइत्येवंग्रहदेवतास्थानेअग्निष्टुत्याग्निपदमुच्यते।पुरोरुचस्त्व
स्याजरासमसंबंधिन्यः।एवमिंद्रस्तुदादिष्वपिउक्तरानुवाकपुरोरुचोभवंति॥ ॥यथोसाहृदयात्‌।अग्निष्टुति॥ ॥आग्नेयानामनड्वाहिरण्यास्वा
जानेः॥ ॥त्रिवत्सश्चत्वारःकुमावोभवंति॥ ॥अनिरुक्तःप्रातःसवनप्रथमः।तस्यैवउपजइतिविशेषसंज्ञा॥ ॥यामकामस्यदाभवति॥ ॥दक्षि
णाश्वरथश्चतुर्युक्तः॥ ॥श्यावोन्यमतेः।श्यावःश्यामवस्त्रं।तेनोब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्यबृहस्पतिसवःभवति।बृहस्पतिसवइतिविशेष
संज्ञास्य॥ ॥द्वैतहवींषिनिर्वपति।अग्नेः॥ ॥अतिग्राह्यवद्‌ऊहेदहरहातिबृहस्पतेअतिपद्येइति।अतिग्राह्यवदितिग्रहाणांहोमकालेलभ्यते॥ ॥
उपालंभ्योवार्हस्पत्यः।द्वितीयःसवनीयोभवति॥ ॥निहितेषुनाराशंसेषुप्रातःसवनेःनपाउर्वनेकादशदक्षिणाव्यादिशति।नाराशंसेषुचमसेषुप्र
तःसवनेस्थापितेषु।अथवकऊर्वनेएवैकादशदक्षिणाव्यादिशतिमतिंश्चः॥ ॥अश्वद्वादशामाध्यंदिने।एतस्मिन्नेवकालेव्यादिशति॥ ॥अपाकेतो

त्फमयीःपात्रं रउलात्॥ ॥अत्र चाऽऽद्रेते पर्दैषः इष्टिरुक्तं चावि॥ ॥एकादशाग्नीयसको व्यादिशसेत्तस्मिन्नेव कालेत्तृतीयसवने धा दिष्टमनं॥ ॥अनू
वंध्यवपाहोमान्ते पाकरणं कर्त्तव्यं॥ ॥अनाक्रमणं च सर्वेषांदक्षिणापथेन त्वच शब्दात्तस्मिन्नेव काले॥ ॥एकादशैकादशवा शतानि स्रूः सहस्राणि
वा वेतिविकल्पः॥ ॥अभूत्वेवमध्याह्निने धिके भवति॥ ॥वाजपेयवदान्येनाभिषिच्यतेकृष्णाजिने। वाजपेयवदिति माहेन्द्रस्थे॥ ॥अक्रमोपि
संस्रवेणवा। अभिषिच्यते॥ ॥अन्यत स्रवमिवाय। अन्यत एवाभिवायो भवति॥ ॥अत्रत्यवरोहीस्यात्॥ अनभ्यस्कृत्योतीत्यर्थः। अन्यस्कंधेपूर्णपि
॥ ॥स्वपतिरित्येन ब्रूयुःजनाः॥ ॥सप्तजनानाख्यासौयं पुरस्कृत्य वीर स एते नन्यजेत। दरहस्पति सवेन॥ ॥इषुः श्येनवर्तशायेन समानमितरं श्येनेन
तिक्त्वेनान्॥ रयोस्तु विशेषः। सयोनभवति॥ ॥मरणकामस्य सर्वस्वारः कृतान्नदक्षिणाः क्रतुर्भवति। तस्य चकृतान्नदक्षिणा॥ ॥दीक्षो
यवनि घृत्येवमहः। मर्ह यति॥ ॥अस्य च हरणं सोमानां॥ सोमव जित्तानां मस्वव हरणं॥ ॥आर्भविष्टूयमाने दक्षिणेनौडुंवरीं कृ
ष्णाजिने संविशति दक्षिणाशिराः प्रावृतः। आर्भवदिति तृतीयसवनपवमानमुच्यते॥ तस्मिंस्तूयमाने दक्षिणेनौडुंवरीं दक्षिणाशि
राः प्रावृतः संविशति॥ ॥तदेवं म्रियते॥ ॥जीवेद्वेतदेयं स्व व संस्था सुपत्नीयजियस्थानेऽर्जुः। जीवतिचेत्तदैयं श्रव संस्था सुत्वा त्रियां।
सुपत्नीयजियस्थानेकार्यं॥ ॥मृतेतत्तदन्तमथाभावात्। मृते यजमानेत्तदन्तमेव कर्म भवति। ऊज एतत्। अर्थाभावात्। कायामा वादानाश।
॥ ॥यजमानपात्रजो। पहवींच्या स्वनयिप्राप्स्यथार्थगच्छुः। अन्यनैवमेवहितद्रव्यादाभावादनाद्याहवनायइति॥ ॥समाप्तिर्वामयचोत्स्नात।

दाशब्दः पटूव्याख्यातो। समाप्तिः कर्त्तव्या। नयजमानपात्रजीषादीनां प्रतिपत्तिः। उभयपक्षेचोदितं। सर्वस्वारेणयजेतेति। प्रारंभः समाप्तिश्च उपक्र
मप्रभृत्यपवर्गायपंतो सा व्याख्यातार्थः॥ ॥समिष्टयजुरंते संत्वा हिन्वंतीति दावोहरणं। समिष्टयजुष्षु उत्तेषु संत्वा हिन्वं तीत्यनेन मंत्रेण अ
संचयर्थे दावोहरणं॥ ॥संत्वा ततः उरितितत्कृतं। तस्यैव दारुणः॥ ॥संत्वान्प्राणंतीति प्रक्षालनं। आसंस्थाः॥ ॥संत्वा शिख्तुतीत्यासंदीविधानं। कर्त
व्यं॥ ॥आसंयैनमवभृथं कृत्वाऽस्य रुसमाथन हनेन प्रक्षाल्यानूवंध्यवपाहोमानेदक्षिणाग्नौ वेदिश्रोणौ सर्वं केशश्मश्रुलोमवपनं। अ
स्य करणं च स्नानकार्यं॥ ॥मन्ताहितान्याव्रचौ। कर्त्तव्याः॥ ॥अनूवंध्याने याज्ञान्हत्य वेदिमध्यमान्नीध्राद्दक्षिणाशिरसं चितावाहिते
सकृताः त्रिपेमेन परिगायाव्राकेस्तुपर्श्नमित्येतस्यां। अनूवंध्यायांतेवेदिमध्यमग्नीनाहृत्य। आग्नीध्राद्दक्षिणातो दक्षिणाशिरसं चिता
वाहितनुसुकृतां। यमेनसाम्नास्त्रिः परिगापयेत। नाकेसुपर्णमित्येतस्यां चिसृतान्तः परि सामस्वधिकारः। उक्तिः कृतेग्रहणं॥ ॥धूमप्राप्नुवंषसे
धूमरिपतीति। परिगायात॥ ॥आभेप्राप्रेऽग्नेम उभसावश्च सीत्यन्य तेरेणा परिगायात॥ ॥उरव सानेनते वासर्वस्य समाप्तिर्नरक्कुमानीयातेवाव
दिमध्यम अग्न्याहरणादिकं कर्मकर्त्तव्यं॥ ऊजएतत्॥ अत्र सर्वं समाप्तं भवतीति। यत्तु पूर्वेमुक्तमनूवंध्यान्तइति। तद्रूपभार्भेनाजेकेशश्मश्रु
लोवपनं विहितं ततेश्रौच्यते। अत्रैव वेदिमध्यमग्नीनाहृत्येति। प्रकृतत्वादनूवंध्यांतएवेतिगम्यते॥ अस्तुतश्च चेति चेत। नोत्त यहणास्य
निरूपचरितत्वात्सर्वो न प्रतिपत्तेः सस्मादुदवसानीयांतएव॥ ॥जीवेद्वदेनैन्नेरारंभेण मुमूर्षेत। आपवत्नाग॥ ॥जिजीविषेदाजीवित

कर्क॰ ८३

मपिवेदिच्छेदिति॥ ॥ऋत्विगपोहनीया स्तुपन ऋत्विगपोहनीया इति सामान्यसंज्ञा तत्रैकः॥ ॥सर्वस्तोमः॥ ॥अहनी चोत्तमे छंदोमिके एव
त्रिके येनो तत्र॥ दृष्टत्वानयोः पृथक्करणं॥ ॥वाचस्तोमा प्लुलाराः। वा चस्तोमसंज्ञा कृष्णलाराः क्रतवो भवंति॥ ॥तत्र छंदोगेभ्य विशेष॥ ॥पृ
ष्ठ्यस्तोमाः त्रिचतुष्पंचदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः। पृष्ठ्यस्तोमसंज्ञाः षट्क्रतवो भवंति। तव्वरादयः॥ ॥ऐन्द्रवाचम्मौ स्पा सोमाः
पर्वस्थानेषु त्रिषु तत्र च पार्ष्टिकान्यहानि भवंति॥ पृष्ठ्याविधिनो भवंतीति श्रुतेः॥ ॥वैश्वदेवस्थाने प्रथमं। अ अहर्भवति पार्ष्टिकात
ञ्च॥ ॥अरूपं भवति॥ ॥अत्र रवेद्यकरणं चात्रैव॥ ॥परिधौ पशुनियोजनं॥ ॥द्वितीये द्विदिवा ग्रहः। द्वितीये पर्वस्थाने ग्र
हो भवति द्विदिरवे व्याख्यातम्॥ ॥अग्निष्टोमं प्रथममेके। पास्तु थमहरुक्थ्यसंस्थं तदग्निष्टोमसंस्थमेके ब्रुवंति। एकं उक्थ्यसंस्थ
न्ते छस्य च संस्थाप्यात्रान्यत्व च धर्मास्तु तदीया एव॥ ॥तृतीयस्य हो त्रिरात्रेऽन्त्यमः। तृतीयपर्वस्थाने पार्ष्टिकत्र्यहो भवति त्रि
चातिरात्रमन्तमे भवति॥ ॥अग्निष्टोमं प्रथममेके। एके षोडशिनमिच्छंति॥ ॥ज्योतिष्टोमः शुनासीरीयस्थाने भवति पार्ष्टिकान्यहानि
द्वादशदात्रे पसद्यानि भवंति। अतिग्राह्या भवंति। किं बहुना पृष्ठ्या यदिष्टं सर्वत्र भवति॥ ॥पंचसप्तसवनीया वैश्वदेवचातुर्मास्ये
यैन्द्राग्नाः। पंचसप्तदश वैश्वदेवा द्वयोर्यथासंख्येन सवनीयाः॥ ॥षष्ठे वैकादशिनाः भवंति॥ ॥वायव्याः सप्तमे। सप्तमेऽहनि वायव्याः सप्त
न्यायः॥ ॥पंचसप्तपंचाशत्प्रत्यहं दानं। अन्तमे द्वादशशतं भवति। हिरण्यादेश्च निवर्त्तनिरत्र॥ ॥वेत्सावापवशानीयथर्तुजाः यथर्तु

राम॰
८३
३३५

जा इतियेयोपस्मिन्नयज्ञेजातोऽजातः स तत्र दापते॥ ॥प्रतिपर्वावभृथाः भवंति। पार्ष्टिकानामेकोऽवभृथो दृष्टः। समाप्तिरिति प्रतिप
र्वग्रहणं॥ ॥न्याय स्तत्र मेन॥ ॥पर्वान्तेष्वहं तं वहतो वासः॥ ॥अह्नः पापी। त्रिपन्नाय गच्छेत॥ ॥अमांसाशी। मांसं नाश्नीयात्॥ ॥अनूबंध्याव
हस्पत्या मैत्रावरुण्यौ सायां व्रिनिपा पथावभृथो भवंति॥ ॥प्रतिक्रमे सोमाः। व्याख्यातं व्याख्यात इति सूत्रशेषः॥ ॥अग्न्याधेयपुनराधेया
ग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणायणाः। एता एव संस्थास्तेषां॥ ॥उक्थ्य पशुबंधमेके। पशुबंधमेक उक्थ्यसंस्थमिच्छंति पूर्वोग्निष्टो
म॥ ॥७॥ प्रातःसवनीयानन्तुहवींषि निर्वपति। प्रतिक्रमे सोमेषु विशेषमुच्यते। प्रातःसवने सवनीयानन्तु हवींषि निर्वपति। अ
त्र च॥ ॥पयसी अग्निहोत्रयोः। अग्निहोत्रसोमयोः पयसी अनुनिरूप्येते॥ ॥अग्निदेवतानुबंध्या स्यात्सवनीयाः। तेषु कर्मस्तु मास्यत्या देवता
सानूबंध्या यं भवति॥ ॥आयाच सवनीया॥ ॥एकदेवतैष्टमयो यत्र पुनः। कर्मण्येकैव देवता यथाग्निहोत्रे पुनराधेये च। तत्रो भयं तद्देवत्यं भ
वति॥ ॥चातुर्मास्येषु चैके। निर्वापमिच्छंति। एकेन। तत्र च माफत्यानदेशभेदः। सोमांगभावात्। अतिप्रणीज एव याग। पित्र्यज्ञे वैवमे
व॥ ॥सप्तदशाः पंच। सप्तदशसंज्ञकाः पंचक्रतवो भवंति। तद्विशेषानाह॥ ॥उपहव्यो निरुक्तो ग्रामकामस्य। उपहव्य इति विशेषसं
ज्ञा। स ग्रामकामस्य भवति। अनिरुक्तश्च॥ ॥अनन्तं वाभिशस्यमानस्य। अनीकेनाभिशस्यतेऽप्यनुत्तस्याप्युपहव्यो भवति॥ ॥श्यावाश्वो
दक्षिणा। तत्र सगो दाति॥ ॥स्वर्गकामस्यात्तिपेय॥ ॥आत्तपेय इति विशेषसंज्ञा। सप्तदशस्यैव। स स्वर्गकामस्य भवति॥ ॥दीक्षोपसदे

द्वादश।द्वादश दारोपसदो भवंतीति क्वचनात्॥ ॥ति स्रः उपसदः भवंति। एकाहस्योपसत्करति। शेषान चदीस्याः एवं दारोपसदो द्वाद
शसंख्या भवति॥ ॥स[illegible]वाशवः परूव्याव त्रै॥ षडुपसदो भवति। षद्वादारूाः दारोपसदो द्वादशसंख्या श्रूयते। समविभागेनेति त्या
य्य।समं स्यादश्रुतं [illegible]ति॥ ॥त्रमयत्रवाद्वादशातागुणोत्वाता वा शवः परूात्पापीयहे। नरूपसदः संख्या प्रतिश्रूयते किंतर्हि दारोपसदः
प्रतिसंख्या श्रूयते। ऊत एतत्। गुणत्वो संख्याया। तदारोपसदो द्वाद शस्वतीन्यच संख्या दारोपसः इति विधीयते॥ गुणा[illegible]स[illegible]मा[illegible]स्य च प्र
धानमार्दर्त्रि श्रोज्य। तस्मादहरूपसत्सु च द्वादश संख्येति॥ ॥एतं व्रतयति। अव्रतयति तदे[illegible]॥ ततः अपयसा निवर्तितः। तस्पैरि माणमाह॥
चमसंपूर्णम गुलिपर्वणा मौल्येन सर्वतः प्रमितं माद्यायामुपसदि। अंगुलिपर्वणा मूल्येन सर्वतः प्रमितं चमसं पूरतस्य। सो व्रतयति प्रथमायामुप
सदि॥ ॥द्वितीय द्वितीयायां। द्वितीयेन पर्वणा प्रमितं द्वितीयायामुपसदि॥ ॥तृतीयेन तृतीयायां प्रमितं॥ ॥मध्यमेनाद्यतः सतं व्रयुः॥ सोमान्मद
यिष्यतः सतं च देयुः। उत्स्मासिः शातमुदकमित्येव मादि॥ ॥सदोवा स्वपतः। सतं व्रयुः। दा[illegible]वेदाविकल्पार्थः॥ ॥सोमं चमसोदक्षिणा औदुंबरः प्र
गाणपकृश्वासादयः। औदुंबरः सोमचमसो दक्षिणा॥ ॥समानगोत्राय ब्रह्मसोदेयः॥ ॥प्रकृतमतः सर्वो धेतादातारतमतः सोमिमाह्यते। ऊत एतान्सर्वा
र्थत्वादतो हि देवेभ्य उन्नयंत्येता मनुष्येभ्यः पितृभ्य इति। मनुष्यार्थमिदमेवोन्नयनमित्यभिप्रायः॥ ॥अपश्चम समेके तेन सयजेतेति श्रुतेः सो
मो अपुच्चमसमेक इच्छंति। यत एवं श्रूयते। तेन सयजेतेति। एवं केचिद्विकल्पयंति। तत्पुनर्नीतीवश्रुतरूपं। त्रिन्धार्थया गो अन्यस्य प्रयणोत्तरं

विधिः यतस्त्वेत स्पमंजसेन। तस्मात्प्रथमएव परूः पूतमतः सर्वार्थत्वादिति। तन्नु च तेन यजेतेति श्रुतिः व्यर्थं॥ तेन समयजेतास्तेन युक्त यादित्यर्थः। पत्नीश
द्वेनल्करूण्याहोमो भिधीयते॥ ॥अप्रवत्। अधिकरणानिर्देशो यं। तस्य ऊर्ध्वेदस्तान्तापस्य। मध्येवोतैवगता थे वादवाच्यमेतत्। लिंगापन्यासार्थं
पुनर्वचनं तदुच्यते॥ ॥पश्चुपवादाद्योऽतरस्य सवल्नदाक्षिणास्य निवर्तिः येन पश्रूपवादो भवति॥ सत्पंवा अपेयान्नं पशवो नतेऽयोयस्मै
तोपयेपूश्रन्दयादिति॥ ॥द्विनामोत्तरावरुहिरण्यादक्षिणा। यश्च उत्तरः क्रतुर्द्विनाम्ना। वरुहिरण्या दक्षिणा शत इति च॥ ॥दादशायां हिरण्ये द्वाद
शमानं ददाति। मानं च कृष्णलं। लोके रत्तिकेति पत्युसिद्ध। अयं च दक्षिणा। नक्षत्रदक्षिणा विकारः। न चैषि दक्षिणा प्रतिप्रसवः। किंतर्हि अपूर्वा
दृक्षिणा नरमेव तत्॥ ततश्च दक्षिणा धर्मो नात्र भवति। अतश्च दानमात्र दक्षिणेति॥ ॥उत्तरेषु च द्विगुणं पूर्वं पूर्वं दाप्यते॥ ॥प्रायणीयातिथ्योपस
त्सु॥ पशुवपांते प्रतिसवनं निहितेषु सवनमुखीपेषु उदयनीयायामनुबंध्यायामुदवसानीयायां सजं चोऽत्रे हिरण्मयी॥ ॥रूक्मं होत्रे॥ ॥अनड्
श्वंतं कालेसर्वेभ्यः। इयं च ऋतुदक्षिणा तत्र श्रुत धर्मो भवति। सर्वेग्रहणा च्चरतरेषु हिरण्यादि दानेषु तत्कालश्चेत्युक्ताः प्रतिपत्तव्याः॥ ॥वैश्यप
शुकामयो वैश्यस्तोमः। वैश्यस्य पशुकामस्य। पशुकामस्य वा वैश्यस्य॥ ॥सवनान्याशीर्वेतिभवंति॥ ॥प्रातःसवने प्रतिदुहा श्रयणं। दुध्ना
त्रेण॥ ॥अतेन माध्यंदिने। श्रपणं॥ ॥तृतीयसवने दध्ना॥ ॥दक्षिणा वसतरः पंचवर्षाः पृश्रयः पृश्रयो विचित्राः॥ ॥वसतर्यश्च निहाय पिण्प
वाताः पंचवर्षा राजीवपृश्रयोनवनीतपृश्रयोरूणाः पिशंग्यः सारंग्य इति। अप्रदीन अक्रामिताः राजीवपृश्रयः पयपृश्रयः नवनीतपृश्र

क.कं.
२५

यानवनीतसदृशो श्वित्रैः। अरुणाः स्मपिलाः। पिशंगाः सामसवर्णाः। सारंगाव र्णान्तरोपसृष्टाः॥ ॥अथ यस्य सहस्रं द्वादशं वा नयात्। सहस्रं पदेतयज्ञं भवति॥ ॥सोम्या
नियूतस्पती बृहदुक्थः। सोमातिपूतस्य विरेचिनः॥ ॥अपरुद्धस्य राजन्यस्य भवतीति श्रुतेः॥ ॥दीर्घव्याधियाम कामप्रजाकाम पशुकामानो वा। एषा चत्री
वृष्टु द्भवति॥ ॥पूर्ववत्सोम्याः अयणांवंतो भवंतीत्यर्थः॥ ॥८॥ धेनुशतम्मा शिरेडहीति। अत्र विशेषः॥ ॥तदेव दक्षिणा भवति॥ ॥अच्छावाक विग्रहेषु महत्सा॥
अवघ्राणमितरेषु। न भक्षणं॥ ॥तेष्वेवोन्नयने अभ्यभिसोमान्तं यंतीति श्रुतेः॥ ॥अर्धं पूर्व चमसाद्ध्वर्यवश्च सर्वप्रतिग्रहणंत्यच्छावाकाय॥ ॥इंद्राग्नो
प्रथमोराट् राजन्यस्य राज्यकामस्य। द्वन्द्वानां यः प्रथमोराट् स जनकः स राजन्यस्य राज्यकामस्य भवति॥ ॥यथाशक्ति कवी शति वर्गा दद्यात्॥ ॥
ऋषभ ऐंद्रः परियज्ञः। परिशाक्त सामश्यादवस्ताद्दोपरिष्टाच्च भवति यजनीयेषु॥ ॥अन्नाद्यकामस्य विराट्। विराडाख्य इंद्रः सो न्नाद्यकामस्य
भवति॥ ॥यथान्नाद्यक्ति द शावर्गा दद्यात्॥ ॥पशुराग्नेयः परियज्ञो भवति॥ ॥प्रजापतिकामस्याप सदः तपसदो नाम द्वंद्वः स प्रजातिकामस्य भवति॥
॥ ॥दक्षिणा चतुर्विंशं शतं॥ ॥पशुर्वैश्वदेवः परियज्ञो भवति॥ ॥वज्रप्रतिग्रहगरगिरि वयोमन्येत स पुनः स्तोमं छ। वज्रप्रतिग्रहगरगृहीतमि
वात्मानं मन्येत। तस्य पुनः स्तोम संज्ञक उक्थसंस्थो भवति॥ ॥दक्षिणा द्वादश मिथुना पुनर्वत्ता च यथाशक्ति॥ ॥पशुकामयज्ञो चतुष्टोमः। चतुष्टोमसं
ज्ञको द्वौ यज्ञौ तौ पशुकामस्य भवतः॥ ॥तयोः श्लोकाद्यश्चत्रः पूर्वस्मिन्यथाशक्त्येकशफं दद्यात्॥ ॥उभयानन्तरस्मिन्। एकशफा द्विशफाश्च॥ ॥
द्भुलभिदेवाहरतः सगुणे। च शब्दात्पशुकामयज्ञो॥ ॥आहरतः संयुक्ताविति को स्यार्थः॥ ॥पूर्वे तो ष्टान्तरेणावश्यं यष्टव्यमित्ययमर्थः॥ ॥उरि

राम०
८५
३३०

रिष्टरतरे गौनावाग्नेयः पुरोडाशः। एतौ गवामयनिष्ठूल भिदावनेरेषु रिषिष्ठु संज्ञो ष्टिर्भवति॥ ॥आग्नेयः पुरोडाशः। आग्नेय इति न्याय संसूचनं॥ ॥अत्र विशेषः।
गृहं प्रस्तरः। बृहन्निष्कूर्षो। अर्द्धनिष्कृष्ट इत्यर्थः॥ ॥वाससवत्तः परिधयः। वासा वल्कल इषीका हि रथः वा। एवतो सपत्नातिव्याधिनो हस्तात्त्वापो निष्ठे
दिति॥ एतच्च शरेषूपपद्यते। तस्माद्वाणास्ते परिधयः इति॥ ॥अर्धमासं मासं सव सरं वाइषुरिष्टिर्भवति॥ ॥दक्षिणा गायत्री चतुर्विंशतिवर्गा
यथाशक्ति। स्यमेव गायत्री त्युच्यते॥ ॥अपचितिकामस्यापचिती। अपचितीद्वौ क्रतू। तावपचितिकामस्य भवतः। अपचितिः पूजोच्यते॥ ॥रानय
ज्ञावेताविति के। एक आचार्या मन्यंते राजयज्ञावेताविति। एकैकैव क्लृप्तस्यापि॥ ॥दक्षिणा ध्वरथः चतुर्युग्मयतः। उपतश्चत्वार इत्यर्थः॥ ॥कोस्य
कवचः रथो भवति॥ ॥शताहो अश्वाः। अश्वाः शताहा भवंति॥ ॥साग्निचित्यावग्नेस्तोमौ सर्वजिद्द्वादै॥ ॥अग्नेस्तोम संज्ञकौ क्रतू भवतो साग्निचित्यौ
भवतः॥ ॥पूर्वः पञ्चपुत्तरो ज्योतिः। पूर्वस्य पञ्चेति विशेष संज्ञा। उत्तरस्य च ज्योतिरिति॥ ॥१०॥ धान्यचितानि चत्वारि चत्वारि दक्षिणा। अग्नेः स्तोम
योर्धान्यस्य पूर्णान्यनांसि चत्वारि चत्वारि दक्षिणा॥ ॥११॥ पूर्वस्य षडवा। एकत्तरस्य चतुर्गवाणि॥ पूर्वस्य पक्षिताः षड्गवाणि भवंति। उत्तरस्य चत्वारि
षश्चतुर्गवाणि॥ ॥ऋषभगोसवौ। ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवतः॥ ॥पूर्वो राजः। पूर्व ऋषभसंज्ञको राज्ञः॥ ॥दक्षिणा ऋषभसहस्रं द्वादशं वा
शतं विकल्पेन॥ ॥उक्थ्यो गोसवो युतदक्षिणः। गोसवसंज्ञकः क्रतुरुक्थसंस्थो भवति। अयुतदक्षिणश्च॥ ॥वैश्यस्य राज इत्येके। मन्यंते। सर्वेषामित्यप
रे॥ ॥स राजानो विश्वोयं पुरस्कुर्वीरन्॥ ॥स एतेन गोसवेन यजेत। स्थंडिले मिषिच्यते॥ ॥प्रतिदुहा वनीयस्य दक्षिणानाश्चित आगंतत्वादते॥ ॥

२८५

क.र्क.
८६

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः। सोऽस्य वाजिनं जनाः॥ ॥वैश्यस्तोमदक्षिणा लिंगा मरुत्स्तोमो गणायज्ञो ऽभ्रातृणां सखीनां च। वैश्यस्तोमदक्षिणा यो यानि लिंगानि तान्य
त्रापि भवंति। मरुत्स्तोम इति च संज्ञा। भ्रातृणां सखीनां वा संभवति गणायज्ञः॥ ॥प्रजाकामपशुकामयोरिंद्राग्नकुलायः कुलायदक्षिणाः। ऐंद्राग्नकुलाय इति सं
ज्ञा॥ गोकुलं चास्य दक्षिणा। स च द्विप्रायाज्ञो ऽग्रात्रो। सरवो वा॥ ॥उद्दस्तोमो राजन्यस्य॥ सहस्रं वास्य दक्षिणा॥ ॥उद्भ्यः। उद्भ्यं संस्थश्वासौ भवति॥ ॥
पुरोधाकामस्यैंद्राग्न्योः स्तोमः भवति॥ पौरोहित्यकामस्य॥ ॥राजपुरोहितयोर्वा सह यजमानयोः। तं प्रकृत्य हि श्रूयते। एते न राजपुरोहितौ सा
युज्यकामौ यजेतामिति॥ ॥पृथग्वा। सह वेति विकल्पः॥ ॥दक्षिणा गायत्रीसंपन्ना ब्राह्मणस्य पशुर्भवति॥ ॥जगत्या राज्ञः। जगत्या संपन्ना रा
ज्ञः सहस्रपदे प्राकृतदक्षिणाः॥ ॥वियनौ पशुकामस्य। विर्यनसंशकौ क्रतू पशुकामस्य भवतः॥ ॥अभिचरतो वा। तौ भवतः॥ ॥बृहतीसंपन्ना
दक्षिणा पशुकामस्य॥ ॥अभिचरतः प्रत्नाताः प्रकृताः॥ ॥संदंशवज्रावभिचरतः॥ संदंशश्च वज्रश्च एतावभिचरतो भवतः॥ ॥षोडशी च वज्रे षो
डशी संस्थो भवति वज्रः॥ ॥श्रुतषोधा लोहायसी षोडशिनः सोमक्रयणी भवति॥ ॥अहर्गणेऽप्यविशेषात्। अहर्गणगतेऽपि षोडशिनि कूल
रूणौ व सोमक्रयणी भवति। ऊन एनत। अविशेषात्। अहर्गणगतो ऽपि षोडशी षोडश्येव। न च संस्थांतरैर्विरोधोऽस्ति॥ ॥विश्वजित्परिवासाश्च
अहर्गणगतेऽपि विश्वजिति परिवासा भवंति। तुल्यन्यायत्वात्॥ ॥नवास्य संबंधात्। नवाहर्गणगते विश्वजिति परिवासा भवंति। सर्वस्वदान
संबंधेन हि तेषां श्रवणमिति। अथवास्य संबंधादिति विश्वजियाजिसंबंधात्। न चाहर्गणयाजी। तस्मान्न भवंति॥ ॥एकराजमेव पूर्वेणाभि

राम०
८६
३३८

चरेत्। पूर्वेण संदंशेन राजानमेवैकमभिचरेत्। न जनपदं॥ ॥जनपदं च वज्रेण व्याप्यासं वैनौ प्रयुंजीत। वज्रेण राजानं जनपदं च संदंशेन॥ ॥शमित
स्त्वा वा ज्योतिष्टोमेन यजेत शांत्यर्थेन। अभिचारादुपशमं गत्वा मारयित्वा वा शत्रुं ज्योतिष्टोमेन शांत्यर्थेन यजेत॥ ६ इति उपाध्यायकर्ककृतौ का
त्यायनवृत्तौ एकाहाः समाप्ताः॥ २२॥ ॥द्वादशोपसत्त्वमहीनानां मासापवर्गाः। ननु च द्वादशोपसत्त्वे ऽन्यत्र प्राप्तः। अहीनत्व
कस्य हि द्वादशाहस्य अहीनान्तरेषु सामान्याद्भवतीति रिष्यते तेन द्वादशोपसत्त्वं प्राप्तमेवातेति। अत्रोच्यते। दीक्षाः षडेकापक्षे
षतिनिवसति। जामदग्न्ये च चतूरात्रे दीक्षाणां विंशतिरुक्ता। तत्र मासापवर्गत्वे सति किं जामदग्न्ये मासापवर्गता बाध्यते। उतोपसदां
द्वादशत्वमिति। तेन मासापवर्गताबाधनाय द्वादशोपसत्त्वमुच्यते॥ वचनात् मासापवर्गास्ते भवंति॥ ॥दीक्षाः षडेकापक्ष
के षण्णां सैषा न्यहानि पतिगणा ऽप्युपसदानि च॥ शेषा दीक्षाः॥ ॥अहः प्रभृतयो द्वादशाहपर्यंताः। द्विरात्रप्रभृतयो द्वा
दशाहपर्यंताः अहीनाः॥ ॥तत्राम्नानादतिरात्रावंत्यैके। तन्मध्यं आम्नानादतिरात्रौ अंत्यौ एके ऽहीनधर्मकानिच्छंति। प्रयोग
धर्मैव न्यायात्॥ यथा कितवमध्यस्थो ऽकितवोऽपि कितव एवा ऽनुमीयते साहचर्यादेवः। एके नेच्छंति। धर्मप्राप्तिर्हि
वचनाद्भवति। न चेह वचनमस्ति। प्रत्यक्षं। न चानुमानिकं। न च नामधेयं। तस्मान्नाहीनधर्मकावतिरात्रौ। न च सविधे
वाम्नानमात्रेण धर्माणां प्रवर्तिर्युक्ताः॥ ॥दाशरात्रिकाण्यहानि महादिष्वेकोच्चयेन नतुणादर्शनात्॥ द्वादशाहेभ्यो

कर्क० ८७

शरात्रसदायान्यहानि भवंति द्विरात्रादिषु। ऊनएनत् ॥ नतुल्यदर्शनान्नजगुणार्हि दृश्यन्ते॥ द्विरात्रप्रभृत्यपशव्यो वै द्विरात्रइत्याऽऽह। द्वेसते
छंदसी गायत्रं चैवै त्रैष्टुभं च जगतीमनुपयन्ति जगत्या त्रेनभवतीति तै शोकं वै धानस्य विधिपरे वाक्ये सिद्धं गायत्रं प्रथममहः। त्रैष्टुभं च द्वितीयं
दर्शयति॥ यदि च दाशरात्रिकाण्यहानि द्व्यहादिषु॥ नदेतदुपपद्यते। यथा त्रिकद्रुकविधिपरे वाक्ये पृष्ठ्यमवस्तं दर्शयति॥ लिंगमा
त्रमुपदिष्टं न्यायेनाभिधीयते। द्विरात्रादिषु हर्गणेषु गणत्वसामान्याद्द्वादशाहिको विध्यंतस्थाने। नेत्रे च प्राप्नोत्यपोदयनीयाव निय
तौ॥ सर्वत्र प्रत्यक्षो दशरात्र एव प्रत्ययनिधर्मेषु अपि च द्विरात्र त्रिरात्र इति च रात्रिसामान्याद्दशरात्रिको विध्यन्तः प्राप्नोतीत्युक्तेति॥ जक्ष्मा
ध्रुवस्माचार्ययोर्दाशरात्रिकाण्यहानि द्व्यहादिष्विति॥ पसहस्रदक्षिणा द्विरात्रादयो भवंति॥ ॥चतूरात्रादिष्वधिकं। चतूरात्रा
दिषु सहस्राधिका दक्षिणा॥ ॥प्राकृतं वा प्रत्यहं वा धेयो विकल्पार्थः प्राकृतं दक्षिणादानं द्विरात्रादिषु वा भवति॥ ॥पौं
डरीके युतं॥ दक्षिणा॥ ॥समविभक्तः प्रत्यहं ददाति॥ प्रत्यहं समविभागेन दक्षिणादानं॥ ॥अंत्येहन्यधिकाः। विभागाधिकानी
मत्येहनि दानं॥ ॥त्रयोदशाति रात्राः। व्याख्यापन इति सूत्रशेषः। तेषां॥ ॥चत्वारोऽग्रे पौंडरीकाः प्रथमाः॥ ॥प्रजानिकामस्यनव
सप्तदश भवति॥ ॥न्ये घृतस्य ज्येष्ठेन यस्याविषुवान्॥ अतिरात्रो भवति॥ ॥गौश्चातत्यं वत॥ ॥स्वर्गकामस्याऽऽयुरा मया विनो वा भवति
॥ ॥ज्योतिष्टोमविश्वजित्त्रिवृत्पंच दशसप्तदशैकविंशाः यथासंख्यमधिपर्यु ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां भवंति॥ ॥

राम० ८७

३३८

अग्नेरोर्थामः प्राप्तेवयस्मात्पशवोऽस्य शेरन्। प्राप्ताः प्राप्ता इव यस्मात्पशवोऽस्य स्युस्तेनतस्याप्तोर्यामो भवति॥ ॥अभिजिदातत्यवत॥ ॥
सर्वस्तोमो वुभूषत॥ भूतिमिच्छतः सर्वस्तोमो भवति॥ ॥षूर्पैकादशिनी चास्मिन्॥ भवति॥ ॥ग्रहाः स्वयः भवंति॥ ॥षोडशिका वतिरात्रा
भ्रातृव्यवतः॥ द्विरात्रयोः॥ ॥आंगिरसः॥ चैत्ररथकापिवनाः एतेषामेव संज्ञाः॥ ॥द्वितीयमुक्थ्यं पूर्वमेके॥ द्वितीये द्विरात्रमेके उक्थ्यं पूर्वं कुर्वंति
पाष्टिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्वंति॥ संस्थामात्रान्यत्वे॥ धर्म्मास्त्वत एव॥ ॥प्रथमेन यजेत यः पाप्मा हीनः स्यात्। प्राप्याहं सा
न्तुत्यैपनेपुत्यन्ते इत्यर्थः॥ ॥द्वितीयेन प्रजाकामः तृतीयेन स्वर्गकामः पशुकामो वा॥ ॥अहाः पंचगर्गवेदच्छंदोदोमा उतेवेस्तुपराका
द्वितीयेन चनौ तिरात्राः सर्वे राज्यकामस्य। तन्त्रे सोमयुक्ताः अतिरात्राः राज्यकामस्य भवंति ऋतवः। तत्रापि संस्थान्यत्वमात्रं॥ ॥
अन्नर्ध स्तुपशुकामस्य भवति॥ ॥पराकः स्वर्गकामस्य॥ ॥चतुरहाश्चत्वारः॥ ॥अत्रिचतुर्वीरनामदग्न्यवसिष्ठसंसर्प्यविश्वामित्रा
सेचा एताः॥ ॥जामदग्न्यो विंशतिदाक्षः पुष्टिकामस्य भवति॥ तत्र च॥ ॥उपसदः पुरोडाशिन्यः उपसदः पुरोडाशिन्यो भवंतीति
वचनात्॥ ॥अनूपसदं जुहोति। उपसदं उपसदि पुरोडाशान् जुहोतीति अर्थः। यद्वा वानूपसदं पुरोडाशहोमः। तदा चिंत्यते। किमान्यधर्म्मा
स्थानपत्तु॥ उत तैषधर्म्मा इति॥ किं तावत्प्राप्तं॥ सूत्रे यो वपदेशः॥ ॥आज्यधर्म्मा द्रव्यसामान्यात्। संस्थानपत्तेः कार्यपत्तेर्वा विधि
संप्राप्तिर्युक्तेति। एवं प्राप्त आह॥ ॥औषधधर्म्मा वा द्रव्यसामान्यात्। औषधधर्म्मा वा भवंति॥ न आज्यधर्म्माः। सत्यामपि कार्यापत्तौ। पुरोडा

२४२

कर्क॰ ८८

शद्वयं यत्र पर्युपस्थापकं । धर्माणां कार्योपपत्तिरिति कृत्वाऽभिहितमेतत् । न चेत्स्वकार्योपपत्तिः ॥ ॥ अनुहोमाश्च पुरोडाशाः ॥ अनुहोमा हि पुरोडाशाः ॥ श्रूयंत
इति अनूपसदं जुहोति । उपसद्यागमनुजुहोतीत्यर्थः ॥ ॥ प्रत्युपसदामेकोत्तरयेन कपालानेकैककपालप्रभृ॰तीनामानेयाभिनवैश्यवसे ।
म्यसादिवधात्रमारुतवार्हस्पत्यमैत्रवारुणैंद्रवैश्वदेवाः ॥ एतद्देवत्याः पुरोडाशाः ॥ तेषां चैकोत्तरयेन कपालानि भवंति ॥ अनूपसदं जुहो
तीति चानुजुहोतीति संशयन्न जुहोतयर्थे ॥ ॥ तेषां होम इत्येवमादि निगद्व्याख्यानं ॥ ॥ एतैः सत्याप्ते द्वादशाहम् [illegible] ॥ प्रथमेकैकेन प
यजेतेति संशयन्नाद्यपजनतय एते न जुहोतयनः ॥ ॥ ३ ॥ पंचाहा द्यूपनः भवंति ॥ ॥ देवानां प्रथमः पृष्ठ्यमस्यैव पंचाह इति पंसंज्ञा ॥ ॥ द्वि
तीयः पंचशारदीयः ॥ द्वितीयस्य पंचशारदीय इती पंसंज्ञा ॥ ॥ तेन यक्ष्यमाणाः पंचवर्षाणि पापमपुजं । अश्वैः पुच त्रिंशत्रिंशतं चतुस्त्रिंश
तपश्रूनालभते मारुतान् ॥ ॥ तेनेति पंचशारदीयोपलक्षणं ॥ ॥ वैश्वदेवास्वामरुद्रिणालिंगात् ॥ वैश्वदेवास्तोमेदरूणापांयानि लिंगानि राजी
वपृश्रय इत्येवमादीनि तल्लिंगानालभते ॥ ॥ उक्षाणो वत्सतरीर्वा सानुपूर्वं प्रतिवर्षं ॥ ॥ अर्द्धा वत्सतर्यः । तेषां च पश्रूनामर्द्धाश्च स
तयो भवंति ॥ ॥ पर्यग्निकृतानुत्सृजंत्युक्षः वत्सतरीभिः संस्थापयंति । उक्तं तदन्यापनिरितिविधानं । वत्सतरीभिः परिसमाप्तिः ॥ ॥ एवं पंचवर्षाण्य
हाभियुंजति ॥ ताश्चैवो द्याय तिवचनात् ॥ ताभेवा वत्सतर्यस्तु प्रतिवर्षं वसानुपूर्वेणान्याश्च भवंति ॥ ॥ षष्ठे सवनीया भवंति त्रयस्त्रयोन्वहं । प्र
थवर्षं तस्य वोक्षणाः सवनीया भवंति न्वहं त्रयस्त्रयः ॥ ॥ ऐंद्रामारुताः पंचदशमे ऽहनि पंच ॥ ॥ यः कामयेत वहु स्यामिति स एतेन यजेत ॥ पंचशारदीयः ॥

राम॰ ८८

१२४

पश्चापदिचरवः ॥ एतेषामेव पश्रूनामापत्सु चरवो भवंति ॥ ॥ अपोनप्त्रीयोप्सुमतो ॥ अप्सुमते पुरोडाशवपानंन्तिपश्चरुर्भवति ॥ अत्र चाऽपोनपादेवता ॥
नन्वपानप्त्रीय पशुत्वपसन्निपातेन प्रतिपदिक्व्यापत्त्या अपानप्त्रीयइति रूपं भवति ॥ तत्त्वतद्धित एव ॥ नानुवाचनादिषु ॥ ॥ वायव्यापलायिते ॥ नष्टे
वायव्यश्चरुर्भवति ॥ ॥ वार्हस्पत्यः श्रवणकूटकाणश्रुते ॥ श्रवणो व्याधिविशेषः । कूटः भग्नश्रृंगः ॥ काणः प्रसिद्धः ॥ एषु वार्हस्पत्यश्चरुः ॥ ॥ नै
ऋतो वसने चरुर्भवति ॥ ॥ पुरोडाशाः परीरुद्राभिमानेमयेऽरुद्रवत्त ॥ रुद्राभिमाने ज्वरगृहीते ॥ ॥ संशामेऽश्वदेककपालो भौमः ॥ संशीर्णे विशी
र्णे ॥ ॥ प्रासहायेतिश्वेंद्राय प्रसहवते ॥ प्रासहामि तः प्रसहवते ॥ ॥ भोजनीयमते प्राजापत्योद्वादशकपालः ॥ भोजनीयमृतो ऽजीर्णमृतः ॥ ॥ प्रतवृक्ष
णान् भोजयेत् । प्रोह्जिजस्य हिंसाम मरुणास्तु चिनमिति ॥ ॥ अप्सु प्रासनं निधानं वा दुष्टत्वात् । दुष्टस्य विषाप्सु वहरणमिति ॥ अप्सु प्रासनमुक्तं ।
निधानं वा दुष्टत्वात् ॥ वा निधाने भवति नाप्सुप्रासनं । किं कारणं दुष्टत्वात् ॥ स्विष्टमस्य प्रतिषिद्धं दुष्टं भवति ॥ न चैषु दोषेषु पशुरस्य प्रतिषेधः ।
तस्मान्निधानमेव ॥ इदानीं विचार्यते । किमेतौ चैतानि नैमित्तिकानि उताहो नेत्यत्रापीति । अत्राह ॥ ॥ अन्यत्रापि दोषसंयोगात् ॥ अतोप्यन्य
त्राप्यभिहितैः पशुव्यापत्त्यैतानि नैमित्तिकानि भवंति ॥ पशुव्यापत्त्युद्देशेन विहितत्वात् ॥ ॥ एवं प्राप्त आह ॥ ॥ न प्रकरणात् ॥ पंचशारद
यव्यतिरेकेणैतानि नैमित्तिकानि भवंति ॥ इतः पंचशारदीयं हि प्रकृत्य श्रुतत्वात्प्रकृतत्वाच्च विशेषावसाने ॥ ॥ व्रतवानुत्तमः ॥ ३ तमः पंचा
हव्रतवत्संज्ञको भवतीयत्त्राहान्याह ॥ ॥ ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः ॥ ॥ अहीनाव्रतवंतः सर्वजिद्वीद्धाः भवंति । ये व्रतवंतः ॥ ४ ॥ षडहा

स्त्रयः । ऋतूनां प्रथमः षष्ठीनिर्दिशपिमति संज्ञैषा ॥ यथागवामयनं ॥ शाक्तानामयनमिति च ॥ ॥ द्वितीये बृहद्रथंतरपृष्ठ्यः पंचाहः पृष्ठ्यावलंबाख्यः
द्वितीये षडहे पार्ष्ठिकः पंचाहः । पृष्ठ्यावलंबाख्यो भवति । पृष्ठ्यावलंबाख्याया ऊह्यश्च पृष्ठ्यप्रयोजनाभावादन्यार्थो वसति हि पृष्ठ्यावलंबाश्चत्वा
रश्छंदोमा इति ॥ ॥ तृतीये त्रिभ्यस्त्रिककुद्काः । तृतीये षडहे त्रिभ्यः पार्ष्ठिकेभ्योऽवसितेभ्यस्त्रिककुद्का भवंति ॥ ॥ सप्त सप्ताहाश्चत्वारो व्र
तोत्तमाः प्रथमाश्चतुस्त्रिंशो महाव्रतमुत्तमं भवति ॥ ॥ तृतीयः पशुकामस्य भवति ॥ ॥ इंद्रस्य पंचमः । पंचम इंद्रः स्तोमाहस्तं जनकः ॥ ॥ तत्र
द्वितीयः प्रभृति षडेकाहाः भवन्ति ॥ ॥ सर्वस्तोम उत्तमः ॥ ॥ जनकसप्तरात्रश्चतुर्थो विश्वजिन्महाव्रतं ॥ चतुर्थः पार्ष्ठिकेभ्योऽवसिते
भ्यो विश्वजिन्महाव्रतं च ॥ ॥ उत्तमे षडहे बृहद्रथंतरपृष्ठ्यः पृष्ठ्यस्तोमाख्यः । उभयपृष्ठ्यस्य षडहस्य पृष्ठ्यस्तोम इतीयमाख्या संव्य
वहारार्थो ॥ ॥ विश्वजित्पशुकामस्य । विश्वजिदतिरात्रो भवति ॥ पशुकामस्य चायं ॥ ॥ अष्टाहे षडहान्महाव्रतं ॥ अष्टाहे षडहाद
वसितान्महाव्रतं भवति । ततोऽतिरात्रः ॥ ॥ नवरात्रो त्रिककुद्काः । षडहादेवावसिताद्भवंति ॥ ॥ द्वितीये त्रिककुद्भ्यः पृष्ठ्यावलंबः ॥ ततो
ऽतिरात्रः ॥ ॥ दशरात्राश्चत्वारः भवन्ति ॥ ॥ प्रथमस्त्रिककुप् ॥ प्रथमस्त्रिककुप्संज्ञो भवति ॥ ॥ उक्थ्योऽग्निष्टोमपरः । त्रिरावृत्तः । सर्वे चैते पू
र्वाः ॥ ॥ प्रतिष्ठाकामस्य कौसुरुविंदः । इति संज्ञा ॥ ॥ तत्राहान्याह ॥ ॥ अग्निष्टोमास्त्र्यश्चत्वस्त्रयः । त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमास्त्रयो भवंति ॥ ॥
पंचदशाश्चोक्थ्याः ॥ त्रय एव ॥ ॥ सप्तदशाश्च ॥ चशब्दात्त्रय उक्थ्याः ॥ ॥ एकविंशोऽतिरात्रः । योऽतिरात्रः स एकविंशस्तोमो भवति ॥ ॥ पूर्वदश

रात्रोऽभिचर्यमाणस्य पूर्वदशरात्र इति संज्ञैषा ॥ सोऽभिचर्यमाणस्य भवति । तत्राहान्याह ॥ ॥ उक्थ्योऽग्निष्टोमपरः । उक्थ्यमुभयतोऽग्निष्टोमाविति ॥ प
गोपदक्षोऽभिजित् ॥ अभिजिदेकाहः ॥ तस्य गोरुभयतो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ आयुर्विश्वजित्परः । आयुराख्यश्चैकाहस्तस्य विश्वजित्परः संस्थानी
यो भवति ॥ ॥ छंदोमदशाहः पशुकामस्य ॥ छंदोमदशाह इति संज्ञा ॥ स पशुकामस्य भवति ॥ तत्राहान्याह ॥ ॥ पृष्ठ्यावलंबाश्चत्वारश्छं
दोमाः ॥ अतिरात्र उत्तमः ॥ ॥ पौंडरीकः सर्वर्द्धिकामस्य ॥ पौंडरीक इति संज्ञा । स सर्वर्द्धिकामस्य भवति ॥ सर्वामर्द्धिं पृष्ठामयते स सर्व
र्द्धिकामः ॥ तस्य पौंडरीको भवति ॥ ॥ दशरात्रोऽसत्रोत्थानः ॥ दशरात्रो भवति । सत्रोत्थानवर्जितः ॥ ॥ विश्वजिदतिरात्रः । भवति ॥ पउ
न्यमाध्वर्यवमतिरात्रेषु विश्वजिद्वर्जं । अहीनेषु येऽतिरात्रास्तेषु समानमाध्वर्यवं भवति ॥ विश्वजिद्वर्जयित्वा । को विशेषस्तत्रेति चेत् । स
र्वमेधे श्रूयते ॥ विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवतीति सर्वपृष्ठता विशेषः । तेनोच्यते । विश्वजिद्वर्जमिति ॥ ॥ पृष्ठ्योक्सुत्तमा
पृष्ठ्योक्सुत्तमः । उत्तमो द्वादशरात्रः पृष्ठ्योक्थ्य एव भवति ॥ ॥ उपाध्यायकर्ककृतौ अहीनाः समाप्ताः ॥ ॥ उक्ता अहीनाः । इदानीं सत्राण्यभिधी
यन्ते । द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि । रात्रिसत्राणीति नाम ॥ तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनां । पूर्वपदप्रधानोऽयं वहुव्रीहिः ॥ ॥ एकोत्रयेन च
त्वारिंशदंतानि ॥ एकोत्रयेनाश्चत्वारिंशदंतानि रात्रिसत्राणि ॥ ॥ यथोपदेशमहानि ॥ येन क्रमेणाम्नातान्यहान्युपदिश्यंते तानि त
थैव प्रतिपत्तव्यानि । किमर्थमिदमुच्यते ॥ आवापिकानामन्यः क्रमः । अपदेशिकानां तदुपदेशक्रम एव । अथ वा यथोपदेशमिति ।

३५०

क.र्वे.
९०

एकाहिकानां नाम्नां धर्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात् ॥ ॥ अर्प्यमाणे दशरात्रः परः ॥ अपूर्यमाणे सत्रे सदशरात्रावापो भवति । स च भेवन्यरतो भवति ॥ न पूर्वः षट्पार्ष्ठिकानि चात्वारि छंदोमिकान्यहानि सदशरात्र उच्यते ॥ ॥ प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरमेकाहार्थीयानि प्रकृतिविहितानीत्याचार्येणाभिधीयंते ॥ तत्रैकाहार्थं महाव्रतं भवति । दशरात्रादुत्तरं ॥ पुरस्तादन्यत ॥ परस्पदावापान्तरं व्याख्यास्यते ॥ तद्दशरात्रात्पूर्वं भवति ॥ ॥ षडहार्थेभिप्लवः ॥ यत्र षड्भिरहोभिर्न्यूपतिसत्रं तत्राभिप्लवः पूरणो भवति ॥ अभिप्लवार्थश्चोक्तो गवामयने ॥ ॥ तस्मादितः पंचपंचाहार्थं जसे वाभिप्लवस्मादितः पंचाहा[illegible]पेपर[illegible]र्थे ॥ ॥ अहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः । त्रिकद्रुका इति ज्योतिरादीनां समुदितानां संज्ञा संव्यवहारार्था ॥ ॥ व्रतं च [illegible]थान्कं चतुरहार्थे । च शब्दात्त्रिकद्रुकाश्च ॥ यथोक्तग्रहणाच्च दशरात्रात्परं व्रतं भवति ॥ ॥ गोआयुषी द्व्यहार्थे भवतः ॥ ॥ अतिरात्रोंतरमावापस्थाने ॥ सत्रस्याद्यंतयोरतिरात्रविधानात् ॥ ॥ आवापसमवेतानामल्पमल्पं पूर्वं त्र्यहावापानां समवायेन सत्रं पूर्यते तत्र य[illegible]ल्पं तत्तत्पूर्वं भवति ॥ ॥ द्विरात्रयोर्दशरात्रे पृष्ठ्या सर्वस्तोमोतिरात्राः । पृष्ठ्यावसिता सर्वस्तोमसंज्ञकाविति । पूर्वसिद्धमेकं ॥ ॥ प्रकृतिविहितं द्वितीयं भवति । प्रकृतिविहितग्रहणाच्च व्रतं दशरात्रादुत्तरं भवति ॥ ॥ संभार्ये तृतीयां तृतीयंत्रयोदशरात्रमहोभिः संभ्रियते ॥ ॥ प्रायणीयाच्चतुर्विंशमहरभिजित्त्रयः स्वरसामानो विषुवान् त्रयः स्वरसामानो विश्वजिद्व्रतमुदयनीयोतिरात्रः । अत्र चतुर्विंशमहरादिषु गवामयनिके पूर्वालंभसवनोत्तरजया भवंति ॥ गवामयनिकत्वादेव ॥ ॥ चतुर्दशरात्राणि त्रीणि तत्रैकं

राम॰
९०

३५२

भितौ पृष्ठ्यौ भवतः ॥ ॥ प्रतिलोमः परः भवति ॥ प्रातिलोम्यं च त्रयस्त्रिंशारंभणत्वेन ॥ ॥ मध्यमे त्रिकद्रुकाः पृष्ठ्यमभितः मध्यमे चतुर्दशरात्रे पृष्ठ्यमभितस्त्रिकद्रुका भवंति ॥ ॥ प्रतिलोमाः परे आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं ॥ ॥ विवाहोदकतल्पसंशयिनां नामेतत् ॥ येषां विवाहे संशयो भवति । किमस्माकं विवाहो भवति नेति संशयः । तथा उदकदाने शयने च तेषामेतत्सत्रं भवति ॥ ॥ प्रकृतिविहितं तृतीयं ॥ प्रकृतिविहितग्रहणात् । आयुषी भवतः ॥ ॥ पंचदशरात्राणि चत्वारि भवंति ॥ ॥ उत्तरे प्रकृतिविहिते । त्रिकद्रुकैः पूरणमित्येतदुक्तं भवति ॥ ॥ चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वे व्याख्याते । पूर्वे पंचदशरात्रे चतुर्दशरात्राभ्यां व्याख्याते । रूपं तु विशेषः ॥ पृष्ठ्ययोर्मध्ये महाव्रतं भवति ॥ ॥ अतिरात्रादग्निष्टुद्द्वितीयस्य । अतिरात्रादवसितादग्निष्टुद्द्वितीयस्य भवति ॥ ॥ स प्रायणीयस्तृतीयस्य । स एवाग्निष्टुत्तृतीयस्य । स एवाग्निष्टुत्त्रीतीयस्य प्रायणीयो भवति नाम्ना च तदीयैव संस्था ॥ ॥ १ ॥ प्रकृतिविहितानि प्राग्विंशतिरात्रात् ॥ षोडशरात्रादिषु चतुर्षु आवापेन हि पूरणं ॥ तत्र षोडशरात्रे प्रायणीयात्त्रिकद्रुकाः दशरात्रादुत्तरं व्रतं ॥ सप्तदशरात्रे प्रायणीयात्पंचाहः अष्टादशरात्रे षडहः । एकोनविंशतिरात्रे षडहः दशरात्राच्चोत्तरं व्रतं ॥ ॥ विंशतिरात्रेभिप्लवोभिजिद्विश्वजितौ च यथोपदेशं ॥ ॥ एकविंशतिरात्रयोरतिरात्राश्च षोडशिकौ ॥ अभिप्लवास्त्रयः प्रथमादतिरात्रपरिपूर्णमेवैतत् ॥ ॥ निदाये द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामानां । निदाघो ग्रीष्मः तत्र द्वितीयमेकविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामानां भवति ॥ ॥ त्रयः स्वः स्वरसामानो विषुवंतमभितः पृष्ठ्यौ च ॥ ॥ उत्तरः प्रतिलोमः पृष्ठ्यो भवति ॥ पमानव्यः सामिधेन्यः विषुवति भवंति ॥ ॥ सौमापौष्णगव्यालंभः

कर्क॰ विषुवत्येव॥॥प्रकृतिविहितानि आद्वात्रिंशद्रात्रात्॥सहत्रिंशद्रात्रेण॥आङभिविध्यै।कर्मविषयत्वात्॥॥द्वाविंशतिरात्रमन्नाद्यकामा-
२१ नां॥॥त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानां।एवं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजाकामानां पशुकामानां वा।द्वाविंशतिरात्रे एरतं॥प्रायणीयात्त्रिकद्रुका-
स्ततोभिप्लवा दशरात्रा अपरं वृत्तं॥त्रयोविंशतिरात्रे प्रायणीयात्पंचाहः॥ततः षडहः पूर्वस्मिंश्चतुर्विंशतिरात्रे द्वौ षडहौ॥॥द्वितीयं सप्त-
दः।द्वितीयं चतुर्विंशतिरात्रं समस्तदसंततं॥अत्र विशेषः॥ ॥अषोडशिकावतिरात्रौ विशालः।चद्रुमाणस्याहः संघातस्य संज्ञा॥॥पार्ष्ठि-
कानि त्रीण्येकत्रराणि प्रतिलोमानि।पार्ष्ठिकानि त्रीण्येकत्रराणि अहानि प्रतिलोमानुलोमानि॥ ॥तमभितोग्निष्टोमावनिरुक्तौ।तं विशाल-
मभितोग्निष्टोमावनिरुक्तौ॥ ॥पृष्ठ्यस्तोमश्च॥अभितो भवतः त्रयोग॥ ॥उत्तरः प्रतिलोमः तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ।एतन्मेतत्त्व॥पंचविं-
शतिरात्रमन्नाद्यकामानं॥षड्विंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानां।सप्तविंशतिरात्रमृद्धिकामानां।अष्टाविंशतिरात्रं प्रजाकामानां पशुकामा-
नां वा॥॥द्वात्रिंशद्रात्रं चाच्चशब्दात्प्रजाकामानां पशुकामानां वा।पंचविंशतिरात्रे द्वावभिप्लवौ॥स्वस्थाने वृत्तं च।षड्विंशतिरात्रे प्रायणीया-
द्गौ आयुषी।ततोभिप्लवौ।सप्तविंशतिरात्रे प्रायणीयात्त्रिकद्रुकाः।ततोभिप्लवौ अष्टाविंशतिरात्रे प्रायणीयात्त्रिकद्रुकाः ततोभिप्लवौ।स्वस्थाने
च वृत्तं।एकोनत्रिंशद्रात्रे प्रायणीयात्पंचाहः॥ततोभिप्लवौ।त्रिंशद्रात्रे त्रयोभिप्लवाः।एकत्रिंशद्रात्रे वृत्तमधिकं।द्वात्रिंशद्रात्रे प्रायणी- राम॰
याद्गौ आयुषी।अभिप्लवास्त्रयः॥ ॥त्रयस्त्रिंशद्रात्राणि त्रीणि॥तत्र प्रथमे॥ ॥पंचाहाश्चत्वारः।त्रिभ्योतिरात्रो विश्वजित्।त्रिभ्यः पंचाहेभ्यो- २१

वसितेभ्यो विश्वजिदतिरात्रः॥॥वृत्तवद्द्वितीयं अभिप्लवं अभिप्लवान्तरयोरतिरात्रौ॥ ॥तृतीये त्रयस्त्रयः पंचाहा विश्वजितमभितः भवंति।तत्र चा-
प्रतिलोमाः परे॥॥प्रकृतिविहितान्याचत्वारिंशद्रात्रात्॥चतुस्त्रिंशद्रात्रमन्नाद्यकामानां।षट्त्रिंशद्रात्रे प्रतिष्ठाकामानां।सप्तत्रिंशद्रात्रमृद्धि-
कामानां॥अष्टात्रिंशद्रात्रं प्रजाकामानां पशुकामानां वा॥॥चत्वारिंशद्रात्रं चाच्चशब्दात्तत्कामानामेव।अत्र पूर्णे प्रकृतिविहिता व्याप-
नयथोक्तं॥॥वृत्तवंत्येतराणि॥प्रथमतृतीयवर्जं सप्तैकान्नपंचाशद्रात्राणि।प्रथमतृतीयवर्जं।वृत्तवंति भवंति॥॥तत्र प्रथमो विधृतिः
पुल्लिंगेन संज्ञाभिधानं॥ ॥अषोडशिकावतिरात्रौ॥॥शकौ स्वरविदः प्रथमस्याहः उक्थौ नूतनौ।कौ स्वरविंदप्रथमस्याह्ने अग्निष्टोमावि-
वस्तोमयुक्ता स्वयमत्र विशेषः।उक्थ्यावुत्तरौ भवतः॥ ॥षोडशिदशमाउक्थ्याः भवंति।पंचसप्तामात्रमेवोद्दिष्टे॥तत्रापूर्वव्यपदेशगपत्र
गोज्योतिरादिवदुपादानं।तत्रैकाहिकाः दशरात्रे पुनर्द्वादशाहिकाः इति।ऐकाहिकेषु पुनर्नोत्साधर्म्यप्रवृत्तिः अपूर्वेषु तु द्वादशाहिकावि-
धत्तेः॥ ॥पृष्ठ्यं चाभितो द्वादश द्वादशोक्थ्या भवन्ति॥॥वर्गान्तरेष्वतिरात्राः॥ ॥यमातिरात्रे।मा स्थापयत इति सूत्रशेषः॥॥अभिप्लवो गो-
आयुषी अतिरात्रौ।अभिप्लवो अभिजिद्विश्वजितावतिरात्रौ।अभिप्लवः सर्वस्तोमः नवसप्तदशावतिरात्रौ॥॥अंजनाभ्यंजनीये भिप्ल-
वाषट्।अंजनाभ्यंजनीयमिति संज्ञा तत्र॥ ॥चतुर्भ्यः सर्वस्तोमोतिरात्रः।चतुर्भ्योभिप्लवेभ्यश्चावसितेभ्यः सर्वस्तोमोतिरात्रो भवति॥ ॥
तस्मिन्नुपसत्सु सर्पिर्विपचेयुः गार्हपत्ये गुल्गुलु सुगंधितेजनं पैतुदारु समिधः पृथक्पृथक् सर्पिर्विपचेयुः।एरूपार्षेन्वाहपसेनप्र

३५२

कर्क° प्रातीतिवचनं त्वेतत्॥ ॥यथा सवनं त्रैः सवनैष्वाञ्जनाभ्यंजने ऊर्ध्वौ रत्नाग्नीध्रेऽहरहः प्रातःसवने नैगुग्गुलेन। माध्यन्दिने सुगंधितेजनेन। तृतीयसव
२१ नेपैतुदारवेण॥ ॥अञ्जनमक्ष्णोः। अभ्यंजनं शरीरस्य। आग्नीध्रेऽहरहः॥ ॥एष्व वा वाशब्दो विकल्पार्थः॥ ॥सवनमुखीयेषु मयिष्वंतो वा वा
सवनान्तेषु॥ ॥य आत्मानं नैव जानीरिस्तेषामेतत्। य आत्मानं प्रमुप्रमिव मन्यन्ते तेषामंजनाभ्यंजनीयेऽधिकारः॥ ॥संवत्सरसम्मिते चतु
र्विंशमहः॥ संवत्सरसंमितमिति सत्रनाम। तत्र चतुर्विंशमहर्भवति॥ ॥अभिप्लवाश्चत्वारः। गो आयुषी॥ ॥त्रिभ्यो विषुवन्मध्यो नवरात्रः
त्रिभ्याव सितेभ्यो विषुवन्मध्यो गवामयनिको नवरात्रो भवति॥ ॥एकषष्टीरात्रे पृष्ठ्यो नवरात्रमभितः। अतिलोमः परः। तयोः पृष्ठ्ययोः
प्रतिलोमः परो भवति॥ ॥स वितः कः ऊमः। व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः॥ ॥नवरात्राश्चत्वारः। नाना च ष्टे॥ ॥अग्निष्टोमाः प्रथमसप्तमोत्ति
माः न च वर्गाणां छन्दोरतरे। सर्वे चैतेऽपूर्वाः॥ ॥परे षडभिप्लवाः। परे ये द्वे ते षडभिप्लवे भवतः॥ ॥पूर्वस्य चतुर्भ्यो वृत्तं भवति॥ ॥प्रजातिकामा
नामेतत्॥ ॥प्रकृतिविहितं शतरात्रं चतुर्दशाभिप्लवं चतुरहश्च। ननु च प्रकृतिविहितत्वेनैवैतत्प्राप्नोति। चतुर्दशाभिप्लवं चतुरहश्चेत
वाच्यं। उच्यते। न किमर्थं शतरात्रद्वयप्रज्ञापनाय। एकं प्रकृतिविहितं तत्र त्रिकद्रुकाः पूर्वमभिप्लवेभ्यो भवंति॥ दशरात्रात्परं वृत्तं। द्वि
तीये यथोपदेशमहानीत्यभिप्लवेभ्यः परतश्चतुरहः॥ ॥स दोह विच्छिनानि चक्रीवन्ति। चक्रवंति भवन्ति॥ ॥अभिप्रायापमभिषुवंतिदेशा राम°
नुपरोधेन। यावोयात्वाभिषवं कुर्वन्ति देशानुपरोधेन प्रतिनिवर्तन्ते॥ ॥अहरहरभिप्लवेषु त्रिकद्रुकेषु वा वेति विकल्पः॥ ॥अभिप्लवाभ्यासे २१

३४४

[illegible]वति सत्राणां॥ ॥सकृत्प्रयोगी दशरात्रः भवति। प्रकृतिविहितानामेषधर्मः॥ ॥वृत्तवंति सर्वजिद्द्राहाणि॥ ॥वृत्तवंति सत्राणि यानि तानि सर्व
जिद्द्राहाणि॥ ॥सप्तदशरात्रादीनि त्रिंशदन्तान्येकएकान्नपंचाशद्रात्रे वाष्टादशदाहाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि॥ सप्तदशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि त्रि
दशदऽन्तानि। एकान्नपंचाशद्रात्रे च यानि व्रतवंति तान्यष्टादशदाहाणि। पौर्णमासीप्रक्रमाणि चैकरस्थेति। एकैकयथाप्राप्तं व्रतवंतमात्र
सर्वजिद्द्राहिताना च। शतातिरात्रं सत्रमुपेयुरिति श्रूयते। तत्र संदेहः। किं शातरात्रिकाणामह्नां संस्थान्यत्वमात्रमुच्यते। उत द्वादशाहस्याप
दायमहरतिरात्रसंस्थं तच्छतं कृत्वाभ्यसितव्यमुत दशरात्रसंस्थस्यैवाभ्यासः। आहोस्विच्छतयुक्तसंयुक्तानामतिरात्राणां विधिरिति
किं तावत्प्राप्तं। सूत्रेणैव पक्षः॥ ॥शतातिरात्रेऽहानि शतरात्रैः सामान्यात्॥ शतातिरात्रे शतमहःश्रूयते तत्र शातरात्रिकाण्यहानि प्रवर्तन्ते॥
शतसंख्यावच्छिन्नस्याहि धर्मापेक्षायां सत्यां शतरात्रस्यापर्युपस्थापकमिति। एवं प्राप्ते आह॥ ॥द्वादशाहाद्यो वा ततः कृतेः। अत्र वक्ष्या
ज्ञिको यशोगम्याचार्य आचष्टे द्वादशाहस्य यदाद्यं प्रायणीयमहरतिरात्रसंस्थं तस्यैतच्छतसंख्याभिधानमिति। एवं चातिरात्रप्राप्तौ शतसं
ख्याविधानमिति। यत्तु नरुक्तं शतरात्रः प्रवर्त्तेत इति तदयुक्तं। न हि शतातिरात्रस्य शातरात्रिकधर्मप्रवृत्तौ प्रमाणमस्ति। उभयत्र ह्यनुमा
निकेन वचनेन द्वादशाहविध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते। तस्मान्न शातरात्रिको विध्यन्तः। यदप्युक्तं द्वादशाहाद्यस्याहरपसंख्याविधिपत इ
ति॥ तदयुक्तं। पृथक्त्वनिवेशिनी हि संख्या भवति। न च प्रायणीयेऽभ्यस्यमाने पृथक्त्वनिवेशित्वं समतः। तस्मादेतदनुपपन्नमेवापित्व

कर्क॰
९३

मूलिराचार्यः सूत्रमन्यथा व्याचष्टे॥ ॥द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेरिति॥ द्वादशाहाद्यं प्रवृत्तिधर्मा ताविनानीमः यः सत्रेषु प्रवर्त्तत इति॥ तत्रादौ दशरात्रं।
सहितं सर्वसत्रेषु प्रवृत्तिधर्मेति। एतदपि नोपपद्यते। नहि दशरात्रेष्वन्वयप्राप्तेष्वहःसु संख्यान्यत्वं शतसंख्याविधानं चोपपद्यते। वाक्यभेदप्रसंगात्।
अत्रापि च पृथक्त्वनिवेशिनी नैव संख्या भवति। दशरात्राभ्यासात्तत्सिद्धेन तदप्यसदेव। अत्र वदामः। द्वादशाहस्याद्यमूलभूतो यस्य शतातिरा
त्रस्य द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रं द्वादशाहमूलमित्यर्थः॥ ऊतएतत्॥ न प्रकृतेः द्वादशाहो हि प्रकृतिः। सर्वसत्राभिप्रक्रमेव। अपि चाप्यत्र हि विशेषा
न्नाम्नायते। तत्र दशरात्रप्रवृत्तिर्भवति। इह संख्याविशिष्टानामतिरात्रसंख्यानामहर्विशेषाणामाम्नानाद्दशरात्रप्रवृत्तिर्न युज्यत इति। तस्मादिय
वमेव व्याख्या॥ द्वादशाहस्याद्यः प्रकृतिर्येनास्य शतातिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रमिति बहुव्रीहिः॥ ॥शताग्निष्टोमः शतोक्थ्यो वा। एष एव न्यायः
शतातिरात्रेष्वेव कर्म विरचयति॥ ॥आश्विनस्याभियाग्ने प्रतिप्रस्थाताध्वर्युः ऋपमतादि कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकृत्यान्तर्यामं हुत्वा प्रपीड्य
पवित्रं द्रोणकलशे निदधाति॥ ॥आश्विनस्य शस्त्रस्य। आग्नेयस्त्रकाले प्रतिप्रस्थाता वायव्यऋमतादि कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकरोति॥ अन्त
र्यामं हुत्वा प्रपीड्य पवित्रं द्रोणकलशे स्थापयति॥ ॥सशेषं होतृचमसं संस्थापयति। ततः॥ ॥तिरोऽह्न्यादि करोति पूर्ववत्कृत्वा॥ ॥३॥ ग्रहग्रहणाद्या
विप्रुड्ढोमान्कृत्वा सवनसंततिं जुहोत्यग्निः प्रातःसवन इति। ऐन्द्रवायवग्रहणमाविप्रुड्ढोमान्कृत्वा सवनसंततिसंज्ञहोमं करोत्यग्निः प्रातःसवनइत्य
नेनैवेति॥ ॥संवत्सरप्रभृतीनि गवामयनप्रकृतीनि बहुद्वादशनात्॥ संवत्सरप्रभृतीनि यानि सत्राणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भवंति। संवत्स

राम॰
९३

३५५

रसप्रान्यात्॥ तदुक्तं [illegible] दृश्यते हि प्रवमयंनिकायगुणाः। अथ यत्पृष्ठ्यं षडहमुपयंति। अथ यदभिप्लवं षडहमुपयंतीति॥ ॥आदित्यानामयने अभिप्लवा
प्लवाः पंचदशस्तोमाः॥ आदित्यानामयन इति संज्ञा सत्रस्य। तत्राभिप्लवास्तत्र पंचदशस्तोमा भवन्ति॥ ॥मासाः पृष्ठ्यमध्याः। गवामयने हि पृष्ठ्या
मासाः। इह पृष्ठ्यं मध्या भवन्ति॥ ॥बृहस्पतिसवोऽभिजित्स्थाने भवति॥ ॥इन्द्रस्तोमो विश्वजितः स्थाने भवति॥ ॥विश्वजितः परे ये त्र्यभिप्लवास्तेषामु
त्तरस्थाने त्रिवृतोऽग्निष्टोमा दश भवन्ति॥ ॥उद्भिद्बलभिदैस्त्व। षष्ठमासादौ मध्यमस्थाने पृष्ठ्यः। पृष्ठ्यस्य मासस्यादौ मध्यमस्याभिप्लवस्यास्था
ने पृष्ठ्यो भवति॥ ॥दशरात्रस्य स्थाने छंदोमदशाहो भवति॥ ॥अंगिरसामयनमादित्यानामयनवत्॥ अंगिरसामयनमिति सत्रसंज्ञा। तद्यादि
त्यानामयनवद्भवति॥ विशेषमाचष्टे॥ ॥अभिप्लवास्त्रिवृतः। त्रिवृत्स्तोमका अभिप्लवा भवंति॥ ॥मासाः पृष्ठ्यादयः पूर्वपक्षे। प्रतिलोमाः प
रे भवंति॥ ॥योऽभिप्लवमध्ये पृष्ठ्योत्तमः स भवति॥ ॥गोआयुषी प्रतिलोमे भवतः॥ ॥छंदोमदशाहश्च प्रतिलोम एव॥ ॥दृतिवातवतो
रयनमेकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं मासं। दृतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा। तत्रैकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं मासं नयेत्। पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृतादयः
एवं ह्यत्र श्रूयते॥ त्रिवृता मासं। पंचदशेन मासं। सप्तदशेन मासं। एकविंशेन मासं। त्रिणवेन मासं। त्रयस्त्रिंशेन मासमिति। अत एव चेदादिमि
रेकाहैर्मासं मासं नयेदिति। तदुक्तमाचार्येण॥ ॥एकाहास्तु छंदोऽग्नि॥ तेषां शब्दसंछंदः सत्राभिधायकैरुपलभ्यते॥ पृष्ठ्यस्तोमश
ब्दोऽपि च। एकाहानामेव वाचक उपलभ्यते॥ पृष्ठ्यस्तोमशब्दाः त्रिवृदादयन ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते॥ पृष्ठ्यस्य षडहस्य स्तोमाः पृष्ठ्यस्तो

३२८

क.कं.
९४

मा इति॥ सोमेष्वपि भवति॥ नैतदेवं। एष्वा सोमशब्दः प्रत्यक्षमित्यागव्यवार्थवत्त्वितया ऽश्रुक स्तोजकृष्णो हिवदेकाम्नो नो वाचक इति। एवं प्राप्त आह॥
नाना हानि वा संघातशब्दात्। वा शब्दः पक्षव्यावर्त्तनौ॥ नानाहानि वा यान्यन्वपशाप्रानि तेषु सोमविधाने॥ तदृता सोमेन मासं पंचदश स्तोमेन
मासमित्येवमादि। ऊ तएनत॥ संहानशब्दोपन्नं भवति। तत्रैकाहवचनेन कुडवति। स च मासमिति वाक्ये भियते॥ अथ पुनर्यो मासः सक्त
वता सोमेनेति नैष दोषो भवति॥ मध्ये ऽधुनं। विष्णुवल्लाने वृतं भवति॥ ॥ गन्नपदे प्रतिलोमं। उन्नपदः। पूर्वपदः। प्रातिलोम्येन॥ ॥ ऊं उया
पाधिनामयनं पौर्णमासि दीक्षेरन्। ऊं उपाधिनामयनं पौर्णमासी दीक्षेरन्। ऊं उपाधिनामयनमिति सत्रस्य संज्ञा। तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा भवति॥ च
तु र्थ्यो वा परपक्षस्येति। विकल्पः॥ मासं दीक्षा तस्य भवंति॥ ॥ सोमममुपन सस्तु त्यास्थानेषु मासममग्निहोत्रं जुहोति॥ सोमोपनहनेऽन्त्वापु
निस्तुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः॥ अग्निहोत्रं च सायं प्रातरपवर्गा। तत्रश्चापि वहोमो काले सायान्ने णोपक्रमितव्यो। प्रधानसाहमे[illegible]
होतेनामयौ सायमाऊतिं ऊत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरीमाऊतिं जुहोति। तत्रैणोन्तरां जुहोति॥ गार्हपत्यकार्यं चात्र प्राजहित एव। न शालाद्धार्यो ऽग्नि
तिष्ठामेहितक्रू तं। न वाग्निहोत्रं त्याति षोमेन च तदगमिति॥ आहवनायस्थित प्रतीन एव॥ ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां मासं नयेयुः॥ ॥ पक्षादौ यायुक्वि
सास र्वस्मिन्पक्षे कर्त्तव्यं॥ अभिप्रवनत्वात्॥ ॥ सारस्वते च पृथगेव॥ ॥ तत्रैणवा समत्वचोदितत्वात्॥ वा शब्दः पक्षव्यावर्त्तनौ॥ तत्रैव दर्शपूर्णमा
सौ कर्त्तव्यौ। समस्तयोर्हि नोदना। दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति॥ न सत्रकालभेदकः॥ तस्मादग्निहोत्रवदाज्यापितत्रमेव॥ ॥ अग्निहोत्रं च। अस्य सत्र

राम०
९४
२७८

स्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः॥ ॥ पृथग्मासा श्वाहत्तमतस्य पर्वभिः। नो यंत्रो वैश्वदेवेन मासं। वरुणप्रघासैर्मासं। साकमेधैर्मासं शुनासीरीयेन मासमिति
श्रुतेः॥ ॥ साकमेधादर्शपूर्णमासवत्। तत्रैरोकृतो न्यायः॥ ॥ सोमवा सामान्यात्॥ सोमावा एते भवंत्यग्निहोत्रादयः। ऊ तएतत॥ सामान्यात्। सत्रे हि
सोमयागैः पूर्यते॥ अथवा सोमान्यादिति समानः शब्दः। अग्निहोत्रादिषु प्रतिकर्म सोमेषु॥ ॥ न जुहोतिशब्दात्। नैतदेवं। सोमा स्त इति। ऊ तए
तत्। जुहोतिशब्दात्। मासमग्निहोत्रं जुहोतीति॥ जुहोतिशब्दश्च भवति। न च सौ सोमयागेषु प्रसिद्धः। तस्मान्न सोमा इति॥ ॥ काममितरो। इतरेन हि द
र्शपूर्णमासादयो भवंत सोमाः। नहि तत्र जुहोतिशब्द इति। नेत्युच्यते। दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरूपपदा एव। दर्शपूर्णमासादावन्यत्रायपति
सोमोपपदाः सोमानिरूपपदाश्चैते। मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति। तस्माद्दर्शपूर्णमासादयोपि न सोमा एते॥ ॥ धृतवानतवतोरयनपूर्वपक्षेण
षण्मासा न॥ धृतिवातवतो रयनस्य पूर्वपक्षेण षाण्मासान्नयेयुः॥ ॥ उत्तमे त्र्यो भिप्लवाः दशरात्रो महाव्रतं॥ उत्तमे मासे त्रयो भिप्लवा दशरा
त्रो महाव्रतं भवति॥ ॥ उपरिष्टाद्दतिरात्रं भवति॥ अनुग्रहश्रुतेः स्कन्यत रतो विरात्रस्तेनाहीन इति॥ ॥ उभयतो वा। अतिरात्रो भवति। स
त्रत्वात्॥ अनुग्रहश्रुतिस्त्वहीनत्वेन सत्त्वेति। तत्कथं॥ हविर्यज्ञेभ्यो वहितत्वात्॥ ॥ हविर्यज्ञेभ्यो तिरात्रमेके सोमानंतर्यात्। हविर्यज्ञेभ्यो
वस्तितेभ्यः एकेप्रायणीयमहरतिरात्रमिच्छंति॥ एवं सोमानंतर्यं भवति॥ एकेतत्रेच्छंति॥ अग्नीषोमीयोत्तरकालतानाहितस्य प्रकृतौ दृष्टा। इहा
पि तद्वदेवा। तस्मात्प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः॥ ॥ अस्मरूकाः ऊंउप्रतिरूपाश्च मसाः। असरूका अव्रत्रकाः ऊंउप्रतिरूपा श्चाकाराः॥

पंचविंशत्यग्निष्टोत्राणि कर्माणि पृष्ठ्यः॥ ॥तान्याह॥ होताध्वर्यवपोत्रीये च। चशब्दाद्धोत्रं च॥ ॥उद्गातानेष्ट्रच्छावाकीये॥ ॥मैत्रावरुणो ब्रह्मसन्नपातिह्
त्रे॥ ॥प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंसि ग्रावस्तोत्रीये॥ ॥प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रे नेष्ट्रे॥ होताध्वर्यवपोत्रीयावेति चकार सर्वत्रानुवर्त्तनात्॥ ॥मुख्यासनेभ्या
नुसंसर्प्पन्तितराणि॥ आसनशब्दः स्थानवाची। मुख्यस्थानेभ्यः तत्समीपपरकाया निष्क्रमणि ऊधुः॥ स्वकर्म कृते कस्य चरितार्थत्वात्॥
॥ ॥सर्प्पसत्रं व्याख्याय संविराड्ढोतुर्विंद द्वितीयं च। सर्प्पसत्रमिति नाम। तत्राहान्याह॥ विराडेकाह्नः कौमः। कुविंदस्य द्वितीयमहः। वचनसा
मर्थ्यात्॥ ॥गवामयनं वाभिगरापगरादिति श्रवणात्। आभिगरापगरौ च गवामयने दृष्टौ। तेन गवामयनं भवति। अत्र वाशब्दं विकल्पा
र्थं एके रछेति॥ न चैतत्युक्तं॥ अभिगरापगरौ हि लिंगमात्रे विराड्ढोतुर्विंदद्वितीयमिति वचनात्॥ तस्मात्तद्वत्पुरूपमिति लिंगं तु
स्वस्तिवाधं भविष्यति॥ ॥धा॥ तापश्चितं दाहाः संवत्सरमुपसदश्च यथा सुत्याः तापश्चितमिति सत्रनाम। तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवंति। उपसदः
सुत्याश्चारुद्राणी माहन्याह॥ ॥गवामयनेनेष्टपुः। गवामयनेन गच्छेयुः। गवामयनमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ ॥अग्निष्टोमेन वा। इषुः अपूर्वश्चायमग्नि
ष्टोमः नैकाहिको न द्वादशाहिकः। संस्थामात्रोपदेशात्॥ ॥सर्वजिदभिजिद्विश्वजित्तौ चैकैकेन॥ सर्वजिदादयः एकाहाः॥ ॥त्रिकद्रुकैर्वा। एते
च्यकाहा एव॥ ॥महातापश्चितं त्रिसंवत्सराणि सत्रं भवति॥ ॥तुल्यमन्यत्तापश्चितेनैव॥ ॥द्वादशकं तापश्चिते चतुर्मासा दीक्षा उपसत्सुत्यानि भवं
ति॥ विषुवन्तमभितो गवामयनस्य पक्षयोः पृष्ठ्योत्तमौ पृष्ठ्याग्रमौ स्तोमौ भवतः॥ ॥सहस्रसमाव्यमग्नाः। सहस्रसमाख्यं नामायनं सत्रं॥ ॥अभिप्रवान्नोत्थि

तुः षष्टं शतं चतुरहश्च॥ ॥त्रिसंवत्सरं षष्टिरात्रं॥ त्रिसंवत्सरं॥ सत्रं तत्र षष्टिरात्रं भवति॥ ॥यथासन्ति वा दीक्षा भवंति॥ ॥आदित्यस्य संवत्सरः
सौत्याः गवामयनात् रूपो भवति॥ ॥महासत्राण्यतः। अतः परं महासत्राणि व्याख्यायन्ते। महासत्रग्रहणं तु स्वधर्मप्रसक्त्यर्थं॥ ॥चतुर्भी
गैश्चतुर्भोगमेवैकस्य ज्योतिष्टोमस्यैकैकैस्तोमैः। न पर्युः॥ ॥ते पतिरात्रविषुवन्तः स्फुटो न वा। तेषु माहस्रेषु अतिरात्रविषुवन्तो भवेयुः न वा भवेयु
र्भवेयुरिति ऊतस्तत्॥ प्रतिसंवत्सरमादिमध्यावसानेष्वतिरात्रविषुवन्तो दृष्ट्वा ऊचेयुरिति गम्यते॥ यथैवं न भवेयुः॥ पो॥ सत्रसंयोगेन सति
रात्रश्रवणात्॥ उभयतोतिरात्रं सत्रमिति। न संवत्सरसंयोगेन॥ अतो न प्रतिसंवत्सरमितिरात्रौ॥ एवं सत्यपक्षे दृष्टान्ताभावः॥ ॥आद्यन्तयोर्वातिरा
त्रौ विषुवांश्च मध्ये मध्ये। वाशब्दोऽवधारणार्थः॥ आद्यन्तयोरेवातिरात्रौ भवतः। सत्रस्यैकत्वात्॥ विषुवांश्च प्रतिसंवत्सरं मध्ये मध्ये संवत्सरस
यागेन तस्य श्रुतत्वात्॥ ॥द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः। प्रजापतिसत्रस्य संज्ञा॥ ॥षट्त्रिंशत्संवत्सरं शाक्त्यानां तरसमयाः पुरोडाशाः। शाक्त्यानामय
नमिति संज्ञा सत्रस्य॥ तत्षट्त्रिंशत्संवत्सरं भवति॥ तत्र तरसमयाः पुरोडाशा भवंति॥ मांसमया इत्यर्थः॥ ॥सर्वत्राविशेषात्॥ सर्वत्र सत्रे
तरसमयाः पुरोडाशा भवंति॥ अविशेषश्रुतेः॥ ॥सवनीया वा ऊर्ध्वश्रुतेः। वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ॥ सवनीया एव तरसमया भवंति। ऊर्ध्वत
त्। ऊर्ध्वश्रुतेः तरसमयाः पुरोडाशा भवंतीति॥ ऊर्ध्वमुत्क्रान्तो हितरस विधानं॥ ॥शतसंवत्सरं साध्यानां। साध्यानामयने सत्रं। तत्कृतं
संवत्सरं भवति॥ ॥सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजां। विश्वसृजामयनमिति सत्रस्य संज्ञा॥ तत्सहस्रसंवत्सरं भवति॥ ॥यासत्राक्षिमारस्वतानि॥

३५६

कर्क०
२६

यात्वायाश्वाङूपत इति॥ यासत्राणीत्येको। तदनुपपन्नं। गमनं स्यात्वशब्दाभिहितत्वात्। तस्मा यास्त्राणि॥ सारस्वतसत्राणीति च। उभे अपि
संज्ञे एते॥ ॥सदोहविर्धानाग्नीध्राणि चक्रीवंति भवंति॥ अन्यथा गमनासंभवात्॥ ॥उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृत्युः उलूखलमिव बुध्नो यू
पस्य भवति। स च प्रकृत्यते। न निखन्यते॥ ॥वत्सतरीशतमृषभाधिकं गर्भिणीनामुत्सृजंति सहस्रपूरणाय॥ सहस्रपूरणेन हि सत्र
स्य परिसमाप्तिः॥ ॥उपकिरत्यपरवस्थाने पुनः खनंति॥ उपकिरणं च मृदः॥ ॥शुक्लपक्षप्रथमादीक्षा सरस्वतीविनशने॥ सारस्व
तीविनशनं प्रदेशः॥ ॥द्वादशाहवद्दीक्षोपसदः॥ अत्रैकाहिकात्यहानि॥ तत्र द्वादशाहवत्प्राप्तौ सत्यां द्वादशाहवचदित्युच्यते
॥ ॥अषोडशिकावतिरात्रौ॥ भवतः॥ ॥तत्रैव प्रायणीयोतिरात्रः भवति। सारस्वतीविनशने॥ ॥सान्नाय्यं च तस्मिन्प्रकृतो दोपृ
घ्ध्वि सत्त सारस्वते च प्रथमश्न्यतः। तेन सान्नाय्यमंत्रं प्राप्नोति॥ अतश्च व्यंतो॥ सान्नाय्यं च तस्मिन्निति॥ ॥सस्थिते ध पुराहवनी
यस्य॥ ॥यथास्थितं यज्ञांगानि हरंति। येषु स्थानेषु स्थितानि तत्समवेतान्येव हरंति॥ ॥पांसूनादाय भौमानां यथादेशं निवपंति
भौमानामंगानां पांसून्गृहीत्वा यथादेशं न्युप्यंते॥ ॥यजमानपरोक्षो गोआयुषी भवतः॥ ॥पर्वणोरेषु दर्शपूर्णमासौ। प्रथमे पर्वणि
दर्शः द्वितीये पौर्णमासः संवत्सरेण॥ ॥शम्याप्रासे शम्याप्रासे च संतो यजमानाः स्वपंति॥ शम्याप्रासउदिगानतो यति॥ ॥दृदि
तेन तीरेण। शम्याप्रासनं कृत्वा यागं कृत्वा ततो यंति दक्षिणेन तीरेण सरस्वत्याः॥ ॥दृषद्वत्यप्ययो पानश्चांप्रश्चरुः। दृषद्वत्या

याग०
२६
३५८

यप्रदेशे अग्नयेकामाये चरुर्भवति॥ ॥अग्नये कामायेष्टिः प्लक्षे प्रास्रवणे॥ प्लक्षप्रास्रवणप्रदेशे अग्नये कामायेष्टिर्भवति॥ ॥तस्य
मश्वपरुष्ठौहीं धेनुके दद्यात् तस्या अश्वपुरुष्ठौहीं दानं धेनुत्वे सति। तदुपकाराभावात्। अस्मै तेस्य दानं। दानं च प्रसर्पकेभ्यः॥ ॥अवशिष्टं चैके यज्ञो
पकरणमुदयनीयायांते॥ यदवशिष्टं यज्ञोपकरणं तदुदयनीयायां ते ददाति॥ सत्रसमाप्तितयः॥ ॥अवभृथमभ्यवयंति यमुनां कारपचवं च
प्रति यमुनां कारपचवं प्रदेशं प्रति॥ यमुनामेवावभृथमभ्यवयंति॥ अनेन चावभृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिर्लक्ष्यते॥ ॥पुरस्तात्त्ववभृथादग्नये का
मायेष्टिर्भवति॥ ॥उदवसानीयांते वा चेति विकल्पः॥ ॥यथायं विप्रवृजेयुः॥ ॥अपृष्टशमनानि सारस्वतानि॥ सारस्वतान्यपृष्टशमनानि
सत्राणि श्रूयंते॥ ॥त्रीण्येषां सामप्रच्छानान्यतिरात्रैः। एषां सारस्वतसत्राणां मध्ये सामप्रच्छानानि त्रीणि भवंति॥ ॥सहस्रपूरणगृहपतिमरण
सर्वज्यान्यः। प्रथमं सामच्छानं गवां सहस्रपूरणे। द्वितीयं गृहपतिमरणे तृतीयं सर्वज्यान्यां सर्वज्यानिः सर्वदानिरुच्यते॥ ॥सहस्रपूरणे गौर
तिरात्रो भवति॥ ॥न देवदत्वा साम्प्तिष्ठेरन्॥ ॥आयुर्गृहपतिमरणे अतिरात्रो भवति॥ ॥सर्वज्यान्यां विश्वजित्॥ अतिरात्रः कर्तव्यः॥ ॥ज्योति
ष्टोमो वा सर्वेषां भवति॥ ॥नावभृथं सरस्वत्यां। सरस्वत्यामवभृथं न भवति॥ ॥परिपार्श्वं दृषद्वके कर्तव्यः॥ ॥असस्थे त्वततः॥ यदि नामन
संति ततः सरस्वत्या एवादकमुद्धृत्यावभृथः कार्यः॥ ॥द्वितीये धृतिवातवतोरयनं स्यादहनी त्रिवृत्पंचदशस्तोमे पर्वणीन्द्रेषु व्यत्यासं॥ द्वितीये सा
रस्वतसत्रे धृतिवातवतोरयनस्य त्रिवृत्पंचदशस्तोमे अहनी तत्पर्वणीन्द्रेषु व्यत्यासेन क्रियते॥ ॥तयोश्चेदसमाप्तयोरागच्छेद्यजनीयकालस्तमुप

कर्क० त्यशेषमनुसमापयेयुः॥ तयोस्त्रिवृत्पंचदशसप्तदशयोरसमाप्तयोर्यन्तीय आगच्छेद्यजनीयकालीनं परिसमाप्य शेषं परिसमापयेयुः॥ ॥ अनुरूपस्त्रि
९७ त्रिवृदग्निष्टोमरथंतर इत्येके। एके शेषपरिसमाप्तिमिच्छंति॥ ॥ पंचदश उक्थ्यः रूपं भवतीत्येके॥ ॥ तृतीययजनीययोरक्रोरमिति द्वि स्विजितो भवतः॥
पर्वान्तरेषु विकल्पाः भवन्ति॥ ॥ पूर्ववदनुसमापनं भवति॥ ॥ दार्षद्वतमृत्विगाचार्ययोरन्यतरस्यागारे संवत्सरं दार्षद्वतमिति सत्रनामधेयं
तत्र कर्म व्याख्यायते॥ अत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य संवत्सरगवां रूपं॥ ॥ अपरं मासि नैतं धवेमि मिंधीनः अपरं संवत्सरं नैतंधवप्रदेशे विगवाद
कशोधने ऊर्याव॥ ॥ ऊरूरुत्तेपरीणाहि सकलेऽग्न्याधेयमन्वारंभणीयांतं भवति॥ अन्वारंभणीयांतमिति॥ ऊनए तत। इष्ट्यगत्वादन्वारंभणीया
याः॥ ॥ दर्शपूर्णमासौ सत्रं वा। वा शब्दः परूव्यावृत्तौ। दर्शपूर्णमासावन्नमेव भवति॥ नान्वारंभणीयान्ते। दर्शपूर्णमासमस्याहाष्टेतरे प्रवर्त्ति
न्त्वाजेति॥ ॥ आहितानामेश्चमासग्निहोत्रमेकत्वानुरूपाता। संवत्सरं॥ ॥ पुरोडाशाग्रयेत्तेन यजमानः पूर्ववत॥ तेनयागं उक्त्वेन पूर्ववत्समा
प्तासे॥ ॥ दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् नाएत्यचत्तरूदेव॥ अवमथममथवपेति यमुनोतिः प्रक्रावहरणं प्रति। विपूरूावहरणमाप्यात। यमु
नामवभृथमभ्युपैति॥ ॥ तत्रच स्वयमेव सामगानं भवति॥ ॥ आप्तवनमात्रं भावति॥ नावभृथः॥ वाशब्दो विकल्पार्थः॥ ॥ उदेत्याग्नेय्यैवेष्ट्याय
जेत॥ एरिसमाप्य सत्रं एतयैवेष्ट्या यजेत॥ ॥ पशुनावानदेवतेन। यजेत॥ ॥ अग्निष्टोमेन वा। यजेतेति॥ ॥ ई॥ तुरायणं वैशाखी शुक्लस्य पंचम्या राम०
तुरायणमिति सत्रनाम॥ ॥ चैत्रस्य वा॥ शुक्लपंचम्यां भवति॥ ॥ प्रातरादुत्यं वेदिर्दिक्षितो हारूपाण्यासजते त्तर्स्योरूयमाजिनादीति। स्वय ९७

३५२

मेव॥ ॥ हवींषि निर्वपत्याग्नेयमैंद्रं वैश्वदेवं च तं सवनकाले एकैकं। ऊनए तत। आग्नेयं प्रातःसवनमैंद्रं माध्यंदिनं। वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थ
वादात॥ ॥ तेन त्रेणावा। वा शब्दः परूव्यावृत्तौ। तत्रेणयागं करोति न सवनकालेषु। ऊतए तत॥ काले स्नानं स्नाने त्रेणैव वा॥ ॥ अन्वहं हवींषि निर्वप
ति॥ ॥ वा हविःशेषभक्षः। वा प्रकृतौ थनः॥ ॥ संवत्सरं यजते। आम्नाधस्तनसूत्रे वा शब्दमन्यथा वर्णयंति। संवत्सरं यजनीयेनाग परिसमाप्ते
सत्यामन्वहं वेत्युच्यते॥ तत्रश्चावधारणे षा। संवत्सराधिवेन हि सर्वाण्यहानि गृह्यंते। तेनानुयजनीयान्येवं तत्रैव प्रयोगदर्शनात्॥ ॥ अनिय
तादर्कं दार्षद्वतवदवभृथादि॥ अनियतादर्कोवभृथः कार्यः॥ व्याख्यातं इति सूत्रशेषः॥ ॥ सर्वाग्निष्टोमो भरतद्वादशाहः॥ भरतद्वादशाहे सर्वाग्नि
ष्टोमा भवंति॥ प्रायणीयोदयनीयवर्जं॥ ॥ संक्रमद्वादशाहे दशरात्रस्याहः प्रथमानि प्रथमस्याहः अहर्द्वितीयानि द्वितीयस्य रन्त्य अहः स्तुतीयानि
तृतीयस्याहः भवति॥ ॥ प्रकृत्यादशमं। अविकृतारूपमेव दशमं भवति॥ ॥ अग्निष्टुदिंद्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुतो चैकैकेन। दशरात्रस्य पूरणं॥ ॥
त्रिकद्रुकैर्वा। अहीनैकाहानां चैकैकेन पूरणं॥ ॥ अग्नेःयामरानस्तूयवनं॥ गो आयुषा वा। सर्वे एते विकल्पाः॥ ॥ अभ्यासानुपपत्तौ ज्योतिष्टोम
पूरणाः भवति॥ तस्यैव नग॥ परूपसंवभवतीति नैकाहपदे॥ ॥ यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रियं वर्चं वा सामवायू ज्ञेवीः हवाम्पत्यु कृत्वा यजेत॥ सर्वे ए
तेशाखार्थप्रकाराः॥ ॥ व्यत्यासमंततः। स्तोत्रियादीनां व्यत्यासेनाप्ततो भवति॥ ॥ नास्त्येषामंततः। एषां विकल्पानामंततस्त्वं नास्ति॥ दिङ्मात्रमपूर्वे
दर्शितमाचार्येण॥ ॥ अयनमुत्सर्गिणां गवामयनविकल्पाः। विकल्परूपमुत्सर्गिणामयनमुच्यते॥ ॥ पंचाच्छांदीनभिपूर्वानुपेत्यचतद्

२५—

२८

कर्क॰
९८

चतुरुच्छ्राममुपयंति॥इत्येकोविकल्पः॥सोमोमार्गोवैकस्याऊनः॥एकस्मिन्नहनिसोमएववानभवति॥॥यशोर्चीसवनरिविधिक्रियाततश्चप्रातःसव
नएवपरिसमाप्यतेयज्ञः॥॥अनारंभोवा॥यथोः॥॥तोयष्व्रतविकल्पाः॥व्याख्यायंतइतिसूत्रशेषः॥॥अयमेवप्रायणीयोतिरात्रःसर्वसूत्रस्या
र॥यथोक्तंपृष्ठ्यः॥अथापरंविकल्परूपं॥॥ज्योतिष्टोमाश्चत्वारोभिजितैःषण्मासान्॥नयेयुः॥॥वृत्तंविषुवस्थानेविश्वजितज्योतिष्टोमा
श्चत्वारस्तेरूत्तरान्षण्मासान्नयेयुः॥॥एतत्पुरुषस्यनारायणस्यान्नमसेवनंपुरुषस्यनारायणस्यान्नमं॥नारायणसत्रमेतन्नाम॥॥
इतिउपाध्यायकर्ककृतौकात्यायनीयसूत्रविवरणेसत्राणिसमाप्तानि॥॥२४॥॥श्रीकर्ककृतकल्पकृदकारिताससूत्रनाथिकक्कौ
कवृक्षमवतायैकृतार्थदोषं॥दीक्षाः सुताः सुतोहानिर्दक्षवंशस वंसार्वसाधारणंवीतज्ञतद्विजम
डलोभ्यः॥२॥ॐसिद्धि॥ ॥रामवंदे॥हरिवंदे॥सुरवर॥१॥सव· ७१०

३१२

राम॰
९८
३५०

८१
कात्यायनसूत्रकर्कभाष्य-अध्याय२५ मो

पत्राणि ९२

३५९

समाप्तु लानि।

श्रीगणेशाय नमः॥ अथ प्रायश्चित्तानि अध्वर्युवेदविहितान्युक्तानि सांगानि कर्माणि तत्समनंतरं [illegible] दविहिता
नि। इदानीं तेषामेव नैमित्तिकानि व्याचिख्यासये दमाह॥ ॥कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालं॥ कर्मण उपपातः क
र्मोपपातः। उपपातो विनाशो भ्रेष इत्यनर्थांतरं। स च त्रिप्रकारो भवति। अकरणं न्यूनकरणं। अतिरिक्तकरणं। अन्यथा
र्थकरणं वेति। यद्वा एक एव प्रकारः सर्वमेवेदमयथाचरणं यथैतद्विहितं तथानाचरणवत्। प्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकस्य
संज्ञा। तच्च तत्काल एव भवति। यस्मिन्काल उपपातः कृत एतत्। भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति। निमित्तसमनीयं नाधि
करणसमन्वेषा। अधिकरणसमन्वेषामाह नीयापवाद संगात् नैमित्तिकस्य निमित्त[illegible] कालतास्यादिति। एवं प्रा
प्ते आह॥ ॥चोदना वा कालशास्त्रात्॥ ॥वा शब्दः [illegible] प्राप्तौ। नैमित्तिकस्य चोदना या तस्यैवैतत् न तत्कालता
कुतः तत्। अकालशास्त्रात्। न ह्यत्र कालप्रतिपादकः शास्त्रोऽस्ति। तेन आगंतुकत्वादंते निवेशं प्राप्नोति। एवं प्राप्त उच्यते॥ ॥
कालो वा प्रत्ययात्॥ ॥तत्कालतैव नैमित्तिकस्य स्यात्। प्रतीयते हि निमित्तकालता नैमित्तिकस्य। प्राक्च निमित्ता
न्नैमित्तिकं न भवति। निमित्त उपजाते नैमित्तिकं [illegible]। तेन तत्कालतास्य। तस्मा[illegible] कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति।
त

प्रा
२

३५।

ता
कर्मग्रहणं च पुरुषसंबंधिन्युपपाते तत्काले न भवति। यथा गोहद्दोहे अन्यपेक्षा भवत इति॥ ॥महाव्याहृतिहोमो नादेशे॥ ॥भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृत
यो ध्येत प्रसिद्धाः। ताभिर्होमः कर्तव्यः। यत्र निमित्तमुपदिश्य नैमित्तिकस्यानादेशस्तत्र भवति। यत्र पुनर्निमित्तोद्देशेन नैमित्तिकादेशो यथा
प्रणीताः स्कन्नाः अभिमन्त्रयीतेति। तत्र महाव्याहृतिहोमो न भवति। अनादेश इत्युक्तत्वात्। व्याहृतिहोमे विशेषार्थमिदमाह॥ ॥होत्रके भूरिति गा
र्हपत्ये॥ ॥होत्रक उपपाते भूरिति गार्हपत्ये जुहोति। होत्रकं चार्ग्वेदिकमुच्यते॥ ॥दक्षिणाग्नावाध्वर्यवे भुव इति॥ ॥अध्वर्युवेदविहितोप
पाते दक्षिणाग्नौ भुव इति जुहोति॥ ॥आग्नीध्रीये सोमे॥ ॥सोमे वर्तमाने आध्वर्यव उपपाते आग्नीध्रीये जुहोति प्रागाग्नीध्रीयात्सत्ते द
क्षिणाग्नावेव हूयते। न हि यमाहुतिराग्नीध्रीयं प्रयोजयति स्वकालत्वात्। अस्याश्च नैमित्तिकत्वात्॥ ॥स्वरित्यौद्गात्र आहवनीये॥ ॥
उद्गात्रवेदविहितभ्रेषे स्वरित्याहवनीये जुहोति। यदक्तो भूरिति चं गृहीतमाज्यं गृह्णो गार्हपत्ये जुहवथेति। उपक्रम्यैवं श्रूय
त इति। अत्र ऋगादिग्रहणं वेदोपलक्षणार्थं। उपक्रमोपसंहारयोर्हि वेदाः श्रूयंते। उपक्रमे तावत् त्रयो वेदा अजायंत अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्य
जुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः स इमांस्त्रीन्वेदानभ्यतपत् तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायंत भूरित्येवमादीनि। उपसंहारे तद् ऋग्वे
दे नैव ऋग्वेदं विषशुति यजुर्वेदेन यजुर्वेदमित्येवमादि। तस्मादृगादिग्रहणं वेदोपलक्षणार्थं। एवं सति एकवाक्यता भवति॥ ॥चतुर्गृहीतान्य
ज्ञो
का२

उ४

तानिसर्वत्र॥ ॥सर्वत्रग्रहणमविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतीत्येवमर्थं॥ अथवा सर्वत्रग्रहणा यत्र यत्र चतुर्गृहीतश्रुतिरस्ति तत्र चतुर्गृहीतानिभ
२ वेयुः। यथानुकृताभ्यस्तमयाकुर्स्तेवमादीनि॥ ॥सर्वप्रायश्चित्तं च पंचभिः प्रत्यृचं॥ ॥सर्वप्रायश्चित्तमिति संज्ञा व्यवहारार्था॥ ॥तद्यथा॥ ॥त्वन्नो ६
अग्न इति द्वाभ्यां मयाश्चाग्न इत्येवमाद्युदुत्तममिति चेतियावत्॥ ॥अत्र द्वयोर्मन्त्रयोः परस्तादवीयत्वात्स्माः॥ एतत्सर्वप्रायश्चित्तं चत्राद्वात्स
र्वत्र भवति। इयांस्तु विशेषः एकाहहोतेनेति॥ ॥अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिः सर्वाभिश्चतुर्थीम्॥ ॥अविज्ञातं स्मात्तमभिधीयते। न
हि तज्ज्ञायते किमार्गवैदिकं यजुर्वैदिकं सामवैदिकमिति। अथ च इदं स्मरणं शुचिना कर्म कर्तव्यं दक्षिणेन पाणिना कर्तव्यं यज्ञोपवी
तिना कर्तव्यं बद्धशिखेनेत्येवमादि तदपचारे प्रतिमहाव्याहृतिभिस्त्वासर्वाभिश्चतुर्थं होमं करोति॥ सर्वप्रायश्चित्तं चात्र भवति॥ ॥
अग्निहोत्री चेद्दुह्यमानोपविशेद्यजुर्वाभ्यापनमेकं उदस्थाद्देव्यादितिरिति॥ ॥अग्निहोत्रशब्देन तत्साधनभूतं द्रव्यमुच्यते। तद्द्रव्यं य श्री:
स्यां विद्यते सेयमग्निहोत्रिणी। मत्वर्थीयलोपेनाग्निहोत्रीत्युक्तं सा चेद्दुह्यमानोपविशेत्तामेकेन यजुषोत्थापयेत् उदस्थादिति॥ ॥दुग्धा २
ब्राह्मणायैनां दद्याद्यमनस्विगामिष्यं स्यात्॥ ॥यं प्रत्याशं स्यादभिप्यमन्येतेति॥ ॥दण्डेनवोपविष्टामुत्थाप्य दोहनं॥ ॥वाग्वादैविकल्पार्थं॥
॥अदानं वा॥ ॥तस्मिन्पक्षे अदुह्यमानायामन्यां॥ प्राप्तमेवेदमुच्यते प्रायश्चित्तमुदासार्थं॥ ॥वारयेत चेत्तगास्माकुप्यग्रास

श्या २ जु २

येत सूयवसाद्भगवतीति॥ ॥अनेन मंत्रेण। यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत स्कपक्रम्यस्तां ब्रमाच्छिद्यग्रासयेदितिश्रुतेः॥ ॥त
स्यै पयसा जुहोति॥ ॥यस्यार्थे चतुर्थी तस्याः पयसा जुहोतीति॥ ॥लोहितं दोह दक्षिणाग्निं परिश्रित्य स्कमते स्कल्कोल्मुकं भस्मनि
रुद्राय जुहुयात्पूर्ववद्दानं॥ ॥लोहितदोहे दक्षिणाग्नेः परिश्रयणं स्कमतेति च प्रैषः। दक्षिणाग्नेरेवोल्मुकं भस्म निरुद्राय स्वाहेति कृत्वापू
र्ववद्दानं यथा नष्टिगामिष्यमन्येत तस्मै। मेक्षणकरणं प्रैषदानं अपूर्णं च नोपभिवह्नमाचार्येण। इहत्य द्रव्यप्रतिपत्तिरियं होमक्रियाद्रव्या
र्थी नापूर्वा सस्यथा तेनात्रेति कर्तव्यता न भवति। कर्तव्यस्य हीति कर्तव्यतापेक्षा भवति। न चात्रापूर्वस्य कर्तव्यता होमो ह्यत्र द्रव्यार्थः। अ
तो दोहनपात्रेणैव समस्तं तद्द्रव्यं भस्मनि प्रक्षिप्यत इति॥ ॥होम्यं गविस द्रोदुग्धमुपसृष्टं वायव्यं दुह्यमानं मक्षिनं दुग्धं सोमयमाधि
श्रितं चारूर्णमुद्दितं योऽस्मिन्नेवमादि कुत्सितमिंद्रमिति यावत्॥ ॥होम्यं होमद्रव्यं गवि विस्थितं स दुष्यति चेत्तत्र रुद्रदेवत्यं भवति। एवमुपा
स्पादेष तस्मिंस्तस्मिन्काले देवतासंबंधात्तद्देवत्तमुच्यते। वक्ष्यति हि यथाकालोपपाते तद्देवते तद्देवतं जुहुयादिति। तादर्थ्या
द्विविस्थितस्य च स्यन्दनाक्रमणादिनादोषः॥ ॥उपसृष्टं वायव्यं॥ वत्सोपसर्गकाले वायव्यं भवति॥ ॥यथाकालोपपाते तद्दे
वते तद्देवतं जुहुयात्तद्धातिद्विरूपान्येन जुहुयात्॥ ॥यस्मिन्यस्मिन्काले उपपातस्तद्देवत्यं होमं कृत्वा तदुद्देशेन वातिदिरूपान्ये
न जुहुयात्॥ ॥स्कन्दं चेदस्कन्नाधितमाजनीत्यभिमृश्य उपशोषेण जुहुयात्॥ ॥अथ यत्स्कन्नं स्याच्चादभिमृशेदस्कन्नाधितमा

अनीतिश्रुतेः॥ ॥भिद्येत चेद्वा पद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमन्त्र्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालो निभस्मोद्धोपकुर्यात्॥ ॥य
द्युनीवीस्थाली स्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमन्त्र्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालानि भस्मोद्धपेकरोति यदि
२ भिन्ना स्थाली अन्येन चरुद्रव्येण होमाभिनिर्वृत्तिः॥ ॥स्रुवपतयदितिहाविर्धत्तियं॥ ॥स्कन्नमभिमन्त्रेत॥ ॥देवांदिवमगन्निति सोमे॥ ॥ग
सोमे हविर्यद्विमं स्कन्नं देवांदिवमित्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रेत॥ ॥यथा रोऽसी वीदकेनोपसिंचेत्॥ ॥सोम एव हाविर्धत्तिमं
स्कन्नं वाक्ताद्दा विकल्पार्थः॥ ॥उन्नीतसर्वस्कन्दनस्कन्नमेदयोस्तत्रैवासन्नं॥ ॥यस्याग्निहोत्रं स्रुचुन्नीतं स्कन्देदिति श्रुत्यैव
मेवहि श्रूयते॥ ॥अन्यदुन्नीयान्यो सेप्रयच्छेत्तेन होमः॥ ॥अन्यस्मिन्नुन्नीयमाने शेषो नास्तवतिर्ता तद्दोहे वोन्नेतव्यामीत्युक्तं
भवतीतिश्रुतेः॥ २॥ ॥पूर्वाहुतौ कृतायां चेदाहवनीयोनुगच्छेत् तदुक्तं॥ ॥तदुक्तग्रहणं न्यायप्राप्तोद्धरणप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम्॥ ॥प्राप
त्तादेवावाच्यमिति चेत्॥ उत्तरविधानेन सह विकल्पार्थत्वादिसदोषः॥ ॥काष्ठं हिरण्यं वाभिजुहुयाच्छ्रुतेः॥ ॥काष्ठं निधायापा
भिजुहुयात्। हिरण्यं वेति विकल्पः॥ श्रुतिग्रहणं हृदयेऽपि खप्रसत्यर्थम्। तथा च श्रुतिः। यद्धरस्य हृदयं त्येवाधि खेऽहिरण्यम श्री:
भिजुहुयादिति॥ ॥त्रिरुद्धतश्चेदाहवनीयोनुगच्छेदुदकुस्थानानुपलिप्य निर्मिथ्य सकृदुद्धृते तस्मिंस्सायंप्रातर्होममेके॥ ॥ ३
त्रिरुद्धृता हवनीयानुगमने उदीच्यां दिशि अग्निस्थानानुपलिप्य निर्मथनेनोपदेशाद्गार्हपत्ये समारोह्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते त

वि॰

स्मिन्नेव विहारे एके सायं प्रातर्होममिच्छन्ति॥ ॥एके तु शतकृत्वोऽप्युद्धरन्ति॥ ॥गार्हपत्येनुगतेस्य सनुरण्णी संस्पृश्य मथनी अग्निहो
त्रकालएत नैमित्तिकमिति तस्य प्रदायः तथा चोपरितनान्यपि नैमित्तिकानि तद्विषयाण्येव वक्ष्यन्ते। येनेदमाहु। पूर्वेद्युरपराह्णपूर्वेच
द्धोमहरति होमग्रहणादग्निहोत्रविषयतावगम्यते। अपरे तु सर्वविषयं मन्यंते॥ ॥आहवनीयेऽनुगते वा तत एवोद्धरणं॥ ॥आहवनी
यानुगमने गार्हपत्यानुगमने तत एवाहवनीयोद्धरणं। शेषश्च गार्हपत्यकार्यं। तस्मिन्पक्षे दक्षिणाग्नेः प्राचं नयनं कर्त्तव्यं॥ ॥अ
हृत्य वा॥ ॥गार्हपत्यस्थानमाहवनीयं पुनरुद्धरणं। शेषश्च गार्हपत्यः॥ ॥उत्पवाज्याग ताद्वा॥ ॥पुनरुद्धरणं॥ ॥उत्प
राजीतृणं वन्हिरुच्यते। तया वाज्वलंत्या गार्हपत्यस्थानमागतात् पुनरुद्धरणं भवति॥ ॥निर्मथ्य वा॥ ॥अथ हैके न्यं गार्हपत्यं
मंथंतीति श्रुतेः। अस्मिंश्च पक्षे न्यायप्राप्तमेवैतदिति नैमित्तिकं भवति। आहृतस्य चोपादानमितरैः सह विकल्पार्थं॥ ॥स
मारो स्यात्समारोह्य वा पूर्वमुपशमय्य पूर्ववद्धोमः॥ ॥समारोह्य पूर्ववदुदकुस्थानान्युपलिप्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते सायंप्रातर्होमः।
असमारोह्य पूर्वस्योपशमनं कृत्वा निर्मथ्योद्धृत्यात्रैव होमः। एवं हि श्रूयते। अथ हैकेनुगमय्यान्यं मंथंतीति। अथ हैके रणेवा
रण्यां समारोहयंति च॥ ॥त्रिराहृतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेत् अनाहरणमस्य तदहरेके॥ ॥एके शतकृत्वोऽप्युद्धरंति अना

हरणपक्षेत्वतदर्थत्वात्तत्साध्यकर्मलोपः॥ ॥जाग्रतमाहवनीयमस्यकक्षेत्त्वेतदुक्तं॥ ॥तदुक्तमितिग्रहणमुत्तरविवक्षार्थं॥ ॥पश्चा
न्निधायपुरस्ताद्वोभयत्रहोममेके॥ ॥पश्चादाहवनीयस्यस्थापयित्वा पुरस्तात्तमग्निं उभयत्रहोममेके कुर्वन्ति। एकेतदुक्तं गा
४ र्हपत्येस्मावितिउभयत्रचहोमपक्षेचतुर्गृहीतेनहुत्वैकस्मिन्नग्नौ पुनश्चतुर्गृहीतेनद्वितीयेजुहुत्येके। होमपक्षादित्तं त्रेताअ
न्येह्वेतन्नेच्छंति। साध्योहोमः साधनमग्निः। नचसाधनभेदात्साध्यभेदोयुक्तः तेनान्यथाकुर्वन्तीति। एकैवसमितिस्स्वा भवतीतिअग्नि स्व
द्वयेप्युपधीयते। तत्रप्रक्षिप्तंहोमद्रव्यमग्निद्वयेप्युपाक्रुति। एवमुभयत्रहोमः कृतोभवतीतिसंप्रदायः। अयुक्तरूपमिवचैतत्।
नहिसाधनापेक्षयासाध्यावृत्तिर्युक्तेति॥ ॥अभिनिधानेऽग्नयेग्निमतेपुरोडाशः॥ ॥यदिपुनरुद्धृतोग्निरग्नावभिनिहितए
वभवति। तदाग्नयेग्निमतेपुरोडाशःकार्यः॥ ॥समितमितिवोपस्थानंद्वाभ्यां॥ ॥वाशब्दोविकल्पार्थः। अग्नयेग्निमतेवापुरो
डाशः समितमितिचोपस्थानं॥ ॥गृहीतानुगमनेवान्वग्निरिति त्वाहुत्य॥ ॥मयाग्नेइत्यग्निं गच्छामीतिगृहीतस्यानुगम श्री
नेएतदेवप्रायश्चित्तरूपंविकल्पेनभवति। अन्वग्निरित्यनेनमंत्रेणआहुत्यप्रहर्तव्यं॥ ॥अनादेशोपुरोडाशःसर्वत्र॥ ॥ ४
वक्ष्यत्युपरिष्टादग्नयेरूपवतेसूर्यायचज्योतिष्मतइति तत्रपुरोडाशोभवति। एतच्चाक्तमाचार्येण। यत्रवेदवाक्येद्रव्यस्य

नभिधानं। तद्विषयमिति। इतरथाग्नयेग्निमतेपुरोडाशइत्यवाच्यंस्यात्॥ ॥अनुद्धृताभ्यस्तमयेकुशबद्धंहिरण्यंपश्चाद्धि
यमाणद्ध्योनोद्धरेदार्षेयोब्राह्मणः॥ ॥यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योभ्यस्तमियादितिप्रकृत्यसर्वमेतच्छ्रूयते। अथव
चनंतुनोपनिबद्धमाचार्येण॥ ॥तिस्रआहुतिः॥ ॥तत्रदेयेति॥ ॥अग्नयेचसूर्यायते॥ ॥पुरोडाशः॥ ॥अभ्युदये र
जतधारणं पुरस्ताद्वैश्वदेव्याहुतिःसूर्यायज्योतिष्मते॥ ॥पुरोडाशः॥ ॥समानमुद्धरणं॥ ॥उद्धृतेनोद्धरेदार्षेयोब्राह्म
णइति॥ ॥वैश्वदेवीवोभयत्रापुरोडाशः॥ ॥उभयत्रवावैश्वदेव्याहुतिर्भवत्यपुरोडाशाचतुर्गृहीतेन॥ ॥उभयानु
गमनेपुनराधेयंवा॥ ॥उभयोरनुगतयोर्गार्हपत्याहवनीययोः पश्चादभ्यस्तमयोवाभ्युदयोवा तदापुनराधेयंवाभवति। न्यायप्रा
प्तमग्न्याधेयंवा। कोत्रन्यायइतिचेत्। उभावग्नीयुगपदुत्पाद्यौयुगपदुत्पत्तिश्चाग्न्याधेयेनभवति। यद्येवंपुनराधेयंवेतिकुत
एतत्। वाक्यात्। यस्योभावग्नीअनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वासूर्यस्सपुनराधेयमेवतत्रप्रायश्चित्तिः। एवंचेत्पु
नराधेयमेवभवति। नत्वग्न्याधेयमिति। नहिन्यायोवाक्येनसहविकल्प्येत। एवंचानुगतपरिज्ञानोत्तरकालं यदाभिनिम्लो
चनंभवतितदैवभवति। नाभिनिम्लोचनोत्तरकालमनुगपरिज्ञाने॥ ॥भेदेनाप्युपपातात्॥ ॥भेदेनाप्यनुगम
म

२५३

५ भिनिम्लोचने त्वस्येव पुनराधेयं। कुत एतत्। उप▮पातात्। उपपातौ हि भवति अग्न्यनुगमने अभिनिम्लोचनं। तदाद्युभयशब्देन वि
शिष्यते। ततो वाक्यं भिद्येत। तस्माद्दिदे नाप्यनुगमयोः पुनराधेयमिति। एवं प्राप्ते आह॥ ॥न सह प्रकृतेः॥ ॥नैतदेवमन्यतरा
नुगमने पुनराधेयं। सहैव हि प्रकल्पिता गार्हपत्याहवनीययोरुत्पत्तिः॥ तत्रैकैकेन शक्यत उत्पादयितुं। तस्मात्सविशेषणमेवात्र
निमित्तौ॥ २॥ ॥मथ्यमानश्चेन्न जायेत यमद्दूरात्सराप्यनूपेत्तमाहुत्याभिजुहुयात्॥ ॥मथ्यमानग्रहणं कालासत्त्वग्रहणस्यार्थः॥
नहि कश्चिन्मथ्यमानो न जायते। यमे वांतिकेग्निमपरिगृहीतं परत्रेपन्तमाहुत्याभिजुहुयात्। स चायमस्यैवैकस्य प्रयोगस्याहा
वनीभूतः। तावन्मात्रस्रवणात्। पुनः स्वयोनेराहरणं॥ ॥ब्राह्मणहस्ते वा जुहोति॥ ॥वाशब्दो विकल्पार्थः। अस्याहवनीय ण
विकारत्वेन विधीयते। ततश्चोत्तरसमिदाधानमंत्रे विपरिणामः। स्यादृष्टत्वात् ब्राह्मणहस्तो विधीयते। पूर्वा तु ▮स्वार्थत्वादेव नभ श्रौः
वति॥ ॥वासानपनोदश्च॥ ॥तस्मिन्पक्षे व्रतमाह। वसत्यर्थमागतो ब्राह्मणो नापनोद्यः॥ ॥अजकर्णे वा दक्षिणे जुहोति॥ ॥तस्मिं
श्चपक्षे व्रतमाह॥ ॥अजोऽनंतस्य॥ ॥अजस्य मांसस्य॥ ॥कुशस्तंबे वा॥ ॥जुहोति तत्र व्रतं॥ ॥अनाशनं तस्मिन्॥ ॥अप्सु वा जुहोति॥ ५ ण
तत्र व्रतं॥ ॥नाङ्गो बीभत्सेतेति श्रूयते॥ ॥बीभत्सापरिवादत उच्यते। एवं श्रूयते। नातःपरिवदीतेति। अपन्यायत्वाच्छ्रुतिरस्येमंत्र

क्रियते॥ ॥अहुताश्चेदग्निरुन्नीयात्तमितो रासीत॥ ॥अहुत एव यद्यग्न्युद्धो भवति तदोन्नीयात्तमनादासीत॥ ॥कुशाभ्यस्त्यनु
मंत्रणं॥ ॥कुशा च भस्मरि स्यनुमंत्रणं कार्यं॥ ॥वरदानं च॥ ॥सर्वनाशे हविषां दोषे वाज्जुहुं॥ तदुक्तग्रहणं पक्षांतरेण सहविकल्पार्थं॥
॥आज्येन वा प्रतिसंख्याय देवतेज्या॥ ॥प्रतिसंख्यानग्रहणाज्ज्ञातासामेव देवतानामिज्या किं वा स्यात् माभूदुपांशुया
जीवत्स्यं तेनीवस्तुरग्नीनामीयोर्वजेति। देवताग्रहणाच्चांगाभावः॥ ॥पुनः क्रिया च॥ ॥एवं हि श्रूयते यस्य सर्वाणि हवींषि
वी त्रयेयुर्दुष्येयुर्वा हरेयुर्वा ज्येन ता देवताः संख्याय पुनर्निर्वपेदिति॥ ॥अपि देविप्रकृष्टयुपपाताभ्यां॥ ॥सर्वविषयत्वेन श्रव
णात्सर्वहविर्नाशे एवं प्राप्ते दृश्युच्यते नैदेष भवतीति कुत एतत्। विप्रकृष्टैः पृथक् पृथक् प्रकृष्टानि होतानि हवींषि। नाम्युस
नित्वसहत्वं उपपाताच्च न सह प्रकृतिः। अपि चोपपातो भवति। यस्य हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा स आज्येन देवताः षि
संख्याय पुनर्निर्वपेदिति। तत्र सर्वशब्देन विशेष्यमाणे वाक्यभेदप्रसंगः। हवींषि नश्येयुः सर्वाणि च नश्येयुरि
ति स चान्याय्यः। तस्मान्नाशमात्रं निमित्तं। तत्रापि दोष एव भवति चेत् नैमित्तिकमिति॥ ॥अंतरागमने
नाद्रियेत॥ ॥गार्हपत्यादीनामंतरागमने अनादरस्त्वेतदग्निहोत्रविषयं। न देव प्रकृत्य श्रूयते। कामं वा

६४

भिनिम्लोचनेप्येवपुनराधेयं।कुतएतत्।उपपातात्।उपपातोहिभवतिअग्न्यनुगमनेअभिनिम्लोचनं।तदाहउभयशब्देनवि
शिष्यते।ततोवाक्यंभिद्यते।तस्माद्द्वेनाप्यनुगमयोःपुनराधेयमिति।एवंप्राप्तेआह॥ ॥नसहप्रकृतेः॥ ॥नैतदेवमन्यतरा
५ नुगमनेपुनराधेयं।सहैवहिप्रकल्पितागार्हपत्याहवनीययोरुत्पत्तिः॥ तत्रैकैकेनशक्यतउत्पादयितुं।तस्मात्सविशेषणमेवात्र
मितितौ॥ ३॥ ॥मथ्यमानश्चेन्नजायेतयमद्दूरात्परापनेपतमाहृत्याभिजुहुयात्॥ ॥मथ्यमानग्रहणंकालासंभवप्रदर्शनार्थं।
नहिकश्चिन्मथ्यमानोनजायते।यमेवांतिकेग्निमपरिगृहीतंपश्येत्तमाहृत्याभिजुहुयात्।सचायमस्यैवैकस्यप्रयोगस्यसा
ध्वनीकृतः।तावन्मात्रश्रवणात्।पुनःस्वयोनेराहरणं॥ ॥ब्राह्मणहस्तेवाजुहोति॥ ॥वाशब्दोविकल्पार्थः।अयंचाहवनीय ण
विकारत्वेनविधीयते।ततश्चोत्तरस्मिन्नाधानमंत्रेविपरिणामः।आध्यदृष्टत्वात्ब्राह्मणहस्तेपिदीयते।पूर्वोनुदृष्टार्थत्वादेवनभ श्रीः
वति॥ ॥वासानपनोदश्च॥ ॥तस्मिन्नुपवसेद्व्रतमाह।वसत्यर्थमागतोब्राह्मणोनापनोद्यः॥ ॥अजकर्णेवादक्षिणेजुहोति॥ ॥तस्मिं ५
श्चपक्षेव्रतमाह॥ ॥अभोजनंतस्य॥ ॥अजस्यमांसस्य॥ ॥कुमारस्तंबेवा॥ ॥जुहोतितत्रव्रतं॥ ॥अनासवंतस्मिन्॥ ॥अप्सुवाजुहोति॥ ॥ ण
नतत्रव्रतं॥ ॥नाप्सुबीभत्सेतेतिश्रुतेः॥ ॥बीभत्सापरिवादउच्यते।एवंश्रूयते।नातःपरिचक्षीतेति।अपस्थापयत्वाच्छ्रुतिरग्रहेमंत्र

क्रियते॥ ॥अहुताश्चेदिनउन्नीयातमितोरासीत॥ ॥अहुतएवयद्यभ्युदयोभवतितदोन्नीयातमनादासीत॥ ॥कृत्वाभूरित्यनु
मंत्रणं॥ ॥कृत्वाचभूरित्यनुमंत्रणंकार्यं॥ ॥वरदानंच॥ ॥सर्वनाशेहविषांदोषेवातद्धुतं॥ तदुक्तग्रहणंपक्षांतरेणसहविकल्पार्थं॥
॥आज्येनवाप्रतिसंख्यायदेवताइज्या॥ ॥प्रतिसंख्यानग्रहणाज्ञातासामेवदेवतानामिज्याकिंवास्यात्माभूदुपांशुया
जीवस्यंतेनीविस्तरेग्नीनामंमोर्नज्येति।देवताग्रहणाच्चांगानातः॥ ॥पुनःक्रियाच॥ ॥एवंहिश्रूयतेयस्यसर्वाणिहवींषिन
वी श्येयुर्दुष्येयुर्वाहरेयुर्वाज्येनतादेवताःसंस्थाप्यपुनर्निर्वपेदिति॥ ॥भेदेविप्रकृष्टपपाताभ्यां॥ ॥सर्वविनाशपक्षेनश्रव
णात्सर्वहविर्नाशेएवंप्राप्तद्रव्यमुच्यतेभेदेभवतीतिकुतएतत्।विप्रकृष्टाःपृथक्पृथक्प्रकृतानिहोतानिहवींषि।नाप्युप
निवत्सहत्वंउपपाताच्चनसहप्रकृतिभिः।अपिचोपपातोभवति।यस्यहवींषिनश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वासआज्येनदेवताः षि
संस्थाप्यपुनर्निर्वपेदिति।तत्रसर्वशब्देनविशेष्यमाणेवाक्यभेदप्रसंगः।हवींषिनश्येयुःसर्वाणिचनश्येयुरि
तिसचान्याय्यः तस्मान्नाशमात्रेनिमित्तं।तत्रभेदेपिचभवतिचेत्प्रवेदिदंनैमित्तिकमिति॥ ॥अंतरागमने
नाद्रियेत॥ ॥गार्हपत्यादीनामंतरागमनेअनादरस्त्वेतदग्निहोत्रविषयं।तदेवप्रकृत्यश्रूयते।कामंवा

६४

३६४

लो
एषुलोकेपूर्वयाप्रसितृषुकूंवायुकूंचसंचरंतीति॥ ॥श्वेडकवताहेषूदधाराप्रावीदविस्तुरिति॥ ॥देया॥ ॥नस्मनोवा॥ ॥वाशब्दोविकल्पार्थः
विकल्पेनहिश्रूयते। गार्हपत्याद्दक्षिणोपहत्याहवनीयान्निर्वपंतीयंतीति॥ ॥चक्रीवत्यग्नयेपथिकृते पुरोडाशंनिर्वपेत्॥ ॥चक्रीवानूरा
६ सप्तउच्यते। तस्मिन्नंतरागच्छतीत्यर्थः। एतच्च सर्वविषयमसंयुक्तविधानात्॥ ॥प्रज्ञातेष्वपतिपत्तौ च॥ ॥पथिकृद्भवतिप्रज्ञातग्रह
णामन्यदे॥ ॥निवृत्तास्वतिपत्तिश्चतेः॥ ॥अतिपत्तिर्हि नियतास्वेवभवतिनानियतासुदृष्टिग्रहणाच्च प।श्वतिपत्तौनभ
ति॥ ॥स्तोत्रमोहेशास्त्रस्यच॥ ॥पथिकृद्भवति॥ ॥जनमरणेच॥ ॥पथिकृद्भवति॥ ॥उपपातसामर्थ्यात्स्वजने॥ ॥साचस्वकी
यजनमरणेनसार्द्धत्रिके कुलएतत्। उपपातसामर्थ्यात्। उपपातोहिकादाचित्कोभवति॥ ॥नित्यत्वाच्च॥ ॥अपिचनित्यंजनमरण
भिति॥ ॥अग्नये व्रतपतये व्रत्येहनि मैथुनभावे सभोजनं चेत्॥ ॥व्रतमर्हतीतिव्रत्यंतस्मिन्मैथुनभावसभोजनंचेड श्री:
वति। अग्नयेव्रतपतयइष्टिर्भवति॥ ॥आहिताग्नेरार्थिक्ककरणेग्नयेव्रतभृते॥ ॥आहिताग्निग्रहणंविहृताग्निप्रज्ञ ६
स्पर्शे। आर्तिग्रहणाच्च नानंदाश्रुकरणे॥ ॥स्त्र्युपसर्गेनाद्रियेत॥ ॥अन्यतरंसंसर्गेऽनादरः॥ ॥अनुक्तोऽग्नयेसं
सर्गायाहुतिर्वाग्रामाग्निनाचेत्॥ ॥अथयद्यनुक्तोभवतितदाग्नयेसंसर्गाये इष्टिर्भवति। आहुतिर्वेति विकल्पः। एतच्च

ग्रामाग्निनासंसर्गोभवति॥ ॥अग्नयेविविचयेमिथश्चेत्॥ ॥मिथः परस्परतोयदिसंसर्गोभवति। तदाऽग्नयेविविचयेइष्टिर्भवति। आहुतिरनाद
रोवेति। सर्वस्वेतदत्रपक्ष्यते। हृदयविलेखइत्याहुत्योर्विकल्पः॥ ॥अग्नयेसंवर्गायशवाग्न्याच्चेत्॥ ॥शवाग्निनाचेदग्निसंसर्गस्त
दाप्यनादरः हृदयविलेखेवाऽग्नयेसंवर्गायेष्टिराहुतिर्वा॥ ॥अग्नयेऽप्सुमतेवैद्युताच्चेत्॥ ॥वैद्युतेनचेदग्निसंसर्गस्तदा
प्यनादरः हृदयविलेखनेऽग्नयेप्सुमतेइष्टिराहुतिर्वा॥ ॥अग्नयेशुचयेशुच्यायतनाच्चेत्॥ ॥अशुच्यायतनाग्निनाचेत्
संसर्गः अग्नयेशुचयेइष्टिराहुतिर्वाभवति। नह्यत्रानादरःपक्ष्यते॥ ॥आर्यागोषुयमजननेमारुतंत्रयोदशकपालंनिर्वपेत्॥ ॥
यजनीयेअहन्यन्वारंभणीयापूर्वकं॥ ॥गेहदाहेग्नयेक्षामवतेपुरोडाशः॥ पुरोडाशोभवति॥ ॥चंद्रमसाभ्युदितआमावास्येपु
रडाशेकृतःस्यात्॥ ॥आमावास्येप्रक्रांतेयदिचंद्रमाअभ्युदेति तदा तद्धृतएवभवति नान्यद्धृतयति॥ ॥दधिहविरा
तंचनंनिदध्यात्॥ ॥उक्तादामानस्यहविषः॥ ॥संसृज्यवत्सान्पुनरपाकरणं॥ ॥कर्त्तव्यं। एवं हि श्रूयते। सय
दाग्नहीनहविस्कंदियात्सज्ञातमेवतदैवव्रतचर्यायस्सर्वेषुदुग्धंदधिहविरा तंचनंतत्कुर्वंतिप्रतिप्रमुंचंतिव
त्सांस्तान्पुनरपाकुर्वंतीति॥ ॥निरुप्तेव्रतान्यत्कोवात्रैचंतंडुलान्विभज्यमध्यमानग्नयेदात्रेस्थविष्ठानिंद्राय

३५

प्रदात्रे दधनि चरुमणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं॥ ॥निरूप्ते चेत् हविष्यभ्युदयपरीक्षानं भवति। व्रतस्य वा अत्रानि
रनिरूप्तेपि तदा त्रेधा तंडुलान्विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे पुरोडाशं कुर्यात्। स्थविष्ठानिंद्राय प्रदात्रे दधनि चरुं कुर्यात्। अणिष्ठा
न्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं। यद्यभ्रमवर्षीद्वा नो दाराः सेतग्रहो तं वा हविरभ्युदियादिति प्रकृत्य सर्वमेतत्सूत्र इति।
इदानीमिदं विचार्यते। किं तद्देवेदं कर्म उतान्यत्कर्मांतरमिति। किं तावत्प्राप्तं। सूत्रेणैवोपक्रमः॥ ॥संस्कारात्तत्सामान्यं॥ ॥
तद्देवेदं कर्मेति। कुत एतत्। संस्कारात् यतस्तदेव यागायोपकल्पितं संस्कृतं द्रव्यं तदेवेदमिति। तत्सामान्यत्वात्तदेव कर्मेति।
एवं प्राप्त आह॥ ॥अन्यदि वा भोगात्॥ ॥तस्या अन्यदेव वा कर्मांतरमिदं। न तदेव कुत एतत्। इज्यायोगात्। इज्यां तस्यो गो प्र
त्रोपलभ्यते। अग्निर्दाता इंद्रः प्रदाता विष्णुः शिपिविष्ट इति। तथा दधनि चरुः शृते चरुमिति। अन्यदेव यागांतरं ततोन्यदिति। श्रीः ७
एवं पक्षद्वयोपन्यासे सति किं कर्मांतरताप्रुत तस्यैव विकार इति। तस्यैव विकार इति प्रकृत्यता। तदेवाहि प्रक्रांतं कर्म
प्रत्यभिज्ञायते। न चान्यत्कर्मांतरमत्रारब्धं। तस्मात्तस्यैव कर्मणः॥ ॥तंडुलापनयो वचनात्॥ ॥तंडुलैरुपलक्षणं दध्नः पयस
श्च। पूर्वदेवताभ्यो यन्नीयदेवतां तरसंबंधो नैमित्तिक इति। प्रयोजनं त्वेस्य ति कर्मणो गुणकामानां प्रवृत्तिः पुनरपि चेत्

---

४ कर्मविहितमेव अथ यदि चन्द्रोदियादथोपवसेदिति॥ ॥प्रकृत्या पूर्वं॥ ॥असान्नाय्यगुणकं प्रकृत्या स्वरूपेणैव भवति। दधिपयसोरभावात्॥ ॥
सर्वं वा निमित्तात्॥ ॥वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। सर्वं वा विक्रियते। पूर्वमपि निमित्तं भवति। प्रक्रांतेऽभ्युदय इति॥ ॥अपश्चादभ्युदृष्टे आमावास्ये
नेष्ट्वा तदहर्वैश्वानरं वाग्नये पथिकृते इंद्राय वृत्रघ्ने एकादशकपालो वैश्वानरश्च॥ ॥सोथामावास्येतिमन्यमान उपवसत्यथैष पश्चा न र २
ददृश्ये इति प्रकृत्येतच्छ्रूयते। तद्दर्शनं चत्रास्त्रंतः प्रतिपदो वा भवति। भ्रांत्या प्रतिपद्युपवासोऽकमतत्॥ ॥त्रीषुवृं धनुर्दक्षिणा॥ ॥त्रिभि
रिषुभिः कल्पितं धनुर्दक्षिणा दंडो वेति विकल्पः॥ ॥पाकृता यत्रैछत्रं॥ ॥एतानेव हविर्विशेषान्प्रकृत्य याः श्रूयंते। ता अध्वर्यवे दद्याति। यथाश्वमे न ४
धे पथिकृतः शतमानं वैश्वानराय कृत्स्नं वासः इंद्राय वृत्रघ्ने वा दंडेनाचाहार्यः॥ ॥अभ्युदृष्टस्यापि पशुकामस्य॥ ॥इष्टमिष्टिर्भवति॥ ॥
॥उद्वास्यमानं चेत्कपालेन नश्येदाश्विनः॥ ॥उद्वास्यमानकपालनाशे आश्विनो द्विकपालः पुरोडाशः कर्तव्यः। स च परतंत्रमध्यपातीतदं
गत्वेन भवति। अत्र पशुपुरोडाशन्यायः। यान्यंगानि तोगानि प्रयुक्तानि। तानीहापि प्रसज्यंते। पात्राणि चयान्यनपकृतानि वज्रादी
नि। तान्यप्यत्र प्रसज्यंते। यानि पुनः कृष्णाजिनोलूखलमुसलादीनि निर्दिष्टप्रयोजनानि तेषां पुनः प्रोक्षणादि संस्कारः कर्तव्यः। अ

३६६

तदपवर्गश्च तत्कार्यासिनिर्वृत्तेः। अग्नीधनं तु। प्रधानार्थसादप्रकृष्यते। अंगप्रधानार्थगान्वास्याहवनीयसंस्कारकत्वाद्र

पवृत्तत्वात्सम्भृतावदानपात्रीसिंचनहरणं इडापात्रीसंस्कारान्येव विधंते। अनस्निग्रहणपक्षेऽनोप्यासाद्यते। धर्मास्यास्यधूरीषालंभना
रोहणादयः क्रियंते। पूर्वधर्माणामप्रवृत्तत्वात्। यदाहवनीये कृहोतीत्यनेनाहवनीयस्यांगप्रधानार्थता। एवं च स्रुलोपवीजन
संमार्गावृपिकर्षौ। अनेन प्रकारेण डांत आश्विनः सान्निपातिकांगैः कार्यो यानि पुनरारादुपकारकाण्याघारप्रयाजाज्यभा
गादीनि तेषां सकृदेव क्रिया। अंगे ह्यवयवे तेषां प्रधानाभिसंबंध इष्यते। नहि यदा दांगं क्रियते तदैव प्रधानेनाभिसंब
धमुपयाति। यदांगेन तदा प्रधानं यदा प्रधानं न तदांगमिति तस्मादन्येऽन्यपदेंगपूर्वसंबंधः। आम्नानसामर्थ्यात्। अ
तः सकृत्क्रिया आघारादीनां। तेन मुख्यसान्निध्यान्यायादंगसन्निधावेवानुष्ठानमिति। अनेन न्यायेन कर्मभिप्रेयाद
हय: प्रतपनीयाद्या आपतंति। ता अनुष्ठेया इति॥ ॥सायंप्रातर्दोहाभ्यामैंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेत्सु रोमशां वा॥ ॥
एवं हि श्रूयते। यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदैंद्रं पंचशरावमोदनं निर्वपेत्। सान्नाय्यं हि प्रकृत्यैतच्छ्रूयते। तेन न हविर्मात्रार्तौ
पंचशराव ओदनः पुरोडाशो वेति विकल्पः। इदानीमिदं विचार्यते। किमुभयार्तौ पंचशरावः उतान्यतरार्तावपि। श्री:
वीति। किं तावत्प्राप्तमुभयार्तावेति। उभयो हि श्रूयते यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदिति। एवं प्राप्त आह॥ ॥अन्ये ८

सान्नाय्यालाभे॥ ॥आम्नातः

नानुपपातात्॥ ॥अन्यतरार्तावपि पंचशरावः। हविर्विनाशानिमित्तमिदं। तत्रोभयपक्षान्तरेऽपि विद्योपमानो वाक्यं भि
द्येत। तस्मादन्यतरार्ताविप्यस्तु। इदानीमिदं विचार्यते। पंचशरावः किं प्रतिनिधिः। उत नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति। किं तावत्प्राप्तं।
स्कन्नेणैवपक्षः॥ ॥प्रतिनिधिः॥ ॥तस्य सान्नाय्यस्य प्रतिनिधिरिति। अस्य सतः प्रतिनिधिरयं। द्रव्ये नष्टे द्रव्यान्तरं विधीयमानं तत्
कार्य एव भवति तस्मात्प्रतिनिधिरिति॥ ॥प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः॥ ॥वा शब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे। प्रायश्चित्तमेतत्स्यात् प्रति
निधिः कुत एतत्। देवताश्रुतेः। देवता ह्यत्र श्रूयते। ऐंद्रं पंचशरावमिति देवतासंबंधाद्यागविधानं। नचैंद्रमिति सत्यनुवादः। तेन प्रति
इस्य पात्रविधानं। नेत्युच्यते। अनुवादमात्रं ह्यनर्थकं भवति। अपि चानुवादोऽसमंजस एव पक्षे माहेंद्रस्यापि सान्नाय्यवा
सति वरुणवाः॥ ॥सायंदोहस्थाने वा पुरोडाशः॥ ॥वरुणं जिविकृतः॥ ॥असान्नाय्यहवः॥ सायं द्वयामसान्नाय्यदेवतां व
भावाश्यंता इत्या कुर्यात्। वान्नाद्यादिकल्पः॥ ॥दुष्टस्य हविषोऽप्सु वहरणं॥ ॥दुष्टं हविरप्स्ववहरेदिति श्रुतेः॥ ॥दुष्टे वा
चरतीति॥ ॥अवहरणं॥ ॥शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टं॥ ॥मन्वादिभिर्दुष्टमभक्ष्यमुक्तं तद्दुष्टं॥ ॥एतस्यापि निष्टे तदुक्तं॥ ॥हवि
र्णोमानसादपचारात्प्रत्येकं योगोन कृतः स्यात्। तदानर्थक्यं इति तदुक्तं॥ सान्निपातिकानि वा तस्य॥ ॥सान्ने

पातिकान्यंगानि कर्तव्यानि संस्पर्शानि ॥ अथवा दृष्टं वेदाज्येन होतव्यं ॥ दृष्टं चेद्विदुष्येत । स्विष्टकृदाज्येन कर्तव्यं ॥ द
तिरंतरणे प्राकृप्रधानेऽपायाः स्युस्तान्याहरेत् ॥ ॥ यदि नाम महद्विरं तद्वितं न गृहीतमेव । तदा प्राकृप्रधानेऽपायाः स्युस्तान्याहरेत् । या
गकृमानुषत्वात् [illegible] कर्मस्तु ॥ प्राग्वा समिष्टयजुषः संस्थाकृतेः ॥ ॥ सामिष्टयजुषो वा यदि स्युस्तान्याहरेत् । न प्रधाने । [illegible] वकु
तस्मात् । तत्त्वं संस्थाकृतेः । अतो हेयजुःस्पस्तमिष्टयजुर्भ्यामिति । यावद्दधि अंतो न प्रवर्तितावदस्य बाहरणं संतु कर्मरूपमेवेति ॥ ॥ कृतं चेत्संस्थाप्यत
देवपुनर्निर्दिचेत् ॥ ॥ कृतं चेत्संस्थाप्य तदेवपुनर्निर्वपेत् ॥ ॥ कृतं चेत्समिष्टयजुः संस्थाप्य तत्कर्म तदेवपुनर्निर्वपेत् ॥ ॥ देवताविपर्या
सेपुष्कलं दत्वा यथानुपूर्व्यं प्रकरणं ॥ ॥ आग्नेयस्यावदानकाले यदग्नीषोमीयस्यावदानं स देवताविपर्यासः । तत्र पुष्कलं दत्वा यथानुपूर्व्यं
व करणं । पुष्कले स्रुवे [illegible] इमा अवचनीतिकेचित् । अपरे गुणादरं द्रव्यमात्रमतः ॥ ॥ अवदानयाज्यानुवाक्यासु च ॥ ॥ विपर्यास एतदेव प्र
वर्ति । आग्नेयस्य कर्मे यदग्नीषोमीयस्यावदानस्य हरणं सोऽवदानविपर्यासः ॥ ॥ स्रुच्यदुष्टे पुनर्ग्रहणं ॥ ॥ उत्तरार्धमिदमुच्यते ॥ ॥ कृ श्रीः
नायावा ततो यत्तः प्रायश्चित्तीत्यर्थः ॥ ॥ कपाया वा गृहीतस्य वा हृष्टा विकल्पार्थः ॥ ॥ ततो यत्तः प्रायश्चित्ती आज्ये चैकदेशोपन्यासः ६
अदुष्टः वानयनमेके ॥ ॥ एके आचार्याः स्रुगन्तरे वादुष्टादानयनमिच्छंति । तस्मिंश्च पक्षे ॥ ॥ नोपभृतो ध्रुवायां ग्रहीतव्यं ॥ ॥ आ

न्यस्थालीदोषे ऽप्यत् ॥ ॥ स्थाल्येदुष्टे ऽप्यगृहीतव्ये । न्याय एवायं ॥ ॥ अदोषो वा नवे देवाः कस्मात्तु नवीभवत्येतदितिश्रुतेः ॥ ॥ अदोषोवे
तिविरुद्धं । एवं हृतं दुष्टस्य हविषो ऽप्यवहरणमिति । तस्माद् यथा प्रारब्धं । दुष्टेन हविषा यागाभिनिर्वृत्तौ भवतीयां यथा दोषकं वि
तौ तत्कृतमेव कर्म । अदृष्टे नैवदुष्टेन पुनरावृत्तिः ॥ ॥ अचिह्नं निरुप्य तत्तु यजेत ॥ ॥ मानसादपचारादचिह्नं हविर्विधिगृहीते तेनापि
उ नागः कृतं [illegible] दोषपरिहाराय ॥ ॥ न वा चोदितत्वात् ॥ ॥ न वा तेन यागः कृतः न ह्यचेतना स्तीति ॥ ॥ ये तु गा आवकृष्टाभिमणीताः स्क
न्नाअभिमृशेत् ॥ ॥ भूमिर्भूमिमगान्माता इति मन्त्रेणाभिमृशेत् ॥ स्थाल्यादि ॥ ॥ यत्र तैविदग्धि । अप इति मन्त्रयं घर्मस्य भिन्नं अ
भिमृशेत् ॥ ॥ चतुर्गृहीत [illegible] नैव पते विशेषः ॥ ॥ परमेष्ठ्यादीश्चतुरश्चतुर्गृहीतं जुहोति ॥ परमेष्ठ्यभिधीत
दुघेवमादिमन्त्रा हवींनां चतुर्गृहीतं जुहोति । तत्राध्वर्युरादिष्टत्वात् । अनादेशोहि ब्रह्मणो विधानं । ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादना
दिष्टादीनि यजनेन । अतश्च वक्ष्यमाणात्कालात् हुतिरप्यत्र भवति । करणे दर्शितं ॥ ॥ घर्मधुग्घाले वा दोहे च ॥ ॥ घर्मधुग्घाले हूलहलकं च
रुने । आर्त्तिकेवलने नैष सर्वः । तस्मात् पादो हे च ॥ ॥ उदीच्या दोहस्थाने ऽप्यस्याः ॥ ॥ अन्यस्या दोहस्थाने उदीच्यां तामा
वस्थितायाः ॥ ॥ गां जायावा पुरस्तात् अवस्थितायाः ॥ ॥ पुष्पकांडा दक्षिणे स्थाने कृत्वा तामेव गां दोहयति ॥

३६८

साय।दिधर्मदुघाहूतोदिप्रपकाप्यस्तर्दमेत्ता श्रूयते॥ ।एषदाज्यस्कंदनेचैके॥ ॥चतुस्त्रिंशं जोमामिश्रितंते। एकोमग्रहणं द्विकल्पः। नसो
मेस्योपपाते चैके कांयथाकालंहुतायतस्यदोहइतिवाचयति॥ ॥सोमज्यायाउपपातःसोमज्योग्रहः। नसोमयागोपपातः
एवंयदिकिंचिदापद्येतेतिश्रूयते। तत्रयथाकालमेकैकामाहुतिंहुतायतस्यदोहइतिवाचयति। यथाकालग्रहणेनच। अथ
यदिपण्यमानः कैंय अथयदिकूपान्मोचे। त्यितद्भ्येवमादिगहने। एवमेवहिश्रूयतइति। अत्रब्रह्मणःकर्तव्यं। तान्ब्रह्मैवजुहुयादि
ति। ननुचसूत्रकारेणनैवैतदभिहितं। यथाकालमेकैकां ब्रह्माजुहोतीति। नैवैतल्लोके। उक्तमेव। प्रायश्चित्तानिजुहुयादनादिष्टा
दीनि। कथमयमनादेशः इतिचेत्। यत्रनामनिमित्तादेशपूर्वकं नैमित्तिकमादिश्यते। यथापृषदाज्यस्कंदनेजुहुयादयाविद्भाजनयत्नि
ति पृषदाज्यस्कंदनेऽभिमर्शेदितिच। सआदेशः। इहपुनर्नैवंनिमित्तादेशपूर्वकोनैमित्तिकादेशः। इहहिपण्यमानःकिंचिदापद्येतेति। अभि
पण्यमाणः किंचिदापद्येतेतिच अनिमित्तादेशपूर्वकोनैमित्तिकादेशस्तस्मादनादिष्टसूत्रेणएतान्यपिगृह्यंते। तथान्येकेक होममे
वांगीकृत्य ताब्रह्मैवजुहुयादित्युक्तं। चतुस्त्रिंशंत्रासोमस्य आदेशाएवेत्यध्वर्युकर्तृकः॥ ॥आग्नीध्रीयेसुत्यासु॥ ॥सुत्यासु

श्री: ७०

वर्त्तमानासुकालाहुतिराग्नीध्रीये। आहवनीयापवादोयं। एवंहिश्रूयतेयदिदीक्षोपसत्स्वाहवनीयेयदिप्रसुतआग्नीध्रीये॥ ॥आपर्व
स्वहिरण्यवदित्युक्तात्होमोध्वांक्षारोहणेयूपस्य॥ ॥आपस्वेति। काकारोहणेयूपस्यजुहुयादाहवनीये॥ ॥पृषदाज्यस्कंदनेजुहुया
त्॥ ॥अयाथिवेति॥ घर्मधुक्शार्दूलहताचेत्स्यतीजुहुयाज्ञेदान्तइति॥ ॥शार्दूलोव्याघ्रस्तन्निपातनेस्मृतीजुहोतिचंद्रान्तरीक्षितिमं
त्र॥ ॥हुत्वाल्लामाजतेतिश्रुतात्॥ ॥अध्वर्युरेवब्रह्मप्रत्ययोपदेशात्॥ ॥स्वयंहोम्यब्रह्मोपासीत॥ ॥स्वयंहोमीयजमानःतद
शक्तौसमीपआसीत॥ ॥उपसर्पणशालावासनमर्थः॥ ॥यदिचेकमप्यब्राह्मणस्तदासीताघः।१२। सायमाहुत्यांहुतायांचेद्दुर्व
लःस्यात्तदेवप्रातराहुतिस्तत्त्वःस्याच्छ्रुतेराग्निहोत्रस्य॥ ॥यदिसायमाहुत्यांहुतायांयजमानोदुर्बलोभवेत्प्रातराहुतिका
लंयावत्तन्नजीवतीत्याशंक्यते। तदातस्मिन्नेवकालेप्रातराहुतिर्देया। कृतएतत्। तस्मात्स्याच्छ्रुतेराग्निहोत्रस्य। प्रातराहुत्याहिसंतिष्ठ
तेग्निहोत्रं। तद्विप्रकृत्यसायंजुहोतिप्रातर्जुहोतीत्यस्मृतेः। आग्नेयीसायमाहुतिमाहुः। सौरीप्रातराहुतिमिति। उभयोरप्यग्निहोत्रसंज्ञा॥
नेते द्वेकर्मणी। अग्निहोत्रंजुहोतीत्येकवचननिर्देशात्। नन्वेकमेवकर्मशरदसंतानयत्वावस्तुनः। प्रातरारभ्यते। देवतान्यत्वात्। ओं
अग्न्याद्याया देवतोपपत्त्याः सायंप्रातरपवर्गभिदमेदंकर्मेति। एवंदेवचन्दवमग्निहोत्रंप्रकृत्याग्निहोत्रंजुहुयात्

वेव

स्वर्गकाम इति श्रूयते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति च। तस्मादवयवरूपस्याप्येकं कार्यमिति लोकरूमित्वं। यद्येकमेव कर्म तत्रां किमि
न भवति। कालभेदादित्यदोषः। यथा दर्शपूर्णमासयोः कार्यैकत्वेपि कालभेददाले नानात्वं चैतेव अत्रापीति॥ पराडु क्रमा
चार्येणा वृत्तिर्वा प्रधानकालत्वादिति॥ तथा चाह। स यत्सायमस्तमिते जुहोति॥ पूर्वमेव तत्संतमपि जुहोति गर्भं संतम
भिकुत्तेतीति। पुनश्च अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति प्रजनयत्येवैनमिति सायंप्रातर्होमस्तावि आजमानतदेति कार्यैकत्वमिव दर्श
यति। तस्मात्सायंकृतं न संस्थाप्येताग्निहोत्रस्येति॥ ॥जीवेच्चेत्पुनः काले॥ ॥यदि पुनर्जीवति यजमानः कालं प्रात
राहुतिर्देया। नियानां हि निमित्तं कालः निमित्तमंतरेण च नैमित्तिकं कृतमप्यकृतसममिति योज्यः न्यायः। एवं प्राह आह॥ ॥
न वाकृतत्वात्॥ ॥नैव प्रातराहुतिर्देया कृता हि पूर्वस्य माभिलास्येति। ननु चोक्तं कालो निमित्तमं तदीति। न च निमित्तमंतरेण नै
मित्तिकं कृतमपि च भवति। तस्मात्पुनः क्रियेति। अत्रोच्यते॥ न प्रातर्होमस्य निमित्तं कालः अन्यदेवाहितं च निमित्तं सायंसं
अतः प्रातर्होमस्याश्रयमात्रोपि कालो वेलावंगी भवति नाहि निमित्तमपानेकत्वमिष्यते। तस्मात्कृतत्वान्न पुनः प्रात
राहुतिर्देयेति॥ ॥पौर्णमासांते चामावास्यमग्निहोत्रवत्॥ ॥तु॥ मन्यायत्वापर्लोत अधिकरणातिदेशः चातुर्मास्य

राजसूयादिष्वपि प्रदर्शनार्थः॥ ॥हविष्येषु दाह्यमाणेषु मरणं दक्षिणाग्नावेनां संदहेत्॥ ॥हविष्येषु चेद्व्रीहियवादिषु आह्रिय
माणेषु चेत्पौर्णमासादौ यजमानस्य मरणं भवति। दक्षिणाग्नावेनान्संदहेत्। हविष्यानेवं श्रूयते। यदि चिश्रितेग्निहोत्रे यजमा
नो म्रियतेति। प्रकृत्य। तदेवैनं दक्षिणार्ध्वायायविश्वं दयेदिति। पुनश्चाह। एतावती वै सर्वस्य हविषस्तस्य प्रायश्चित्तिरिति॥ ॥
न वायुक्तत्वात्॥ ॥न वा दक्षिणाग्नौ संदहेत्। अयुक्तः आहरणकालेहि हविषां ग्रहणेन तेषां योगः। गार्हपत्ये ग्रहणादिवागा
साहनात्॥ ॥संदहेत्सन्निधानात्॥ ॥आसन्नाद्या हवनीये॥ ॥संदहेत्सन्निधानादेव॥ ॥मरणांतं भवति॥ ॥कर्मकर्तुरभा
वात्॥ ॥स्याप्यं वा प्रकृतत्वात्॥ ॥नष्टं हितत्। अस्यापरिसमाप्तौ दोषश्रवणात्। तदुक्तमाचार्येणापि दोषश्चासौ स्या
दिति। एवं पक्षद्वयोप प्रदर्शनेनेति। यत्र वक्तुक्तरः पक्षः सर्वाश्रयणीयः कृत्स्ना सोमरणांतत्वेन वक्ष्यतीति। न हि मृते यजमाने मिथ्या
दोषसंकल्पः। आशंक्यतेति॥ ॥हविष्कृत्वं हेतुं॥ ॥अग्निहोत्रहोमार्थमपि द्रव्यं हविष्यवद्द्रष्टव्यं। एतदुक्तं गार्हपत्ये ग्रहणा
दिनागासादनादित्येवमादि॥ ॥संदीपनवतीः प्रत्यगन्त्यांचेत्पश्येत्सुरवाः॥ ॥मृते यजमाने संदीपनवतीनामुखानां प्रत्यगन्त्य

मैंधिश्रयणं। संदीपनं च गोमयशुष्ककर्पासादिना। बहुवचनं मंत्रोच्चारणार्थं॥ ॥संतापयानग्नीनादायस्व शारीराद्दक्षिणागच्छति॥ ॥लपिं
१२ डाः॥ ॥अनस्थां शरीरमुद्धृत्य। शारवांतरात्॥ ॥चितानट स्थापयित्वा समेबहुतृणे तदाग्नी चितिं चिनोति॥ ॥चितानन्तरं घनम
ग्नीनां पश्चाद्देशस्थापनं कृत्वा समे तृणबहुले देशे तदग्नी काष्ठैश्चितिं चिनोति। पूर्ववत्॥ ॥उत्कृष्टशरणीः पुरुषाकृतीः॥ ॥
पुरुषमात्रं नेयस्यामोषधीनां तदुत्कृष्य॥ ॥शिशारवशारापलगंधपृश्निपर्णपलांडोभ्यः॥ ॥उत्कृत्य निवर्तते। चित्राः रवशरा दूर्वा। पृ
श्निपर्णी माषपर्णी। अश्वापांडु इति दूर्णिका॥ ॥केशश्मश्रुलोमनिकृंतनानि कृत्वा विपुरीषं चेत्कृत्वा॥ ॥केशादिनिरवाय सर्पि
षां तरक्काविता वृत्तेन मादधाति कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्शिरसं॥ ॥यजमानं। सर्पिषाभ्यंजनं प्रक्षालनं चाविपुरीषपक्षएव॥ ॥
सप्तसु प्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशकलान्प्रास्यति मुखे प्रथमं॥ ॥दक्षिणहस्ते जुहूं सादयति घृतपूर्णां॥ ॥अधिकारमुपजीव श्रीः
नात्॥ ॥स्रुवं च॥ ॥दक्षिणहस्त एव पात्रक्रमेण सर्वपात्राणां योग॥ ॥उपभृतं सव्ये सादयतीति वर्तते॥ ॥उरसि ध्रुवां॥ मुखेऽग्निहोत्र १२
हवणीं। नासिकयोः स्रुवौ॥ ॥स्रुवाद्वित्वेन तावत्। आज्यग्रहणार्थत्वात्॥ ॥कर्णयोः प्राशित्रहरणे। शिरसि चमसं प्रणीता
प्रणयनं॥ ॥कपालानि चैके॥ ॥एके तानेच्छंति। प्रतिपत्तौ तेर विधानात्। अक्ष्ववहरणानि तेषामुक्तं। पार्श्वयोः शूर्पे। द्वितीयं प्र

निधस्य तत्सक्थे। अनुक्तवरुण प्रघासस्य मुशलं चैकं द्वयोपधीयते। तैत्तिरीयशाखोक्तत्वे वैकल्पिको॥ ॥उदरे पात्रीः समवत्तधानीं
पृषदाज्यवतीं। श्रोण्योः शम्यामरणी वृषणयोः। अंतरेलमक्या वान्ना न्यस्यानि॥ ॥उपधीयंते॥ ॥अक्ष्ववहरणं मन्मग्राश्ममयानां।
अयस्मयानि ब्राह्मणायदद्यात्॥ ॥मृन्मयान्यप्स्ववहरणं। विकल्पेन स्थूले पाठः॥ ॥अनस्थाकृणीच पश्चात्कनीमा हस्त २
स्तनयोर्वृक्कावेणेशैगानी तिजोककर्णयोः॥ ॥आह। उपधीयते॥ ॥न चास्य मस्तं देहः॥ ॥नयांगान्यंगेषूपधीयंते। अस्मिन्से
देहो माभूदिति॥ ॥अनतउत्कृष्य मांसान्युपधेयानि। वपया मुखमवच्छादयाग्निमिरादीपयंति॥ ॥वेन वा चमुरुच्छादन
मनस्तरणीपक्षएव। अनस्तरणीचगोः॥ ॥आहुतिंजुहोतिपुनश्चात्वाता न्यो वा ब्राह्मणो अस्मात्त्वमधिजातोसीति॥ ॥सकलपाठः
पत्या अप्यनूहन्नस्यार्थं। ब्राह्मणग्रहणं च पुत्रभ्रात्रोः क्षत्रियवैश्ययोरुदाहार्थं॥ ॥अनपेक्षमेत्योपस्पृशंत्यपः॥ ॥चि
तिमनपेक्षमाणा एत्योपस्पृश्योत्यपः। अपामुपस्पर्शनं गृहे गत्वोक्तं॥७॥ संचयनं चतुर्थ्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजये
त्यपः। शावं तेनास्थीनि परिवर्त्य परिवर्त्य गृह्णाति कांस्यां मादाय पलाशपुटे न्यस्यति॥ ॥संचयनमिति कर्मणो नाम

सैचयधेरं। तच्चतुर्थेऽह्नि कर्तव्यं। अपुमान् आन्नणान्भोजयित्वा पलाशावृंतेनास्थीनि प। रिवर्त्यपरिवर्त्यांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामा
८३ दायपलाशपुटे प्रक्षिपति॥ ॥अम्यावकाः कर्दमं च शमग्राने॥ ॥चराग्रस्ताहास्यति। शमग्रानन्त्राच्छेनोस्थिसंचयतश्यते॥ इ
ति संप्रदायः। तस्य कूटस्य परे। तेच ग्रामी ग्रामेन ग्रामी ग्रामं स्वाम्नि छंति। इतरे तु तस्य पणीनि॥ ८ अकास्थीनि सर्वसुरभि
मिश्राणि दक्षिणपूर्वायतां कर्षूं खात्वा कुशानास्तीर्य वस्त्रावकं तं च हारिद्रं वाग्निनि निवपति॥ अविभक्तस्तेना कास्थीनि स
र्वसुरभिणा मिश्रीकृत्य मिश्राणि कृत्वा दक्षिणपूर्वायतां कर्षूं खात्वा तत्र कुशानास्तीर्य हारिद्रं च वस्त्रावकृतं वा गित्यनेन मंत्रे
णानिवपत्यस्थीनि॥ ॥एतद्वाजसनेयकं॥ ॥वक्ष्यमाणं तु शाखांतराते॥ ॥अनेन वा॥ मंत्रेण निवपति॥ ॥तामनसानार्त्तेन वा
चा ब्रह्मणा त्रय्या निधयामि॥ छोकयामपाउरसेन निवपाम्यसावीति॥ ॥इमं ग्रामं चिकीर्षतः कुंभे संचयनं॥ पितृमेधं कर्तुमिच्छतः
कुंभे संचयनं कर्तव्यं। तस्मिंश्च पक्षे कुशाहारिद्रास्तरणमस्थिसंस्कारात्कुमिमात्रत्वाच्च कुंभ एव कर्तव्यं॥ ॥निधानं च तूष्णीं॥ नि श्रीः ९३
खननं च कुंभस्य तूष्णीं कर्तव्यं॥ ॥प्रोषितश्चेत्प्रेतस्त्रामाचीनावीती निवान्याङ्दुग्धा दक्षिणतो विश्रयणे दासने कुर्यात्॥ न
ततएव हरेत्॥ दक्षिणत एव स्रुग्धरणं॥ ॥अधस्तात्समिधं धारयन्॥ स्रुचं हरतीति शेषः॥ उदगग्रान्कुशान्द

क्षिणाग्रानूकलत्वां तांश्च स्तावसर एव॥ ॥सकृदाच्छापि तत्र पर्यस्य॥ सकृदेव दक्षिणतः पात्र्यं पर्यस्येत्। तस्य वा एतस्याग्निहो
त्रस्य पत्वारुङ्निस्पर्धे होत दवंश्रूसतेइति॥ ॥अतः परं कर्म वक्ष्ये॥ शारीरनाशहस्तदग्धशाखेन पुरुषविधिं कृत्वा पांतिः
प्रक्षाधाज्येनाधाधिपूर्ववद्दाहः कर्तव्यः॥ ॥शारीरनाशे त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृंतानां कृत्वा अग्नेपुरुषविधिमादिपूर्ववद्दा
हं तं तेषामेवास्थिसंचयनं पितृमेधश्चेतरे वेति॥ ॥अनिष्टुगयवर्तेन नवस्याश्रीयादिस्येवपाद्विवेश्वानरं निर्वपेदित्येवमा
तंसत्रंकिंः दश्यच्छ्यानं। वैश्वानरो यजनी से हनिअन्वारंभणी चूर्वकाः॥ ॥ कृ छेदास्तो दक्षिणापुरोडाशोक्षामेवशिष्ट ८ समा
प्यतं देवपुनर्निर्वपेत्॥ ॥स्वामेदग्धेपुरोडाशो वशिष्टं कर्मसमाप्य तस्येव वहविषो निर्वापः कार्यः। अत्रे दर्विनामते किमत्रो
षदाहे पुनर्निर्वापः। उतैकदेशदाहेपीति। किं तावत्प्राप्तं। सत्रेणेनपक्षः। एकदेशदाग्धेपि संयोगात्॥ ॥एकदेशादग्धेपि
नैमित्तिकं प्रवर्तते। कुतः एतत्॥ सदाहसंयोगात्। दाहसंयोगो त्रनिमित्तं एकदेशदाहेपि। दाहरवेति॥ ॥दर्शनाच्च दाम
हे। चायमर्थो यथैकदेशदाहेपि भवति। यदानद्धविः संतिष्ठते। अपुनर्निर्वपेदिति। तत्रे वहविषास्तमाप्ति दर्शयति। त
स्यैकदेशदाहतुपपद्यते इति। एवं प्राप्त आह॥ ॥ ह कंमे नन निस्सत्यागः। नैकदेशादग्धे नैमित्तिकं भिलो स्याद्य श्र

३६२

प्रायश्चित्ताध्याय कर्क

१४

यस्य

स्तं योगात्पुरोडाशस्य दाहो भवति। तत्र पुरोडाशाः प्रोक्षाय तद्दहीति॥ न सत्रा ह्योपरोधः स्यात्। सर्वस्याग्निनं योगात्। पुरोडाशः क्षाण समाप्य
तद्दीति। तस्मान्नैव देशदाहेनैमित्तिकं यत्नुदर्शनमुक्तं तत्स्यपि क्रियते॥ १ कर्माधिंदर्शनात्॥ १ तद्धविः संतिष्ठते। हविः शब्देन कर्म लक्ष्यते यदा तद्धविर्धः
कर्म संतिष्ठत इति। अत्रैव स्पदग्धयोर्द्वयोरन्तरेण परिसमाप्तिः। शां। ति:॥१८॥ पशुश्चेदुपाकृतः पलायेत वायवेतमनुदिशेदन्यं तद्रूपं त
द्रूपसमालभेत॥ १ यदि पशुरुपाकृतो न स्यात्। एवं तं पशुमयं वायवइत्येवमनुदेशं कृत्वा अस्य तद्रूपस्तद्वया आलब्धव्यः॥ उपाकृ
स्य वायवे॥ ॥तं पशुमुपलभ्य वायवे आलभेत मिथ्यासंकल्पदोषपरिहारार्थमा॥ अनादरणं वा॥ ॥न तु पुनरालम्भ आदर्तव्यः॥ न
स्यत्र चोदनेति॥ ॥आकृत्य पाजोऽश्वमेनिमुक्ते म्रियेत तमप्यालभेत। पशुर्निमुक्तः स तु यदि प्राकृतयाजो ऽश्वो म्रियेत तान्यआ
लब्धव्यः॥ तदा च पूर्वस्य वपां दक्षिणाग्नौ जुहुयात्॥ ॥पूर्वस्य वपां दक्षिणाग्नौ होतव्या॥ ॥सोमश्चेन्मार्जालीये यईजाना
ति॥ १ सोमश्चेन्मार्जालीये वपा होतव्या। यईजानाः पितर इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥अनपनयो वा दुष्टत्वात्॥ वा शब्दः पक्षमा
वृत्तौ। अनपनयः पूर्वस्य पशोर्न ह्यसौ दुष्ट इति। अनतस्तेनैव यागः कर्तव्यः। तदीयैव वपा दक्षिणाग्नौ मार्जाली
ये वा होतव्येति। नैमित्तिकत्वात्सापत्याश्च दक्षिणाग्निमार्जालीययोराहवनीयधर्मत्व इति॥ अवदानहानौ नाद्रियेत॥

श्री:
२४

पश्ववदानहानौ नादरः॥ ॥एवं हि श्रूयते। तस्माद्यत्किंचिदवदानं हीयेत न तदाद्रियेतेति॥ ॥हृदयनाशे त्वन्यमालभेते
लोके हृदयं पशुरिति श्रुतेः। एक आचार्याः हृदयनाशेऽन्यं पशुमालभेरन्। तस्मादेवं श्रूयते। हृदयमु वै पशुरिति। तन्नाशे च
सर्वस्य पशुत्वात्॥ ॥सर्वेषां वाज्यस्य यजेत्॥ ॥वा शब्दः स्वपक्षद्वयोपात्तपक्षव्यावर्तकः। नावदानहानौ वानादरो
न्य हृदयनाशे आलब्धव्यः यत्कारणं यत्किंचिदवदानं हीयेत न तदाद्रियेतेत्यर्थवादः। पक्षान्तरोऽयं। किमर्थमिति चेत्। सह
दयस्याग्रे वघतीत्यग्रताविधानार्थः। हृदयं वै पशुरित्ययमप्यर्थवादो ग्रताविधार्थ एव तस्मात्सर्वेषामवदानानां प्रत्येकं नाशे आ
ज्यस्य यजेदुक्तं स्याच्चार्थेण। अर्थवादमात्रं पशुवचनमिति॥ १ संज्ञप्यमानश्चेद्धावेत पाकुर्तिं जुहुयात् पशुर्मा सु मह
यतेति॥ ॥अनेन मंत्रेण॥ ॥इमं मे वरुणेति वप्रस्य चं हुत्यां मंत्रान्यां जुहोति॥ ॥पशू रवाश्चेत्सवेला नाभ्यौ रवावात॥
मभिमंत्रयेतोरवा स्व वं तीमिति॥ ॥अनेन मंत्रेण। ननु च सा नाभ्या रवा रक्तुत्याभिमंत्रणं प्रयावन्चयप्राप्तत्वादवा
च्यं। नैष दोषः। सा नाभ्यौ रवायां हि प्रधानद्रव्यस्य कृतिः पशू रवायां क्लृप्तस्य जनोदकस्य न प्राप्नोतीति तेनाप्राप्तत्वादुच्य

ते॥ ॥यूपविरोहणे तस्तत्र ॥संस्थितेहनि॥८॥ त्वाष्ट्रं बहुरूपमालभेत॥ ॥यद्यहर्गणे तत्र मध्ये यूपविरोहणं भवति तदास
८ स्मिन्नेवाहनि त्वाष्ट्रं दक्ष्यं पशुं बहुरूपं वा आलभेत। सर्वाहःशेषं कृत्वा यूपस्तन्निमित्तत्वात्पशुरपि सर्वाहःशेषं कर्तव्य इति। संस्थितेह
७५ नीत्युक्तं तत्काले तामालभेदिति। अत्र केचित्तान्निपातितैरेवांगैरुपेतं त्वाष्ट्रं कुर्वंति। आरादुपकारांगि तु सवनीयसंक्रान्त्यैव सं र का ३
ती धि। तानि प्रसज्यंते। अपरे तु यथावर्णयेति। न ह्यत्र प्रसंगो विद्यते। प्रत्येकमहरहः सवनीयाद्यंगोपेतमेव विहितं त
तश्च यद्यपि पत्नीसंयाजांतं तावत्पदार्थपर्यवसानं तथापि अहरहः पत्नीसंयाजांतैरेवांगैः संबंधमेव द्रष्टव्यं। अन्यथा
हि सवनीयपशुतो उआशादिविधानानुपपत्तिः स्यादिति। अप्रसंगश्चेत्सर्वांगोपेत एव त्वाष्ट्रः कर्तव्यः। अयमेव पक्षो वरतरः
वाजाति॥ ॥अनूबंध्यायै वपामुत्खिद्य चानुमर्य गर्भमेषते ब्रूयात्॥ ॥अनेन च शामित्रात्प्रेष्यते तस्याध्वर्युः प्रैषदानं॥ श्री:
दर्शनेस्याः कौ चैवो लीढं चोपकल्पयितवै ब्रूयात्॥ ॥अयं च शामित्रः प्रतिप्रैषतः। तदर्थो ध्वर्यो रेव॥ ॥वपां तेन पेक्षाम १५
ध्वर्युमजमानावित्याध्वर्युः प्रेष्यति निरूहेतं गर्भमिति विरूज्य श्रोणी प्रसंच्य निरूहितवै ब्रूयात्॥ ॥प्रैषद्वयं चैतत्

ऽभ्यत्रि ... यापदमाम्नातं प्रेष्यति ब्रूहीति च। तत्रेति ...णपारिच्छिन्नः कः प्रैषः। शेषो द्वितीयः। प्रयोजनं मध्ये विरामः॥ ॥नि
क ऋषभाणमभिमंत्रयत्रर्जनुदशमास्य इति पशुवदनं गर्भस्य। कर्तव्यं॥ ॥कंठं वावकृत्य स्थाल्यां मेधस्त्वा वलो मेधपते च
स्थाल्या अनंतर्ध्रोक्षणं जुहोति ... ॥अवदानसहितमधिश्रित्य सोष्मिकी प्रवेष्टितं गर्भं पर्यग्नितोऽभिदधाति। अनस्थिकौ दा
रितमवदानवद्धत्वाद्दक्षिणतो मेधं निदधाति॥ ॥अनस्थिकौरितमेधमंतरा यूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतोऽङ्गानां स्थापयति॥
प्रतिप्रस्थाता वसावदानकाले सचरणं पामेधमवद्यति॥ ॥प्रचरणपात्रमंत्ररहिता जुहूसंस्काराः क्रियंते। मेधस्य चोपस्ती
र्थादिरवदानं प्रस्कपस्तान्यथा॥ ॥अवदानान्यनु जुहोति यस्येत इति। वसावदानान्यनुमेधं जुहोति यस्येत इत्यनेन मंत्रेण॥
अंगान्यहुतायस्या इति लिंगात्॥ ॥यदि गोगर्भः॥ ॥अनधिस्थाति पुंवारेः॥ ॥अविज्ञाते गर्भे पुंवत्प्रयोगः॥ ॥स्विष्टकृदनस्य
र्थतरे प्रत्येक प्रतिप्रस्थाता प्रचरण्यां मेधमवद्यति स्विष्टकृतमनु जुहोति पुरुदस्म इत्यनेन मंत्रेण॥ ॥वि
स्विष्टकृदंते उष्णीषवेष्टितस्य ... संजनं वा स्ववहरणं वा स्वकृत्तेयच्छिरणं वा। वात्रः ... विकल्पार्थः॥

अनुव्याहारश्चयं चेतेषु॥ ॥ दृष्टाएनं मृतमुद्धास्यंतीति। तथाउरस्त्वेवमीरप्यतीति निंदार्थवादः। पक्षांतरविधानार्थस्तदभिधी
१६ यते॥ १॥ समिधयजुरंते वा। नाग्निर्त्रएवजुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्यमग्नीद्धोरित्यंगारैरस्पृहीति॥ गर्भे॥ ॥ अग्नि
होत्र आसन्नेषु चेत्पात्रेष्वाहवनीयोनुगच्छेच्छेत्‌रूपसेजुहुयात् प्राणाउदानमप्यगादिति॥ अनेनमंत्रेण॥ ॥ गार्हपत्य
श्चेदाहवनीय उदानः प्राणमप्यगादिति। अनेनजुहोति। दक्षिणाग्निश्चेद्गार्हपत्ये व्यानउदानमप्यगादिति जुहुयात्॥ ॥ सर्वे
चेत्पूर्णमथित्वा अग्निवत्समुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यकरणे॥ ॥ उपावहृतेषु पात्रेषु यदि सर्वेग्नयोनुगच्छेयुः।
तदा पूर्णमग्निं मथित्वा पृथिव्यां नामुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुहुयात्। पुनस्तमेवाहवनीयं प्राचमुद्धृत्य यथानुपूर्व्यमग्निहो
त्रं कुर्यात्॥ ॥ निर्वाते चेत्पूर्ववन्मथित्वा प्राचमाहवनीयमुद्धृत्य गार्हपत्ये संस्कृत्य पश्चादाहवनीयस्य स्थापनं॥ ॥ उपावहृ श्रीः
तेष्वेव पात्रेषु यदि निर्वाते सर्वेग्नयोनुगच्छेयुः तदा पूर्ववत्पूर्णं मथित्वा प्राचमाहवनीयमुद्धृत्य गार्हपत्ये संस्कृत्य। संस्कारश्च १६
होमः। स्यादभिधीयते। पश्चादाहवनीयस्योपविश्य स्थेयमेव पानं। अथवाग्निहोत्रविकार इति संप्रदायः। अभ्युदितेष्टिवत्ः

= तथाच मंत्रलिंगं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्विति [illegible]
भ्य
अत्र पुनः श्रूयते। सैव तत्र प्रायश्चित्तिरिति तेन पापीयसीरात्रावर्तु॥ ॥ अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयात्। मनोज्योतिरिति॥ ॥
अनेन मंत्रेण। अतिपतितेग्निहोत्रकाले प्रायश्चित्तिरवगम्यते॥ १०॥ सत्रायागूर्य विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेत॥ ॥ गूरी उद्यमे।
सत्रायागूर्य सत्रायोद्यमं कृत्वा सत्रायसंकल्प्य सतीत्यर्थः। एवं श्रूयते॥ सर्वेभ्यश्छंदोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यः स्तोमेभ्य आत्मानं भ्यः
मानुरूपः सत्रायगुरुतो विश्वजिताऽतिरात्रेण यजेतेति॥ ॥ सत्रांगं वागूर्यमात्रश्रुतेः। वाशब्दः पक्षांतरप्रतिपत्त्यै।
सत्रांगं वा विश्वजिद्भवति। ततश्च कृतेपि सत्रे प्रवर्त्तते। कुत एतत्। आगूरणमात्रश्रवणात्। न वा हि किंचिदनागूर्यक
रोति। आगूरणं च निमित्तं विश्वजितः। तस्मात्कृतेपि सत्रे प्रवर्त्तते इति। एवं पक्षद्वयोपप्रदर्शने सत्यस्मिन्ते। निमित्तं विश्वजितः।
तस्मात्कृतेपि सत्रे प्रवर्त्तत इति। न कृते सत्रे प्रवर्त्तते। अकृत एव प्रवर्त्तते। कुत एतत्। आगूरणनिमित्तस्य तावत्कालत्वात्।
यावत्क्रियते सत्रं तावदेव संकल्पनिमित्तमिति। अपि च निःक्रयवादो भवति। विश्वजिद्यागं हि प्रकृत्योच्यते। सर्वे
भ्यः स्तोमेभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यश्छंदोभ्य आत्मानं निष्क्रीणीत इति निष्क्रयश्चाकृत एव भवति॥ ॥ दीक्षितानां चे

३६५

२७

साम्युत्थानं आयेत सोमं विभज्य तेनैव सर्ववेदसेन सर्वपृष्ठेन यजेरन्॥ ॥अथ यदि संदीक्षिताः साम्युत्तिष्ठेरन्ति प्रकृत्यैव ए
वं दिश्रयत इति। साम्युत्थानं चाऽऽदसमाप्तेस्तत्र उत्थानं विभागश्रुतेः। स च विश्वजिदिति क्रीते सोमे भवति। नाक्रीते। कुत ए
तत् विभागश्रवणात्। सोममपभज्येति। न चाक्रीतस्य विभागः संभवति। तस्मात् क्रीते विश्वजित्॥ ॥उपपाताद्वो
भयतः॥ ॥वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। उभयत्र क्रीते चाक्रीते च साम्युत्थाने विश्वजिद्भवति। कुत एतत्। उपपातात्। साम्युत्थाननिमित्तं
तद्यद्धि विभागो नापेक्ष्यते। वाक्यभेदात्। तस्मादुभयतो विश्वजित्। तर्हि कथमुच्यते। विभागश्रवणात्। सोममपभज्येति।
॥विभागः क्रियागुणत्वात्॥ ॥क्रियागुणभूतानां द्रव्याणां सामर्थ्यपरिज्ञानो विभागः सोमशब्देन लक्षणया सोमाप
पभज्येति॥ ॥आनीतासु चेद्दक्षिणासु स्फ्यात्रपच्छेदो दक्षिणाः स्यात्पुनराहारः॥ ॥यद्यानीतासु दक्षिणा
स्फ्यात्पच्छिद्यते तं क्रतुमदक्षिणां सः स्यात्पुनराहरणं॥ ॥प्रस्तोता चेद्ब्रह्मणे वरं दत्वा पुनर्वरणं॥ ॥प्रस्तोता
चेदपच्छिद्यते ब्रह्मणे वरं दत्वा पुनर्वरणं प्रस्तोतुः॥ ॥अविहर्त्ता चेत्सर्ववेदसं देयं युगपच्छेदे हितो वा विकल्पः॥ ॥उ

श्रीः
८

ज्ञानरत्न

शात्प्रतिहर्त्रो युगपदपच्छेदे विरोधादिदं दुर्बलमुक्तं तद्बलवत्॥ ॥पूर्वविज्ञानानुपमर्देनेनोत्तरस्याप्रवृत्तेः। तद्यथा
प्राकृतं दोषं विज्ञानं क्रियतो चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षेण शास्त्रविज्ञानेन बाध्यत एव। यस्मिन्नहन्स्फ्यात्रपच्छेदोऽहर्गणे तस्यावृत्ति
र्भवति॥ ॥पत्न्युदक्यादीक्षायास्ताविधाय सिकतास्वासीतोपस्त्रवणात्॥ ॥पत्नीरजस्वलादीक्षायाः पाणि॥ शंकुादी
निनिधाय सिकतास्वासीतारजोदिनमपगात्॥ ॥तिस्रः संधिवेलयोः॥ संधिवेलयोस्तिस्रोऽति क्रियानियम्यते॥ ॥वेदिसमीप
मुत्यासु॥ ॥सुत्यासु वर्तमानास्तु वेदिसमीपे तिष्ठेत्॥ ॥त्रिरात्रांते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा परिचयाज्यादि करोति सानि
पातितं। पदार्थजातं॥ ॥प्रजाकामश्चेद्दत्वा चाहूर्ध्वं स्नानादि॥ कर्म नवति॥ ॥न गर्भिणीं दीक्षयेद्यदि स्याच्चेद्यज्ञियागर्भादि
निश्चते नानूबंध्याप्रकरणात्॥ ॥अनूबंध्यां हि प्रकृत्य श्रूयते। अयज्ञिया वै गर्भा इति। न सार्वत्रिकं तत्रापि चायमर्थवादः
सत्रस्तुत्यर्थः॥ ॥दीक्षितो मनोज्ञं स्वप्नं दृष्ट्वा जपेत् यावर्त्तदुःखप्यादिति॥ अमुं मंत्रं॥ ॥इंद्रियं रूक्न्नं माङ्ग रूपसिंच
चौमे वा पयसो रित्यनेन मंत्रेण अभिमंत्रयेत॥ ॥अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेत उद्वयं तमसस्परीत्यनेन मंत्रेण॥ ॥शोणितं चेत्कु

र्यो जुहुयात्। भ्योऽग्नये स्वाहेति॥ ॥जुहुयान्निशीथे चेद्भू [illegible] वीभत्साभ्योऽग्नये स्वाहेति॥ ॥भावे [illegible] नायये स्वाहेति॥ स्विष्टा
श्चेत्तपस्याभ्योऽग्नये स्वाहेति॥ स्वप्नाच्चेत्प्रजापतये स्वाहेति। तच्चेतद्द्विचास्वापभवति॥ ॥आर्त्यश्चकरणेत प्राग्नये स्वाहेति ब्र
र्ध्वविष्टः पयः पीलोदकं वा छर्दयंतीति। निष्ठ्यूतवक्ष्योमः। वयसा वप्रस्तुते चमसे अंतरिक्षेण प्रनतिर्यातुधानप्रबोधितइतिजु
होति। अप्सुपा [illegible] चमसमुपस्थे कृत्वाग्न आयाहीति जुहोति। अधस्तनमनुपाकृते द्रष्टव्यं॥ ॥आग्नीध्रीये वा हिरण्यग
र्भ इत्यृचा। आग्नीध्रीये आहवनीये वेति विकल्पः॥ ॥कृताकृतसः सर्गागारमंतः परिचिन्निर्वर्त्यश्च॥ ॥जुहुयात रूपेण जुहो
ति॥ कृतस्य चाकृतस्य चेत्यनेन मंत्रेणावषट्कृते। कृताकृतसः सर्गाश्चाभक्षिते चमस उन्नयन। एवं हि आरंवातरश्रूयते। यस्मा
भक्षितं चमसमभ्युन्नयंति॥ ॥वषट्कृते स्वाहेत्यनुवषट्कृते जुहोति। सः सर्गकाले वोपपातसामर्थ्यात्॥ वाशब्दः पक्षांत
रपरिग्रहेन वा वषट्कारानुवषट्कारयो र्होमः। उपपातो द्वयं श्रूयते। नैमित्तिकस्य चोपपातकालता साध्येत्येके। यस्तुन
कृतं वषट्कृते नुवषट्कृते वेति। तच्चोमद्रूपाविषयत्वेनाशंक्यते॥ ॥तस्य भक्षणं नाप्रजमानमिति। अनेन मंत्रेण। अवदृष्टभक्ष्य
गमिंदुं [illegible] रिंदुमगां गादित्यनेन मंत्रेण स्वकाल एव॥ ॥त्रिष्टुप्छंदसो जगच्छंदस इति यथासवनं। विशेषः॥ अभिह्रु

श्री:

छंदःशब्दे मेके१
समेके न कुर्वंति। ॥पतितं चमसमालभ्यते स्कन्यर्जन इति॥ ॥अनेन मंत्रेण चमसस्थेन द्रव्यं लक्ष्यते। तत्संस्कारात्॥ ॥उत्तरपू
र्वं जुहोत्युपरवे चमसं दुष्टं प्रजापतये स्वाहेत्यथ येन्येनादिष्टास्तान् खरे जुहुयादग्नये वैश्वानराय स्वाहेति। नाराशंसशब्देप
वायात्तदुक्तं। नाराशंसशब्देषु ष्यते। तदुक्तं [illegible] प्रसानिति। उत्तरेण सह विकल्पार्थमिदमुच्यते॥ ॥अन्याहाग्रहात्तो
कमाक्षिच्च प्राश्नीयुः॥ आग्रयणोऽन्त्यो ग्रहश्च्यते। अंतसंबंधात्॥ कन्याल शब्दे उपवायात्क्षीरासेचनमेके॥ द्रोणकलशा
श्चचुष्यति। क्षीरासेचनमेके कुर्वंति॥ ॥एको हिरण्यबध्ये दर्के॥ उन्नयनेनैतदेव भवति। उन्नयं यस्मादित्युन्नयनं पूतपद्दुच्य
न्ते॥ ॥अद्रिभिदने मारुतेन ब्रह्मसाम्नास्तुवीरन्॥ ॥अद्रोभिन्नमरुल्लिंगास्त्वस्तु ब्रह्मसाम क्रियते। ब्रह्मसाम चमसाध्वर्यो मादि
न ब्राह्मणाच्छंसि विग्रहस्तोत्रे॥ ॥चतुस्त्रिंशशब्दे मध्यांद्रिसदने भवति॥ ॥सोमापहरणे विधावतेश्चेति प्रपात
अध्वर्युर्बहुविषयत्वात्प्रपणस्य॥ ॥अदर्शने रुगपुष्पाण्यर्जुनान्यभिषुणुयात्॥ ॥अर्जुनशब्दश्चात्र तृणविषय
अक्षिन व शब्दे न च यागस्य। धनत्वोपलक्षणं। ऋत प्रतिनिधिरयं ततश्च सोमशब्दो नोपलक्ष्यते॥ ॥न्यग्रोधहतं प्रतीकं
नादारानरुणदूर्वाहरितकुशान्पूतीकालाभे पूर्वालाभे उत्तरानभिषुणुयादेवं च न श्रूयते इति॥ एकगां दचासमाप्य पुनर्यदिः॥

अत्रवगोः संख्यासंबंधोयं। ह्रासेदेकामितितो संख्यासंबंधः। ततश्चहिरण्यादीनामनिवृत्तिः॥ ॥अवस्थांतेवाकृतिसामर्थ्यात्॥
१७ अवस्थांतएववापुनर्यतोभवति। अथावस्थादेवादेत्यपुनर्दीक्षेतेतिश्रुतेः॥ ॥कृत्वाभेदनेतच्छूरादिघ्नं॥ कुत्ससामकर्त्तव्यं॥ ५
अनुत्तिप्रत्यमितिप्रेक्ष्यति॥ अध्वर्युः। अन्येऽनुनचलिस्यते॥ ॥यद्यनुलभ्येरंस्तदेकधनैरंशुलीयप्रभावयतःप्रचरेयुः। आग्रयणाद्या
नुपलभमानेषुपूर्ववत्॥ ॥अनुपलभ्यमानेसोमे। आग्रयणादादायएकधनैरंशुलीयपूर्ववत्संभावयंतःप्रचरेयुः॥ ॥आनीता
सुचेदक्षिणासुभेदनंपूर्ववत्त्वावधेयस्तुः॥ ॥सयद्यनीतासुदक्षिणासुकल्लेद्वादीर्यंततत्रा[redacted]कामेचगांदघादथाव
थादेतोदेत्यपुनर्दीक्षेतेतिहिश्रुतेः॥१२॥ प्रातःसवनाच्चेत्सोमोतिरिच्यते। तमुन्नीयोपाकरणमस्तिसोमोऽयमितिमंत्रांतरविधा
नादितरोनिवर्त्यते॥ ॥मरुत्वतीषुगायत्रेणस्तुवीरन्॥ ॥मरुत्वतीसुअसत्सुगायत्रेणसाम्नास्तुवीरन्॥ ॥ऐंद्रःचैककवद्धे
तात्रंसतिः ॥ऐंद्रश्चैकस्तवं ग्रास्त्रंहोतात्रःसति॥ ॥अस्माल्लोमादतिरिच्येतत्तरवत्कार्यः सर्वत्र॥ ॥यत्सोमस्समनंतरसोमा श्री:
तिरेकोभवति। सएवकार्यः सर्वत्रपक्षान्त्सवनांतरेपि॥ ॥माध्यंदिनाच्चेत्पूर्ववदुपाकरणंकर्त्तव्यं॥ ॥बणमहांरअसीति १८
हतीषादित्यवतीषुगौरीवितेनस्तुवीरन्॥ ॥गौरीवितंसामतेनस्तुवीरन्॥ ॥पूर्ववद्धोत्रः॥ ॥ऐंद्रश्चैकस्तवः होता ग्रा सतीत्येतदुक्थं

भवति॥ तृतीयसवनाच्चेदतिरिक्तः शिपिविष्टवतीषुगौरीवितेन॥ ॥तृतीयसवनाच्चेदतिरिच्येत शिपिविष्टविष्णुलिंगासुअसत्सुगौ
रीवितेनस्तुवीरन्॥ ॥उत उक्थ्यंवागृह्णीयाद्विगृह्णीयात्॥ ॥वाग्राह्याद्धार्वेणनतिरोजितःसोममुक्थ्यंगृह्णीयाद्वि
गृह्णीयात्॥ उक्थ्याच्चेत्षोडशीकार्यः॥ उक्थ्यसंस्थाच्चेत्तृतीयसवनेसोमोतिरिच्यते। षोडशीकर्त्तव्यः॥ ॥षोडशिनश्चेदति
रात्रः। कर्त्तव्यइतिवर्तते। अतिरात्राच्चेद्बृहत्सामकर्त्तव्यं। महाव्रतमेकेयथा क्रतुदेशांतरे॥ ॥अप्तोर्यामोवा॥ अंत्याच्चेत्तस्ये
वावृत्तिः। अंत्यश्चेदेनामतोर्यामोविधीयते। ततश्चेदतिरिच्येत तस्यैवावृत्तिः। कार्यानस्यतोऽभ्यधिकोऽतिरेकोस्तीतिश्रुतेः
पूर्वात्सवनादतिरिक्तस्योत्तरेसंपादनमेके॥ ॥एके आचार्याः पूर्वसवनातिरिक्तसोमनुत्तरेसोमसंपादयंति। अरूपविधे
रर्थवादत्वं॥ ॥तन्निकामयमानोभ्यतिरिच्यतइतिश्रुतेः॥ तमुत्तरस्मिन्निकामयमानःपूर्वसोमोऽतिरिच्यते। यद्यप्यस्तु सवन
तरसवनसोमंप्रापयामीति। तृतीयसवनाच्चेद्रात्रौ पोजनेसवनीयहानः॥ आस्कन्नावृजीषमिश्रस्याप्स्ववहरणं। यदि
हारियोजनकालेनस्पश्यते तदा ऋजीषमिश्रमप्सुअवहरेत्॥ ॥दीक्षितश्चेदुपतप्येतोप्यानोयेनछेतेनचिकित्सेत्॥
उप्यानिचसर्वसुरभीणितेषांयेनछेतेनचिकित्सेत्॥ ॥आग्नीध्रमेनंनयेतेतिब्रूयात्॥ कतंचेत्अध्वर्युर्बहुवचनेनी

त्वादन्येन तारस्त्वाच्चाग्नीध्रं यदिरूतं नवीतत देवस्यादिति एवं प्राप्त आह॥ ॥अस्मिन्नप्यविरोधात्॥ ॥अस्मिन्नप्याग्नीध्रे आग्नीध्रमेनं न
यतेति वक्तव्यमेव। अविरोधो वे गृहिष्यते। तस्मा यंदीक्षिता नाम वर्ष्मीवं दधुर्गं ध्रमेनं नयतीति कृयादिति॥ ॥तदाच तोद
२० रो वासत:। दीक्षितस्य न भवति॥ ॥वासतीवरस्तु दकमाचानेदिस्येके चा[illegible]स्य। वसतीवरीभ्य: तत्र मंत्रमाह॥ ओप:
प्रजापतिपत्नी: यज्ञस्पते [illegible] यजमसीति॥ अनुसवनमेतेन माजकेरन्नवसवए तव: प्रात:सवने तद्रक्षध्वं [illegible] पार्श्वे तेव:
मामवत्स्वीदिति॥ रुद्रा आदित्या इत्येतत्रयो: सवनयो: विशेष:॥ म्रियेत चेन्निर्मथ्येन दग्ध्वा [illegible] अस्थीन्युप
नत्यादिष्टिनमुपदीक्ष्य तेन सह यजेरन्॥ ॥मृतं यजमानं निर्मथ्येन शालीमित्रेण वा दग्ध्वा अस्थीन्युपनह्य तस्य यो नेदिष्ठी
स्यो भ्राता स्यात्। तं दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन्॥ ॥सत्रगणत्वेन सह चरितव्यात्॥ ॥एतच्च सत्रेष्वेव भवति॥ गणयज्ञे च श्री:
तेन सह यजेरन्निति। सहत्वश्रुतत्वात्॥ ॥एकमहे दर्शपूर्णमासवत:॥ समरणान्तेऽभवतीत्येतदुक्तं भवति॥ ॥एतत्क्रया रजे २०
नमभिप्रयाग ग्रहीत्वा यहान्दक्षिणपूर्वस्यां वेदिश्रोण्यां यामेन साम्नास्तुवीरन्॥ ॥त्रिस्त्वुपयर्तु सार्पराज्ञीषु॥ ॥त्रिस
प्रुपरावीषु अनभ्यावर्तमान सार्पराज्ञीषु स्तुवीरन्निति बहुवचनादुद्गातार: मार्जालीये वा स्तुवीरन्निति विकल्प:॥

स्तुते मार्जालीयं त्रि: परियं त्युपसव्य सव्योरूना ध्याना स्तोत्रियाजपंत:॥ स्तुते स्तोत्रे उद्गातारो मार्जालीयमपसव्यं त्रि: परि
यंति। सव्योरूना ध्याना: स्तोत्रिया अजपंतो गत्वा पूर्वस्मि पवस्वेति प्रतिपद्भवति॥ ॥पवमानस्य प्रथमा ऋक् प्रतिपदुच्यते॥
संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयु:॥ ॥प्रयोजककर्मापारे यात्र यो ज्यमापारात् [illegible] अस्थीनि याजयेरन्निति। यथा निषादस्थपतिं याजये
दिति। इदं विचार्यते किं मरणात्संवत्सरेऽस्थिपयज्ञ उत कर्मापवर्गादिति नियमकारी [illegible] भावात् अनियमप्राप्त आह॥
कर्मापवर्गादसंभवान्मरणस्य॥ कर्मापवर्गात्संवत्सरेऽस्थिपयज्ञेन नहि मरणं संवत्सरविशेषणत्वेन संभवति कदाचित्सत्रमध्ये
पि संवत्सरात्पूर्यत इति तस्मात्कर्मापवर्गादेव संवत्सरेऽस्थिपयज्ञ:॥ अपरिमितस्तोमेन यजेरन्॥ ॥ज्योतिष्टोमे नेहि स्तोमपरिमाणा
मो। मुक्तं। इहापरिमितस्तोमं विधीयते॥ वचनात्त्रिवृदादि पवमानेन वास्थीनि यजेरन्॥ तदाच॥ सप्तदशादन्यत:॥ ॥सप्तद
शास्तोमक्रमन्यद्भवति॥ ॥मैत्रावरुणाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयात्॥ ॥ऐंद्रवायवाग्रत्वं मैत्रावरुणेन [illegible] क्रमेतत्॥ ॥
मूहकं दक्षिणादस्राहि॥ प्रतिविधिको यजमानं कुर्यात्॥ ॥नह्यस्य कर्तृत्वं संभवति। तत्र यजमानं॥ दीक्षणीयायुक्तप्र

३८६

संस्कारो रात्रीर्वर्ज्यं॥ सूपते॥ समाप्ते स्थौ। निस्यपात्राण्यरण्ये निवपेयुः। प्रतिपत्त्यर्थं रात्रिविधानात्॥ ॥पुनर्दाहो वाऽयुक्तत्वात्पात्राणां॥ वा
शब्दः पक्षांतरपरिग्रहे। पुनर्दाहो भवति नारण्ये निवापः कुत एतत्। अयुक्तत्वात्पात्राणां। नहि प्रतिपत्त्या युज्यंते। द्वितीयां तन्निर्देशात्। दक्षिणा कुर्वं
२१ जुहूं सादयती त्येवमादि। अतस्तत्संस्कारात्पुनर्दाहः। यद्यपि चाहिताग्निमग्निभिर्दहंति यज्ञपात्रैश्चेति करणता पात्राणां तथापि स
दने प्रतिपत्तिपतिरत्तेषां। द्वितीया तन्निर्देशात्। दाहे तु प्रतिपादितानां करणता तस्मात्साधूक्तं पुनर्दाहो वाऽयुक्तत्वात्पात्राणामिति।
॥ ततः संचयनादि। तत ऊर्ध्वं संचयनादिकर्त्तव्यं॥१३॥ ॥ऊर्ध्वं चेद्दीक्षान्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्या यो नादग्धा नैदिष्ठ्याग्निं चि
त्वा तमस्मा अनुदिशेदिति के॥ ॥उपवासमरणेन साग्निको हरिणो लभ्यते। तत्र चेन्म्रियेत। कश्चिद्यजमानः सोपकरणमाहिताग्न्या
यजमानो हरेत्। एवं ह्यत्र श्रूयते। यद्युम्रियेतस्यैरेव तमग्निभिर्दहेयुः त्यक्त्वा वाग्निभिरितरे यजमाना आसत इति तत्र च नैदिष्ठ्याग्निं चित्वा श्रीः
तमस्मा अनुदिशेत् केचन। नैदिष्ठ्यो हि न त्कार्यमकृतेति। एवं च तत्कार्यं कृतं भवति। यदि तत्कर्म अनुदिशन्ति। अभिप्रायः। न कर्मफलासंबं २१
वात्॥ ॥नैतदेवं फलानुदेशः कर्त्तव्य इति। नहि कर्मफलप्रदानं भवति। अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगात्। वतस्मानुदेशः कर्त्तव्यः।
उपदीक्षी स्वैरग्निभिः पुनः खनिकं तेनाध्वगदनांते सांनिपातिके॥ ॥उपदीक्षी नैदिष्ठी स्वानाग्नीन्विहृत्य पुनः खनिकं तेनाध्वगदनांते सांनि
मैना २

पातिकं कर्म करोति॥ ॥तेषूपहवमिष्टाग्नीस्तः सजेत। दीक्षिता उपहूयमिस्येवमुपहवमिष्टाग्निसंसर्गं कुर्यात्॥ ॥अनाहिताग्निश्चे
श्चेत्ते स्वेवेदयेक वैश्वानरं निर्वपेत्। यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुरितिवचनात्॥ यद्यनाहिताग्निर्नैदिष्ठी भवति तदा तेनैवा। अग्निषु
न खनिकं तेनादि करोति। नश्चेत वैश्वानरः कार्यः। एवं हि श्रूयते। यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्वा यजेत वैश्वानरं निरपिपेदिति।
तस्य चायमेव विषय इत्यभिप्रायः। एवं प्राप्त आह॥ नान्ते॥ नेत देवं नैष्ठ्य वाग्निषु नैदिष्ठ्य पि करोतीति। न ह्येवं श्रूयत इति।
वैश्वानरस्य तर्हि को विषयः स उच्यते॥ ॥आपदि वैश्वानरः॥ स्तोत्रसंमोहपरकीयैरग्निभिर्यागे कृते वैश्वानर इति॥ ॥समानजनपदस
उ सद्वे महाराणे त्रेधातरनुवाकमुपाकृत्य सद्वैः दृवैः कर्मप्रवर्त्तयेत्॥ ॥राजन्यसमानजनपदके। हेषां यदि संसवो भवति। अभि
स्ये कोनाके अनुघंतरे गिर्यंतरे वा। संसवो भवति तत्र कर्मसमा त्रेधातरनुवाकमुपाकृत्य इतरापेक्षया पूर्वः पूर्वः प्रवर्त्तयेत्॥
मुसमिद्धहोमः कर्त्तव्यः। स स्योनरं च कुर्यात्॥ इतरापेक्षयैव सं स्योनरं कर्त्तव्यं॥ ॥इन्द्रवृषण्वतीः प्रतिपदं॥ पवमानस्य प्रथ
मासोऽग्निया प्रतिपदुच्यते। स इन्द्रवृषण्वतीभवतीति। इत्यन्वयप्रायस्तैव॥ ॥अनुसवनं वा॥ ॥अनुसवनं शब्दः प्रतिरा
हाम

२२

स्यार्थे। इतिसवनंवाहषण्वतीभवति। नबहिष्पवमानएवेतिविकल्पः॥ ॥बृहद्रथंतरपृष्ठः॥ संसवस्तोमःकार्यः॥ एवंहिश्रूयते। स॥ स
कुसेकुर्यात्॥ अभिजितावप्येकाहेउभेबृहद्रथंतरेकुर्यादिति॥ गोरश्चवसेमाध्यंदिनेपवमानेतदावपनश्रुतेः॥ ॥गोरश्च
वसेमाध्यंदिनेपवमानेप्रस्लेस्तस्ये। कुर्यएतेत। तत्रह्यावापःश्रूयते। तदेवप्रकृत्यअनुशेवपंति। अत्रोद्धपंतिति॥ ॥आ
श्रीतोदमभिनिधनमाभीरातान्वैदे॥ एके आचार्या आसीकादीन्यपिसामान्यावपेति॥ ॥प्रातःसवनेजुहोतिसंवेशायोपवेशाय
गायत्र्यैछंदसेभिभूत्यैस्वाहेति॥ ॥अनेनमंत्रेणआगंतुसादंते॥ ॥त्रिष्टुभ्जगत्साहस्रन्तरयोः॥ सवनदोर्विशेषः॥ विहवीय
सजनीयकयाशुभीयानिहोतास्त्रासंसति॥ ॥स्तनामधेयान्येतानिबार्हस्पवमानस्तोत्रसमनंतरंयच्छस्त्रंतत्रैतानिहोताश
शंसति॥ ॥सारस्वमरणामिष्टंतःप्राजापत्यर्चाजुहुयुः॥ ॥सरिवसंबंधसारस्वंतनमरणामिष्टंतःप्राजापत्यर्चाजुहुयुः॥ ॥ श्री
प्रातःसवनेध्रुवमाध्यंदिनेहोतृत्राताहतीयसवनेजुहोति॥ अनुसवनंअग्राग्रहपानिश्चजुहुतः॥ सर्वमरणामिष्टंतःसर्वेनुस २२
वनंसर्वेषांप्रतिपक्षनिष्ठितानांमरणामिष्टंतःसर्वएवेतेनुसवनंजुहुति॥ ॥नद्यंतरेसंसवोगिरिभिच्चेन॥ ॥गिरिंभि
त्वायानद्यागतातदंतरेसंसवोनसंभवति। संसवःसोमविनिनंनभवतीत्यर्थः॥ ॥गिरो॥ गिरावंतरेप्यसंसवः

वायुः

॥रयाह्नेच॥ असंसवः यावंतंप्रदेशमङ्गारयोगच्छतितदंतेमसंसवः॥ ॥सर्वत्राविद्विषाणानां॥ ॥अविद्विषाणांतुसर्वत्रैवा
संसवः अविद्विषेष्वपंवायुर्महांसमुद्रइतिश्रुतेः॥ अन्यतरविद्विषेप्यसंसवोभवति। एवंहिश्रूयते। समुद्रश्चविदद्विष्टकृत
मपकरंतीति॥ ॥सोमदाहेयथास्वंवृत्तांतांधारयेयुः॥ धारणंस्वपदार्थानामनुस्मरणं॥ ॥यतिनिधाययथापूर्वंयज्ञेनचरेयुः॥
यावन्निधायसोमद्रव्यंस्वपदार्थस्मृत्यायथापूर्वंयज्ञेनचरेयुः॥ ॥पंचगाद्वात्राग्राद्द्वयास्पुनर्यज्ञः॥ अत्रगोसंख्यासंबंधः॥
यागास्ताःपंच। ततश्चहिरण्यादीनामनिवृत्तिः। द्वादशाहःप्राक्पुनर्यज्ञः॥ ॥तत्रतद्धात्सूर्वाभिदारप्तत्वस्सत्रेप्यविशे
षात्॥ ॥सत्रेपिसोमदाहेभवत्येवेतावकुतएतत्। अविशेषात्तदानंप्रायश्चित्तसंयोगाद्भवति॥ ॥नवादक्षिणत्वात्॥
नवादानंप्रवर्ततेअदक्षिणानिहिसत्राणीति॥ ॥तत्पहविःपुनराहारोभवतीतिमतशेषः॥ ॥ब्रह्माप्रायश्चित्तानिजुहुया
दनादिष्टानि॥ ॥आन्यनादिष्टनिमित्तानि। यथायदिदीक्षासुकिंचिदापद्येतेतिननिमित्तविशेषमादिश्य तानिब्रह्माजुहोति।
एवंहिश्रूयते। ताब्रह्मैवजुहुयादिति। ब्रह्मसंगीकरणेनस्त्रीलिंगबहुवचनांतता। तथायद्यशोभद्रिति। बहुगृहीतमाज्यंगृही
होत्सेवमादिमहस्माहितद्यएव। प्रकृत्यश्रूयते। यदेवसर्व्यैविद्यायैशुक्रंतेनब्रह्मत्वमिति॥ ब्रह्माविलिष्टंसंदधातीतिश्रुतेः॥
विलिष्टंदुरिष्टंयन्नद्वरुसंदधातियद्यस्यदुरिष्टंतद्ब्रह्मासंदधातीतिश्रुतेः॥ ॥त्रिवेदसंयोगाच्च॥ आत्रवेदत्रयविहितकर्म

[illegible]

३०

३८१

G

श्री

२०

9 th/10th Yajoor Veda 316.

कठभाष्य

३ ट-२

क.के. १ ॥श्रीगणेशायनमः॥आधानादीनिपितृमेधांतानिकर्माण्यभिधायवेदांतरविहितान्येकाहादीन्युक्तानितेषामेवनैमित्तिकान्यंगान्यभिजुहोतीत्येवमा
दीनि॥यानिचनैमित्तिकान्येवपुरुषार्थरूपाणिदशमुवत्पादीनितान्यप्यभिहितानि॥इदानीमवसरःप्राप्तःप्रवर्ग्यानुविधेयस्तदर्थंसूत्रमारभ्यते॥
दीक्षासुमहावीरान्संभरति॥दीक्षाशब्दवाच्यःपदार्थोनिरूपितःतास्ववर्तमानासुमहावीरान्संभरति॥महावीरान्करोतीत्यर्थः॥महावीरो नोपलादि
तेन्न्यदप्यत्रपिन्वनादिसंभूयतएवेति।प्रयोजनं।तेषामप्यंतरामप्रयोक्तृत्वा॥अतःपात्रदेशसंभारान्निर्दिशति।तानाह॥॥मृदंवल्मीकव
पांवराहविहतंपूतीकानजापयोगवेधुकाःकृष्णाजिनमग्निश्चोत्तरतःदेवस्यत्वेत्यभ्रिमादायौदुंबरींवैकंकतींवारत्निमात्रींसव्येवा
दक्षिणेनालभ्यजपतिपृजत्तरेति।सव्यंदक्षिणापाश्चात्येभजपीयध्यास्यादितिदक्षिणाग्रहणं॥॥मृदमादत्तेपिंडंवदेवीद्यावापृथिवीइति॥
पाणिभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांदक्षिणःसाग्निरितिस्ववतिनानिदृश्यते॥॥कृष्णाजिनेनिदधात्युत्तरतः।मृदं॥॥देव्योवम्र्यइतिवल्मीकवपाम्॥आर
न्नरतिवर्त्तते॥॥उपत्यग्रइतिवराहविहतमादत्ते॥॥इंद्रस्यौजस्थेतिपूतिकान्॥मखायेतिपयः॥नृसीगवेधुकाः॥आददेइतिसर्वत्रानुषंगः॥॥
संभृतानभिमृशतिमखायेति॥तान्संभृतानभिमृशतीत्यपदेशाद्युगपदभिमर्शनं॥॥कृष्णाजिनंपरिगृह्योत्तरतःपरिवृतेग[illegible]ब्रह्मणए
नितीति।बहुवचनोपदेशात्सर्वेषामेवास्यपरिवृतंचपूर्वकृतमेवद्रष्टव्यं।तदुक्तोपदेशात्करणस्याचोदितत्वात्॥॥परिवृतेनिदधातिसंभारान्॥ग
ना[illegible]हिजसिकतोपकीर्णेप्राग्द्वारेमखायेति।अनेनमंत्रेण॥॥संभारैःसंसृजत्यमखायेति॥मृदमादायमखायेतिमहावीरंकरोतिप्रादेशमात्रम्

ध्वमासेचनवंतंमेखलावंतंमध्यसंगृहीतं।ऊर्ध्वंमेखलायास्त्र्यंगुलं।मृदादानंतूष्णीं।मंत्रेणमहावीरस्करणं॥॥निष्ठितमभिमृशतिमखस्यशिरस्यनेनमं
त्रेण॥॥आदानमेकेकुर्वंति॥॥एवमितरौप्रतिमंत्रं।एवमितरौप्रतिमंत्रंकरोति॥॥स्तुस्तुघ्रुराकृतीपिन्वनेरोहिणकपालेपरिमंडले।मृद
मुपशयान्निदधातिपदार्थतया॥॥गवेधुकाभिःश्लक्ष्णयतिमखायेतिप्रतिमंत्रं।श्लक्ष्णनंचमिष्टीकरणं।एतद्देवतासांसंभरणप्रयोजनं॥॥अ
श्वशकृताधूपयात्यश्वस्यत्वेतिप्रतिमंत्रं॥॥उखावदग्निःप्रदहनंचमखायेतिप्रतिमंत्रं।उखावदितिनिर्मथ्योदक्षिणाग्निर्वा॥॥पक्वात्तेज्ञास्य
जवेत्वेतिप्रतिमंत्रं॥धूपामीतिचाऽध्याहारः।साकांक्षत्वात्॥॥अजापयसावसिंचमखायेतिप्रतिमंत्रं।साकांक्षएवाऽन्योयथायंमध्याहारो
युक्तरूपइति॥॥तूष्णींपिन्वनादीनांकरणाभिमर्शनश्लक्ष्णधूपनप्रदहनाकरणं।वसेचनानि॥॥उपसदाचरिष्यन्प्रवर्ग्येण
चरतिसप्रवर्ग्यं।ननुचैतदुक्तमेव।प्रवर्ग्योपसदावतरत्यवाच्यमात्र।सत्यमेवंतत्रसमासनिर्देशादिहकर्मोपायमारंभः॥॥अपिहितवी
रेप्रवर्ग्यचरणंनिमित्ते॥॥पत्न्यदर्शनेसंनिधानेपिसतिदर्शनमात्रप्रतिषेधः॥॥अननुकिभिश्च।चशब्दाद्दर्शनं।नाऽन्नकीयायेषांतेष्वन्नरूं
यः॥॥यावदुक्तं।कर्मण्यस्यविधानादकर्मीणां॥अतोऽपूर्वेप्रवर्ग्यः।यथापिंडपितृयज्ञः।सत्यपिद्रव्यसामान्येनद्वयमपि॥॥परिघर्म्यमौदुंबरं
भवति॥॥मौंजेनवउवति॥॥वाल्वजंविवानं।मासंहौदुंबर्या।स्कंधमात्राःपरिघर्म्यमौदुंबरमित्यनेकेपिपु
नरुच्यते।अरत्निमात्रोगोपलक्षणार्थं।तच्चशाखांतरात्॥दृष्टसौदुंबरीज्योतिष्टोमेरत्निमात्रोगी॥॥पूर्वेणगार्हपत्यंसंप्राचःकुशानास्ती

२८३

र्पपात्रसादनं ह्रूं॥ गार्हपत्यस्य पुरस्तात्प्रागग्रेषु कुशेषु द्वंद्वं पात्राण्यासादयति॥ तान्याह॥ उपयमनीं महावीरं परीशासौ पिन्वने रौहिणकपाले रौहि
२ णहवन्यौ स्रुचावनुक्रमिष्य स्वरूणामपूर्वं च द्वे शतमाने मुंजप्रलवानिक्षुकांडशकलान्विंशतिप्रादेशमात्रान्स्रुवमुं नवेदं धवित्राणि पंच धी
श्वरज्जुसंदानमासंदीं कृष्णाजिनमभ्रिं सिकताः दर्भाथोऽश्वं वत्सं च। पुनरासादयति। घृतं कृपाटं कारणकायं त्रं मा। यथा स्यादिति। निदौ नि तरे शोप
त्कमेव॥ प्रोक्षणीः संस्कृत्य पयस्यात्राप्याह। ब्रह्मन्प्रवरिष्यामो होतरभिष्टुहि॥ प्रस्तोतः सामानि गायेति॥ प्रोक्षणीसंस्कारो यथा दृष्ट
प्रादेशात्॥ ब्रह्मानुज्ञातोपयमापल्वे इति महावीरं प्रोक्षति। ब्रह्मानुज्ञात प्रस्तोतुश्च गानं ज्ञाप्याः सर्वप्रैषाणामुपलक्षणार्थं॥ प्रतिमंत्रं वाचा
कमेदात्॥ प्रतिमंत्रमेव वा प्रोक्षणी॥ कुतः एतत्। वाक्यभेदाद्रिन्नानि हि वाक्यानि यमापन्ना। मस्मा यत्वा। स्वप स्वत्वात्तपमरु तिन। समुच्चयो प्रा
प्य॥ न चाविकल्प्यो ऽदृष्टार्थत्वात्। तस्मात्प्रतिवाक्यमेव प्रोक्षणं॥ परिधर्मं निनत्य प्रति धर्मं चत्वारीदासादितं तत्र तत्संप्रोक्ष्यति॥ पूर्वया द्वारा य
णामपूर्वं निर्हृत्य दक्षिणतो निखनति। संदर्शनेन स्वामिनमपूर्वया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणतो निखनति संदर्शने हेतुः॥ गार्हपत्याहवनीययोरंतरेण खरेण
खरौ निवपति। दक्षिणतो नाभिस्तु द्विपुत्वरं। खरे उत्तरवेदिके। सिकतापकीर्णे। संस्कारनिमित्तो हि खरशब्दः॥ पूर्वं गार्हपत्यस्याहवनीयं संप्रोज्ञासंदीपयति दक्षि
णतः प्राचीमासादयति राजासंदीवत्। ततः कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति। तस्मिन्नन्म्यस्य शयोनिदधाति। महावीरौ चावक्षालयेदा। न चेति विकल्पः॥ अ
न्यो वा परि चर्मण्यो जनं अध्वर्योः कालसंपत्त्रेः। अन्यो वा स्वरूणामपूर्वं निर्हरणादि करोति। उत्पत्तौ। अध्वर्योः कालसंपर्हि भवति। सपत्रैतं तो होता न्वाहो
जंतिय प्रप्यायेता न विप्रा इतिमितं देतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनक्तीति यदि हि परियमीयोजनं मध्वर्युः कुर्यात्। कालेन संभाव्येन। तस्माद्धिरण

श्रम॰
२
२८०

वान्पुजि प्रस्तानापरि घर्मं योजनं करोति॥ अंजंति त्वा मध्वमाने॥ देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं सिक्त्वा। संस्कारप्रसंगाउत्तिकः॥ रजतशतमाने ख
रउपगूहति। पृथिव्याः संस्पृशस्त्यनेन मंत्रेण। शतमानं च रजतिकाशनेन॥ ॥श॥ श्रुत्रगायेति प्रेष्यति। पत्नी शिरः प्रोर्णुते॥ स्वयमेव पुरुषमेज
निर्दिशति॥ संसीदस्वेत्युच्यमानेमुंजप्रलवान्द्विगुणानादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति॥ संसीदस्वेति यदा होता पठति॥ तदा खरे करोति॥ एतेषु
महावीरमाज्यवंतमेव खरसीजि॥ नेषु तिसृषु प्रलवेषु॥ अनाधृष्येति वाचयति प्रादेशमधिवारयेत्तं महावीरस्योपरि घाद्रादेवांधारयेतां वाच
यति॥ वाचनं च शाखांतरात्॥ प्रतिदिशमेकेमंत्रलिंगाद्दनाधृष्टापुरस्तान्नु त्र च तिदक्षिणतः रेवमादि॥ एवं। तदा वचनेन सतिलिंगादि
माणोनावगम्यते। अथ तु त्व वचनमिदं। तदा विकल्पः॥ विश्वाभ्यामेति दक्षिणतः उत्तानं पाणिं निदधाति। तत्राधिकारी यजमान एव॥ अथा
स्यामणिशेष आसानृत्तं इति प्रकृत्य सेवमुच्यते। अथ दक्षिणात उत्तानेन पाणिना निकृतंरणि॥ मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः निदधातीति वर्तते
॥ धृष्टिम्यां भस्मनापरिकीर्य अंगारैश्च विकंकतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहामरुद्भिरिति। धृष्टिभ्यामुपवेषाभ्यां महावीरं भस्म
नापरिकीर्यांगारैश्च विकंकतशकलैः परिश्रयति। त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहामरुद्भिरित्यनेन मंत्रेण। द्वे प्राचावुपदधाति। शेषेतु रमी॥ अधि
कं दक्षिणतो॥ वैमंत्रेण। रुवर्ण शतमानेनापिदधाति॥ दिवः संस्पृशस्तिमहावीरं॥ ॥उ॥ चंद्रं मायेतिचा प्रष्यति। चशीब्दाद पिदधातीति॥ ॥रुक्मा
जिनाव कृत्तैर्द विर्त्रै रूपवाजपतिर्निर्मिर्दंड वंड्रमेधमधित्यनेन मंत्रेण॥ ॥एकं प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रे ऽपरमग्नीधा धून्वनेन त्रिस्त्रिः परिक्रामंति॥ पित

३८४

वदयमर्थ्यां देववच्चपुद [illegible] गां॥ ॥रुचितेवोत्तरां छत्तरं परिक्रमणां। रुचितेवाघर्मे भवतिविकल्पः॥ ॥अर्चिषा प्राप्ते स्वर्ण्णं शतमानं निधायास्मिनमहा
वीरं परिषिंचति स्रुवेण पं. तेयुग्मावं। अर्चिष्प्राप्ते महावीरे स्वर्ण्णं शतमानमपनीय महावीरमाधीन स्रुवेणापरिषिंचति। प्राणवे प्राणवे होतुः॥ ॥
रौहिणावभिश्रयति तूष्णीं ग्रामपिष्टानां। रौहिणौ पुरोडाशावधिश्रयति। तूष्णीमिति लौकिकवा गुञ्जारणाप्रतिषेधः। ग्रामपिष्टानामपि चानपेषणा
क्रिया॥ ॥अन्यधर्म्मा स्थानापन्नेः। रौहिणयोर्व्वा ना सान्निपातिकधर्म्मा मेक्षणान्यसंवेधिनेभवंति। ऊतास्तत। स्थानापन्नेः। आज्यभागस्थानापन्नैः
होतावितिायदाज्यभागावन्यत्र गुरुत्यप्य कस्मादत्र नगृह्णोतीति॥ प्रष्टव्यच्चरुःपी वा सम्यपत्स्यपदाज्यभागौ च रुपी रोहिणौ ने चरुषाच रु
रूपत रोहयाणीति॥ स्थानापत्तिस्तेनोक्ता॥ आज्यधर्म्मा स्थानापन्नेरिति॥ ॥अथपधर्म्मा वा संस्कारशब्दात्॥ वाशब्दः पूर्वोत्तरपरियसे अपध
धर्मा वा भवंति। नान्यधर्म्माः ऊतएततरा संस्कारो द्वयं। कपालयोः श्रपणं। तेन पुरोडाशावेनाविति पौराधिका धर्म्मा॥ पन्ने स्थानापत्तिरु
क्ता॥ सोर्थवादः॥ ॥इडे द्यावापृथिवी इत्युच्यमाने। परिधान्परिधाय। रौहिणं युष्म स्पृष्ट्वचारासादयत्याहवनीयाद्दक्षिणोत्तरौ॥ ॥अ
प्रस्वत्तीमित्युच्यमाने रुचितो घर्म्म इत्याहोपोतिष्ठन्प्रस्तोत्रेवोगायेति प्रेष्य॥ अत्रच छंदोग्यका कालश्रवणं। अभीधनेता घर्मस्य तन्वेणा
येदिति॥ तथाच प्राग्निमीधनान्प्रैषदानं॥ ॥परिक्रम्याप तिष्ठते ऽकृतं वे रुभौ देवानामिति। वरु वचन उपदेशाच्च सर्वेषामुपस्थानं। तथाच
यदुपतिष्ठंतइति श्रुतिः॥ ॥अपोसीति पत्नी शिरः समासञ्चाय्यं। नवाकं। तथाच श्रुतिः अपपथ चै विरोपावृत्य महावीरमीक्षमाणा वा

दाम
२

वयति॥ ॥त्वष्टृमंतस्त्वेनोवाचयति महावीरमीक्षमाणामहःकेतुनेतिदक्षिणां रौहिणानुहोति मंत्रक्रमे सोत्तरं रात्रिरिति सायं विशेषः॥ ॥४॥
नाम्नाचत्रिरुच्चैरपरेणामाहेपत्यगर्भेन्पदेवस्य त्वेति अनेन मंत्रेण रज्जुसंदानं वा रुपयघर्मदु
देवस्यत्वेति। रज्जुसंदानमादायेड एहीति गामाह्वयति। नाम्नाचत्रिरु चैरपरे तदादाय। गघेनेन गार्हपत्यं गच्छति। इड एहीति गामाह्वयति। नाम्ना चत्रिरु
गंधनार्थाय। पाशवरज्जुः॥ तस्या एव पश्चात्पादं नियोजनार्थं संदानं। तदादाय। तत्त्वं यातवधा रूपासीति वत्समुत्सृजति। तदायमेव॥
चैराकानं॥ ॥धेनुगायेति प्रेष्यति प्रस्तोतारं॥ ॥अदित्यैरास्नेति गोपाशेन प्रतिमुच्य स्वूणायांबध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति। ॥अश्विभ्यां पिन्वस्वेतिपिन्वने
संदाय घर्म्मापदीक्षेति वत्समुत्सृजति॥ संदाय पश्चात्पादायानि पुघर्मापदीक्षत्पनेनमंत्रेण वत्समुत्सृजति॥ ॥यस्तेस्तन इतिस्तनमालभते इति।
दोग्धिगां॥ ॥स्वाहेंद्रवदितिविप्रुषोभिमंत्रयते॥ येपिन्वनेपतिता अनुः॥ ॥यस्तेस्तन इतिस्तनमालभते॥ काण्वपाठे स्तनमालभत इति॥ ॥उत्तिष्ठ ब्रह्मण
तथाच सर्वेषामालभे। युगपच्छक्यत्वात्॥ ॥एवं प्रतिप्रस्थाताऽजामप्यूषन्दोग्धि॥ ॥पयोगायेति प्रेष्यति॥ प्रस्तोतारं॥ ॥उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमाने
स्पत इत्युच्यमान उपोत्तिष्ठति॥ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति पश्चिमं मंत्रवाक्यंहोत्रा उच्यमाने॥ ॥गच्छत्युर्वंतरिक्षमिति यहोत्रापद्रवपपासेत्युच्यमाने
विमितं प्रतिगच्छत्युर्वंतरिक्षमिति॥ ॥परीशासावादाय गायत्रं छंदोसीति प्रतिमंत्रं। अनुवा॥ ॥वसिष्ठशफेणायेति प्रेष्यति। प्रस्तोतारं॥ ॥ना
याममहावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति। ताभ्यामिति परीशासाबुच्यते॥ ॥उपयमं जवेदेनोपयम्य उपयमन्यो पयमन्त्यो
भ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति। परीशासाभ्यां महावीरं। मुंजवेदेनोपयम्य उपयमन्यास्त्रुचोपगृह्णात्यंतरिक्षेणोपयच्छामीति॥
तरिक्षेणोपयच्छामीति॥ उपयमन्यां तु त्रिष्टुप्॥ ॥परीशासाभ्यां महावीरं। मुंजवेदेनोपयम्य उपयमन्यास्त्रुचोपगृह्णात्यंतरिक्षेणोपयच्छामीति॥

३८४

अनाप्यपसावसिव्यशांतोगोःपयोवनपतीउ।अश्विनेति।अजापयसावसिव्यमहावीरंशांतेगोःपयोवनपतीउ।अश्विनेत्यनेनमंत्रेण॥॥प्रैतुब्रह्मणस्प
तिरित्युच्यमाने॥॥समुद्रायत्वेतिवातनामानिजपति।छन्नाहवनीयंहोत्राप्रेतुब्रह्मणस्पतिरित्यस्मिन्मंत्रेवाक्येउच्यमानेसमुद्रायत्वेति
पतिगच्छन्नाहवनीयं॥॥स्वाहाघर्म्मायेत्यस्यपयमन्यापसिंचतिघर्म्मे।पडुपयमन्यापतितंपयोघृतंवाघर्म्मेतदासिंचति॥॥स्वाहाघर्म्मःपित्रइतिमपि
त्वातिकृष्णाश्राव्याहघर्मस्ययजेतिप्रेष्यति॥॥वषट्कृतेजुहोतिविश्वाआशाइतिदिविधाइतिचिकृत्तपयतिमहावीरं॥॥स्वाहाग्नयेयज्ञियायेत्यनुवष
ट्कृतेजुहोति॥॥अश्विनाघर्म्ममितिब्रह्मानुमंत्रयतेऊतउर्व्या॥॥अपातामितियजमानः।तदेवानुमंत्रयते॥॥इषेपिन्वस्वेतिपिन्वमानम
नुमंत्रयते॥तदेवउर्व्यं॥॥धर्म्मासीत्यस्यर्कमित्यत्रपूर्वार्धेधर्म्मासीत्यनेनमंत्रेण।उत्तरपूर्वार्धेउक्तमानि॥॥अमेन्यसमैइतिस्वरेकरोति।
महावीरं॥॥विकंकतशकलैर्जुहोतिघर्म्मेन्यज्यनाम्यस्वाहापूष्णेशरसइतिप्रतिमंत्रंविकंकतशकलैःघर्म्माद्रव्यंन्यत्क्वान्यत्क्षातदेव
जुहोति।स्वाहापूष्णेशरसइतिप्रतिमंत्रं॥॥ऊत्वाऊत्वापृथममपरिधाउपश्रयति।विकंकतशकलान्॥॥चतुर्थमऊतंमुदेसी
द्रुमाणांदक्षिणानोवर्हिष्यपरुहणाति।शकले॥॥सप्तमंचसर्वलेपानंदक्षिणोत्तरमाणःप्रतिप्रस्थात्रेप्रयच्छति।सर्वलेपान्समिति॥सर्वमभक्तं।
चशब्दादऊते॥॥तेसमक्तरजःशालायाउरेचनिरस्यति॥तमेवशकलं॥॥स्वाहासमेज्योतिषे।रूपयमन्यामसिंचतिघर्म्मे।घर्म्मशब्देनद्रव्यमुच्य राम॰
ते॥॥रौहिणौजुहोतिद्वितीया॥॥उपश्रितानिचप्रहरति।उपश्रीतानियानिशकलानि।तानिप्रहरति।चशब्दादरनंतरमेव॥॥अग्निहोत्रा ४

२७३

वऊत्वावाजिनवऊरूपंति॥मधुअन्नमित्यनेनमंत्रेण॥घर्म्मोत्विंज्ञो॥वऊक्ष्वनोपदेशादावृक्ष्येनचहोममात्राद्देवोच्यते।द्रव्यप्रधानत्वादुपदेशस्य
नत्रापिकेचिदेकामेवाऊतिमिच्छंति।आऊतिद्वयमित्यपरे।वाजिनवदितिच॥समुपहावंभक्ष्यं॥॥उच्छिष्टखरेप्रक्षाल्यापयमंनीनिदधाति।
अत्रवापश्रितप्रहराणांसंसाधमानायानुवाचयति॥संसाधमानायान्नूब्रूहीत्येवं॥॥संसायमानेभ्यरत्पके।अनुवाचंकारयंति।स्वायेवि
कल्पःशाष्क्रस्पाऊल्पत्वात्॥॥रूपवसऊगवतीस्यक्ष्यमानेपवसादकेषनतेपूपरूपंत्पकेनप्रयक्तेति।सर्वमासंयाकरोति।पात्रमाणां।अ
नाशाय॥॥अमीमपितिमहावीरे।आसंयाकरोति॥॥सकृदासानदप्रोक्ष्णो।खरस्थूणामपूषकृस्माजिनाभ्रूपयायासंदीनो॥आपड
पक्करणत्वात्॥॥आचतिवाप्रधानकालत्वात्।अथवाआचत्रिर्भवति॥नसकृदासादनादि।ऊनएष्टत्प्रधानकालीनमासादनं।प्रो
रूपाणांचाप्रधानावप्याचा।तदावतिष्ठति॥६॥उपसदंतेप्रवर्ग्यासदनंकर्त्तव्यमितिसूत्रशेषः॥तथाअंतःपातेपरिघर्म्मनिधायदक्षिणे
ननिर्हत्योच्छिष्टखरंनिदधाति॥॥आहवनीयेत्रीनकालाकान्प्रदीप्यप्रदीप्याग्नौधारयतिशतरुद्रियवत्प्रतिलोमंप्रमाणेषुचतद्गृहीते
नाभिनुहोतिपातेघर्म्मदिव्याग्च्छेतिप्रतिमंत्र।अर्धर्चः।पत्नुधारयमाणोजुहोतीति।तस्यापमाप्यऊर्ध्वं॥प्रास्यतनीयमुपविश्यजुहो
ति॥॥रुद्रस्यत्वेतिनिष्क्रमणं।पुरस्तात्पत्नीमंतर्धायोरुद्रस्यत्वेत्यनेनमंत्रेणनिष्क्रमणंपत्नीमग्रतःकृत्वा॥॥सामप्रेष्यत्यवमयवदेशी
॥तीयन्न्याः॥॥निधनेचा।अश्वमथवरेश्च॥॥उत्सादनादशगतेत्यनग्नाउत्तरवेदिमग्नौतत्क्रमेव॥॥त्रिःपरिषिच्याविकृददाति॥तामे

३-६

क.पं० ५ लेनोत्तरवेदिं ॥ ॥ मंत्रक्रमेणावा। परिषेचनं भवति। वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ॥ नाभिस्पर्शं घृतं जनीयं निदधाति। चतुःस्रक्तिरित्यनेन मंत्रेण ॥ ॥ प्रोक्षा
वनेरो मंत्रा र त्यारीत्या महावीरौ ॥ ॥ उपशयां च नूक्षी। चशब्दान्निदधाति॥ परीसथाव भितः स्थापयति॥ ॥ दक्षिणाहवनीयौ चाचरक्ष्टवा
योचशब्दान्निदधाति ॥ ॥ अग्निमुत्तरतः ॥ ॥ आसंदीं दक्षिणतः कृष्णाजिनमुत्तरतः सर्वतोध विज्ञाणि ॥ परिधींश्चा रज्जुसंदानं वेदमुपय
यं न्यामाक्षायपश्चात्प्राचीं निदधाति ॥ ॥ पश्चात्तिस्थनेचाभितो। दंडां दंडमभितः। पश्चाद्गोपिन्वने निदधाति ॥ ॥ मयूखानामपूर्वं पश्चा
त् ॥ गृरू संख्यावानेव। पपश्चाद्दक्षिणकपालेमानुसंसृत्यात्। तयोरेव ॥ षष्ठीचा। चशब्दात्रयोरेवापश्चात्तादसंसृतेः ॥ ॥ मुखेऽन्यत्र
घर्मापप्रछन्नं ॥ ॥ वेरा ऋनैरतो दक्षिणतो मघ्ज्योलीयदेशं वहिर्वेद्युच्छिष्टखरे निदधात्यनुवर्त्तते ॥ ॥ आमेचनवं निपयसः पूरयति घर्मे तत
इति ॥ अनेन मंत्रेणा सेचनवंति ॥ ॥ शेषं घृतमिश्रं दीक्षितायप्रयच्छति पिपन्ना ॥ पूतं चेत्केवलं ॥ पूतं चेत्केवलमेव प्रयच्छति ॥ ॥ अत्र वापरिषेचनं
उत्तरवेदेः कार्यं ॥ ॥ वार्षाहरेष्टाहोत्रीयसामनीगायेतिप्रैष्यति त्वा त्वा लेम ज्जेयंते। सपत्नीकाः समित्रिपानरस्य हृयमित्य ऋमत्युत्तरपूर्वो
मनपेक्ष्ये मत्ये। श्वासीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति। समिदसीति पत्नी च गार्हपत्ये नूक्षी प्रवृंजनीयौ शतमानौ घृषणोदादाति ॥ घर्म राम ५
दुधामध्वर्य्वयुजमानवुदुपांहोत्वेपत्नी उक्तात्रैः ग्रीधे ग्नोदंदातीति सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ ॥ घर्मभेदेयथोक्तं। किं तदुक्तं पुनरिति चघर्ममिति। ए
तन्नाभिधीयते विशेषणार्थं तामाह ॥ ॥ उखावज्ञान्पंकुर्यात ॥ उखावज्ञान्पंकुर्यात ॥ उखावचेतिति। मंत्ररहिताक्रिया। अत्रापि हि श्रूयते ॥ आ २०

रुणा करो। खावत्तापचतीति पुनः करणप्रोक्षा आवृत्सुनराव ऊहलमंत्रनिवृत्यर्थं। इयमधीत्यादना प्रक्रियेति। तदेयतदाह ॥ ॥ अभिन्नेन्धचोरेतो।
क.पं० ६ नथा च श्रुतिः ॥ अथयदुपशयोर्द्वेः स्यात्तेन प्रचरेदिति ॥ ॥ स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमो चमनसः काममाकूतिमिति। चशब्दा
त्पूर्णाहुतिमेभ मध्ये सकृद्गृहीतानि ॥ ॥ प्रजापतिः संम्रियमाण इति चा। यथाकालहोमः कर्त्तव्यः। यस्मिन्यस्मिन्काले विनाशः ॥ ॥ सवि
ताप्रथमेहन्निति च प्रत्यह। विना शा। होमः कर्त्तव्यः। अवकाशस्यच्च न्यात ॥ ज्ञानप्रिया नृचानानवकाशादिति ॥ सवितां त्वा ऽल्पेहित्रा
त्सर्णाममपत्र ॥ ॥ नप्रथमयज्ञे। अवकाशस्यापि। प्रथमप्रयोगेन पूर्वं न्याय। तथा च श्रुतिः। तत्र प्रथमयज्ञेष्वुंज्यादिति ॥ ॥ यावती द्यावाए
थिवी इति दधिघर्मे यहणं। मथित्या दितिमहणं। जहुतशेषस्य ॥ अथ प्रस्तुते दधिघर्मेणाचरंतीति। तत्रैतदुक्तं ॥ ॥ विषः संसृगीतिमवु
तायै। विषः संसृगिरेवमस्त्वा ॥ ॥ चात्वालमार्जनं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः। तच्च पाणिनैव कर्त्तव्यं। इत्यान्तरानुपदेशात् ॥ ॥ शांतिकरणमा
द्यंतयोः। कर्त्तव्यमिति शेषः। स्मरंतीति हि। आदावंते च कर्मणः। शांत्यकरणं ॥ तत्प्रवर्ग्यापरं गमूते ॥ कथमेवमति। तदुच्यते ॥ ॥ स्वाध्या राम
पदर्शनादत्र भवति ॥ इष्टे हि शांत्यकरणं। अचंवा चं प्रपद्य रतिएवमादि तस्मादत्र भवति। एतच्च द्वारापिधानोत्तरकालं पूर्वं। सर्वमा ६
संयोकोगानीत्ततः प्रागात्। समाप्ते हि प्रवर्ग्यः पुनः क्रियते ॥ तत्र क्रियमाणमुत्तरार्थं भवति ॥ स्वाध्यायदर्शनादिति ॥ ॥ २६ ॥ ॥ इतिपा
ध्यापककर्कनौ कातीयसूत्रविवरणं ॥ ॥ कातीयसूत्रसन्मार्गप्रतिपन्नानुयायिनो ॥ ब्रह्मसुताः पदशंय निरजन्मायेवमायते ॥ ॥ श्री ॥ ३०

३८६

॥ ॥अनंतपाठकानामिदंकर्कभाष्यपुस्तकं॥ ॥